

ARANKA GYÖRGY
ÉS A TUDOMÁNY MEGÚJULÓ ALAKZATAI

ARANKA GYÖRGY ÉS A TUDOMÁNY MEGÚJULÓ ALAKZATAI

Szerkesztette
BIRÓ ANNAMÁRIA
EGYED EMESE

KOLOZSVÁR
2018

A kiadást támogatta:

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

Felelős kiadó: Biró Annamária
Korrektor: András Zselyke
A névmutatót készítette: Csata Adél
Kottagrafika: Lokodi András
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Bodó Zalán

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő, ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai / szerkesztette: Biró Annamária, Egyed Emese.

- Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

Index

ISBN 978-606-739-100-8

I. Biró, Annamária (ed.)

II. Egyed, Emese (ed.)

82.09

Tartalom

Bevezető szavak	7
I. KUTATÁSOK ARANKA GYÖRGY MUNKÁSSÁGÁRÓL.....	9
KISS ENDRE	
Aranka György és a köztes felvilágosodás.....	11
LACZHÁZI GYULA	
Aranka György „ember esmérete” a felvilágosodás antropológiájának kontextusában	21
HEGEDÜS BÉLA	
(Anya)nyelvelmélet és tudománytörténet. Aranka György a nyelvről	37
KERTI JÓZSEF	
„Add ki tehát Kedves Barátom bátran munkáidat...”. A kézirattól a nyomtatásig: Aranka György verseskötetének kiadástörténete	47
BIRÓ ANNAMÁRIA	
Intézményszervezési kérdések az Aranka-levelezésben	73
EGYED EMESE	
A <i>journal</i> . Az Erdélyi Magyar Nyelvemlévelő Társaság első félévre szánt lapszámai..	89
BODNÁR-KIRÁLY TIBOR	
„a’ Törvényeknek vélek együtt Rabjai, vagy ismét vélek együtt Urai vagyunk, és maradunk törvényesen” Összehasonlítás és tudomány a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusban	109
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban.....	133
II. A TUDOMÁNYOSSÁG ALAKZATAI (18–19. SZÁZAD).....	155
Tudás, pozíció, identitás(teremtés)	157
KONTLER LÁSZLÓ	
Keleti barbárok az északi vadakról. Felvilágosult magyarok és a lapp örökség.....	159
TÖRÖK BORBÁLA ZSUSZANNA	
Lexikonok párbeszéde. Információ és tudástérképek az erdélyi statisztikák tükrében a 19. század első évtizedében.....	179
RAB IRÉN	
A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysege: Michael Hißmann (1752–1784).....	193

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY	
Benkő József és a székely eredetkérdés	205
VULKÁN VERA TÜNDE	
Mártonfi József püspöki kinevezése	213
SÓFALVI EMESE	
Bánffy György, a kolozsvári Muzsikai Egyesület első védnöke.....	235
Az intézményesülés fokozatai.....	253
AJKAY ALINKA	
<i>Solennia</i> – egy kis-honti tudós társaság	255
CSATA ADÉL	
Erdélyi román tudományos igyekezetek a 18–19. század fordulóján	263
KOLLÁR ZSUZSANNA	
Mintaadó szervezeti formák a Magyar Tudós Társaság működési rendjében.....	279
FEKETE NORBERT	
A testületi kritika és a szerzői névhasználat problémája a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában	299
EGYED ÁKOS	
A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága és tevékenysége. A <i>Székely oklevéltár</i> kiadása	321
Nyelvek világa (poétikum, politikum)	331
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai	333
BOÉR MÁTÉ	
„De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a <i>Somnium Scipionis</i> két magyar változata.....	353
SIMON-SZABÓ ÁGNES	
Erdélyi szálak Schiller esztétikai írásainak korai magyar fogadtatástörténetében.....	367
Kutatási technológiák.....	385
MOLNÁR ILDIKÓ	
Irodalmi levelezéskutatás és nemzeti identitástudat. Jancsó Elemér felvilágosodáskutatásai.....	387
ORBÁN LÁSZLÓ	
Levelezéshálózatok mintázatai a régi századfordulón.....	399
TÓTH BARNA	
Levelezések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések.....	415
A kötet szerzői.....	428
Névmutató.....	429

Bevezető szavak

Kolozsvárt szerveztünk tudományos konferenciát 2017. május 18–20-án a következő címmel: *A magyarországi és erdélyi tudományosság alakzatai a 18–19. század fordulóján. Aranka György-évfordulós tanácskozás.*

Amikor Aranka György születése évfordulóját szakmai eszmecserevel kívántuk megjelölni, a nagy szándékok és az Aranka György nevéhez és általa az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz valahogyan köthető szövegek között kívántunk újabb összefüggéseket teremteni. Reméltük ugyanakkor, hogy az újabb kutatási eredmények felmutatásával, megvitatásával egyértelműbbek lesznek ismereteink a 18. század második fele és a 19. század eleje tudományos gondolkodásáról: a tanácskozás révén – ha korábban ismeretlen intézményeket nem is, de elveket, szerveződési elképzeléseket, terveket – azonosíthatunk. Nyelvhasználat és nyelvi norma, forráskutatás, az oktatás és a tudáshoz való hozzáférés, a támogatási formák, az érdekvizonyok, a nézetek sokféleségében kerestük az egykori tudományosság értelmezésének módjait.

Joggal tehető fel a kérdés, mennyire volt (a Habsburg Birodalomra vagy Közép- és Nyugat-Európára nézve) tipikus a Nyelvművelő Társaság létrejötte és munkálkodása, vagy inkább helyi jellegű szerveződésről és célokról volt szó. Hasonlóképpen felvethető Aranka György és a hatalom viszonya – miféle értelmiségi stratégiák mozgatták szerepvállalásaiban, változásaiban. Tanácskozásunk az Erdélyi Társaság magyarországi és távolabbi kapcsolatait is vizsgálta, de az analógiákat is; sőt a Társaság munkálkodásának következményeire is kitért.

Kötetünkbe a konferencián elhangzott előadások újragondolt, szerkesztett változata került, kiegészülve néhány olyan tanulmánnyal, amelyek objektív okok miatt nem hangozhattak el Kolozsváron, de a mi felhívásunkra születtek. A konferencia elgondoláskor azt szerettük volna, hogy minél több intézmény kutatója jelen lehessen, hisz az egymástól időnként függetlenül szerveződő kutatások egymást kiegészítve jobb rálátást nyújtanak az intézménytörténeti problémakörre. Bécs, Budapest, Debrecen, Szeged, Miskolc, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely számos intézményéből érkeztek a korszak kutatói, hogy a legújabb kutatási eredményeket megosztva átláthatóvá váljék a korszak tudományos szerveződéseinek tudományra, kultúrára, irodalomra gyakorolt hatása. Érdeklődésre tarthat számot a kutatás itt megjelenő plurális módszertana a kapcsolatvizsgálat szociológiai változatától a sajtóvizsgálatig, az életút tanulmányozásától a számítógépes levelezésfeldolgozásig.

Bár minden válasz újabb kérdéseket szült, mégiscsak elmondhatjuk, hogy a Nyelvművelő Társaság történetéről gondolkodva felismeréseink konvergens irányt vettek, az

esetekből érdemleges következtetésekhez jutottunk, nyelv és tudás, adminisztráció és tudományművelés kapcsolatát komparációk és szintézisek révén is megvilágítottuk.

Köszönetet mondva a szervező egyesületeknek (az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, a Michael Benedikt Közép- és Kelet-európai Felvilágosodás Kutató Társaságnak, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének) és támogatóinknak, ki kell jelentenünk, hogy a tanácskozás és e kötet eredményességét mégis csak a jövő fogja eldönteni: képesek vagyunk-e szakmai céljainkhoz a továbbiakban is közös kutatásokkal közelíteni és (mindenkori) „magyar dolgainkat” szélesebb összefüggésben látni, láttatni.

A SZERKESZTŐK

I.
KUTATÁSOK ARANKA GYÖRGY MUNKÁSSÁGÁRÓL

Aranka György és a köztes felvilágosodás

Aranka György egyik legfontosabb művében, 1804-ben, a következőképpen foglalja össze az elmúlt év legfontosabb változásait: „(ez az év) A' német Tudosoknak seregét három nagy Tudosoktól fosztya meg. Kánt a' nagy Philosophus, Herder a' nagy Ember, és Jenisch a' nagy Litterátor nintsenek többé”.¹

Ez a mondat, a benne foglalt válogatással, a lehető legpontosabban teszi lehetővé Aranka szellemi, közvetítő- és szervezőképességeinek együttes rekonstrukcióját. Kant, Herder és Jenisch együttese szuverén és nagyvonalú választás. Némi s elsősorban a kvantitatív dimenziókra vonatkozó kiegészítést hozzáképzelve, ez a három név szinte maradéktalanul fedí le azt, ami nemcsak Aranka érdeklődésében, de az egész kor német szellemi életében egy lehetséges teljességet reprezentál.

Kant jelentőségével Aranka ekkorra már tisztában van, mi több, az új század elején tevőlegesen és nagy energiákkal elsősorban Köteles Sámuel segítségével már maga is hozzálátott Kant buzgó tanulmányozásához. Ezt a találkozást önállóan is okunk lenne méltatni, arról nem is beszélve, hogy milyen történelmi, filozófiai és hermeneutikai szakadékokat köt át Kant és Aranka találkozása. E találkozás összes dicsősége és nyomorúsága ismét iskolapéldaként mutathatja fel a magyar filozófia helyzetét: a kanti kriticismus, amelyet (legitim hermeneutikai okokból) teljes mélységeiben Németországban sem értenek meg a maga teljességében, szinte rázuhan egy sok szempontból fejletlen filozófiai életre, amelynek számos okból következően sem fogalmi, sem szemléleti feltételei nem állhattak rendelkezésre a kanti kriticismus maradéktalan megértésére.

Tanulmányunkban ugyancsak messze vezet nemcsak Herder pusztá említése a nagy veszteségek között, de Herdernek éppen „nagy emberként”, azaz nem filozófusként, tudósként vagy akár más értelmiségi funkció képviselőjeként való megnevezése. Aranka gyakorolt polihisztorizmusa annyira evidens, hogy a „nagy ember”-ként (azaz ugyancsak „polihisztor”-ként is megjelenő Herder nevének megpillantásakor nem gondolunk például rögtön a történész Herderre és a történész Arankára).

Mint kategorizáció ez önmagában is remekmű, hiszen Herdernek az egész korra tett hatása annyira homogén és összefüggő volt, hogy az valóban csak a „nagy ember” kivételes *epithethon*jában volt adekvátan összefoglalható. Ez az irodalmias, akkori értelemben is akár zsurnalisztikusnak tűnő meghatározás éppen ezért *rendkívül egzakt* megha-

1 ARANKA György *Apró munkái*, (Maros-Vásárhely, 1805), 67.

tározás volt. Pontosan ez az összpontosított, analitikusan csak nehezen felbontható megjelenési forma volt, ami Herder minden lényeges megnyilatkozását annyira sorszerűvé tette.

Nem kevésbé telitalalat, és Aranka megítélése szempontjából sokatmondó 1804-ben Daniel Jenisch nevének kiemelése sem.

Jenisch Kant és Herder mellé emelése ugyancsak Aranka intellektuális remeklése. Emlékezetéhez tartozik korainak számító halála, 42 éves korában a Spreebe fulladt, amely halál körülményei nem teljesen tisztázódtak. Szociológiai helyzete értelmiség-történeti szempontból igen jellemző: filozófiát és teológiát tanul, majd egyházi szolgálatba lép, később a Művészeti Akadémián is tanít.

Elsősorban Schleiermacherhez fűződő kapcsolata révén végig része a klasszikus idealizmus, de a teológiai fejlődés folyamatainak is.

Kiterjedt írásos tevékenységében² a kor számos nagy kérdését érinti, amelyek közül Aranka számára elsősorban az a háromkötetes műve játszhatott szerepet, amely *A XVIII. század szelleme és karaktere* című enciklopédikus jellegű műve volt, amely szinte ideális volt Aranka mindenoldalú érdeklődése számára.³

Magától értetődik, hogy a Jenisch művében fellelhető számos hivatkozás a magyar történelemre ugyancsak fontos lehetett Aranka számára, hiszen az úgynevezett Schlözer-vitában is szinte bármely történelmi ténynek meg lehetett a maga helyi értéke Aranka számára.⁴

Jenisch késő aufklérista populárfilozófus volt, sok esetben túl is emelkedik a populárfilozófián, külön figyelmet érdemelne az a tény is, hogy ez a késői aufklérista világ, amelyhez saját jogon Aranka is tartozott, éppen az új évszázad első évtizedében a Kant-recepció előrehaladásával és Kant permanens átértelmezéseivel adja át majd a helyét a klasszikus filozófiai idealizmus korszakának. Jenisch utókorát ezért nemcsak az határozta meg, hogy viszonylag fiatalon halt meg, de az is, hogy a késő aufklérista gondolkodás amúgy is kiszorulóban lett volna az új filozófiai mozgalmak nyomása miatt.

2 Ebben a teológiától a publicisztikáig ívelő munkásságban számos olyan érdekes mozzanat lelhető fel, amelyeknek a történeti rekonstrukció szempontjából megvilágító jelentősége lehetne. Kimerítetlen tematikai sokfélesége (a „nagy literátor”) az „inter-aufklérlung” egyik legszebb példája, egyben Arankával is igen rokon.

3 Daniel JENISCH, *Geist und Charakter des achtzehnten Jahrhunderts, politisch, moralisch, ästhetisch und wissenschaftlich betrachtet* 1–2, (Berlin: Verlag der Königl. Preuss. Akad. Kunst- u. Buchhandlung, 1800–1801).

4 Jenisch önálló munkáinak és irodalmi közvetítő tevékenységének Arankára gyakorolt hatása minden bizonnyal felmérhetetlen. Az egyik oldalon csak példaként utalunk arra, hogy Jenisch alapos ismerője és elemzője az angol alkotmányosság problematikájának, amíg a másik oldalon Aranka tájékozottságára szeretnénk Jenisch-sel kapcsolatban álló példát adni: „a' Német Szabad Birodalom kéttéség kívül a' Világon a' legszabadabb Birodalom: még-is a' Hámbugri Holnapos és Beyreuti Ujság Levelek Írói ellenünk vadnak; mellettünk egy sints.” ARANKA György, *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése* (Kolozsvár: Hochmeister, 1790), 4.

A késő aufklérista populárfilozófia kérdéseket is felvet: vajon miben áll a késői aufklérizmus szisztematizálható filozófiai tartalma, mik lettek volna a késői aufklérizmus társadalmi és politikai funkciói.

Távolabbra vezető kérdés, hogy mely országok és kultúrák azok, amelyekben ez a *késői aufklérizmus* szinte a maga természetes folyamatában át tudott váltani *korai liberalizmus*ba, illetve melyek azok az országok és kultúrák, amelyekben a korai liberalizmus más forrásokból táplálkozott.

Herder és Jenisch együttes kiemelése Arankát annak mutatja, *aki volt*, a késői aufklérizmus késői, egyben *inter-aufklérista* képviselőjének (miközben Kant nem sorolható be érvényesen nemcsak ebbe, de más csoportba sem). *A késői aufklérung és az inter-aufklérung egyáltalán nem zárják ki minden szövegösszefüggésben egymást.*

A késő felvilágosodás jellemezhető a tudományos élet szerkezetének átalakulásával, a tudományos társaságok működésének megélénkülésével, a különböző akadémiák létrejöttével, amelyekben az átmenet végbemegy és megszilárdul.

Mivel a felvilágosodás a kezdetektől összeurópai folyamat is, az „inter-aufklérung” és a késő felvilágosodás egyre újabb helyszíneken folyik, és egyre újabb tartalmakkal stabilizálja is az „inter-aufklérung”-állapotot, hiszen az újabb helyszíneken sok minden előről is kezdődhet mindabból, ami a klasszikus felvilágosodásban már végbement. Az egyidejűség hiánya szünet nélkül érzékelhetővé válik az összehasonlításban. Ezért sem érdemes egyébként egy bizonyos mértéknél szigorúbban elválasztani a felvilágosodást a késői felvilágosodástól, mert ugyanabban az időmetszetben különböző fokozatok és fejlődési állomások léteznek.

A késői felvilágosodás lassú kikristályosodásához nagyon is erőteljesen hozzátartozik a *nyelv* problémája. Herder és Aranka korszakában megy végbe Németországban is az a folyamat, hogy a felvilágosodás addigi francia nyelve lassan átalakul, s *Voltaire* halála után, azaz 1777-től már II. Frigyes is előtérbe helyezi a német nyelvet.⁵

Érzékelnünk kell, hogy a nyelv problémája milyen sokrétű, s mennyire felöleli a szellemi tájékozódás egész vertikumát. Már ezen a ponton érzékeltetjük, hogy például a nyelv problematikája is jó terep annak demonstrációjához, hogy egyáltalán nem adekvát Aranka összértelmezésének egy olyan felépítési útvonala, amely Arankának a magyar irodalmi és megújulási mozgalmakhoz való csatlakozását tekinti az értelmezés fő mozzanatának, és nem elsősorban *önelvű*, *polihisztorikus*, *önálló*, *inter-aufklérert* lát benne.

Egy szélesebb értelemben német összefüggésben még Kant is „nyelvújító”. Nem abban az értelemben, hogy a német nyelv valamilyen értelemben fejletlen lett volna, ez a feltevés ugyan lehetséges, de nem ez megjegyzésünk célja. Nyelvújító Kant abban az értelemben volt, hogy először teremtette meg a filozófia akkori *teljes* korpuszának német változatát. Kant új német nyelvvel szemben elsődlegesen nem egy korábbi, „fejlet-

⁵ Természetesen arra utalunk, hogy addig a Nagy Frigyes uralma alatt álló berlini felvilágosodás a maga tüntetően francia kultúrájával érzéketlenül és meghatározó módon osztotta meg a német felvilágosodás folyamatait.

len” német nyelven megírt korpusz áll, hanem egy néhány nemzedékkel azelőtti még tökéletesen kifejezett *latin* filozófiai korpusz, amelynek szimbóluma, hogy *Leibniz* még latinul írt. Kant tehát abban az értelemben nyelvújító, hogy sok évszázad érett filozófiai korpuszát szólaltatja meg számos tizenharmadik századi átmeneti előzmény után németül.

Ha ugyanezt a problematikát áttesszük magyarra, Aranka nyelvújításának mind a két funkciót fel kellett vállalnia. Egyfelől fordítások formájában, szándékaiban át kellett fogalmaznia a most már Kant által németre áttett filozófia korpuszt, másfelől alulról is fejlesztenie kellett a magyar nyelvet, amelyben eddig a pillanatig távolról sem voltak meg azok a képességek, mint amelyeket Kant a maga német nyelvében maga előtt talált. Aranka nyelvújítási és fejlesztési törekvései ezért egyaránt *nyelvteremtők* (egyik európai nyelven sem volt meg a korábbi teljes latin filozófiai, jogi stb. korpusz) és *nyelvfejlesztők*, akiknek a használható fogalmi nyelvi hiánya nem csupán az addigi latin érintkezésből, de a hazai szellemi kultúra infrastruktúrájának hiányosságaiból is származott. És általában: a nyelv, a maga *középponti médium-szerepe* miatt, egyszerre szinte az összes intellektuális és társadalmi-politikai összefüggésében döntő probléma, a nyelvteremtés és nyelvfejlesztés behatol az összes rendszerbe. Olyan erős példák igazolhatják ezt, mint például az *A Magyar Nyelv Mívelése 'Sengéjének II szakasza a'XIdik Czikkelly héjjával* egy részlete (amely mű maradéktalanul „nyelvművelő” jellegű), ahol a nevet nem említve Aranka leírja az ész nyilvános és privát használatának kanti elméletét, majd azt saját személyére vonatkoztatja is.⁶

A nemzeti nyelv hasonlóan *polifunkcionális* előretörését figyelheti meg a nagyon jó tájékozódóképességgel rendelkező Aranka a német fejlődésben is. Ebben az esetben a nemzeti nyelv átütő felemelkedésének olyan korszakával találkozhatunk, amelyet egyáltalán nem kísér a későbbi romantikus *nation building* hulláma. A német felvilágosodás németül író és a német nyelvet támogató képviselőinek esetében majdhogynem tiszta formában állhat szemben egymással egy nagy kultúrnyelv (a berlini udvarban kultivált francia) és az anyanyelv mindenoldalú teljesítőképességének versenye. E verseny számtalan színtere közül kiemelnénk a *színházi kultúra* terjedését, az új filozófiai nyelv igényét, de a 70-es évek végére már a felvilágosult abszolutizmus megváltozott érzékelésmódját is, amely mögött bizonyára a francia szellemi nagyságok által képviselt felvilágosodás igen korlátozott kisugárzása is megfigyelhető. Alig van a kor nagy intellektuális átalakulása közül olyan, amelynek ne lenne köze áttételesen a nyelvhez. Mindez a társadalmi kommunikáció más nagy változásaival is kölcsönhatásban áll, a könyvnyomtatással, a sajtóval, a társadalmi nyilvánosság ezekre épülő rohamos kiszélesedésével, az egyre szélesebben és egyenletesebben szétterülő információforgalommal, magától értetődik, nem elfelejtván a tudományos társaságokat.

6 Lásd „... tsekély vélekedésem szerint...”. Aranka György *nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai*, S.a.r. DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, bev. DÁVID Péter. Fialat Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század, 2 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007), 28.

Szimplának tűnik, de nagyon is mély összefüggés: a rendelkezésünkre álló fogalmi arzenál dönti el, hogy milyen sokrétűen, komplexen és differenciáltan látjuk a világot. A rendelkezésre álló fogalmak mennyisége és minősége a szó szoros értelmében *polifunkcionális*, minden irányban kihat és minden irányt meghatároz.

A világ leírásában használt fogalmak készleteinek jelentőségét jól szemléltetheti az egyik nyelvről a másik nyelvre való fordítás problémája. Ugyanannak a jelenségnek különböző perspektívákból való bemutatására az egyik nyelvnek mondjuk nyolc, a másikon két fogalom áll rendelkezésére. Az a tudományos közösség, művelt társadalom és iskolarendszer, amelyeknek nyolc fogalom fog rendelkezésre állni, összehasonlíthatatlanul jobban fogja értelmezni a világot, mint a másik a maga két fogalmával. *Ez is benne foglaltatik Aranka nyelvtudatában.*

A „fogalmak megtalálása” napi feladata a leghétköznapibb nyelvművelésnek vagy nyelvtanulásnak is. Egyben a „fogalmak megtalálása” a legmagasabb rendű filozófiai feladat is.

Bizonyosra vehetjük, hogy Aranka figyelemmel kísérte a német tudományos társaságoknak azokat a pályázatait is, amelyeket azok e közérdekű kérdések megoldására írtak ki. Bizonyosra vehetjük, hogy tudott azokról a híres pályázatokról, amelyek saját korszaka *előtt* történtek, így arról az 1744-es pályázatról is, amelyben az Akadémia nemes egyszerűséggel megoldatlan tudományos kérdésfeltevések megoldására várt pályaműveket, s amely pályázatok az akkori Kant és Mendelssohn, majd valamivel később Herder és Hamann számára szinte ellenállhatatlan vonzerőt jelentettek. Bizonyosak lehetünk továbbá, hogy az 1782-es pályázat a francia nyelv univerzalitásáról vagy éppen az 1780-as pályázat arról a témáról, hogy „hasznos dolog-e becsapni a népet?”, orientáltak és irányt adtak gondolatvilágának.

Az 1804-es év veszteséglistájában Herder mint „nagy ember” jelenik meg. Utaltunk rá, hogy ez a látszólag pusztán irodalmias, közelebbi meghatározásokat nem tartalmazó megjelölés Aranka tájékozódásának és élelátásának mesterműveként is felfogható.

Herder ugyanis nemcsak saját kora, de az őt követő kor szemében is szinte *megnevezhetetlen* volt, valódi *inkommenzurábilis* jelenség (s korántsem az egyetlen azokban az évtizedekben).

Aranka rendelkezett Herder inkommenzurabilitásának tudatával.

A lehetséges Herder-kapcsolatok közül a 18. század 60-as éveiben írt útinaplóját fogjuk középpontba állítani, abban található egy sor meghatározó párhuzam Herder és Aranka felvilágosodása között.⁷

Ezek a párhuzamok nem kerülnek ki az ún. Herder-jóslatot, de egyáltalán nem merülnek ki abban, sőt, ez a jóslat Aranka életművének szempontjából nem is releváns, már csak azért sem, mert a jóslat megszületése és főleg kritikus elterjedése Aranka életműve szempontjából meglehetősen *késői*.

⁷ Johann Gottfried HERDER, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, Historisch-Kritische Ausgabe, Herausgegeben von Katharina MOMMSEN (Stuttgart: Reclam, 1976).

Ez a Herder-jóslat Herder értelmezése szempontjából ugyancsak nem releváns, mert annak valódi súlya mérhetetlenül eltölpül az életmű egésze mellett, ráadásul a rövid megjegyzés tökéletesen bele is illik a nagyobb szövegösszefüggésbe. *Szinte ironikus, hogy az 1769-es Reisejournalban egy ennél jóval hosszabb és jóval pozitívabb Herder-értékelés található a magyarokról.*

Amíg azonban a klasszikus jóslat sem Aranka, sem Herder szempontjából nem volt valóban releváns, annál meghatározóbb volt az egész magyar elit és értelmiség számára, mégpedig pontosan amiatt, amiért Aranka és az egész „inter-aufklärung” számára volt. Valóban ő volt a „nagy ember”, akinek ítéletei, a világról alkotott véleménye nyomasztóan igazaknak bizonyultak. Szélsőséges rövidítéssel tehát tézisünk az, hogy a *Herder-jóslatnak azért volt olyan mértékben és annyira valóságos katartikus hatása, mert Herder mondta, és nem azért, amit mondott.*

A jóslatot zárójelbe téve rögtön szembetűnik Herder érdeklődése a kis népek iránt általában, illetve az a nagyvonalú gesztus is, amivel Herder a kis népek történetét beépíti a világtörténelem folyamatába, még azt is megteszi, hogy a kis népek történetét *elszaktítja a politikai történelemtől, és a kulturális reprodukció szövegösszefüggésébe helyezi azokat.*

Arankának pontosan egy olyan univerzális történelmi megalapozásra volt szüksége, amely azokkal a történelmi erőkkel és lehetőségekkel számolt, amelyek egy kis nép számára valóban rendelkezésre álltak.

Nyilvánvaló hogy a világtörténelem herderi filozófiája, a herderi univerzálhistória ennél jóval több legitím történelemelméleti szempontból is vizsgálható. Herder alapvető nagysága mégis abban állt, hogy a kis népeket *nem objektumoknak, de szubjektumoknak látta*, akik rendelkeznek a belső önszerveződés valamelyes képességével és szabadságával, amelyekkel azonban csak akkor tudnak élni, ha a történelem által rájuk mért aktivitásfeladatot el tudják látni, hiszen *szabadságuk nem metafizika*, ami minden körülmények között biztosítani fogja helyzetük javulását.

Ennél is meghatározóbb azonban az a párhuzam, ami a herderi *Útinapló* felvilágosodása és Aranka között fennáll.

Minden felvilágosodás rekonstrukciójának immanens problémája, hogy a felvilágosodás folyamatát mennyire tekintsek *lineárisnak*. A felvilágosodás alapjelensége, a tudat tartalmainak megváltozása nyilvánvalóan spontán és lineáris folyamat, arról nem is beszélve, hogy maga a felvilágosodás maga volt az a filozófiai áramlat, amelyik a lineáris fejlődés gondolatát magát győzelemre vitte a filozófiában.⁸ Ez a mindennapi tudat gyökeres megváltozásával volt azonos, amelyeknek jelentőségét a maga teljességében aligha lehet felmérni. A felvilágosodás linearitása törte át az addigi körkörös, ciklikus történelemmodelleket.

⁸ Kiss Endre, „A mindennapi tudat tudományelméleti vizsgálata”, in *Mindennapi tudat: Etológia, filozófia, pszichológia. Értelmezési kérdések*, szerk. BALOGH Tibor és PLÉH Csaba (Szeged: MTA Szegedi Területi Bizottsága, 1997), 7–31.

A felvilágosodás tehát a legmélyebben volt összekapcsolva a linearitással, ez azonban e folyamat számos konkrét szintjére és feladatára nézve még nem határoz meg mindent. Nemcsak olyan kérdések jöhetnek szóba, mint a felvilágosodással szemben kifejtett ellenállás lassító vagy átmenetileg a felvilágosodást akadályozó hatása, vagy az olyan jelenségek például, mint amelyekre Németországban volt példa, ahol maga az uralkodó adott sajátos értelmezést a felvilágosodásnak és gyakorolta azt, de olyan jelenségek is, mint a felvilágosodás folyamatainak spontán módon bekövetkező lelassulásai, átmeneti győzelmei, amelyek után már nem mindig egyértelmű, hogy melyik irányba kell folytatni az eszmék lineáris megváltoztatását.

A felvilágosodás folyamata folyik, de akár szünetelhet is, vagy felfüggesztik. A történelmi probléma itt nemcsak abban áll, hogy ilyen állapotokat egyáltalán érzékeljenek, és doktriner módon ne kereszteljének át mindent a felvilágosodás elemévé (vagy ellenségévé), de abban is, hogy milyen terminológiát használjunk ezekre az átmeneti korszakokra.

Herder a maga *Útinaplójában*, tehát 1769-ben, ezt a kérdést oldja meg, s ezzel szinte ki is jelöli Aranka pályáját, akinek aktivitásai részben a lineáris felvilágosodás, részben az átmeneti, felfüggesztett állapotok kettőségében mennek végbe, s aki pontosan meg is érti a két állapotnak az összetartozását.

Herder későbbi, inkommensurábilisnek nevezett nagy művei is a felvilágosodásnak ezen a felfogásán alapulnak. Ilyen értelemben az *Útinapló* nem az egyedüli dokumentuma ennek. Mégis a mű titkai mind a két oldalról nyilvánvalóak. Az *Útinapló* oldaláról nézve az, hogy a még mindig rendkívül fiatal Herder hogyan volt képes egy ilyen minden kétséget kizáróan fundamentális történelmi diagnózist adni. A későbbi Herder felől nézve pedig az, hogy Herder későbbi elemzői szinte kivétel nélkül azokra az elemekre voltak érzékenyek, amelyek ebből az *inter-aufklärerista* alapvízióból az aktuálisan *nemaufklärerista* tartalmakat emelték ki.

A történelemfilozófiai szemlélet, a népköltészet iránti érdeklődés, a civilizációk új szemlélete, a civilizációk egyenlőségének tétele, a társadalmi lét újratermelődésének új felfogása és sorolhatnánk minden olyan felismerést, amelyek egyenként a maguk külön címszavai alatt már bekerültek a tudományos és filozófiai irodalomba, de mind úgy, hogy elszakadtak az említett *inter-aufklärerista* alapoktól.⁹

Aranka számára ez a koncepció volt a legtermékenyebb kiindulási pont, már csak azért is, mert Erdélyből nézve már csak a térbeli-időbeli és kommunikációs távolságok miatt is, a nagy felvilágosodásnak az a megszakítatlan linearitása, amely a felvilágosodás lényege, eleve csak virtuális vagy ideáltipikus jellegű lehetett. Ezért soroltuk, Jancsó

9 Itt említjük, hogy, hogy az „inter-aufklärismus” fogalmát Spira Veronika „inter-modern” terminusának analógiájára fogalmaztuk meg. Lásd SPIRA Veronika, *Bulgakov A Mester és Margarita című regényének multidiszciplináris értelmezése*, Kandidátusi disszertáció, 1989. (digitalizált változat: 2010.) http://www.spiraveronika.hu/kandid_v3.pdf Letöltés ideje: 2017. 12. 15.

Elemér megfogalmazásával, az „erdélyi felvilágosodás eme nagy mozgalmá”-t tágabban az „inter-aufklärung”, a „köztes felvilágosodás” jelenségkörébe.¹⁰

A felvilágosodásnak ezek a felfüggesztett és újra meginduló mozgásai irányítják Herder figyelmét az ember mindenoldalú történelmi szerepére. Igen erős közhelynek tekinthető, ha egy olyan értelmiségi, mint Aranka, éppen ezzel a problémával kénytelen szembenézni, nála a felvilágosodás túlnyomórészt *cselekvés*.

Az inter-aufklärizmus jelensége magyarázza meg Herder diadalmas és nyomorúságos utóéletét is.

Herder alapvető gondolatai az inter-aufklärizmus háttére nélkül a későbbi tudományos feltételezések értelmében valóban *preparadigmatikusak*. Ebből az a groteszk következmény származik, hogy a tökéletes végeredmény (a maga nyelvileg mindvégig kifejtett formájában, hiszen Herder nagy művei sem nem töredékesek, sem nem ezoterikusak) előzményként értelmezendő. Sok későbbi, átfogó paradigma hivatkozik Herderre, amely új paradigmák végső eredményei tárgyilag nem sokban különböznek attól, mint ami már az előzményként értelmezett végeredményben benne volt. Ez lenne Herder-recepciójának diadalmas oldala.

A nyomorúságos oldal az, hogy ezek a paradigmák egészükben veszik át a herderi gondolatokat. Ezt a felhasználást azután úgy értelmezik, hogy az új paradigma magába szívtá a herderi kiindulópontot, azaz Herdernek épp ez a maradéktalan továbbélése vezetett ahhoz, hogy nevét elfelejtették.

Egyként osztozhattak Herderen a *klasszikus német irodalom* legfontosabb paradigmái (Goethe és Schiller), a *romantikus irodalom* paradigmái (miközben az olyan értelmezések sem ritkák, amelyek Herdert már eleve romantikusnak tartják), de ugyanez a helyzet a *klasszikus német filozófia* paradigmájával is.

Egyik célunk az volt, hogy Herdernek ezt rendkívül különös recepciótörténetét kapcsolatba hozzuk az inter-aufklärizmus problémájával, hiszen az inter-aufklärizmus pillanata az, amely Herder pozitív végeredményeinek nagy sorát egymástól független kezdeményeknek tünteti fel, amelyeknek nincs összefüggő paradigmájuk.

Aranka tehát a legjobb helyen keres, amikor Herderrel foglalkozik, természetesen nemcsak Aranka teszi ezt, s azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Herdernek minden nagy filozófiai vonatkozása ellenére is komoly érintkezése van a Schlözerrrel kapcsolatos vitákkal is.

Herder tehát Aranka korának összes nagy kérdéséhez elvezet, még akkor is, ha az akkori kérdések nagy része akár már a későbbi korszakban is történetivé válik.

Herder pozitív életművében van *polihistorikus* jelleg, az általa felvetett módszertani kérdésekben is van *polihistorizmus*. Ez megadhatja Arankának azt a meggyőződést, hogy ez az érdeklődés sehol sem partikuláris, és valamilyen módon magába foglalja az összes lényeges kérdést.

¹⁰ JANCsó Elemér, *Aranka György levelezése*, (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai műintézet, 1947), 4. Online: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8591.pdf Letöltés ideje: 2017. 12. 15.

Herdernek mind geográfiai, mind történetfilozófiai, mind kultúrfilozófiai, mind antropológiai, mind pedig esztétikai térképén szervesen jelenik meg Kelet-Európa. Herdernél megszületnek a Kelet-Európa-szemléletnek azok az intenciói, amelyek fontossá, különlegessé és tudományterületileg annyira besorolhatatlanná teszik ezeket a koncepciókat.

Ebben a szemléletben Kelet-Európa nem mint az államok vagy a birodalmak összessége jelenik meg. Kelet-Európa számos kis népe nem úgy jelenik meg, mint ami „imperiális befolyás övezete lenne”, akár például valamelyik közép-európai dinasztia politikai céltáblája. Kelet-Európa nem is „más” kultúra vagy civilizáció felvonulási terepe, jóllehet erre Herdernek, akárcsak a felvilágosodás, feddhetetlen alapot szolgáltatott volna.

Mindezekkel a történelemben kompromitálódott hozzáállásokkal szemben Herder önálló történelmi szubjektumoknak tekintette ezeket a népeket, már addig artikulált értékeit nagyra becsülte, saját tudományos és esztétikai érdeklődésének tárgyává tette.

Ezzel megelőlegezte, „extrapolálta” a várható fejlődési vonalakat, meggyőződéssé érő evidenciává tette e számos kis nép értelmiségében nemcsak a jövőbeni fejlődés lehetőségét, de már annak útvonalát is.

A köztes felvilágosodás vagy az inter-aufklärung ideális fogalmi keret az elmélet és gyakorlat új viszonyának szituálására. Egy bizonyos megtorpanás egyáltalán nem szünteti meg a felvilágosodás univerzális filozófiaként való értelmezését, miközben éppen annak következtében olyan hatalmas tereket nyit meg a gyakorlat előtt, amelyek szinte teljes körű önállóságot biztosítanak ez előtt a gyakorlat előtt. Olyan elmélet ez, amely lehetővé teszi és legitimálja a gyakorlatot, a gyakorlat számára azonban csak minimális előírást tartalmaz, átadja a teret a szabad erők szabad legitim játékának.

Elmélet és gyakorlat ilyen viszonya hatalmas mozgósítóerő, az univerzális és elismert elméleti keret addig elképzelhetetlen biztatást és legitimációt ad az emberi aktivitásnak. Ez a hatalmas bátorítás elvben egyenletesen oszlik meg a társadalmi aktorok között, tehát demokratikus. Közvetlenül bevonja a társadalom összes tagját a történelmi cselekvésbe.¹¹

A köztes felvilágosodás talán kedvezőbb is a társadalmi dinamika számára, mint az egyenletesen felfelé ívelő, ideologikusan teljes, lineáris paradigma, hiszen az nem adja meg a történelmi egyénnek az itt lehetséges történelmi mozgásteret.

---

11 A „gyakorlat”-nak, a „praxis”-nak éppen ez a fogalma vezet az „emberarcú intézmény” megfogalmazás jogosságának belátáshoz. Lásd *Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek, 249. Aranka György Gyűjteménye 1 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004).

Aranka György „ember esmérete” a felvilágosodás antropológiájának kontextusában*

0.

Aranka György antropológiai értekezése hosszú ideig kéziratban maradt, s csak az utóbbi években irányult rá a figyelem. Ez elsősorban Biró Annamáriának köszönhető, aki nemcsak kiadta a szöveget, de egyúttal tudománytörténeti kontextusba is helyezte azt.¹ Megfigyeléseit eszmetörténeti szempontból Zuh Deodáth és Bodnár-Király Tibor egészítette ki, megvilágítva az Aranka-féle antropológia egy-egy vonását. Zuh Köteles Sámuel filozófiai bírálataira hívta fel a figyelmet, rámutatva, hogy a filozófus azért bírálta Aranka dolgozatát (illetve annak első változatát), mert az empirikus és a spekulatív megközelítést vegyítette. Feltevése szerint Aranka ennek hatására átdolgozta írását, és igyekezett az empirikus jelleget szem előtt tartani; ezzel függ össze, hogy antropológiája a jelenségekkel foglalkozik.² Bodnár-Király Tibor pedig a dolgozatot Aranka *Ember, világ, isten* című értekezésével is összevetve a korabeli természetfilozófiával való kapcsolódási pontokra világított rá.³ Ezek az eredmények jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy Aranka filozófiai alapfeltevéseit megérthessük. Jelen dolgozat elsődleges célja

---

* A tanulmány megírása idején a szerző a Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

1 BIRÓ Annamária, „Aranka »Ember Esmérete«. Egy kézirat filozófiai értekezés”, in *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 249 (Kolozsvár: EME, 2004), 73–87; Szövegkiadások: ARANKA György, *Az Ember esmérete*, kiad. BIRÓ Annamária in *Az emberarcú intézmény.*, 88–96, illetve ARANKA György, *Az ember esmérete*, kiad. BIRÓ Annamária in *Magyarországi gondolkodók 18. század, I.*, szerk. Tüskés Gábor (Budapest: Kortárs, 2010), 219–231.

2 ZUH Deodáth, „Aranka György antropológiai értekezése és Köteles Sámuel erre tett reflexiói”, in *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról – Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien über mittel- und osteuropäische Aufklärung*, szerk. Kiss Endre, EGYED Emese, RATHMANN János (Budapest: MTA–ORZSE Zsidó Kultúratudomány Kutatócsoportja; Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, 2010), 189–202.

3 BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „Ember és Természet viszonya Aranka György természetfilozófiai írásában”, in *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben, Fiatalok konferenciája 2016*, szerk. DÉRI Eszter (et al.), (Budapest: reciti, 2017), 165–190. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát annak megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta.

nem az, hogy újabb filológiai eredményekkel és filozófiatörténeti meglátásokkal járuljon hozzá Aranka módszertanának és alapfeltevéseinek értékeléséhez, sokkal inkább azt a kérdést igyekszik körüljárni, mit jelentett az „emberismeret” a felvilágosodás kultúrájában. Úgy gondolom, Aranka antropológiáját érdemes lehet a felvilágosodás kori antropológiai elképzelések nagyobb kontextusában még egyszer szemügyre venni, nem utolsósorban azért, mert az utóbbi években, évtizedekben az antropológia a felvilágosodáskutatás egyik fő témájává vált, s a 18. századi antropológiai irodalom elemzése terén sok új eredmény született. Aranka írását e kutatások és az antropológia 18. századi történetének kontextusában tekintve próbálok meg olyan kérdésekre választ keresni, mint hogy egyáltalán mi volt az antropológia a 18. században, milyen típusú antropológia Arankáé, s mi lehet a jelentősége a felvilágosodás szempontjából.

1. Az antropológiai fordulat fogalma

Az utóbbi évtizedek nemzetközi felvilágosodáskutatásának egyik igen szembeszökő fejleménye az ember történeti alakzatai, az antropológiai kérdések iránti intenzív érdeklődés. Ez a tendencia elsősorban az angol és a német nyelvű szakirodalomban érzékelhető, olyannyira, hogy a német felvilágosodáskutatásban az utóbbi évtizedekben az antropológiai kutatások meghatározó irányzattá váltak.⁴ Ezzel összefüggésben sokszor esik szó az antropológiai fordulatról is, ami tulajdonképpen két – egymással szorosan összefüggő – dolgot jelent. Egyrészt jelenti a felvilágosodáskutatás módszertanának irányváltását, az antropológiai kutatási irány megjelenését és népszerűvé válását; azaz olyan módszertant, amely a korabeli antropológia feltárását és e kontextusnak az irodalmi művek elemzésében való kamatoztatását tekinti céljának. Másrészt viszont az antropológiai gondolkodásnak a 18. század második felében megfigyelhető térnyerésé-

4 Az antropológiai kutatások néhány fontos összefoglalása német nyelven: *Der ganze Mensch. Anthropologie und Literatur im 18. Jahrhundert. DFG-Symposion 1992*, hg. Hans Jürgen SCHINGS (Stuttgart: Metzler, 1994); Wolfgang RIEDEL, *Die Anthropologie des jungen Schiller*, (Würzburg: Königshausen und Neumann, 1986); Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall. Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, (Berlin/New York: de Gruyter, 1996); Alexander KOŠENINA, *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*, (Berlin: Akademie, 2008); Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik. Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, (Tübingen: Niemeyer, 2009); Thomas NUTZ, *Varietäten des Menschengeschlechts. Die Wissenschaften vom Menschen in der Zeit der Aufklärung*, (Wien: Böhlau, 2009). Az angol, ill. skót felvilágosodás-kutatásban: Roy PORTER, *The Enlightenment*, (London: Macmillan, 1990); *Inventing Human Science: Eighteenth Century Domains*, ed. Christopher FOX, Roy PORTER, Robert WOKLER (Berkeley: University of California Press, 1995); Annette MEYER, *Von der Wahrheit zur Wahrscheinlichkeit: die Wissenschaft vom Menschen in der schottischen und deutschen Aufklärung*, (Tübingen: Niemeyer, 2008); Silvia SEBASTIANI, *The Scottish Enlightenment: Race, Gender and the Limits of Progress*, (New York: Palgrave Macmillan, 2013). A romanisztikában: Sergio MORAVIA, *La scienza dell'uomo nel Settecento: con una appendice di testi*, (Bari: Laterza, 1970); Georges GUSDORF, *Les sciences humaines et la pensée occidentale*, V., (Paris: Payot, 1972).

re utal, tehát arra, hogy a nagy metafizikai rendszerek helyett az ember iránti érdeklődés kerül a gondolkodás középpontjába.⁵

Az antropológiai kutatások alaptétele, hogy az európai gondolkodásban a 18. század során az ember meghatározása, az ember fogalma központi problémává vált. Az ember mibenlétére vonatkozó kérdés konjunktúráját jelzi Alexander Pope-nak az *Esszé az emberről* című verses filozófiai művében (1734) olvasható nevezetes tétele: „Az embernek legméltóbb tárgya az ember”. Az ember mibenléte, meghatározása, jellemzése iránt a 18. század második felében mutatkozó általános, igen látványos és intenzív érdeklődés szociológiai szempontból a társadalom szerkezetének átalakulásával hozható összefüggésbe. A középkori társadalom rétegzett, benne az egyén helye stabil, önazonosságát a hierarchiában betöltött helye határozza meg. A modern társadalom dinamikusabb, differenciáltabb szerkezetű, s ez az ember értelmezésére vonatkozóan is újfajta modelleket tett szükségessé. Eszmetörténeti szempontból alapvető fontosságú, hogy ekkorra az ember és a világ viszonyának, az ember világban elfoglalt helyének értelmezésére kidolgozott teológiai és metafizikai elméletek elvesztették magyarázó erejüket. A középkori felfogás szerint az ember egy Isten teremtményei között, a filozófiai gondolkodás a teológiának van alárendelve, és benne az embernek nincs kitüntetett helye. Ez a modern kor kezdetével fokozatosan megváltozik, olyan elképzelések kerülnek előtérbe, amelyek az embert mint önálló, gondolkodásra képes, saját életét alakító létezőt tételezik.

Az antropológiai fordulat jegyében született munkák szerzői módszertani tekintetben gyakran hivatkoznak Odo Marquard, illetve Foucault ösztönzésére. E két szerző még az 1960-as, illetve 1970-es években mutatott rá – habár nagyon különböző módon – a 18. századi antropológia fontosságára.⁶ Marquard alapvetően eszmetörténeti elemzésében az antropológia iránti 18. századi érdeklődést a teodícea válságából eredeztette, s az antropológiai gondolkodást a történetfilozófia ellentétéként mint a nem történelembe való menekülést tárgyalta, az antropológiai gondolkodást a célulvű történetfilozófia alternatívájaként jellemezve.⁷ Foucault *A szavak és a dolgok* című tudománytörténeti értekezésében a tudás területén a 18. század végén bekövetkezett változásokat taglalva azt az első hallásra meghökkentő tézist állította fel, hogy az ember az európai kultúrában csak a 18. század végén jelent meg.⁸ Ezalatt természetesen nem azt értette,

5 Wolfgang RIEDEL, „Anthropologie und Literatur, Skizze einer Forschungslandschaft“, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur* 6 Sonderheft (1994): 93–157; lásd még: W. RIEDEL, „Die anthropologische Wende: Schillers Modernität“, in *Friedrich Schiller und der Weg in die Moderne*, hg. Walter HINDERER (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006), 143–164.

6 Odo MARQUARD, „A megvádolt és fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában”, in Odo MARQUARD, *Az egyetemes történelem és más mesék*, (Budapest: Atlantisz, 2001), 101–128; Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK József (Budapest: Osiris, 1999).

7 Történetfilozófia és antropológia ilyenfajta szembenállását az újabb kutatás kétségbe vonja, és éppen az antropológia és a történetfilozófia összefonódására hívja fel a figyelmet. Annette MEYER, „Geschichte und Anthropologie in der Spätaufklärung. Zur Genese eines idiosynkratischen Verhältnisses”, in *Physis und Norm. Neue Perspektiven der Anthropologie im 18. Jahrhundert*, hg. Manfred BEETZ, Jörn GARBER, Heinz THOMA (Göttingen: Wallstein, 2007, 187–207).

8 FOUCAULT, *i. m.*, 384.

hogy korábban egyáltalán ne léteztek volna emberek, sőt azt sem, hogy korábban ne gondolkodtak volna az ember sajátosságairól, hanem azt kívánta kiemelni, hogy a 18. század végén az ember, a megismerés és a nyelv viszonya újfajta, a modern korra jellemző módon tételeződött: sajátos transzcendentális-empirikus kettősség alakult ki, az ember egyidejűleg a megismerés alanyává és tárgyává vált. A modern szubjektum egyrészt a megismerés, a tudás alanya, melynek teljesítménye nélkül nem lehetséges a világ megismerése; másrészt az ember testi, kulturális és szellemi megalkotottságában maga is a tudás tárgyává válik, s megszületnek a humántudományok. Foucault az „antropológiai szendergést” tette felelőssé a célelvű történetfilozófia uralmáért, s könyvében azt a jóslatot is megfogalmazta, hogy az ember – azaz az ember a 18. század végén kialakult formájában – el fog tűnni a történelem színpadáról: e tézise a szubjektum haláláról folytatott polémiák egyik fő kiváltójává, s heves kritika tárgyává vált. A felvilágosodás kutatásában nem annyira az antropológikus gondolkodás kritikája hatott, mint inkább az a megközelítési mód, amely az ember fogalmának történeti meghatározottságát helyezi előtérbe.

Az irodalomtudomány területén az antropológiai megközelítés olyan törekvésként jelent meg, amely a korszak irodalmának társadalomtörténeti jellegű, döntően marxista szellemű elemzéseinek kifulladására után újfajta kérdések feltevését tette lehetővé. E kutatások egyik fontos hozadéka annak felismerése, hogy már a 18. században gazdag és árnyalt antropológiai diskurzus bontakozott ki, melynek tanulmányozása lehetővé teszi olyan, korábban kevesebb figyelmet kapott kérdések megvilágítását, mint a testről, test és lélek viszonyáról, az érzelmek szerepéről vagy a nevelés lehetőségeiről alkotott korabeli elképzelések változása. Bár a németországi felvilágosodáskutatás alakulása azt mutatja, hogy a 18. század kutatásában az antropológiai irány zajos viták és érzékelhető ellenállás nélkül bontakozott ki és vált sikerágazattá, kételyek e kutatási iránnyal szemben is megfogalmazódtak. A kritika alapja leggyakrabban az, hogy az antropológia fogalma már a 18. században is meglehetősen pontatlan, elmosódott volt, igen különféle dolgokat jelölhetett, s az újabb irodalomtudományi vagy esztétörténeti munkákban is egymástól nagy mértékben eltérő antropológia-fogalmak lelhetők fel.⁹

Mindenképpen érdemes különbséget tennünk az antropológia mint formálódó új tudományszak, illetve a gondolkodás tágabban értett antropológiai irányultsága között. Rainer Godel nyomán ez utóbbi a következő jellegzetes témákban érhető tetten.¹⁰ 1) A test és a lélek kapcsolatának értelmezése, a commercium-probléma. 2) Az érzelmek átértelmezése, az emberi lélek képességeinek rendszerezése. 3) A történetfilozófia térnyerése, az embernek az univerzumban elfoglalt helyére vonatkozó történeti jellegű spekulációk; 4) Az ember természettörténete, az embernek az élőlények között elfoglalt helyére vonatkozó megfigyelések. 5) Az emberiség fejlődésének etnográfai kérdései, az

⁹ Vö. Matthias REIBER, *Anatomie eines Bestsellers. Johann August Unzers Wochenschrift „Der Arzt” (1759–1764)*, (Göttingen: Wallstein, 2009), 50–53.

¹⁰ Rainer GODEL, *Vorurteil – Anthropologie – Literatur. Der Vorurteilsdiskurs als Modus*, (Tübingen: Niemeyer, 2007), 41–81.

emberiség változatainak (rasszok) megkülönböztetése. 6) Az emberi nem kultúrtörténete. 7) Az egyéni életrajzok iránti érdeklődés (például a K. Ph. Moritz által kiadott *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde* című folyóiratban); 8) Az ember meghatározására vonatkozó törekvés (ennek legismertebb dokumentuma Spalding *Bestimmung des Menschen* című írása). Az antropológia azonban még egy ennél átfogóbb szinten is értelmezhető, mivel az antropológiai diskurzusból származó interdiskurzív elemek mint érvelési stratégiák más diskurzusokban is helyet kapnak. Godel négy ilyen stratégiát különböztet meg: 1) szenzualizálás: az érzékek, az érzéki tapasztalat rehabilitálása (mindenekelőtt az esztétikában), illetve az affektusok kontrolljának szükségessége (ami a pedagógiai irodalomban is gyakori téma); 2) naturalizálás (az embertől különböző élőlények megfigyeléséből származó tapasztalat átvitele az emberre, az embernek az állatok rendszerében való szemlélete) és szocializálás (az embernek a társadalom részeként való szemlélete, a társadalom, a nevelés emberre gyakorolt hatásának elemzése); 3) historizálás; 4) empirizálás (azaz az empirikus módszertan dominanciája az ember és az emberi világ értelmezésében).

Mint ez a rendszerezési javaslat is mutatja, az antropológia fogalma igen nehezen behatárolható, s éppen ezért nem tűnnek teljesen alaptalannak az olyan kritikai hangok sem, amelyek amellett érvelnek, hogy az antropológia fogalmát az irodalomtudományos kutatásban szűkebben és egzaktabb módon kellene meghatározni.¹¹ Az antropológiafogalom használatának minden nehézsége ellenére azonban kétségtelen tény, hogy a 18. századi gondolkodás egyik meghatározó jegye az emberi természet iránti intenzív érdeklődés, az ember meghatározására, leírására vonatkozó törekvés, s hogy az ember-tudományok történeti rekonstrukciója jelentős mértékben hozzájárulhat a korszak alaposabb megértéséhez.

Antropológia mint szövegtípus, tudomány

Az eddigiek alapján is megállapítható, hogy az antropológia mint szövegtípus, illetve az antropológia mint a 18. század második felében megjelenő tudományos diszciplína csak egy eleme az antropológiai fordulatként számon tartott jelenségnek, az ember meghatározására vonatkozó 18. századi törekvésnek.¹² Az is megállapítható továbbá, hogy e tudományos diskurzus sem homogén, a szűkebb értelemben vett antropológiai irodalmon belül is egymástól nagyon különböző megközelítési módok jelentek meg a 18. században.

---

11 Vö. Gideon STIENING, „Zwischen Empirisierung und Konstruktionsleistung: Anthropologie im 18. Jahrhundert, hg. Jörn Garber, Heinz Thoma, Tübingen, Niemeyer, 2004”, *Das achtzehnte Jahrhundert* 29/1 (2005): 244–254.

12 Egy újabb felvilágosodás-kézikönyv antropológiát tárgyaló fejezete a szűkebb értelemben vett antropológia mellett Schiller, Kant és Herder munkáit tárgyalja: Jörn GARBER, „Anthropologie”, in *Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe, Konzepte, Wirkung*, hg. Heinz THOMA (Stuttgart: Metzler, 2016), 23–40.

A 18. századi antropológiai irodalom kutatásának középpontjában kezdetben Ernst Platner antropológiai műve állt. Az először 1772-ben megjelent könyv szerzője olyan tudományként határozta meg tárgyát, amely nem külön a testtel vagy a lélekkel, hanem a test és a lélek együttműködésével foglalkozik, szemben a pszichológiával, amelynek tárgya kizárólag a lélek (ebben a tárgyban osztozik a logikával, az esztétikával és a morálfilozófiával), illetve az orvostudománnyal, amelynek a tárgya a test.¹³ Ezt szem előtt tartva a felvilágosodás antropológiája mint az egész ember, azaz a test és a lélek elválaszthatatlan egységeként elgondolt ember tudománya határozható meg. Az újabb tudománytörténeti kutatások azonban arra mutatnak rá, hogy a 18. századi antropológia mint diszciplína korántsem azonosítható Platner programjával. Az antropológiai fordulat nem Platner munkásságával vette kezdetét, hanem már korábban, a század közepétől megfigyelhetők olyan jelenségek, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Carsten Zelle mutatott rá, hogy a hallei orvosok (Unzer, Krüger, Ernst Anton Nicolai) tevékenységében már az 1740-es évektől felfedezhető az antropológiai érdeklődés. Jóllehet az antropológia fogalmát nem használják, de munkáikban elhatárolódnak az egészség pusztán testi értelmezésétől, nagy súlyt fektetnek a lelki folyamatok elemzésére és a filozófiai alapozottságot is magában foglaló orvosi szemléletért szállnak síkra.¹⁴ A német kutatás az antropológiai fordulatot újabban a század közepére teszi és ezeknek a filozófus orvosoknak a működésével hozza összefüggésbe, a legfőbb jellemzőként az empirikus megközelítést hangsúlyozva.¹⁵ Az empirikus megközelítés igénye megfigyelhető Platner 1772-ben megjelent (később teljesen átdolgozott) antropológiájában, de a később született fiziológiai irányultságú antropológiai művekben, így Johann Karl Wezel *Anthropologie. Versuch über die Kenntnis des Menschen* (1784–1785) című művében is.¹⁶

A hallei orvosok által is képviselt fiziológiai antropológia mellett a század végén olyan megközelítési módok is megjelentek, amelyekre a morális igény hangsúlyozása jellemző. A svájci Johann Ith 1794-ben kiadott antropológiájában négy szemléletmódot különböztet meg az antropológián belül: fiziológiai (amely a testtel foglalkozik), pszichológiai (amelynek tárgya kizárólag a lélek), történeti antropológia (amely a társadalom leírására törekszik), valamint az ezekre épülő morális vagy teleologikus antropológia (amelynek tárgya az ember világegyetemben elfoglalt helye és szerepe).¹⁷ Az

13 Ernst PLATNER, *Anthropologie für Ärzte und Weltweise*, I., Leipzig, 1772, XVI.

14 Carsten ZELLE, „Sinnlichkeit und Therapie. Zur Gleichursprünglichkeit von Ästhetik und Anthropologie um 1750”, in *Vernünftige Ärzte. Hallesche Psychomediziner und die Anfänge der Anthropologie in der deutschsprachigen Frühaufklärung*, hg. Carsten ZELLE (Tübingen: Niemeyer, 2001), 5–24.

15 Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, Ralph HÄFNER, „Richtungen und Tendenzen in der deutschen Aufklärungsforschung”, *Das achtzehnte Jahrhundert* 19 (1995): 163–171.

16 Lásd Hans-Peter NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch. Aufklärungsanthropologien im Widerstreit*, (Berlin/New York: de Gruyter, 2003), 24.

17 Johann ITH, *Versuch einer Anthropologie oder Philosophie des Menschen nach seinen körperlichen Anlagen*, (Winterthur: Steinersche Buchhandlung, 1803), 57–63 (2., bővített kiadás).

egymástól eltérő megközelítési módoknak az antropológiai szakirodalmon belüli megjelenése az antropológia válságaként is értékelhető.¹⁸ A különböző megközelítési módok némi leegyszerűsítéssel két csoportra oszthatók: az elsősorban a jelenségek leírására törekvő fiziológiai vagy orvosi antropológiákra, illetve a valamilyen norma felmutatásában (is) érdekelt teleologikus jellegű antropológiákra. S e kettősségben az antropológia alap gondolatában rejlő ambivalencia megnyilvánulását fedezhetjük fel, hiszen az antropológiának – mint arra Foucault is rámutatott *A szavak és a dolgokban* – az én alanya és tárgya is.¹⁹

A platneri megközelítési módtól eltérő célokat tűzött maga elé Kant is, aki hosszú ideig tartott antropológiai előadásokat, s akinek *Pragmatikus antropológiája* 1798-ban jelent meg. Ennek bevezetőjében Kant úgy foglalt állást, hogy az antropológia, azaz az ember elemzése alapvetően kétféle módon valósítható meg. Egyrészt pszichologikusan, amennyiben azt tárgyalja, mivé teszi a természet az embert. Másrészt pragmatikusan, amennyiben azt a kérdést tartja szem előtt, mivé teheti az ember önmagát.²⁰ E kettősség itt elsősorban a platneri, illetve a kanti antropológia elkülönítését szolgálja,²¹ de általánosságban az emberről való modern kori gondolkodásra nézve is meghatározónak bizonyult.²²

A kanti pragmatikus antropológia csak az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés középpontjába, s értékelése korántsem egységes. Gyakran idézik Kantnak az antropológia szerepére vonatkozó állásfoglalását. A német gondolkodó logikai előadásaiban a filozófia feladatát négy kérdésben foglalta össze: „Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit remélhetek? Mi az ember?” (*Előadások a logikáról*), az első kérdés megválaszolását a metafizika, a másodikat a morál, a harmadikat a vallás, a negyediket az antropológia feladatául jelölve meg. Azt állította, hogy végső soron az összes kérdést az antropológiához sorolhatjuk, mert az első háromra a negyedik ad választ. E megfogalmazást sokan a pragmatikus antropológiára vonatkoztatják, de alighanem azoknak van igazuk, akik azt állítják, hogy az itt szóban forgó antropológia tulajdonképpen az *Opus postumum*-ban lelhető fel.²³

18 Így fogalmaz Pölitz 1803-ban megjelent *Populäre Anthropologie* c. könyvében. Idézi: Chad WELLMON, *Becoming Human. Romantic Anthropology and the Embodiment of Freedom*, (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2010), 42.

19 WELLMON, *i. m.*, 15–48.

20 Immanuel KANT, „Pragmatikus antropológia” in Immanuel KANT, *Antropológiai írások*, ford. MESTERHÁZI Miklós, 7–306 (Budapest: Osiris, 2005), 9.

21 A különbségekről lásd: Werner EULER, „Commercium mentis et corporis?: Ernst Platners medizinische Anthropologie in der Kritik von Marcus Herz und Immanuel Kant“, in *Ernst Platner (1744–1818). Konstellationen der Aufklärung*, hg. Guido NASCHERT, Gideon STIENING (Hamburg: Meiner, 2007), 21–68.

22 Robert SPAEMAN, „Az emberi természet fogalmáról”, in *A modern tudományok emberképe*, szerk. Krzysztof MICHALSKI (Budapest: Gondolat, 1988), 129–149. Morális és fiziológiai antropológia kettőssége már jóval korábban, Johann Georg Walch először 1726-ban megjelent *Philosophisches Lexikon*jában is fellelhető. Vö. Odo MARQUARD, „Anthropologie”, in *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, I., hg. Joachim RITTER, Karlfried GÜNTER (Basel: Schwabe, 1971), 364.

23 Michel FOUCAULT, *Introduction à l'Anthropologie de Kant*, (Paris: Vrin, 2008).

Kant pragmatikus antropológiája az emberi természet és a társadalmi lét alapvető kérdéseivel gyakorlati szempontból, a konkrét jelenségeket szem előtt tartva foglalkozik, s alapvetően pedagógiai célzatú, amennyiben az egyén boldogulását és az emberiség jövőjét tartja szem előtt.²⁴ A kanti antropológia egyik központi gondolata a tökéletesedés lehetőségének tételezése. E tekintetben Kant ahhoz a 18. században általánosan elfogadottá vált elképzeléshez kapcsolódik, mely szerint az ember világban elfoglalt helye nem eleve kijelölt, s az ember legfontosabb jellemzője az, hogy képes tökéletesíteni magát. Először Rousseau vezette be a *Második értekezésben* a tökéletesedés (perfektibilité) fogalmát, amely szerinte az embert megkülönbözteti az állatoktól, s lehetővé tette a természeti állapot elhagyását. A tökéletesíthetőség fogalma a német filozófiai gondolkodásban is meghonosodott, de itt a rousseau-ista értelmezés mellett a fogalomnak leibnizianus keretek között való értelmezése is teret nyert. Ez utóbbi változatra az jellemző, hogy míg Rousseau szerint a tökéletesedés történeti folyamata pozitív és negatív elemeket egyaránt tartalmaz, hiszen a polgári állapot kialakulása egyúttal az embernek igazi természetétől való eltávolodását is jelenti, a német gondolkodók (pl. Moses Mendelssohn) a perfektibilitást inkább a racionalitás uralomra jutásaként értelmezték, s az ember tökéletesedés általi megromlásának gondolatát kiiktatták elméleteikből.²⁵ Hasonló tendencia figyelhető meg a skót felvilágosodás gondolkodóinál (pl. Adam Fergusonnál), akikre Rousseau-nak az emberiség történetiségéről kifejtett tézisei szintén nagy hatást gyakoroltak, de akik az ember önmagától való elidegenedésének gondolatait általában elutasították.²⁶

Kant megfogalmazása szerint az ember éppen azért különbözik más élőlényektől, hogy képes tökéletesíteni magát: „olyan a karaktere, amelyet maga teremt magának, hisz tehetségében áll, hogy maga választotta célok szellemében tökéletesítse önmagát”.²⁷ Kant azonban úgy vélte, hogy az ember egyénként nem juthat el igazi céljához, ezt csak az emberiség valósíthatja meg a generációk során:

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy míg minden más, önállóságra kárhóztatott állat esetében az összes *individuum* betölti a maga egész rendeltetését, addig az ember esetében csak a *nem* töltheti be; úgyhogy az emberi nem csupán a beláthatatlanul sok nemzedéken átvélő haladásnak köszönhetően

24 Kant pragmatikus antropológiájának értelmezéséről lásd: Robert B. LOUDEN, *Kant's Human Being, Essays on His Theory of Human Nature*, (Oxford: Oxford University Press, 2011); Antonio FALDUOTO, Heiner F. KLEMMER, „Die Anthropologie im Kontext von Kants kritischer Philosophie”, in *Fines Hominis? Zur Geschichte der philosophischen Anthropologiekritik*, hg. Marc RÖLLI (Bielefeld: transcript, 2015), 17–32; Anna WEHOFITS, *Anthropologie und Moral: Affekte, Leidenschaften und Mitgefühl in Kants Ethik*, (Berlin/New York: de Gruyter), 2016.

25 Anne POLLOK, *Facetten des Menschen. Zur Anthropologie Moses Mendelssohns*, (Hamburg: Meiner, 2010), 137–153, különösen 132.

26 Annette MEYER, *Von der Wahrheit zur Wahrscheinlichkeit. Die Wissenschaft vom Menschen in der schottischen und deutschen Aufklärung*, (Tübingen: Niemeyer, 2008), 113–131, különösen 122–124.

27 KANT, *i. m.*, 290.

küzdheti föl magát odáig, hogy rendeltetését betöltse, odáig tudniillik, ahol a cél még távoli marad ugyan, ám hogy útját e végcél iránt vette, immár sohasem tehető meg nem történtté, még ha igyekezete elé gyakran tornyosulnak is majd akadályok.²⁸

A történelem ily módon elképzelhető, mint az emberi nem végtelen fejlődése, amelyhez az egyén is produktívan járulhat hozzá. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a német felvilágosodásban élénk vita bontakozott ki akörül, vajon az individuum is tökéletesíthető-e, vagy csak a faj (Gattung). Moses Mendelssohn például – Kanttól eltérően – úgy foglalt állást, hogy a természet szándéka nem az emberiség, hanem az individuumok tökéletesítése.²⁹ A fogalom használatának történeti alakulását vizsgálva az állapítható meg, hogy előbb csak az egyénre vonatkoztatták (így Spalding a *Bestimmung des Menschen* című értekezésében csak az egyénnel összefüggésben beszél tökéletesíthetőségről), a század végére azonban mind általánosabbá vált az emberi nem egészére való alkalmazása.³⁰

E helyütt nem lehetséges a Kant utáni német antropológiai irodalom áttekintése. Csak annyit lehet itt megjegyezni, hogy a 19. század elején rengeteg antropológiai munka jelenik meg. Ezekre Marquard szerint általánosságban a fiziológiai irányultságghoz való visszatérés jellemző, az antropológiát a 19. században többnyire mint természetfilozófiát tekintik alapszciplinának.³¹ Egy újabb tanulmányban Stefan Schweizer a századfordulóra német nyelvterületen gimnáziumi tananyaggá vált antropológiát elemezve arra mutatott rá, hogy a fiziológiai irányultság mellett az ilyen jellegű művekben a kanti antropológia hatása is tetten érhető. E népszerű munkákban hangsúlyosan jelenik meg a tökéletesedés gondolata, s e könyvek közös jellemzője, hogy egyfajta életvezetési tanácsadóként is kívánnak funkcionálni, miközben a társadalmi elvárásokat tükröző erkölcsi maximákat fogalmaznak meg.³²

²⁸ KANT, *i. m.*, 293.

²⁹ Moses Mendelssohn levele Henningsnek 1782. július 25-én. Idézi: Günter ZÖLLER, „Die Bestimmung der Bestimmung des Menschen bei Mendelssohn und Kant”, in *Kant und die Berliner Aufklärung*, hg. Volker GERHARDT, Rolf-Peter HORSTMANN, Ralph SCHUMACHER, 476–490 (Berlin/New York: de Gruyter, 2001), 485. A német felvilágosodásban, mindenekelőtt Thomas Abbt részéről az emberről, a tökéletesedésről alkotott optimista, teleologikus elképzelésekkel szembeni kételyek is megfogalmazódtak. Mendelssohn és Abbt vitájáról lásd: Moses MENDELSSOHN, *Jeruzsálem: írások zsidóságról, kereszténységről, vallási türelemről*, ford. KISBALI László (Budapest: Atlantisz, 2011), 179–202. Vö. Wolfgang ALBRECHT, „Bestimmungen des Menschen: Zu einem Zentralthema des Aufklärungsdiskurses und einigen seiner Facetten im Umkreis Lessings”, in *Practicing Progress: The Promise and Limitations of Enlightenment*, ed. Richard E. SCHADE, Dieter SEVIN (Amsterdam/New York: Rodopi, 2007), 21–34.

³⁰ Gottfried HORNIG, „Perfektibilität”, in *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, VII., hg. Karlfried GRÜNDER, Joachim RITTER (Basel: Schwabe, 1989), 238–244.

³¹ MARQUARD, *i. m.*, 367.

³² Schweizer Lorenz Heinz Wagner *Anthropologie für Gymnasien und Schulen* (1805) és Karl Heinz Ludwig Pöhlitz *Populäre Anthropologie* (1800) című könyveit elemzi. Stefan SCHWEIZER, „Didaktik der Aufklärung in der Anthropologie. Zur pädagogischen Moralerziehung auf Gymnasien”, in

A 18. századi antropológiára visszatérve viszont fel kell még tenni azt a kérdést, hogy mi az antropológia mint szövegtípus jelentősége a felvilágosodás egésze szempontjából. Az antropológia-kutatás egyes képviselői úgy látják, hogy az antropológia a 18. század kulcstudományága, s e diszciplína művelői, így köztük Platner és az orvos-antropológusok jelentős mértékben hozzájárultak az ember újrafelfedezéséhez, a gondolkodás antropocentrikus fordulatához.³³ Ezzel kapcsolatban azonban kételyek is megfogalmazódtak. Lars Thade Ulrichs például Platner antropológiájára és az ezt középpontba állító munkákra hivatkozva egyenesen bornírtnak nevezi azt a törekvést, amely egy mellékes jelenséget központinak igyekszik beállítani, s azt hangsúlyozza, hogy a felvilágosodás gondolkodását nem annyira a platneri antropológia, hanem a praktikus irányultság jellemzi.³⁴ Walter Erhart pedig a felvilágosodáskutatás antropológiai irányzatát kritizálva fogalmazza meg azt a benyomását, hogy ennek az irányzatnak a képviselői lényegtelen szövegekkel foglalkoznak, és sem a 18. század legfontosabb irodalmi műveiről, sem a korszak lényeges társadalomtörténeti folyamatairól nem képesek releváns állításokat megfogalmazni.³⁵ E roppant sarkos és egyúttal provokatív vélemények joggal feltehetően arra a veszélyre, amelyek a tudománytörténeti dokumentumok öncélú feltárásában rejlenek, az antropológia iránti történeti érdeklődés egészére azonban aligha találóak. Az antropológia platneri változata ugyan talán valóban nem túl lényeges tudománytörténeti epizód, de az antropológia iránt a 18. században tapasztalható intenzív érdeklődés mindenképpen a korszak alapvető tendenciáját jelzi, s az antropológiai értekezésekben tárgyalt kérdések, így a test-lélek viszony vagy a tökéletesedés gondolata alkalmas lehet számos más jelenség megvilágítására, kontextualizálására is.

2. Magyar nyelvű antropológiai irodalom

A felvilágosodás magyar irodalmáról írt könyvében Bíró Ferenc külön fejezetet szentelt az antropológiai érdeklődésnek. A magyar nyelvű lélektan megteremtésére a 18. század végén tett erőfeszítéseket áttekintve Bíró a lélektan iránti fokozott érdeklődést az ember mibenlétéről való gondolkodás módjának megváltozásával hozta szoros összefüggésbe. Az újfajta, antropológiai irányultságú gondolkodás legfontosabb jellemzőiként az emberről való gondolkodásnak a metafizikával és a teológiával szembeni

Die Bildung des Körpers, hg. Johannes BILSTEIN, Micha BRUMLIK (Weinheim/Basel: Beltz Juventa, 2013), 44–64.

³³ Alexander KOŠENINA, *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*, (Berlin/Boston: de Gruyter, 2016) (2. Auflage), 12–13. Hasonló álláspontot képvisel: Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, (Berlin/New York: de Gruyter, 1996).

³⁴ Lars Thade ULRICHS, *Die andere Vernunft. Philosophie und Literatur zwischen Aufklärung und Romantik*, (Berlin: Akademie Verlag, 2011), 63 (54. lábjegyzet).

³⁵ Walter ERHART, „Nach der Aufklärungsforschung?“, in *Aufklärungsforschung in Deutschland*, hg. Holger DAINAT, Wilhelm VOSSKAMP (Heidelberg: Winter, 1999), 91–128.

önállósulását, az ember mibenlétére és a világgal való kapcsolatára vonatkozó kérdések megnyitását s a metafizikai igazságok helyett az empirikus megközelítési módok és magyarázatok előnyben részesítését nevezve meg.³⁶ Bíró könyvében az antropológiai érdeklődés dokumentálásaként néhány lélektani munkát említ, s részletesen nem foglalkozik azzal a kérdéssel, mi az antropológia jelentősége a felvilágosodás kori irodalom szempontjából. Az antropológiai érdeklődésről csak Csokonai pályájával kapcsolatban esik szó: a Csokonai-pályakép szerint *Az ember, a poézis első tárgya* a vidám természetű poéta programjának feladását, új program kialakításának igényét jelzi, mely program a *Halotti versek*ben manifesztálódik.³⁷

Amennyiben az antropológiai érdeklődés fogalmát tágabb értelemben fogjuk fel, akkor ennek az érdeklődésnek a kezdeteit a magyar felvilágosodás irodalmában Bessenyei György írásaiban fedezhetjük fel. Mindenekelőtt azért, mert a fiatal Bessenyeinek központi témája test és lélek viszonya, a testnek a lélekre gyakorolt hatása, s e kérdést nem metafizikusan, hanem inkább saját tapasztalatára támaszkodva közelíti meg.³⁸ A testnek a gondolkodásra és az érzelmekre gyakorolt hatására vonatkozóan igazán radikális gondolatokat valamivel később Martinovics Ignác fogalmazott meg; 1788-ban francia nyelven megjelent írásában (*Mémoires philosophiques*) elvetette a testtől különböző, anyagtalán lélek gondolatát.³⁹ A *Filozófiai emlékiratok* elsősorban természetesen nem lélektani vagy antropológiai értekezés, de a testi folyamatok hangsúlyozása által illeszkedik a gondolkodás tágan értett antropológiai fordulatába.⁴⁰ Bessenyei és Martinovics példája jól mutatja, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a lélekről való gondolkodás terén a legnagyobb kihívást az anyagtalán lélek létének kérdésessé válása jelentette. Ugyanakkor e két munka is egyértelműen jelzi, hogy a lélektani gondolkodásban a század második felében a tapasztalaton alapuló megfigyelésekre való hivatkozás, a tudományos tárgyalásmód igénye vált meghatározóvá.

³⁶ BÍRÓ, *i. m.*, 146–149.

³⁷ Csokonai antropológiai fordulatáról lásd még: DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdekések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*, (Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1998) (3. kiadás), 197. A *Halotti versek* nem csak – voltaképpen metafizikai gyökerű, bár kétségtelenül az ember mibenlétére vonatkozó – tárgyuk miatt hozhatók összefüggésbe az antropológiai érdeklődéssel, hanem a versben megjelenő antropológiai diskurzuselemek (pl. a különböző népek hiedelemvilágára, a rasszok természetére való hivatkozás, az embernek az élőlények rendszerében való szemügyre vétele, az embernek az állatokkal való összevetése, a saját tapasztalatra és az útleírások közvetítette tapasztalati ismeretekre való hivatkozás mint érvelési forma) okán is.

³⁸ Az *Ösholm*ban Bessenyei elvetette a testtől független lélek létét: „Az, ami a te lelked testedben, amely azon dologtól, melyben lakik, mindenben különböz, mégis valóságára nézve ugyan azon dolog.” BESSENYEI György, *A holmi*, kiad. Bíró Ferenc (Budapest: Akadémiai, 1983), 132. Később azonban visszatért a halhatatlan és anyagtalán lélek fogalmához. Az 1779-ben Bécsben megjelent *A Holmi* világosan különbséget tesz testetlen vagy halhatatlan lélek, illetve a testséges vagy éltető lélek között, jóllehet ez utóbbi pontos mibenlétét illetően bizonytalanságban hagyja az olvasót. BESSENYEI, *i. m.*, 210–211.

³⁹ MARTINOVICS Ignác, *Filozófiai írások*, (Budapest: Magvető, 1956), 75–100.

⁴⁰ Vö. GODEL, *i. m.*, 61.

A magyar nyelven az 1790-es években megjelenő empirikus lélektan más ösztönzéseket követett, mint a francia gondolkodók hatása alatt álló Bessenyei vagy Martinovics. Pálóczi Horváth Ádám és Bárány Péter lélektana német példákat követ, s a testtől független lélek tételezése itt nem válik kérdésessé. E munkák a tágan vett antropológiai fordulathoz többek között empirikus irányultságuk, s a test és lélek kölcsönös egymáshatását hirdető influxuselmélet képviselői okán kapcsolódnak. Miként e lélektanokban, a századfordulón megjelenő antropológiai írásokban sem jelentkezik a materialista teóriák jelentette kihívás, a lélek fogalma e munkák szerzői számára sem mutatkozik problémásnak.⁴¹

3. Aranka, Köteles, Fejér

Az antropológia mint önálló tudományos szövegtípus magyar nyelven először erdélyi tudósok munkáiban jelent meg. Ebben jelentős szerepe volt a Jenában tanult Köteles Sámuelnek: a marosvásárhelyi és nagyenyedi professzor maga is írt antropológiát, s valószínűleg tanári tevékenysége ösztönözte Aranka Györgyöt arra, hogy összefoglalja az ember mibenlétére vonatkozó gondolatait.

E rövid írás (*Az ember esmérete*) igen nehezen értelmezhető, nemcsak sajátos nyelveze miatt, hanem mert tárgyát roppantul tömören prezentálja. Azt, hogy Aranka pontosan milyen forrásokból szerezte antropológiai ismereteit, nem tudjuk. Annyi azonban megállapítható, hogy többféle ösztönzésből merített: Kant pragmatikus antropológiájának egyes tételei, schellingi gondolatok és a wolffi lélektan elemei egyaránt felfedezhetők eklektikus tartalmú dolgozatában.⁴² Ezeket Aranka igyekezett a maga módján szintetizálni, egységes rendszerré összegyűjteni. Dolgozata nem olyan kidolgozottságú, mint a professzionális filozófusok antropológiai írásai, de nem is pusztán valamely rendszer halvány lenyomata. Antropológiája tudománytörténeti elhelyezésekor meghatározó jelentőségű, hogy az emberismeret mibenlétének meghatározásakor Kant azon tételét idézi, mely szerint alapvetően kétféle antropológia van, olyan, amelyik azzal foglalkozik, amivé a természet teszi az embert, és olyan, amelyik azzal, amivé az embernek válnia kell:

Ezek szerint az ember esméretének mintegy két sarka vagy on. Egyik a nagy természetben, melyen az emberiség áll, másik az emberiség végében, a boldogságban és tökéletességben.⁴³

41 M. Löwe szerint a német antropológia tulajdonképpen a francia materializmus ellenében jött létre, annak elhárításaként értelmezhető. Matthias LÖWE, *Idealstaat und Anthropologie. Problemgeschichte der literarischen Utopie im späten 18. Jahrhundert*, (Berlin/Boston: de Gruyter, 2012), 58.

42 Lásd BODNÁR-KIRÁLY, *i. m.*

43 ARANKA György, *Az ember esmérete*, kiad. BIRÓ Annamária in *Magyarországi gondolkodók 18. század, I.*, szerk. Tüskés Gábor, 219–231 (Budapest: Kortárs, 2010), 224.

Kanttól eltérően azonban nem köteleződik el ez utóbbi mellett, hanem mindkettőt szem előtt kívánja tartani. Dolgozatáról e szempontból az állapítható meg, hogy az nagyobb részt inkább fizikai antropológia, az ember egyes képességeinek tárgyalása, de olyan megállapításokat is tartalmaz, amelyek morális jellegűek. A legfontosabb ilyen gondolat az emberi nem tökéletesedésének tézise:

az emberben mint személyben pedig természet útján se a nem, se az alkotványi forma erő soha ki nem fejtődik egészen, a tökéletességet el nem éri, ellenben a nagy alkotvány nyomra fejtődik, s az tökéletesedik, és csak végre éri el a tökéletességet.⁴⁴

A nagy alkotvány a társadalmat jelenti, s – mint azt Biró Annamária is kiemelte – Aranka itt Kantnak az emberiség, illetve az egyes ember tökéletesíthetőségére vonatkozó állítását visszhangozza.⁴⁵ A célképzet tételezésében mutatkozó párhuzamosság ellenére Aranka antropológiája tartalmi szempontból alapvetően különbözik Kant pragmatikus antropológiájától, többek között azért, mert nem tartalmaz a társadalomban élő ember viselkedésére vonatkozó praktikus megfigyeléseket, s nem tekinti céljának a világban való boldogulás elősegítését sem.

Az antropológia kettős meghatározását Aranka az ember alapjellemezőjének tekintett tökéletesedés kétféle lehetőségéből vezeti le:

A tökéletesség is kettőben áll: elsőben az egész emberi nemzetek kifejtődésének s annak társaságbeli tökéletesedésének, másodszor a magad személyes ajándékaid kifejtődésének emelésében s annak érzésében, melyeknek érzése a szépnak, nagyoknak és virtusoknak az emberben sarkantyúja.⁴⁶

Aranka szerint tehát a nem és az egyén egyaránt tökéletesíthető, s az antropológia mindkét lehetőséggel összefügg. Innen nézve nyilvánvaló, hogy Aranka nevelésről szóló értekezése is kapcsolatban áll emberismeretével, annak kiegészítéseként, az antropológián alapuló pedagógiai elképzelésként fogható fel.⁴⁷

Az Aranka értekezéséről bírálatot készítő Köteles Sámuel maga is írt antropológiát: munkája kéziratban maradt, s csak jóval később adta ki Toldy Ferenc.⁴⁸ A bevezetőben Köteles a kanti mintának megfelelően megkülönbözteti a fiziológiai és a gyakorlati antropológiát (melyet szerinte lélektannak is lehet nevezni). Az antropológiát a természet-

---

44 ARANKA, *i. m.*, 223.

45 BIRÓ, *i. m.*, 83.

46 ARANKA, *i. m.*, 224.

47 ARANKA György, „A Nevelésről”, in „...tsekély vélekedésem szerint...” Aranka György nyelvvel-veléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai, kiad. BIRÓ Annamária, DÁVID Péter (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2007), 85–129.

48 KÖTELES Sámuel, *Philosophiai antropológia*, kiad. SCHEDEL Ferenc (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1839).

tudományoktól különvált tudománynak nevezi, mely a filozófia része, de tulajdonképpen a filozófia egészére előkészítő, alapozó tudomány, mely egyaránt megalapozza a nevelést, az erkölcsstudományt, a törvénytudományt vagy az igazgatást. Szintén a bevezetőben Köteles alaptételként szögezi le: „Az ember mind értelmére és akaratajára nézve végtelenül tökéletesedhet”.⁴⁹ Köteles kiemeli, hogy az antropológiának morális haszna van, hiszen csak az emberi természet ismerete által lehet megszabadulni a lelket megtámadó káros indulatoktól és az elme káros tévelygéseitől.⁵⁰ Módszertanilag – összhangban az Aranka dolgozatáról kifejtett bírálatával – egyértelműen az empirikus tárgyalásmód mellett kötelezi el magát, mivel „a lélekről valódi ismeretet csak egyedül a tapasztalás útján szerezhethünk”, s a „metaphysicai lélektudomány” csak „képzelt tudomány”.⁵¹ Ennek ellenére könnyen találhatunk munkájában olyan passzusokat, amelyek nem tapasztalaton alapuló tételeket fogalmaznak meg, hanem spekulatív természetűek vagy valamilyen morális normából fakadnak: ilyenek például az együttérzés kiművelésének, tökéletesítésének szükségességére vonatkozó megállapítások az érző tehetséget tárgyaló részben.⁵²

A 19. század eleji antropológiai törekvések jellemzésére érdemes még felidézni a katolikus Fejér György 1807-ben megjelent *Anthropológiáját*.⁵³ A szerző könyve bevezetőjében hangsúlyozza, hogy az antropológia kifejtése nagy nehézségeket rejt magában: „Mert ebben a vizsgáló és a vizgált tárgya, a Bíró és a fél, ugyan azon egy, az Ember”.⁵⁴ Módszerét empirikusnak nevezi, s az antropológia végső célját az ember tökéletesedésének elősegítésében látja:

Különös dízére szolgál ez is üdő korunknak, hogy mindezen nehézségek ellenére Plátónak úttörését elővévén az emberi természetet szorgos vizsgálatok alá vették számos nagy férfiak; és Loknak emberi értelemről való próbatételétől fogva Kantig, ki annak dicsőségét homályba borította, jeles előmenetelt is tettek abban; sőt az Embernek esméretét tulajdon tudományi karba helyeztették azáltal, hogy azt nem állhatatlan, és csak álmodott állományokból, hanem bizonyos tapasztalásokból kihozták, nem azért, hogy azzal tágosb mezőt nyissanak az elmefuttatásra, csak az ész eloszlását bővítsék, a képzelődésnek így tündérországot szerezzenek, és mutogassák az Embert mint némi Angliai Troglodit vagy Pongó-Majmot [azaz orangután – L. Gy.] a csu-

49 Uo., 10.

50 Uo., 17.

51 Uo., 13.

52 Uo., 167.

53 Ezt egy a *Tudományos Gyűjteményben* egy évtizeddel később névtelenül megjelent, de valószínűleg Fejértől származó dolgozat lélektannak nevezi, tehát olyan antropológiának, amely nem a testi folyamatokkal foglalkozik. A dolgozat azt állítja, hogy „A tágos értelemben vett Philosophiai tudományok között legfőbb az Anthropologia (Ember-esmértetés).” FEJÉR György, „Tudományok Encyklopaediája rövid rajzolatban, I.”, *Tudományos Gyűjtemény* 2, 1. sz. (1818): 1–38, 22–23.

54 FEJÉR György, *Anthropológia, avagy Ember-esmértetés*, (Buda: Univ., 1807).

dáltatás végett, hanem hogy kitelhető maga kimivelésére, dicső rendeltetésének bétöltésére, és méltóságának elérésére vezessék.⁵⁵

Fejér antropológiakönyve két nagyobb egységből áll. Az első rész fizikai antropológia, a test felépítésével, működésével foglalkozik; itt esik szó az emberek közötti különbségekről, a rasszokról, de a „rendkívüli emberekről”, mint pl. a kéttestű ember vagy a tövises ember (porcupine man) is. A második rész foglalkozik a lélekkel. A lélektan terén Fejér – miként általában az antropológiában – egyértelműen az empirikus megközelítést tartja követendőnek. A lélektan tárgyalása két képesség, a gondolkodás, illetve az érzés és az akarás taglalására oszlik. A könyv e részében határozottan normatív jellegű állítások is megfogalmazódnak, így például az érzelmek elemzésekor Fejér hangsúlyozza, hogy az emberben az önszeretnek és a mások iránti szeretetnek egyensúlyt kell tartania. Fejér antropológiájának fontos tétele a lélek tökéletesíthetősége, s antropológiájának fő hasznát éppen abban látja, hogy a lélek képességeinek megismérése által lehetségessé válik tökéletesítésük.⁵⁶

4. Összegzés

E dolgozat keretei között az említett antropológiák részletes tartalmi elemzése nem volt lehetséges, de az e vázlatos áttekintés alapján is megállapítható, hogy egyik említett antropológia sem csupán fiziológiai jellegű, hanem morális elemeket is tartalmazó mű. Látható, hogy szerzőik amellet, hogy elkötelezettek az antropológia morális haszna mellett, a fizikai és a pragmatikus antropológia szintetizálására törekedtek – legalábbis ami célkitűzéseiket illeti. A megvalósítás, a tartalmi elemek kifejtettsége terén persze Aranka néhány oldalas vázlata jóval kevesebbet képes nyújtani, mint Köteles vagy Fejér könyvterjedelmű értekezései.

---

⁵⁵ *Uo.*, 9.

⁵⁶ *Uo.*, 363, illetve 453.

(Anya)nyelvelmélet és tudománytörténet Aranka György a nyelvről

Az Erdélyi Múzeumban 2007-ben megjelent *Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései* című, egy előző évi kolozsvári konferencián elhangzott előadásom szerkesztett változatában már megírtam: a 18. század második felében határozotlan körvonalazódik egy nyelvszemléleti látásmód, amely terminust Egyed Péter *Jegy és jel* című tanulmányára¹ alapozva vezettem be, s amellyel az elmúlt tíz évben született írásaimban is éltem. Akkori vizsgálódásaim felső határának az 1790-es évet tettem meg, hangsúlyozva ezzel, hogy nem térek ki pl. Aranka György társaságai nyelvszemléletének vizsgálatára.² Jelen tanulmányom így témáját tekintve annak folytatásának is tekinthető.

A kiindulópontom korábban és most is a következő: a 18. századi nyelvelmélet – szemben a mai nyelvfilozófiával – az ismeretelmélet mint rendszer része, függetlenül a konkrét (empirikus vagy racionalista) episztemológiai háttértől.

Aranka György esetében – talán meglepő módon – azt tapasztaljuk, hogy a nyelvvel kapcsolatos korábbi foglalatosságai vezetik el egy teljesebb rendszer kidolgozásának igényéhez (ez a 90-es évek közepe táján keletkező az *Ember esmérete*), s ez irányú érdeklődését Biró Annamária egy 2004-es tanulmányában Köteles Sámuel tevékenységéhez köti.³ Ilyen hatások azonban korábban is érhatték, elég csak tanárának, Kovásznai Sándornak korábban elkötelezett wolffianizmusára gondolnunk,⁴ tehát nem zárhatjuk ki a

---

1 EGYED Péter, „Jegy és jel”, in EGYED Péter, *Az ész hieroglifái* (Bukarest: Kriterion-Regio, 1993), 61–80.

2 HEGEDÜS Béla, „Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4 (2007): 13–21.

3 BIRÓ Annamária, „Aranka Ember Esmérete. Egy kézirat filozófiai értekezés”, in *Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek, 249. Aranka György gyűjteménye 1 (Kolozsvár: Erdély Múzeum-Egyesület, 2004), 73–96, különösen itt: 78.

4 Ehhez lásd Kovásznai Sándor jellemző megjegyzését önmagáról: „És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a *mathematica* és *Volfiana methodus* olyan szép, olyan erős, olyan bizonyos és *naturalis methodus*, miért nagyon, hogy az Isten a Szentírást nem íratta *methodo mathematica et Volfiana*, hogy így az ember elméjét könnyebben meggyőzhette volna?” KOVÁSZNAI Sándor, „Önéletírása (1773)”, in KOVÁSZNAI Sándor, *Az ész igaz útján: Válogatott írások*, szerk. KOCZIÁNY László (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), 41–127, 102.

nyelvvél kapcsolatos korai megnyilvánulásai mögött sem bizonyos ismeretelméleti szemlélet meglétét.⁵

Általánosan elfogadott, hogy Arankáék az ismeretterjesztés eszközeként tekintettek a nyelvre, hasonlóan Bessenyei érveléséhez. Ezt kiegészíti Egyed Emese egy megfigyelése, miszerint: „Arankáék hittek a nyelv eszköz voltában, de gyakorlati szerepén túl történeti és megismerő jellegében is”.⁶ Ez egy nagyon fontos észrevétel, ami szerint Arankáék nyelvelmélete vagy -szemlélete mindenképpen az ismeretelmélet része. Ezt már most azzal egészíteném ki, hogy Aranka eljut a *mindenkori anyanyelv* megismerésben betöltött primátusának állításáig.

Az ismeretelméleti háttér meglétét erősíti Arankának néhány korai megjegyzése, amely a teremtett világ egyedi létezőinek tökéletességét, illetve tökéletesedési képességeit érinti. Kultúranropológiai és módszertani szempontból is fontos tehát az alábbi, amúgy mélyen önironikus fogalmazása:

És részemről nem tagadhatom azt-is, hogy olyan szokásom vagyon, hogy akármely igaznak és világosnak tessék-is nékem valamely dolog, akár a természeti jelenések, akár az Igasságok rendibe légyen az, de ha más hozzám hasonló értelmű, vagy néálám értelmesebb emberek azt meg-nem esmérík: tehát akkor a magam tulajdon esméretén-is kételkedni kezdek; és vizsgálódásimat újra elő-vészem. Miért ne kételkednék az ember magán-is, hogy vajjon nem betegé? ha sokan és jó szívé értelmes emberek mongyák?⁷

Az önirónián túl megszólal itt egy általános szkepszis is, ami az egyén számára adott megismerés médiumát, a nyelvet illetheti. S mivel ez a médium a teremtett világon belül csupán az embert illeti, így a tökéletesség állapota is csak az ő esetében lehet elérhetetlen. Fontosnak tartja ezt a gondolatot, utal erre, ahogy azt több helyen kifejti:

... az oktalan Állatokban; a bölts Alkoto Mesternek keze, az oktalanság erőtelensége mellé két felségesnek tetszhető nagy Ajándékot kötött: egyikét a Tökéletességet, hogy a mit egy oktalan állat csinál, azt jól, meg-jobbithatatlanul csinállyá; a másikat, az abban a Tökéletességben valo maradhatást, hogy azt a Tökéletességét meg ne vették, hanem fajrol fajra meg-tartsa. [...] Ugyan az az Alkoto Böltsesség ellenben, az okosság mennyei ajándéka mellé az emberben, éppen az okosság természetétől csak nem el-válthatatlan két kis erőt-

5 Ehhez lásd Bodnár-Király Tibor tanulmányát: BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „Ember és Természet viszonya Aranka György természetfilozófiai írásaiban”, in *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben: Fiatalok Konferenciája 2016*, szerk. DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita és MARÓTHY Szilvia (Budapest: reciti, 2017), 165–189.

6 EGYED Emese, „Gyökeresítés: Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján. Próbamunkák kései darabja”, in *Kard és penna: Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, 88–101, (Budapest, 1998), 91.

7 ARANKA György, *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése* (Kolozsvár: Hochmeister Márton, 1790), 2–3.

lenséget ragasztott. Elsőben, hogy a mit az ember elébb csinál, azt ne tudja tökéletesen csinálni; másodsor, hogy mindazáltal azt az elébbi Munkáját firol fira, maradékrol maradékra, örökké nagyobb meg-nagyobb tökéletes-ségre vihesse – ha egykezik!⁸

Nem írja le, nem fejt ki részletesen, hiszen az művének a kontextusából is következik, hogy mindennek az alapja a nyelv kultúra- és ismeretközlő mivolta. Magyarán: az elvárt, de soha be nem teljesedő tökéletesedés alapja a szerepét amúgy tökéletesen betöltő, tehát eszközként értett nyelv lehet.⁹ Figyelemre méltó azonban, hogy Aranka nem zárja ki az ismeretszerzés és -közlés érzelmeken keresztül megvalósulását sem, tehát esetében a tökéletesen működő nyelv már nem csak a rögzített jelentésű szavak (tudományos igényű) használatát jelenti. Ezt a gondolatot is az 1790-es művében fejt ki először, mintegy megkülönböztetve az ismeretszerzés fáradságos, tudományos, illetve érzelmekre ható, de célját tekintve ugyanolyan hatékonyságú útjától:

Igy kezdetem azért magamban el-mélkedni, hogy vajjon nem volnaé mod benne, azok nélkül a nagy Könyvek és terhes Munkák nélkül-is tsak a természeti okoskodás szemben tűnő és kellemetes fényénél, állapotunkat olyan világosságba tenni; hogy valaki meg-láttya szivéig hasson; és vagy tökélesen meg-győződgyék, vagy leg-alább a Nemes Nemzetet, és a mellet s Hazájok mellett buzgo Rendekeket tovább nyughatatlan Fejeknek ne tartsa.¹⁰

Aranka György a nyelvről általában

A kora újkori, újkori ismeretelméleti gondolkodás a Pascal egy művére hivatkozó Leibniznál jut el addig, hogy az érzékelés során az elmébe került benyomásokat a korábbiakkal ellentétben nem képként vagy képszerű ideaként, hanem egyértelműen nyelvi-gondolati jelként fogja fel. Leibniz egy ritka, német nyelven írt művében ez vezetett az anyanyelv elsődleges nyelvi médiummá tételéhez: a nyelvelmélet innentől kezdve

---

8 ARANKA György, szerk., *A Magyar Nyelv-Mivelő Társaság munkáinak első darabja* (Szeben: Hochmeister Márton, 1796), 286–287.

9 Ugyanezt a gondolatot fejt ki kéziratban maradt filozófiai traktátusában, de mind szóhasználatában, mind az érvelés struktúrájában eltérően: „Hogy a Plántábann és Okt.állatbann maga egében és földébenn mind a Nem, mind az alkotványi forma erő egy Jelenésben mint ugysszollván személyben ki fejlődhetik, és az maga tökéletességét el érheti; ellenben a nagy alkotvánnya egyikbe se tökéletes akik a ki fejlődéssel; kezdettől fogva végig ugyan az marad: A pok p.o. nem köti soha szebben hálóját mint kezdetben: az emberben *mint személyben pedig, természet uttyán* (pedig) se a Nem se az alkotványi forma erő soha ki nemfejtődik egészszen, tökéletességet el nem éri; ellenben a Nagy alkotvány nyomrol nyomra fejlődik, s az tökéletesedik, és csak végre éri el a tökéletességet.” BIRÓ, *i. m.*, 91.

10 ARANKA, *Anglus és Magyar, i. m.*, 5–6.

lesz anyanyelvelmélet.¹¹ Aranka György esetében így először olyan megnyilatkozásokat kerestem, amelyek a valóság és a belső benyomások felidézése során létrejövő reprezentatív mintákkal, azok milyenségével kapcsolatosak.

Egy – egyébként nem a nyelvvel kapcsolatos – megjegyzésében a következő érdekes kijelentést teszi:

Hogy lehet t:i: ezeknek az úgy nevezett szép gondolatoskákknak [társaságalapítás] meg- testesülni? Hogy lehet őket az árnyék gondolatok kebeléből a valóság fényre ki-hozni?¹²

Az „árnyék-gondolatokat” egyértelműen szembeállítja a „valóság fényével”, s megjegyzendő, átjárhatóságot vagy legalábbis kölcsönhatást feltételezve mintegy a típus-antitípus viszony alapján, hiszen az egyikből kihozható valami a másikra.

Az előbbihez hasonlóan, szintén az 1791-es, *A Magyar nyelv mivelő társaságról újabb elmélkedés* című művének *Az esméret útjainak közönségessé tételek* című fejezetében fogalmazza meg, hogy a korábbi, a még nem differenciált írásbeliség, a litterae tudós szerzőinek és műveiknek olvasásakor törekedni kell arra, hogy a befogadás során az olvasó „ne tsak betüit esmérje meg az írásoknak és nevit az Irónak, hanem ennek nagy lelkét-is”.¹³

Felületes olvasással könnyedén átsiklik az ember ezen a, valljuk meg, kissé közhelyes kijelentésen, holott alaposabban megvizsgálva s más műveivel összevetve további következtetésekre juthatunk. Egy mű befogadása során ezek szerint valamiképpen a mű írójának a lelkét is megismerhetjük. A lehetőséget nyilvánvalóan a közvetítő médium, a nyelv hordozza magában. Feltétlenül törekedni kell azonban a *megismer* ige arankai jelentésének megértésére ahhoz, hogy az egyszerűnek tűnő kijelentés érthetőbbé (és jelentősen bonyolultabbá) váljék. Ehhez segítséget az egy kicsit későbbi, kéziratban maradt, majd Biró Annamária sajtó alá rendezésében, nyomtatásban 2004-ben megjelent művében, az *Ember esmérete* című, valljuk be, nem igazán egyszerű nyelvezetű írásában kapunk:

De az Esmérés Elvönás által részenként esik, azis megannyi Tudás [...] Mikor az esmérés, az észrevétel, képzelés és tudás által [egy] adott fának Mássát egészszen, vagy annyibann a mennyiben elé tudja állítani: ekkor megvan az Esméret.¹⁴

11 Lásd erről: HEGEDÜS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton (Budapest: reciti, 2015), 383–393.

12 ARANKA György, *A Magyar nyelv mivelő társaságról újabb elmélkedés* (Kolozsvár, 1791), 4.

13 *Uo.*, 24–25.

14 BIRÓ, *i. m.*, 93.

Tehát az *esmerés* vagy megismerés az *Esméret* vagy ismeret előállítását jelenti észrevétel, képzelés és/vagy (nehéz eldönteni) tudás által. Mivel „elvonás által részenként esik”, nem szükséges hozzá a megismerni kívánt tárgy jelenvalósága. Aranka nem mondja ki, de egyértelműen arról van szó, hogy állhat egy jelölő – vagy képszerű idea, vagy a nyelv – a jelölt helyén, ami elégséges magának a jelöltnek a felismeréséhez is.

A nyelv mint valaminek a jele koncepció a dolgok és elnevezéseik kapcsán merülhet fel, s erre találunk is példát Arankánál: „Mert egy dolognak elég egy tulajdon név. [...] Ha pedig [...] Nyelvünkön tulajdon szó nem találtathatnék, tehát akkor az új szónak helye vagyon”.¹⁵

Azt írja le egyértelműen, hogy egy ideális állapotban egy dolgot csak egy bizonyos név mint szó jelöl, és ebből következik, hogy új szó alkotására csak akkor van szükség, amennyiben valamely dolog magyar nevének helye üresen áll. Érdekes ezen tovább gondolkodni, mert elsőre talán úgy tűnik, mintha a fenti idézettel a szavak átvitt értelmű jelentéseivel szemben foglalna állást, pontosabban használatuknak ilyen módjával. Viszont ezzel szemben az *Elmélkedés a magyar szótárról (1791–1792)* című kéziratos, Éder Zoltán által kiadott írásában a szinonimákkal kapcsolatban teszi azt a megjegyzését, miszerint „a Szokat értelmek szerént meg tudni egy mástól külömböztetni nagy tudománynak tartom. [...] Akinek pedig Fejiben az értelem világa fénylik; az igen kevés Szot kap a Magyarba, melly egy értelmű légyen...”.¹⁶ Ugyanitt jegyzi meg, hogy még a szinonimák esetében is van, s nem csekély különbség a szavak jelentése közt, mindegyik a szavak kifejezőkészségét, mondhatjuk, ábrázoló erejét tekintve.¹⁷ Ebből számára egyértelműen következik a jelentésbeli különbség is: tehát nem ugyanannak a dolognak a helyén állhat jelölőként több szó, különböznek valójában maguk a dolgok is. Ezért tartottam fontosnak kiemelni, hogy a korábbi szöveghelyen nem a figurális nyelvhasználattal szemben foglal állást Aranka György.

Az Éder Zoltán által kiadott értekezésében szemléletes példával mutatja be egy ideális nyelvhasználati módban – jelen esetben az ékesen szólásban, ami számára egyszerre jelenti a mai értelemben vett irodalmi és tudományos nyelvhasználatot is – a gondolat és a nyelvi megszólalás viszonyát:

Az ékesen Szollásban a mi tsudálásra méltó, leg első a gondolatnak Felsege; második a Szoknak, ahoz a gondolathoz, mint a Magyar Nadrágnak a testhez

¹⁵ ARANKA György, *Egy Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság felállításáról való rajzolat az Haza Felsőges Rendeihez* (Kolozsvár, 1791), 23.

¹⁶ ARANKA György, „Aranka György szótári dolgozatai (1791–1796)”, in ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 241–284, 246.

¹⁷ A poétikaoktatás szükségszerűségét is így magyarázza: „Az ifiaknak a Vers Szerzésben való gyakoroltatásoknak főbb tzélja régen a volt, hogy tanulják meg a Szoknak erejek szerint való külömböskéket; mert akkor a Vers Szerzők gondoltok, [!] és hogy gondolatjokat igazán, s illendőül ki tudják fejezni, válogatni kellett a Szokba.” *Uo.* Bár a kézirat a következő, törölt mondattal folytatódott: „De ma ritkán van a Versbe gondolatra szükség.”

valo jó hozzá Szabása; és harmadik a ki fejezéseknek és Szoknak, mint a kötőben a matériának s azon való ékességeknek belső érdemek.¹⁸

A gondolat felsége most nem érdekes. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a szabás-metaphora mint szóválasztás nem azt jelenti, hogy a gondolathoz csak és kizárólag egy bizonyos szó tartozhat jelölőként. Nem jelent ez mást, mint hogy a jelentés mindig és kizárólag a széles értelemben vett kontextus keretein belül jön létre, ahhoz mérten kell a szónak a legjobban – mint a feszes magyar nadrág – passzolnia a gondolathoz. Ez a megfelelően passzoló nadrág, a jól választott szó, így egyúttal mintegy díszévé is válik a gondolatnak, ami a retorizált szöveg esetében már önmagában állva is felséges, ahogy Aranka írja.

A kérdés ezzel kapcsolatban már csak annyi, hogy akkor ideáinkat képszerűen vagy nyelvi jelként feltételezi Aranka György? Az *Ember esméretében* egy helyen és csakis egy helyen, az elvont ideák esetében határozottan állítja, hogy azok helyén szavakkal gondolkodunk:

...egy tiszta gondolat, mely elsőbbsen szobann adattatik mint Jelben; másodsor az adatott gondolatnak nem egy külső Jelenés felel meg, hanem egy belső, mellynek a gondolat Másza; harmadszor nem azt esméri hogy az az adatott Jelenés, mellynek Másza millyen hanem hogy az Mi? és negyedszer hogy az Igazé vagy nem?¹⁹

Ez itt már nyelvelmélet, s olyan nyelvelmélet, amely a nyelvhasználattal kapcsolatban – s ezzel sok kortárs gondolatához kapcsolódik – erkölcsi problémákat is felvet. Erre most nem térek ki hosszabban, de ez az a probléma, amely egyrészt a fikcionalitás tekintetében a korban – szerintem – magára maradó szépirodalom szempontjából is igen lényeges, másrészt a tudományos megközelítésekkel szembeni verifikáció igényét és elvárását is érinti.

Aranka a magyar nyelv helyzetéről

„... Sokan vagynak ma közöttünk, a kik magyarul, leg-alább jól, szóllani nem tudunk” – jelenti ki Aranka 1791-ben, Révai Miklós későbbi meghökkentő kijelentéséhez hasonlóan, kiváltva ezzel sokak rosszallását.²⁰ Utal ezekre kisebb röpirataiban és kézírataiban is, fontosnak tartotta tisztázni, hogy mit is értett pontosan a kijelentése alatt, s egyúttal miért tartotta fontosnak, hogy létrehozandó társaságának a nyelv művelése legyen az egyik legfontosabb feladata.

¹⁸ Uo., 247.

¹⁹ BIRÓ, *i. m.*, 94.

²⁰ ARANKA, *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő, i. m.*, 7.

Több helyen ismételt érvelésének kiindulópontja fent idézett állításához mérhetően meglepő: a magyar nyelv jelen állapotában minden felmerülő gondolat kifejezésére messzemenően alkalmas:

...egy olyan igaz Magyar ember a ki született nyelvével úgy bir, a mint egy Magyarnek birnia kell, nem tud semmit olyan magossan és szépen gondolni, hogy akármely magoss és gyöngy gondolattyát-is hasonló magoss és gyöngy Beszéddel ki ne tudja adni

– írja *A magyar nyelv mivelő társaságról újabb elmélkedésben*.²¹ Ehhez hasonlóan fogalmaz *A magyar nyelv mivelése zsenyéjének II. szakaszában*:

... a Magyar Nyelv jo és ép Nyelv; És egy Magyar Fő [fej] sem tud olyan magoss, olyan mély, olyan elmés, vagy jeles dolgot gondolni melyet maga Nyelvében ki ne tudjon mondani, és írni.²²

S végül az 1794-es *Jelentő levél*ben is, kicsit visszafogottabban, de megjelenik a gondolat:

Nem lehet azt is tagadni, hogy ámbár a magyar nyelv magában és természete szerint elég bőv, s amint ma fennáll, elég ép légyen is...²³

A magyar nyelv bőségének hangoztatása másnál is előfordul a korban, bár gyakran egy fontos megkülönböztetéssel: a magyar nyelv bő, de bősége rejtett kincs, s a feladat az ehhez való hozzáférés lehetőségének megteremtése. Nos, Aranka esetében másról van szó. Nincs kincsmetaphora ebben az értelemben, viszont van közvetlenül rendelkezésre álló bőség. Kivéve néhány, az egész nemzet szempontjából fontos területen: a tudományok, a mesterségek és a nyilvános közbeszéd területén. Arankához hasonlóan fogalmazva: ezeken a területeken a magyar anyanyelvben valóban üres helyek állnak a lehetséges szavak helyén, s ez a tény nem vonatkoztatható el a magyar nemzet korabeli mentális és közösségi állapotától sem.²⁴ Nyilvánvalóan a latin nyelv az, amely sok esetben betölti ezeket az üres helyeket, de mint arra már az *Anglus és magyar igazgatásnak egyben vetésében* is felhívta a figyelmet, ennek az állapotnak nagyon rossz következményei lehetnek a nemzetre nézve:

---

21 ARANKA, *A Magyar nyelv mivelő, i. m.*, 15.

22 ARANKA György, „A Magyar Nyelv Mivelése Sengyéjének II Szakasza a XIedik Czikkelly héjjával”, in „... tsekély vélekedésem szerént...” *Aranka György nyelv műveléssel és erkölccstannal foglalkozó írásai*, szerk. DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, *Fiatal Filológusok Füzetei*. XVIII–XIX. század 2 (Szeged: SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007), 27–61, 36.

23 ARANKA György, „Jelentő levél”, in ARANKA György, *Aranka György erdélyi társaságai*, szerk. ENYEDI Sándor és UGRIN Aranka, *Ritkaságok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 117–123, 118.

24 ARANKA, *A Magyar nyelv mivelő, i. m.*, 15; ARANKA, *Jelentő levél, i. m.*, 118.

Elé vette azért Déák nyelvét [a haza], azt a nyelvet; mely az anyai nyelv mellet a Tudományoknak kapuja, a Nemzeti nyelv félre tételével pedig, a tudatlanságnak mestere, s vakságra vezérlő vezér.²⁵

Ebben a példában a magyar anyanyelv mellett fontos szerepet tölt be a latin, hiszen utat nyit a tudományok megismeréséhez. Viszont a megismerés elsődleges médiuma szükségszerűen továbbra is az anyanyelv marad, így annak mellőzésével, csak a latinra támaszkodva ezen ismeretelméleti rendszer szerint lehetetlen a megismerés (vö.: „vakságra vezérlő vezér”). Összegezve: minden anyanyelv – tehát nem tanult nyelv – képes rá, hogy bármilyen, azon a nyelven megfogalmazott gondolatot kifejezzen. Ebből következik, hogy az anyanyelvi megismerés minden egyéb előtt áll, illetve, hogy a gondolatok képződése is az anyanyelven történik.

Az anyanyelvről

Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy Aranka György egyáltalán nem az idegen nyelvek ismerete ellen szólalt fel, hiszen minden nyelv végső soron valaki számára anyanyelv, s azok számára biztosít közvetlen hozzáférést a megszerzett ismeretekhez: „Az idegen Nyelvek-is tsalhatatlanul meg annyi Kapui a Világosodásnak. Az *Anyai Nyelv a belső Kapuja: ezek a külsők*” – fogalmazza meg lakonikusan, de rendkívül pontosan véleményét.²⁶

Külső kapuk az idegen nyelvek, mert mint máshol, Kalmár György *Magyar Merkurius*ához nagyon hasonlóan kifejti, minden idegen vagy holt nyelvet végső soron az elsődlegesen adott anyanyelvből és anyanyelvben tanulunk meg [bár ma már tudjuk, hogy ez nem biztos, hogy így van].²⁷ A fordított szöveg anyanyelvvé tétele is annyit tesz, hogy azok: „éppen olyan szépek, elmések, kellemetesek, érzékenyek, s magokat olvasztatók léznek, mint az eredeti nyelvben”.²⁸

A metaforákban kedvemre valóan szívesen tobzódó Aranka György 1794-ben a próbatársaság főtitoknokjaként elmondott *Békösöntő beszédében* a következőképpen foglalta össze az anyanyelvvél kapcsolatos gondolatait:

Az értelem világa egy nemzetben a nap, és annak sugarai a nemzeti nyelv, Uraim! És egy idegen nyelv, módján és rendin kívül értetvén, akkor tudniillik, midőn az anyai helyett szolgál, csak a holdnak különös sugára, mely nappalt nem csinál, holt világ, melynek tüze nincsen, s nem elevenít. Álomba meríti a nemzetet. Az értelemnek csak a tulajdon nemzeti nyelven való táma-

25 ARANKA, *Anglus és Magyar, i. m.*, 37.

26 ARANKA, *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő, i. m.*, 27.

27 ARANKA, *A Magyar Nyelv-Mívelő, i. m.*, 38.

28 ARANKA, *A Magyar nyelv mívelő, i. m.*, 25.

dása, terjedése, bősége és egymással való közölhetése és közlése űzheti el egy nemzetben az értelem homályát.²⁹

Idegen nyelven tehát nem lehetséges az értelem világában részesülni, mert – mint a Pál apostoli tükörmetaforában – csak visszatükrözi azt, amit az anyanyelv világossága elérhetne. A tudás valódi megszerzése és közölhetősége így az anyanyelvhez kötött e szerint az ismeretelméleti szemlélet szerint. A világosodás becsületes szabadkőműves és nemzeti programjának alapja ez.

---

29 ARANKA György, „Békőszöntő beszéd”, in ARANKA György, *Aranka György erdélyi társaságai*, szerk. ENYEDI Sándor és UGRIN Aranka, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 107–112, 109.

**„Add ki tehát Kedves Barátom bátran munkáidat...”
A kéziratról a nyomtatásig:
Aranka György verseskötetének kiadástörténete**

„Könyvszerzővé válni”. Aranka György (könyv)szerzői intenciója

A 18. század utolsó harmadában még erős a kéziratok kultúra jelenléte, azonban literátoraink a mediális váltásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak a kor irodalmi-tudományos diskurzusaiban.¹ Labádi Gergely, a 18. század utolsó harmada kéziratok és nyomtatott kultúrájának helyzetéről értekezve, úgy véli, „hogymár az 1770-es évek elejétől kezdve adatolható az a sajátos elképzelés, mely szerint egyedül a nyomtatott művek teremthetik újjá, fejzhetik ki a nemzet egységét”.² Ezzel együtt a korszak irodalomművelői úgy vélték, hogy a közönség elérése „nem feltétlenül függ a mű médiumától”.³ Közismert, hogy Ányos Pálnak élete folyamán csupán néhány verse jelent meg nyomtatásban, többek között a Batsányi János-féle *Magyar Museumban*, illetve a Kazinczy Ferenc által szerkesztett *Orpheusban*, de kéziratok munkái így is nagy népszerűségnek örvendtek és gyorsan terjedtek, „s mihelyt meg-irta, repült szanaszét, úgy a’ mint írta”.⁴ A nyomtatott nyilvánosságtól ódzkodó Orczy Lőrincet közvetett úton szólítja fel Bessey György Barcsay Ábrahámnak küldött, nyomtatásban is megjelent levelében, hogy vállalja írott műveinek publikálását, hiszen szemléletében „a nyomtatott mű elengedhetetlen feltétele a költőlétnak”.⁵ „Mond-meg az írónak [Orczynak], hogy ha érdemeivel Hazája Magyarainak ki-nyomtatott munkáiban nem szolgál, s’ ekként a’ Párnássus alatt

1 LABÁDI Gergely, „Az irodalom közegváltásai a felvilágosodás idején: az episztola példája”, in *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok 2, 19–54 (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006), 24.

2 LABÁDI Gergely, „»meg-írott könyv« és »nyomtatott ének«: A kéziratok és nyomtatott kultúráról a XVIII. század utolsó harmadában”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumén István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok, 446–458, (Budapest: Universitas, 2006), 448.

3 LABÁDI, „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”, i. m., 450.

4 Pálóczi Horváth Ádám Batsányi Jánosnak, Szántód, 1790. február 18., in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2:37. (A továbbiakban: KazLev.)

5 LABÁDI, *Az irodalom közegváltásai a felvilágosodás idején*, i. m., 24.

annak szüzeinek nem áldoz tehát ki töröljük nevét a ' jó polgárok és Poéták Társaságából'.⁶ Bessenyei egy olyan irodalomszemléletet képviselt, amelynek értelmében a publikálás mint kötelezettség a haza irányába és a szerzői név vállalása együtt jár, s mint ilyen, egyben „jó polgári”, hazafias cselekedetnek számít.⁷ A könyvkiadás tehát hazafias cselekedetnek számított, és közvetlenül is kapcsolódik az 1780-as években felerősödő nyelvkérdéshez. Az írói művek a nemzeti identitás lenyomatai, a nemzeti kultúra őrzői, s mint ilyenek, garantálják bizonyos szempontból a nyelv s a nyelvvel azonosított nemzet fennmaradását. A nyomtatás kívánalma mögött az, a kor hasznosságelvű irodalomszemléletének minduntalan visszatérő érve húzódtott meg, hogy a hasznos tanítás a nyomtatott nyilvánosság terébe jutva, szélesebb körben tud hatni. E szemlélet kialakulásában a kor ama felfogása játszott szerepet, mely szerint a költészet tudomány, s mint ilyen, az ismeretterjesztés eszköze is. A mediális váltás vontatottan történt meg, ugyanis a nyomtatott nyilvánosság terébe való jutás nemcsak nagyobb felelősséggel járt a költő részéről, hanem a korban még fejletlen (nyilvános) kritikától való félelem is „elriasztott” egyes alkotókat műveik publikussá tételétől, ennek a számlájára írandó Orczy tartózkodása. E „rejtőzködés” szemléltetésére jó példa *Szalai Gróf Barkótzai Ferentz esztergami érsek úrnak* című versének egy részlete:

Tudod, mely nehéz most könyv szerzőnek lenni,
A' ki ezt miveli, soktól kell rettegni [...]

Most alig prés alúl könyvetske szabadúl
Már ezer írgynek kezében meg fordúl,
Tudósok' serege ellene, fel zúdúl
Írónak munkája, neve is, meg tsorbúl”.⁸

Aranka György Fekete János gróffal szorgos levelezésben állt, levélváltásuk idővel meghitt, bensőséges baráti kapcsolattá mélyült. A nyugalmazott, művelt generális véleményét nemcsak filozófiai, verstani kérdésekben kérte ki, hanem készül verseinek kitüntetett bírálójaként is tekintett rá. Aranka költői pályája kezdetén (leszámítva pár nyomtatásban megjelent versét) a szabadidős, kéziratossá alkotásmód mentén jelöli ki irodalmár pozícióját. Helyzetéből indokolható döntése kényszerű, leveleiben gyakran hivatkozik táblabírói, valamint tudomány- és művelődésszervezői elfoglaltságaira, mint olyan kötelességekre, amelyek a poézis művelésére szánt időt rövidítik meg. A

6 BESSENYEI György, *Társasága* (Bétsben: 1777), 18.

7 Erről újabban lásd: FEKETE Norbert, „Orczy Lőrinc szerzői névhasználata és az irodalom státuszának problémája”, in *Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben*, szerk. DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita, MARÓTHY Szilvia, Fialatok Konferenciája 2016, (Budapest: reciti, 2017), 205–219.

8 [ORCZY Lőrinc], *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől: A' költeményes gyűjtemény öregbédésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta Révai Miklós*, (Pozsonbann: Loewe Antal betűivel, 1787), 4.

főleg pályája elején írt számos alkalmi vers talán éppen ennek a kényszerű alkotásmódnak a lenyomata, hiszen az alkalmi vers kidolgozása nem igényelt sok időt. A pallérozott elméjű gróffal kötött barátsága, valamint filozófiai jellegű olvasmányai, tájékozódása versszerzői habitusára is kihatott, ami nemcsak a századforduló környékén alkotott versek stílusában, alkotásmódjában csapódott le, hanem egyben alkotói pozíciójából való kilépését is előirányozta. Úgy érezte, hogy közéleti, közszereplői szerepének betöltése úgy teljes, ha a irodalom mezején is hasznos szerepkörbe helyezkedik, nemcsak a barátoknak, tehát egy szűkebb körnek szolgál verseivel, hanem poézisét a hazai irodalom szolgálatába állítja, ezáltal voltaképpen a nyilvános (nyomtatott) megjelenés kötelezettségének tenne eleget. Verseskötete kiadásának régóta fontolgatott tervéről is kikerítte Fekete gróf véleményét több ízben is (erről később még lesz szó). Arankának több verse is megjelent nyomtatásban különböző helyeken (pl. az *Orpheusban* és a *Magyar Museumban*) a századforduló előtt, illetve kéziratok versgyűjteményei is közkezen forogtak⁹ nemcsak szűkebb pátriájában, Erdélyben, hanem Magyarországon is, azonban verseskötete közreadása előtt meglehetősen megfontolt és óvatos. Érti az erdélyi művelődési és kulturális életben komoly szerepet betöltő, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (a továbbiakban: EMNYT) titoknokaként nagy tekintélynek örvendő művelődés- és tudományszervező státusából eredő felelősség súlyát,¹⁰ éppen ezért poétaként sem szeretne csalódást okozni nemzetének és „tudós” társainak, mint kiderül Feketéhez intézett, 1799. december 30-án kelt leveléből:

Már Barátom egy néhány próbáit az én csekély Elmémnek láttad. Kérlek gondold meg, s vedd Mátyásinak is és némely más Jo Barátidnakis Elméjéket, hogy hát én ugyan ki merjeké azokkal a Magyar Nemzet eleibe állani? nem valloké gyalázatot?¹¹

Az idézet mögött nemcsak a nyomtatott nyilvánosság terébe való kerülés kihívása áll, hanem Aranka abbéli meggyőződése is, hogy a haza színe, azaz olvasóközönsége elé akkor legitim egy szerzőnek állni, ha valami hasznosat, célszerűt tud felmutatni. Ez a fajta tudományelvű irodalomszemlélet tükröződik Zilahi Sámuelhez írt, 1789. január

9 Erre vonatkozóan lásd: KERTI József, „A Magyar Parnaszszus Virágjai: Aranka György kéziratok versgyűjteménye közkezen”, in *Doromb*, szerk. Csörsz Rumen István, Közköltészeti tanulmányok 4, (Budapest: reciti, 2015), 173–184; KERTI József, „A Magyar Parnaszszus Virágjai szóképekben: Aranka György kéziratok versei Szirmay Antal versgyűjteményeinek tükrében”, in *Események, folyamatok, szövegek: a kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola tanulmányai III.*, szerk. BENKE András, BILIBÓK Renáta, KESZEG Vilmos, Egyetemi Füzetek 34, (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2017), 161–193.

10 Ne feledjük, 1799-ben hivatalosan még ő számít a Társaság titoknokának és elsőszámú kapcsolattartójának, sőt az irodalmi-tudományos életben elfoglalt pozíciója is jóval magasabb, mint a korábbi években, köszönhetően a korban sikeres fordításköteteinek, közigazgatási-államelméleti írásának, valamint voltaképpen életművének, az EMNYT életre hívásának és működtetésének.

11 ENYEDI Sándor, „Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben”, *Irodalomtörténet* 71 (1990): 435–498, 497.

10-i levelében is. Aranka levelében megfogalmazott gondolata szerint a versszerzést a tudományok hasznával köti össze:

A' Vers szerzés volt minden nemzeteknél, Sőt minden nagy Elménélis a' világosodásnak és a' Tudományuk grádicsának első foga. Majd aval és az által megbarátkozván nemzetünk a' könyvekkel és olvasással, reménségünk lehet többekhezis. Szaporodik mindennap érdemes íróinknak számok; vadnak mindenféle verseink [...] Én ugyan meg vallom, hogy ezeket kivált az ujjakat, öszve vetvén a' Régiékkal és a' más nemzetekével leg tökéletesebbeknek nem tarthatom: de azért mindazáltal azokat az Urakat, kik a' Szebb Tudományoknak mezején, annyi viszontagságok között is Édes Nemzetünknek utat nyitni 's ösvént verni nem sajnállották, csak nem mintegy Házi Isteneimet ugy tisztetem.¹²

Aranka úgy véli, hogy a költészet az egyengető út a művelődés és a nehezebb tudományok felé (természettudományok, filozófia stb.), ezt a gondolatot, némileg újrafogalmazva és kiegészítve, kötete előljáró beszédében is kifejti.¹³ A versszerzést szorosan ösztartozónak véli az anyanyelv-műveléssel, a nyelvművelő program leghathatósabb előmozdítóját látta a verselésben, meglátása szerint ezáltal fejleszthető az anyanyelv.¹⁴ Egyed Emese szavaival: „A versszerzés (amelyet maga Aranka meg is különböztet a verseléstől és a verscsinálástól) a nyelv pallérozásának első grádicsa; lehetőség a természet és a gondolkodás egybekapcsolására, munka, önvigasztalás”.¹⁵ Aranka az anyanyelv művelését és pallérozását a tudományok fejlődésével köti össze, ami implicite a haza gazdasági fejlődését, az ország hírnevének öregbítését irányozza elő.

Visszatérve Bessenyei irodalomszemléletéhez, a korban alkotó író státusa nem volt egyértelmű, mint hangsúlyoztuk, szorosan kötődött a nyomtatott médiumhoz. Hász-Fehér Katalin szerint „míg a poétai minőség nyomtatástól független, addig a szerzői státus a korszakban általában nyomtatott, illetve könyvformátumhoz kötött, és a közgondolkodás szerint legitimációra szorul. Szerzőként az léphet a nyilvánosság elé, aki érveket tud felsorakoztatni poétai értékei mellett. Vagy olyan költőbarátokat, akik őt költőként ismerik el, vagy olyan közönséget, amely széles körben olvassa verseit, de lehet az indok nyelvi, verstani, esztétikai újítás, hazaszeretet, szerzői vagy nemzeti vetélkedés, művelő-

12 LADÁNYI Sándor, „Aranka György levele Zilai Sámuelhez (1789)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 724–727, 726–727.

13 „Én a' Verseknak pártjokat fogom. Emlékezzenek reá kérem! hogy egy Nemzet hírének, nevének és virágzásának mértéke; az Ő viselt dolgainak nagysága: e' pedig a' Tudományok és Mesterségek virágzásának szülöttje; mellyeknek egy Nemzetben mind eszköze, mind csatornája a' Nyelv; és csak az Anyai Nemzeti Nyelv”, in ARANKA György, *Elme játékjai* (Nagy-Váradonn: Nyomtat. SZIGETHY Mihály' betűivel, 1806-dik Esztendőben), XVII.

14 „[...] mind ezeknek nyelvek' [görög és német] pallérozódásoknak első grádicsa a' Versszerzés volt”, in *Uo.*, XVIII.

15 EGYED Emese, „Poéta volt-e Aranka György?”, in *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*, szerk. DÁVID Gyula, *Erdélyi Tudományos Füzetek* 218, 27–34, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1994), 32.

désteremtés, vagy akár magántörténet”.¹⁶ Aranka Fekete Jánosra hivatkozik kötete előszavában mint mesterére, az elhunyt „bóldog árnyékának” szentelt kötet mint közvetlen dedikáció annak bizonyosága is, hogy a kötet versei megérttek a publikálásra, rendelkeznek nemcsak a cenzúra, hanem a költőtárs(ak) jóváhagyásával is. A kötet megjelenésének legitimálására felsorakoztatott érvek mellett találjuk a következőket: hazaszeretet, az anyanyelv művelése, pallérozása, a magyar poézis gazdagítása, nemzeti vetélkedés (pl. az antik, időmértékes versformák használata magyar nyelvre is átültethető, sőt jobb hangzást biztosítanak a versnek, mint a jóval magasabb irodalmi státussal rendelkező német nyelv) vagy hazafias munkálkodásra való buzdítás.

„... Az ember magát feláldozza a hazáért [...] és költségét, s fáradságát feláldozni tudja”. Aranka könyvkiadásról vallott nézetei

A nyomtatott írásművek térnyerése gazdasági következményekkel is jár, az „iparosított” könyvnyomtatás elkerülhetetlen következményeként a könyv áruvá válik.¹⁷ Se széri, se száma azoknak a korabeli megnyilatkozásoknak, amelyek a pénzhajhászó könyvnyomtatók és könyvkereskedők nyereszkedését ítélik el.¹⁸ Fialat, pályakezdő és tapasztaltabb alkotók közül egyaránt fordulnak a tudományszervezés, könyvekkel való foglalkozás terén tapasztaltnak számító Arankához tanácsért. Így tesz például az ifjú Kis János is, amikor rádöbben a kézirat könyvvé válása folyamatának nehézségeire és áldozathozatalaira. Érdemes hosszabban idézni a korabeli könyvnyomtatás és -kiadás problémáit transzparensten és tömören megvilágító levélrészletet, amelyben Kis János a nála jóval tapasztaltabb és idősebb Aranka véleményét kéri ki 1797. június 30-án kelt levelében:

Munkáim kiadásában a legnagyobb akadály az, hogy illendő feltételek alatt nyomtatattót nem találok. Ingyen, vagy 10–15 exemplárért kézírásomat, megvallom, általadni nem akarom. Jövedelmemet, mely egyéberánt is igen kevés, a nyomtatattásra kockáznom nem lehet, nem is szabad. Segedelmet a

16 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Az intencionalitás szintjei a szerzői és a kiadói kötetekben”, in *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok 2, 55–82 (Szeged: Tiszatáj Könyvek, 2006), 69–70.

17 Erről bővebben lásd: LABÁDI, „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”, i. m., 452–454.

18 Péteri Takáts József egy, 1800. június 18-i, Arankához írt levelében fakad ki és panaszkodik a nyomdászokra és könyvkereskedőkre egyaránt: „A Nyomtató, ha tsak igen nagy nyereséget nem reménylhet, hozzá sem fog a kiadáshoz; a nagyobb nyereségre pedig az Olvasó fél tsekély száma miatt nem tarthat számot. Ez az oka, hogy a periodicus írásaink idő előtt mind ki haltak. De még a könyvárosokra sem bízhattya egészen magát a Kiadó [értsd: szerző-kiadó]; mert ezen telhetetlen zsugorik a súlyos pro cento mellett is igen felerik, az író Szándéka ellen, a könyveket; és így vagy a vevők tsalódnak meg, és ez által kevesednek; vagy szinte a nyakán száradnak a kiadónak, és utóllján a molyok eledele leszsz a fáradság gyümölcse”, in ENYEDI Sándor, „Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz”, *Magyar Könyvszemle* 106 (1990): 69–74, 73.

nagy uraktól koldulni szegyenlek. Arra határoztam végre magamat, hogy ha mágnásaink vagy más gazdag hazánk fiai közül valakit tudnék nemzeti literatúránknak buzgó szeretőjét, ahoz folyamodnám oly kéréssel, hogy bőségéből jó szándékomat nemes szívvel mozdítaná elő, adna a nyomtatásra pénzt, osztaná meg velem a nyereséget, ha pedig a nyomtatványok nem kelnének, áldozná fel egynéhány forintját, s viselné maga a veszteséget. De minthogy kihez folyamodjam ily kéréssel, nem tudom, s kérésemnek kinevetetésétől is, legalább megtagadtatásától félek, még talán először Knigemmel a praenumeratio útját fogom megpróbálni. Te, a ki Ewaldot oly szép magyar ruhába öltöztetted, s tudományokhoz való szeretetednek oly sok szép más jeleit adtad, nem fogod magad megalacsonyításának tartani, ha tapasztalásidból egy olyan ifjabb barátodnak tanácsot adsz, a ki ugyan a tudományokat egész szívéből s szintén oly tisztán s interessentia nélkül szereti, mint akárki, s a józan megvilágosodást is szintén oly buzgón kívánja terjeszteni, de mindazonáltal munkájából tisztességes jutalmat kívánni nem csak illendőnek, hanem környülállásra nézve szükségesnek, sőt ugyan kötelességében álló dolognak is tartja.¹⁹

Kis János már egy újabb, öntudatosabb, alkotásai értékével tisztában lévő, írásművére piaci áruként tekintő, professzionalizálódó alkotó szemléletmódját képviseli. Nyíltan kimondja, hogy mecénáshoz nem akar fordulni, mert lealacsonyítónak tartja, a kiadásnak ezt a barokk hagyományhoz, mecénási korszakhoz köthető módját már nem fogadja el, azonban a potenciális, tehetős támogatót nem mint mecénást (akitől nyilván függési helyzetbe kerülne), hanem mint üzleti partnert, elfogadná. Kis érvelésében egy logikai csavar található, ami leginkább ellentmondásként értelmezhető, hiszen az üzlettárs személyében, mai szóhasználattal, voltaképpen szponzort szeretne találni (erre utal az a megjegyzése, hogy ha nem hozna a kiadvány profitot, a másik felet terhelné a veszteség), ami majdnem azonos a mecénás személyével, hiszen ugyanúgy bizonyos megkötésekkel jár. Kis mintha érezné érvelése ellentmondásosságát, éppen ezért a nyomtatott mű kivitelezéséhez szükséges tőke előteremtésének egy függetlenebb módját, az előfizetők szerzésének útját választaná. Kis János levelének idézett részlete egy kisebb vitát is generál a két poéta között az alkotómunka jutalmazását illetően. Aranka pár hónappal (szeptember 15.) későbbi levelében fogalmazza meg határozott véleményét a könyvnyomtatással kapcsolatban:

az ember magát feláldozza a hazáért, nemcsak a nyereség reményét vesse el, és költségét, s fáradságát feláldozni tudja, hanem arra is reá szánja magát héroszi nagy lélekkel, hogy minden gyötrelmet, bosszúságot meggyőz, és dicsőségének tart. Nemcsak a Mars mezején, hanem a tudományok rendiben is nagy ember senki sem lehet, hanem a ki erős szívé, állhatatos, és maga nemeszerént a hydrákat, sárkányokat és órjásokat meggyőzi, legelsőbben pedig ön-

19 ENYEDI Sándor, „Kis János és Aranka György levelezése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986): 166–180, 168–169.

nönmagát megtagadja, és a becsület, hír, név, pénz, jutalom kívánásáról teljességgel lemond.²⁰

Mint láttuk, míg Kis János az alkotói jutalmazás jogossága mellett tör pálcat, addig vele szemben Aranka a haza szolgálatában álló rendi-tudós hazafi retorikáját hozza játékba érvelésekor, az önfeláldozás feltétel nélküli követelményével kapcsolja össze az alkotói folyamatot, lemondva az anyagi nyereség reményében létrehozott alkotás lehetőségéről. Kis válaszelevelében Aranka levelének idézett részletére reagálva (1797. október 24.) a következőket írja:

A mint a feláldozásról irsz, igen szép és kívánnám, hogy sokaknak szívökre hathatna, a kiknek az a féle lecke igen szükséges. A mi engemet, sőt a mi társaimat illeti is, nem lenne legkisebb fogyatkozás is abban, hogy a jutalomkívánásról le se mondanánk, s akármely névvel nevezendő ellenségekkel feddhetetlen ügyükben szembe szállni ne merészelnénk. De summás költséget feláldozni ott, a hol a mindennapira való van csak, az nem nehéz, hanem lehetetlen.²¹

Kis továbbra is tartja véleményét, azonban ő egy teljesen más pozícióból beszél, mint Aranka, hiszen a (feltehetően jóval) szerényebb jövedelemmel rendelkező evangélikus lelkésznek óriási, biztos anyagi egzisztenciáját is kockára tevő áldozatnak tűnt a saját költségen kiadott kötet megjelentetése, ezért utasítja el Aranka hazafias érveit. Kis János mellett Péteri Takáts József is értekezik Arankával könyvkiadási problémákról. Péteri Takáts Arankához írt, 1800. június 18-án kelt (fentebb már idézett) levelében elismeri Aranka önfinanszírozási szándékának előnyeit, azonban a *Magyar Minerva* esetében, könyvsorozatról lévén szó, nem tartja kivitelezhetőnek a nyomtatásnak ezt a módját:

Igen helyben-hagyom én is azon módot, a melly szerint Nagyságod a maga munkáját szándékozik közleni a Hazával. Az egyes könyv így legkönnyebben láthat világot; kivált ha a szerző semmi jutalmát nem kívánja költséggel járó fáradozásinak. De a folyó munkák, a millyen a M[agyar] Minerva, nem boldogulhatnak ilyen képpen.²²

Péteri Takáts elismeri a könyvárusokkal való együttműködés előnyeit, tisztában lévén mint író-szerkesztő az önigazgatás veszélyeivel, hogy a végén rezignáltan jegyezze meg azt, hogy egyedüli célja utilitarisztikus, nem a nyereség reménye, ebből következően pedig az, hogy a haza szeretetéből végrehajtott gesztus (legalább) ne járjon anyagi kárral:

---

²⁰ Uo., 174.

²¹ Uo., 176–177.

²² ENYEDI, Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz, i. m., 73.

Igaz, hogy sok bajba s költségbe kerül a szélyvel küldés, s az öszve-dolgozó hiv Társak szerzése; de mire nem vész a buzgó hazai szeretet; a melly nem nyere-seget, nem saját hanem köz-hasznot keres. Egyedül úgy kívánnya a dolgot kormányozni, hogy a kárt s but ne vallyon. Ez az én tzéloom is a M[agyar] Minerva folytatásában.²³

„A szók s versek iránt való apró kritikát igen jó névén veszem [...] Ítéleted szerint méltán világot láthatnak-e mindezek, mind az atyjok fiai.” A kiadás előtt: Aranka verseinek bírálata

Az EMNYT előkészítésével és megindulásával Aranka idejét inkább a tudományok és a tudományszervezői tevékenységek kötik le. A kézirat-, valamint levéltárakban fellelhető, illetve korrespondenciájában a levelekhez csatolt versek datálásai alapján az 1791–1796 közötti periódusban jóval kevesebb verset szerzett, ez a legkevésbé termékeny periódusa költészeti szempontból. Ezzel szemben, azt követően, hogy a Társaság aktivitása csökkenni kezd, illetve lemond (egyres források szerint lemondatták) a Társaságban betöltött titoknoki szerepköréről, 1797 és 1815 között ismét szorgalmasan versel, a filozófiai jellegű művek írása mellett. Verseskötete megjelenése után azonban már csak egy-két nyomtatvány jelent meg Aranka verseivel, az alkotások nagy része kéziratban maradt. Feltehetően a fent említett körülmény, valamint fordítói tevékenysége (ez a tevékenysége is abba a periódusba helyezhető, 1788–1791 közé) is komoly szerepet játszott abban, hogy a költészet művelése a háttérbe szorult. Az 1790-es évek elején a kortársak elismerték Arankát mint poétát, a kor szépirodalmi lapjaiban megjelent versei kiváltották a kortársak tetszését és rajongását, bár némi maliciával meg kell jegyeznünk, hogy Kazinczy²⁴ és Batsányi „simító kezei” is közrejátszottak abban, hogy igazán jól sikerült költemények kerültek a lapok hasábjaira. Kazinczyval való kapcsolata a századforduló környékén sem szűnt meg, Kazinczy szabadulása után is tartották a kapcsolatot, azonban ez a kapcsolat már nem az a közvetlen hangnemű, szoros, barátinak tűnő kapcsolat volt, amely jellemezte kapcsolatfelvételüket 1789-ben, és az azt követő pár évet, hanem elhidegült, udvariaskodó, kimért. Aranka számára világos volt, hogy a magyar literatúra mindenható atyjának babérajaira áhítózó, irodalomszemléletében nála egyre eltérőbb nézeteket valló Kazinczynak nem „udvarolhat” verseivel (igaz, megpróbálkozott vele többször is; első ízben szigorú kritikát kapott, másodízben pedig kritikára sem méltatta a széphalmi mester), Ráday Gedeon, verseinek nagy tekintélyű pártfo-

²³ Uo.

²⁴ Ezt bizonyítja az MTA KIK Kézirattára Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatékában fellelhető *Studiumok* címet viselő, 145 főlíó terjedelmű, vegyes írásokat, illetve nyomtatványokat tartalmazó kolligátum. Kazinczy Aranka három versében (*A versek Kazinczy Orpheusában* jelentek meg, ezek: *Az Igasság' Képe. Haschka után;* *A' Szarvak;* *A' Boriska Képe Alá*) eszközöl javításokat, illetve fűz hozzájuk kritikái megjegyzéseket, in KAZINCZY Ferenc, *Studiumok*, II. kötet, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Magy. Ir. RUI 2-r 2./II, 36b-37a; 38a; 45a.

gója, már nem élt, így versei bírálatához új, kellően művelt és tudós kritikusok után kellett néznie. Kiterjedt kapcsolathálójának köszönhetően könnyedén rálelt a megfelelő személyekre, hiszen nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi irodalmi-tudományos élet valamennyi közszereplőjével kapcsolatban állt. Ezek közé tartozott Édes Gergely is, akivel az EMNYT ürügyén került kapcsolatba.²⁵ Édes Gergely kapcsolatfelvételük elején felajánlotta Horatius-fordítását, valamint grammatikai munkáit is a Társaság számára, Arankával hosszú leveleken keresztül értekeznek vers- és fordításelméleti, valamint grammatikai kérdésekről, leveleikben verseket küldenek egymásnak és elvárják a levelezőpartner „kedvezés nélkül való ítéletét”.²⁶ Aranka egyik, 1799. január 22-i, Édeshez írt levelében megköszöni annak *Gondolat Klamer Schmidt utánn* című versére tett kritikai megjegyzéseit (s amelyet figyelembe is vett versének kötetbe szerkesztésekor), valamint kéri, hogy továbbra is legyen versei szigorú kritikusa. A korban az elfogulatlan, őszinte kritika a közeli barátság egyik fokmérője volt (bár a baráti- és tudóslevelezés nem minden esetben volt összeegyeztethető),²⁷ elvárták a kapott kritikát és ugyanúgy viszonyozták is. Ugyanebben a levelében régóta fontolgatott intenciójáról, verseskötetének kiadási tervéről is számot ad, a kellő mértékű önkritika hiányát jelölve meg, mint elbizonytalanító okot, amiért nem jelentette meg eddig:

Legelsőben nagyon köszönöm, hogy a *boldog az a ki él-t*²⁸ figyelmettségére méltóztatta. De nem azt, hogy dicsérni szereti, hanem hogy kritikára vetette. Nagy bizodalommal kérem kedves tiszt. úr, tegyen annyi jót és kritizálja meg nekem azt az egész verset, és méltóztassék beküldeni. Hogy ezen részben a t. úrban való bizodalomamat megmutassam, ide zárom más egy munkácskám [a csatolmány sajnos hiányzik a levélből]; méltóztassék erre is egy két tudós

25 Kapcsolatfelvételükről és korrespondenciájukról így emlékezik meg Édes Gergely hexameterben írt önéletírásában: „Honnét [a Balaton vidéke] hivatalom történt Veszprémbe papolni [1797-ben]/ 'S megszeretett a' nép ott papolásom után. [...] / A' nyelv miveletére onnét hívott meg Aranka / Hogy legyek én is aző társai' száma között / Meszsze van Erdély, én oda nem meheték, de Levélbenn / –Nem vala Músám rest vissza felelni soha. / És ez okonn vágytam Veszprémből, hogy szabadabban / Nyerjem az édes időt, melly jöve tollam alá. / Grammatikámat is itt kezdém készíteni mellyre / Sarkalt 's őszönözött engem Aranka, nagyonn / Lássaminél is előbb ő Társaival! – de mivel majd / Már meg oszoltak azok, nem nyere szárnyat oda”, in *Édes Gergely élete* [1829], Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 103, 12b. (A továbbiakban: OSZK Kt.)

26 Édes Gergely kapcsolatuk ezen mozzanatát is megörökítette verses önéletírásában: „Bátor Arankát sem láttam, de velem levelezvén / Kívánt Társaihoz kötni barátja gyanánt. / Verseit is, melylyek vagynak mais a' kezemnél, / Költsonősen akará ejteni tollam alá. / Hogy meg rostálván tegyem azt velek amit akarnék / Tenni sajátimmal, hol veszek észre hibát? / 'S Rádaival leg több hasznomra Kazinczi 's Aranka / Voltak gondolatim' helyre hozás felől. / Én noha méltónak magamat nem néztem ezekhez / Mindazonáltal igen tudtam örülni nekik- / Mert úgy hittem, ezek teszik éltemet gyönyörűbbé / 's általok érletesebb Músa fog adni kebel.”, in *Uo.*, 16a.

27 Erről az Arankát közvetlenül is érintő kérdésről legújabban lásd: BIRÓ Annamária, „A Levél pedig iratik és megyen első tüzzel”, in *Hortus amicorum: Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*, szerk. BARTHA Katalin Ágnes, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, TAR Gabriella-Nóra, 190–204 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017).

28 Ez a vers incipitje, a kiemelés tőlem származik (K. J.).

pillantatot vetni; semmit nem kedvezvén nékie. Régen hogy szándékozom apróság munkáscskáimat egybeszedni, megválogatni, vizsgálni és kiadni, de látom, hogy az ember maga mindenkor igen kegyes bírása magának; kivált én, azonkívül is a kritikához keveset értvén. Azért a t. urat úgy nézem mint a kit a jó szerencse adott nekem segítségemre. Reménlem, hogy a t. úr az én barátságos bizodalomból származott kérésémet nem fogja megvetni.²⁹

Pár hónappal későbbi leveléhez (1799. március 17.) Aranka ismét újabb költeményeket csatol (további nyolc versét), Édestől pedig elvárja, hogy barátsága viszonzásaként tegye vele azt a szívességet, hogy tüzetesen átnézi és jegyzeteli verseit, illetve ítélje meg, hogy érdemesek-e a nyomtatásra:

Megbocsáss édes barátom, hogy a barátság nyelvén szólok: én is azt kívánom tőled. Annak bizonyosságára ide teszem némely gondolatocskáimat; és Ítéletedet kérem rólok. Az én célom pedig az kedves barátom, hogy arról tudósíts engemet, ha az odaki való szájízlés szerint közönségesen szólván, megérdemlik e hogy világot lássanak? vagy okosabb dolog lesz őket feláldozni. Mert csekély munkát világ eleibe ereszteni nem akarok. Azért a szók s versek iránt való apró kritikát igen jó névén veszem, de inkább közönségesen és arról akarok tudósítani; hogy Ítéleted szerint méltán világot láthatnak-e mindezek, mind az atyjok fiai.³⁰

Aranka megnyilatkozásában meglehetősen óvatos, hiszen meg szeretne felelni mind a szélesebb közönség ízlésének, igényeinek, mind a költőtársak mércéjének. Aranka verseit nemcsak Édes Gergelynek, hanem – mint utaltunk rá korábban – más levelező-partnereknek is elküldte. A verseit olvasók-bírálok között olyan meghatározó személyiségeit találjuk a korabeli magyar literatúrának, mint Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid vagy Schedius Lajos. Fekete János nem tartozott az irodalmat művelők élvonalába, azonban meglehetősen művelt volt, emiatt Aranka a különc grófra mint tanítójára tekintett. A kezdeti, leginkább formálisnak nevezhető levelezés idővel baráti levelezéssé alakult, s ezzel egy időben a literátorlevelezés is működésbe lép: „A literátor levelezés is gyakorlatilag abban a pillanatban indul, amikor végre mindketten igazoltnak látják a

29 ABAFI Lajos, „Aranka György levelezéséből”, *Figyelő* X. köt. (1881): 68–74, 70–71.

30 *Uo.*, 71. – Az Édessel való levélváltás közreadója, Abafi Lajos közleményének záró sorai mellett nem tudunk szó nélkül elmenni („Érdekes e levelekből megtudnunk, hogy Aranka régen szándékozott költeményeinek újabb kötetét – az első 1792-ben jelent meg – kibocsátani, s hogy azok megrostálására Édes Gergelyt kérte fel. Megfelelt-e ez baráti bizalommal, és bírálata talán kissé keményen ütött ki, úgy hogy Aranka elállt szándékától? Erre nem felelhetünk, mert a további levelezésnek semmi nyoma. Csak azt tudjuk, hogy Aranka újabb versei nem jelentek meg soha.” ABAFI, *i. m.*, 74.). Az első információ, miszerint 1792-ben megjelent volna egy verseskötete Arankának, teljességgel téves állítás, hiszen nyomtatott kötet formájában csupán egyetlen verseskötete jelent meg, amelybe „újabb versei” közül is sok került be, mindamellett (és ez a közlemény vitathatatlan értékét képezi) a levélhez csatolt versek között olyan is található, amely csupán ebben a közleményben olvasható.

kapcsolatfelvételt, a baráti viszony kialakítására tett lépéseket”.³¹ A hozzáférhető levelek adatai szerint Aranka készülő kötete verseinek több mint egyharmadát (ez a szám nagyobb is lehetne, hiszen nem tudjuk, hogy az elkallódott vagy lappangó levelekhez hány versét csatolta Aranka, ugyanakkor azt is számításba kell venni, hogy Fekete halála után [1803] is írt kötetébe szánt verseket) elküldte Feketének baráti gesztusból, és elvárta annak ítéletét. Aranka nemcsak Fekete kritikáját igényli, hanem Fekete szűkebb baráti társaságához tartozók véleményére is kíváncsi volt, hiszen a levélolvasás nem (mindig) volt egyéni, magányos aktus, hanem közösségi: „a levelek versmellékleteit, versbetéteit bizonyos rituálék között a távollévő jelenlétének hiányában felolvassák és megbeszéljük”.³² A fentieket jól szemlélteti Aranka egyik levele, melyben emlékezteti Feketét arra, hogy elvárja őszinte kritikáját küldött verseivel kapcsolatban:

Elébbi Levelemben küldtem volt Néked régibb próbáimat a' Versszerzésben úgy akartam, hogy a' legyen az első Transport, azután a' javából rendibe többetis közöllyek; és jo Barátaidnak, kivált pedig Néked értelmeteket vegyem, hogy érdemesekké a világ piatszára; nem leszneké nékem gyalázatomra, s' Barátaimnak unalmára. Egyenes, kedvezés nélkül való Ítéletedet elvárom.³³

Aranka tudatában van annak, hogy barátok között a kritikai szellem gyakran elfogultsággá alakul a másik irányába, ezért is nyomatékosítja, hogy „egyenes, kedvezés” nélküli kritikát vár. Fekete (és Mátyási József) kedvező bírálata nem késik, hazafias önérzettel arra biztatja Arankát, hogy verseit bátran adja ki, sőt egy episztolát is rögtönöz Aranka verseit dicsérendő:

Verseidet, a mint kezemhez jöttének, Barátimnak meg mutatván, velem s Mátyásimmal együtt abban meg egyeznek, hogy igen szerentsés lészen a két Haza ki adatások által. Gyönyörű a Karátsonyi Rytmusod is és különösen elmés. Hogy Barátiddal hiv tisztelődről meg emlékezel örvendem: mi sem jövünk öszve, hogy borunk, ha jo, reád nem köszönnénk.

Betsül Téged a két Haza,
S Gyönyörködve látja versid
Duna Tisza partján el hidd,
A Magyarásznak igaza;

31 BIRÓ, *i. m.*, 196.

32 *Uo.*, 193.

33 A levélrészletet saját átiratban közlöm, in *Aranka György levele Fekete Jánoshoz*, Marosvásárhely, 1800. február 4., OSZK Kt., Levelestár, 47b. A levelet közölte: ENYEDI Sándor, „Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban”, *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 374–415, 381.

[...] Add ki tehát K[edves] B[aratom] bátran munkáidat, ha másképp a Censura nálatok józanabb mint nálunk, és bizonyos légy, hogy örömmel fognak olvastatni minden észszel biroktol.³⁴

Aranka pár hónappal későbbi levelében őszinte hálával köszöni meg barátja és tanítója kedvező ítéletét és serkentését, amire bevallása szerint igen nagy szüksége van, hiszen a verset ihlető lélek egyre kevésbé munkál benne:

Köszönöm Barátom hogy csekély munkátskáimról való kegyes Ítéletiddel engemet ébreszteszsz: mert magam meg vallom, keveset kezdék a' bennem lévő vers szerző Lélek mértékéről tartani. Leginkább meg elégszem mégis azokkal, mellyeket azután szerzettem: hogy a Te bölcs oktatásodból és jeles példáidból a' jo Iznék érzékenyebb vonásait tanultam. Most a' napokbann nem volt vershez kedvem: jobbatska oráimbann nevezetes jobbitást tettem kettőben: u. mint a' közelebbi *Panaszban*,³⁵ és a' régen irt *Szép Elméhez* irtbann. Ugy tudom mindenik meg van nálad: de az utolsó nem egészz a hozzá tett pótlás nélkül; 's az első a' jobbitás nélkül eltűrhethetlen, csak egy zavar; mellyből lehet valami.³⁶

Aranka utolsó gondolatából mintha az sejlene fel, hogy a folyamatos verskiegészítésekbe és -csiszolásba belefáradt volna, az elbizonytalanodás jeleit mutatja, hogy versei mikor fogják elnyerni végső, kötetbe illeszthető formájukat.

„Az elme szárnyai alkalmatlanok a repülésre” – Aranka György írói válsága

Fekete feltétel nélküli támogatása, biztatása ellenére Aranka írói válságba kerül. Különböző betegségek nehezítik meg mindennapjait az öregedő Arankának, múzsája egyre ritkábban látogatja meg. Az egészségügyi gondok mellett más jellegű tudós munkák is megakadályozzák a versszerzésben, mentegetőzve írja Feketének: „Most már ezekbe szorgalmatoskodom [Schlözer cáfolatával illetve más történeti munkákkal]; azoknak tövisei a Szép Elmének és Vers Istenének lelkét meszsze úzték tőlem. Azért most hamar verseimmel se szolgálhatok”.³⁷ Barátja megérzi bizonytalanságát, valamint feltehetően azt is, hogy Aranka bókként, baráti udvariaskodásként értelmezi versitéleteit, éppen

34 Fekete János levele Aranka Györgyhöz, Pest, 1800. február 16., in ENYEDI, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, i. m., 384.

35 Kiemelés tőlem (K. J.).

36 A levélrészletet saját átiratban közlöm, in *Aranka György levele Fekete Jánoshoz*, Marosvásárhely, 1800. április 20., OSZK Kt., Levelestár, 51a. A levelet közölte: ENYEDI, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, i. m., 392.

37 Aranka György levele Fekete Jánoshoz, Marosvásárhely, 1800. április 20., ENYEDI, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban*, i. m., 393.

ezért szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy feladatát komolyan vette, és továbbra is biztatja, hogy ne álljon el tervétől, mihamarabb adja ki verseit: „Munkáidról úgy itélem, a mint érdemlik; nem rosszszat, de még középszerűt sem szülhet tollad, és meg vagyok győzve, hogy kedves ajándékot teszel azoknak ki nyomtatásával a két Hazának”³⁸ Az alkotói válságból egy év múlva sem tud kilábalni, keserűséggel teli hanggal írja Feketének 1801. augusztus 13-i levelében:

Bezzeg tőlem ugyan odavan a' kellemetes Bolondság. A' Vers szép Lelke elrepült! Erzem hogy az ősz végihez közelitt, és a' Tél komor ábrázattal köszönt bé hozzám. Még Tőled meszsze vagyon ugyan: de azért a' drága szemedet kiméld meg. Mert szép dolog, ha ugyancsak elünk, ennek a' Világnak játékát szemünkel nézni;³⁹

Aranka keserű-melankolikus megnyilatkozásában az a metaforikusan megfogalmazott gondolat sejlik fel, hogy a vers lelke az ember lelkével együtt öregszik, az ifjú poétával játszó vidám gráciák elpártolnak az őszülő költőtől. Aranka figyelme a századforduló környékén egyre inkább a filozófia tanulmányozása felé fordul, Immanuel Kant filozófiájának tanulmányozása is elúzi tőle a vers lelkét, a meglehetősen szabad szájú megnyilatkozás mögött az alkotói válság miatti frusztráltságát kell sejtenünk Erdély ősz „Anakreonjának”:

Az Elme Léányai még a' nyáron elhagytak, nem tudom hová Kurvannyokba mentek! ha szabad előtted olljan parasztl szollanom! Az ide stova valo nyaralást és nyalakodást meguntam; jobbnak tartottam, nem dolgomat szaporítani, mert az elég van; hanem egy ujjsággal az Elmémet mintegy ujjítani, 's azomban ithonn nyugodni.⁴⁰

Aranka szokatlanul indulatos megnyilatkozásában mintha tényleg a fáradtság jeleit mutatná, barátjának szánt őszinte gondolata arra reflektál, hogy tudományos-társadalmi pozíciójától, a bevett közösségi-társas normáktól szabadulna, helyette inkább – horatiusi attitűddel – szívesebben elvonul a világ zajától elmélkedni, alkotói magányába. Hónapokkal később arról számol be, hogy szinte egy teljes évig képtelen volt a versírásra:

A' Philosophiának Tövissei fel vették nálam az Elmének egészsz mezejét; és azoknak Kellemetességeik 's gyenge Reménségeit még czirájokba meg fojtják. Talám vagyon már Esztendeje hogy verset nem irtam, tellyességgel nem tudok irni. Csak a' minap Susánna Napján mérgembe irtam volteggypárt. Egyjo

38 Fekete János levele Aranka Györgyhez, Pest, 1800. május 15., in ENYEDI, *Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban, i. m.*, 395.

39 OSZK Kt., *Levelestár, Aranka György Fekete János grófhoz*, 76a.

40 Aranka György levele Fekete Jánoshoz, Marosvásárhely, 1801. szeptember 12., in OSZK Kt., *Levelestár, Aranka György Fekete János grófhoz*, 79a.

Barátom megígérte volt hogy a' Szépeknek presentet (?) fog csinálni versekkel, sokáig törte jelenlétembe a' fejét, 's mikor elkészült semmire nem volt jo, nemhogy szép lett volna. Ki vettem a' keziből a' tollat, 's ugy irtam helyébe egypárt: Ez bizonyoson mérgelődséből esett.⁴¹

Képszerű megnyilatkozásban érzékelteti Feketével egyre súlyosabb válságát, soraiból érezhető, az sem nyugtatja meg, hogy felindulásból képes volt verset szerezeni. Fekete együttérzését fejezi ki barátja már fizikai fájdalmat okozó szenvedésével kapcsolatban 1802. április 12-i levelében, de az együttérzés gesztusa mellett meg is feddi, amiért egy másik (a haza szempontjából haszontalan) szerepet akart magára öltetni, és a poézis mezejét elhagyta:

Akarki K.[edves] B.[arátom]! ha kivált mély fontolásu dolgoknak hosszasan neki veti magát, azt teste bádjadása nélkül ritkán tselekedheti: de téged azonkívül még a' Muzsákis büntettek, hogy Kant filozofiájába, tudja Isten melly örvénnyébe a' komor buzgoságnak, annyira el merültél, hogy kedves Dajkaidrol, kik néked mindég olly híven tsevegtek, el felejtkeztél, és Magyar Hazánk érdemes Anacreonjából, egyszerre Platojává és Chrisostomussává kívántál lenni.⁴²

Ugyanebben a levélben Aranka felindulásból rögtönzött versére úgy tekint, mint az „eltévelygés” időszakának a lezárására: „Igen sajnálom, hogy Susánna napjára készült verseidet nékem el nem küldötted, mert bár nem kételkedem hogy szépek és jók; mint az igaz utra viszsza térésed jelei is, igen kedvesek lettek volna előttem”.⁴³ Aranka Fekete levelei, versei hatására ismét pennát ragad, de a környezetváltozás ellenére (a mostani Hunyad megyei Algyógyon gyógyfürdőzött) a poétai tűz csak ideig-óráig lobban fel benne, mint írja Feketének:

Leveledet vévén fel ebredett bennem a' Vers Lelke, és meg próbáltam magamat; de az a' szép tűz csak egynéhány pillanatig tártott. Nem mehetett, félbe kellett szakasztanom. Teli volt Philosophiával a' fejem; itt ujj Elmélkedéshez kezdettem; 's a' Társalkodáson kívül mostis avaltóltem időmet.⁴⁴

A válságból való kilábalásáról büszkén nyilatkozik Feketének újabb idő elteltével:

41 Aranka György Fekete Jánoshoz, Marosvásárhely, 1802. március 9., in OSZK Kt., Levelestár, *Aranka György Fekete János grófhhoz*, 91a.

42 *Fekete János Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./42a.

43 *Fekete János Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./42b.

44 Aranka György gróf Fekete Jánoshoz, Al Gyógy, 1802. augusztus 15., in OSZK Kt., Levelestár, *Aranka György Fekete János grófhhoz*, 92b.

A' levelem mellé zárt hitván verseket meg látván: mindjárt arra a' gondolatra fogsz magadtól jóni: hogy velem nagy változás esett. Mert azok'a Versek: versek. Nem olyanok a' mellyeket a' Te Tekinteted, 's talám azén előbbi csekély tehetségemnek emlékezete kívánna: de ugyan Versek, 's az enyimek. [...] Már nem panaszolhatok. Verset irok; és kérlek ne botránkozzál meg; mert mint a' ki a' 65tönn felyül vagyok, csak egésségem helyre állásának jeléül irom; hogy a' Léánkák esmét vettek, járogatnak hozzám; 's mikor fizethetek, vagyki fizethetem őket, megelégedveis mennek el. Millyen hiedelemmel nem vagyok én a' Te Barátságodhoz! Miket irok néked? a' miket ha N. Gr. Teleki Josef élne, nékie; és a' mi jo Cancellariusunknak nem mernék irni, se mutatni. Roszszul dicsekedném előtttek. De én ugyan valósággal dicsekedésnek tartom, és meltonak.⁴⁵

Aranka számára a versszerzés a fizikai jóléttel, a lelki egészséggel áll összefüggésben, ezt a gondolatát fogalmazta meg Révai Miklóshoz, 1805. január 22-én intézett levelében is: „Néha néha egyegy Verset irok. Ez az én egészségemnek Barométruma. Azért megbecsülöm”.⁴⁶ Aranka szabadkozik, mentegeti gesztusát Fekete előtt, a képes beszéd köntösébe bújtatott ujjongó megnyilatkozás (ami külső szemlélő számára akár referenciálisan is érthető) egy idősödő ember őszinte öröme, hogy fizikai-szellemi erőnléte megengedi az „elme leányainak” a kielégítését. Érzékeli önfeledt örömeinek pajzán konnotációját, éppen ezért bevallja, hogy egykori szigorú bírálója, Teleki József gróf, illetve Teleki Sámuel erdélyi kancellár előtt nem merné ezt az arcát felfedni. Fekete 1802. november 28-i, Arankához írott verses levelében örömmel nyugtázza Aranka „eltévlygéséből” való megtérését, ennek öröme, őszinte baráti gesztustól vezéreltetve egy epiztolával kedveskedik öreg barátjának, idézzük egy részletét:

Nagy örömmel vettem azon Leveledet,
Mellyben tudositod meg tért jo kedvedet;
Komor Szentségednek Theológiája,
's Kántnak mélyen fatsart Filozofiája,
Nyavalyás létednek jelei valának,
's Jobb egésségeddel ismét el mulának.
[...]
Magyar Anacreon tsak ugy fogsz maradni,
Ha nem hagyod magad ismét el ragadni
Mértékkel használás virágos utjától,
Muzsák 's Gratziáknak bölts tanításától.⁴⁷

45 Aranka György gróf Fekete Jánoshoz, Marosvásárhely, 1802. november 10., in OSZK Kt., Levelestár, *Aranka György Fekete János grófhhoz*, 97a.

46 Révai Miklóshoz 1782–1788, OSZK Kt., Quart. Lat. 2225.B./397a. A levelet közölte: ENYEDI Sándor, „Aranka György levelei Révai Miklóshoz”, *Irodalomtörténet* 66 (1984): 736–746, 743.

47 Fekete János *Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./51a.

Fekete tanácsa episztolája lezárásaként az, hogy csakis az epikuroszi attitűd gyakorlásával tarthatja meg Aranka költői szerepkörét.

A verseskötet útja a nyomdába és az olvasókhöz

Fekete János halála után Aranka Dessewffy József gróftól kér ítéletet verseire, mint értesülünk a gróf Arankához intézett (szeptember 9-i, évszám nélküli, a levél tartalma alapján feltehetően 1804-ből, esetleg 1805-ből származó) leveléből:

A' Tettes [tekintetes] Úr eleget várt, és nem hiába. Az utolsó, Prózsákkal, és versekkel telyes nyalábot meg kaptam [...] haza érkezésem után jöttek kezemhez azon sok kintsek, mellyeket a' Tettes Úr velem közleni méltóztattott. A' meg holt Gróf Fekete helyébe választ engem rostálónak a' Tettes Úr, e' nagy betsület, azonban igen könnyű hivatal a' Tettes Úr verseire nézve, a' Prózsába pedig nem avatkozom.⁴⁸

Dessewffy gróffal Aranka szintén jó baráti viszonyt ápolt, levelezésük hosszú évekkel korábbra vezethető vissza, a gróffal főképpen grammatikai és irodalmi kérdéseket érintő témákban folytatott levelezést. Dessewffy, levélváltásuk alapján, rajongott Aranka költeményeiért, egyik levelében például arról számol be, hogy könyv nélkül megtanulta az Aranka által küldött verseket, más helyet pedig dicsérő hangvétellő episztolában, Feketéhez hasonlóan, Anakreonnak nevezi. Dessewffy, aki Arankához hasonlóan szintén a *limae labor* (azaz gondos csiszolgatás) klasszicista poétikai elvét vallotta,⁴⁹ a verskritikus szerepkörre való felkérés megtiszteltetése fölött érzett örömeinek ad hangot, a könnyű „hivalt” pedig nyilván az is elősegítette, hogy a horatiusi „nonum prematur in annum” követelményének megfelelő költeményeket kapott kézhez. A levélrészletben arra is fel kell figyelnünk, hogy Dessewffyt – Feketével szemben, aki nem láthatta a teljes anyagot, csupán „szálanként” kapta kézhez – már a leendő, teljes kötet előbírálátára kérte fel. A levél további részében Dessewffy csodálatát fejezi ki Aranka – szerinte – könnyed stílusa és fiatalos „poétai tüze” láttán: „Az Istenért hol vette, vagy hogy tarthatta meg a' Tettes Úr 68^{dik} esztendő's korában azt a' lobbanó tüzét?”⁵⁰ Dessewffy sorra veszi Aranka verseit, kiemeli a neki különösen tetszőket és argumentálja is, hogy mi-

48 Dessewffy József *Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó-Rhédei-hagyaték, VII. 30./103b.

49 Dessewffy poétikai elveiről, illetve az „irodalom mezején” tett próbálkozásairól lásd: VADERNA GÁBOR, *Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), főleg 111–158; 191–207.

50 Dessewffy József *Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó-Rhédei-hagyaték, VII. 30./105a; téves a levéltári számozás, utána 104 következik.

ért,⁵¹ majd a kritikái észrevételek után szerénykedve mentegeti kritikusi teljesítményét, azonban a gyönyörködtetés hatását illetően, mint befogadót, Fekete gróf elé helyezi magát, ezzel „váltva ki” a szerényebb kritikusi teljesítményt: „[...] Ezekből állanak jegyzéseim, a’ meg holt Gróf Fekete jobbakat ’s többeket tett volna, de kételkedem több gyönyörűséget okoztak é volna nékie a’ Tettes Úr versei”.⁵² Levelét lezáró gondolatában már tényként kezeli a kötet megjelenését és egyben legitimálja is annak megjelenését, hiszen a „sok jó példa” hasznos, a benne való gyönyörködés mellett tanulni is lehet belőle:

Remélem ki nyomtatások után a’ Tettes Úr Kegyessége ’s barátsága mennél hamarabb részesülni fog benne; a’ mit tiszta szivemből ohajtok, szint úgy mint azt, hogy a’ Tettes úr még sokáig jó egészségben éllyen, a’ sok jó példákat ez után is szórja, és szeresse.⁵³

Dessewffy gróf pozitív kritikusi értékelése végleg meggyőzhette Arankát arról, hogy érdemes nyomdába küldenie kéziratát, a kötet a cenzori bejegyzés alapján 1805. október 8-án már megkapta a jóváhagyást a nyomtatásra, így Arankának nem maradt más hátra, mint megfelelő nyomdászt találnia.

Nincs adatunk rá, hogy Aranka miért éppen Szigethy Mihály nagyváradi nyomdáját választotta verseskötete kinyomtatására, azonban a források arról tanúskodnak, hogy Szigethy Mihállal azonnal kapcsolatba került (a levelekből ítélve feltehetően Tertina Mihály nagyváradi professzoron keresztül, akivel Aranka jó kapcsolatot ápolt) annak nagyváradi nyomdász pályafutása kezdetén.⁵⁴ A korabeli szerzők, akik olyan helyen éltek, ahol nyomda működött, javarészt igyekeztek kihasználni ezt a helyzeti előnyt, s helyben nyomtatni, hiszen ez jelentősen megkönnyítette a nyomdával való folyamatos

51 „Az enyelgés p[é]ldának] o[k]aért] a’ Darásról gyönyörűséges, nem olvastam még semi hasonlót nyelvünkben. Anákreon nem írta volna másként magyarul. Mert olyan felette szép ezen nyájaskodás. Szabad légyen egygyetlen egy szótska éránt, egygy igen igen kitsin kritikát tennem, Vágyol féreg egygy Uri falatra; mint a’ fülnek, mint a’ képzelődsnek talán jobban tetzene egygy szép hó falatra. [...] A’ Brukentálok emlékezetére irt Epitáfium igen tetszik, mert rövid, fontos, és deákul van. [...] Aki majd a’ bútsúzótl olvassa, hazugnak fogja a’ Tettes Urat hinni, ha el bútsúznak lassan lassan az esztendőök a’ Tettes Úrtól, az érzékenység és képzelőds nem látzik még bútsút venni, jól tetszik ott kell a’ tűznek meg maradni a’ hol éltetésre, taplóra kap. A’ szúnyogot irigylem, de annak elméjét még inkább a’ ki Keyetlen boldogságát le írta. A’ világi, és emberi dolgoknak hiúsága igen helylyessen van elő adva ama versekben vetve változások alá”, in *Dessewffy József Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./105a; téves a levéltári számozás, utána 104 következik.

52 *Dessewffy József Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./105b; téves a levéltári számozás, utána 104 következik.

53 *Dessewffy József Aranka Györgynek*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, Mikó–Rhédei-hagyaték, VII. 30./104a.

54 „1806 április 1-én a kir helytartótanács István nádor aláírásával arról értesíti Biharvármegyét, hogy a Diószegről Váradra hozott nyomda használatára jogot ad Szigethy Mihálnak”, in NAMÉNYI Lajos, „A nagyváradi nyomdászat a XIX. században”, *Magyar Könyvszemle* (ú.f.) 10 (1902): 127–145, 136.

kommunikálást a munkálatok során. Marosvásárhelyt akkoriban működött a Református Kollégium nyomdája, de Aranka, különböző okok folytán, mégis másutt jelentette meg munkáját, ily módon lemondva az előnyös kommunikációról és a munkamenet közvetlen felügyeletéről. Arról nem nyilatkozik, hogy miért állt el a helybeli nyomtatástól, mégis – Benkő Loránd szerint – „jó okunk van azt gondolni, hogy elsősorban az ottani nyomdai állapotok elégtelensége riasztotta el”.⁵⁵ Benkő téved abban, hogy Aranka (más) nyomtatott „műveit nem a marosvásárhelyi református kollégium nyomdájában adatta ki”,⁵⁶ ugyanis Aranka egyik nyomtatványát (*Horváth Országi Bán Nagy Méltóságú Maros Némethi Groff Gyulay Ignázt Úr Excellentiája Tiszteletére írt encomiasticum*) éppen a marosvásárhelyi „Reformátum Kollégium betűíveivel” szedette ki június 17-i keltezéssel 1806-ban, abban az évben, amelyben verseskötete is „ki-jött” Nagyváradon Szigethy Mihály nyomdájából. A marosvásárhelyi nyomdát nemcsak egy nyomtatvány, hanem egy teljes kötet (*Apro munkáji*) kinyomtatására is igénybe vette, egy évvel korábban, 1805-ben. Arankának abbéli döntésében, hogy Szigethyhez fordult, szerepet játszhatott, s ebben Benkő feltevésének van alapja, hogy munkájának igényesebb külsínt szeretett volna adni,⁵⁷ a munkafolyamat hatékonyságát is figyelembe vehette az anyagi szempontok mellett, hiszen a helybeli nyomda lehetőségeit bizonyosan jól ismerte, így volt viszonyítási alapja. Szigethy Nagyváradon, 1806. május 4-én kelt leveléből tudjuk meg, hogy már azon év márciusában felvette Aranka vele a kapcsolatot kötetének kinyomtatása végett.⁵⁸ A levélből az is kiderül, hogy Aranka Tertina Mihályt bízta meg azzal, hogy verseit küldje fel Budára cenzúrára, illetve ugyancsak ő volt megbízva azzal, hogy a kötet visszaérkezésekor Szigethy nyomdász kezéhez juttassa. Szigethy, amint kézhez kapta a kéziratot, levelében értesíti erről Arankát, és megragadja az alkalmat, hogy tisztázza együttműködésük feltételeit. Mindjárt az elején kijelenti, hogy nem vállalhatja magára a nyomdaköltséget, arra hivatkozva, hogy önerőből hozta létre a nyomdát, évekig anyagi haszon nélkül élt a családjával, ezért nincs abban az anyagi helyzetben, hogy (bár ezt nyíltan nem fogalmazza meg) ekkora kockázatot merjen vállalni. Továbbá kijelenti, hogy abban az esetben vállalhatja a munkát, ha a nyomtatás összköltségének felét mintegy előlegként a kezéhez kapja. Május 15-ét jelöli meg, mint a munkálatok megkezdésének időpontját, azzal indokolván, hogy három általa alkalmazott kisegítő munkás is akkor fog munkába állni. A levél további részében a

55 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 204.

56 BENKŐ, *i. m.*, 204.

57 „[Szigethy] Betűi elég csinosak, lépést törekszik tartani Gottliebbal és neki is sikerül nyomdája részére több érdekes művet, néhány jeles írótt megszerezni. Így Szigethynél jelennek meg Aranka György »Elme játékaik« (1806.), Babotsai István »Vígkedvű Mihály« című drámája, Csokonai Vitéz Mihály »Dorottyá«-jának második kiadása (1808.), Hatvani István, a nagyhírű debreczeni professor, négy műve, Inátsi Gábornak Kántor Gerzson halálára írt költeménye, Kónyi János »Ártatlan mulatsága« Percsényi Nagy László több könyve, köztük »Aradmegye teljes ismertetése.«, in NAMÉNYI, *i. m.*, 137.

58 ENYEDI Sándor, „Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz”, *Magyar Könyvszemle* 106 (1990): 147–151, 148.

nyomdája által használt papír kiváló minőségét, valamint betűi újszerűségét dicséri. Mint üzletember, kihangsúlyozza, hogy ennek köszönhetően megrendelése napról napra sokasodnak, emiatt újabb munkásokat kíván alkalmazni, és így megnövekedett hatékonysággal dolgozva, Aranka „Tudós Társaságának” munkái kinyomtatását is örömmel vállalná. A nyomtatást illető gyakorlati kérdések tárgyalására tér át, javaslata szerint érdemesebb nagyobb példányszámban nyomtatni, mert abban az esetben a nyomdaköltség arányosan csökkenne, valamint így a kötetek árát is alacsonyabban lehet megszabni, emiatt kelendőbb lesz, több hasznot hoz, mint a drága költségen, kevés példányszámban előállított s így drágán árult könyv.⁵⁹ Szigethy következő, 1806. június 16-án kelt, Arankához intézett leveléből megtudjuk, hogy a nyomtatási munkálatok még nem kezdődhettek el különböző adminisztratív és gyakorlati okokból. Aranka Szigethyhez írt leveleit nem ismerjük, azonban a válaszlevélből tudunk arra következtetni, hogy Aranka sokallhatta a kötet előállítási költségeit, ezért Szigethynek mentegetőznie kell a kiszabott ár miatt, arra hivatkozva, hogy „tiszteletes papirosat választ”⁶⁰ a kötethez. A kötet ideális formátumát, versekről lévén szó, az előző levélben is javasolt nyolcadrétnben határozza meg Szigethy. Aranka kérését, hogy 12 „exemplár szép író papirosra” legyen nyomtatva, hajlandó „megtselekedni”, emellett pedig Aranka engedelmét kéri, hogy 200 darabbal több kötetet nyomtathasson az „idevaló Uraságok kedvéért”. Aranka jóváhagyja kérését, sőt, amint a levél végén található saját kezű bejegyzéséből kiderül, július 4-i válaszlevelében azt az utasítást adja Szigethynek, hogy „nyomtasson 500 zal többet s adjon nekem 50-et reá”.⁶¹ Idézett levelünkben Szigethy Aranka írásmódjára, pontosabban a szóvégi, magánhangzók előtt álló mássalhangzók kettőztetésére tesz javaslatot, lévén saját maga a kézirat korrektora:

A Méltóságos Ur Orthographiája nékem nagyon tetszik, és magam lévén a correctora, éppen úgy corrigalom, mint az írás vagon; de ha lehet, és méltóztatik a Méltóságos Ur is helybe hagyni, szép lenne ha a mely szó után vocális betű következik, s az a szó ennen végződik, ott az n betűt dupláznánk, p.o. Ebbenn a nemébbenn a versnek s.a.t. Már ittenn akarhatja ellen is vét, nn mondódik a nyelv által. – De érdemes Leveléből is observálom a duppla nn betűket a Méltóságos Urnak.⁶²

Szigethy gesztusa nem tipikus e korban, mint Benkő Loránd írja: „A korrekció ugyanis korunkban rendszerint nem tartozott a nyomdász feladatok közé: a nyomdászok szedtek, nyomtattak stb., de nem korrigáltak, azaz az úgynevezett nyomdai korrektúra ebben az időben még nem volt divatos. A korrigálás elvégzése lényegében a szerző vagy a kiadó feladatkörébe tartozott [...] Persze nemegyszer megtörtént, hogy a

---

59 *Uo.*, 148–149.

60 *Uo.*, 149.

61 *Uo.*, 150.

62 *Uo.*

távol levő szerző vagy kiadó helyett a nyomdatulajdonos vagy művezető magára vállalta a korrektor szerzését, ez azonban általában csak szívesség volt, s a korrektor ekkor sem a nyomdászok közül került ki, a korrektori költségek pedig a végső elszámolásban nem a nyomdát, hanem a szerzőt vagy a kiadót terhelték.⁶³ Azt nem tudjuk, hogy Szigethy a korrektúrázásért utólag számolt-e fel költséget, de mindenképpen érdekes és egyedi gesztusa, feltehetően a munka gördülékenyebbé tétele miatt vállalta ezt a feladatot is magára, hogy ne kelljen várni a szerző vagy egy külső korrektor munkájára. A levélből az Aranka által első körben rendelt példányok számára is tudunk következtetni, ugyanis Szigethy kéri, hogy „a megirtt 144 Rh[énus]forintok minél előbb kezemhez küldeni méltóztasson, mert oly szegény vagyok a betűim kész pénzzel való fizetése miatt, hogy már most a Legényeket is alig fizethetem”.⁶⁴ Szigethy, pénztartalékai hiányára hivatkozva, már nem előleget kér, az összköltség felét, hanem a teljes nyomdaköltséget szeretné előre kézhez kapni, a megjelölt összegből pedig arra is tudunk következtetni – az előző levélben Szigethy által tett árajánlat alapján –, hogy verseskötetét Aranka 500 példányban kívánta megjelentetni. A nyomtatásra szánt pénzösszeg kézbesítése azonban nem ment zökkenőmentesen. Szigethy levele utóiratában megjegyzi, hogy „azért iram a pénzt magam kezébe küldeni, hogy most is egynéhány forintok az én részemre Tertina Urnák küldöttek, s ő elköltötte, és már most nem tud fizetni”.⁶⁵ A félreértést Bujánovich Lukáts (ő közvetített egy idő után Aranka és a nyomdász között) Arankához írott levele⁶⁶ segít tisztázni. Mint kiderül 1806. július 1-én kelt leveléből, Bujánovich volt az, és nem Tertina Mihály, akire Aranka rábízta a nyomtatás árának átadását, amit Bujánovich át is adott, azonban nem a teljes összeget, azaz 144 rhénus forintot, amint Szigethy írta, hanem csupán 96 rhénus forintot. Bujánovich levelében arról is tájékoztatja Arankát, hogy a nyomtatás még nem kezdődött el, de a nyomdász ígérete szerint augusztus végéig elkészül, és egyúttal fel is ajánlja, hogy szeptemberben, amennyiben útja lesz arra, magával viszi a könyveket. Továbbá megnyugtatja Arankát, hogy a kötet előljáró beszédében észlelt hibát ki fogják javítani, és biztosítja afelől is, hogy nem lesz szükség külső korrektorra, mert „a könyvnyomtató jó Magyar lévén, a Correctiot magára vállalta, és azon fog igyekezni, hogy Méltóságos Urnák Orthographiáját megtarthassa”.⁶⁷ Aranka végül is készülő kötetének egy másik korrektúrázott példányát küldte el, mint kiderül Kolozsvárott, a Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményében őrzött, az *Elme játékjai* tisztázatát tartalmazó kéziratból. E kézirat egy másolatát küldhetette el Aranka Nagyváradra, a kézirat utolsó oldalán Aranka kézírásával készült bejegyzés szerint: „Váradra ki küldettem Bujanovics Ur által 7a July”.⁶⁸ Szigethy Mihály soron kö-

63 BENKŐ, *i. m.*, 203.

64 ENYEDI, *Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhez, i. m.*, 150.

65 *Uo.*, 150.

66 *Uo.*, 151.

67 *Uo.*

68 *Elme Játékjai*, Irta Aranka György, Kolozsvár, „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények, Ms 184, 48b.

vetkező, 1806. augusztus 17-i levelében igazolja, hogy Bujánovich átadta a 96 rhénus forintot „azzal a szóval, hogy többet Méltóságod nem küldött, és minthogy a Méltóságod Levelébenn ki nem volt a pénznek mennyisége téve, tartóztam elhinni”.⁶⁹ Szigethy utal egy, Aranka által július 15-én hozzá intézett levelére (amelyet mi sajnos nem ismerünk), amelyben Aranka azt írja, hogy a teljes összeget, azaz a 144 rhénus forintot⁷⁰ Bujánovichtól veheti át a nyomtató augusztus folyamán. Szigethy, levélbeli beszámolója szerint, Bujánovichtól kérte a teljes összeg fennmaradó részét is, de „az Inspector Ur nem tud felőle semmit is”.⁷¹ A kommunikációs zavar miatt (feltehetően Aranka nem küldte el a teljes összeget, csupán 96 forintot, a fennmaradó összeget pedig Bujánovichnak kellett volna kiegyesítenie, de erről nem értesülhetett időben, s így Szigethy hiába várta tőle a fennmaradó részt) a munkálatok leálltak, a pénzhányra hivatkozva Szigethy nem tudott megfelelő (egyforma) papírhoz jutni, de ígéri „ha tsak lehet, a jövő Die-nesi Debreczeni Vásárra [október] elfog készülni”.⁷² Szigethy levelében a példányszámra is kitér. Bevallása szerint Aranka kérését, hogy 500-zal több példányt (a kétszeresét a megbeszélte mennyiségnek) nyomtasson, nem merte vállalni, csupán 100 példánnyal toldotta meg. Továbbá kifejti, abban az esetben, ha Aranka továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy további 50 példányt kapjon a megbeszélte példányszámokon kívül, úgy nem éri meg, hogy folytassa a munkálatokat (ezek szerint Szigethy is magára vállalta a példányszámok előállításának költségének egy részét) és további példányokat nyomtasson. Szigethy döntését az óvatos üzletember meglátásával argumentálja: „Ez tsak próba és ha kelendő fog lenni, én is Hivatalombann öregkedvén, azonnal reimprimálom, s már akkor Méltóságodnak is tudok hasznot hajtani”.⁷³ Szigethy kedvezményt is tesz Arankának, így beigazolódik látszik az, még ha nem is bízott a nagy közönségsikerben, hogy ő maga is befektetett Aranka munkájába:

Azt is megfontolás nélkül fogadhatom, hogy 12. Exemplart író Papirostra a magam pénzén nyomtatok; mert Kontzát tsak 12 garasonn kell már most fizetnem. – De minthogy megfogadtam, szavamat megtartom. – De Méltóságodat is alázatosan kérem, méltóztasson végére járni, hogy hátra maradt 48 Rhénusforint hová lett?⁷⁴

69 ENYEDI, *Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhez, i. m.*, 151.

70 Csupán viszonyításképpen idézünk Aranka, Kovachich Márton Györgynek, 1794. július 6-án írott leveléből, melyben nemcsak magáról ír, hanem (akkori) éves jövedelméről is. Tesszük mindezt azért, hogy minél jobban szemléltetni tudjuk azt, mekkora anyagi teherrel járt a szerző számára egy könyv nyomdai előállítása: „Akkor látná a T[ekintetes] Ur vélem találkozávn egy 57 esztendő vénémbert, a ki 57 esztendő alatt csak azért élt, hogy éllyen; kinek a zemei jobbak most mint ez előtt 30 esztendővel és többetis dolgozik a ki Tábla fia s Urnak neveztetik, és egész esztendei Jövedelme fizetésével együtt nem megyen többre 300 nforintnál: de a mellett nállánál a T[ekintetes] Urat egy Királyis jobb szivel nem láttya.”, in ENYEDI Sándor, „... Egek szeretik Hazánkat Nemzetünket...». Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhez”, *Századok* 128 (1994): 142–159, 155.

71 ENYEDI, *Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhez, i. m.*, 151.

72 *Uo.*

73 *Uo.*, 150–151.

74 *Uo.*, 151.

További források hiányában nincs adatunk arról, hogyan oldották meg a félreértést a pénzösszeget illetően, valamint arról sem, hogy végül pontosan hány példányszámban jelent meg a verseskötet, mindenesetre, Aranka kötete megjelenésekor azon dolgozott, hogy kötete megjelenésének hírére minél több helyre eljuttassa.

Aranka verseskötete egy olyan időszakban látott napvilágot, amikor a magyar időszaki sajtó nehéz periódusát élte,⁷⁵ így nem volt lehetősége a lapok útján (még ha kívánt volna is) előfizetési felhívást közzétennie, egyáltalán a sajtó útján hírről adnia kötete megjelenését. Ebben a helyzetben az egyetlen járható út kapcsolathálója szálainak mozgatása volt, ezért megbízható levelezőpartnereihez fordult, hogy segítsenek könyve megjelenésének hírére és később a példányokat terjeszteni. Aranka 1806. szeptember 5-i, Marosvásárhelyről kelt, Révai Miklósnak küldött levelében hívja fel a tudós professzor figyelmét arra, hogy „apró munkái”⁷⁶ után verseskötete is hamarosan napvilágot fog látni, ezért közbenjárását kéri, hogy minél több helyre eljuthasson a kötet:

Tedd azta' Baráttságot velem, és ajánld mind Halगतoidnak, mind Barátaidnak 's esmérőidnek a' kiadott kis munkátskámát, mely Pestenn árultatik. Majd többekkelis és szebbekkelis fogom, ha élek, szaporítani. Nevezetesenn Most nyomtattják Nagyváradon a' Verseimet egykötetbenn; Dienes napjára a' Debreczeni Vásárra kifognak jőni. Tedd figyelmetessé őket ezekreis előre; kivált képpen pedig a' Könyv Árusokat, 's azok között Kis István⁷⁷ és Intsisoris⁷⁸ Urakat.⁷⁹

Magyarországi kapcsolatai közül régi történész barátját, Kovachich Márton Györgyöt is megkereste hasonló kéréssel, ugyanazon a napon kelt levelében:

Köszönöm aztis, hogy csekély munkámat a' Budai fő Méltóságokkal megkivánta esmértetni. Most jőneki a' verseim Váradonn; reménlem hogy a' debreczeni Dienes napi Vásárra elkészülnek. Ez aránt kérem Mlgs Urat, méltóztassék figyelmetessé tenni reájok mind másokat; mind nevezetesen a' Bib-

75 Az I. Ferenc alatt kialakult sajtópolitika eredményeképpen 1795-ben nem szűntek meg azonnal a magyar újságok, azonban nemkívánatosá és a szigorú cenzúra következtében színtelenné váltak. 1803-ra mindössze egy lap, a *Magyar Kurír* maradt életben, de azt is Bécsben nyomtatták. Amikor 1806-ban Kazinczy hírről vette Kultsár István lapalapítási tervét (*Hazai és Külföldi Tudósítások*), örömeinek így adott hangot Kis Jánoshoz intézett levelében: „Mit ítélzs Kultsárnak Jelentése felől? Én gyönyörködve nézem és igen sokat várok. Hála légyen érte az Egeknek, lesz tehát egy Újságunk, melly által Literatúránk' productumai a' Publicum előtt megismertetnek, a' munkák recenseáltatván, felverettetnek íróink álmodásokból, 's több figyelemmel fogják írni munkáikat etc. etc.” (*KazLev.*, 4:226–227.)

76 ARANKA György, *Apro munkái*, I. darab (M. Vásárhelyen: Nyomtattott a' Refor. Kollégium betűivel, 1805).

77 Pesti könyvkereskedő.

78 Aranka Mossótyi Institoris Gábor pesti könyvkereskedővel is levelezett, aki Pesten az 1790-es évek elején olvasókabinetet és kölcsönkönyvtárat működtetett.

79 Révai Miklóshoz 1782–1788, OSZK Kt., Quart. Lat. 2225/B./496., a levélrészletet saját átiratban közlöm, a levelet közölte: ENYEDI, *Aranka György levelei Révai Miklóshoz*, i. m., 745.

liopolákat s Kis István és Instotoris Urakot. Ezekután, ha mi pénzem megfordulna belőlek, akarom ki adni azokat a' miket a' magyar Historiának, Régiségeknek és Diplomatikának világosítására dolgozgtam és gyűjtöttem.⁸⁰

További adatok hiányában (a kötete kiadását követő években sem nyilatkozik semmit erről hozzáférhető levelezésében) nem tudjuk, hogy Aranka költsége megtérült-e, azonban a kor könyveladási viszonyait figyelembe véve, aligha hihető.⁸¹ Kókay György monográfiájában idéz ifjú Trattner János nyomdász-könyvkereskedő egy 1817-beli cikéből. Trattner beszámolója szerint tíz év is eltelik, amíg az ötmilliónyi lelket számoló magyar olvasók között egy népszerű kedvelt kiadványból ezer példányt el lehet adni, azonban ez a szám sokszor a kétszázat sem éri el. Trattner háromszáz előfizetett példányban jelölte meg azt a mennyiséget, amely egy irodalmi mű nyomdai előállítás költségeinek előállítását ráfizetés nélkül teszi lehetővé.⁸² A könyvnyomtatás nyomdaköltségének fedezésére a kor szerzői közül sokan a praenumeratio (előfizetés) útján próbáltak pénzhez jutni, azonban ez ritkán járt kielégítő sikerrel. Kókay György írja: „A közízlés kezdetlegességére vall, hogy a korszak legnagyobb költőinek, íróinak a munkái néha alig találtak visszhangra, például Csokonai Vitéz Mihály 1800-ban meghirdetett munkáira csak 28 aláíró jelentkezett”.⁸³ Kazinczy Ferenc egy 1791. április 8-án kelt, Arankához írott levelében elkeseredetten panaszkolt, hogy Klopstock *Messias*ának általa készített fordítására csak 13 előfizető jelentkezett: „Sacrediable! 13! Cela fait honneur a Notre gout!”.⁸⁴ További adatok bizonyítják a századforduló és a 19. század eleje szép-irodalmi könyvtermésének szerény eladási mutatóit: „A könyvek előfizetőinek száma általában nem érte el az újdonságokról, az aktuális közéleti és művelődési eseményekről és eredményekről frissen hírt adó és tájékoztató újságok és folyóiratok megrendelőinek számát. A nevezetesebb irodalmi kiadványok közül pl. Gyöngyösi István költeményes maradványai 1796-ban 222, Dayka Gábor versei 1813-ban 283, Kazinczy Ferenc munkáinak 9 kötete 1814 és 1816 közt 433, Fáy András újabb meséi 1824-ben 582, Vörös-

80 *Latin nyelvű kötetes kéziratok*, OSZK Kt., Quart. Lat. 43, tom. XII, 184a-184b, a levélrészletet saját átiratban közlöm, a levelet közölte: FERENCZY József, „Aranka György levelei Kovachich Márton Györgyhez”, *Figyelő* V. köt. (1878): 145–154, 153.

81 E ténnyel Aranka is tisztában lehetett, mint kiderül egy, 1799. december 30-án Fekete Jánoshoz intézett leveléből. Fekete János egy korábbi levelében felkéri Arankát, hogy segítsen titkára, Mátyási József verseskötetének (Mátyási József *Verseinek folytatása*, 1798) terjesztésében. Aranka olvasásszociológiai szempontból is értékes válasza jól megvilágítja a századforduló Marosvásárhelyének könyvet vásárló (tehetősebb) közössége nagyságát és a nyomtatott könyvek „sikerét”: „Itt a' könyvnek rossz kelete van, kivált most. Nincsen köztünk itt több Uri Ház 5–6-nál mellynél a' Magyar könyven kapjanak. Mindazonáltal vagy 20–30-ig való példát ide küldhet; én jo emberre fogombizni; magampedig az Uraságoknál ajánlója leszek.”, in ENYEDI, *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben, i. m.*, 497.

82 KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon* (eredeti kiadvány: Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 50, hálózati változat. Hozzáférés: 2018. 01. 13. <http://mek.oszk.hu/03200/03233/03233.pdf>.

83 *Uo.*

84 Szabad fordításban: „Szent ördög! 13! Ez tesz (igazán) becsületet az ízlésünknek!”, in *KazLev.*, 2:186.

marty Zalán futása 1821-ben 109” – írja Fülöp Géza.⁸⁵ A fenti adatok alapján jogosan tehetjük fel a kérdést, milyen eladási mutatókat produkálhatott Aranka kötete, ha a költőként nála jóval népszerűbb alkotók is ilyen szerény eladási eredményeket tudtak felmutatni? Ilyen alacsony számú eladási mutatók mellett csak találgatni tudunk, hány példány le lehetett gazdára Aranka kötetéből. Feltehetően aligha kelt el, beleértve az ajándékba elküldött példányokat is, 100 kötetnél több, de ez, ismételten hangsúlyozzuk, csak hipotézis, erre vonatkozóan sajnos nem találni adatokat eddig feltárt levelezésében. Ha az eladott példányszámok szerények is lehettek, olvasni többen olvashatták, hiszen nem szabad elfeledkezni arról, hogy az előfizetési, megrendelői mutatók nem állnak arányban a ténylegesen értékesített példányszámokkal, a potenciális vásárlók száma jóval magasabb is lehetett, illetve az olvasók pontos száma sem következtethető ki belőle, hiszen nagyságrendekkel többen olvastak (másoltak) egy-egy művet, mint ahányan megvásárolták.

Milyen köz- és magángyűjteményekben lelhető fel Aranka munkája?

A Somogy megyei Nagybajomban élő Sárközy Istvánt (1759–1845) mint „irodalomkedvelő alispánt” és „Csokonai pártfogóját” szokás emlegetni.⁸⁶ Fülöp Géza kutatásai alapján tudjuk, hogy 170 tételes könyvtárának jegyzékében ott található a felvilágosult írók sorában például Verseghy Ferenc (két művével), Kazinczy Ferenc (*Helikon virágai*, *Tövisék és virágok* című epigrammagyűjteménye mellett munkáinak 1814 és 1817 közt kiadott 9 kötete is megvolt), Csokonai Vitéz Mihály (*Amaryllis*, *Anakreoni dalok*, *A tavasz*, *Békaegérharc*, *Dorottya*, *Diétai Magyar Múza*, *Alkalmatosságra írt versek*, *Lilla*), Révai Miklós (3 kötet), Pálóczi Horváth Ádám (7 kötet) és Aranka György munkái is (sajnos nincs nevesítve).⁸⁷ Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedő kölcsönkönyvtárát 1817. január 15-én nyitotta meg.⁸⁸ Gyűjteményének magyar nyelvű irodalmi anyaga meglehetősen változatos, a „kor minden irányzata és jeles alkotói szinte teljes számban megtalálhatók itt, legtöbbjük több munkájával is: Bessenyei 14, Révai Miklós 7, Virág Benedek 6, Baróti Szabó Dávid és Dugonics András 5-5, Kazinczy és Csokonai 4-4, Pálóczi Horváth Ádám 3, Báróczi Sándor, Ányos Pál, Aranka György és Kisfaludy Sándor 2-2 kötettel, továbbá Kis János verseivel, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám közös verseskötetükkel.”⁸⁹ Arankának szűkebb pátriájában, a marosvásárhelyi Maros Megyei Könyvtár állományában több munkája is fellelhető. Az *Elme játékjai* kötet két példányban is megtalálható, ennél azonban érdekesebb az egyik példány címlapján olvasható

85 FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Irodalomtörténeti Könyvtár 33 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Az MTA Irodalomtudományi Intézete, 1978), 172.

86 *Uo.*, 220.

87 *Uo.*, 224.

88 *Uo.*, 51.

89 *Uo.*, 60.

possessori bejegyzés: „Aranka ajándékozta én nekem Báró Bánffy Barabás.”⁹⁰ Nem tudjuk a bárót azonosítani, feltehetően Bánffy György erdélyi gubernátor egyik rokona lehet, ennél azonban fontosabb, hogy nyoma maradt Aranka ajándékozási gesztusának. Kötete egy másik példányának possessori bejegyzése szerint a könyvet 1816-ban vásárolta meg egy „váradai Török Gábor” nevű olvasó, tőle (feltehetően a fia vagy legalábbis családtagja) Török Béla tulajdonába került, majd 1910. március 24-i bejegyzéssel egy bizonyos Mosnai Gáborhoz került, hogy majd a csíkszeredai (mostani nevén) Kájoni János Megyei Könyvtár⁹¹ tulajdonába kerüljön. Az adat azért értékes, mert azt mutatja, hogy a kötet tíz évvel megjelenése után is hozzáférhető volt.

„Be-rekesztés”

Dolgozatomban Aranka *Elme játékjai* verseskötetének kiadástörténetét kívántam nyomon követni, a kéziratos formában kritikára, előbírálatra elküldött (még) szálas gyűjteménytől egészen a nyomdából kijövő „kész termékig”. Aranka nyilvánosság elé lépése hazafias szándéka kinyilvánításaként értékelhető, verseskötete kiadásának motívációja kettős: (könyv)szerzőként is betölteni a poétai státust, s így a hasznos szerepkörbe (a hazai, nemzeti irodalom szolgálata) való behelyezkedést; tehát a nyilvános megjelenés kötelezettségének eleget tenni, valamint ezen keresztül megfelelni a célközönség elvárásainak (beleértve a szélesebb olvasóközönséget, illetve a szűkebb, irodalomművelők körét is). Verseskötete kiadását hazafias tettként éli meg, nem sajnálván rá az idő- és pénzbeli áldozatot. A cél magasztossága és kihívása óvatosságra inti, készülő kötetének verseit „szálanként” küldi el barátainak, tudós társainak, minden esetben elvárván a „szigorú krízist”. Alkotói válsága közben sem mond le tervéről, az „eltvelygés ösvényéről” letérő Aranka, maga után hagyva a bizonytalankodást, visszatér kedves „idő-múlatásához”, hogy rövidesen nyomdába küldje előkészített kéziratát. Verseskötete nyomdászával folytatott kommunikációja értékes bepillantást nyújt a korabeli könyvnyomtatás „kulisszáiba”, így jól kirajzolódik, mekkora anyagi áldozattal járt egy-egy írásmű kinyomtatása, illetve mekkora kockázatot vállalt szerző és nyomdász egyaránt. Verseskötete feltételezett népszerűségére is próbáltunk rámutatni korabeli könyveladási mutatók segítségével hívásával, valamint kötete elterjedtségéhez is megkíséreltünk adatokat szolgáltatni, különböző magán- vagy közgyűjteményekbe bepillantva.

---

90 Marosvásárhely, Maros Megyei Könyvtár, jelzet: D 2389.

91 Csíkszereda, Kájoni János Megyei Könyvtár, leltárszám: 55 961.

Intézményszervezési kérdések az Aranka-levelezésben*

Szinte már közhelyszerű állításnak tűnhet, hogy mekkora jelentősége volt Aranka György tevékenységének a 18. század végi erdélyi intézményszervezés területén.¹ A szöveg- és részleges levelezéskiadások, a Nyelvművelő Társaság jegyzőkönyveinek ismerete ellenére megkockáztatható az a kijelentés, hogy még mindig nem látjuk egészen pontosan az intézmények körüli problémákat, a szervezési nehézségeket, az egyes intézmények egymáshoz való viszonyát. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam ezeket a kérdéseket, valamint az Aranka-levelezés alaposabb tanulmányozásával rámutassak azokra a személyes konfliktusokra is, amelyek hatással voltak az intézmények működésére.²

Jelen tanulmányban kevésbé foglalkozom a Kéziratkiadó Társaság tevékenységével. Jancsó Elemér kutatásai nyomán korábban úgy tudtuk, hogy Aranka ebben a társaságban is meghatározó szerepet töltött be, de mind F. Csanak Dóra, mind pedig Dávid Péter rávilágított arra, hogy a Kolozsváron tevékenykedő tudós csoportosuláshoz Arankának nem sok köze volt.³ Bár az alapítás ötletét ebben az esetben is magának tulajdonítja, a későbbi ráhatás elmaradásáról már 1794-ben nyilatkozik Kovachich Márton Györgynek, habár – mint a későbbiekben látni fogjuk – csupán kellő forráskritikával fogadhatjuk el Aranka narrációját a társaságok működését illetően.

---

* A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Tanulmányomban a következő monografikus munkákat használom: JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (Bukarest: Akadémiai kiadó, 1955); ENYEDI Sándor, UGRIN Aranka (s.a.r.), *Aranka György erdélyi társaságai* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1988); DÁVID Péter, „*Itt van a' legvégső óltára Pallásnak*”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története*, Erdélyi Tudományos Füzetek 278 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013).

2 Egy korábbi értekezésemben már érintettem a levelezésből kirajzolódó intézményszervezési problémákat is, ezeket kénytelen vagyok helyenként megismételni, hiszen a teljes kép világossá tételéhez szükség van rá. BIRÓ Annamária, „Aranka György: titoknok és magánember”, in *Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi irodalom)*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014), 301–320.

3 F. CSANAK Dóra, „Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság”, in *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 218 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1994), 18–22.

Szinte máj Postával veszem levelét, mellyből ugy látom, hogy ezt az Igyekezetet éppen nem esméri, és a' KK Irások Társaságával egybe zavarja. Ez a' KK. II. Társasága más dolog. Ezt még az első Ország Gyűlésén 1791-ben fel álitottam. Elébb nyomtattattam ki egy Jelentő Levelet, mint az ide zárt Erdélyi M Nyelv mivelő Társaság. Azután el indítottam egy Arkus tiszta Papirossat a' Rendek közt, és alája irtak mintegy 80-non 30-30 aranyig, és az első tiz aranyot akkor többnyére megis adták. Azután a' Mlsgs Gubernátor Ur Exlja, ki mind a' két Társaságban a' fő mozdító Rugó és vezérlő jó Lélek volt, s' mais az, egybe gyűjtötte őket; a' Gyűlés választott egy Tanátsot, mellynek Elöl ülője Exlja, melléje adtak az Igazgato Tanátsbol 4. Tanáts Urat, Titoknoknak választották Gr. Bethlen Gergelyt, Kints Tartonak Gr. Teleki Lászlót. A' ki nyomtatando KK. Irások Laistromát, házamtól s' Gyűjteményetskéntől távol lévén, a' mint hirtelen lehetett ki dolgoztam, ki adtam; hibás de nem tehetek rolla. Ez a' Tek Urnál meg van. A' második Gyűlésen 1792-ben a' Tanáts azokbol a' KK. II. sokbol a' Hazában lévő jobb Tudos embereknek ki osztott dolgozni; nékem jutott a' Kászon Szék Csiktól való meg válása, és a' Maros Széki Tiszteknek változása. Mert én nekem a' lévén a' fejemben, hogy a' Magyar Társaságot állítsam fel s' azon dolgoztam; a' KK. II. Társasága gondjaiból most elsőben egészen ki akartam magamat vonni azon a' kicsiny segítségen kívül. Már ez a' KK. II. Társasága folytába vagon. Könyv nyomtato Hochmeister fel válalta a' Munkák ki adását.⁴

Valójában már itt megjelenik egy olyan konfliktus, amelyet a két társaság közötti érdekellentétként nevezhetünk meg. Aranka a Nyelvművelő Társaság működésének első periódusában sem kíván lemondani az ország történeti ismeretére vonatkozó kutatásokról és a történeti munkák kiadásáról annak ellenére, hogy ez tulajdonképpen a kolozsvári társaság feladata lenne. A Társaság első és egyetlen kötetében meg is jelenti a Társaság addigi munkásságának első történetileg is jelentős eredményét: 113 tétellel gyarapítva teszi közzé *Az erdélyi kézírásban lévő történetíróknak újabb és bővebb laistromát*. Az eredményhez nagyban hozzájárultak Aranka György erdélyi és magyarországi forrásgyűjtő útjai, a Kovachich Mártonnal való személyes találkozás, valamint a Társaság munkatársainak levelei, kutatásai.

A listához csatolt bevezetőben Aranka összefoglalja a Kéziratkiadó Társaság történetét, ennek céljait és hasznát. Itt már körvonalazódni látszik egy olyasfajta szándék, mely szerint a forrásgyűjtés mellett szükség lenne az erdélyi történelem megírására is:

Bizonyos az is, hogy az egész nemzet viselt dolgainak és az haza történeteinek illő pennával magyar nyelven való egész kidolgozása még hátra vagon, és a

4 Aranka György Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1794. 07. 05., OSZK, Fol. Lat. 77, 19–20v. A levelet Enyedi Sándor két ízben is közölte, ennek ellenére az eredetiből készült saját átiratomban közlöm. ENYEDI Sándor: „... Egek szeretik Hazánkat, Nemzetünket». Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz”, *Századok* 128 (1994): 147–151.; ENYEDI Sándor, UGRIN Aranka (s.a.r.), *Aranka György erdélyi társaságai, i. m.*, 212–215.

kézírásoknak egybeszedések s kiadások a végre egy olyan eszköz, mint egy rakott tárháznak begyűjtése és kinyitása egy pompás asztalnak készítésére.⁵

Ahogy a Kovachichnak írt levélből kiderül, Aranka a Kéziratkiadó Társaság megbízásából kezd foglalkozni a marosszéki tisztségviselőkkel és Kászsónszék Csíktól való elválásának történetével. Vass József állítása szerint a társaság 1792 novemberében bízta meg ezzel a feladattal, Benkő József viszont már 1793. január 1-jén küldi a birtokában levő kéziratot Arankának.⁶ Gálos Rezső szerint ebben az esetben Aranka megfosztja Benkőt szellemi tulajdonától anélkül, hogy legalább a megjelentetéssel elégtételt nyújtott volna neki.⁷ Gálos az akkori Nemzeti Múzeum, ma pedig az OSZK állományában levő példányból⁸ vonja le következtetéseit anélkül, hogy Aranka további kutatásait figyelembe venné. Benkő a kézírathoz egy levelet is mellékel, amely nem szerepel a kiadott Benkő-levelezésben, csupán Gálos közli az említett kéziratból.⁹

A levélből kiderül, hogy Aranka a Kéziratkiadó Társaság feladatkielölő ülése előtt már jó idővel tudomást szerzett a kézíratról, hiszen már három ízben felszólította Benkőt, hogy küldje át neki (a Benkő-levelezésben ennek nem találjuk nyomát). Igazából arról lehet szó, hogy Aranka önként vállalta ezt a feladatot, és mivel a későbbiekben inkább a Nyelvművelőknél tevékenykedett, a kiszabott munkát is magával vitte. A Benkő-féle másolat alapja egy 1700. május 13-án Gyulafehérvárott kelt oklevéltírat, amely Lázár Ferenc kérésére készült.¹⁰ Sem levelezésében, sem kiadott munkáiban nem találjuk nyomát annak, hogy Benkő fel akarta volna használni a kéziratot. Aranka azonban 1794. február 19-én újra kéri Bánffy György gubernátort:

Ha Excelentziátok gróf Lázár István urtól Kászon szék eredetének leírását az eredeti írásban megkapják, instálom alázatosan méltóztatassanak egyik káptalanbeli requisitor ural a kéz írásbeli írás módja szerint betüröl betüre ugy iratni le, a' mint vagyon, mert ez csak nem a' legelső magyar kézírás a' ma fennlévők között, és az írás módjára nézve a' magyar társaságot is illeti.¹¹

5 *A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első Darabja* (Szeben: Hochmeister, 1796), 180. A továbbiakban: *Első Darab*.

6 *Benkő József levelezése*, szerk. Szabó György és Tarnai Andor, Magyarországi tudósok levelezése I (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988), 346–347.

7 GÁLOS Rezső, „Benkő József kézírata Kászsónszék állapotjáról, 1793”, *Századok*, 41 (1907): 949–951.

8 BENKŐ József, *Kászon Szék állapotjáról 1793*, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 457.

9 GÁLOS, *i. m.*

10 BENKŐ József, *i. m.*

11 Kemény József a kézirat egyik variánsát beillesztette *Collectio Minor* gyűjteményébe. A szöveg kívül itt olvashatók Demjén Sámuel jegyzetei, illetve egy harmadik, azonosítatlan személy fordítása Kemény Józsefnek a forráshoz fűzött, Demjén által szintén lemásolt, latin nyelvű bevezetője. A bevezető a kézirat sorsát mutatja be röviden, ebből idézek. OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1109.

Ebből a kitételből már nyilvánvalóvá válik, hogy a kézirat további felhasználását Aranka már a Nyelvművelő Társaság keretein belül képzei el. 1794-ben Bánffy György közbenjárására Aranka végre hozzájuthat egy tisztább másolathoz, így korigálja a Benkő-féle változat hibáit, a témát azonban az 1800-as évek elejéig pihenteti.¹²

Több hasonló történetet is felidézhetnék, ennyi azonban véleményem szerint elegendő annak alátámasztására, hogy az irányítása alól kicsúszott kolozsvári társaság feladatait Aranka fokozatosan átirányítja a Nyelvművelő Társasághoz. A megvalósítást azonban több tényező is hátráltatja. A téma iránt érdeklődők számára ismert dolog, hogy a bécsi kormányzat nem hagyja jóvá a társaság működését, ezért az csak ún. Próba-társaságként működhet. Ezt a mentő ötletet eleinte Aranka magának vindikálja, több szövegben is olvashatunk arról, hogy a megvalósítás terhe nagymértékben rá hárult. A korábban már idézett Kovachich-levelben ez így jelenik meg:

A' Magyar Társaság dolgát a' Rendek Törvény Czikkelybe irták: de az utobbi Diétára a' jött udvari válaszul, hogy a' Rendek a' több Tudományos Czikkelyekkel 's Tárgyokkal együtt, adják bővebb vélekedéseket rolla. Ebben meg akadván, gondolkodtam hogy azt a' Társaságot előre csak mint privatum Institutumot jo volná meg próbálni: és most a' mult Karátson előtt itt lévén Ifi-abb Groff Teleki Samuel Ur, véle együtt, és még három négy jo embereket közinkbe vévén el kezdtük. A' jo Gubernátorunknak tetszett, a' Fő Praeseséget méltoztatott fel vállalni, így attuk ki jelentő Leveleket, így formáltak azután a' Nagy Társaságot, 's így indult meg a' dolog; némellyek mint Jol tévők, mások mint Munkás Társok a' Társaságba bé avatván magokat. Leg nagyobb szükségem a' Munkás Társokban vagyon.¹³

A gyűlések elkezdődnek ugyan, de Aranka folyamatosan keresi a választ arra a kérdésre, hogy miért nem hagyta jóvá a bécsi kormányzat a tervezetet, annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, hogy a magyarországi hasonló kezdeményezések még annyira sem vihették, mint az ő társasága. Jó érzékkel vonja be a támogatók körébe az előlülők kinevezett erdélyi gubernátort, Bánffy Györgyöt, akinek hatalma véleménye szerint nem ér el Bécsig. Ezért szerette volna már a kezdetektől a maga oldalára állítani Teleki Sámuel kancellárt is, a sikertelenséget ugyanis a személyes ellentétekkel magyarázza. Sajnos nem maradt fenn Aranka erről szóló levele, csupán Prónay Sándor válasz-

¹² A későbbiekben mindkét témát beépíti nagyszabású koncepciójába, amely August Ludwig Schlözer száztörténete cáfolata közben alakult ki, és ezek is részei az Aranka-féle Erdély-történetnek. Ennek kiadása *Aranka György Erdély története*, s.a.r. BIRÓ Annamária, Erdélyi Tudományos Füzetek 264 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010).

¹³ Aranka György Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1794. 07. 05., OSZK Kt, Fol. Lat. 77, 19–20v. Prónay Sándornak egy 1792-es áprilisi leveléből szintén az derül ki, hogy Aranka a nehézségek felmerülése ellenére és engedély nélkül, önmaga kívánja elindítani a társaságot. Prónay Sándor Aranka Györgynek, Almás, 1792. 04. 21. JANCSÓ Elemér, „Aranka György kiadatlan levelezéséből”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14, 1. sz. (1970): 190–193.

levele, aki értetlenkedve fogadja az engedélyeztetés elmaradásának Aranka által kínált magyarázatát:

Hogy ö Felsege a' M. Tarsasagot nem aprobálta légyen, tsak most értem [...] A' mit azután ir a' M. Ur, azt tellyességel nem értem: – mintha az Erdélyi Cancellariusnak a' M. Ur ellen neheztelése vólna, 's a' miatt a' M. Tarsasag dolgát hatráltatta vólna. Ezt nem értem, nem is hiszem, mivel eddig semmit se hallottam, a M. Ur pedig világosson ki nem írja. De biz én nem-is hiszem. Hanem azt tartom, hogy az Erd. Deputatus Urak, ugy mint többnyire G. Teleki Samuel Ur ellenségei, mint ezen, mint más Ar[ti]kulusok[na]k a' non-confirma[ti]ojat, ö Excelenciajok fogjak az Országba tulajdonítani; a mi pedig megesezt, azt magoknak. Ezt-is ö Excelenciájára fogják keni. – A' Grofnéja most itt van a' Tszaszar Feredöbe, hozam Almásra-is igérkezett, – azon leszek hogy inocenter ki vegyem belöle, van-e ö Excelenciajának a' M. Urra neheztelése, és az okat?¹⁴

Aranka György levelezéséből nem kapunk erre a kérdésre választ, arra sem, hogy valóban szerepet játszott-e Teleki Sámuel a társaság engedélyezésének hátráltatásában. Egy 1791-es levélben üdvözli Aranka buzgólkodását, de türelemre és a megfelelő idő kivására inti: „örömmel értettem az Urnak Köz-jóra törekedő igyekezetének Tárgyait; mellyeknek tehetségem szerint elő-mozdításokra tulajdon gyűjteményeből is készséget ajánlom; csak a mostani fel-hevülésnek, mértékletesebb hangja a szelidebb Musákat szollani engedje”.¹⁵ Láthatjuk tehát, hogy Teleki az ún. reformországgyűlések után nem olyan lelkes, mint sok, szebb idők eljövételében reménykedő honfitársa. Teleki óvatossága hasonlatos Széchényi Ferenc álláspontjához, aki támogatta ugyan Pálóczi Horváth Ádám társaságalapító szándékát, ám a gyűléseket veszélyesnek látta, szorgalmazta a levelek általi kapcsolattartást. Az Aranka–Kazinczy-levelezésből tudjuk, hogy ennek Erdélybe is eljutott a híre, tehát ennek tapasztalatát is figyelembe vehették tervezik megfogalmazásakor.¹⁶

A levelezés mint kapcsolattartási forma vagy mint egy virtuális társaság megvalósításának eszköze nem csupán a titkos szerveződés vádjának elkerülése miatt volt fontos. Tonk Sándorra hivatkozva már Király Emőke is felhívta a figyelmet arra, hogy Marosvásárhelyen nem volt olyan sok tudós, hogy a megalakulás után produktív gyűléseket tarthattak volna.¹⁷ Arra a következtetésre jut, hogy a gyűlésekre járó személyek közül körülbelül negyven személy a Gubernium vagy a Királyi Tábla szolgálatában állt, rajtuk

¹⁴ Prónay Sándor Aranka Györgynek, Almás, 1792. 04. 21. *Uo.*

¹⁵ Teleki Sámuel Aranka Györgynek, Bécs, 1791. 05. 30.; OSZK, Quart. Hung. 1994, 161.

¹⁶ Pálóczi Horváth Ádám terveiről lásd LENGYEL Réka, „»Egy titkos, de azonban nem alattomban való nyelvművelő társaság« Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789) és tudóstársaság-tervezete”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István és HEGEDÜS Béla (Budapest: rec.iti, 2011), 33–39.

¹⁷ KIRÁLY Emőke, *Aranka György, az író és tudományszervező*, Doktori dolgozat (Kolozsvár, 2007).

kívül tizennégy kollégiumi tanárral, kilenc egyházi személlyel és öt orvossal találkozunk.¹⁸ Tanulmányában több olyan állandó résztvevőt is megnevez, akiket a kevésbé ismertek közé sorol be: Csernátoni Ferenc, Túri László, Sala Mihály ítélmesterek, Székely Mihály, a Királyi Tábla elnöke, Fekete Ferenc, a Királyi Tábla szám felett való ítélőbírája, Szentpáli Elek, a Királyi Tábla rendes ítélőbírája, Zabolai Sámuel, procurator, Ajtai András, „szegények szószólója”, Fülep József, Kakutsi János, Szalkai Antal, Tóbiás Antal, Aranka Dániel, Nemes György „pennavívó” neve fordul elő a leggyakrabban a jegyzőkönyvekben.¹⁹ Az irodalomtörténet számára legtöbbször valószínűleg ismeretlenek maradtak, de közülük többen is részesei annak a konfliktusnak, amelyről egy 1795-ös Aranka-levélből értesülünk, és amire a későbbiekben visszatérek. Kezdetben a gyűlések leginkább szervezési kérdésekről szólnak, és annak ellenére, hogy Bánffy György a társaság elnöke, 1794. április 21-ig egyetlen gyűlésen sem vesz részt.²⁰ Támogatók, levelezők már ekkor is többen vannak, de nincs kialakult rendszere annak, hogy a beérkező kéziratokkal mi történjen, milyen formában dolgozzák fel azokat, kinek a tiszte megítélni a szövegeket, és egyre inkább sürgeti őket az első kézzelfogható kötet kiadása, hiszen ezáltal tartják legitimálhatónak tevékenységüket. A valódi munkás gyűlések több ok miatt sem valósulhatnak meg Aranka igényeinek megfelelően: az egyik a már korábban említett érdekellentét a Kéziratkiadó Társasággal, a másik pedig a tudósok tevékeny részvételének hiánya a társaság gyűlésein. Aranka tisztán látja a problémákat, és azokat részletesen leírja Kovachichnak, akitől segítséget remél. A levélből hosszabban idézek, hogy az általa vázolt problémahalmazokat a maguk teljességében láthassuk:

Miolta a' Magyar Társaság fel állott, mind néztem szorgalmatosan annak folyását és Gyűléseinek rendit: 's minél tovább néztem, annál inkább meggyőződtem hogy czéomat vele élnem érem. Én soha társaságot nem láttam, és illyent a' minémüt én akarok 's gondoltam, több Német Francia és Anglus Országokba járt Hazánkfiak se láttanak. Mert az én gondolatom szerint Ennek, a'mint a' Haza Történeteit, állapotját, régiségeit 's ritkaságait illető darabokra nézve; nem különben az Elme darabokra (Pieces d' Esprit) néztis, mellyek bé fognak küldetni; söt a' Recensioakra nézve is, *Gyűjteményes társaságnak* kell lenni, a' melly nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egy-néhány tanult jó Hazafival egybe kötvén magamat véghez ne vihessen: úgy ellenben a' Nyelv mivelésére nézve, hogy t.i. fel vévén az Irás modját, melly nagy zürzavarban vagyon; azután a' Declinatioknak és Conjugatioknak különböző formájokhoz képest való Paradigmáit [...], ezekre nézve mondom ennek a' Társaságnak nem csak Gyűjteményes hanem Munkás Társaságnak is kell lenni, és kivált helyben minden különbséget, minden kérdést fel kell venni, meg rázni, meg itélni, egy szoval rendes és igen munkás Gyűléseket

18 *Uo.*, 98–99.

19 *Uo.*

20 JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*; ARANKA György, „1794-ben Sz. Jakab Havának 21-dikén a' Munkás Társok gyűlésében Fő Méltóságú Királyi Kormányzó Urunk Excellentiája előtt tartott Beszéd”, in *Első Darab*, 30–35., ENYEDI-UGRIN, *i. m.*, 154–161.

kell tartani. Még pedig olyan Társokkal a' kik arra készen legyenek; leg alább réá készülyenek mindenkor: mellyre az eddig tartott nagy Gyüléseknek Tagjai nem hogy elégségesek volnának; söt nagyobb részént ugy szollvan csak nem illiteratus emberek lévén, leg alább készületlenül szolván a' dologhoz, csak zürzavart csináltak. A' melly gondolatot azért régen forgattam elmém-ben, hogy a' Társaságot reformállyam, csak a' minap érek meg; [...] A' dolgot ilyen formán csinálám. A' meg indult Társaságtól nem szakadtam el, azt meg hagytam a' közönséges dolgoknak vitelére folytatására; hanem a' kiknek kedvek volt az itt helyben lévő mind catholicus, mind Ref Papokból és Professorkból ugy a' Procuratorokbólis egybe gyűjtvén, azokból formáltam egy Munkás Társaságot; a' kikkel rendes Gyüléseket tartván, abban a' részében munkáinknak, melly Munkát kíván, dolgozassunk, s' magunk vélekedéseinket ugy a' távulabb lévő Társoknak, a' kikkel mindent közleni, s' ítéleteket venni kívánom, gondolatyokatis meg rázzuk, meg egyeztessük és benne határozásokat tegyünk: a' Gyűjteményes bé küldendő Darabokat pedig meg visgállyuk, s' mind ezekből, egybe szedvén őket a' Társaság nevével Szakaszos Darabokat bocsássunk ki.²¹

A kijelentések igazságértékét azért nagyon nehéz ellenőrizni, mert 1794-ből az utolsó ismert jegyzőkönyv június 3-ról származik, a következő pedig csupán 1795 novemberéből.²² Az Aranka-levelezés datálásaiból és a Bánffy Györgynek írt levelekből kiderül, hogy 1794 augusztusa és novembere között Aranka Magyarországon tartózkodik, 1795-ben pedig a Martinovics-összeesküvés következményei és az erdélyi politikai nyugtalanság elcsitítása miatt valószínűleg nem gyülekezhetnek. Az Aranka által fenntartott helyzet azonban más jellegű konfliktusokat is sejtet. A korábban felsorolt tagok közül ugyanis többen is belekeverednek az 1794–1795-ös erdélyi mozgolódásokba²³, különösen Túri László ítélmester, akinek a nevéhez köthető az egyetlen irat, bár ez a legalitás keretein belül maradt, Túrit később eltávolították addig betöltött hivatalából. Túri szövege természetjogi érvelésből kiindulva a szabadság fogalmát értelmezi, amely véleménye szerint a közösségi élet zavartalansága miatt törvények által szabályozott. A törvények egyrészt isteni és természeti törvények, másrészt pedig szerzett jogszabályok. A *fundamentalis* törvények változtathatatlanok, amennyiben ezt a király megváltoztatta, a rendeknek jogukban áll továbbra is törvényekként kezelni őket, anélkül, hogy szükséges lenne az uralkodó megerősítése. Ezen a ponton ütközhetett a császárhű alattvalók ellenkezésébe, hiszen azt bizonyítja, hogy egyes törvények királyi megerősítés nélkül is elfogadhatók. Nemzeti hadsereg felállítását kéri a rendektől, és alaposan ki is dolgozza a tervet. Az erdélyi parasztság négyezer, a három nemzet béke-

21 Aranka György Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1794. 07. 26., OSZK Kt, Quart. Lat. 773, 145–146v.

22 JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 169–172.

23 Erről lásd CSETRI Elek, „A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései”, in *Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 1996), 135–144.

időben szintén négyezer fős lovas és gyalogos csapattal venne részt benne erdélyi tisztek vezénylete alatt és a hadiadó jelentős csökkentése mellett. Ugyanakkor a nemesifjak tartalékosok lennének. A nemesség adómentességét jelentős mértékben korlátozná, a három nemzet különállását is megszüntetné II. József intézkedéseire hasonló módon, a concivilitást mindkét irányba kiterjesztvén. Egyet kell értenünk Trócsányival, aki a Türi-féle tervet úgy jellemzi, hogy ez még nem jelent polgári demokráciát sem, de alapja szélesebb, mint a korszakban elméleti szinten megjelenő polgári demokráciák jó részének.²⁴ Aranka gyűjteményében megtalálható mind Türi írása, mind pedig az erre készült cáfolatok,²⁵ a nyílt politikai szerepvállalás viszont megrémíthette az ekkor egyre inkább óvatossá váló Arankát. Az ő szerepét illetően gyakran hivatkoznak egy 1795. április 14-én kelt, Teleki Sámuel kancellárnak szóló levélre, amely kétségkívül negatív színben tünteti fel Arankát, ami az 1794–1795-ös eseményeket illeti. Tulajdonképpen visszamenőleg is átírja a történetet és a társaságok alapításának ötletét, amelyre korábban oly büszke volt, Bánffy György gubernátorra hárítja és olyan belső konfliktusokra utal, amelyek bizonyos tagok kiválásához és egy új, titkos társaság alakításához vezettek. Ugyanakkor hírt ad arról a tudós társaságnak az elindításáról, ami már a Kovachichhoz írott levélben is felmerül, de amire nincsenek bizonyítékaink:

A' Társaságról való Gondolat a' Mlsgs Gubernátor Ur Exljáé; Gyámolais még eddig csak ő Exlja közöttünk. Ő Exlja a' Gondolatnak Dajkájává engemet választván, a' kinek semmi Ideam nem volt rola, későn születhetett. Szerencse hogy a' Felséges Udvar a' rola irt Articulust tovább valo Visgálásra eresztett. Sokáig vadászván az Ideat rola 1790-ben Decemberben itt lévén If. Gr Teleki Samuel Ur egy probát tettünk, hogy lehetne kezdeni, de csak haton; az ide zárt Jelentő Levelet elkészítettük; a' Mlsgs Gubernátor Ur Exlját Elölülönök meg hívtuk; és már indulnia kellett volna: de egy szerentsétlenség történt. Hosszas vetélkedések és erőlködések után észre vévén némelly emberek hogy a' mig én a' dolog vezérlésének a' fejin ülök, a' Társaságot az ujj gondolkodás modjának szekerévé nem csinálhatták: elébb felállították Kolosvárt a' Vadász Társaságot, mig a' mult Fárságon tavaj t.i. Kolosvárt volt a' Királyi Tábla; azután onnan haza jövé, és a' Társaság neve alatt a' Gyülésbe fel csöditvén minden embert, úgy vitték a' dolgot, hogy ez az indult Társaság legyen semmivé, 's a' dolog mennyen a' Vadász Társaság kezére. Az a' Társaság mais megvan, Praesesse Groff Lupus Bethlen és If. Bánffy Farkas; de alattomban Fekete Ferencz Ur a' Directora, 's Pátronussa Türi Ur 's Társai. De az a' dolog csak hamar szemet szurván, hogy meg maradhasson, az utozások fordítására adták magokat, és azon dolgoznak. A' nyelv mivelő Társaság azomban a' formáért mind folyt a' mult esztendőbe Sz János napig. A' pénzt bé szedtük

24 TRÓCSÁNYI Zsolt, „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez”, *Történelmi Szemle* 8 (1965): 1–6.

25 *Egy Anonymusnak igen tsudálatos Projectuma*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György-gyűjtemény, 16. csomó.; *Az Anonymus Munkájára tett Jegyzések*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György-gyűjtemény, 62. csomó, ill. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1136.

mintegy 200 fl. és semmit se csináltunk, ex conducto úgy vezérelvén némelyek a' dolgot. Ezt én látván meg busultam, és el oszolván Sz. János Nap után a' K. Tábla az itt lévő Tudos Társakból fel vevén hatot hetet, meg próbáltam egy kicsiny Munkás Proba Társaságot. Kezdettem 15dik July és folytattam Augustusig, mikor el mentem. Láttam hogy a' dolog reménségem felett jól megyen; és azért fordultam Magyar Országrais, hogy az oda valo jó Elméknek Barátságát meg nyervén, a' Munkás Társokat szaporítsam. Ebbenis szerentsés voltam; leg alább jó reménségben vagyok. Ha olyan Darabokat adhatunk ki, mellyekkel becsületet érdemlünk: reménségem vagyom hogy a' Joltévökben nem leszen fogyatkozásunk: az azért az első gondom. A' czélt és Tárgyokat a' Jelentő Levélből Exld meg láttya: a' munkát pedig nem kész tudos munkák, vagy szokott Gyűjtemények lesznek; hanem mind a' Nyelvben, mind a' Haza esméretében, mint a' Tudományokban, készületek azok számára kik azokat ki fogják vagy akarják dolgozni. Es a' Társaságg magais az Országos Társaságra valo készület, csek egy proba Társaság, melly mindazáltal egész erőt, és segittségét is oltalmat kíván. Mellyet Exld kegyességétől várok, és érette igen alázatosan esedezem.²⁶

A konfliktus minden bizonnyal Túri László, Fekete Ferenc és Aranka között alakult ki, hiszen amíg 1794 júniusáig az első kettő nyolc gyűlésen is bizonyíthatóan részt vett, ráadásul Fekete Ferenc titkári funkciót is kap, 1795 után egyetlen gyűlésben sem jelennek meg. Fekete 1777-től tagja volt a bécsi *Zum heiligen Joseph* nevű szabadkőműves-páholyoknak és már 1782-ben kérte Bánffy Györgytől egy kolozsvári szabadkőműves-páholy megalapításának engedélyét. Bánffy támogatja Fekete elképzeléseit, a szakirodalom szerint a kolozsvári páholy létre is jön, de csupán az 1785-ös összeolvadásig működik.²⁷ Fekete Ferenc személyét és munkásságát tehát az eddigieknél komolyabban figyelembe kell venni, amikor az erdélyi társaságok és a szabadkőművesség viszonyát tárgyaljuk. Az ő személye folytonosságot jelent a szabadkőműves eszmék továbbvitelében, ugyanakkor jelzi a személyközi viszonyok fontosságát is. Aranka saját társaságát meg akarja menteni a titkos összeesküvés vádjától, ezért határolódik el mind Feketétől, mind pedig Túritól – és részben Bánffy Györgytől is, aki viszont magára vállalja az erdélyi szervezkedő nemesség védelmét. Aranka ekkor teljes mértékben Teleki Sámuel vonzaskörébe irányítja a társaságot, a tagok tudományos tevékenységét az ő oltalmába ajánlja.²⁸ Úgy tűnik, döntése inkább pozitív, mint negatív hatásokkal volt a társaság működésére. Az 1795–1797-es időszak a fellendülést jelzi, megjelenik a társa-

²⁶ Aranka György gr. Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1795. 04. 14. Magyar Nemzeti Levéltár Teleki Sámuel osztály, 31, 11–12.

²⁷ Thomas ŞINDILARIU, *Freimaurer in Siebenbürgen 1749–1790*, Veröffentlichungen von Studium Transylvanicum (Kronstadt: Aldus Verlag, 2011), 107–108.

²⁸ Ugyancsak tőle reméli saját sorsának jobbra fordulását is, állandó jellegű állást szeretne a Királyi Táblán, hogy anyagilag is lehetővé váljon a sok levelezést és szövegmásoltatást kívánó tevékenysége. Többször emlegetett óhaja nemsokára meg is valósul. Lásd pl. Aranka György Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1795. 08. 01. Magyar Nemzeti Levéltár, MOL, Teleki Sámuel, 32, 13–14.

ság első kötete, a gyűléseken egyre inkább tudományos kérdésekkel foglalkoznak, gyarapodik a gyűjtemény, aminek következtében egyre több levelező tag veszi fel velük a kapcsolatot.

Egyre sürgetőbbé válik a Magyarország irányába való terjeszkedés is, és az aktív társasági munkába új személyek is bekapcsolódnak, olykor az irányítást is át akarják venni Arankától, legalábbis ilyesfajta konfliktus látszik körvonalazódni Teleki Domokos és Aranka György között. Ifj. Teleki Domokossal, a kancellár fiával a rendelkezésünkre álló levéladatok szerint Aranka 1795-ben veszi fel a kapcsolatot és ő bízta meg különböző kisebb feladatokkal.²⁹ Az ifjú gróf először az 1796. október 13-án tartott gyűlésen vesz részt személyesen, és már itt fontos küldetéssel látják el: a novemberi pozsonyi országgyűlésen a Nyelvművelő Társaság képviselőjében szerezzon újabb tagokat a tudományokban elért érdemeik alapján, rendre, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül.³⁰ Jancsó Elemér közli Teleki Domokos következő év márciusi jelentését erről a megbízatásáról, melyből az derül ki, hogy saját – senkivel nem egyeztetett – döntése értelmében Schedius Lajost felkérte magyarországi fő levelezőnek úgy, hogy rendelkezésére bocsátotta a taglistát, és a tagok besorolásában olyan új rendszert dolgozott ki, amely megkülönbözteti a tényleges tudományos munkát végző tagokat a csupán anyagi hozzájárulást biztosítóktól.³¹ 1797 januárjában Teleki Domokos írásbeli megbízást küldött Schediusnak, melyben egyrészt elküldte a Teleki Mihály aláírásával ellátott jegyzőkönyvet, másrészt feladatait is kijelölte:

azon Társaságnak Magyar Országban Fő Correnspondense, és mint egy Secretariussa légyen. Ezen fel vállalandó hivatalja az Urnak főképpen abban fog állani, hogy a Magyar Országai Membrumokkal Correspondeálván, a tőlők magához küldetendő minden Munkákat akár Manuscriptumban, akár Nyomtatásban; nemkülömben a bé küldetendő természeti Productumokat, Mesterségi darabokat Pénzeket kezéhez vegye s azokról Protocollumot tartván, azután bizonyos alkalmatosság által Marus Vásárhelyre a Társaság Fő Secretariussához bé küldesse.³²

1797 júniusában újabb jelentést nyújt be,³³ melyben részben a tagok rendszerezésének bevezetését sürgeti, másrészt viszont a teljes társaság struktúrájának megváltoztatását szorgalmazza nem csupán a társaság, hanem a gubernátor előtt is. Az átszervezés következtében szétválasztaná a munkás társaság ügyeit a teljes társaság ügyvitelétől és pénzügyeitől, ennek intézésére egy kisebb csoportosulást választván, amelynek titkára különbözne a tudományos ügyek intézésére kinevezett titkártól, és amely pozíció betöl-

29 A levelezés az alábbi helyen olvasható: Csűry Bálint, „Aranka Györgyhez írt ismeretlen levelek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 45 (1935): 34–58.

30 Lásd a gyűlés jegyzőkönyvét, JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 215.

31 „Ifj. Gr. Teleki Domokos jelentése”, in JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 223–225.

32 *Uo.*, 153.

33 *Uo.*, 229–230.

tésére minden bizonnyal önmagát látta a megfelelő személynek. 1797 júliusában a következőket írja Bánffy György gubernátornak:

Még azt akarom alázatosan jelenteni Excellenciádnak: hogy az a' kérdés v: nehézség jövéen elő itt közöttünk 's hogy ha Excellenciád a' Társaság kis Tanácsát ki nevezni méltoztatik, ki lenne az a' ki a Secretáriusi Hivatalt fel vállalná? (minthogy az a' leg utolsó v. leg ifjabb membrumott illetné) én declaráltam, hogy ha külömben Excád engemet azon dirigens membrumok közzé nevezni méltoztatik, az említett terhet magamra fel vállalom.³⁴

Aranka Györgynek méltán lehetett tehát az az érzése, hogy a Társaság vezetése kicsúszik a kezei közül, ezért hamarosan közbelépett. Ekkoriban írott leveleiből az olvasható ki, hogy meg akarja erősíteni titkári pozícióit, és Schediust figyelmezteti arra, hogy a titkári funkció az övé, ennek következtében csak neki van joga bármilyen feladattal is ellátni a magyarországi levelezőt. Ezzel félreállította Teleki Domokost, megakadályozta, hogy a társaság nevében történő tevékenység kikerüljön az ő állandó ellenőrzése alól, és metaforikusan megosztotta a titkári szerepet abban a levélben, melyben Schediust felkészítette altitkári tennivalóira:

Úgy vévém észre hogy a Tekintetes Úrral az a Protocollum melyet által adtunk volt Gr. Telekinek, még nem is in extractu, hanem tsak egy részibe Közöltetett: leg elébbis ide Zárom annak ki hagyott részit... Ezen Levelemnek Mássát is, tsak annyiban közlem a Társasággal, a mennyiben a Tekintetes Ur meg erőssítettetisi illeti a Titoknaki Hivatalban. Ezekből úgy vévém fogja a Tekintetes Ur betses Levelére az én Válaszamat érteni. Pontonkint szoktam én is válaszolni, de most a Titoknoksági Lelket akartam a Tekintetes Úrba által önteni.³⁵

Ugyancsak ebben a levélben olvashatjuk Aranka saját interpretációját Teleki Domokos közbeavatkozásáról, a gubernátorral, a főúri csoporttal és magával Schediussal folytatott magánakciójáról és a társaság jövőjéről:

Hirét hallván hogy érkezik Groff Teleki Domokos Ur tartoztatám Levelemet. Elis jöve, de ittis várám 's nem beszélheténk, nem egyezheténk. Egyszer röviden találkozván azt kéré hogy a' Relatioját eresszem a' Társaság eleibe. De ő maga nem a' Társaságnak vagy nekem, hanem a' Méltóságos Gubernátor Ur Excellenciájának adván bé egyenesen; 's Excellenciája tisztán úgy adván nekem által hogy jól nézzem meg, 's ha úgy itilem ne eresszem a' Társaság elei-

34 Teleki Domokos levele Bánffy Györgyhöz, Marosvásárhely, 1797. július 17., Jancsó Elemér másolatában az OSZK Kézirattárában.

35 Aranka György Schedius Lajosnak, Marosvásárhely, 1797. 05. 06. (?) ENYEDI Sándor, „Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság”, *Magyar Könyvszemle* 105 (1989): 146–165., 154–155.

be; énis meg olvasván, ő Excellentiáját tudositám hogy nem közölhetem a Társasággal, sok kedvetlen dolgokra nézve. Ezt meg mondván ő Nagyságának haragvék, meg fenyegeté a Társaságot, hogy semmi nem lessz belőle. De én azzal nem gondolék semmitis. Elsőben azért, mert a mit magának nem akarok mondani, az ő Nagysága becsületit féltem. Másodszor azért mert ha az Isten akarja a Társaság fenn áll ezutánis; eddigis voltak körmösebb ellenségeis. Főképpen pedig, reménlem hogy lassan lassan meg egyezünk nem sokára.³⁶

Schedius és Aranka kapcsolata viszont a későbbiekben sem lesz zökkenőmentes, a megegyezés várat magára. Aranka soha nem elégedett a pesti titkár munkájával. Schedius kudarcát monográfiájának írója, Balogh Piroska azzal magyarázza, hogy Schedius pontosan az EMNYT-tól kapott könyvterjesztési feladatok során jön rá arra, hogy még Magyarországon sincs olyan kiépített kapcsolatháló, amely a könyvterjesztési feladatokat megfelelőképpen elláthatná.³⁷ A magyarországi fiók kiépítése kezdetektől fogva kudarcosnak tűnik, Aranka nem tudja átlátni, hogy mi történik a viszonylag távoli vidékeken, hogy a szóbeli információk miért írják felül a levelekben elküldötteket, illetve, hogy ki milyen szerepet tölt be, vagy szeretne betölteni. 1797-ben a következőket írja Prónay Sándornak, aki még a társaságok megalapítása előtti kapcsolata, nem csupán levelezőtársa, hanem bizalmasa is:

A Társaság Leveléből veszi Nsgod észre: hogy a Társaság dolgai Pesten nem folynak rosszul; mert nem folynak, nem tudom honnét vette Schedius Ur 's mit tészem, midőn a Társaságnak küldött Tudositásában Nsgodat Director-nak írja, de kapok az alkalmatosságon a Társasággal együtt örömet és nagy örömmel részessévé tészem Nsgodat azoknak a Nemes Gondoknak, melyeket a Hazáért hordozni betsület is, gyönyörűség is. Könyörgök Nsgodnak méltotassék Schedius Urral 's az ott lévő több jó szívű Urakkal egyet értvén nékem Vezérem és Tanátsadom 's a Társaság dolgainak bölts Igazgatoja lenni; engemet a miben illenek mindenben tudositván az egyet értésért.³⁸

Aránaknak minden bizonnyal nem az volt ellenére, hogy a társaságot kibővítsék. A magyarországi fiókszervezeten kívül 1797-es székelyföldi útja során ott is főlevelezőket szervez be³⁹, valamint Bethlen Imre 1797-es leveléből azt olvashatjuk ki, hogy próbálta a külföldi peregrinációban lévő diákokat és kísérőiket is egy olyan alszervezetbe tömöríteni, amely alárendelődik az EMNYT-nak, és az elért eredményeket elküldi az anya-

³⁶ Uo.

³⁷ Lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közéltések Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 38 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2007), 180–181.

³⁸ Aranka György Prónay Sándornak, Marosvásárhely, 1797. 09. 04. Jancsó Elemér másolatában az OSZK Kézirattárában.

³⁹ JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 248.

szervezetté váló intézménynek. Ez azért is nagyon fontos lett volna, mert fájoan hiányoznak a külföldi kapcsolatok, amelyek egy tudós társaság működéséhez elengedhetetlenek. Bethlen Imre viszont csak részleges sikerről tud beszámolni, az erdélyiek nem lelkesednek túlzottan Aranka ötletéért:

Vettem az Mlgos Urnak nékem accludált és az egész Magyarorságnak irott érdemes Levelét, – nem mulattam el az Atyafiakkal közölni. – Sajnálom hogy egész válasszal nem udvarolhatok, – irok ugyan – de tsak magam képembe, és irjon a' kinek tetszeni fog esmét ilyen után. Azt tartom értettem az M. Urnak egész Levelének értelmét, és hiheti hogy ha töllem függett volna az lehetőség mindent réalísáltam volna; Azoknak neveket a' kik az munkába részt akarnak venni ide irom. Dr. Gyarmathi, Lengyel Josef (ez Magyar országi), Körmötzi János, Antal János, Fogarasi Sámuel és Bethlen Imre. – Láthatya az M. Ur hogy e szerint mely kevés számu az a' mely magát az tzelra ajállya; – Így nem pedíglén az mi Institutumunk, hogy ezek közül mindegyik bizonyos fachba fog dolgozni; – áll pedíglén az munka, recensiókbol, extractusokbol, anzeigekből, és a' kinek tetszik elme Darabokbol is. Sokat az M. Ur ezenn Institutumtol nem várhat, reméllem 2 holnapok mulva valamit fogunk leküldení.⁴⁰

Annak ellenére, hogy történnék kísérletek Aranka részéről is a társaság megújítására, a Nyelvmívelő Társaság szerkezetének megváltoztatása elkerülhetetlennek tűnik. Nem Teleki Domokos viszi ugyan véghez, őt ugyanis egyre inkább kiszorítják a belső ügyekből. Ma már nehezen tudnánk eldönteni, hogy ebben a félreállításban mennyire játszott szerepet Aranka esetében pozíciójának féltése, valamint Teleki Sámuel határozott kérése, miszerint beteges természetű fiát mentsék fel a tennivalók alól. 1798 márciusában Teleki aggodó levelet indít Arankához, amely aggodalom – mint Domokos fiának ugyanazon év szeptemberében bekövetkezett halála mutatja – nem volt alaptalan.⁴¹ A társaság élére mégis egy főúri csoportosulás kerül, amely nem nyeri el maradéktalanul Aranka tetszését, így 1798 áprilisában lemondott a társaság titkári funkciójáról, legalábbis ezt az elhatározását jelentette be 1798. április 18-án kelt, Bánffy Györgyhöz írott levelében.⁴² A levelezőpartnerek azonban erről mit sem tudtak, eddig nem került elő olyan levél, amelyben ezt a szándékát Aranka bárki mással közölte volna, sőt Kova-

40 Bethlen Imre Aranka Györgyhöz, Göttinga, 1797. 01. 15. ENYEDI Sándor, „Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 213–214.

41 Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz, Bécs, 1798. március 12., CsűRY Bálint, *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek, i. m.*, 48. „Domokos fiam már le-ment Erdélyben, és tudom hogy hogy (így!) neki nagy tüze és buzgosága vagyon a Tudos Tarsasag munkálkodásának gyarapítására; de physicuma és temperamentuma nem ahoz valo lévén, minthogy a sok ülés, olvasás, írást, és intensio egészségének nagy ártalmára vagyon, valamint személyesen, ugy mostanis, hozzám és Házamhoz való jó-szivűségére Kérem az Urat, hogy arra neki alkalmatosságot ne engedjen. Ha lassan siet messzeb jut, ha kevesebbre igyekezik többre érkezik.”

42 „Az az kiseded Nyelv Mívelő társaság, mely olly sokáig a semmiséggel küszködött, már maga virágzása, ereje és nevekede az kivanván, az én dajkálodo kezeim közül valo ki szabadulásának Oraít 1798bann az Ex[cellenciá]d Uri Neve Napjának elé fordulásától fogva fogja számlálni”. Aranka

chich Márton Györgynek írott 1798. június 26-án kelt levelében „mint Titoknak a' Társaság Nevében” írta levelét⁴³, Fekete János pedig az 1800-as évek elején már barátként levelezett vele, ám titkárként tőle kért információkat a társaságról.⁴⁴ A titkári funkció betöltését bizonyítja a Fekete Jánossal történt kapcsolatfelvétel krónikája is.

A levél lappangása miatt nem tudjuk pontosan, hogy ki vette fel Feketével a kapcsolatot, minden valószínűség szerint egy szignálatlan Jelentő levelet küldtek el neki.⁴⁵ Fekete ezért két levelet is útjára bocsátott, az egyik az EMNYT-nak, a másik Teleki Domokosnak szólt, melyhez szintén hozzákapcsolt egy kollektív címzettnek szóló levelet.⁴⁶ Igen tanulságos Aranka első, némileg indulatos hangvételűnek tűnő levele, melyben kötelességének érzi felvilágosítani levelezőpartnerét, hogy a társaság nevében vele, nem pedig egy ismeretlen csoporttal vagy esetleg Teleki Domokossal kell leveleznie:

Kételen vagyok Nsádat elsöbennis azért terhelni ezenn levelemmel; hogy sajnálva látom: hogy a' Társaság minap Nsádhoz eresztett tisztelő Levele, nem vitte meg magával annak Nevét a' ki azt a' Társaság Nevében azt Nsádhoz eresztette; és a' ki Nsádnak igen hiv alázatos Tisztelője. Mostani Levelénn a' Társaságnak meg fogja Nsád azt a' Nevet látni és esmérni: az akkori hibárol pedig meltoztassék meg engedni.⁴⁷

Amikor tehát „lemond” a tisztségéről, a hivatalos levelezést nem folytatja, de magánlevelekben továbbra is titkárként kezeli magát.⁴⁸ Halmágyi István és Székely Mihály titkársága idején a társaság az ismeretlenségbe süllyedt, a két titkár sem tudta vállalni és érdemben folytatni a levelezést. Így a kapcsolatok megszakadtak, a Marosvásárhelyen kívüli tagok tanácsalankokká váltak a társaság dolgait illetően. A hálózat haldoklását éppen utódja, Halmágyi jelenti 1801 júliusában Bánffy Györgynek, hogy az altitkárok megléte mellett:

György levele Bánffy Györgyhöz, Marosvásárhely, 1798. április 18., ENYEDI Sándor, „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II.”, *Magyar Könyvszemle* 105 (1989): 87–94, 90.

43 Aranka György Kovachich Márton Györgynek, Marosvásárhely, 1798. 06. 26. OSZK, Kéziratár, QuartLat43/14, 150.

44 ENYEDI Sándor, „Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 1800-ban”, *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 374–415.

45 Fekete és az EMNYT kapcsolatához lásd ENYEDI Sándor, „Galánthai Gróf Fekete János és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság”, *Irodalomtörténet* 67 (1985): 939–955.

46 Fekete János az EMNYT-hez, dátum nélkül, *uo.*, 942–946., Fekete János levele Teleki ifjabb Domokoshoz, 1798. április 15., *uo.*, 946–948, Fekete János levele az EMNYT-hoz, 1798 április, *uo.*, 948–950.

47 Aranka György gr. Fekete Jánosnak, Marosvásárhely, 1798. 05. 24., kéziratban, OSZK Levelestár.

48 Dessewffy Józsefnek 1798 végén írott leveléből is az derül ki, hogy nem kapott egyértelmű felhatalmazást a titkári szerepkörből: „A' Nsád meg jegyzései az én minapi éretlen gondolatotskáimra igen helyesek. Még nem vagyok készen mostis a' Gondolatommal. Eddig el vették időmet a' Nyelv Mívelő Társaság dolgai; mellyekről jollehet még 26dik Jun. le mondtam a' Rendes Praeses a' Gubernátor Ur Exlja előtt, de eddig nem küldvén válasszát egészen menté nem lehettem tőlle; jollehet akkor egy helybeli vagy Vice Praesest nevezünk Mlgs Gr. Teleki Mihály Ur személyében és egy V. Titoknokot, Philos. Professor Csernátoni Samuel Urba.” Aranka Dessewffynek, Marosvásárhely, 1798. 12. 14.

mivel előre látta Társaságunk, hogy a Fő Titoknoki hivatalnak ily hirtelen való változásával óhajtott célunkra nehezebben juthatunk, jónak tanáltuk nevezett Aranka György Atyánkfiát Tanácsosi Rangjával a Fő Titoknoki hivatalban is meg marasztani, kiis kívánságunkra maga szolgálattját továbbra is ajálván, valamint a fundust, írásokat s könyveket másnak által adni szükségtelen volt, úgy az által adásrolis semmi munka sem készítettet.⁴⁹

A szóhasználatból látható, hogy 1801-ben nem újrapasztani, hanem megmarasztani kívánják Arankát korábbi funkciójában, ezért feltételezhetjük azt, hogy a lemondás ellenére soha nem tekintette magát másnak, mint az EMNYT titkárának. Olyan szerepkört jelölt ki maga számára, amely alapján ő tekintendő a tudásközvetítés autentikus erdélyi szereplőjének. A levelek szövegi elemzéséből kiderülhetnek ennek az identitásépítésnek a különböző fázisai: kódok, szimbólumok, tematikák variálásával jól modellezhető társadalmi és interperszonális viszonyrendszereket alakít ki. Ezáltal különböző társadalmi aktusok részévé válik, amelyeknek dinamikáját elsősorban a hálózatépítés, valamint a szereplők hálózaton belüli pozíciójának kijelölése jelenti: önmagán kívül más csomópontokat is meghatároz, olyan embereket helyezve oda, akiknek feladata a további lehetséges szereplők bevonása egyrészt a társaság munkájába, másrészt viszont Aranka György levelezői körébe. A társaság működésének válságai legtöbb esetben Aranka személyes konfliktusaiból származnak, ezért az intézmény léte és működése nagyrészt az ő személyétől függ. Ezért Thimár Attila definíciója, mely szerint „intézménynek tekinthető mindaz, ami a benne foglalt bármely, sőt akár az összes tag, illetve egység megváltozása esetén is folytatni tudja a felderíthető szabályok szerinti működését, azaz folytatni tudja a társadalommal folyó kommunikációban önmaga számára kijelölt funkcióját és az ehhez a funkcióhoz rendelt reprezentációt”⁵⁰ csak részben vonatkoztatható az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságra. Mind a levelezésből, mind pedig a társaság jegyzőkönyveinek tanulmányozásából az látszik, hogy a szervezési kérdéseken túl a tudományos témafelvetések, az egyes témakörök kidolgozása és a gyűléseken való megbeszélése sok esetben Aranka személyes érdeklődésétől függ, nagyobb hangsúlyt kapnak azok a témák, amelyek a későbbiekben az Aranka-életmű részei lesznek. Ez természetesen nem csökkenti az EMNYT érdemeit és a magyar tudományosságban betöltött szerepét, legfennebb csak azt az elképzelésünket erősítheti, hogy Aranka György személye és tevékenysége nélkül nem jöhetett volna létre és nem működhetett volna éveken keresztül ez a tudós szerveződés. A történeti hálózatkutatásban⁵¹ továbbra is nagy szerepet játszanak az intézmények, az intézmények által létrehozott levelezéshá-

49 Halmágyi István levele Bánffy György gubernátorhoz, Marosvásárhely, 1801. 07. 03. Közli: ENYEDI Sándor, „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéből (1798–1801)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (1993): 679–693, 692–693.

50 THIMÁR Attila, „»A társaság állapotja«: Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 90–106, 91.

51 *Handbuch Netzwerkforschung*, Christian STEGBAUER, Roger HÄUSSLING (szerk.), (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010).

lózatok és azok értelmezése. Azt kell viszont látnunk, hogy amellet, hogy az újabb kutatások arra tesznek kísérletet, hogy az európai respublika litteráriát olyan hálózatként tekintsék,⁵² amely egymást átszövő levelezéshálózatokból áll össze, továbbra is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk az úgynevezett egocentrikus hálózatoknak, amelyek egy-egy meghatározó személyiség köré csoportosulnak. Elképzelhető, hogy a személy lecsérelődik bizonyos esetekben, de az intézmények egy eléggé jelentős csoportja továbbra is működőképes marad, ha fenntartja a korábban már létrehozott hálózatot. Ezért nem véletlen, hogy Aranka György az EMNYT-nek írott testamentumában⁵³ az igen érzékeny, ezért óvatos bánásmódot igénylő tudósok fölé helyezi a társaság levelező társait:

*A levelező társoknak a Társaság igen sok hasznát (veheti), ha élni tud vélek. Ezek mintegy szeme, füle, keze, lába a Társaságnak, azért ezekkel igen szép módon kell bánni, hogy önként és szeretetből csináljanak mindent, sőt a szegényeket, hogy a postaköltség terhekre ne legyen, segíteni...*⁵⁴

Visszatérve a dolgozat elején felvetett problémára: a 18. század végi, 19. század eleji Marosvásárhely talán nem állt még készen arra, hogy tudós társaságot működtessen kizárólag helyi tagokból. A tudományos intézmény egyik legfontosabb hozadéka Aranka György tudós levelezése, mely – egyetértve Jancsó Elemér megállapításaival⁵⁵ – kapcsolcs volt az írók és tudósok között, kitöltötte azt az űrt, amelyet a soha el nem induló tudományos folyóirat hagyott hátra, formálta a közvéleményt, és befolyásolta a 18–19. század fordulója tudósainak viszonyulását Erdélyhez. A tényleges gyűlések mellett a levelezés bizonyult a legalkalmasabb eszköznek egy virtuális társaság létrehozásához.

52 Lothar KREMPEL et al., „Die »Europäische Gelehrtenrepublik« des 18. Jahrhunderts: eine netzwerkanalytische Rekonstruktion des Netzes wissenschaftlicher Korrespondenznetzwerke“, in *Die Natur der Gesellschaft: Verhandlungen des 33. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in Kassel*, szerk. Karl-Siegbert REHBERG (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2008), 3371–3378.

53 ENYEDI Sándor, UGRIN Aranka (s.a.r.), *Aranka György erdélyi társaságai, i. m.*, 181–187.

54 *Uo.*, 184.

55 JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 37.

A *journal*. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság első félévre szánt lapszámai

A Kolozsvárt őrzött, Aranka György (1737–1817) tudományszervező pályájához rendelhető kéziratok kutatását a 19. században már elkezdték, és ez a munka Jancsó Elemérnek köszönhetően a 20. században új lendületet vett. A történeti, nyelvészeti vagy filozófiai természetű kéziratgyűjtemény egyes darabjainak kiadása, értelmezése tényleges filológiai kérdéseket vetett fel. Ezek némelykor csaknem elfeledtették a nagy szándékot, a gyakran mozgalomként aposztrofált, intézményjellegű és több település tanult főit együttműködésre készítő csoportos munkálatot, amelyet programírók, levelek, jelentések, a közösség múltját, életét tanúsító, akkoriban összegyűjtött szövegek jelenítenek meg.

Tény, hogy a társaság működése nem volt egyenletes intenzitású, másrészt pedig a gyűjtemény tételeinek többszöri átcsoportosítása, sőt átnevezése, költöztetése megnehezíti a működés éveinek strukturált szöveges produktumai és a bennük megragadható koncepció azonosítását. Ez a helyzet azokkal a művekkel is, amelyekkel a továbbiakban foglalkozni kívánunk; az Aranka-kutatásban hasonló elnevezést kaptak, és jelentésük már-már össze is mosódik; noha különböző munkákról van szó.

Ezek

1. *A Nyelvművelő Társaság munkái II. Darabjának cikkelyei*. Ilyen címmel adta közre a tartalomjegyzéket Jancsó Elemér 1955-ös, kommentált szöveggyűjteményében (aláírásként Koncz Zsigmond neve található rajta)¹
2. *A Magyar nyelv Mivelése 'Sengéjének II. szakasza a' XIIdik Cikkely héjjával* című többrészes szöveg.² Dávid Péter és Biró Annamária által 2007-ben publikálta három más művel együtt.

Határozott különválasztásukra és a másodikként említett szöveg vizsgálatára teszünk kísérletet a továbbiakban.

1 JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (Bukarest: Akadémiai Kiadó, 1955), 345–347.

2 Kézirata: *A Magyar Nyelv Mivelése 'Sengéjének II. Szakasza*, Kolozsvár: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kézirat: Ms. 185, 193–251. (a továbbiakban Zsenge). Megjelent: „... tsekély vélekedésem szerént...”. *Aranka György nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai*, s.a.r. DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, bev. DÁVID Péter. *Fiatál Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század, 2*, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007), 27–61. A továbbiakban publikált Zsenge.

Kéziratok, nyomtatványok, töredékek, címváltozatok útvesztője?

Tudjuk, Aranka György saját iratai többnyire összekeveredtek azokkal, amelyek a Nyelvművelő Társaság ügyintézése folyamán vagy a társaság működésének köszönhetően jöttek létre, és halála után a többszöri rendezési kísérlet során tematikus vagy funkcionális sorozatokká, szövegcsoporttá váltak. Hogy csak néhányat említsünk: Jancsó Elemér a társaság létrejöttének és tényleges működésének iratait a programok és az adminisztráció felől közelítette meg (1955)³; Ugrin Aranka és Enyedi Sándor ezt – némileg eltérő szövegválogatással – a Nyelvművelő és a Kéziratkiadó Társaság kettős dokumentációjaként népszerű kiadványban adta közre (1988)⁴; Dávid Péter és Biró Annamária a nyelvművelés és az erkölcsstan tárgyában születetteket jelentős mennyiségű, korábban közöletlen szöveggel együtt publikálta (2007)⁵; Biró Annamária Aranka Györgynek tulajdonított és összefüggő szöveggé rendezett, illetve értelmezett több, a hagyatékban található, Erdély történetét tárgyaló írást (2010., ill. 2011.)⁶; Dávid Péter monográfiájában foglalta össze felismeréseit a Társaságokról (2013)⁷; a „Székely krónika”, amelynek megértésére és magyarra fordítására Aranka annyi figyelmet fordított, több kiadásban megjelent. A Nyelvművelő Társaság létrehozására vonatkozó javaslatot Aranka György terjesztette az erdélyi országgyűlés (1790–91) elé, törvényhozás foglalkozott tehát az erdélyi magyarságnak ezzel az akadémia-tervezetével, de a központi kormányzat a későbbiekben nem erősítette meg a tervezett törvénycikkelyt, hanem a Tanügyi Bizottság hatáskörébe utalta a kérdést. A Gubernium 1802. április 12-én terjesztette fel az Erdélyi Udvari Kancelláriához a Tanügyi Bizottság kinyomtatott jelentését, a Kancellária a Nyelvművelő Társaság ügyével nem foglalkozott. Ekkor Aranka György formálisan már nem volt titkára a Társaságnak.⁸

3 *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, [kiad.] JANCsó Elemér. A szövegek sajtó alá rendezésénél közreműködött: FODOR Ernő, KELEMEN Béla, NAGY Jenő és VIGH Károly (Bukarest: Akadémiai Könyvkiadó, 1955).

4 *Aranka György erdélyi társaságai*, s.a.r. UGRIN Aranka, válogatás, bevezetés, jegyzetek: ENYEDI Sándor, Ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi, 1988).

5 „... tsekély vélekedésem szerint...”. *Aranka György nyelvműveléssel és erkölcsstannal foglalkozó írásai*, s.a.r. DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, bev. DÁVID Péter, *Fiatal Filológusok Füzetek* XVIII–XIX. század, 2 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007).

6 *Aranka György Erdély-története*, s.a.r. BIRÓ Annamária, Aranka György gyűjteménye II. Erdélyi Tudományos Füzetek 264. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010); BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schläzer és Aranka György vitája*, Erdélyi Tudományos Füzetek 272 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011).

7 DÁVID Péter, „... Itt van a' legvégső óltára Pallásnak”. *Az Erdélyi Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története*, Erdélyi Tudományos Füzetek 278 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013).

8 Trócsányi Zsolt utal rá, hogyan hagyta ki éppen Aranka személyét a tanügyi bizottságból az országgyűlés. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, *Nemzetiségi Füzetek* 2. (Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja, 1978) 4–5.

A munkásságát Kolozsvárt elkezdő Kéziratkiadó Társaság, más néven Kézírások Társasága és a próbatársaságként Marosvásárhelyen működni kezdő Nyelvművelő Társaság céljaiban időnként hasonló, a gyakorlatban egymástól különböző szerveződés volt. Mindkettőre rálátott azonban Bánffy György gubernátor, aki gyakran kért magyarázatot Arankától. Magánlevelek és folyamodványok sora jelzi, hogyan készültek a Társaságok kiadványai, és a cenzúra javaslatai után hogyan próbálták újraszervezni a kiadásra szánt szövegeket, megőrizve az eredeti koncepciót és a szövegek koherenciáját. Ennek ismeretében jobban értjük az Aranka- (és a Nyelvművelő Társaság-) gyűjteményben azonosítható, gyakran több változatban, címvariánsokkal fennmaradt szövegek világát.

A többnyire jogi képzettségű tagokból álló, nyelvi és tudományszervezési kérdésekkel politizáló társaságok belső szóhasználata jobb megértése érdekében tisztázzuk, hogy a *darab* ebben a diskurzusban vegyes tartalmú kiadványt, a *szakasz* az ilyen kiadvány nagyobb fejezetét, a *cikkely* az alfejezetet vagy önálló, kisebb terjedelmű írásművet jelenti.

A szövegekről szólva pedig I. darab, II. darab, Zsenge rövidebb címmel látjuk el őket – csak hogy könnyebben utalhassunk rájuk a továbbiakban.

A nyelvhasználati hazafiság

A 18. századi Európa a változások ideje a nyelvek használatát tekintve is. A tudományokat Nyugaton már csak részben művelik latin nyelven, több országban figyelmet kap a szélesebb néprétegek nyelve.⁹

A Habsburg Birodalomban már Joseph von Sonnenfels meghirdette az Európában ekkoriban leginkább használatos műveltségi francia ellenében a német nyelv gazdaságilag célszerűnek vélt és a hazafiság érzelméhez kapcsolt, az egész országra kiterjedő programját. Évekkel később Nyelvrendelete (1784) révén – modernizációs programja részeként – II. József Habsburg császár és magyar király a német nyelvet általános használatúvá próbálja tenni a többnyelvű birodalomban. A magyar írástudók nagyobbik része a latin vagy a magyar nyelvhasználat célszerűsége fölött vitatkozik, a kisebbik (az úgynevezett hungarus-tudatúak) számára a tudomány (és az ennek részeként elképzelt irodalom), az adminisztráció nyelve a praktikumhoz, ez esetben a birodalmi kommunikáció országos terveihez kapcsolódik.

Tudjuk, a magyarok 18. századi akadémiatervezetei (Bessenyei György, Révai Miklósé) nem nyertek támogatást a császári udvar részéről. Erdélyben az 1790–91-es ko-

---

9 A latin nyelvnek a magyarok írásbeliségében játszott, meghatározó szerepét ez a programírás mint a tudás terjedésének akadályát tünteti fel: „A Magyar Nemzet [...] a' nemzet nagyobb része s a Tudományok között olyan vastag falat emelt-fel: hogy ezeknek jól tévő világok, amazokhoz által nem hathatott.” *A' Magyar nyelv-művelő társaság munkáinak első darabja* (Szegen: Hochmeister Márton, 1796), 4–5.

lozsvári országgyűlés egy nyelvi-oktatásügyi kérdésekkel foglalkozó bizottságot látott el a helyzet felmérésének feladatával. Ezt a tudatos és célszerű nyelvhasználatot a gazdálkodás, az oktatás, az adminisztráció fejlettebb szintje feltételének tekintette. (A kérdésel mint országgyűlési munkálattal Trócsányi Zsolt,¹⁰ mint jogi és kommunikációs problémával többek között újabban Soós István, Margócsy István, Bíró Ferenc foglalkozott.¹¹) Erdélyben ugyan az országgyűlés által kiküldött bizottság csak a 19. század elején számolhatott be hivatalosan munkálatai eredményéről, de egyik része egy, a magyar nyelv ügyeivel intézményszerűen foglalkozó társaságként a probléma országgyűlési felvetése (1790) után csakhamar munkálkodni kezdett; választott vezetője, ifjabb zágoni Aranka György mind a gubernátort (gróf Bánffy Györgyöt), mind Erdély udvari kancellárját (gróf Teleki Sámuel) rendszeresen tájékoztatta a többnyire Magyar Nyelvművelő Társaságnak nevezett értelmiségi csoport tevékenységéről, gondjairól.

„Szakaszos munkák” – a magyar művelődés szolgálatában

Mivel a társaság kevés munkát készített sajtó alá, és ezek sorában az időszaki (vagy annak szánt) változatokból sem számolhatunk jelentős mennyiséggel, a szakaszos munkának nevezett művek vegyes tartalmán, műfaji változatosságán sem kell csodálkoznunk.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Aranka a folyóiratok szerepét felmérte, az *Orpheus*nak (1790–1791) szerzője, terjesztője, az 1794-ben megjelent *Urániának* előfizetője volt (lásd „Mélt. Aranka György Úr, királyi Tábla’ fia. – az *Uránia* betűrendes előfizető-jegyzékében).¹² A Nyelvművelő Társaság II. ülése jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy önkéntes könyvadományokat is várt a szervezet, Aranka ajándéka éppenséggel sajtótermék volt: a *Journal Encyclopédique* 41 példánya.¹³ Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy ez a kiadvány mintául szolgált az egyesület időszaki sajtótermékei tervezésekor.

Már a társaságnak egy korai ülésén (1793. december 10-én) jegyzőkönyvbe veszik, hogy évente kiadnak egy, munkájuk eredményeként létrejött, öt fejezetből álló kiadványt: „Szükségesnek ítéli a Társaság a magyar hazának esztendőnként egy-egy naplókönyvvel vagy úgynevezett journállal is szolgálni”.¹⁴ Ennek tagolását a következőképpen tartották célszerűnek: Európa politikai aktualitásai (I. rész); a Habsburg Birodalom

10 Vö. TRÓCSÁNYI, *i. m.*

11 Vö. „*Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéről*”, szerk. BÍRÓ FERENC (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005).

12 *Első folyóirataink: Uránia*. SZILÁGYI Márton szerk, Csokonai Könyvtár. Források (Régi Kortársaink 6.) (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 19.

13 JANCSÓ Elemér, *i. m.*, 143. A *Journal Encyclopédique*, ez a kéthetenként megjelenő, tudományos közleményeket is tartalmazó lap 1756-tól 1793-ig jelent meg – az egyes füzetek egyberendezésével évente 8 kötetben. A lap alapító főszerkesztője Pierre Rousseau volt, állandó munkatársai közé számolhatta az Enciklopédia-szerkesztő Denis Diderot-t is.

14 JANCSÓ, *i. m.*, 141.

érdemleges történései (II. rész); a tudomány külföldi eredményei és a megjelent jelentős könyvek (III. rész); ugyanez a hazai magyar vonatkozásban (IV. rész) és végül a belföld gazdasági-társadalmi aktualitásai, de időjárási tudnivaló is (V. rész). Mint egy jó kalendárium, tehetnök hozzá, amelyből a naptárrész kimaradt.¹⁵ Konstatálhatjuk azonban, hogy a megjelent I. darab (1796), és a tervezett II. is egyszerűbb: csak három részre tagolódik. És a külföldi hírek (a tudományosak is) kimaradnak belőle. Sőt a „haza” szűken Erdélyt jelenti.

A lapterv- és szövegváltozások folyamatát követve gyűjtés, értelmezés, személyközi kapcsolattörténet és szövegtermelés, öncenzúrázás-cenzúrázás történetét látjuk.

Az erdélyi székhelyű Magyar Nyelvművelő Társaság titkári szerepétől való önkéntes megváltása – felmondása – után Aranka György egy Marosvásárhelyt, 1798. augusztus 20-án keltezett, ma a budapesti Piarista Levéltárban található levelében jelenti ki egy olyan közleményben, amely *A magyar nyelv barátainak megszólító levél* címet viseli, hogy „a második darabba 26-dik június beadott kész cikkelyek *hevernek*, sessio nem tartatik”¹⁶; vagyis, hogy készen áll egyfajta koherensre szerkesztett, szöveges anyag a publikálásra, de (nem közölt okból) nem jelenhetik meg; továbbá, hogy a társaság gyűléseit nem tartja meg, magyarul szólva nem működik.

Hasonló terminust használ pályázata meghirdetésekor Kultsár István is 1804-ben: a magyar irodalom barátaihoz szól Schedius Lajos lapjában, a *Zeitschrift von und für Ungern* címűben, illetőleg a *Magyar Kurír*ban a következő kérdésekre várt értekező választ: „Menynyire ment már a magyar nyelvnek kimíveltetése? Micsoda eszközések s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Miképp lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?” Erre a felhívásra összesen 22 munka érkezett be, később újabbak követték.¹⁷

Tény, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság céljáról maguk a társasági tagok is különféle elképzeléseket tápláltak. Az újralakulás lendületében 1806. február 26-án hozták azt a határozatot, hogy rövid idő alatt írásban adják be egyéenként (belső pályázatként) elképzeléseiket a társaság működéséről. A részben március 5-én, részben április folyamán benyújtott tervezetek szerzői: Zeyk Dániel, gróf Teleki József, Cserei Miklós, Bolyai Farkas, Marosi Mihály, Köteles Sámuel. (A benyújtott munkák ismertetése után hozták azt a határozatot, hogy elsősorban Erdély-ismeretre összpontosítson a társaság.¹⁸) Az egyes tervezeteket nem rendelték szerzőkhöz.

E tervezetek egyike a társaság munkáit és a journalt külön kiadványként képzei el: fontosnak tartja journal megjelenítését; a Gondolatotskáknak (*A magyar társaságról*

15 Fazekas Mihály évekkel később 1819-ben kezd szerkeszteni és részben írni egy igényes, irodalmi anyagot is tartalmazó kalendáriumot, az elsőben verssel is köszönti olvasóit, fűtve „szent hevétől a szabad értelemnek”: „A debreceni első kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt” in *Fazekas Mihály művei*, szerk., jegyz. JULOW Viktor (Budapest: Szépirodalmi, 1982), 113–115.

16 *Aranka György erdélyi társaságai*, s.a.r. UGRIN Aranka, vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor, Ritkáságok (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1988), 236. Kiemelés – E. E.

17 Vö. *A magyar sajtó története* I–III. KÓKAY György szerk. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), I: 250–251.

18 „Minuta” (1806. márc. 5) in JANCSÓ, i. m., 318.

való közelebbi gondolatotcskák) II. *Munka a journál*¹⁹ című alfejezete a világpolitikai helyzettől a legfrissebb kiadványok ismertetéséig, a színház-, kézirat- és nyelvtörténetig huszonegy tételben sok mindent javasol egy tervezett időszaki kiadványba; ezek alapján szerzője világ- és országismereti jellegű, komoly kiadványt ígér. Olyan tervezet ez, amely a társaság közleményeinek három sorozatát helyezi kilátásba: 1) *A társaság Munkái vagy jegyzőkönyve* nevezet alatt a társaság „aktáit” – bizonyára értekezésekről lett volna szó; 2) *a journált* (vagyis hírlapot a külföldiek példájára) és 3. *a kalendáriumot* (benne a várható időjárás mellett gyakorlati tudnivalókkal a pénznemek megfeleltetéséről, tisztségviselők jegyzékével, postakocsi-menetrenddel).²⁰

Jancsó Elemér antológiája az előbb érintett mellett közöl egy másik – későbbi – tervezetet is, amely szintén jelentőséget tulajdonít az időszaki publikációknak és a magyarországi tudományos diskurzusba való érdemi bekapcsolódásnak (ebben az esetben a Kultsár István-féle felhívásoknak)²¹; címe *Arra a kérdésre mely a Hazai Tudósítások által 1806-ban a 38-dik tudósításban kihirdettetett, rövid vélekedés* (a továbbiakban: Rövid vélekedés). Ez a javaslat az ország fejlődése és az arra szükséges anyagi fedezet előteremtése kérdésében az elsőre kíván válaszolni, és a tennivalókat négy célra osztja: a magyar nyelv általánossá tételére (például a nem magyarul oktató iskolákban is magyar nyelvórák bevezetésére), a nyelvhasználattal való tudatos törődésre; az országismeretre és -ismertetésre; a gazdaság, kereskedelem, ipar fejlesztésére; a tudományművelésre. Ez utóbbi érdekében a külföldi lapok megszerzését, azokból magyar nyelvű kivonatok készítését és egy időszaki munkában való közreadását szorgalmazza, jutalommal motivált közreműködők révén:

Közönségesen pedig szükségesnek tartanám bizonyos arra alkalmas személyek illő jutalom mellett arra kötelezni, hogy a külső országai jobb-jobb tudós újságlevelekből és úgynevezett journálokból azoknak velejét, és ami érdemes, kiszedvén, a külső új írókat, új munkákat, a tudományokban, mesterségekben való új lépéseket és hasznos találmányokat egy magyar hónapos írásban, journalban előfizetés útján tennék közönségessé. Hozzátevén mind a széles földszínén szerte, mind nevezetesen a hazában és határos örökös császári birodalomban, sőt a nevezetesebb nemzeti házokban olykor-olykor történő fővebb változásokat is időrendi szerént és külön megválasztott cikkelyecskékben.²²

A javaslat nem utal vissza az Erdélyi Nyelvművelő Társaság korábbi kiadványára (*Próba-munkák első darabja*) vagy egykori (esetleges) folyóiratterveire. Pedig az időszaki kiadványokat már a 18. században figyelemmel kísérték a művelt fők, a magyar

19 „A magyar Társaságról való közelebbi gondolatocskák”, in Jancsó, *i. m.*, 373–374.

20 „A magyar Társaságról való közelebbi gondolatocskák”, in *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, kiad. JANCsó Elemér (Bukarest: Akadémiai Könyvkiadó, 1955), 366–374.

21 Lásd *A magyar sajtó története I.*, szerk. KÓKAY György (Budapest: Akadémiai Könyvkiadó, 1979), 250–251.

22 „Rövid vélekedés”, in *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, *i. m.*, 339.

főúri könyvtárakban az idegen nyelvű folyóiratok is gyűltek, és az előfizetők jegyzéke alapján a magyar nyelvű lapok olvasóiról is vannak ismereteink; hogy csak egyet említünk, Aranka György *Berlini hónapos munka* című, magyar nyelvű excerptuma ma is kézbe vehető a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.

A Nyelvmívelő Társaság Munkái II. darabjának terve

E második darab szerkezeti vázát egy tartalomjegyzék²³ mutatja, amelyet Koncz Zsigmond ír alá. A jegyzék tagolása a *Próba munkák első darabjával* megegyező; az I. szakasz a terv szerint a nyelvet illető írásokat tartalmazza (az I. darabban a névszókra vonatkozó ismeretek olvashatók): itt az ige, igeragozás a tárgy, terveztek továbbá közlendőket a Magyarországon és Erdélyben azonosítható nyelvekről, a kunról, a szlávról; a II. rész a haza ismeretét illetőket tartalmazta, régiségek, történetek, tudományos dolgok bontásban; a III. szakaszban pedig *Elegyesek* címmel olvasmányos szövegek jelentek (volna) meg: útmutatás az utazónak, versek, elmélgedések. E második darabot is összesen huszonöt közleményből állították össze.

Ebben például az erdélyi három nemzetek pecsétjeknek igaz leírások (tervezve a II. rész *Haza ismeretét illető írások, régiségek* alfejezetben) már a kézirat Zsengében szóvegszerűen szerepel!²⁴

Hogy Hunyadi János nem volt Zsigmond császár fia (tervezve a *Történetek* alfejezetben), Aranka kéziratái között, majd saját kiadványában szerepel:²⁵ Kazinczyt is foglalkoztatta a kérdés, az *Erdélyi levelekbe* beillesztette.

A III. rész vegyes tárgyú írásai között jelzett *Az Isten* című írás bizonyára része annak, amelyet később *Ember, világ, isten. Egy philosophiai elmélgedés* címmel *Apró munkái*²⁶ kötetében megjelentet Aranka.

Bár az egyes itt megnevezett írások teljes vagy töredékes szövegei felbukkannak a magyarországi vagy erdélyi kéziratgyűjteményekben, nincs tudomásunk arról, hogy ez az egybeszerkesztett anyag egészében megjelent volna a Társaság működése idején.

---

23 Vö. JANCSÓ, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 327–332.

24 A 4. levélben Karl Windisch *Ungarisches Magazin*-ját szemlélve utal a szerző Erdély három rendi nemzetének pecsétjére. Publikált Zsenge 35.

25 „II. Gubernátor Hunyady Jánosról... melyben megbizonyítatik, hogy nem volt szerelem gyermeke”, in ARANKA György, *Két értekeződs: I. Az 1809-ik esztendőnek eltemetése*, (Kolozsvár: Református Kollégium, 1811). Lásd erről még Biró Annamária Hunyadi eredete című könyvfejezetét In BIRÓ *Nemzetek, i. m.*, 112–118.

26 Lásd „Ember, világ, isten. Egy philosophiai elmélgedés” in ARANKA György *Apró munkái* I. darab (Maros-Vásárhely: Református Kollégium, 1805).

A nyelvmívelés: a nyelv tudatos használata és a nyelv tanulmányozása

Az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen kiküldött, majd 1792-ben szentesített és a rendekhez eljuttatott leirattal megerősített rendszeres egyházügyi és tanügyi bizottságok lettek volna hivatottak az egyház működésében és az oktatásban javasolt változások erdélyi megvalósítására, de ezt sok minden akadályozta.²⁷

Az országgyűlések közti időben is tevékenykedni kívánó, a tudomány fórumai helyi megteremtésén fáradozó csoport több formában is megfogalmazta a nyelv regionális státusza és tudományművelés összefüggésére vonatkozó elképzeléseit. Nem kell azonban a társaság belső vitáit figyelmen kívül hagynunk; ezek a hatáskörök bizonytalanságából, a vezetőség gyakori változásából is adódtak.²⁸ Az egyik szervezeti és működési javaslat, a *Planum organisationis Societas Litterariae Transilvanicae* nemcsak az Aranka György által javasolt elnevezést bírálja határozottan, hanem jelzi a szétforgácsolódás veszélyét is:

A Társaságnak minden tagjai egy szép egészben koncentráltván, a Magyar Nyelvművelő Társaságnak kivált Magyarországon nem igen kedvelt nevezetét és a kézírásos társaságot el lehetne mellőzni, és az egész társaságot *Erdélyi Országai Tudományokat Mívelő Társaságnak*, deákul *Societatis Litteraria Transilvanica* (!) lehetne nevezni.²⁹

Aranka azonban konstatálja, hogy nem nyerték meg a tudóstársaság pátenst (névhasználati jogot) – a nyelvművelés kifejezés nyújtotta jogi kereteken belül maradvány lehet és kell korábbi terveikhez is közelíteniük. És mintha csak egy sikerrel kecsegtető operátum kötelező lépéseit teljesítenék, a tudományosságot a nyelv terminusban koncentrálnak fogalmazzák meg a társaság kéziratban 1795-re már össze is állított kiadványában; pontosabban a társaság céljait, identitását, a magyar nyelvhez való viszonyát:

„A' Nyelv, egy Nemzetben, a' Nemzet értelmének mind műhelye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője” – állítja *Az Olvasóhoz* című, aláíratlan bevezető szerzője az *I. darab* (1796) elején.³⁰ Hangsúlyozhatjuk a nyelv itt emlegetett meghatározó szerepét a kulturális csoport értékeinek szellemi közvetítésében (a Nemzet kifejezés itt értelemszerűen a rendi nemzet jelentést hordozza elsősorban). A Nyelvművelő Társaság titkáranak, Aranka Györgynek a tagok és a társaság munkáiról tudomást szerzett

27 Vö. TRÓCSÁNYI, *i. m.*

28 Az oktatásügyi bizottság – ennek kereteiben működött a társaság – élére kinevezett széki gróf Teleki Ádám 1792-ben még a társaság kormányzéki jóváhagyásának megérkezése előtt elhunyt. Maga Aranka a társaságnak tikára volt ugyan, de az oktatásügyi reformját kidolgozó bizottságból (elvileg éppen azért, hogy a három náció és a négy bevett vallás elve érvényesülhessen) Arankát korán „kiszavazták”.

29 „Planum organisationis Societas Litterariae Transilvanicae” in JANCSÓ, *Az Erdélyi Magyar, i. m.*, 327–332.

30 *A' Magyar nyelv-mívelő társaság munkáinak első darabja* (Szeben: Hochmeister Márton, 1796).

magyarországi és erdélyi „szimpatizánsok” könyveket és megőrzés vagy publikálás céljából letisztázott kéziratokat küldtek. Ez a jelentős mennyiségű (nem csak magyar nyelvű, többnyire honismereti tárgyú) kéziratkinccs *Aranka-gyűjtemény* címen ismert, több jegyzéke is fennmaradt, amelyek mára nyomtatásban is megjelentek.³¹ Magának a jegyzékekben említett kézirat anyagnak azonban kis része jelent meg (lásd a *Székely oklevéltár* köteteit, Sipos Pál *Philosophiai gondolattját*, Fekete János *Erdély-történetét*, Lakatos *Siculiáját* (magyar fordításban) stb.).

A Társaság munkái első darabja

Egy, a társaság működését tanúsító, keltezetlen tervezet, amely azonban hihetőleg a jakobinusvadász megfogalmazódása után keletkezett, úgy kezdődik, hogy „az erdélyi magyar Tudós Társaság, mely most magyar nyelvmívelő Társaságnak neveztetik”³²; tehát csak kompromisszum a nyelvművelés hangoztatása, az alapvető cél a tudományok egész vertikumának művelése. Ehhez azonban felsőbb hatósági engedélyre volna szükség:

A Társaság azért magát szervezván és munkájának valami zsengejét készíven, nyújtsa egy kérés levelét a Királyi Felség eleibe, és adja elő institutumának célját, mivoltát és minden rendszabásait, adja bé név szerint minden tagjainak lajstromát, mutassa bé munkálkodásának egy zsengejét és kérjen királyi diplomát³³

– jelzi a *Planum* a társaság intézményesülése lehetséges útját.

Jeles antológiája, *Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai* (1955) előszavában Jancsó Elemér a cenzúra szigorát hozza fel annak okául, hogy az Arankák által tervezett erdélyi időszaki kiadványok terve megghiúsult.³⁴ Tény, hogy 1796-ban elhagyta a sajtót egy periodikusnak szánt kiadvány első száma, *A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja*; és, noha a Kormányzóság ekkor már Kolozsváron működött, a társaság üléseire pedig Marosvásárhelyt került sor – ez Szebenben, Hochmeister Mártonnál jelent meg. Cenzori jóváhagyása Kolozsvárt kelt ugyanazon év május 16-án Mártonfi József püspöktől.

Ezt a kiadványt a hol Magyar, hol Erdélyi, hol Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság néven működő csoport intézményesülése céljából megszerkesztett és a hosszas készü-

---

31 Vö. például Dávid Péter monográfiája mellékletét: DÁVID Péter: „*Itt van a' legvégső óltára Palásnak*”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története*, Erdélyi Tudományos Füzetek 278 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013).

32 „*Planum organisationis Societas Litterariae Transilvanicae*”, in JANCÓS, *Az erdélyi Magyar, i. m.*, 327. Kiemelés – E. E.

33 „*Planum organisationis Societas Litterariae Transilvanicae*” in JANCÓS, *Az erdélyi Magyar, i. m.*, 327.

34 JANCÓS, *Az erdélyi Magyar, i. m.*, 36.

lődés után publikált munkának tekintjük. Szerkezete – mint „első darabé” – bizonyára Aranka tudomásával alakult. Ez a következő: Bővezető cikkelyek (három fejezet, a kiadvány célközönségéről, célzataról, a szerkesztőség és a szerzők kommunikációjáról, egy, a kormányzót – gróf Bánffy Györgyöt – köszöntő 1794-es beszéd és a társaság rövid története); aztán *Rendes cikkelyek* cím alatt (1) a magyar nyelvet illető írárok, a (2) hazaismereteket illetők a honismeret bibliográfiájával és (3) *Elme-darabok, elegy munkák* című rész.

Az utolsó mondat alapján vélhető, hogy a nyelvismereti anyagok előtt elkészültek a honismeretre vonatkozó és a szórakoztató szövegrészek.

Enyedi Sándor kutatásai nyomán tudjuk, hogy 1793-ban két teljes évkönyv- vagy folyóirat-jellegű kiadványt és egynek a tervezetét nyújtotta be Aranka György a cenzúrára.³⁵ Enyedi azt állítja, nem volt szükség cenzori jóváhagyásra, ha a Főkormányzék által kinevezett Tanács (ifj. Bethlen Gergely és Teleki László) véleménye pozitív volt. Vulkán Vera Tünde doktori disszertációjában azonban kimutatja, hogy ekkoriban is elvárták a librorum revisor jóváhagyását – az 1793-as esztendőből általában Esterházi Nepomuk János neve szerepel a jóváhagyásokon.³⁶

Küldessék meg..., vizsgáltassék meg..., recenzeáltassék

Ha a Nyelvmívelő Társaság gyűléseinek jegyzőkönyveit megvizsgáljuk, a feladatok egymásutánját is megértjük: ugyanazon gyűlésben – 1797. július 29-én –, amikor a rendes titoknok magát ajánlván „a Csíkba való eredeti könyvek s kehely megvizsgálására való menetelre” és a Benkő (József) úrtól a székelyek diplomatica históriájára szolgálókat, tartozókat elkérni vagy másban leírni és elhozni a Társaság költségén megbízatik, a gyűlés hetedik pontja szerint *a II. darabra készülés*³⁷ elkezdődik; mégpedig az első, már kiadott darab alapos megvizsgálására és a társaság részéről való recenzeáltásra a társaság tagjai részéről; és akiket erre – a teljes kiadvány bírálatára – felkérnek, a következők: Beregszászi doktor („Erlangba”); Schedius (Lajos) Pesten; Benke [Mihály] és több enyedi professzor; dr. Szathmári Mihály (Kolozsvár); prof. Révai [Miklós] úr (Győr?).

Másoktól pedig a munka egyes részeiről szándékoztak véleményt kérni – például arra vonatkozóan, hogy iskolai használatra alkalmasak-e azok a cikkelyek, amelyek az *Első darab*³⁸ második részében részletesen megtalálhatók.

35 ENYEDI Sándor, „A kéziratkiadó társaság történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 104 (1988): 67–73.

36 VULKÁN Vera Tünde, *Mártonfi József főigazgatói és cenzori működése*, doktori dolgozat, Kolozsvár, 2013.

37 Kiemelés – E. E.

38 *Első darab*, i. m.

A magyar nyelv művelése 'Sengéjének második szakasza

A következő, 1793. júniusi kérelmet olvashatjuk Aranka egyik fogalmazványán:

az Erdély Királyi Fő igazgató Tanátsnak. Kegyelmes Uraimnak Extzellentiájoknak Kolozsvárott. *A Magyar nyelv művelése sengéje Első és Második Szakaszait* bé nyujtom alázatosonn Excellentiátoknak: méltóztassanak Excellentiátok a nagyságos Könyv vizsgáló Székre ereszteni, hogy minél hamarabb adhassam Sajto alá. Ide zárom, a harmadik Szakasznak is, és így az egésznek rövid rajzolatját. Méjj alázatos Tisztelettel lévén A Felső K[irályi] Igazgató Tanátsnak igen alázatos szolgálja Aranka György.³⁹

A beadványra tehát a kérelmező az iktatószámot is rávezette utólag.

Kérdés, mi volt az első, mi volt a második szakasz tartalma ekkor.

Aranka György nyelvművelő és erkölcsi írásai közé sorolva 2007-ben megjelent *A Magyar Nyelv Művelése 'Sengéjének II. Szakasa a' IX. Cikkely héjjával* című kézirat, a Nyelvművelő Társaság kéziratai közül való munka a Dávid Péter és Biró Annamária által szerkesztett, Aranka György „nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó” írásait – többnyire korábban nem publikált szövegeket – közreadó kötetben. A forrásközlő 21. századi kötet első, 12 részből álló, összefüggő, oktató jellegű levélszerkesztménye⁴⁰ – a magyar tudományos szerveződések történetének európai kontextusban vizsgált magyar összefoglalója. A kiadvány utolsó, szintén Aranka Györgynek tulajdonított szövege, *A' Nevelésről* egyik része *A társaság munkáinak első darabjában*, 1796-ban megjelent. Emlékeztetünk rá, hogy a társaság 1796-os kiadványa III. szakasza XI. részében olvasható *A' Nevelésről (Egy fő rendü Asszonyyságnak)* című, levélformájú, rövid értekezés, itt a szerző a nevelési célokat az ember mibenlétét meghatározva kezdi kifejteni („hogy kelljen egy jó Embert, egy jó Világ Polgárát, és egy jó Hazafiát nevelni”⁴¹), ezt az ajánló-bevezető részt követi egy olyan szöveg, amelynek címe *Első rész. A Nevelés első letzkéje*; amely az önuralom elsőbbségét hangsúlyozza a nevelődésben; és szövege eleven szónoklatszerűségét teremti meg a gyakori „Asszonyom” megszólítás:⁴²

Ez az én első letzkém, Oldozgasd fel az ő gyenge szivetskéjét mihelyt böltsőjéből ki szabadul a' testi kívánságoknak rabságából, mellyben született, forro indulatainak tüzeit igyekezzél nem meg-oltani, hanem meg-nemesíteni, és az értelem fáklyájával világosítván egyfelől másfelől a' szünetelen valo tűrés és szenvedés gyakorlása s által természetit meg erősítvén, tedd Urává a külső és

39 Enyedi Sándor közli a továbbiakban: a fogalmazványon jegyzet: praest. 24 Junii 793. 793.5376. 28 Junii Liber. Vö. ENYEDI, *i. m.*, 69–70. Kiemelés – E. E.

40 Helyesbíteniünk kell a kézirat alapján: nem Levél... 91. (idézi: DÁVID és BIRÓ (s.a.r.) „tsekény vélekedésem, *i. m.*, 27), hanem Levél N. 1 (vagyis első levél) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 185.

41 *Első darab, i. m.*, 231–238.

42 Hibás írásmóddal: Tizennegyedik cikkely (Tizennegyedik helyett) in JANCÓS, *A Magyar nyelv-művelő, i. m.*, 167 (helyesen: 267).

természeti Szükségeknek: hogy azok ellen győzhetetlen légyen, Érteszsz Asszonyom mit akarok mondani!⁴³

Dávid Péter és Biró Annamária a nevelés kérdéseinek szánt részt helyreállítja, úgy közli, hogy a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári részlegén őrzött folytatását is hozzákapcsolja; ez rendszeres és terjedelmes elaborátum, amely a felvilágosodás filozófiai emberképének, a közboldogság eszméjének a keresztény hitelvekkel való összekapcsolására tesz kísérletet.

A hasznos ismeretek egy nyájas (mai szóval olvasóbarát) formája egy női címzettnek szóló, levélformában való írásos közlés. Az Aranka-gyűjteményben kéziratos formában fennmaradt iratanyagban van egy sorozat, amelynek koherenciáját a tartalmi tényezők mellett az *Asszonyom* megszólítás adja. E szövegek közül, mint Biró Annamária–Dávid Péter megállapítja, egyet közölt a társaság, mégpedig *A' Nevelésről* címmel *Egy fő rendi asszonyosághoz* címezve ajánlását; *Jó Embert, Világ Polgárát és jó Hazafiát* kíván tanácsaival neveltetni, és ennek előzményeit a filantrópiái iskola előtti időkben nyomozza.

A négy szöveget közreadó, igen figyelemreméltó kötet e két darabja a női címzethez szólás retorikai megoldását választja: *A' Magyar Nyelv Mivelése 'Sengéjének II. Szakasza* (27–61) és *A' Nevelésről* (85–129).⁴⁴

A továbbiakban a nevelésről szóló értekezéssel nem foglalkozunk.

A magyar nyelv művelése sengéjének második szakasza címmel itt közreadott mű – könyv- vagy folyóirat-kísérlet –, a Zsenge rendkívül koncepciózus munka. Korábban sem a Jancsó Elemér által szerkesztett kötetbe, sem az Enyedi Sándor-félébe nem került bele. Enyedi Sándor tervezte kiadását, átírta, gépiratban kiadásra előkészítette. Ettől függetlenül jött létre a szegedi kötet benne az említett szöveggel. A közreadók figyelmét nem kerülte el az, hogy a kézirat első lapján fennmaradt a cenzor jóváhagyása – Kolozsvár, 1793. júl. 21-én –, és hogy struktúrajelzés van a szövegen. A levélműfaj használata (a korban barátságosnak vagy nyájasnak és jelentőnek nevezett tájékoztató szövegtípusok határán) közönségbarát döntés volt. A mű forrásokat jelöl, bár minden forrását nem nevezi meg. Nem utal például magára a *Merkur von Ungarnra* (1786–1787), amelynek létrehozója, Kovachich Márton György eljárását a tudományszervező Aranka konkrét mintájának tekinthetjük – a tudományos társaság és az időszak kiadvány elképzelés miatt.

Úgy látjuk, ez, a Zsenge volt a teljesség, amelynek egyes részei aztán cenzori jóváhagyást is nyerve más kiadványokban a nyomtatott nyilvánosságot is megérték a korban.

43 JANCÓS, *A Magyar nyelv-művelő*, i. m., 241.

44 A kötetben szereplő másik két szöveg, a *Cui Bono? Mi haszna* és a *Beszélgetések* – Szilágyi Sámuel és Toldalagi László dialógusa – nem kap ilyen stílusorientációt. DÁVID ÉS BIRÓ, i. m.

Szerzőség...

A tudós szerveződések számbavétele és a 18. századi magyar időszaki sajtó értékelése jelzi, hogy a társaság és maga a szerző is jelentősnek tartotta az újságok (korabeli megnevezéssel újságlevelek) tudásterjesztő és nevelő, sőt a társadalmi mentalitást alakító szerepét.

Mint említettük, a szakaszos munka nőnek (előkelő hölgynek) címzett levélsorozat-formája rokon a nevelésügyi értekezésével, amely szintén levélformában taglalja a nevelés fontosságát. Egybevethetjük a 2007-ben publikált szöveget a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található kézirat⁴⁵ (ezt az utolsó két lappal a publikáció közreadói a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári igazgatósága anyagából egészítették ki). Megállapíthatjuk, hogy a munka kézírása nem, de az utólagos javításoké felismerhetően Aranka Györgyé. A javítások többféle természetűek. Van egy több levélen keresztül érvényesülő, következetes javítás, ez a publikált változathoz képest derül ki: a javító kéz előbb *nagyságodra* változtatta mindenütt a *nagysád* kifejezést. Később azonban magát a megszólítást gyomlálja ki a sajtólevél-sorozatból; a grófnő kifejezést és a megszólításhoz tartozó udvariassági formákat. De nemcsak udvariasságról van szó. Különösen, ha ezt a szöveget összekapcsoljuk a *Spectator* népszerűségével, amelynek kéziratosa magyar változatai is közkezen forogtak,⁴⁶ a *Törökországi levelekkel*, amelynek publikálása az 1794-es év magyar könyvkiadásának eseménye (annak K. I. – Kultsár István? – szignójú előszava 1794 börtölő-hava: február keltezésű).

A szakaszos munka egyes részei a kéziratban csaknem kivétel nélkül *Méltóságos grófné* megszólítással kezdődnek. A megszólított személy fiktív is lehet, de Bethlen Zsuzsánnát, a kancellár feleségét⁴⁷ vagy Palm Jozefát, a gubernátornét⁴⁸ egyaránt jelentheti. A szakaszos munka első leveléből azért is idézünk, mert sajátos távolságot teremt nyelvművelő társasági tagság, folyóirat és szerző között:

Kegyes Méltóságos Grofné! A Magyar nyelv mivelése készületében forgolodo hazafiak közzül égyik kérvén engemet a' minapában, hogy azokrol a Társaságokrol melyek eddig elé a' Magyar földön voltak, készittenék è olyan darabotskát, melyet első Szakaszos Munkátskájokba bé tehessenek, örömetst ígértem szolgálatomot tehetségemig.⁴⁹

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratosa példány szövegét egy, a kolozsvári nemzeti levéltárban őrzött szövegvariánsal kiegészítve teszik tehát hozzáférhetővé

---

45 Ms 185 (kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár), illetőleg Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókja, Aranka György-anyag (fond 258), inv. 73., 221–222v.

46 Egyiknek kiadását: Szemléző. A *Spectator fordítása* (1783), s.a.r., a bevezetőt és a lábjegyzeteket írta BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2005).

47 Bethlen Zsuzsanna (elhunyt 1797-ben), gróf Teleki Sámuel felesége.

48 Palm Jozefa gróf Bánffy Györgyné.

49 Kolozsvár Egyetemi Könyvtár Ms. 185., 28.

a közreadók. Ez a zárórész (amely az Aranka által átjavított és cenzúrára benyújtott szövegből kimaradt) nem hosszú, de a közlemény tartalmait jelentősen befolyásolja, mondhatni, teljesen megváltoztatja. „Szabad legyen nekem is Paradoxumnak, vagy ha nagyságod éppen Magyarul kívánnya, képtelenségnek, vagy a jelen való esetben inkább csak váratlan dolognak nevezni”⁵⁰ – Kovachich elképzelését támadva ragaszkodik egy önálló erdélyi magyar tudós/nyelvmívelő társaság szükségességének gondolatához a szöveg szerzője.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ez az esztendő az újságolvasást értékelő Aranka Györgynek Kovachich Márton Györggyel való megismerkedése ideje (V. Windisch Éva kutatásai szerint Tertina Mihálynak köszönhető ez a kapcsolat); 1792-ben indítja Kovachich Márton György a *Grammatophilaciumot*. Ő oklevéltár begyűjtését-létrehozását és annak alapján szakszerű jegyzék készítését tartotta mindennél fontosabbnak (valamiféle múzeumalkotó, „gyűjteményes társaság” megeremtését). A tervezet készítője ellenben a magyarság nyelvének mint elsődleges fontosságú nyelvnek megerősítését és a Habsburg Birodalom keleti részein való (erőszakmentes) elterjesztését reméli és tervezi. Itt válik némileg kétségessé Aranka szerzősége, aki Kovachich személyének és Erdélyre vonatkozó szakmai tervének feltétlen híve volt.

Utólagos, Aranka kezétől származó címadást figyelhetünk meg a kéziratban: a *szakasz* megnevezést áthúzással „szünteti meg”: a Kegyes méltóságos grófné cím fölé ezt írja: Cikkely. Tudományos Cikkely. (A könyvfejezet vagy folyóiratrészt jelentésű szakasz helyett a cikkely alfejezetet jelölt).

A kolozsvári Főigazgató-tanácsához 1793. jún. 24-én küldött levelében Aranka György⁵¹ tehát cenzúrára benyújtja a Társaság iratainak két megszerkesztett gyűjteményét, a harmadikat is vázlatban. Siet erről Kovachich Márton Györgynek is beszámolni:

... reménlem, hogy a Társaság munkái közül az első darab, s talám a második is, két hónap alatt sajtó reá megyen. Ennek a munkának, mert homlokára ezt a nevet akarom tenni: *Társaság Munkái* (Acta), három része leszen, az elsőben lesznek a nyelvet magát illető darabok, a másodikban, hogy a munka érzékenyebb (interessantabb) legyen, a haza esméletét illető darabok, a harmadikban elegyes elmedarabok mind folyó, mind kötött beszédben. A két utolsóra már vagynak készen darabocskáim, csak az első vagyon hátra, mely – az erdélyi és magyarországi szólás módja között különbség lévén – igen munkás és kényes, csinos kidolgozást kíván: a lévén a cél, hogy különbségeknek, sőt mind a két hazában a nyelvbe bécsúszott hibáknak mivoltára is úgy dolgoztassék ki, hogy mi az igaz, mi a jó és rossz, magából a nyelvből és annak természetéből vett közönséges regulákból tesznek ki, és minden cívódás elkerültessék.⁵²

50 Vö. *Tsekény vélekedésem szerént, i. m.*, 59.

51 ENYEDI Sándor, „A kéziratkiadó társaság történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 104 (1988): 69–71.

52 „Aranka György Kovachich Márton Györgynek Marosvásárhely (1794) szent Jakab hava 5diken”, in *Aranka György erdélyi, i. m.*, 212–215, itt: 213.

Úgy vélem, ez a levél nem 1794-ben (mint a közreadó Enyedi Sándor–Ugrin Aranka véli), hanem 1793-ban keletkezett.

Aranka 1796. március 13-i levele szerint még mindig nincs meg a jóváhagyás az első szakaszos munkára sem.

Ki lehet a Zsenge szerzője? Az első levélben mint marosvásárhelyi és a város határán kívül nem járt szerző mutatkozik be, aki azonban utal gróf Teleki József Jean-Jacques Rousseau-nak is bemutatott francia nyelvű vitairatára, az *Essai sur la faiblesse des esprits forts*-ra. Álarcban van a szerző.

A (kiadásra előkészített) folyóirat-kézirat vizsgálata

A *Magyar Nyelv Mívelése 'Sengéjének II Szakassza. A' XIIdik Czikkely híjjával* című kézirat Kolozsvárt az Egyetemi Könyvtár különgyűjtemények részlegén található, jelzete MS 185. A cenzori engedélyt is idejében megkapta, szövege: „1793 jun 21-n Claudio-poli C. Joanes Nepom. Esterhazy”. A lap tetejére Aranka kezeírásával besúruva: I. Czikkely. Tudományos Czikkely. A bal sarokban ez olvasható: 1. Levél II. Szakasz.⁵³

Elgondolkodhatunk a dátumokon. Ha ezen jún. 21-i dátumos az engedély, akkor nem ezt küldte el engedélyeztetés végett Aranka György jún. 24-én.

Eredeti lapszámolás jelzi a műnek egy nagyobb kolligátumhoz való tartozását. A szerző levelek formájában készíti sajtó alá a tudnivalókat, egy helyen döccen: a 10. levél két „lapszámra” terjed ki!

A szerző bevallása szerint művét a Grófnének ajánlja, és csak akkor adja ki, ha azt a grófné megfelelőnek tartja majd. (Ha Aranka a szerző, meg kell említenünk, hogy az általa fordított dráma, a *Gállyarab* ajánlása a gubernátornének, Palm Jozefának szól!) Tudjuk, a 18. század nyomtatványjaiban divat volt a női hang használata, sőt a női levél mint szövegtípus is.

A cím (a XI. czikkely híjjával) azonban téves, a 11. levél nem maradt ki! Vagy inkább a folytatást jelzi.

Az is lehet, hogy a levélsorozat nem Aranka munkája. A javítások Aranka kezétől származnak, stilisztikai és tartalmi vonatkozásúak. Mintha azonban nem egy figyelmetlen másoló rossz olvasatait javítgatná, hanem koncepciózusan alakítana egy alapszöveget.

Érdemes a javításokat tartalmilag megnézni.

Már az első levél aláírás-pozíciójában „natsád Leg kisebb alázatos Szolgája” megfogalmazását Nagyságodnak-ra javítja, végül több vonallal áthúzza az egész valedictio- és aláírásrész⁵⁴, a harmadik levél aláírását is áthúzza.

A 2. levélben a nagysád kifejezését Nagyságod-ra javítja⁵⁵ (3).

---

53 Ez kihúzza, alája: N. 1.

54 1v.

55 3l.

Napestig javítva napest vig-re! (3).

6. levél (nr. 6): a kezdőknek halhatatlan emlékezetére hívja fel a figyelmet: az úttörők érdemét méltatja, a közrendűek olvasási szokásait érdemesnek tartja a vizsgálatra a társadalom egésze alakulása szempontjából (itt, a szövegben követhetők a változtatások): beszúrja az időszaki sajtó áttekintő szövegrészbe, a lapfelelősök sorába az oda nem illő Landerer nevet, a hitetlenkedő „Tsak nem Ráth Mátyás úr” mondatot és a következő részt: „mind a Hadi történetekben, mind azután a Hirmondóban” (értsd: a magyar Kurirnak ... testvért adott).

A 10. levélben küldöm Natsádnak megfogalmazásból kihúzva a Natsádnak.⁵⁶

A műveltség szélesebb körű terjesztését szorgalmazza a 10. levél, a vidéki embernek a tudástól való elzártságát konstatálja, az újabb magyar nyelvű színvonalas szórakoztató irodalom hiányát. A megoldást az időszaki kiadványoktól várja:

Nem lehet tagadni mindazonáltal, hogy ennek a száznak tulsó felén újabb idő töltő könyvek, nem adatván a közönség kezébe, és tsak a *Hármas Historiával*, és *Telemachus Bujdosásával* maradván, az ujj könyveket, és igyekezeteket igen hideg vérrel kezdték volt nézni. Mellyet vévén észre ennek a száznak az innenső felin kivált, sok jó hazafiak kezdték igyekezni, hogy a Magyar Közönséget fel ébresszék, és a Tudomány hurjának rugó erejét a nemzetbe igaz mértékbe tegyék. Azok között kik a Közönségre nézve, ezen részbe ditséretet érdemlenek, talám leg elől érdemli vétetni Ráth Mátyás Ur.⁵⁷ Mind annak a haszonnak, és gyönyörűségnek, mely ma a Hazára és a Magyar Ujság [11v] Levelek olvasásából származik, sőt közönségesen az újság megízlelésének és szokásba való jövetelének a leg első indítója, és mint egy teremője ez az úr (kihúzva, beszúrva Aranka kiegészítése a margón: csak nem Ráth Mátyás úr) lett: midőn a Magyar Újságoknak, nem tsak ki adásokat kezdette el; hanem azoknak ritka ajándékaival, édességet is tudott adni. Az egek kedveltették nyilván mind az igyekezetet, mind a szerzőjét, mind a Hazát.

Azok az érdemes férfiak kik ezt az Urat abba a Munkába követték, elébb a mennyibe tudom a Tudos Révai Miklos Professor Ur a Posoni Ujságok érdemét fenn tartotta; azután a *mostani* (kihúzva) ditséretet sok koszorujival ékeskedett Szatsvai Sándor Ur a keresztyénség Anya Városába által plántáltatván, a *mint látszik* (kihúzva) állandóságot ujj világot, s ujjabb kelemetességet adott nékik (javítva ebből: nekük; beszúrva Aranka javítása: és D. Derzsi Samuel úr tanult kezeire vévén, azon érdemeit fenn kívánja tartani). A közelebb múlt Török háboru alkalmatosságával fel költ ismét egy jeles társaságot a Hadi Történetek íróinak választott kitsiny serege, és a Magyar Kurirnak: (beszúrva Arankától: Mind a Hadi Történetekben, mind ezután a

⁵⁶ 19r.

⁵⁷ Aranka beszúrása a margón: az Úr kihúzva és jellel folytatva: „Könyvnyomtato Landerer Urak. nagysád méltoztatik által látni, hogy most nem a személyes szép igyekezetekről akarok szollani, hanem a közönségesekről, és az kihúzva a rész kihúzva Bárotzi, Bessenyei s más hasonló érdemes nevről, azért nem szollok.”

Hirmondóban egy olyan testvért adott, hogy ma a' betsület és érdem pályájának mezején.) az idegen újság levelek a Magyar előtt keveset (Aranka jav. ebből: semmit nem) nyerhetnek.

A' Mindenés gyűjteménynek sem kevesebb az érdeme.⁵⁸

A 8. levél (8. darab) Szabó László versét közli az *Orpheusból*, rövidítve (Kedves idő vig kezdete/Oh gyönyörű kikelet!⁵⁹). Látszik, hogy a sorozat szórakoztatni is kíván és hölgyolvasókra is számít. A 9. levél (9. darab) a magyar tudósnévjegyzékekkel és a társaságok intézményesülésével foglalkozik. Révai Miklós *Planum erigendaejät* (1790, Bécs) ismerteti, kijelenti, hogy az tagjai között erdélyieket is számlál; és a következő levélre ígéri egyenként való megnevezésüket. A társaság felállítására vonatkozó költségeket 21 000 forintra becsüli. „Ezen Munkátskához vagyon ragasztva egy más új munkátska, ilyen titulus alatt *Candidati erigendae Eruditae Societatis Hungariae, et ratio facti in ea promovenda progressuss*. A' Fel állitando Tudos Magyar Társaságra választottak, és abban lőtt elő menetelnek állapotya.” A 10. és a 11. levél a „Magyar országi Magyar Tudós Társaság” tagjainak lajstromát adja. A 12. levél, amely a lap 13. része, indokolja az erdélyi társaság létrejöttét és a könyv- és oklevélgyűjtést, -archiválást („Magyar Bibliotéka vagy Magyar Museum Nevezete alatt”), és előzetesen kiválogatott könyvkéziratok és szigorúan ellenőrzött szövegű törvénytár publikálását javasolja. A 14. levél a kézírások társaságát (a koncepciókat kidolgozó) Nyelvmívelő Társaság részeként határozza meg, és szigorúan a magyar nyelv használatát javasolja az értelmező a munkálatokban.

A levélsorozat magának a könyvkereskedelemnek a meghonosítását szorgalmazza: „külföldön a könyv áru⁶⁰ a kereskedésnek egy különös, és igaz nevezetes ága. A könyv kereskedők, a mint hallottam, sokadalmonként egymással kiki a' maga földebeli ujj könyveket tserélik.”⁶¹

A tervezett kiadvány többször is utal arra, hogy a társaságnak magának nincs döntési jogköre, csak az országgyűlés által kinevezett bizottságnak (amelynek Aranka a meghatározó személye): „Országos bolts Deputatio kezei között lévén minden jó reménségünk...”⁶²

---

58 A 10. levél közli a „Magyar országi magyar tudós társaság” tagjainak névjegyzékét, az érdemes tagokét (Gvadányi József, Ráday Gedeon), a belső renden valókét (három papi személy a római katolikus felekezetből), a nemesi főrendből három személyt említ (Barcsay Ábrahámot, Báróczi Sándort és Kazinczy Ferencet. Sem Báróczi Sándor, sem Kazinczy nem volna idesorolható), ezeket becsületbeli tagoknak nevezi, és felsorol aztán 38 rendes tagot (p. 11r. és folyt.). Ezek sorában ott van Kovásznai Sándor, Benke Mihály, Gyöngyössi János neve (sem Arankáé, sem Benkő Józsefé nem szerepel)!

59 II. szakasz 13v–14.

60 Javítva Aranka keze írásával ebből: áru.

61 Jav. ebből: tserélnék. Ez az egész rész a könyvkiadás, -terjesztés, -forgalmazás kérdésével foglalkozik.

62 *Uo.*, 21v.

„Az Erdélyi Társaság nem nevezteik Tudos Társaságnak tsak Magyar Nyelv mívelőnek”

A 13. levelet tartalmazó „14 numerus” tehát a könyvtárakat, oklevél- és kéziratgyűjteményeket veszi számba Magyarországon és Erdélyben, és Kovachich gondolatát dicséri, hogy legyen egy Erdélyt illető, könyveket és kéziratokat szakmai felügyelet alatt összegyűjtő és fenntartó „tárház”; vagyis múzeum létrehozását szorgalmazza. A szöveg kiegészítésként említi a Kovachichnál nem szereplő, Benkő József-féle, több mint 70 oklevelet számláló gyűjteményt.

Benkő József a társaság létrejötte idején intenzív levelezésben állt mind Bánffy György gubernátorral (felajánlotta az erdélyi országgyűlések anyagának sajtó alá rendezését), mind magával Arankával. Sok információval szolgált az erdélyi kéziratokról (arról például, megjelentek-e valaha is nyomtatásban, és ha igen, Erdélyben melyik jeles könyvtárban lehet hozzájuk férni). Többször érdeklődött arról, hogy áll a nyelvművelő társaság ügye – Magyarországon. Erdélyben azonban a Kézírások Társasága működését kívánta szolgálni történettudósi, szövegkritikai tudásával, írásaival. Egyszerre két társaság létrehozásában, eredményes működésében nem tudott hinni (bár távlatosan a Nyelvművelő Társaság szerepét is látta).⁶³

Applaudáltak nékem Kolosvárról (mint Mlgs Balia Úr), hogy a' T. Társaságnak tagja vagyok; de a Mlgs Gr. Secr[etarius] Urtól máig semmit nem tudok. Vajha a Mlgs Urtól a' Társaknak egész Catalogussát meg-nyerhetném.⁶⁴

Bármennyire meglepő, úgy tűnik, Aranka nem hívta meg a társaság tagjává a tudós Benkő Józsefet. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Benkő József a Társaság legmagasabbban képzett és szorgalmas (külső) munkása volt, a *Transylvania generalis*, a *Transylvania specialis* című latin nyelvű honismereti munkák szerzője, akinek Aranka elküldte a *Merkur von Ungarnt*, Kovachich folyóiratát.⁶⁵

A 14. levél Kovachich Márton György vélekedését mutatja be, de cáfolni is kívánja, amennyiben a magyarországi tudós, mint feljebb már utaltunk rá,

(Kovachich) kételkedik rajta, nem tsak hanem világosan nem tartja szükségesnek a' Magyar Nyelvművelő Társaságot; olyannak állítja, mely a költséget meg nem érdemli; annak a' nyelvnek mívelését tartja szükségesnek, nem amelyen egymás között, hanem a mellyen Szomszédjaikkal beszélhetnek a'

63 „A M. Nyelv mívelő Társaságról való ujjabb Rajzolat meg-betsülhetetlen Elmélkedésekből áll, és nem tudom úyan mennyire ment maga a' dolog: de a' Mlgs Úron semmi el nem múlt.”

64 „Benkő József levele Aranka Györgynek, Közéapajta, 1792. január 18.”, in *Benkő József levelezése*, szerk. TARNAI Andor, SZABÓ György, Magyarországi Tudósok Levelezése 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 339.

65 *Benkő József levelezése*, szerk. TARNAI Andor, SZABÓ György, Magyarországi Tudósok Levelezése 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988).

HazaFiai; a' melyen továbbá a' hazában több nép(ek) beszéll(nek), és a mely Nyelv a' király Titok Tanácsába, a kereskedésbe, és a Tudosok pennáján forog.

Kovachich Márton Györggyel Aranka szoros szakmai és (levelezésünk hangvételeiből ítélve) baráti kapcsolatban állt; ha az itt közreadott szöveg érzelmi viszonyulását tekintjük, a Kovachich nézetének cáfolása nehezen egyeztethető össze e baráti viszonyal. A magyar nyelv presztízsének növelésére törekvő társaság gyűléseinek jegyzőkönyvei és a tagok levélbeli megnyilatkozásai ennek ellentmondanak.

Zárszóként

A magyarországi helyzettel és tudományszervezési kísérletekkel folyamatos egybevetésben született többrészes mű, az 1793-ban már elkészült Zsenge nemcsak összefoglaló jellege, hanem koncepciózus volta, stílusossága miatt is érdemes a figyelmünkre. A Társaság munkái sorában 1796-ban megjelent *I. és a második darab* előzményére, a „nulladik” munkára ismerhetünk rá benne.

Teljesen jogos Dávid Péter és Biró Annamária megállapítása, amely szerint *A Magyar Nyelv Mívelése 'Sengéjének II. Szakasa* még a Nyelvmívelő Társaság megindulása előtt keletkezett, hozzátehetjük, hogy cenzúrára való benyújtást tanúsító impuruma (1793. jún. 24.) későbbi, mint a kéziratban levő cenzori jóváhagyás (1794. jún. 21).

Ha ez a tervezett folyóirat-struktúrában valamelyik kiadvány középrésze (a Kovachichhoz írott levélnek megfelelően), akkor leginkább tudománytörténeti összefoglaló. Azonban az anekdotikus részek, a magazinjelleg, a hangvétel, a folytatásos szövegfajta használata arra utal, hogy inkább önálló, sajtó alá készített mű kéziratáról van szó.

A női címzettnek – előkelő hölgynek – szóló megszólítás (utólag ugyan törölt) retorikai eljárása révén összefüggésbe hozható azzal a szöveggel, amelyet szerzője a nevelésnek szentelt, az egyes személyek erkölcsi, érzelmi nevelése mellett a filantropizmus jegyében hazafias és emberbaráti szempontokat is érvényesítve, részben 1796-ban (*a Magyar nyelv'mívelő Társaság Munkáinak első darabja* 167–248) közölt, és amely egészében 2007-ben (*Tsekény vélekedésem szerént...*, 85–129) jelent meg. A női olvasóval vagy támogatóval számoló, megszólító forma révén rokonítható a Nevelésről írott (az I. darabban publikált munkával), a korábbi, a magyarországi cenzor által 1792-ben jóváhagyott, Kultsár István által 1794-ben közreadott *Törökországi levelekkel*, a Kármán József és Pajor Gáspár által a hasonlóan vegyes anyagot tartalmazó *Urániában* 1794-ben közreadott *Fanni hagyományai*val is, hogy csak magyar analógiákat említsünk.

A több, mint kétszáz évig kiadatlan maradt szakaszos munka, a Zsenge szövege kéziratán megfigyelhető javításokban a sok Benkő József-re vonatkozó beszúrás, továbbá a Kovachich-kritika felkelti a gyanút, hogy valaki más *A Magyar Nyelv Mívelése 'Sengéjének II. Szakasa* szerzője, és nem a Nyelvmívelő Társaság titoknoka, Aranka György; vagy hogy a megszövegezés nem egyedül az ő munkája. Levelekre tagolása a journálok

(korabeli szóhasználat: újságlevelek) formáját követte. Ki nem zárhatjuk a gondolatot, a *Spectator* (megszólításai magyarul: Szemlélő uram!) szintén levelek formájában közölte informatív és szórakoztató tartalmait. Az is lehet, visszautalva Aranka 1793. júniusi beadványára és a Zsengére utólag ráírt alcímre, hogy 1793-ban az I. darab után az eredetileg gyakoribb megjelenésűre tervezett újságlevelet, szakaszos írást, a Zsengét szánta az első kiadvány honismereti (II.) részének, de nem kapott rá jóváhagyást, és ezért lett a végül megjelent *I. darab* középső, a haza-esméretét illető része oly heterogén.

„a’ Törvényeknek vélek együtt Rabjai, vagy ismét vélek együtt Urai vagyunk, és maradunk törvényesen” Összehasonlítás és tudomány a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusban*

Bevezetés

A tanulmány az összehasonlítás 18. századi gyakorlatát elemzi, ehhez forrásként pedig az 1790-es évek politikai irodalmát hívja segítségül. Ezt az irodalmat kritikai megközelítéssel elsőként a politikatörténeti kutatás kezdte tárgyalni, ahol a hangsúly a jozefinizmus és az alkotmányos viták kontextusára került.¹ Az ősi törvényeket és szokásokat, illetve az uralkodó és a rendek dualizmusára épülő politikai rendszert fel-függesztő rendeleti kormányzást követően II. Lipót trónra lépése egy negyed százados alkotmányos hiátus lezárását jelentette. Ennek során a koronázó országgyűlés összehívásának feladatai között a folytonosság politikai, alkotmányos útjának kijelölése volt a legfontosabb. Mint azt Kosáry Domokos hangsúlyozta, az udvar részéről a rendi alkotmány átalakítása elméletileg már Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) 1764-es művével (*De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Hungariae libellus singularis*) kezdetét vette, tetőpontját azonban a lipóti propaganda-gépezet időszakában, az 1790–91-es diéta során érte el.² Az 1790-es évek szerzői ehhez a kontextushoz az alkotmányvédelem, a rendi álláspont erősítése, valamint az összehasonlító irodalom révén kötődtek.

Az újabb kutatásokban az összehasonlítás szempontja leginkább Aranka György (1737–1817) szövegei kapcsán kapott figyelmet. Biró Annamária hangsúlyozta, hogy az

---

* A tanulmány az NKFIH 119577 projekt keretein belül valósult meg.

1 BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin, 1888), 518–529; CONCHA Győző, *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik* (Budapest: Franklin, 1885), 190, 195–196; H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795* (Budapest: Akadémiai-Zrínyi, 1967), 66.

2 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 3. kieg. kiad. (Budapest: Akadémiai, 1996), 292–301.

erdélyi kontextusban³ Aranka röpiratainak sajátossága éppen az volt, hogy a rendiség előtt álló dilemmát az angol politikai berendezkedés párhuzamában ábrázolta.⁴ Dávid Péter egy korábbi cikkben pedig úgy érvelt, hogy az *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* beilleszthető az összehasonlító módszert alkalmazó utópikus államjogi művek sorába, amelyek célja a magyar alkotmány felértékelése volt.⁵ Kósa János és Moritz Csáky korábbi kutatásai⁶ már a montesquieu-i párhuzamra hivatkozva hívták fel a figyelmet ez idő tájt az összehasonlítás perspektívájának látványos beszűkülésére. Concha Győző pedig még az 1780-as években népszerű lengyel, francia, porosz párhuzamokkal szemben emelte ki az összehasonlítás angolmán karakterét.⁷ A jelenség a korabeli politikai közbeszédben, többek között Berzeviczy Gergely (1763–1822) 1790 áprilisából származó fogalmazványában is feltűnt.⁸

A politikai irodalom összehasonlító perspektívájára a történettudomány tehát már régóta felfigyelt, jelentésével azonban keveset foglalkozott. Ezt a magyarországi Montesquieu-kutatás helyzete is megerősíti. A késői rendiség időszakában *A törvények szellemét* leginkább a VIII. könyv IX. fejezetében található magyar vonatkozások és a tör-

3 A magyarországi és erdélyi vitákat összefoglalja BIRÓ Annamária, „A történelem mint politikai provokáció az 1790-es évek röpiratirodalmában”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 55, 1. sz. (2011): 3–29, 3–16.

4 BIRÓ, *i. m.*, 17. A korábbi szerzők ezt a párhuzamot inkább illúzióként vagy a szöveg gyengeségként fogták föl. Vö. BALLAGI, *i. m.*, 520–523; KOSÁRY, *i. m.*, 597. A tanulmány címében lévő idézethez lásd ARANKA György, *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése*, (Kolozsvár: Hochmeister, 1790), 7.

5 DÁVID Péter, „nyájás társalkodás» vagy »egy úgynevezett piknyik«. Aranka György programjának politikusságáról”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 266–276.

6 KÓSA János, „Török Lajos irodalmi munkásságához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 56, 1. füz. (1948): 45–49, 45–49; MORITZ CSÁKY, „Die Verfassung und ihre Reform” in MORITZ CSÁKY, *Von der Aufklärung zum Liberalismus: Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*, 57–117 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981), 80–85.

7 Lásd pl. CONCHA Győzőnél: „E néhány rövid év virágzó politikai irodalma minden lépten nyomon Angliával foglalkozik, lelkesedik érte, hasonlítgatja Magyarországgal, majd gáncsolja, sőt a hol nem is említi, Anglia befolyása alatt áll, ez lebeg előtte.” CONCHA, *i. m.*, 203.

8 Itt a szerző az angol párhuzam toposzával támasztotta alá, hogy a Habsburg-ház örökösödési vonalának megszakadásával miért lenne érdemes angol herceget hívni a magyar trónra: „Az idegen fejedelmek közül viszont kit lehetne választani? Nem akarom megnevezni a porosz fejedelmeket, mivel őket túlságosan zsarnoki eszmék itatják át, sem Itália vagy Germánia kisebb fejedelmeit, bár köztük is akadnak, kik nagy lelki kiválóságokkal vannak ellátva; legtanácsosabb lenne Franciaország vagy Anglia fejedelmei közül választani s az utóbbit helyhezhetnők első sorba; mert a dolgok mai állásában előbbre kell helyezni az ily nagy időkben is törvényt diktáló szabad és boldog Angliát a gyenge s nagy forradalmak által egyéni célokért küzdő Franciaországnál. A mi szabad alkotmányunknak a legnagyobb biztosítéka lenne a hasonlóan szabad, ugyanazon elvek által fenntartott és kormányzott nemzetnek mintegy természetes szövetsége. Kormányformánk ugyanis megegyezik Angliával, valamint jellemünk is lényegileg az angollal azonos. Ezért nem okozna nehézséget a királynak a mi szokásainkhoz alkalmazkodni, azok szerint áthasonulni.” BERZEVICZY Gergely, „Ausztria uralma Magyarországon”, ford. KEMÉNY Gábor in *A magyar függetlenségi nyilatkozatok története I.*, kiad., BALLAI Károly, 37–56 (Budapest: Merkantil, 1935), 54. Az eredeti latinhoz (*De dominio Austriae in Hungaria. Budae, 1790. Aprili.*) lásd *A magyar jakobinusok iratai I*, s.a.r. BENDA Kálmán (Budapest: Akadémiai, 1957), 92–105.

vényhozás összefüggésében szokás hivatkozni.⁹ A nagyfokú bizonytalanság ellenére Montesquieu művének mitologikus hatástörténete mégis állandó eleme maradt a történeti elbeszéléseknek.¹⁰ A leszűkítő értelmezés Péter László tanulmányában is megjelent, amely szintén a montesquieu-i összehasonlító tudomány politikai karakterére fókuszált.¹¹ Péter cikke mindemellett megvilágította a dilemmát (Montesquieu paradoxonját), amellyel nemcsak az 1990-es évek elején, hanem a II. József uralmát követően is szembe kellett nézni. A probléma általánosan a szabadság két felfogásának elválasztásából (vagyis az állam és az egyén javának megkülönböztetéséből) fakadt, amelyek így bizonyos esetekben egymás kizáró okaivá válhattak. Az összehasonlítás funkcionális jelentősége éppen ilyen helyzetekben, az aktuális hasonlóságok és különbségek felfedezése révén mutatkozott meg.¹² A politikai karakter kiemelése ugyanakkor nem magyarázza, hogy a korabeli összehasonlító műveket, még ha egy régi politikai, morális műfaj továbbélésének tekinthetők is, a 18. században miért illették tudományos jelzővel, illetve az sem világos, hogy ilyen esetekben milyen előfeltevések, tematikák legitimálták és tették sikeressé ezt a fajta tudományt.

Annak érdekében, hogy a kérdésre választ kaphassunk, először az összehasonlítás gyakorlatára és elméleti kontextusára kell koncentrálnunk. A két irányzat különbségei mai szemszögből ellentmondásosnak tűnhet, ami mögött a filozófiai módszer és a praktikus (politikai) morál összeegyeztetésének évszázados problémája is felfedezhető. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a teoretikus megközelítés nem közvetlenül a morális tudományból (a politikai összehasonlításból), hanem a filozófia könyvek ismeretelméleti és logikai fejezeteiből volt megismerhető. A tanulmány második része tovább viszi a gondolatmenetet és azt vizsgálja, hogy erre a filozófiai örökségre támaszkodva a 18.

9 Lásd Sándor Lipót *főherceg nádor iratai 1790–1795*, kiadt., bev. tan., jegyz. MÁLYUSZ Elemér, (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926), 14–15; BENDA, *i. m.*, xii, xxi; KOSÁRY, *i. m.*, 258, 327–328. Montesquieu szintetikus összehasonlító narratívája ezen a ponton a romlásnak indult monarchikus kormányzás ellensúlyát, stabilitását adó garanciákat kereste és találta meg a magyar arisztokrácia 1741-es esküjében. Vö. MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*, ford. CSÉCSY Imre, SEBESTYÉN Pál (Budapest: Osiris–Attraktor, 2000), 195–196, 197.

10 Ezt a mitologikus interpretációt a kutatás a szerző korabeli népszerűségével és a politikai felhasználhatósággal szokta indokolni. A francia államelmélet (akár német transzferek útján érkező) recepciójára utaló közvetlen bizonyíték azonban eddig nem került elő. Lásd BALÁZS Péter, PENKE Olga, „Montesquieu gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 1. sz. (2012): 3–21, 4–8. Vö. SZIJÁRTÓ M. István, *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése* (Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2016), 231, 239–240, 279.

11 Lásd PÉTER László, „Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990” in PÉTER László, *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar kelet-európai történelemből*, 342–354 (Budapest: Osiris, 1998), 342–349. Vö. MONTESQUIEU, *i. m.*, 245, 292.

12 Jelen esetben az angol kormányzati hagyomány felhasználása, illetve a más országok nyújtotta minták elutasítása révén. Hasonló módon érvelt SZENTE Zoltán, „A jog-összehasonlítás mint legitimitációs érv. Adalékok a dualizmus kori parlamentarizmus-vitákhoz” in *Ünnepi kötet Dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára*, gond. TÓTH Judit, 286–294 (Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2015), 286–287. Az angol–magyar párhuzam 19. századi történetéhez: Uo., 287–294. A kérdéshez még: MIRU György, „Bevezetés” in MIRU György, *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben* (Budapest: L'Harmattan – TIT Kossuth Klub, 2015), 69–93.

század közepén a politikatudomány miként fogalmazta újra az összehasonlító művek számára oly fontos államformatan politikai szókészletét. A dolgozat végül három példán keresztül azt mutatja meg, hogy az 1790-es évek rendi ellenállásában miként működött az összehasonlítás régi és újabb felfogása, és mindez hogyan járult hozzá a korlátozott monarchia és a vegyes alkotmány melletti érvelés kialakulásához.

Összehasonlítás a filozófiai és a morális tudományokban

Az összehasonlítás 18. századi gyakorlatában a szakirodalom általánosan az ellentmondást fedezi föl, amit ilyenkor a gyakorlat és a változatos szerzői intenciók feszültségével igyekszik megmagyarázni. Habár az állítás nominálisan igaznak is tekinthető, érdemes figyelembe venni, hogy az összehasonlító művek módszereit az európai és a lokális kontextusok egyszerre formálták.¹³ A sokféle megvalósulás azonban még így sem zárja ki, hogy a gyakorlat eleve ne felelt volna meg a magasabb tudományosság mércéjének.¹⁴ A kora újkori összehasonlító irodalom körüli bizonytalanság egyértelműen a modern tudományos önszemléletből következik, amely módszertani eljárásokból vezeti le saját alapfogalmait. Ehhez képest látványos különbségnek tűnik, hogy a kora újkori tudományos praxisban a hangsúly még kevésbé a módszertanokon, mintsem az ezek által koordinált elmélet és gyakorlat összeegyeztetésében volt megragadható. A felvilágosodás időszakában ennek jellemző jelszavai (*theoria cum praxi, utile et dulce*) többségében még a tudás egységes eszményét fejezték ki.¹⁵ Melvin Richter szerint a mai szempontból hiányosnak tetsző legitimációs alapot a filozófiában kell keresni.¹⁶ Az összehasonlító művek vonatkozásában (tudománytörténetileg) mégis többről lehet szó, mint a tudományosság legitimációs eszközzé válásáról. A korabeli filozófiai metodológiákban a *comparatio* ugyanis eleve tudományos minőséget jelölt.

A 17. század tudományos forradalmának egyik jellemzője éppen az ismeretelméleti és (kutatás)módszertani viták megszorodása volt.¹⁷ A *comparatio* technikája ekkor még erősen kötődött a humanista retorikai hagyományhoz, amely az oráció, a politikai beszéd, de a filozófiai disputáció műfajainak is eszköztárát képezte. A retorikai és a tudományos ismeretek elválasztását a 17–18. század fordulóján született filozófiai mun-

13 Melvin RICHTER, „Two Eighteenth-Century Senses of »Comparison« in Locke and Montesquieu”, *Jahrbuch für Recht und Ethik* 8 (2000): 385–406, 406.

14 A vázolt interpretációs sémához illeszkedő gondolatmenetre épült Sente Zoltán cikke is, amely kritikus megközelítése révén az összehasonlítás korabeli deficitjeit – minthogy politikai, kevésbé tudományos célokat képviseltek, általában nem állt mögöttük komolyabb kutatás, illetve nem tartoztak a közjogi irodalom fősodorához – hangsúlyozta. Vö. SZENTE Zoltán, „Az angol és a magyar párhuzamos alkotmányfejlődés mítosza”, *Közjogi Szemle* 9, 2. sz. (2016): 23–32, 27–31.

15 Hasonlóan érvel RICHTER, *i. m.*, 385–386.

16 RICHTER, *i. m.*, 387–389.

17 A 17. század „tudományos forradalmához” lásd John HENRY, *Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, 2nd Ed. (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 1–8.

kák kezdtek exponálni. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) *Újabb értekezések az emberi értelemről* című (1765) posztumusz műve például már a tudás „szűk” definícióját alkalmazta, amely csak a (filozófiai) igazság ismeretére vonatkozó kijelentéseket foglalhatta magában, és amelytől a szónoklattan feltétlenül el kellett választani.¹⁸ Ugyan a német filozófus megkülönböztetése a locke-i filozófiával való szembenállást is demonstrálta, a szöveg hely későbbi szakasza az összehasonlítást a filozófiai (logikai) relációk (az ideák megegyezése, nem megegyezése, két idea viszonyának megállapítása) szintjére utalta. David Hume (1711–1776) közel negyven évvel később megjelent művében ugyancsak megerősítette, hogy az összehasonlítás az emberi képzelőerő természetes képessége, amelyet csak a filozófia szintjén vagyunk képesek kiterjesztő értelemben használni.¹⁹ Hume a filozófiai hagyománynak megfelelően az összehasonlításban filozófiai eszközt látott, amelynek segítségével pontosan megállapítható a tárgyak és ideák közötti viszony. Locke, Leibniz és Hume esetében ez a viszony a logikai kapcsolatra vonatkozott és a dialektika hármass felosztásából indult ki, amit aztán a szerzők saját klasszifikációi átformáltak.²⁰

Locke, Leibniz és Hume könyveiben a hangsúly a metafizikai ismertelméletre került, vagyis ezek a művek némi leegyszerűsítéssel az összehasonlítást az ismeretszerzés változó kondícióinak összefüggésében tárgyalták. Ezzel szemben a korabeli logikai értekezések inkább pedagógiai, didaktikus kontextusban váltak hozzáférhetővé, és az arisztotelészi felosztásnak engedelmessé a moráltól elkülönítve tárgyalták a gondolkodást, valamint az ismeretelméletet. A logika köznapi, politikai felhasználását tehát nem tanították, a hangsúly a filozófiai gondolkodás elsajátításán volt.²¹ A filozófiai per-

18 Gottfried Wilhem LEIBNIZ, *Újabb értekezések az emberi értelemről*, ford. BOROS GÁBOR, KÉKEDI BÁLINT, MOLDVAY TAMÁS, SALLAY VIOLA (Budapest: L'Harmattan, 2005), 340. A mű első változata a kutatás szerint már 1704 májusában kész volt. *Uo.*, 10.

19 „A reláció vagy kapcsolat szót két, igen különböző értelemben szokás használni. Vagy azt a minőséget értik rajta, amelynek révén a képzelőerő összekapcsolja az ideákat, és az egyik idea – mint láttuk – természetes módon maga után vonja a másikat, vagy pedig azt a sajátos vonatkozást, amelynek tekintetében jónak látunk összehasonlítani két ideát, még ha a képzelőerő teljesen önkényesen egyesíti is őket. A köznyelv mindig az előbbi értelemben használja a reláció vagy kapcsolat szót, és csupán a filozófiában terjesztjük ki jelentését az összehasonlítás tetszőleges tárgyaira, akár van összekapcsoló elv e tárgyak között, akár nincs.” DAVID HUME, *Értekezés az emberi természetről*, ford. BENCE GYÖRGY (Budapest: Akadémiai, 2006), 32–33. Hume aztán könyve egy másik pontján további különbséget vezetett be arra vonatkozóan, hogy az összehasonlítás mikor hat csupán az érzékekre, és mikor a gondolkodásra. *Uo.*, 86.

20 A filozófiarelációkat Locke négy kategóriába sorolta: 1) azonosság, különbözőség 2) viszonyító létezés vagy eltérés 3) együttes létezés vagy szükségszerű kapcsolat 4) valóságos létezés. JOHN LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, ford. VASSÁNYI MIKLÓS, CSORDÁS DÁVID (Budapest: Osiris, 2003), 595–598. Leibniz könyvében ugyanez a felosztás szerepelt, míg Hume tapasztalati tudományában már hét kategóriát alkalmazott: 1) hasonlóság 2) azonosság 3) tér-idő relációja 4) mennyiségek, számok 5) két tárgy, szubjektum közös tulajdonságainak mértéke 6) ellentétesség 7) a tapasztalati úton szerzett ismeretek és az ok-okozati kapcsolat. LEIBNIZ, *i. m.*, 340–341; HUME, *i. m.*, 32–33.

21 Lásd még Christian WOLFF, *Philosophia rationalis sive Logica. Methodo scientifica pertractata et ad usum scientiarum atque vitae aptata. Praemittitur discursu praeliminaris de philosophia in genere. Editio altera emendatior* (Francofurti et Lipsiae: Officina Libraria Regia, 1732); REVICZKY

cepció azonban már antropológiai előfeltevésekből fakadt. Az eszmék, gondolatok, tárgyak összehasonlítása így valamilyen minőségben az emberi gondolkodás és a tudás jellemzője kellett, hogy legyen. Johann Gottlieb Heineccius széles körben használt logika tankönyvében az emberi elme veleszületett képességeinek (*facultas mentis*) hármas funkciója (észlelés / *percipere*, ítélkezés / *judicare*, következtetés / *ratiocinare*) közül az utolsóhoz kötötte az ideák összehasonlítását. Mint írja:

Amikor a megértés az egyszerű ideák révén gyarapodik, észlelésnek; valahányszor pedig a kettőt önmagában összeveti, megítélésnek; utoljára, midőn a három egymás közt eszmét cserél, szillogizmusnak vagy következtetésnek mondatik.²²

Heineccius véleménye láthatóan abban is megegyezett Leibniz és Hume megállapításaival, hogy az összehasonlítás célját az igazság felismerésében határozta meg.²³ Mindemellett kérdéses volt, hogy az összehasonlítás eszköze mennyire felel meg a filozófiai ideák tisztaságával szemben támasztott szigorú elvárásoknak. A problémát az jelentette, hogy az ismeretelmélet és a logika az igaz állításokat matematikai módszerrel vizsgálta, aminek a szillogizmusokkal történő bizonyítás ekkor még nem képezte szerves részét. A morál területén így mindez csak az igazság valószínűségének meghatározására volt elég.²⁴ A tökéletlen emberi megértéssel szembeni szkepszis ezen a ponton erősítette a retorikai bizonyítás kiszámíthatatlanságát. A igaz állítások valószínűségét a logikai tanmesterek egységesen még a 19. században is a teljes és csonka szillogizmusok altípusaival magyarázták,²⁵ a demonstráció pedig olyan (retorikai) fogalmakra épült, mint az *indukció*, az *analógia* vagy különbség esetén a *redukció*.²⁶

Antal, *Elementa philosophiæ rationalis seu Logica in usum auditorum conscripta ab Antonio Reviczky, e Societate Jesu Philosophiæ Doctore, ejusdem in Universitate Tyrnaviensi Professore Publico Ordinario* (Tyrnavia: Academicis Societatis Jesu, 1757); BERÉNYI Alexander, *Philosophia rationalis, seu Logica, in usum Discipulorum adornata* (Agriae: Caroli Josephi Bauer, 1762); Andreas BOEHMIUS, *Logica in usum auditorii sui ordine scientifico conscripta ab Andrea Boehmio*, Editio Secunda (Francofurti et Moenum: Henr. Ludov. Boenner, 1762).

22 „§. X. Quando ideas simplices acquirit intellectus, PERCIPERE; quoties binas inter se comparat, JUDICARE; denique, cum tres inter se confert, συλλογιζεσθαι seu RATIOCINARI dicitur.” Joh. Gottl. HEINECCIUS, *Elementa Philosophiæ Rationalis & Moralis, Ex principiis admodum evidentibus justo ordine adornata. Praemissa est Historia Philosophica*, Editio Quinta Accuratissima (Genevae: Cramer & Philibert, 1744), 38.

23 HEINECCIUS, *i. m.*, 37.

24 Ezt mutatja az 1706-tól Halléban matematikát és logikát oktató Christian Wolff esete is. Aki a filozófia matematikai megalapozását tárgyaló 1703-as doktori disszertációjában (*De philosophia practica universalis, mathematica methodo conscripta...*) éppen ezért még nem élt ezzel az eszközzel. A fordulatra, aze aztán a wolffi praktikus filozófia módszertani alapját képezte, végül maga Leibniz beszélt rá. A Leibniz–Wolff-levelezés ezen szakaszáról lásd Charles A. CORR, „Christian Wolff and Leibniz”, *Journal of the History of Ideas*, 36, No. 2. (1975): 241–262, 245–247.

25 Ehhez és az összehasonlítás viszonyaihoz lásd HEINECCIUS, *i. m.*, 50–51., 52–57.

26 Vö. Steph. SZENTGYÖRGYI, *Logica multum mutata, et quoad facere licuit, aevo nostro accommodata* (Posonii: Simonis Petri Weber, 1805): 66–68; ERCSEI János, *Gondolkodástan vagy Logica. Kéz könyv-*

Az összehasonlítás filozófiai eszménye az említett nehézségek ellenére is megtermékenyítően hatott a politikai morál területét vizsgáló értekezésekre. Erre találni utalást a montesquieu-i összehasonlító tudomány kritikáját adó Jean Louis de Lolme (1740–1806) *The Constitution of England* című könyvének előszavában is,²⁷ ahol a szerző már a bizonytalan emberi tudás és a matematikai premisszákra épülő eljárások valós párhuzamáról beszélt:

Általánosságban a politika tudományát mint szigorú tudományt tartják számon, vagyis mint tudomány képes a valódi bizonyosságra és ezért kétségtelenül megalapozottabb, mint ahogy azt oly sokszor az olvasó gyanítaná. Az emberi tudás azonban, melyen az ilyen tudomány a maga előzetes alaptételeivel és meghatározásaival nyugszik, ezidáig meglepően tökéletlennek bizonyult.²⁸

A könyv bevezető szakaszában aztán már a matematikai módszert jelölte meg követendő eljárásként:

Amint a matematikus, hogy könnyebben feltárja az arányokat, melyeket vizsgál, kezdésként megszabadítja egyenleteit az együttthatóktól vagy azon mennyiségektől, melyek csak akadályozzák anélkül, hogy megfelelő módon kiegészítenék azt – így tehát előnyös a vizsgálódó számára az okokat követően, amelyek egy kormányzat egyensúlyi helyzetét megteremtik, és melyeket már korábban tanulmányozott, ha megszabadul a flotta, a hadsereg, az idegenekkel való kereskedés, a távoli és kiterjedt uralkodás apparátusaitól, egyszóval minden olyan ragyogó körülménytől, amelyek oly nagy hatással bírnak egy ereje teljében lévő társaság külső megjelenésére, habár semmilyen kapcsolatban nem állnak annak valós alapelveivel.²⁹

---

vül tanítványai számára kiadta Ercsei János, A' M. Vásárhelyi ev. ref. főiskolában elméleti és gyakorlati filosofiát tanító k. r. Professzor (M. Vásárhely: Ev. Ref. Főisk., 1840), 209–212.

27 A mű első kiadása 1771-ben, Amszterdamban, francia nyelven, *Constitution de L' Angleterre* címmel jelent meg. A továbbiakban a mű 1792-es angol fordítását használom. Jean Louis DE LOLME, *The Constitution of England; or, an Account of the English Government: in which it is compared, both with the Republican Form of Government, and the Other Monarchies in Europe*, A New Edition, Corrected, (Basil: J. J. Tourneisen, 1792).

28 „In general, the Science of Politics, considered as an exact Science, that is to say, as a Science capable of actual demonstration, is infinitely deeper than the Reader so much perhaps as suspects. The knowledge of Man, on which such a Science, with its preliminary axioms and definitions, is to be grounded, has hitherto remained surprisingly imperfect.” DE LOME, *i. m.*, X.

29 „As the Mathematician, the better to discover the proportions he investigates, begins with freeing his equation from coefficients, or such other quantities as only perplex without properly constituting it, – so it may be advantageous to the inquirer after the causes that produce the equilibrium of a government, to have previously studied them, disengaged from the apparatus of fleets, armies, foreign trade, distant and extensive dominions, in a word, from all those brilliant circumstances which so greatly affect the external appearance of a powerful Society, but have no essential connexion with the real principles of it.” DE LOLME, *i. m.*, 2–3.

De Lolme megfogalmazása két tekintetben is jelentős. Egyrészt világossá válik, hogy a (matematikai) filozófiai módszer alkalmazása még a 18. század második felének politikatudományában is kérdéseket vetett fel. Másrészt egyértelművé tette, hogy ez a szillogizmusok bizonyító értékén alapuló metódus már a filozófiai megértés részévé vált. Melvin Richter ugyanerre a konfliktusra mutatott rá John Locke és Montesquieu korábbi példáin.³⁰ Richter ezen a ponton azt állította, hogy ugyan mindkét szerző filozófusként közelítette meg témáját, Locke esetében az összehasonlítás megmaradt a filozófia szűkebb (ismeretelméleti) keretei között. Vele ellentétben Montesquieu a francia abszolút monarchiával szemben próbálta felhasználni ezt a módszert.³¹ Nála ezért az összehasonlítás fogalmilag is eltávolodott az ismeretelmélettől, amihez ugyanakkor a politikai viszonyok elemzésére alkalmas terminológiára is szüksége volt. Montesquieu-nek de Lolme-hoz hasonlóan különbséget kellett tennie a *comparatio* filozófiai felfogása és a morális tudományban is alkalmazható változat között. Richter kiemeli, hogy a francia szerző ennek érdekében az összehasonlítás öt különböző kategóriáját használta művében, míg Locke munkája mindössze egy felosztást érvényesített.³²

Az összehasonlítás 18. századi felértékelődése tehát a filozófiában és a morális tudományban egy párhuzamos folyamat részét képezte, amely a közös eszmények ellenére eltérő végeredményhez vezetett a két tudásterületen. A morál továbbra sem tudta reprodukálni a logikai érvelések tisztaságát és egyszerűségét. Azaz a tudás bizonyosságának köztes minőségét jelölte.³³ A 18. század első felére a politika tudománya szintén az új filozófiai módszertől vált függővé, előszeretettel élt az összehasonlítás eszközével, gyakorlati (olykor nyíltan politikai) célokot szolgált, tárgyterülete pedig a kormányzati lépések, az állami intézmények, valamint a polgári társadalom háromszögében körvonalazódott. Ebben a folyamatban megkérdőjelezhetetlen szerepe volt Montesquieu-nek és az államformatan újrafogalmazásának.

30 Az összehasonlítás 18–19. századi kontextusához lásd még: Melvin RICHTER, „Comparative Political Analysis in Montesquieu and Tocqueville”, *Comparative Politics*, 1 No. 2. (1969): 129–160; Melvin RICHTER, „The Uses of Theory: Tocqueville’s Adaptation of Montesquieu”, in *Essays in Theory and History: An Approach to the Social Sciences*, ed. Melvin RICHTER, (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1970), 74–102; Melvin RICHTER, „»That Vast Tribe of Ideas«: Competing Concepts and Practices of Comparison in the Political and Social Thought of Eighteenth-Century Europe”, *Archiv für Begriffsgeschichte* 44 (2002): 199–219; Melvin RICHTER, „Tocqueville and Guizot on Democracy: from a Type of Society to a Political Regime”, *History of European Ideas* 30, Vol. 1., (2004): 61–82.

31 A montesquieu-i tudományos törekvések politikai kontextusához lásd Melvin RICHTER, „Montesquieu and the Concept of Civil Society”, *The European Legacy* 3, No. 6. (1998): 33–41, 35–38.

32 RICHTER, *Two Eighteenth-Century...*, 389–406.

33 Shapin tanulmánya hangsúlyozta, hogy a jelenség végül a kora újkori tudásfogalmak (*scientia*, *ars*, *prudentia*, *historia*) kiegészüléséhez vezetett. A tudományos (*wissenschaftlich*, *scientific*) kifejezés így a tudás emelkedettségét is jelentette. Vö. Steven SHAPIN, „The Man of Science” in *The Cambridge History of Science*, eds. Katharine PARK, Lorraine DASTON, 179–191 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 179–182.

Kormányzati tematika, államformatan és szuverenitás

Az összehasonlító politikatudomány iránt támadt igény maga is a 17. századi európai szuverén államok és államrendszerek kölcsönös egyensúlyától függött. John Pocock a *Barbarism and Religion* második kötetében erre a status quóra mint a háborún és vallási előítéleten való felülemelkedés zálogaként tekintett.³⁴ Ennek köszönhetően hangsúlyossá vált a kérdés, hogy az abszolút hatalom torzításából fakadó politikai, társadalmi, felekezeti ellentétek az állami szuverenitás csorbítása nélkül miként oldhatók fel a gazdasági versengés, az erkölcsi finomodás, a csinosodás formái vagy a lokális felvilágosodások koordinátái mentén.³⁵ Az összehasonlító tudomány haszna és vonzereje ebből fakadóan attól is függött, hogy képes-e hihetően alátámasztani, hogy az államok közötti verseny, a civilizálódás folyamatába történő bekapcsolódás vagy a csinosodás kulturális értékeinek megőrzése valóban az állami élet fejlődését szolgálják.³⁶ A tudományos munkák jelentős része ezen a ponton a fejlődést leíró tényezőkre koncentrált, ebben pedig a kormányzati tevékenység mérhető és nem mérhető szegmenseinek kiemelt szerepet tulajdonított.

Az állam és az abszolút hatalom szerepének újraértékelése együtt járt a fogalomkészlet megújulásával. Miközben a szabad alkotmány és a mérsékelt, az egyensúlyt fenntartani képes kormányzat vált a politikai gondolkodás eszményévé, az európai gyakorlat még a század végén is döntően az abszolút hatalomgyakorlás jegyeit mutatta föl.³⁷ A megújulás két hagyomány keveredése révén, erősen átpolitizált körülmények között ment végbe. Az egyik kútfő az arisztotelészi politikai iskola és államformatan hagyománya volt, amely Bodintól kezdve az osztatlan szuverenitás megalapozását tekintette elsődlegesnek, ehhez pedig a monarchia politikai berendezkedését használta fel. A második történeti előképpel bíró megközelítést az abszolutizmussal leértékelődött kevert alkotmányok polübioszi tana fogalmazta meg. Utóbbi az osztott szuverenitás elképzelésére épült, és a Kr. e. 2. századi római hódítás tapasztalatain egy vegyes monarchikus kormányzatot vizionált, ahol a hatalmi előnyök és a politikai egyensúly kérdése össze-

34 Richard DEVETAK, „Historiographical Foundation of Modern International Thought. Histories of European State-System from Florence to Göttingen”, *History of European Ideas* 41, Iss. 1. (2015): 62–77, 62–63. Vö. J. G. A. POCK, *Barbarism and Religion II. Narratives of Civil Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 20.

35 A problémát a lokális, városi kultúratermelés oldaláról elemzi: Teodora BRNARDIĆ, „The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-History”, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 13, No. 3. (2016): 411–435.

36 Vö. HONT István, *Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge, Massachusetts–London: Belknap, 2005), 1–37.

37 Az abszolút uralom elméletének és gyakorlatának különbségét elemezte: HAHNER Péter, „Nevék és tények: az abszolút monarchia mint jelenség”, in *Az abszolút monarchia*, szerk. KÉPES György (Budapest: Gondolat, 2011), 128–135; SASHALMI Endre, „Az abszolutizmus: az abszolút monarchia elmélete”, in *Uo.*, 16–32.

egyeztethető volt a hódítás céljával.³⁸ Mint az látható lesz, a 18. században a vegyes politikai rendszerek megítélése lényegében azon múltott, hogy az adott szerző a szuverenitás melyik koncepcióját fogadta el. Az átalakulás hátterében egy olyan államelméleti irodalom állt, amely az abszolút monarchia jellegzetességeit, romlásának, uralmi formájának leírását, legitimációját tekintette elsődleges feladatának, és egy egységes, osztatlan hatalomelméletből indult ki.

Az abszolút hatalom pozitív hivatkozási alapját a 17. századra a természetjog biztosította. Samuel Pufendorf a *De officio hominis et civis* (1673) második könyvében (a klasszikus formatant ismertető fejezetben) rögzítette, hogy a monarchia a tanácskozásban és a döntéshozatalban mindenképpen hatékonyabbnak mutatkozik másik két társánál (arisztokrácia, demokrácia).³⁹ Mivel a hatalomgyakorlás ebben a formában nem kötődött meghatározott időhöz vagy helyhez, ezért a szuverén bárhol és bármikor képes volt cselekedni.⁴⁰ Pufendorfnál a monarchia a szuverén abszolút hatalmához és a kormányzat hatékonyságához leginkább illeszkedő politikai berendezkedésként tűnt fel,⁴¹ amely különösen az egy- és többszemélyes uralmat jellemzi, és amely az emberi és polgári törvények felett áll.⁴² A pufendorfi államformatanban a hangsúly az arisztotelészi tiszta formákra került, ugyanis ezek voltak azok, amelyekben „a szuverenitás egy egységben koncentrálódik, így kiterjed az állam minden részére és ügyére, tehát osztatlan és sértetlen”.⁴³ Pufendorfnál a csoportosítás másik, kevésbé hatékony példáját a „szabálytalan” formák kategóriája jelentette. Ezek közös jellemzője, hogy a szuverenitás megosztott, ami szerinte az állam lényegi alapján esett csorbulásként volt felfogható.

A szabálytalan kormányforma az, amelyben nem találjuk azt az egységet, amely egy állam lényegét oly teljes mértékben meghatározza, nem az ország igazgatásában lévő betegségek vagy hibák következtében, hanem mert szabálytalan formáját mindig is a közösségi jog vagy a szokás legitimálta. Végtelen mód van arra, hogy eltérjünk a helyestől és ennek révén egy szabálytalan

38 Kostas VLASSOPOULOS, „Sparta and Rome in Early Modern Thought: a Comparative Approach”, in *Sparta in Modern Thoughts. Politics, History and Culture*, eds. Stephen HODKINSON, Ian MACGREGOR MORRIS, 43–69 (Swansea: The Classical Press of Wales, 2012), 45–46. Az összehasonlítás antik görög (thuküdidészi, platóni, arisztotelészi, polübioszi) megfogalmazásához lásd David E. HAHN, „The Mixed Constitution in Greek Thought”, in *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, ed. Ryan K. BALLOT (Chichester–Malden: Wiley-Blackwell, 2009), 178–198. Az amerikai alkotmányozásban: Carrie-Ann BIONDI, „Aristotle on the Mixed Constitution and Its Relevance for American Political Thought”, in *Freedom, Reason, and the Polis. Essays in Ancient Greek Political Philosophy*, eds. David KEYT & Fred Dycus MILLER, 176–198 (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 190–197.

39 A pufendorfi természetjogi ideológia fejlődéstörténetéhez lásd Richard TUCK, *Natural Rights Theories. Their Origin and Development* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 156–173.

40 Pufendorf ezek romlott típusait (zsarnokság, oligarcha, ochlokrácia) is Arisztotelész nyomán értelmezi. Samuel PUFENDORF, *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law*, ed. by James TULLY, transl. by Michael SILVERTHRONE (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 142.

41 PUFENDORF, *i. m.*, 151–154.

42 Máshol kormányzatokban inkább korlátozott a szuverén hatalma. PUFENDORF, *i. m.*, 146–147.

43 PUFENDORF, *i. m.*, 142.

kormányzat esetében nem lehet szilárd és egyértelmű jellegzetességeket meghatározni. Ugyan természete egy-két példából világosan megérthető. Például szabálytalanság történik némely országokban, ahol a szenátus és az emberek teljes körűen irányítják a közügyeket, azonban valamilyen módon egyik sem tartozik felelősséggel a másiknak, ugyanúgy egy királyságban, ahol a fő emberek hatalma oly nagyra nőtt, hogy többé már nem a király alattvalói, hanem vele egyenlőtlen szövetségesei.⁴⁴

Az államformatan 18. századi újrafogalmazása részben a pufendorfi tanokkal, részben a monarchiával való szembenállás jegyében ment végbe a kontinens nyugati felének politikai gondolkodásában. Ezt persze a korábbi évtizedek felekezeti konfliktusai is alátámasztották. Az új megállapítások alapját az a megfigyelés képezte, hogy az ideális formákról alkotott régi arisztotelészi meghatározások túlértékelték a monarchiát, illetve nem adtak kellő magyarázatot az uralkodói önkény problémájára.⁴⁵ A hagyományos felfogás szerint az uralom torz formája a politikai alkotmányok természetére (a rossz törvényekből vagy a törvények rossz használatából), illetve a téves kormányzati döntésekre vezethető vissza.⁴⁶ A 18. század derekára ezzel szemben elterjedt nézetté válik, hogy a kérdés inkább a kormányzás mögöttes, általános okai felől válaszolható meg.⁴⁷ Ezt a szemléleti váltást legkomplexebb módon Montesquieu könyve dolgozta ki.

44 „An irregular form of government [*respublica irregularis*] is one in which we do not find that unity which is the essence of a state so completely established, not because of a disease or fault in the administration of the country, but because the irregularity of its form has been as it were legitimated by public law or custom. There are infinite ways to deviate from correctness, and so in the case of irregular forms of government one cannot define fixed and definite kinds. One can, however, clearly understand the nature of irregular forms from one or two examples. For instance, irregularity occurs in some countries where senate and people handle public business with ultimate right in both parts in such a way that neither is answerable to the other, or in a kingdom where the power of the leading men has grown so great that they are no longer the king's subjects but rather his unequal allies.” PUFENDORF, *i. m.*, 143. A vegyes politikai berendezkedés rehabilitására majd csak Christian Wolff 1750-es természetjogi művében (*Institutiones jus naturae et gentium*) került sor. Wolff szerint a vegyes rendszeren alapuló monarchia akkor egyenrangú, ha ténylegesen tudja garantálni a participáció elvén alapuló politikai szabadságot. Wilhelm UWE, „Montesquieu und die Theorie der Mischverfassung. Zur Geschichte einre politischen Idee”, *Saeculum* 75, vol. 1. (2002): 75–91, 88.

45 „Az egyetemes erő lehet egy ember kezében vagy többek kezében. Voltak, akik azt gondolták, hogy mivel az atyai hatalmat a természet rendelte el, az a kormányzás felel meg legjobban a természetnek, amelyet egy ember gyakorol. Az atyai hatalom példája azonban semmit sem bizonyít. Mert ha az atya hatalma az egyszemélyű kormányzásnak felel meg, akkor az atya halála után fivéreinek hatalma vagy a fivérek halála után az unokafivéreké a többek által gyakorolt kormányzásnak felel meg. [...] Helyesebb azt mondani, hogy a természettel az a kormányzat van leginkább összhangban, amelynek sajátos rendszere a legjobban megfelel ama nép természetének, amelynek számára létesítették.” MONTESQUIEU, *i. m.*, 52–53.

46 Ez látszott Pufendorf esetében is, aki a zsarnoki hatalmat úgy jellemezte, mint ami vagy a szuverén személyes hibájának, vagy a törvények rossz használatának eredményeként állhat elő. PUFENDORF, *i. m.*, 143.

47 A szerző akadémiai tagságának korai időszakában még természettudományos kérdésekkel is foglalkozott. Vö. Judith SHKLAR, *Montesquieu*, ford. PÁLOSFALVI Tamás (Budapest: Atlantisz, 1994),

Sylvana Tomaselli szerint a könyv két területen érvényesítette ezt a megújulást. Az első a politikai arisztotelianizmus hagyományán alapult, és a despotizmus kategóriájával egészítette ki az államformatant. A szerző ezzel a kormányformával az Európán kívüli, keleti birodalmakat jellemezte, miközben az Európán belüli elnyomó hatalomról mint folyamatról beszélt. Míg a három hagyományos kormányzati forma a mérsékelt uralom egyensúlyi helyzetén alapult, a zsarnoki rendszer azt a szélsőséges eshetőséget jelenítette meg, „mikor a mérsékelt kormányzat elbukik, és a zsarnokságba süllyed”.⁴⁸ Ebben a politikai konstrukcióban a zsarnoki kormányzás fenntarthatósága eleve kérdésként vetődött fel, mivel a szerző megállapítása szerint „vezérelve szüntelenül romlik”.⁴⁹ Az önkényuralom Európán kívül mégis képes volt önmaga fenntartására, hiszen vezérelvét (a félelem) a körülmények mérsékelni tudták.⁵⁰ *A törvények szelleméről* hasonló megközelítésben tárgyalta a szabad politikai berendezkedés mintájának tartott angol alkotmányt is.⁵¹ Az angol berendezkedésről szóló fejezetben a szerző az alkotmányos szabadság vezérelvén a mérsékelt hatalom egyensúlyát biztosító két hatalmi tényező (törvényhozás és végrehajtás), illetve a bíraskodás meghatározott arányát értette.⁵²

Tomaselli szerint a francia szerző második újítása a szabad köztársasági berendezkedés és az angol kereskedőállam közös nevezőre hozása volt.⁵³ A szabad alkotmány a mérsékelt politikai berendezkedés legjobb formáját jelentette, ezzel pedig a 18. századi

19–26., 39.; RÁCZ Lajos, „Montesquieu utazása Magyarországon”, *Akadémiái Értesítő* 25 (1914): 168–177, 168.

48 MONTESQUIEU, *i. m.*, 197.

49 MONTESQUIEU, *i. m.*, 198.

50 MONTESQUIEU, *i. m.*, 198. Ehhez lásd még a törvények szellemének definícióját. „Nem választottam külön a politikai törvényeket a polgáriaktól. Minthogy egyáltalán nem a törvényekkel foglalkozom, hanem a törvények szellemével, és ez a szellem azokban a különféle vonatkozásokban nyilvánul meg, amelyekben a törvények különféle dolgokkal lehetnek, ezért nem annyira a törvényeknek, mint inkább ezeknek a vonatkozásoknak és ezeknek a dolgoknak természetes rendjét kell követnem.” *Uo.*, 54. A könyv másik pontján arról is említést tesz, hogy ezek közül a törvények szellemének tulajdonítja a legnagyobb hatást. *Uo.*, 198.

51 Mark Goldie tanulmányában jelezte, hogy a leegyszerűsítő whig narratíva az angol szabadságról 1688-ban II. Jakab elűzését és III. Orániai Vilmos trónra lépését követően született meg. Az analógiához hozzátartozott, hogy a monarchia lecserélhető a vegyes rendszerekre. A korban azonban a király abszolút hatalmát lecserélő erős parlamenti hatalmat épp olyan veszélyesnek tartották. Mark GOLDIE, „The English System of Liberty”, in *Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark GOLDIE, Robert WOKLER, 40–78 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 40–43.

52 A francia szerző azonban az angol alkotmányt sosem nevezte vegyes rendszernek. Az angol vegyes berendezkedés koncepcióját az angol jogászok dolgozták ki, akik értelmezésükhöz előszeretettel használták Montesquieu kategóriáit. David LIEBERMANN, „The Mixed Constitution and Common Law”, in *Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark GOLDIE, Robert WOKLER, 317–346 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 336.

53 Tomaselli kiemeli, hogy a törvények szabad szellemének problémája a francia alkotmányos hagyományokból következett, és ekkor már egy több száz évre visszatekintő diskurzusként működött. Lásd Sylvana TOMASELLI, „The Spirit of Nations”, in *Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark GOLDIE, Robert WOKLER, 9–39 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 12–13.

politikai és állami gondolkodás központi kérdésévé vált. A jelenség fogalmi megragadása azonban itt is nehézségekbe ütközött. A század derekára a tudományos összehasonlító művek számos régi-új kategóriát (szabad alkotmány, abszolút monarchia, polgári állam, szabályos és önkényes kormányzat, barbár monarchia, mérsékelt kormányzat, korlátozott, korlátlan monarchia stb.) kezdtek alkalmazni, amelyek már nem mindig az alkotmányt (alkotmányos törvényeket), hanem egyre inkább a kormányzás hatalmi mechanizmusait igyekeztek megragadni.⁵⁴ Az alkotmányos szabadság tehát nem a törvények, inkább az adott ország kormányzatának minőségét leíró jelzővé változott. A montesquieu-i megállapítások ugyanakkor nemcsak a monarchia ellen, hanem mellette is felhasználhatónak bizonyultak. A porosz és az ausztriai (a frigyési, a tereziánus és a jozefinista) felvilágosult kormányzás közép- és kelet-európai példáin jól látszott,⁵⁵ hogy az erős természetjogi felhatalmazást megőrző monarchikus hatalom miként volt leírható az összehasonlítás kompozit kategóriái felől.⁵⁶

Ausztria esetében a szuverenitás osztatlanságát megőrző *örökös és korlátlan monarchia* koncepciójának természetjogi, jogtörténeti legitimációja Karl Anton von Martini (1726–1800) és Franz Ferdinand Edler von Schrötter (1736–1780) műveivel kapott megerősítést.⁵⁷ Martini az oktatásban általánosan alkalmazott tankönyvében külön fejezetet szentelt a kevert kormányzati formáknak, ahol megemlékezett mind a mon-

54 Voltaire és Hume felfogásához lásd Melvin RICHTER, „The comparative Study of Regimes and Societies”, in *Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, eds. Mark GOLDIE, Robert WOKLER, 147–171 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 159–165. Ezzel szemben érdekes ellenpéldát jelentett de Lolme könyve, ahol a szerző célja a hagyományos alkotmány(történeti) vizsgálat megújítása volt, amely a természettudományos egzakttságot megközelítve képes kiiktatni az elemzésből az analogikus, metafizikai és metaforikus fejtegetéseket. De Lolme számára az állam egy megjósolható, szabályszerű, mechanikus szerkezet volt, amelynek vizsgálata a hatalom és valós működő erők összefüggésére alapozható. Véleménye szerint az ősi alkotmány és a jogi megállapodások rossz irányadók a politikai rendszer megértésében, helyette az állam valódi erejére (*real power*) és ennek eloszlására (*distribution*) kell koncentrálnia a tudománynak. A de Lolme féle interpretáció politikai szempontból azonban már a rousseau-i republikánizmussal és Montesquieu-féle egyensúlytannal szemben fogalmazódott meg, és az angol alsóház erős végrehajtó hatalmában találta meg az angol alkotmány stabilitását, amely képes ellenállni a forradalmi változásoknak. Lásd Ian McDANIEL, „Jean Louis Delolme and the Political Science of the English Empire”, *The Historical Journal* 55, 1. Iss. (2012): 21–44, 23–32.

55 Vö. Derek BEALES, „Philosophical Kingship and Enlightened Despotism”, in Derek BEALES, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 28–59 (London–New York: I. B. Tauris, 2005), 30–41.

56 Wilhelm Uwe kiemeli, hogy Montesquieu művének hatása a német kontextusban leginkább az angolokról alkotott kép megváltozásában volt mérhető. A szerzők többsége ezzel szemben kritikus álláspontra helyezkedett a francia szerző ellentmondásos stílusa és kifejtése miatt. UWE, *i. m.*, 89.

57 Lásd kül. Karl Anton von MARTINI, *Allgemeines Recht der Staaten. Zum Gebrauch der öffentlichen Vorlesungen in den k. k. Staaten: Ganz neue von dem Verfaßer selbst veranstaltete Uebersetzung* (Wien: A. Blumauer, 1797), 177–193; Franz Ferdinand EDLER von SCHRÖTTER, *Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrechte, von den Freyheitsbriefen des Durchläuchtigsten Erzhauses von Oesterreich, samt einer Einleitung in die österr. Geschichte und einem Anhang Beylagen*, I–V. Bände (Wien: Joh. Paul Kraus, 1762–1766), ill. Uő., *Österreichische Geschichte*, I–III. Bände (Wien: Kurzböck, 1779–1781).

tesquieu-i, mind a polübioszi felosztásról.⁵⁸ A szerző azonban továbbra is kitartott a monarchia elsőbbsége mellett. Mint azt Polübiosz kapcsán megjegyezte:

Polübiosz tehát azon a véleményen van, hogy ebből a háromból összeállított kormányzati forma bizonyulna a legkiválóbbnak, ellenben ahogy Tacitus nagyon helyesen megjegyezte, a világ úgy van megalkotva, hogy könnyebb egy ilyen alkotmányt dicsérni, mint bevezetni, de a legkevésbé könnyű hosszan fenntartani.⁵⁹

A szuverenitás oszthatatlanságának természetjogi tétele a kormányzati gyakorlatból a politikatudományba és az államformatanba is átszűrődött.⁶⁰ Ignaz de Luca (1746–1799) bécsi statisztikaprofesszor pl. az 1793-ban megjelent *Vorlesungen über die oestreichische Staatsverfassung* című művében I. Frigyes (1175–1198) szabadságlevelére hivatkozva Ausztriát korlátlan monarchiaként határozta meg, amely formát Németalföld és Magyarország alkotmányai is követik.⁶¹ Más kontextusban ez azonban nem zárta ki, hogy elismerje a tartományok vegyes hatalomszerkezetét. A pár évvel korábban megjelent *Geographisches Handbuch von dem östreichischen Staate* negyedik kötetében de Luca a polübioszi kompozit módszert használva érvelt Magyarország arisztokratikus kormányzati struktúrájával szemben:

Csaknem általános Magyarország kormányformáját arisztokratikusként megadni, mégha véleményem szerint eredendően arisztokratikus-demokratikus módon kormányozták is. A királyokat a szabad ég alatt a teljes nép akaratával választották, amely szokást a véletlen törölte el. Európában azt akarják

58 A kettő különbsége a törvények szelleme és a túlhatalom megfogalmazásaiból fakadt. Míg a francia szerző koncepciója lehetővé tette a három hagyományos államforma vegyes kormányzatként történő értelmezését (ilyenkor az elnevezés csak a kormányzat vezérelvét jelölte), addig a polübioszi szisztéma a három hatalom szembeállításából indult ki és egy erősrendet állított fel, ahol az első alkotóelem mindig nagyobb befolyással bírt a többi fölött. Vö. MARTINI, *i. m.*, 162–173.

59 „Wenn also Polybius schon der Meinung ist, daß eine aus diesen dreyen zusammengesetzte Regierungsform die vorzüglichste seyn würde, so ist doch wie Tacitus sehr richtig bemerkt, diese Welt so beschaffen, daß man eine solche Verfassung leichter anpreisen als einführen, am wenigsten aber lange unverderbt erhalten könne.” MARTINI, *i. m.*, 173.

60 II. Józsefhez lásd Derek BEALES, „Joseph II’s Réveries”, in Derek BEALES, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, 157–181 (London – New York: I. B. Tauris, 2005), 165–168.

61 „I. Frigyes Császár fent említett szabadságlevele meggyőz bennünket, hogy az ausztriai állam kormányzati formája korlátlan monarchia (unumschränkt monarchisch), – Magyarország és Németalföld tehát a legszorosabb értelemben a nem korlátozott monarchiák (unbeschränkter Monarchien) osztályához tartozik, mivel ezek a provinciák önmagukra nézve nem bírnak oly különös szabadságokkal, melyeket mostanáig valamennyi ausztriai uralkodó sértetlenül elismert. Hogy az ausztriai állam semmilyen időben ne lehessen megosztott, benne áll a Frigyesi szabadságlevél VIII. fejezetében.” Ignaz DE LUCA, *Vorlesungen über die oestreichische Staatsverfassung*, Erster Band, (Wien: Meyer und Patzowsky, 1793), 187–188. Az *unumschränkt*, *unbeschränkt* fogalmak eltérő megfogalmazása a német államjog és az államformatan kategóriái közötti különbségből következett. Az előbbi a szuverén természetes felhatalmazásának államjogi meghatározására vonatkozott, míg a utóbbi az állami, kormányzati hatalom korlátozó erejére.

elhitetni, hogy Magyarországon a kormányzás formája pusztán arisztokrati-
kus, azonban ellenkezőjét magának a birodalomnak történetei mutatják meg.
Ezek számos példát hoznak fel, amelyek bizonyítják, hogy a királyok szokás
szerint monarchikus módon kormányoztak, tőlük függött mikor volt szabad
a rendeket összehívni, hogy országgyűlést tartsanak, és hogy ezen gyűléseken
több tanácskozás mint döntés szülessen.⁶²

De Luca narrációja az osztatlan szuverenitást erősítette, mely szerint az ország (le-
mondva a szabad választás jogáról) a trónöröklés 1687-es beiktatásával, majd a nőági
öröklődés 1723-as megerősítésével elfogadta a monarchikus kormányzatot és ugyanazt
a tartományi státuszt, amelyet korábban Tirol vagy Csehország.⁶³ De Luca (akárcsak
Martini) érvelési stratégiája tehát éppen az osztott hatalom lehetőségének kiiktatására
irányult. Számára az összehasonlítás vegyes kategóriái tehát csak a történeti fejlődés
stációinak jellemzésekor vetődtek fel.⁶⁴

A montesquieu-i és a polübioszi kompozit kategóriák a magyarországi összehason-
lító művekben is feltűntek, azonban az érvelés itt a korlátozott monarchia koncepcióját
erősítette. Decsy Sámuel (1742–1816) statisztikai kalendáriuma, a *Magyar Almanak*
első 1794-ben kinyomtatott kötete pl. szöveges és táblázatos formában is közreadta az
európai országok kormányzatainak csoportosítását. Ebben a cseh, a lengyel, a magyar,
a német tartományi és az angol kormányzat a monarchico-aristocratica kategóriába
került, amely jellegzetessége, hogy az uralkodó és az ország nemes rendjei együtt „foly-
tatták a közönséges dolgokat”.⁶⁵ Decsy az osztott hatalom (*meg szorított monarchia*)
ismertetésénél fokozati különbséget állapított meg a magyar, az angol és a lengyel pél-
dák között. Mint írja, a fejedelem és a rendek együttműködése a legtöbb helyen a fun-

62 „Fast allgemein wird die Regierungsform von Ungern für aristokratisch angegeben; meiner Meinung nach war Ungern ursprünglich demokratisch aristokratisch regiert. Die Könige wurden unter freyem Himmel von dem ganzen Volk gewählt. Zufälle hoben diese Gewohnheit auf. Wenn man schon in der Folge Europa glaubend machen wollte, daß die Regierungsform in Ungern bloß aristokratisch sey; so zeugt doch die Geschichte dieses Reichs das Gegentheil. Sie legt uns der Beyspiele viele vor, welche darthun, daß die Könige gewöhnlich monarchisch regiert haben; von ihnen hing es ab, wann die Stände sich versammeln durften, einen Landtag zu halten und selbst auf diesen Landtagen ward mehr Rath gegeben als entschieden.” Ignaz DE LUCA, *Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate*, IV. Band, (Wien: J. V. Degen, 1791), 55–56.

63 DE LUCA, *Geographisches Handbuch...*, 57–59.

64 Elméleti szempontból hasonló esetet jelenített meg Pufendorfnál az államrendszerek (a közös uralkodó személye révén fennálló perszónálunió és államszövetségek) és Martininál a kettős szuverenitást megtestesítő diarchia modelljei. Vö. PUFENDORF, *i. m.*, 144–146; MARTINI, *i. m.*, 140., 170–171.

65 Decsy még annyi különbséget tett, hogy a cseh és német példában az arisztokrácia, míg a többiben a monarchikus elem túlsúlyát állapította meg. Az általa közölt hét csoportba (monarchica, aristocratica, democratica, despotica, monárchico-aristocratica, aristocratico-democratica, monarchico-aristocratico-democratica) valamennyi európai nemzetet elhelyezte, emellett még ismertette a monarchia három típusát (tisza forma, nem meghatározott forma, korlátozott vagy megszorított monarchia). A táblázatokban továbbá az európai országok és a német tartományok polgári, egyházi, katonai viszonyairól, lakosságáról, bevételeiről, pénznemeikről is közölt adatokat. Lásd DECSY Sámuel, *Magyar Almanak 1794-ik esztendőre* (Béts: Schrämbl Ferentz Antal, 1794), 59–62., 76–94.

damentomos törvények teljesítésére, a régi törvények megváltoztatására, újak hozzáadására, a háború és béke jogára és az adóztatásra terjed ki. Ellenben „Ángliában [...] hijjába indit a’ Király hadat, ha az alsó Parlamentomnak jó tettése ellen van a dolog.” Míg „Lengyel országban tsak azt kell a’ szegény királynak mivelni, a’ mit az Ország gyűlése végez”.⁶⁶ Habár más összehasonlítások részletesebb leírását adták a két ország helyzetének, az *Almanak* meghatározásának érdekessége, hogy lényegében feloldotta a vegyes kormányzat és a korlátozott monarchia közötti különbséget. Ez a leegyszerűsítés, habár elsöre formai vagy akár szerkesztői hibának is tűnhetett, valójában tipikus jellemzője volt az összehasonlító tudomány magyarországi használatának. Ennek oka az alkalmazás kontextusában volt keresendő. II. József után ugyanis a politikai gondolkodás a despotizmus ellenszerét egységesen a hatalom korlátozásának garanciáiban fedezte fel, ezért nem súlyozta, hogy ez a mérsékelt egyensúly a kevert kormányzatok vagy a szuverenitás korlátozása révén érhető el.

Kormányzati elvek és a törvények elemzése

A *magyar jakobinusok iratainak* első kötetében Benda Kálmán három könyvet említ, amelyek nagy hatással voltak az 1790-es évek politikai gondolkodására. Az első *A törvények szelleméről*, a második Rousseau társadalmi szerződése, végül pedig Werbőczy *Tripartituma*.⁶⁷ Az alábbiakban arról lesz szó, hogy azok, akik nem értettek egyet Rousseau-val, és továbbra is a rendi dualizmus politikai intézményrendszerében gondolkodtak, Montesquieu és Werbőczy könyveire, azaz a kormányzati elvek összevetésének és az ősi törvények analízisének fogalmi kereteire támaszkodva írtak a despotikus hatalom természetéről.⁶⁸ Ezek az írások többségében a rendek államalkotó szerepét igazoló korlátozott monarchia koncepciójáról szóltak, amelyhez a kormányzatok összehasonlítása két lényegi ponton tudott hozzászólni. A vegyes kormányzat kompozit kategóriája egyrészt a politikai stabilitás és a mérsékelt politikai berendezkedés érzetét erősítette, ami könnyen összeegyeztethetőnek tűnt a király és a rendek együttműködését övező arisztotelészi harmóniafelfogással.⁶⁹ Másrészt könnyen kiegészíthető volt a törvényelemzés hagyományos tematikájával, mivel a hatalom torzulását olyan folyamatként írta le, aminek közhatalmi eszközökkel (a szuverenitás törvényes korlátozása, az önkénnyel szembeni nem fegyveres ellenállás) is elejét lehetett venni. Az összehasonlító módszert

⁶⁶ DECSY, *i. m.*, 61–62.

⁶⁷ BENDA, *i. m.*, xii–xiv.

⁶⁸ Ezzel párhuzamosan a politikai köznyelvben a despotizmus, despota kifejezések jelentéstartó-mánya a század közepétől fokozatosan kiszélesedett és három fő használatot körvonalazott. Az elsőt Montesquieu könyve alapján a monarchia rossz kormányformájaként azonosították. A második a hatalmi bürokrácia működésében részt vállaló miniszterek, politikusok jelzője. A harmadik pedig egy olyan kormányzati tevékenységként írta le, amely látványos ellentmondásai ellenére pozitív hatással lehet az ország sorsára. Vö. BEALES, *Philosophical Kingship...*, *i. m.*, 46–50.

⁶⁹ MIRU, *i. m.*, 22; SZIJÁRÓ, *A 18. századi Magyarország...*, *i. m.*, 16–19.

alkalmazó szerzőknél a kormányzati elvek és a törvények elemzése közötti választóvonal azonban nem vált reflektált kérdéssé, ami összefüggött azzal is, hogy a francia és német diskurzustól eltérően a politikatudomány megújításához nem kötődött politikai érdek. A kormányzástudomány újabb megközelítése értelemszerűen a külföldi (első-sorban német) egyetemi kultúrában szocializálódott fiatalabb generáció képviselőinél tűnt fel. A továbbiakban az összehasonlítás eseteit Berzeviczy Gergely, Aranka György és Török Lajos szövegei demonstrálják, ahol a közös intenciók végül a kormányzati elvek és az ősi törvények melletti érvelés három lehetséges megoldásához vezettek.

Az első példát Berzeviczy Gergelynek az ausztriai kormányzás alapelveiről szóló töredékes műve képviselte.⁷⁰ Sok kortárs törekvéssel szemben a szöveget nem a megoldáskeresés, hanem a probléma gyökerének megragadása foglalkoztatta. Ennek érdekében a szerző hosszasan taglalta a józsefi önkényuralomhoz vezető, I. Ferdinánd és Mária Terézia-féle elnyomó udvari politika kártékony hatását. Az írás erős montesquieu-i referenciáját már a címválasztás is jelezte, amely a Habsburg-kormányzat alapelveit tette meg a vizsgálódás tárgyává. Berzeviczy szerint ezek az alapelvek II. József időszakára már teljesen torz formát öltöttek, így pedig a király bukásának fő okává is váltak. Ami érdekessé tette Berzeviczy szövegét, hogy a despotizmus jelenségét a tudományos összehasonlítás fogalomkészletével írta le. A szerző, ahogy Montesquieu is, az önkényuralmat folyamatként értelmezte, ami az uralkodó kormányzatról vallott téves elképzelésének, valamint a népakarat és az alkotmányos szabadság semmibevételének volt a következménye. A szöveg emellett nem támaszkodott az ősi törvényeket és szabadságokat keretbe foglaló közjogi érvelésre, hanem kizárólag a téves alapelvek kimutatására koncentrált. Mint írja:

Csakis az agy téves szüleménye lehet, amit a szív közvetít a fejhez, hogy Németalföldet valaha is a horvátokkal egy formába lehessen önteni: minthogy az is épp oly kevésbé lehetséges, hogy Milánó Galícia módjára akarna berendezkedni.⁷¹

Berzeviczy ezzel a *Törvények szellemében* is megtalálható tételre hivatkozott, amely szerint a kormányzás legfőbb mércéjét az ország (nemzeti) karaktere, törvényei, szokásai, természeti adottságai stb. képezik.⁷² Ha ugyanis egy kormányzat ezzel szemben cselekszik, akkor se az állam céljait, sem a nép jólétét többé nem képes garantálni.⁷³ Berze-

---

70 Berzeviczy szövegét közreadta H. BALÁZS, *i. m.*, 317–326. A megjegyzésekhez lásd kül. *Uo.*, 126–127.

71 „Denn es ist ein Hirn Gespinnst, wobey das Herz den Kopf irre geführt hat: die Niederländer werden nie mit den Croaten in eine Form gegossen werden können: Meyland so wie Gallizien einrichten zu wollen, ist eben so wenig tunlich.” H. BALÁZS, *i. m.*, 322.

72 MONTESQUIEU, *i. m.*, 53–54. Berzeviczy azonban annyiban módosította a francia szerző megállapítását, hogy a kormányzás természetét az állam virágzásának és bukásának legfőbb okaként jelölte meg. Vö. H. BALÁZS, *i. m.*, 317.

73 „Ungarn ist ein freyes Land, welches die Regierung seinem König unter gewissen Bedienungen übertragen hat; erfüllt er diese Bedienungen nicht, so vernichtet er den Vertrag, und entledigt die

viczy diagnóza külön kitért a magyarországi helyzet értékelésére, ahol a kortársakhoz hasonlóan az alkotmányos és a politikai szabadság deklarálását, a Habsburg-ház örökösödésének megszakadását, valamint a jogszerű ellenállás tételét hangsúlyozta.⁷⁴ Az angol párhuzam azonban a *De dominio Austriae in Hungaria* című íráshoz képest más kontextusban nyert értelmet. Míg előbbi egy konkrét politikai helyzetre adott válaszként idézte fel az alkotmányos hasonlóság tételét, addig az *Über Oesterreichs Grundsätze in der Regierung Ungarns* Angliát – mint a szabadságot évszázadok kemény munkájával megvalósító nemzetet – a nehézkes, katonai adminisztráció ellenpéldájaként hozta fel.⁷⁵ Berzeviczy írása hűen követte a montesquieu-i megfogalmazást, és ahogy azt a XV. könyv I. fejezetéből vett idézettel egyértelművé tette,⁷⁶ rabszolgaságként értelmezte az udvar és rendek közötti viszonyt. Berzeviczy szövege ezzel a korlátozott szuverenitás és a közhatalmat gyakorló felek szerződésének megváltoztathatósága mellett érvelt.

A második esetet Aranka György röpiratai képviselték, amelyekben a kormányzati megközelítés és a törvényanalízis keveredése volt megfigyelhető. Az *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetésében* a keveredés okait is felfedte Aranka. Egyrészt a szö-

---

Nation des Gehorsams. – Ungarn hat die heilige Pflicht seine Freyheit zu erhalten. Denn unumschränkte Königs Macht ist immer gefährlich, immer der Verdeben des Volcks. Wo unumschränkte Königs Macht thront, da ist keine Festigkeit der Gesätze, keine Sicherheit des Eigenthums, diese Haupt Stützen des Wohls der Menschen und Staaten. Es ist wahr, ein edler Monarch, kann des Guten in einem Tag mehr thun, als Republiken in Jahren: Allein der Selbstsüchtige, der Tyrann, wie viel mehr Elend verbreitet er nicht. Auch der gutherzige schwäche Despot, wie wird seine Güte durch Kabele zum Verderben der Menschen missbraucht. Und wie viel gibt es denn der edlen Fürsten in ihrer ganzen langen Reich – Königs Würde ist zu gefährlich für Menschen Werth, als dass man auf Königs Tugend viel rechnen könnte. Ein Eroberer, ein [rongált szöveg] Übermacht gilt für Recht. Aber wer hat ihr den Freybrief geschrieben, dass sie es immer bleibt? Das Recht der Stärckern beruht nur auf der Dauer des Stärcke – der Unterdrückte behält immer jenes sich zu widersetzen – den Unterdrücker zu strafen, so bald er kann. In der Natur blüht und werkt alles, sollte blos Tyrannie unverderblich seyn? Und haben denn Könige ihre Macht nicht vom Volck? gründet sich Königs Macht nicht auf die Einwilligung aller, ihm zu gehorchen? Lasset diese Millionen übereinstimmen, dem Einen nicht zu gehorchen, und der König sinckt von seiner Höhe zum Privat Manne herab. Denn womit kann er si zwingen. – Und behalten Völcker nicht das Recht, diese Übereinstimmung zum Nicht Gehorsam zu suchen? wenn ihre König... es... das Irtum oder Stolzen Egoismus sie dem Verderben zu führen? Unsere Verträge unsere Fundamental Gesetze sind vernichtet – uns binder kein Band mehr an den Zerstörer...” H. BALÁZS, *i. m.*, 325. Az ellenállás joga ebben az időben a *contractus leoninus* (olyan társasági szerződés, ahol az egyik társé a nyereség, míg a veszteség kizárólag a másikat illeti) római jogi tételén alapult, és Hajnóczy József közjogi írásaiban is megjelent. *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*, s.a.r. CSIZMADIA Andor (Budapest: Akadémiai, 1958), 55. (16. l.), 155.

74 A despotizmus kérdésében az udvar és a rendek álláspontja a természetjog értelmezési tartományán belül maradt. Az udvar véleménye jól kiolvasható volt Martini tankönyvéből, aki szerint a despotizmus az az eset, amikor a szuverén visszaélései (*Mißbrauch*) következtében szembekerül az állam és a nép érdekeivel. Martini az uralkodó szuverenitásának sértetlensége érdekében nem támogatta a jogos ellenállás tételét. Vö. MARTINI, *i. m.*, 142. A rendi álláspont az udvarétól ez utóbbi kérdésben tért el. A despotikus uralmat ugyanis jellemző módon (a montesquieu-i intenciókhoz hasonlóan) szerződésszegésként értelmezte, amely így semmissé tette a nép és az uralkodó megállapodását.

75 H. BALÁZS, *i. m.*, 321.

76 MONTESEQUIEU, *i. m.*, 368.

veg megírásában Török Lajos hasoncímű műve is motiválta, utóbbi a vonatkozó törvények összevetésén alapult.⁷⁷ Másrészt Töröktől függetlenül is utalt arra Aranka, hogy szándékosan választott más megközelítést.⁷⁸ Aranka intenciója ezzel az lehetett, hogy a magyar alkotmány törvényi feltételeinek bemutatása helyett a vegyes kormányzat melletti érvelést helyezze előtérbe. Ez a célkitűzés azonban csak részlegesen teljesült. Míg Berzeviczy szövegében a kormányzattani megközelítés mellett kisebb hangsúly került a kormányformákra, a szuverenitás ügye pedig a kormányzati vezérelvek mögé került, addig Aranka a köztes utat képviselte, és úgy próbálta meg integrálni az új fogalomkészletet, hogy Török Lajos írását sorvezetőként használva a hatalomgyakorlás és a szuverenitás törvényi feltételeiből indult ki. Aranka másik röpirata, a II. Frigyes 1777-ben megjelent *Essai sur les formes de gouvernement et sur les devoirs des souverains* című művéből készült fordítás (*Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről edgy próba. A' II. Fridrik prussiai király munkái közül. Fordítás a Vidik Darabbol*)⁷⁹ a porosz politikai berendezkedés (tisza monarchia) főbb körvonaláival ismertették meg az olvasót. A röpirat közreadásával Aranka a magyar és a porosz alkotmány különbségét akarta hangsúlyozni.⁸⁰ Az *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* ezzel szemben krea-

77 Ehhez lásd még DOHI Zsuzsanna, „Aranka György: Anglus és Magyar igazgatásnak egybenvetése. Egy XVIII. századi szöveg feltárása”, in *Emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 249 (Kolozsvár: EME, 2004), 63–72.

78 Török Lajos esetében a *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae & Hungariae* c. függelékről volt szó, amelynek tematikai felosztását Aranka a saját írásában szorosán követte. Ez filológiai kapcsolatot is eredményezett. Aranka pl. megtartotta a *Conspectus* összehasonlításában látható kilenc kategóriát stb. A két szöveg kapcsolatára utalt: BRÓ, *i. m.*, 17; SZENTE, *Az angol és a magyar párhuzamos...*, *i. m.*, 23–24. Aranka indoklását lásd: „a' mi különös Törvényes szokásainkat, nagy készüllettel vizsgálni; nagy darabokba foglalt Országos Törvényes Könyveinket által forgatni, és bellölek az igazságot meg-érteni: nem olyan nagy tsuda. Így kezdtem azért magamban el-mélkedni, hogy valylyon nem volna é mod benne, azok nélkül a' Nagy Könyvek és terhes Munkák nélkül-is tsak a' természeti okoskodás szemben tűnő és kellemetes fényénél, állapotunkat olyan világosságba tenni; hogy valaki meg-láttya szívéig hasson; és vagy tökéletesen meg-gyöződgyék, vagy legalább a' Nemes Nemzetet, és a' mellett 's Hazájok mellett buzgo Rendekeket tovább nyughatatlan Fejeknek ne tartsa.” ARANKA, *Anglus és Magyar igazgatásnak...*, *i. m.*, 5–6.

79 A kutatás a fordítót Batthyány József személyében azonosította. Lásd JAKAB Elek, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság* (Budapest: Rudnyánszky, 1884), 8–9. Az értekezés filológiai vizsgálatához lásd még KIRÁLY Emőke, „Aranka György fordítói munkássága”, *Erdélyi Múzeum* 68, 3–4. sz. (2006): 107–125, 119.

80 „ez az Írásotska, edgy felől érdemesebbnek tettevén előttem, mintsem világot ne láthasson; más felől pedig némelly Fel-tételei Hazánk állapotýához nem illvén; mivel ebbe edgy olyan Igazgatás formája vétetik-fel, melly tiszta Monárkhiai, holott a' miénk elegy”. ARANKA György, *Az igazgatás formáiról, és az uralkodók kötelességeiről edgy próba. A' II. Fridrik prussiai király munkái közül*. Fordítás a VIDIK Darabbol, (Kolozsvár: Püspöki, 1791), iii. II. Frigyes művének másik fordítója Kondé József Benedek (1760–1831) volt, aki az egyes fejezetekhez külön lábjegyzeteket fűzött, ott pedig a magyar vonatkozásokat is megadta. Erre az adaptációs lépésre a szöveg elején a fordító maga is felhívta figyelmet. Kondé a mű hasznát Frigyes zsarnokság elleni javaslataiban látta, II. Frigyeset pedig „a' Fejedelmi Tudomány Mesterségre nézve Oktató Mesternek” tartotta. [KONDÉ Benedek], *II. Fridrik Burkusok' Királlya. Az Országlások' Nemeiről, és az országlóknak kötelességeiről. Fordította Póka-teleki Kondé József Benedek, T. N. Esztergam-Vármegyének Tábla-Birája* (Pest: Patzkó Ferentz, 1790), i. II. Frigyes műveinek (*Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois; Antimachiavelli*) kortárs recepció-

tívan használta fel az angol párhuzamot. Aranka kategóriapárokat hozott létre, ahol az ausztriai politikai berendezkedés analóg példája Hannover lett, Magyarországé pedig Anglia. A szerző ezzel a tudományos összehasonlítás legjellemzőbb retorikai eszközhöz nyúlt. Eszerint, ami Anglia és Hannover viszonyában igaznak tekinthető, az Magyarország és Ausztria esetében is megállja a helyét. Aranka célja annak kimutatása volt, hogy a monarchikus kormányzat szellemiségét követő igazgatási gyakorlat miért életképtelen az olyan vegyes (elegyes) rendszerek esetében, mint Anglia vagy Magyarország. A csoportosítás emellett arra is lehetőséget adott, hogy az ausztriai és a hannoveri kormányformákat következetesen önkényesnek mutassa be, velük szemben pedig a politikai szabadság alapelvét felmutató vegyes kormányzatokra hivatkozzon.⁸¹ A szerző elemzése ezen a ponton túl nem a kormányzati elvek befolyására, hanem a magyar politikai gondolkodás korporatív alapszerkezetére, a király és a rendek kompromisszumára (*tractatus diaetalis*) helyezte a hangsúlyt.⁸² Aranka ezt a struktúrát a vármegyei hatalom oldaláról ismerte, közjogi feléhez pedig táblabírói hivatása révén is közel állt. Röpiratával értelemszerűen a vármegyei hatalom két alapelvét, a széles politikai participációt és az együttdöntés jogát is védte. Ebből fakadóan a röpirat nem vette számítás-

jához lásd még Kazinczy Ferenc (1759–1831) fordításait: KAZINCZY Ferenc, „Azon okokról, a melyek szerint új törvényeket szabni, vagy a’ régieket el-törölni kellek? A Iidik Fridrich Prussziai Király irásai közül”, *Orpheus*, s.a.r. DEBRECZENI Attila (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 169–175. ill., KAZINCZY Ferenc, „Folytatása a’ Prussz Király elmelkedéseinek a’ törvény-szabásról” in *Uo.*, 268–278.

81 Aranka művét Szrógh Sámuel (1763–1829) 1791-ben fordította le németre (*Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform. Oder: ein Wort an diejenigen, von welchen die Ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden. Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt von Samuel Szrógh*. 1791.), August Ludwig Schlözer recenziója azonban nem erre a változatra reagált. Habár az Aranka által védelmezett magyar politikai berendezkedést arisztokratikusnak, a jobbágysággal szemben megfogalmazott álláspontot pedig embertelennek titulálta, recenziójával a szöveg lázító tulajdonságára reagált. Lásd [August Ludwig SCHLÖZER], „»Ich bin unruhig« Anzeige von einer in Ungern handschriftlich umlaufenden Aufrufschrift“, *Stats-Anzeigen* 16, H. 63. (1791): 358–372. Schlözer vádjait később egy 1791. november 30-án Bécsben kelt olvasói levél tisztázta, amely Szrógh Sámuel fordítása alapján egyértelműsítette, hogy az eredeti változat nem lázító szándékot képviselt. Azonban a levélíró sem tudott túllépni Aranka tévedésein és arisztokratikus álláspontján. Lásd pontosítva *Stats-Anzeigen*, 17, H. 66. (1792): 254–256. A vitát korábban ismertette: BIRÓ, *i. m.*, 22–27. A vita még 1792-ben is folytatódott Leopold Alois Hoffmann könyvének függelékében (*Beschluß des ersten Theils*), ahol az ausztriai publicista az „Ich bin unruhig” cikkre reagált. Erről Arankát Prónay Sándor értesítette 1792. április 21-i levelében. Prónay a szerzőt tévesen bizonyos Ziemlerként azonosította. Vö. [Leopold Alois HOFFMANN], *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte* (Frankfurt und Leipzig, 1792): 177–232. Prónay levélét közreadta: JANCsó Elemér, „Aranka György kiadatlan levelezéséből”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Értekezések*, 14, 1. sz. (1970): 190–192. Ezúton köszönöm Biró Annamáriának a pontosításokat és az Aranka-filológiában nyújtott önzetlen segítségét.

82 KONTLER László, TRENCSENYI Balázs, „Hungary”, in *European Political Thought 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*, eds. Howell A. LLOYD, Glenn BURGESS, Simon HODSON, 176–207 (New Haven, London: Yale University Press, 2007), 180–186. A ’rendi dualizmus’ 18. századi átalakulásához lásd SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, 2. jav. kiad. (Keszthely-Balaton: Akadémiai, 2010), 350–358. Ez a politikai szerkezet a 19. században azonban egyre több konfliktus forrásává kezdett válni. Vö. SZIJÁRTÓ, *A 18. századi Magyarország... i. m.*, 12–25.

ba az alkotmányon túli fizikai és morális tényezőket, azaz az elemzést leszűkítette a kormányzás közjogi kontextusára.

A közjog oldaláról a problémát a király szuverenitásának korlátozása jelentette. Mint arra történt utalás, ez a tematika szinte valamennyi röpiratban előkerült, és a természetjogi megközelítéssel szemben a törvények szupremáciáját javasolta megoldásként. Vagyis az uralkodónak alá kellett vetnie magát népe törvényes szokásainak, és ennek megfelelően kellett kormányoznia országát.⁸³ A szuverenitás korlátozása az összehasonlítás harmadik, leggyakoribb formája volt és az ősi törvények elemzésében is fontos szerepet játszott. Ez az idióma⁸⁴ a magyar politikai intézményrendszer duális szerkezetét vette alapul, ennek megfelelően a vegyes kormányzat helyett a királyi hatalom korlátozását, a kormányzati vezérelvek vizsgálatával szemben pedig a „törvények megtartását” hangsúlyozta.⁸⁵

A '90-es évek politikus, közjogász végzettségű szerzői esetében (mint Batthyány Alajos, Cházár András, Décsy Antal, Hajnóczy József, Kovachich Márton György, Lakits György, Ócsai Balogh Péter, Petrovics József, Ürményi József stb.) az alkotmányos törvények elemzése bevett eljárásnak számított.⁸⁶ Közöttük is akadt azonban, aki ezt az eljárást az összehasonlítás szolgálatába tudta állítani. Az angol párhuzam legismertebb alátámasztását Török Lajos 1790-ben név nélkül megjelent latin nyelvű röpiratai képviselték. Török elsőként a magyar és az angol közjogi helyzetet írta le, majd egy rövid, harmadik dolgozatban (függelékben) a kettőt össze is hasonlította.⁸⁷ Míg az angol királyi hatalom elemzésével célja a korlátozott politikai berendezkedés törvényes feltételei-

83 PRUZSINSZKY Sándor, *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig* (Budapest: Napvilág, 2001), 30–35; ARANKA, *Az igazgatás formáiról...*, i. m., 7–9., 14–16. Ugyanezt az elvet Hajnóczy József a népfelügyre és az állammal szembeni felelősségre hivatkozva fogalmazta meg. Lásd *Hajnóczy József közjogi...*, i. m., 51–52.

84 Takáts József interpretációjában két külön politikai nyelv, beszédmód. Lásd TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris, 2007), 16–19. Részletesebben: TAKÁTS József, „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise”, in TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok* (Budapest: Osiris, 2014), 57–66. A kérdést a 19. századi politikai gondolkodás kontextusában vizsgálta DEÁK Ágnes, „»Egy nemzet elmarad saját törvényeitől«. Az »ősi alkotmányosság« az 1860-as évek magyar politikai elitjének gondolkodásában”, *Közjogi Szemle* 9, 2 sz. (2016): 13–19.

85 Ennek közjogi alátámasztását a koronázás aktusa és a hitlevélre való hivatkozás szolgáltatta. A 18. századi hitleveleket elemezte POÓR János, „Király, rendek, rendi alkotmány a kora újkor végi Magyarországon”, *Café Babel* 20, 65. sz. (2011): 83–91, 87. A részletes elemzéshez lásd SZIJÁRTÓ, *A 18. századi Magyarország...*, i. m., 201–209.

86 Hajnóczyhoz lásd BÍRÓ József, „Hajnóczy József a társadalmi szerződésről”, in *Jogász doktorszok I. pécsi találkozója: Tanulmánykötet*, szerk. BENCsik András, FÜLÖP Péter, 140–148 (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája, 2011), 144. Montesquieu könyvében külön tárgyalta a törvények összehasonlítását: MONTESQUIEU, i. m., 827.

87 Az 1790-ben kinyomtatott három szöveget (*Dissertatio statistica. De potestate exsequente Regis Angliae; Dissertatio statistica. De Forma Legali Regiminis Hungarici; Conspectus regiminis formae regnorum Angliae & Hungariae*) 1888-as művében ismertette Ballagi Géza, azonban a szerzőséget tévesen Barits Adalberthez kötötte: BALLAGI, i. m., 525–529. Vö. KÓSA, i. m., 45–47.

nek feltárása volt,⁸⁸ addig a magyar kormányzati formával foglalkozó írás Montesquieu törvénykoncepciójára hivatkozva érvelt F. R. Grossing *Jus publicum Hungariae* című írásával szemben.⁸⁹ Török ebben a szövegben szintén a korlátozott szuverenitás koncepcióját fejtette ki, de immáron a magyar rendi alkotmány viszonylatában. Ehhez felhasználta az Angliával való párhuzam elemeit is,⁹⁰ a tényleges összevetésre azonban a *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae & Hungariae* című írásban került sor.⁹¹ Itt a szerző kilenc fejezetben vizsgálta meg a két alkotmány közötti párhuzam lehetőségét, amelyeket magyar részről minden esetben törvényi hivatkozásokkal látott el. Török összehasonlítása egyenlő arányban állapította meg a két ország törvényeinek különbségét és hasonlóságát, azonban a szöveg sehol sem érvelt a párhuzam elvetése mellett. Az írás célja ismételten a mérsékelt politika-képhez illő korlátozott monarchia törvényi feltételeinek megállapítása volt. Az argumentáció a törvényes rendelkezések logikáját követte. A törvények és az igazgatás megtartását szavatoló uralkodói esküt és a király kötelezettségét, hogy ne csorbítsa az ország törvényeit, egymástól elválasztva a VIII. és IX. fejezetek tárgyalták.⁹² Az ezt megelőző pontok a felségjogok azon részét elemezték, amelyeket a két országban a király a parlament és a rendek ellenőrzésével, jóváhagyásával gyakorolt.⁹³ A szerző a VIII. és IX. fejezetekben I. Ferdinándtól Mária Teréziáig az uralkodói hitlevelekre, országgyűlési törvényekre, valamint a *Tripartitum* vonatkozó rendelkezéseire hivatkozott, részletesebb indoklást ezekhez azonban nem fűzött. Ennek oka az volt, hogy két általános, de igen erős jogelvről volt szó, amelyet a szokásjogi gondolkodás szerint az idők során újból és újból megerősítettek, ezért a történeti felsorolást leszámítva nem volt szükség különösebb magyarázatra.⁹⁴ Török érvelésében az angol párhuzam ezen a ponton volt a legegységelműbb. Ugyanakkor ez nem azonosságot jelentett, hanem az analógia szintjén a törvények kapcsolatára vonatkozott, ami kül-

88 Ennek részét képezte, hogy az uralkodónak kötelessége alávetni magát országa törvényeinek. [TÖRÖK Lajos], *Dissertatio statistica. De potestate exsequente Regis Angliae*, (Kassa: Ellinger, 1790), 23. A dolgozat belső lapján a következő idézet volt olvasható: „The king can do no wrong. Rex Angliae non potest malefacere.”

89 Török szerint a törvények között csak általános hasonlóságok állapíthatók meg. Vö. [TÖRÖK Lajos], *Dissertatio statistica. De Forma Legali Regiminis Hungarici*, (Cassoviae: 1790), 5–6. Grossing művének német kiadáshoz lásd Franz Rudolf von GROSSING, *Ungarisches allgem. Staats- und Regimentsrecht*, (Wien: Wucherer, 1786).

90 Így pl. másokhoz hasonlóan kiemelte, hogy az angol és magyar alkotmány elsősorban a király végrehajtó hatalmában, illetve a háború és béke jogában különbözik. Vö. [TÖRÖK], *De Forma Legali Regiminis Hungarici*, i. m., 20–22.

91 A szöveg magyar fordításához lásd [TÖRÖK Lajos], „Anglia, és Magyar Ország igazgatások” formájának elő-adása. Irta Hazafi-Társunk Gróf .r. .j. .j. .”, *Orpheus*, i. m., 120–124. A magyar fordításban Török a latin eredetihez képest pár pontosítást még beiktatott. Vö. *Uo.*, 471. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

92 [TÖRÖK], *Anglia, és Magyar Ország igazgatások’... , i. m.*, 123–124.

93 Ezek sorjában: királyi felségjogok, tisztviselők kinevezése, a törvényhozó hatalom gyakorlása, az országgyűlések résztvevői, ezek gyakorisága, a háború és béke joga, pénzverés joga, az ország szabadságai. Vö. [TÖRÖK], *Anglia, és Magyar Ország igazgatások’... , i. m.*, 120–123.

94 SZIJÁRTÓ, *A 18. századi Magyarország’... , i. m.*, 19–20.

ső igazolásként a szabad berendezkedésre való törekvést erősítette, a kormányzásban azonban már a királyi jogkörök ellensúlyát képezte. Török Lajos latin műve mindemellett azért volt érdekes, mert az országgyűlések nyelvhasználatát és így azokat az aktualitás politikai elveket elevenítette fel, amelyeket a hitlevél-vita lezárulását követően az 1790–91-es diéta a Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről szóló X. cikkelyben beiktatott.⁹⁵

Konklúzió

A tanulmány a 18. század végi politikai gondolkodás alulértékelt szegmensét tárgyalta, és azokra az esetekre koncentrált, ahol az összehasonlítás reflektált gyakorlatként, tudományos keretben vagy egy körülhatárolható érvelésmódban jelentkezett. Az összehasonlító perspektíva századvégi megerősödésében a 18. századi politikatudomány diffúz hagyományai: a politikai arisztotelianizmus részleges továbbélése, a Montesquieu-féle morális-, illetve a német kormányzástudomány egyaránt fontos szerepet játszott. A tanulmány ennek a politikatudományi perspektívának az eredete és felhasználása kapcsán három állítást fogalmazott meg: 1) Az összehasonlító művek szerzőinél általában dilemmát okozott módszerük tudományos eredete, amely a filozófiai elvszerűség és a gyakorlati alkalmazás között oszcillált. A módszer tranzigens mivolta ellenére az eszmei disszemináció előtt azonban éppen ez a puha metodológia nyitotta meg a kaput. 2) Az összehasonlítás fogalmi megújulása nehezen volt elválasztható a politikai és tudományos gondolkodás változásaitól. Az 18. századi átalakulás fő irányát az abszolút monarchia leértékelődése, a régi államformatan újraértelmezése, ezen belül pedig a törvényelemzést háttérbe szorító, a kormányzati tevékenység elvi feltételeit tárgyaló kompozit szókészlet határozta meg. 3) Végül ez az irodalom magyarázó értékkel bírt az 1790-es időszak magyarországi kontextusában. Ekkor az angol párhuzam a törvényelemzés hagyományos stratégiáján túl már kormányzati berendezkedés melletti érvelésben is megjelent.

---

⁹⁵ Lásd Sándor Lipót *főherceg nádor iratai*, i. m., 32–37.

Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban*

*A 90 éve született Stoll Béla
kritikus szellemének*

A közköltészet-kutatás köztudottan ingoványos terep, ahol még a triviálisnak tűnő adatokat is évről évre, hétről hétre újra kell gondolni. Ha ezt nem tesszük meg, akkor fennáll a veszélye, hogy a hibákat éltetjük tovább. Rendet kell azonban tennünk visszamenőleg is.

Amikor én naiv szívvel jelentkeztem a kolozsvári Aranka-konferenciára, régóta halogatott kedves témámat készültem megvizsgálni: az Aranka-gyűjtemény Budapesten őrzött maradványait – hiszen az Erdélyben elérhetőket az ottani kollégák jobban, okosabban, szisztematikusabban kutathatják fel. Arra a pár kötetre próbáltam pillantást vetni, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, azon belül is azokra, amelyek közköltészeti jellegű szövegeket tartalmaznak. A kutatás során azonban az állítások, bármiféle válaszok száma meglepően csökkent, annál jobban megszapordtak a kérdőjelek. Mindaz, amit e tanulmányban összefoglaltam, csupán azt képes láttatni, mennyire összetett kérdést jelent ma is Aranka György gyűjtőmunkája, kapcsolathálója, illetve az ide kapcsolódó források kutatása. Böven jut tehát feladat az mind az erdélyi, mind a magyarországi filológusoknak.

„Aranka György kéziratai” az Országos Széchényi Könyvtárban

Az első vizsgált gyűjteményrész az OSZK Kézirattárában lelhető fel (Fol. Hung. 94. és 126). Ez a gyűjtemény – egyikük a Stoll-bibliográfia¹ 345. tétele – a szakirodalomban az *Aranka György gyűjteménye* címet viseli, hitelt adva a címkének, amely a fedőlapon

---

* Az előadás az OTKA 104758. sz. pályázat, az írott verzió az MTA BTK *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820* Lendület Kutatócsoport keretében készült. Köszönöm Biró Annamária, Dávid Péter, Kerti József, Orbán János, Czibula Katalin, Demeter Júlia, Fehér Mariann és Kollár Zsuzsanna segítségét.

1 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, szerk. STOLL Béla, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963; Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 345. sz.

ékeskedik. Ez az információ részben igaz, hiszen leginkább erre tudunk következtetni, eddig „látunk mögé” a gyűjteménynek. Ám biztos, hogy mégsem Arankáé, s nem az ő közvetlen szellemi beavatkozását tükrözi. Ha valamit tükröz, akkor inkább másodlagos gyűjtőszándékát vagy közvetítő funkcióját.

A címlapon szereplő írás itt és a gyűjteménycsoport többi köteténél is egyértelműen Jankovich Miklósé (1772–1846):

Rövid leírása Abrugbánya városa elpusztulásának 's egyéb költészetiek 's a' t.
A[nn]o 1785 (Fol. Hung. 94)

illetve

Magyar Dalok és Deák /: többnyire Pasquillusi ./ Versek
Z. Aranka György Gyűjteménye M. Vásárhelyen (Fol. Hung. 126)

A II. és a III. kötetben, Jankovich későbbi kézírásával ugyanilyen információ olvasható:

Aranka György által egybegyűjtött magyar dalok és deák
(többnyire pasquillusi) versek.
III-dik kötet

Jankovich, a nagyon fiatalon munkához látó, roppant elhivatott gyűjtő, egy dunántúli nemesi család sarja hasonlót vett a fejébe, mint Aranka Erdélyben. Szintén valóságos egyszemélyes kézirat- és műgyűjtő társaság volt, nélküle – áttételesen – nem lenne Magyar Nemzeti Múzeum, illetőleg Országos Széchényi Könyvtár, hiszen gazdag tárgylekcióján túl a könyv- és kéziratgyűjtés idekerült, több fázisban: egy részét ajándékba adta, a többit részben még a gyűjtő életében, részben a halála után vásárolta meg a múzeum.² A most vizsgált kéziratok már egyértelműen Jankovich halála után kerültek be: „Jankowich Miklós II^{ik} gyűjteményéből vásároltatott 1852^{ki} Januariusban 2. ft. 24. kr[ajcár]on”.³ Ekkor tartották a hagyaték utolsó árverését Pesten, a Hatvani utcai Jankovich-házban. A gazdag gyűjtemény aznap megvásárolt darabjainak fennmaradt a jegyzéke (Mátray Gábor jóvoltából), ebben azonban nincs említés Aranka Györgyről, sőt még Jankovich saját versgyűjteményeit is csak vázlatos címük jelöli, inkább csak az ő-

² A gyűjteményről és Jankovich sokrétű munkásságáról: *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (Tanulmányok)*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Művészettörténeti Füzetek 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei: kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2002. november 28.–2003. február 16.*, szerk. MIKÓ Árpád, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2002).

³ OSZK Fol. Hung. 126, 1a.

nyomatványokat és a 16–17. századi ritkaságokat részletezték. Valamelyik „Világi énekek” tucacíme mögött bújhat meg a rejtélyes sorozat.⁴

Jankovich Miklós gyűjtőszennedélye csaknem mindenre kiterjedt, az iratoktól a numizmatikáig. Hosszú élete során sokakkal tartott kapcsolatot, akik hasonló területen munkálkodtak. Tudjuk, hogy Pálóczi Horváth Ádámval, később Toldy Ferencsel is megpróbált együttműködni, s Arankával szintén kapcsolatba került. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság nyomtatott tagtoborzó körlevelének egyik példánya⁵ például az édesapjának, Jankovich Jánosnak címezve maradt fenn. Miklós akkor még nagyon ifjú volt, s a feladó nyilván nem sejtette, hogy egy nemzedékkel fiatalabb lelki rokonát tisztelheti majd benne. Később azonban kapcsolatba léptek, noha az OSZK-ban őrzött egyetlen, Jankovichnak szóló Aranka-levélben nincs szó irodalomról, csupán a Napóleon-kor nyomasztó hadi helyzetéről.⁶ Am előkerülhetnek további levelek, amelyek árnyalhatják a viszonyt, esetleg a kéziratok átadása-cseréje is szóba került.⁷ Aranka 1817-ben halt meg, Jankovich 1846-ban, tehát csaknem 30 évvel túlélte őt, így a források Pestre kerülésében nem feltétlenül játszott szerepet a személyes kapcsolat.

A sorozaton kívüli kézirat (Fol. Hung. 94) szinte ismeretlen forrás; Abrudbánya feldúlásáról szóló nyitó szövege adja a címét, noha a gyűjteményben nemcsak ez a szöveg található. Megörökítője a váltakozó metrumú verset sok szótagszámhibával jegyezte fel, de így is fontos dokumentum. Előtte egy prózai tudósítás olvasható a város feldúlásáról a Horea-felkelés idején, majd folytatólagosan ez a vers:

Oh szomoru jajjal meg emlegetendő
Ezer hét száz nyolczvan negyedik Esztendő
ez kár nem lesz soha el felejthetendő
a kit mivelte egy gyilkos dúhősködő

Abrug Bánya most tudom bányia
Hogy Tolvajoknak szakmánya
let pénze s minden vagyionya
hazait Tolvaj pusztitya

El pusztult nem kevés Magyarság
kit fel predált az oláság.
s környűl vett sok nyomoruság
a sok romlás s nagy pusztaság

4 A Jankovich-téka gyarapodásának és közgyűjteményi utóéletének eddigi legpontosabb elemzése: BERLÁSZ Jenő, „Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa”, *OSZK Értesítő* 1970–1971, 1973, 109–173.

5 Aranka György – Jankovich Jánoshoz (Marosvásárhely, 1794. aug. 1.), OSZK Kézirattár, Jankovich Fond 16/822.

6 Aranka György – Jankovich Miklóshoz (Marosvásárhely, 1813. aug. 27.), OSZK Kézirattár, Jankovich Fond 16/185.

7 Biró Annamária szíves közlése szerint egyelőre nem bukkantak fel levelezésük új dokumentumai.

Nintsen oly sziv ki ne szána
romlasodon ne jajgatna
fájdalmidon ne gyógyitna
ha orvaslo eszközt tudna

Panaszlo beszédid hatván a fulemben
keserves fájdalmat inditnak szivemben
Mint ronta a Gyilkos dühödött mérgében
sokaknak veget tón csendes eletekben

sok gazdag Úr utolso szűkségre
jutott a ki akatt tolvajok kezére
éltek is tetetett nagy veszedelemre
Mint ártatlan Bárány ki jut Mészárszékre⁸

A nyitó szöveg 1784-ről tudósít, ennél nem lehet korábbi az összeállítás (a címlap szerint 1785-ben írták össze), de a szövegek némelyike igen, például egy latin epigramma 1770-es kronosztichont őriz (43b). A kéziratban később Mészáros Ignác *Kártigám* (1778, 1780) című regényéből vett prózai és verses szemelvények is akadnak,⁹ továbbá kész és vázlatos képversek, illetve babonák, jelentős számú rózsakeresztes-alkimista recept magyarul és latinul; a háromkötetes kollekciónban is akadnak orvosi tárgyú latin feljegyzések. Az összeíró láthatólag otthonosan mozgott ezoterikus körökben – ez a vonás akár Aranka szabadkőműves barátainak egyikére is utalhat. Egy idegen kézzel bejegyzett latin epigramma nemes Sándor Elek saját írásaként tünteti fel magát:

Ut lux qui totum lucescit radiis orbem
Talis est vir bonus et quo est justior nullus.
scrip. Comes Alex: Sandor mp¹⁰

Vitán felül áll ugyanakkor, hogy a gyűjtemény egyetlen betűje sem Aranka György kézírása; nem tud ekkorát változni egy írás formavilága ahhoz képest, amilyennek az övét ismerjük. Ezt a gyűjteményt, akárcsak a Fol. Hung. 126. jelzeten őrzött három

8 Fol. Hung. 94, 3a–b.

9 A legismertebb, *Tenger búknak közepette* kezdetű Kártigám-panaszdal a háromkötetes gyűjteményben is szerepel: I, 56a–b.

10 Fol. Hung. 94, 20a. Hogy valamelyik Sándor családhoz köze lenne a vizsgált kéziratgyűjteménynek, nem tudjuk bizonyosan. Egy adat esetleg megerősítheti ezt: a háromkötetes sorozat egyik gúnyverse (*Sárga csizma, veres nadrág*) ezenkívül csak egy olyan – sajnos lappangó – kéziratban maradt ránk, amely joggal viselheti a *Sándor-énekeskönyv* címet Szabó T. Attila és Stoll Béla bibliográfiájában (STOLL 331. sz.). Az 1778-ban, tehát közel azonos időben összeírt székeley versfüzet első possessora Sándor Mózes volt, aki Homoródalmáson írta be nevét 1778. február 14-én; ám közel sem bizonyos, hogy a latin verset író Sándor Elek rokona volt. Vö. M. Kovács Géza, „Énekes könyv a XVIII. századból”, *Erdély* 17 (1908): 20–26, 58.

kötet zömét egyazon személy írta össze, életkoronként kissé eltérő vonásokkal. Hogy ki lehetett, csak találgatni tudjuk.

Az Abrudbánya-kézirat egyik verse főúri környezetet, azonbelül nagyon bizalmas viszonyokat sejtet. Jelenleg nem ismerjük például más forrásból ezt a költeményt:

Egy meg sebhett szívé edes Anyának Grof Mikesné Dusárdi Borbára Aszonynak
ártatlansága védelméről irt saját [!] versei 1786. die 28a Marti

Egy hirhozo levél érkezék kezemben
melyből enyhülést vár szivem gyötrelmemben
de bámultam s hültem szivem által szorít
doboktával veré oldalom tsontyait.¹¹

A vers „szerzője” vagy legalábbis lírai beszélője nem más, mint zabolai Mikes István özvegye, a különös sorsú „Dusárdi”, azaz Dujardin Borbála (1742–1811).¹² Az ő fia, zabolai Mikes Zsigmond (?–1825) bizonyítottan kapcsolatban állt Arankával, hiszen a jeles tudós szerette volna bevonni a háromszéki nemest a kéziratok gyűjtésébe.¹³ Eddig úgy tudtuk, egyoldalú volt Aranka törekvése, ám ha e kézirat netán zabolai Mikes Zsigmond kézírását vagy az általa mással leíratott, saját környezetében (pl. édesanyja hagyatékában) felbukkant szövegeket őrzí, ezt a viszonyt is árnyaltabban kell vizsgálnunk.

Egy másik gyanús szöveg segíthetne elhelyezni a kéziratot az erdélyi nemesség körében. A háromtagú sorozat I. kötete a *Rozsiko Leányom Butszutato Enéke* című verssel kezdődik, azaz Rozália halálára készült, feltehetőleg egy fiatalon, hajadonként elhunyt nemes lányról szól, méghozzá a szülők és a leány párbeszédéeként.¹⁴ A vers a földi vőlegény – égi vőlegény (Krisztus) párhuzamára épül, a halotti búcsúztatóversek és a menyasszonysíratók műfaji jegyeivel. Egyelőre azonban nem akadtam olyan, Rozália nevű lányra a helyi nemesség körében, akire illene a leírás, pedig talán épp az ő apja volt a kézratsorozat lejegyzője. Aranka rokonsága és a Mikes család kizárható, nekik nem volt ilyen nevű elhunyt gyermekük. Épp ellenkezőleg: Mikes Rozália Mária, Zsigmond

11 Fol. Hung. 94, 9b–10b.

12 A grófnő az erdélyi közvéleményben komor, ellentmondásos személyiségként szerepelt. 1766-ban ugyanis ráhárult az a szörnyű szerep, hogy Marosvásárhelyen, a fogságban kínhalálra ítélt apja, Dujardin József kezébe adja a „méregdinnyét”, amelyet a családi tanács kegyelemből javasolt. Borbála évtizedekig az önvád allegóriájaként, vezekelve élt, egyesek szerint kőkoporsóban hált, s soha többet nem evett gyümölcsöt, jóllehet kiváló csendéletfestő volt (a 20. század elején még megvolt néhány, neki tulajdonított festmény az abosfalvi kastélyban). Minderről és családtörténeti vonatkozásairól bővebben: JANKOVICS József, „Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében”, in *Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Modus Hodiernus (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Társaság, 2013), 87–196, itt: 131–133.

13 Bíró Annamária szíves közlése, vö. DÁVID Péter, „Itt van a' legvégső óltára Pallasnak”: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története, Erdélyi Tudományos Füzetek 278 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület), 104.

14 I, 1b.

lánya hosszú életet élt (bár pontos évszámait nem sikerült azonosítanom), s Thoroczkay János feleségéként hat gyermeknek adott életet.

A Dusárdi Borbála-vers után közvetlenül egy *Szomorú Enek* következik, amely a nemrég kritikai kiadásban is megjelent, jellemzően erdélyi és sárospataki keserves szövegcsalád egyik regisztrálatlan képviselője:

Jövel immár edes alam
mert nyugtamot nem találok
Bus a szívem buban fárad
Te fényesen ragyogó Nap
Adgy nyugtot egy hallandonak
Mert ream nézve ez az élet
regtől fogva inségé lett.

A nap el tűnik rogyogva
En még élek nyomorogva
De nékem is nem sokára
el jön eltem határa
midőn a Pálya futásnak
Kinnak Bunak jajgatásnak
Terheit majd le kell tenni
Midőn innen el kell menni¹⁵

Afelől, hogy a felsorolt kötetek Aranka írását őriznék, Stoll Béla csak halvány kételyt ébresztett, de nem részletezte a problémát, s sosem hasonította össze a kézírásokat.¹⁶ E sorok írójának viszont (sokféle digitális segítséget is aktiválva) ez a szenvedélyévé vált. Egy kora újkori magyar kézírás-kataszter alapjait is megvetettük a 2017-ben indult MTA Lendület-pályázatunk keretében: a fokozatosan kiépülő, képes adattár interaktív felület lesz, s szeretne hatékony segítséget nyújtani a hasonló attribúciós nehézségek esetén.

A budapesti „Aranka”-kéziratokra nagy betűformákat használó, erős felső és alsó zónás, nagyon kiírt, lendületes, de jobbra-balra váltakozva dőlő, ezért elég egyedi írástípus jellemző, épp a fordítottja a szemproblémákkal küzdő Aranka kicsi, zárt, reszketeg, szoros írásának. Nagyon ritka a korszakban, hogy ekkora papírpazarlást engedjen meg magának valaki. A háromrészes gyűjteménynek egyébként csak az első két kötete őrzi ezt a kézírást, míg a harmadik más kezekre utal. Az első szöveget a feljegyző még jellegzetesen összeszorítja egy lapra – egy megrázó eseményről, leánya haláláról szól, s talán ezért ír máshogy, mint a többi lapon, mindenesetre itt egy fegyelmesebb írásképet látunk. A sodró erejű, zabolátlan és gyors írás netán arra utal, hogy határidőre kellett

15 Fol. Hung. 94, 10b. A szövegcsalád kritikai kiadása: *Középköltészet 3/B: Közkerkölcs és egyéni sors*, szerk. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század 15 (Budapest: Universitas, 2015), 163. sz.

16 STOLL 345. sz.

vele elkészülni? A gyűjteményen belül az évszámok elég széles skálát írnak le: az 1760-as évektől az 1790-esig, tehát legalább 20-30 év anyagát tartalmazza a versek keletkezése szerint. Ha mégis magyarázatot keresünk az egységes és szinte kapkodó írásképre, akkor sokféle forráson nyugvó, de rövidebb idő alatt elkészített másolatgyűjteményre gyanakodhatunk, amely konkrét feladatként hárult a feljegyzőre.

Ha a kéziratok nem Aranka kézírásával készültek, miért viselhetik Aranka címkéjét, ráadásul Jankovich Miklóstól? Az a gyanúm, hogy ha e forrásoknak valóban van köze Arankához, akkor valamelyik kéziratgyűjtő úton kellett beszereznie valakitől, vagy ajándékba kapta, netán csak beköttette. Tehát lehetett az övé anélkül, hogy egy vonást is ejtett volna benne. Utána ezt vagy továbbította Jankovichnak (erre nincs adat), vagy, ami valószínűbb: Jankovich egyszerűen megvette Aranka hagyatékából.¹⁷ A közvetítő jó eséllyel Literáti Nemes Sámuel volt, az ő révén sok erdélyi dokumentum került Pestre.

Egy másik lehetőséggel is számolnunk kell. Aranka György csaknem minden magyarországi tudóssal és íróval kapcsolatot tartott, többek közt kereszteskoplósi Fejérváry Károllyal (aki szintén szabadkőműves volt), illetve Szirmay Antallal is. Fejérváry ráadásul már 1794-ben elhunyt, s gazdag műgyűjteményét és könyvtárát Jankovich az elsők között igyekezett megvásárolni, ami hosszas alkudozás után sikerült.¹⁸ A Sáros vármegyében élő, hajdani tulajdonos maga is kapcsolatban állt a nem túl nagy távolságra, Zemplénben lakó Szirmay Antallal (aki szintén közismert múltbúvárnak számított), így előfordulhat, hogy Aranka nemcsak a saját verseit juttatta el hozzájuk – amelyekről mindkettejük kézírataiban van másolat¹⁹ –, hanem esetleg egy, a birtokába került egyes kézíratsorozatot is, amelyhez azonban nem volt személyes köze, hiszen nem ő maga írta össze. Ezt egyelőre nem tudjuk bizonyítani, de elgondolkodtató, hogy az „Aranka-kéziratgyűjtésben” nincs 1794-nél későbbi szöveg, így teljesen nem kizárható, hogy Fejérváry kezéhez került, majd onnan tovább Jankovichhoz.

Egy újabb apróság, ami további kutatnivalót rejt. Jankovich Miklós saját kezűleg illesztett egy listát a III. kötet végére *DALOK Mellyek Jankovich Miklós Gyűjteményében többször elő fordulnak, es azért megvilágosittatni kívántatnak* címmel (III, 30a–31a). A lista bizonyára nem teljes, de akad rajta néhány incipit, amelyeket az „Aranka-kéziratokban” is megtalálunk. A felsorolás azonban nem jelöli itteni elérhetőségeiket, csupán más Jankovich-kötetekre utal. Vajon azzal függ ez össze, hogy a gyűjtő később kapta kézhez az Arankától származó köteteket, mint hogy saját *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*-vállalkozását elrendezte? Máskülönben bizonyosan nyomot hagyott volna e minden addiginál nagyobb közköltészeti szövegtáron, hogy Jankovich ilyen bőséges forráshoz jutott. Ez a tény ismét a kései (1830 körüli) beszerzés, feltehetőleg Literáti Nemes

17 Küllös Imola is ezt a változatot említette: KÜLLŐS Imola, „Jankovich Miklós kéziratok énekgyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata”, in *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás...*, 154–172.

18 BERLÁSZ, *i. m.*

19 KERTI József, „»A Magyar Parnaszus Virágjai«. Aranka György kéziratok versgyűjteményének paratextusai”, *Certamen* IV (2017): 37–49, itt: 44–46.

öröm kristályszín cseppei; I, 31b–34a). Akadnak anonim névnap-i köszöntők is Ágnes, Katalin, Zsuzsanna vagy János napjára. Faludi Ferenc és Amade László versei szintén név nélkül szerepelnek, beleolvadva az I. kötet régies és rokokó szövegeket vegyítő, érzelmes-panaszos hangnemébe. A II–III. kötet repertoárja közéleti tónusú, ezért az itt feljegyzett országgyűlési pasquillusok szerzői érthető okokból választották a névtelenséget, kényes témáik és néha erős kifejezéseik miatt.

Bár a gyűjteményben viszonylag kevés olyan alkotást találunk, amelyeket ponyváról másoltak, de figyelemre méltó, hogy két szomszédos vers (*Bolondság volt nádhoz bízni; Ó, én reménytelen;* I, 46b–47a) egyazon kiadványról származhat, s ott is egymást szokták követni.²¹

Akadnak viszont színpadi eredetű szövegek is, többek közt *A fennhézájó és maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága* címmel Egerben 1769-ben bemutatott Molière-parafraízis néhány betétdala, amelyek viszont nem egyeznek az eddig ismert variánsokkal. Érdekes, hogy a feljegyző olyasmire is fértetett hozzá a színházi világból – ráadásul nem erdélyi, hanem egri környezetből –, ami nem volt kifejezetten publikus. Talán maga is résztvevője volt valamelyik előadásnak, s emlékezetből idézte fel a dalokat, ezért térnek el a más feljegyzésektől? Felmerül azonban, hogy itt is csupán másolatot készített egy messzebből odakerült forrásról, például valamely katolikus iskola (akár Kolozsvár, Gyulafehérvár vagy Csíksomlyó) iratai közül. A *Mely nagy öröm telé a szívemet* kezdetű vénlánydicsekvés például először 1773-ban a Kézdivásárhely melletti Kantán, a minorita kollégiumban bukkan fel Kertso Czirják *Borka asszony és György deák* című komédiájában.²² A *Kincskapáló* címmel elsőként 1767-ben Sárospatakon, majd Gyulafehérváron és Kolozsvárott is játszott jezsuita vígjátékból²³ két párbeszédessé versvariánst másoltak le az Aranka-kéziratba (*Kincs Kapalo Demeter Ur fogadott kapásinak Andor és Geczinek enekék és Más Ugyan azoké;* I, 83b–84a). Egy ismeretlen Nero-drámának – talán Kozma Gergely lappangó, azonos témájú drámafordításának (1794) – részlete lehet viszont a *Fényes egek csillagai, szomorkodjatok* kezdetű dal (I, 96b–97a), amely „Senekának mint Atyának rut el vesztét” siratja.²⁴ A legkézenfekvőbb

21 Pl. *Három Szép Uj VILAGI ÉNEKEK* (1768) OSZK PNY 2.882. Ez a példány tudomásunk szerint nem Aranka gyűjteményéből került az OSZK-ba.

22 *Minorita iskoladrámák*, szerk. KILIÁN István, Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 506–507; *Közköltészet 1. Mulattatók*, szerk. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 56/I–III. sz.

23 *Jezsuita iskoladrámák*, II, *Ismeretlen szerzők, programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század, 4/2 (Budapest: Akadémiai Kiadó; Argumentum Kiadó, 1995), 353–394.

24 A legutóbb kiadott iskoladráma-korpuszban is szerepel egy Seneca-dráma (szintén Kleist-fordítás), de ebben sem bukkanak fel az Aranka-kézirat strófái. Vö. *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna. Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század: 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 353–383.

id. Teleki László *Senecanak halala vagy a haldokló Philosophus* című, kéziratban maradt műve volna, ez azonban nem tartalmaz verseket.²⁵

Még érdekesebb egy latorének, amely szoros kapcsolatot mutat az *Occisio Gregorii* című politikai tragikomédia (1780 k.) egyik szövegével.²⁶ Abban is vannak közköltészeti jellegű szövegek, de ezt a konkrét éneket máshonnan nem ismerjük, és korban is nagyon szoros az egyezés. A *Tobzódóké* (I, 68a–b)²⁷ egyik sorát a mindenkori magyar kultúra jelmondatának, sőt történelmünk legalapvetőbb bölcséletének tekintem: „egyet-kettőt fordulni az mi szabadságunk” – de egyébként duhaj rablók, „tobzódók” éneke, akik egészen a felakasztásukig elmondják a szakmai életrajzukat. Jellegzetes önleleplező, moralizáló, deviáns ének, nem tanulság nélkül való. Van még ilyen a gyűjteményben, például a 18. század eleje óta ismert *Opre Tódor nótaja* (*Opra Todor, vén komondor, numáj noptye furat*; I, 100a),²⁸ ahol ez román–magyar makaronikus nyelvi tréfákkal egészül ki. S akad a kéziratban néhány Óra-vers is román, magyar és latin nyelven, hiszen a kor legdrámaibb erdélyi politikai-közéleti eseménye, a Horea-felkelés közelről érinti az olvasókat és az összeírót, gondoljunk csak az Abrudbánya-sírató versre. Az I. kötetben a főkézírással szerepel egy román *Cantio Horae Regis Daciae* (*Hora o beut si hogyinit*; I, 114b–115a),²⁹ amelyet egy hosszabb magyar história követ (*1784dikben Zaránd varmegyében eredett s Erdély országának nagy részire kiáradott Paraszt hadnak leírása*; I, 115a–122b). A III. kötet szintén őriz egy román nyelvű, máshonnan nem ismert, közéleti gúnyverset (*Buné vremá keletori*; III, 18a–b). A törzsanyagtól eltérő, cirkalmas kézírással rögzített vers végén magyar megjegyzés: „Baszam az Anyát aki nem publicállya. Die 11a May 1790.” (18b) A nyájas felszólítás ellenére a vers tudtommal ma is kiadatlan.

Különösen izgalmasak, s további kutatást igényelnek azok a versek, amelyek részleteikben vagy egészükben Beniczky Péter 17. századi verseit parafrázeálják. Néhol csak egy-egy strofarészlet jelzi az összöveg jelenlétét (*Víg nap, mellyel derült*; I, 29b–30a), máskor a teljes Beniczky-szöveg jelen van, ha itt-ott átalakítva is (*Krokodilus, mint kisgyermek*; I, 48b–49a; *Mikor a szerencse felemel valakit*; 49a–b; *Kis jók után keserves napim*; 59a–b; *Valahol elmégyek s valamit szemlélek*; 63b–64a³⁰). További 17. századi szövegek is felbukkannak a kéziratban, de ezek többsége ponyván terjedt az 1750-es

25 MTAK Kézirattár M. Irod. RUI 4r. 133/I.

26 A színdarabról bővebben: Cinzia FRANCHI, *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa. Az erdélyi román iskoladráma kezdetei és forrásai* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 1997).

27 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, szerk. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó; Editio Princeps Kiadó, 2013), 228. sz., a színjáték részletével összevetve: 617.

28 *Uo.*, 223. sz.

29 Említi és két szakaszát átírásban és fordításban is közreadja NAGY Levente, „A magyar közép- és kismemesség románságképe a 18–19. század fordulóján”, in *Szomszédok világa. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép. Szöveggyűjtemény*, szerk. KLEMENT Judit, MISKOLCZY Ambrus, VÁRI András (Budapest: KSH Könyvtár és Levéltár, 2006), 149–169, itt: 153–154.

30 *RMKT XVIII/15*, 66. sz.

évektől, tehát nem kellett értük nagyon régi iratokat felkutatni. Az 1670-es évekre datált, eredetileg szintén nem erdélyi *Visszajár az üdö, a világ felfordult* (I, 83a–b)³¹ kezdetű moralizáló ének ekkortájt Erdélyben is sok-sok kéziratos másolatban terjedt, a Teleki család kendilónai iratanyagából több egyedi másolat előkerült³² – a terjesztők bizonyára aktuálisnak érezték a hajdani „felfordult világ” képsorait saját korukra, az országgyűlési perpatvarokkal, hadjáratokkal és a Horea-felkeléssel tarkított késő 18. századra.³³

Különösebb kompozíció nemigen rajzolódik ki a versek egymásutánjából. A kamalduli barátok búcsúéneke (I, 13b–14b) után egy hirdetésparódia következik (14b–15a), majd a ponyván is kiadott *Mesés versek*, azaz találós kérdések olvashatók (*Egy nagy csuda vagy az egész világon*; 15a–b), aztán hamarosan Bánffy Dénes halálára írt gyászénekek (16a–17a). Nyomban ezek után egy török verstörödék és annak latin fordítása következik (*Birechen besin eiledum*, 17a), amelyet a feljegyző bizonyára Bartholomeus Georgievitz *De Turcarum moribus Epitome* című, 1556-tól számtalan kiadást megért munkájából másolt.³⁴ A névnap versek néhol tömböket alkotnak, másutt azonban ezek is elvegyülnek egyéb műfajú alkotásokkal.

A háromkötetes kollekció legjavát a közköltészet szerelmi és általános panaszdalai alkotják, köztük néhány katonakeservessel (pl. *Feljött már az a nap, melyen kell indulnom*; I, 82b–83a).³⁵ Különös és egyedi szöveg egy Pongrácz nevű, Kolozsvárott bebörtönzött nemesember rabéneke, amelyet a kolofon szerint 1775. április 10-én írt „halálos rabságban”, miután búcsút vett kegyelemre számító bujdosó társaitól, Széki Pétertől és Halásztól (*Ah, rabságra fordult keserves életem*; II, 23a–24a).³⁶ Az időbeli és regionális közelséggel magyarázhatjuk, hogy miért találunk sok párhuzamos szöveget a *Szíveket újító bokréta* című, 1770-re datált erdélyi kézírral.³⁷ Az alábbi szerelmi dalrészlet különösen fontos lehet, hiszen két (dőlt betűvel jelölt) sorának Csokonai Vitéz Mihálynál találjuk szoros folytatását:

*Arvaságra pihegtselek
veszödöm és nem élek
szivem sérti nagy fájdalom
kedvem rontja unalom*

Gerliczeként nyögdecselek

31 *Az első kuruk mozgalma korának költészete 1672–1686*, szerk. VARGA Imre, Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 134. sz.

32 Pl. Kolozsvár, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókleveletára, Fond 438., Teleki család kendilónai levéltára, 190. dosszié, 119. doboz, 109a–110a, 111a–112a, 308a–b.

33 A szövegcsalád hatása már Faludi Ferencnél kimutatható, vö. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok (Budapest: Universitas, 2016), 98–99.

34 SUDÁR Balázs, „Egy török vers európai karrierje”, *Keletkutatás*, 2012. tavasz (2012): 115–124.

35 *RMKT XVIII/14*, 130. sz.

36 *RMKT XVIII/15*, 83. sz.

37 *STOLL 277. sz.*

Ugy értem és tapasztalom
gyászra fordult én hajnalom
 mivel a mit nyújt az álom
 ebren fel nem találok³⁸

Gyászra dült élttem hajnala

Elgondolkoztató, hogy a gazdag „Aranka-sorozat” más szövegeinek is vannak Csokonai-kapcsolatai, márpedig ha hihetünk a keltezésnek, akkor a hatás egyértelműen innen indul a debreceni poéta felé. Tudjuk, hogy leveleztek Arankával, ráadásul épp az énekgyűjtésről, de vajon látta-e ezt a kéziratot? Kevésbé valószínű. Netán azt, ami ennek egyik forrásául szolgált?...

Úgy tűnik, az egyik kötet ősforrása nem is erdélyi, hiszen meglepő módon győri érdekkörhöz tartozó dunántúli katolikus szövegek sorakoznak benne egymás mellett. Az egyik verset, Olvasztó Gábor közismert panaszdalát a másoló, (P[ater] M. L.) úgy írja alá, hogy a „Szentiványi Káplán”, ez tehát nem a családneve, hanem Győrszentiván káplánjának tisztségére utal. E községben azonban csak 1844-től maradt fenn papösszeírás – ki kell nyomozni, hogy ki lehet egyáltalán ez, de olyannyira szabványos írás, hogy annak jellegzetességei nyomán aligha köthető bárkihez. Ezt a vegyes, kolligált kötet-részt valaki ott gyűjtötte össze és aztán küldte el? Meglehet, hogy már nem Aranka, hanem Jankovich felkérésére készült, aki folytatta az anyaggyűjtést.

A kezünkben van tehát 3+1 kötetnyi kéziratot költemény. A repertoár régi része is nagyon értékes, de nem egészen olyan, mint a megszokott erdélyi költészeti források. Egyik rétegében a főúri körök alkalmi poézisának nyomát őrzi, hiszen egymás névnapjára verseket írogató nemesek közegeből való, akik följegyeznek egy-egy régi szöveget is, illetve amit a színpadról ismernek talán diákeveik óta. A kézíráson kívül az Abrudbánya-kézirattal összeköti az is, hogy mind a kettőben vannak másolatok Mészáros Ignác *Kártigámjából*, amit a korabeli olvasásszociológia komoly adatának tartok, hiszen láthatólag nemcsak a versbetétek terjedtek – amelyek dalként is megtehették ezt, hiszen kottával adták ki őket (*Tenger búknak közepette* stb.) –, hanem egyes prózai részek is. Összefoglalva: a négy rejtélyes kézirat egyaránt utal a naprakész irodalmi-politikai recepcióra és a gyűjtő-értékmentő szándékra.

Ponyvakolligátumok

Egy másik forráscsoportról is szót kell ejtenünk. Ennek hitelében szerencsére nincs okunk kételkedni, hiszen Aranka György autográf kézírását őrzi az első kötet borítóbelsejébe kötött *Mutato Tabla*. Nyomatott, füzetes kiadványokról van szó, amelyeket most csak elnagyoltan nevezünk majd egységesen *ponyváknak*, hiszen egy részük a legkevés-

³⁸ I, 75b–76a, vö. Csokonai *Siralom* (Gerliceként nyögdecselek) című, legkorábban 1798-ra datálható versének részleteivel.

bé sem vásári portéka. Két bekötött aprónyomtatvány-sorozatként található az OSZK-ban, a 819.037–819.058 és 819.059–819.070 közti jelzettartományban.

A Dávid Péter által közreadott Aranka-gyűjteménylistán csak általános címmel szerepelnek az U. U. egységben: „Apro nyomtatott munkák in folio – in quatro – et octavo. 36. darab”.³⁹ Ekkor tehát nem vettek fel róluk részletes címjegyzéket, s egyelőre Aranka egyéb iratai közt sem bukkantam nyomukra vagy a beszerzés körülményeire. A most ismert sorozat csak nyolcadrét kiadványokat tartalmaz, a negyedréttük (amelyek szintén az U. U. szekcióba tartoztak) máshová kerültek. A számozás azonban elgondolkodtat, hiszen a ma ismert 35 tétel csaknem megfelel a listában említett 36-nak – ámde akkor hol keresendők a negyedréttük?...

A gazdag sorozatból ezúttal csak a közköltészeti forrásokról, a szorosabb értelemben vett ponyvákról szeretnék szólni. Nagyon érdekes, hogy Aranka nem sokat törődött a stílus egységgel, legfeljebb a kronológiával, hiszen melléjük kötötték a nemesség legfelsőbb köreiből való alkalmi költészetet, tudományos írásokat, a Társaság saját iratait, Kultsár Istvánt és nagyon magas presztízsű szerzőket – a nyolcadrétformátum okán, ahogy annyi más kolligátumban. Az első kötet a 22. számnál végződik, de a 22. tételt (most 819.058-as jelzeten) rossz helyre kötötték: a kolligátum elejére. Immár senki sem látja, amit a lista még egyértelműen jelez: a „Dinom-dánomok 1792” mellett hajdon „Esmét az” következett, vagyis ugyanannak a kiadványtípusnak egy másik képviselője – ráadásul az utóbbi mostanra elkallódott.

Aranka saját kezűleg írta le a tartalomjegyzéket, ami azért roppant fontos, mert ponyvaösszeírásunk ilyen volumenű tudóstól ebből a korból nincsen. Cornides Dániel bibliográfiájában (*Bibliotheca Hungarica [...]*, 1792) csak néhány komolyabb terjedelmű, részben patinásabb füzet szerepel, az apróságokat ő sem gyűjtötte, nem is regisztrálta. Jankovich Miklós ponyváit gyakran a tulajdonos névbejegyzését őrzik.⁴⁰ Ha volt is részletesebb jegyzékük, elkallódott. Az Aranka-féle ponyvákról hiányzik Jankovich névbejegyzése vagy egyéb azonosítója, így ezek feltehetőleg nem az ő hagyatékából, hanem más úton kerültek az OSZK-ba.

A fentiek miatt érdemes közzétenni az író saját, vázlatos címléírásait, összevetve a kiadványok pontosabb könyvtári leírásával:

---

39 DÁVID Péter, „*Itt van a' legvégső...*”, 206.

40 Pogány Péter még az ideiglenes jelzeteken, a 64–66. csomagszámon hivatkozott rájuk. POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*, I, *Vásári ponyvairatok*, Irodalomtörténeti Füzetek 24 (Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1959), 98. Érdekes, hogy Aranka kolligátumait nem említi, pedig minden egykorú ponyvagűjtőről közli a szükséges adatokat.

Aranka sor-száma	Aranka címleírása	címleírás	mai jelzet
1.	Fő nélkül való Sapka. Totbol ford.	A' gyökeretlen Fa, 's Fő nélkül való Sapka. Az az: A' király nélkül való országnak 's felsőség nélkül való városnak bóldogtalan állapotja, melyet A' mostani bóldogtalan Frantzia Revolutzióának alkalmatosságával Felsőges II. Ferentz Tsászárnak és Királynak Ditsó Neve' Napján A' Posoni Evangy. EkklesiábanTót Nyelven elő-adott (Mossótyz) Institoris Mihály. [...] Pozsony, Wéber Simon Péter, 1793.	819.037
2.	Maria Antónia meg öletése <u>versekben</u>	Mária Antonianak Frantzia-Ország' Királynéjának Mária Thérésia' kedves Leányának, 'S A' XVI-dik Lajos Frantzia Király' hites párjának Páris Várossában lett kegyetlen Meg-ölettetése, Mind-Szent-Havának 16-dik napján 1793. Vác, Mármarosai Gottlieb Antal [é. n.]	819.038
3.	Kulcsár István Nand[or]f[ehér]vári Gyözedelme Laudonnak 1790 <u>vers</u>	B. Laudonnak nandorfejevári gyözedelme. Szerzette Kulcsár István [...]. Szombathely, 1790.	819.039
4.	Gabelhofer Beszéde Gr. Rhadai [!] felett 1792 Déák	Oratio piis manibus illustrissimi comitis Gideonis à Raday ab Ioanne Julio Gabelhofer [...]. 1792	819.040
5.	Háláado Oszlop 1792	Hála-adó oszlop meelyet [!] az egész tekintetes rendek' táblájának és az itt ki-nevezendő fő-méltóságoknak különösen emelt a' jelenlévő ország-gyűlésében egy jelen nem lévők' követje. [H. n., é. n.]	819.041
6.	Pöstényi fürödés Tsöbörtsök Gr. Gvadányi versei	[Gvadányi József] Pöstényi fürödés, a' melyet Egy Magyar Lovas Ezredbül való Százados az ottan történt Multságos Dolgokkal, élő Magyar nyelven, Versekbe foglalt 1787. Eftendőbe, Rák Havának 12. Napján. Tsöbörtsök, [1787] A címlapon autográf bejegyzés: „Arankáé”	819.042

7.	Némethi Sam- [uel] a' Keresz- tyén Vallás Tu- dománya 1785 Versek	A' keresztyén vallásnak tudománya, [...] Némethi Sámuel. Pozsony–Kassa, Fűskuti Landerer Mihály, 1785	819.043
8.	A' Teremtőhöz valo fohászko- dás B Nalácz Jos[ef].	A' teremtőhöz való fohászzkodás [H., é. n.]	819.044
9.	Bolla Eneki Szerzemény 1792	[Bolla Márton, Schreier János] Éneki szerzemény, melly musikához alkalmaztatva, az Erdélyi Nagy Fejedelemség' ország gyűlése tartásakor' a' méltóságos, tekintetes, nemes karok és rendek tiszteletekre ki-adatott 1792. Esztendőben Sz. Mihály hav. Kolozsvár, Hochmeister M., [1792]	819.045
10.	Bé vezetés a' Magyar <u>Tarhá-</u> <u>z</u> <u>ba</u>	Bé-vezetés a' Magyar Tárházba. Pest–Buda, [é. n.] A címlapon autográf bejegyzés: „Arankaé mp”	819.046
11.	Gr. Károlyi Josef tisztségére Far- kas Lajos <u>versek</u> 1794	[Farkas Lajos] Nagyságos nagy károlyi gróf Károlyi József úrhoz nemes Szatmár vármegyének fő-ispáni székébe lött be-iktatásakor Szent Jakab-Havának 7-dik Napján Nagy Károlyban 1794. Pest, Trattner Mátyás, [1794].	819.047
12.	Gr. Károlyinéjára esmét	[Farkas Lajos] Méltóságos és nagyságos Károlyi grófné Ersébethez, született gróf Waldstein aszszonyhoz. keresztes dámához midőn nagyságos férje nagy károlyi gróf Károlyi Josef úr nemes Szatmár vármegy fő-ispáni székébe fényes pompával helyeztetne, Sz. Jakab-havának 7. napj. Nagy Károlyban 1794. [H., é. n.]	819.048
13.	Révai Antal [!] Harukker Josefa Tisztségére	Nagy méltóságú kegyelmes Harukker Jósépha báró aszszonynak, néhai nagy méltóságú nagy károlyi gróf Károlyi Antal úr' özvegyének, kegyes pártfogó aszszonyának szerentsés új esztendőt 's minden boldogságot kíván alázatos engedelmes szolgálja Révai Miklós a' győri Rajzoló Oskoláknak tanítója. Bécs, Alberti Ignátz, 1792.	819.049

14.	Házi Kereszt 1793 versek	[Csenkeszfai Poóts András] Házi kereszt vagy Szabad akarattól fel vállalt hossz- szas tortúra, melyben elő adattatik, eggy férjét fél- tő feleségnek keserves panasza, a férjnek reá tett feleletével és maga mentségével. Bécs, Schrämbl Ferenc Antal, 1793	819.050
15.	Csuzi János A' Szép M[agyar] Ország Dicsére- te	A' szép Magyar ország dítserete Csúzi Cseh János Orvos Doctor által hajdan iratott [H., é. n.]	819.051
16.	Erd[élyi]. M[agyar]. Nyelv miv[elő]. Társa- ság Rajzolatya	Egy erdélyi magyar nyelv mivelő társaság [!] fel-ál- lításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez. Kolozsvár, Református Kollégium, 1791.	819.052
17.	Az egészségtelen vizek jobbitása Bároczi 1794	A' sáros, egészségtelen 's haszonvehetetlen vizek' jobbitásáról és ihatová tételekről, ki-adattatott né- metül báró Linden Max. Jósef a' tömösvári volt igazgatás csász. királyi tanátsossa által, és magyar- ra fordítottatott Kassándra ki-adójától Bécs, Hummel Dávid János, 1794.	819.053
18.	Kulső Országi Ember Gond- lati	Egy nagy nevezetű külső országi embernek gondol- lati A' Szerzeteseknek Francziai Országban lett el-töröltetéfe alkalmatofságával Cosmopolis, [é. n.]	819.054
19.	B Bánfi Farkas Ur Eneke 1794	<i>Leg-utól két Deák ezt énekli.</i> Testem már Sírben té- tetett (gyászversfüzér utolsó lapja) Autográf jegyzet: „B Bánfi Farkas 1794”	819.055
20.	Bellum Morbo- rum M[agyar]. Versek	[Felvinczi György] Bellum morborum Pest, Patzkó Ferenc [é. n.]	819.056
21.	Szalai Pál A' Lé- lek[ne]k elra- gadtatásai 1794	A' léleknek el-ragadtatásai mellyeket a' nagy-kőrösi gyülekezet' hasznára irt Szalay Pál Pest, Fűskuti Landerer Mihály, 1794.	819.057
22.	Dinom dáno- mok 1792 13 darab Enek	Szép dallos dínnom-dánnomok. [H. n.], 1792	819.058
23.	Esmét az	?	-
24.	Keresztyén Házi Tükör <u>Versek-</u> <u>ben</u>	Keresztyén házi tükör, mellyben az egész ház nép meg-láthatja summás kötelességét [Vác], Veszelszki Antal, [é. n.]	819.059

25.	A' szánto Vető ember hármas Eneki	A' szántó-vető-embernek igen-igen szép hármas éneki. [H., é. n.]	819.060
26.	Léány kérők Kalauzza	A' rendes házasság' le-írása, avagy A' leány-nézők' úti-kalauza rövid versekben más két énekkel, úgy mint: Ifjú legény lévén sokat gondolkodom, Tsalárd világ, álnok világ, mit tsalog. Pest, Patzkó Ferenc, [é. n.]	819.061
27.	Vöfények Kötelessége 1793	Vöfények kötelessége, melly a' lakodalmásoknak mulatságokra kinyomtatott [Mátyus Péter] Vác, Mármarosai Gottlieb Antal, 1793	819.062
28.	Fonók Historiája	A' mostani időben élő fonók históriája [Vác], [Gottlieb Antal], [é. n.]	819.063
29.	Szomoru Gerlicze	Szomorú gerlitze, avagy Egy komáromi magyar menyetske' siralmas nótája, mellyben Az említett menyetske Leányságának el-múlt Vidámságát kesergi. [Vác?], 1793	819.064
30.	9 Világi Enekek	Szép új világi Múlságos Énekek [H., é. n.]	819.065
31.	Kesergő szivek[ne]k szomoru Eneki	Kesergő szíveknek szomorú énekei [H. n.], 1791	819.066
32.	Hat vig noták	Hat vídámító vig nóták [H., é. n.] [Vác, Gottlieb Antal, 1792]	819.067
33.	Öt dallos Enekek	Öt igen-igen szép világi dallos avagy Nótás énekek [Vác], [Gottlieb Antal], [é. n.]	819.068
34.	48 furcsa Mesék	XLVIII ki-válogatott furtsa mesék az-az: Nyájasan 's díszesen időt töltő szép finom-fein multságok kérdésekben, és feleletekben a' mord kedvű emberek' társága között-való unalmas órákra alkalmaztattak [Vác], [Gottlieb Antal], [é. n.]	819.069
35.	ne-ne-ne Kilenecz Enekek.	Ne-ne-ne-ne ne-ne-ne az-az Dinnom-dánnomok [Vác], [Gottlieb Antal], [é. n.]	819.070

Receptív értékű, hogy a lajstromban a komoly kiadványoknak még dátuma is van, a ponyváknak többnyire nincsen (ami megfelel a címlapok tükrözte valóságnak). A Gvadányi-füzet és a *Bévezetés* címlapján autográf névbejegyzés jelzi, hogy „Arankáé”.

Az első kötetben van *Magyarország dicsérete*, Csuzy Cseh János orvosdoktor éneke – tulajdonképpen nem országhismertető, hanem a magyar táj szépségét zengő allegori-

kus vers: „mint pengetém húrom s nótám, perdülj azért gyorsasággal, én rótám”. A rossz helyre kötött *Szép dallos dínom-dánomok* a magyar ponyvakínálatban is ritka. Épp Marosvásárhelyen bukkant fel egy hasonló töredék; Orbán János muzeológus barátom hívta fel a figyelmemet rá, hogy Csiki Márton kereskedőházában az egyik boltív kibontásakor papírmaradványok kerültek elő a kötörmelék közül, például összegyűrt ponyvák – itt található ennek Arankáéval nem azonos, de korban teljesen egyező példánya, leszakadt címlappal.⁴¹ Ritka, egyértelműen erdélyi típusú utánnyomása annak a kiadványnak, amire Aranka úgy érti: „esmét az”. Sajnos ez az egy ponyva, a hajdani 23. tétel elkeveredett (bizonyára az átkötések idején), így nem tudjuk, mennyiben volt azonos a szomszédjával. Az OSZK gyűjteményében e ponyvatípusnak a váci képviselői található meg,⁴² de előfordulhat, hogy az utóbbi azonos azzal a példánnyal, amely valaha az Aranka-kolligátumhoz tartozott.

Lássuk, hogy milyen kiadványok vannak még a kötetekben. Túlzás nélkül: a korabeli magyarországi ponyvakiadás élvonala. A *Szomorú gerlice* asszonypanasz címében komáromi utalás olvasható: „nyomtattatott a földinduláskor”.⁴³ A *mostani időben élő fonyók históriája*⁴⁴ egy országosan, sőt „mindkét hazában” ismert kiadvány; az Aranka-féle példány egy erdélyi replikája lehet egy váci főtípusnak. E vegyes kiadványtípus főleg az 1790–1800-as években virágzott – többnyire datálatlanul, mert addigra szigorodott meg a cenzúra meg az erkölcsrendészet –, ennek nyomán alakult ki a ponyvakiadás keltezését nélkülöző „váci modellje”. A vegyes, lazán komponált versfüzerek inkább idetartoznak, de pl. a *Kesergő sziveknek szomorú énekei* nyugodtan lehet akár erdélyi kiadvány; mindenképp ritkaság. Ha Aranka ezeket nem gyűjti össze, szinte semmit nem tudnánk róluk.

Van közöttük néhány numerózott, vegyes tartalmú váci füzet.⁴⁵ Az eredeti váci nyomatokon túl némelyiknél fennáll a lehetőség, hogy valójában replikák: Erdélyben a máshol kiadott ponyvákat, pl. a *Ne-ne-ne*-füzetet kicsit más címmel, azonos tartalommal újrasedték, mert egyszerűbb volt, mint behozni a példányokat. Tehát egyik zugáruról lopva „másolták”, értsd: sedték újra a másikat, több száz mérföldnyire a régi kiadási helytől. Ez volt az egyik motorja a korabeli ponyvakultúrának, s Aranka gyűjteménye nélkül erről az összefüggérendszerrel is sokkal foghíjasabb képünk lenne. Bár Jankovich Miklósnak szintén terjedelmes saját ponyvagyűjteménye volt, ezekből a helyi kiadványokból kevesebbet tartalmaz. Magyarországon nem lehetett könnyű hozzáférni az erdélyi ponyvákhoz – helyben terjesztették és helyben olvasták ronggyá, s miután

41 Bővebben: ORBÁN JÁNOS, CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, „Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából”, *Lymbus – Magyarágtudományi Forrásközlemények* 2015 (2016): 275–314, itt: 284–288, 297–308.

42 820.789 és PNY 2.936.

43 A nyitó ének (*Siralomnak, fájdalomnak völgyében kesergék*) versfői adják a címet, vö. *RMKT XVIII/15*, 101. sz.

44 *RMKT XVIII/4*, 1. sz.

45 A numerózást Pogány Péter (*i. m.*) a váci ponyvák, elsősorban a Gottlieb-kiadványok jellegzetességének tartja.

kimentek a divatból, helyben tömték ki velük a boltozatot... Komoly irodalomszociológiai üzenete van annak, hogy így olyan szövegeket vagy kiadástípusokat (s vele sajtóhibákat) mentettek meg a 18. század végi gyűjtők, amiért Arankának nagyon hálásak lehetünk. Úgy tűnik, hogy az 1790-es években, amikor az említett nagy gyűjtőutak vannak, erre neki igenis volt affinitása.

A kétféle forráscsoport tehát a rendelkezésre álló foghíjas adatok és attribúciós nehézségek ellenére az erdélyi értelmiség, főként Aranka György értékmentő, forrás- és szöveggyűjtő munkájának tanúja. Egyúttal egy olyan közösségé, amely tudományos, rendszerező szándékaival és személyes szöveghasználattal, sőt írói ambícióival egyaránt képes tovább éltetni a közköltészet hagyománylancát.

Graff József Jós. Mr. Titelfőzede
 Az uralkán örön királyi szin fejei
 mint korábbi kedves karmatai gyönyörű
 Itt al eddig semérféj felelen lakának
 Orbánin is örön arjait ontanak
 Midőn a szent Magyar korona füzára
 József fején hi hat ilág katarára
 Midőn Epök, nyugalt s De'el asany főnek
 ifjakelhet tenni eg más' atán jönek

Epigramma cum Manfii Deuceleon in praenepos. 2.
 luvii tempore
 Diluvio totus submersus mundus inanis
 Deuceleon manfii foemina proha est
 Jtas in aliud quam tunc fagnaria fuit
 nocte Caroe mala inverfaly dii
"Központó" versek. Sz. Agnes Napja
 Leu's szent Agnes napja' famos eptendokla
 frivemb' kívánom egyed fendepeben
 elled fadai' szent Agnes mindenben
 ifjakelhet tenni eg más' atán jönek

Kézírásos részletek az OSZK Fol. Hung. 126. „Aranka-kézirat”-ból

126
 Fol. Hung.

Rozscho Leányom Dobszató Erché
 Szüle Oh házunk gyönyörűje, keskenk hi nyilat Rozschoja
 jup leandak elcsége, és Dobszati Palmagja
 egyellenségjével, ah ne jup el töltünk
 forma jivinkhez ölelünk, efah mutaj itt tova 6 veltünk.
 Leány Mulatik ah Nevelőim jivem jivem kistetek
 hi tölteneim jó jivlőim Lelkemet enettetek
 De a Jefeje jivem, magahoz int 1 kövelem,
 edes jivavak meg hatott, jivem ellens nem alhatott
 közönöm hogy jivestetek, Oh jivem formala
 Alvalak, hogy neveltek jivemem alhatott
 Fi heten edes Abjám, formon öleli Anyám,
 Oh kislak ne jivavak, el meyyel Jpen kosaatok
 Rozschoinak nevestetem, edesbbem töltetek
 Nevem a Rozschoal vettem, Sillatostam kistetek
 De menyei kistetem jó 1 Soljan kilyre te jivem
 Hal jiviségem meg maradgyon, Magokkal el ne hervadgyon.

Tudósítás
243
123

Plutonal a Dobszati Gmueli Dobszati nevesteti hi kosa
 Rozscho kosa jivatik havának 16^z Esthaján

Eden Tudósítást az az kalyak, hogy a minapában a bi
 laktal hi mult Dobszati Orsombal egy nap jivemben drifó
 jivem altal kistetek a kistó világn magah, polakban
 pedig elfő jivem is modon jivavak: Formosa kistetek
 azon aranytal, meg az Catholicusok nem jivem jivem
 jivem kistetek nagy jivem jivem el vett, azon Formosa
 pedig kistetek a jivem jivem kistetek is az
 natu kistetek, a meg is kistetek. A jivem kistetek a di
 jivem Magyar korma kistetek egy igen jivem kistetek vaf
 jivem, jivem kistetek egy igen kistetek kistetek hi modon
 kistetek jivem kistetek meg kistetek, jivem kistetek
 kistetek is kistetek más több kistetek jivem kistetek
 kistetek a jivem kistetek kistetek kistetek jivem kistetek

Kézírási részletek az OSZK Fol. Hung. 126. „Aranka-kézirat”-ból

Mutatis Tabla

1. Fő nélkül való Sopka Törökford.
2. Maria Antonia meg ötenje verselken
3. Kulesár Gábor Nándorján: Spiridus Laudumok 1790 bösz
4. Szabolcsor Bolyházi Sr. Madri János 1792 Deák
5. Ataládó 1792
6. Pörkényi János és Főbörösök Sr. Madri János
7. Némethi Sam a Kertész Valtás Madri János 1785 versék
8. A' Törsentőhöz való Törökfordás B. Madri János
9. Bolla László Szeremény 1792
10. Bé veres a Magyar Törökfordás
11. J. Károlyi József és József János János 1794 versék
12. J. Károlyi József és János
13. Károlyi János Károlyi József és János
14. Hézi Károly 1793 versék
15. Czár János és János Madri János
16. Dr. M. Nyelvi mis. Társaság Rejzolatja
17. Kezefűzésű versek gyűjteménye Széchenyi 1794
18. Károlyi János Emlék Gondolat
19. Dr. János János és János 1794
20. Bellum Morborum M. versék
21. Balai Pál A' Létélbelragaszkodásai 1794
22. Dinon élmények 1792 12 darab luch
23. Estmék
24. Károlyi János és János versék
25. A' János versei és versek három luch

26. Lány és női Kalauza
27. Vörsényel Kötevénye 1793
28. Fonák és versék
29. Gomori versék
30. 3 világi luch
31. Károlyi János és János luch
32. Hat versék
33. 64 dalos luch
34. 48 versék
35. ne-ne-ne versék

Aranka György autográf jegyzéke
a ponyvanyomtatványokról

(OSZK 819.037-819.058 kolligátum előzéklapja)

PÖSTÉNYI
FÖRÖDÉS
 a' mellyet
 Egy Magyar Lovas Ezeredből való
SZÁZADOS
 az ottan történt
MULATSÁGOS DOLGOKKAL,
 élő Magyar nyelven, Versekbe foglalt,
 1787. Éftendőbe, Rák Havának 12. napján.

Arankaé

Nyomtatott Többértékű,
 a' Cápium Tenger partján azon Éftendőbe.

26 Nro 19.

VÖFÉNYEK,
KÖTELESSÉGE.

MELLY
A' LAKADALMASOKNAK
MŰLATSÁGOKRA KI-
NYOMTATTOTT

OSZTÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
 B. 1042/1916
 LEFELTÁRI SZÁM

Vázon Marmarósi Gottlieb Antalnál 1793.

SZÉP DALLOS

DINNOM-
DÁNNOMOK.

Nyomtatott 1792-dik Éftendőben.

Nro I.

NE---NE---NE

NE-NE-NE

AZ - AZ

DINNOM - DÁNNOMOK.

E L S Ó:
 A' Viólat akkor ízedik, mikor reggel.
M Á S O D I K:
 Vérem, Vérem, Komám - Alfzony! majd.
H A R M A D I K:
 Nem adniok e' Világért, a' Budai roszfz.
N E G Y E D I K:
 Tsak a' nekem keilveres, hogy ízeretüm.
Ö T Ö D I K:
 Katona életet fok Legény kerüli, a' katona.
H A T Ö D I K:
 Gondolatim füznyetok, Kínám ne gyűj.
H E T E D I K:
 Szebb vagy Rózsám Diánnánál, Pünk.
N Y Ö L T Z A D I K:
 Árok - Szállásánál volt a' Vezzelelem.
K I L E N T Z E D I K:
 Sír az egyik Szemem, a' malik könyvezik.

Nyomtatott ebben az Éftendőben.
 819.070 B. 1050/1916

Ponyvacímlapok az Aranka kézjegyét őrző kolligátumokból (OSZK)

819.042, 819.062 [felső sor]

819.058, 819.070 [alsó sor]

II.
A TUDOMÁNYOSSÁG ALAKZATAI (18–19. SZÁZAD)

TUDÁS, POZÍCIÓ, IDENTITÁS(TEREMTÉS)

Keleti barbárok az északi vadakról. Felvilágosult magyarok és a lapp örökség

„Én azt tartom, hogy nemes nemzetem dicsőségének nevelésére Atila nem szükséges: de még úgy is tartom, hogy Schlötzer után, a ki (én legalább úgy itélek) egy a nemzeti részvétellel legteljesebb írók között, megbántanak bennünket némely újabb s az újításra viszketőbb német írók, a midőn azt akarják imígy amúgy megvitatni, hogy a hunnuszok és magyarok nem egy nemzetből valók voltak”.¹

Csokonai Vitéz Mihály

„Ázsiai eleink felől keveset tudunk, s inkábbra bizonytalant. Az újabb historia bennünket még azon örömtől is meg kezd fosztani, hogy magunkat az Attila maradékinak mondassuk”.²

Kazinczy Ferenc

Esorok szerzői felvilágosult patrióták voltak, akiknek a haza iránti buzgalma és a haza kiválósága fölötti büszkesége a józan, racionális és kritikus fajtába tartozott. Évek múltán Kazinczy kifejezésre is juttatta a honfoglaló fővezért Attila örököséként bálványozó „Árpádiász” műfajjal kapcsolatos türelmetlenségét, és ezzel összefüggésben a „nekidühödött nemzetiség” által keltett viszolygását.³ Mégis, ahogy környezetük túlnyomó részének számára, a nemzet összefüggésbe hozása a sztyeppe félelmetes harcosságainak emblematisztikus megtestesítőjével az ő számukra is „öröm” forrása volt, ennek bármilyen megkérdőjelezése pedig „bántásnak” minősült. Tanulmányom e részleteiben és egészében sokszor, sokféleképpen elemzett témát⁴ – a „lapp” versus „szkíta”, illet-

1 Csokonai Vitéz Mihály – Kultsár Istvánnak, 1802 [?], in CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei két kötetben*, szerk. HORVÁTH Cyril (Budapest: Magyar Könyvkiadó Intézet, 1901), 2: 907.

2 KAZINCZY Ferenc, *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről* [1808], szerk. HEINRICH Gusztáv, Régi Magyar Könyvtár 37 (Budapest: 1916), 148.

3 Igaz, Csokonai egykor maga is tervezett „Árpádiászt”. Vö. Kazinczy Ferenc – Zádor Györgynek, 1825. december 16. in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 19: 485; Kazinczy Ferenc – Kisfaludy Sándornak, 1831. május 1. In Kazlev., 23: 403.

4 Átfogó igényű munkákra lásd pl. DOMOKOS Péter, *Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); SÁNDOR Klára, *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, (Budapest: Typotex Kiadó, 2011).

ve „ugor” versus „török” nyelvi és etnikai rokonsággal kapcsolatos vitákat, valamint az ezekkel összefüggésben előadott származásméletek által a modern nemzettudat alapját képező történeti, társadalmi és politikai ideológia alakulásában játszott szerepet – anélkül tárgyalja, hogy új forráskutatásra támaszkodna. Az ismert forrásoknak is csak egy töredékére hivatkozik. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy rámutassak: a „lappizmust” elutasító hagyomány kulcsszövegeiben a felvilágosult „embertudományok” empirikus kliséinek és megközelítésmódjának átható jelenlétét tapasztalhatjuk, amelyek ily módon szervesen épültek a 18. század végi magyar politikai elit társadalmi exkluzivitáson alapuló ideológiájába, és a kérdéssel kapcsolatos (immár szaktudományos) viták arculatára – érvelésmódjára, fogalomhasználatára – akkor is erősen rányomták bélyegüket, amikor évtizedek és korszakfordulók múltán e társadalmi exkluzivitás jogi támasztékai már erősen omladozóban voltak. Mindez adalékkal szolgálhat mindazok számára, akiket foglalkoztat a „kontinuitással” – ti. a felvilágosodás és a liberális reform kora közötti átmenettel, folytonossággal illetve megszakított-sággal – kapcsolatban zajló, lezáratlan vita.

A magyar elitnek a dicsőséges sztyepei eredetből és a feltételezett hun rokonságból fakadó „öröme” és büszkesége természetesen legalábbis Kézai Simonig vezethető vissza, akinek kezén (Anonymus nyomán) a majdani Magyar Királyság (hozzávetőleges) területének 9. századi „visszafoglalása” egy markáns társadalmi és politikai ideológia alapvetésévé vált. Eszerint a nemességnek a közrendűekkel szembeni társadalmi vezető szerepe és az uralkodóval szembeni politikai jogai egyaránt abban a katonai vitézségben gyökereznek és általa igazolhatók, amelyet őseik a föld megvételekor tanúsítottak, és ugyanezen az alapon már a hunok körében is egyfajta *politia commixta* volt a kormányzás legitim formája – amelyet aztán a magyar „leszármazottak” megörököltek.⁵ A hagyomány kontinuitásáról későbbi középkori és humanista krónikák mellett minden idők leggyakrabban kinyomtatott magyar könyve, Werbőczy István *Tripartituma* gondoskodott, s a 18. században is jelentős tekintélynek örvendett: Anonymus és Kézai művei első ízben éppen 1746-ban, illetve 1781-ben láttak nyomtatásban napvilágot.⁶ Hozzá kell tenni, hogy a hun örökséggel kapcsolatos történetek és motívumok mélyen átittatták a népi (száj)hagyományt is, amely a krónikairódalommal együtt szolgáltatott ihletet a magyar irodalmi képzeteknek a romantikában és azon túl. De az a körülmény, hogy a magyar nyelv ugyancsak ekkoriban megerősített „affinitása” a finnel s a lappal (amit Csokonai a fenti idézetben a göttingeni tudós August Ludwig Schlözernek tulajdonít) oly széles körben minősült „sértésnek”, az etnikai eredetkérdés erősen ideologikus voltának tudható be: annak, hogy az adott gondolkodásmód belső logikája szerint

5 A téma klasszikus feldolgozása Szűcs Jenő, „Társadalomelmélet, politikai teória és történet-szemlélet Kézai *Gesta Hungarorum*ában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai)”, in Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*, 413–557 (Budapest: Gondolat, 1984).

6 SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2006) 14, 19, illetve tágabb értelemben a korai magyar történelem iránti 18. századi érdeklődésről IV. és V. fejezet.

az eredetnek közvetlen köze volt a jelenben élvezett társadalmi kiváltságokhoz és a fennálló politikai rendhez.

A lapp–magyar nyelvrokonság elmélete, mindenekelőtt német tudósoknak köszönhetően, évszázados múltra tekinthetett vissza, amikor a jezsuita matematikus, (Joannes) Sajnovics János *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1770) című munkája nagy feltűnést keltve megjelent. Sajnovics művét megkülönböztette elődeitől, hogy az személyesen végzett terepmunkán és empirikus anyagon alapult, melyet főnöke, a bécsi egyetemi csillagda vezetője, Maximilian Hell társaságában gyűjtött Észak-Skandinávia számi őslakosai körében a nevezetes 1768–1769-es Vénusz-átvonulás megfigyelését célzó expedíció. Szűk három évtized múltán Sajnovics művét és a benne foglalt teóriát további támasztékokkal látta el Gyarmathi Sámuel munkája, az *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (1799). Mint az közismert, és a továbbiakban kitérek rá, Sajnovicsot magát is érték támadások az alantasnak minősülő rokonság tézise miatt (igaz, egy anakronisztikusan „finnugristának” nevezhető tábor és különféle hibrid pozíciók ugyancsak kialakultak).⁷ Az sem volt azonban pusztán esetleges, hogy Csokonai (és mások) Schlözert választották ki bűnbaknak. Schlözer nemcsak ismerte és új kiadásban gondozta korábbi, „finnugor” témákban megnyilatkozó német tudósok műveit, és kifejezésre juttatta messzeemenő egyetértését velük az *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771) című munkája lapjain; hanem már 1771-ben méltatta Sajnovics hozzájárulását, és lelkesen támogatta Gyarmathi törekvéseit.⁸ Ugyanakkor ismert volt arról, hogy politikai íróként és az államtudományok szakértőjeként vallott nézetei szöges ellentmondásban állnak a rendi megkülönböztetésen alapuló társadalmi és politikai berendezkedéssel; és arról, hogy e nézetekkel „megfertőzött” nem egy olyan magyar fiatalembert, akik Göttingenben hallgatták előadásait, és sokáig fenntartás nélkül támogatták II. József – a rendi alkotmánnyal ellentétesnek felfogott – reformjait. „Magyarellenessége” (illetve, Csokonaival szólva, „nemzeti részvétellel legteljesebb” mivolta) voltaképpen a magyar politikai osztály jellemző attitűdjeire vonatkozó felfogását jelentette.⁹ Függetlenül attól, hogy valaki

7 A fogadtatás összetettségére lásd ÉDER Zoltán, „Újabb szempontok a *Demonstratio* hazai fogadtatásának kérdéséhez [1975]”, in ÉDER Zoltán, *Túl a Duna-tájon* 47–62 (Budapest: Mundus, 2000); BÉKÉS Vera „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!« – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában”, in *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, szerk. Kiss Jenő és Szűcs László, 89–95 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); EGYED Emese, „Scythia vagyok.« Kéziratok paszkvillus a Demonstratióról – Sajnovicsnak”, *Nyelvtudományi Közlemények* 97 (2000), 246–260; LŐRINCZI Réka, „Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához”, *Nyelvtudományi Közlemények* 97 (2000), 261–272; SZÖRÉNYI László, „Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban”, *Irodalomtudományi Közlemények* 101, 1–2 sz. (1997), 16–24.

8 KESZTYŰS Tibor, „Schlözer és a finnugor nyelvtudomány”, in *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, szerk. Kiss Jenő és Szűcs László, 357–362 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

9 A göttingeni egyetem mint a magyar jozefinisták inspirációs forrása szerepére lásd mindenek előtt H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 86–117. Lásd még H. BALÁZS Éva, *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*, (Budapest: Magvető, 1987) és e kötet javított, apparátussal ellátott angol változatát: H. BALÁZS Éva, *Hungary and the Habs-*

miként vélekedett a lappság *mibenlétéről*, Schlözer a „lappizmus” és a magyarellenesség összefonódásának megtestesítőjeként tünt fel – következményekkel az illetőnek a lappságról alkotott *ítéletére* nézve.

Az efféle ítéletek forrásai között megtalálhatók a tárgyra vonatkozó, Európában széles körben forgatott könyvek, elsősorban Johannes Scheffer *Lapponia, id est religionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio* (Frankfurt, 1673) című munkája, mely 1674 és 1682 között német, angol, francia és holland fordításban is hozzáférhetővé vált, valamint a maurista tudós, Dom Jean-Joseph Vaissète *Geographie historique, ecclesiastique et civile* (1755) című műve, amelyben a szerző maga is Scheffer nyomán jellemzi a lappokat.¹⁰ E beszámoló szerint a lappok testalkata alacsony és sovány, „mégis arányos, nem torz”; bőrüket a sátraikban állandóan szálló füst sötétre színezi; nagy a fejük, mellkasuk kitüremkedő, szemük kicsiny, mélyen ülő és zavaros, orruk rövid és tömpe, álluk megnyúlt, szájuk nagy és mindig nyitva. Görnyedt a járásuk. Ami szokásaikat és modorukat (*moeurs*) illeti, „az év nagy részében kevés társaságot ápolnak egymással, mert a vadállatok között élnek az erdőn; és mindegyik családot tágas földet választják el a többiekől... gyávák és félnékek, borzadnak a háborútól, sohasem viselnek hadat... ravaszok, és olykor csálnak a kereskedésben”, ugyanakkor „irgalmasak és vendégszeretők, és nem tehetségtelenek, hiszen maguk készítik az eszközeiket, méghozzá igen ügyesen.” Hosszú időn át őrizték bálványimádó szokásaikat, és még látszólagos megtérésüket követően is (amelynek elérésére a svéd és dán uralkodók a 13. század óta folytonos erőfeszítéseket tettek) megmaradtak a pogány babonáságban, s csak névleg lettek keresztények. Még mindig vándoréletet élnek, az üzletkötés a közelmúltig cserekereskedésre korlátozódott körükben.¹¹

Ez a jellemzés nem túl hízelgő, de megmarad a korabeli „embertudomány” (*science de l’homme / science of man / Wissenschaft vom Menschen*) talaján, az olyan „vad” társadalmak leírására alkalmazott szenttelen, távolságtartó nyelvezettel, melyek ki vannak téve civilizáltabb szomszédjaik hatásainak, de egyelőre ellenállnak azoknak. A Vaissète-éhez hasonló műfajban (a stadiális – a társadalmak fejlődését a szükségletek kielégítésének domináns módja által meghatározott szintek vagy szakaszok egymásutániságaként felfogó – történetírás kategóriáit illetve nyelvét is alkalmazó világföldrajz) a 18. század végi Magyarországon publikált művek hasonló hangnemben fogantak.¹² Kivétel

burgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism, (Budapest: Central European University Press, 1997). Schlözerről általánosságban lásd Martin PETERS, *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig Schlözer (1735–1809)*, (Marburg: LIT Verlag, 2000).

¹⁰ Dom [Jean-]Joseph VAISSETTE, *Geographie historique, ecclesiastique et civile, ou Description de toutes les Parties du Globe Terrestre, enrichie de Cartes Géographiques*, (Paris: Desaint & Saillant, Jean-Thomas Herissant, Jacques Barois, 1755), 101.

¹¹ VAISSETTE, *i. m.*, 96–97.

¹² Köszönöm Sz. Kristóf Ildikónak, hogy felhívta figyelmemet ezekre a művekre. A felvilágosodás kori stadiális történetírás és tágabb értelemben a természethistóriai, morálfilozófiai és ismeretelméleti, gazdaságtani és antropológiai szempontokat egyaránt magában foglaló „embertudomány” nemzetközi szakirodalma könyvtárnyi. Az alpművek közül is a teljesség igénye nélkül lásd Gladys BRYSON, *Man and Society: The Scottish Inquiry of the Eighteenth Century*, (Princeton: Princeton University

nélkül hangsúlyozzák a lappok testi erőtlenségét,¹³ illetve a katonai vitézség ebből adódó hiányát körükben,¹⁴ igaz, az egyik forrás szerint „e mellett még-is 600. Lapponiaiak egykor éppen 20000. Muszkát meg-futamattak”.¹⁵ Fizikai jegyeik jellemzése olykor a sarkvidék közelében élő népek általános bemutatásának keretében történik. A lappok e leírások szerint a tűzföldiekkel (patagónokkal) egyetemben „leg alább való különbsége emberi nemünknek”, akikre „szánakodás és undorodás nélkül ... nem tekinthetni” – „ez által kötik némelyek az emberi nemzetet öszve a Troglodit vagy Pongó állattal.” Igaz, a szerző – Georges-Louis Leclerc, Buffon gróf nevezetes természethistóriai elméletének szellemében – siet hozzátenni: „Minden különböző nemzetek bizonyonnyal emberi nemünknek azon egy törzsökéből származtatnak. Mivel: 1) minden nemzetek egymással öszve elegyedvén, nemzenek és szülőtyeik résznyire eggyik, résznyire más-ik nemzetre ütnek. Holott a különböző állatok egymással nem nemzenek”.¹⁶ A lappok bemutatásának további, rendre visszatérő motívuma e művekben a körükben makacsul

Press, 1945); Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*, (Paris: Albin Michel, 1971); Antonello GERBI, *The Dispute of the New World: The History of a Polemic 1750–1900*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1973); Ronald L. MEEK, *Social Science and the Ignoble Savage*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1976); *The Great Map of Mankind: Perceptions of New Worlds in the Age of Enlightenment*, szerk. Peter J. MARSHALL és Glyndwr WILLIAMS (Cambridge: Mass., Harvard University Press, 1982); Anthony PAGDEN, *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Anthony PAGDEN, *European Encounters with the New World*, (New Haven: Yale University Press, 1993); Roxanne WHEELER, *The Complexion of Race: Categories of Difference in Eighteenth-Century British Culture*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000); *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*, szerk. Hans Erich BÖDEKER, Philippe BÜTTGEN és Michel ESPAGNE (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008); Silvia SEBASTIANI, *I limiti del progresso. Razza e genere nell'Illuminismo scozzese*, (Bologna: Il Mulino, 2008), átdolgozott angol kiadása *The Scottish Enlightenment: Race, Gender and the Limits of Progress*, (Houndmills: Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013). A hazai szakirodalomból lásd PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történet-filozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2000); BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcelet a felvilágosodás korában*, (Budapest: L'Harmattan, 2013).

13 [Johann HÜBNER], *Geographica globi terraquaei synopsis. A muhis Praefertim quod Hungariam attinet, erroribus, qui in Celeberrimo alias Geographo Hübnero, aliisque circumferentur, expurgata, In qua omnium mundi Regionum, & locorum situs pro Mapparum Geographicarum usu exactissime describuntur*, (Tyrnaviae: Typis Academicis Societ. Jesu, Anno MDCCLV.), 160; [BERTALANFFI Pál], *Világnak Két-rendbéli ismerete. Először A' mint Istentől teremtett. Másodszor A' mint az Istennek, és a' természetnek Vezérléséből az emberektől különböző-külömbbféle részekre, Országokra, Tartományokra, és kösségekre osztatott. Minden-féle Irókból ki-szedé, és Prédikátori hivataljának pihenő órái alatt illendő renddel öszve írta azt Bertalanffi Pál, a' Jesus Társaságából-való Pap [...]*, (Nagy-Szombatban: Az Academiai Betökkal, 1757), 648; [BARANYI László], *Rövid magyar geographia*, (Pesten: Nyomt. Trattner Mátyás betüivel, 1796), 129.

14 HÜBNER, *i. m.*, 214.

15 BERTALANFFI, *i. m.*, 648.

16 [FEJÉR György], *Anthropologia vagy is az embe'r esmértetése. Fejér György a' szép tudományoknak és filozofiának doktora által*, (Budán: a' Királyi Magyar Universitás' Betüivel, 1807), 152–153; hasonló elemzést lásd [KATONA Mihály], *Közönséges természeti Föld-leírás. Készítette 1819. Eszt. Katona Mihály ...* (Pest: Trattner, 1824), 452.

kitartó „pogány setétségére”¹⁷, primitív létfenntartási módjukra („barom az életek”¹⁸) történő utalás, amit egyesek tovább részleteznek a gazdálkodás teljes hiányának említésével és annak hangsúlyozásával, hogy egyetlen haszonállatuk a rénszarvas (amelyet viszont teljes mértékben kiaknáznak, beleértve nyers vérének fogyasztását).¹⁹ Nem mulasztják el megjegyezni, hogy hajlékaik igen egyszerűek, s döntően halászatból és vadászatból élnek.²⁰ Vannak figyelemre méltó megszorítások is. Egyesek szerint, bár igen tudatlanok és primitív körülmények között élnek, „a Lappóniaiak nem szinte olyan nyomorult emberek, mint némelyek gondollyák”, mivel „meg-elégszenek magok sorsával és békességbe élnek egy más közt”.²¹ Másutt arról értesülünk, hogy Lappföld lakói „magokat száraz halakkal, Taránd [rénszarvas] hússal, és fa héjból sült kenyérral táplálják” – tehát igen egyszerű az életmódjuk, s ennek megfelelően „tudatlanoknak tartanak ugyan; de egy Angol utazó azt mondja róllok: hogy az Emberi szeretetet a pallérozott nemzeteknek tanítják; Lapponiában pedig ki mutatják”.²² Igaz, némileg eltérő alapokon, de Linnének a számikról alkotott ítéletére emlékeztet ez, aki olyan nemes vademberekként jellemezte őket, akiktől a civilizált nemzeteknek volna tanulnivalójuk.²³

Természetesen ugyanezek a művek tartalmazznak – olykor igen nagy terjedelemben – beszámolókat a sztyeppe („Szkítia”) népeiről is. Ez „iszonyú nagy ország, annyira hogy Asiának harmad részét elfoglalja”; „e Résekről jöttek ki hajdon a Magyarok először, jobb Földnek keresésére, sőt ma is ez Országban egész Nemzetségek járnak, kelnek helyből helybe ezereként-is a Földnek terméketlensége miatt”.²⁴ Lakosai „sült pogányok”;

17 VETSEI P[ATAKI] István *Magyar Geografiája*. Az Az: *Ez egész világ négy részeinek, ugymint Európának, Asiának, Afrikának és Amerikának; s bennük levő sokféle országok nemzetségei; azok eredetei, természetek, s nevezetesebb szokásainak, vallásainak, imperátorinak, királyinak, s több egyéb elmét vidámito hasznos dolgainak méltó és rövid le-írása [...]* (Nagy-Károly: Károlyi Ferentz Ur Priv. Typographiájában, 1757), 225.

18 BERTALANFFI, *i. m.*, 649.

19 [Georg Christian RAFF], *Természethistoria a' gyermekeknek. Mellyet Raff György Kristián göttingiai tanító után, Némelly hozzáadásokkal, és szükségese változtatásokkal, a' maga költségén Magyarúl kiadott, és kinyomattatott Fábíán Josef* (Weszprémben: Számmer Mihály betüivel, 1799), 537–538. Raff magyarországi befogadására lásd Sz. KRISTÓF Ildikó, „The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions”, in *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*, szerk. Alison ADAMS, Philip FORD és Stephen RAWLES (Genf: Droz, 2011), 309–333.

20 RAFF György *Geografiája a' gyengébbek elméjéhez alkalmaztatott, és magyarul ki-adattatott*, (Vátzon: Ambro Ferentz betüivel, 1791), 144.

21 *Uo.*, 144. Említést érdemel, hogy Raff munkája az életmódot más népek esetében nemigen mutatja be (a lappokhoz hasonló kivételt képeznek még a „muszkák” és a lengyelek).

22 [FERENCZY János], *Közönséges geographia, mellyben a' Földnek mathematicai, természeti, és leg inkább politikai állapotja a' leg újabb változások után elő adatik*, Irta Ferenczy János. (Pesten: Eggenberger József, Könyváros költségével, 1809), 153.

23 Lisbet KOERNER, *Linnaeus. Nature and Nation*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), 56–81.

24 VETSEI, *i. m.*, 355, 357.

Erkölcsök különböz az Europabéliektől; igen kegyetlenek, nyúghatatlanok, sok feleségük, hivalkodók, fajtalanok, bokáig érő köntösökben szoktak járni, sok helyeken épen sült Parasztok, Tudományon nem kapnak, a Nemességgel és születésnek Méltóságával vagy keveset, vagy épen semmit sem gondolnak, mivel közöttük eleitőlfogva serénység és virtus által lehetett betsültre kapni: Városaik kevesek, pusztáik sokak; a Barom tartásnak nagyon nagy haszna van náluk.²⁵

Durvaságukat számos feltűnő példa illusztrálja, beleértve, hogy halottaikat olykor felfalják, vagy fákra akasztják. Igaz, figyelmet kapnak enyhítő körülmények, illetve az előbbieknél ellentmondó jelenségek, elismerve azt is, hogy „Szkítia” népeinek körében nagy változatosság uralkodik.

Régenten mind a Görögök, mind a Rómaiaktól, mint más egyéb Népek is Barbarusoknak, az az, paraszt, sivatag Népnek tartattak; de nem olly képtelen parasztok, tudatlan ostoba erköltstelenek voltak, a mint sokan ítélték felőlök, mert igaz ez a Scythák felől, hogy ők a Természet világával többre mentenek a jóban, mint a Görögök minden tudós Philosophusoknak tanítások által ... E felett e Nép soha idegen Nemzetségnek nem szolgált, sőt a Párthiai és Bactriai Birodalmat ők fundálták, Cyrust, Dáriust meggyőzték, Nagy Sándort semminek állították, megútták, a Rómaiak soha nem mertek reájok támadni.

Az előbbieknél némileg ellentmondva, a szerző így folytatja:

Pogányok ugyan, mint e Világon lévő egyéb Nemzetségek, de soha öntött vagy faragott Bálványt nem tartottak, a Házassági életet megbetsülték, az Hadakozásnak mesterségét tanulták, a Tudományoktól sem irtóztanak sokan közülök; sőt Filozófusai vóltanak, az Igazságnak reguláit tanulták, és sok egyéb ditséretre méltó dolgok találtattak közöttök, a honnét Pál apostol is megkülömbözteti őket a Barbarusoktól, Kol. 3:11.²⁶

E beszámolóiban olyan „vadakkal” és „barbárokkal” ismerkedhet meg az olvasó, akikben tulajdonságaik alapján egyaránt többé-kevésbé megvan a lehetőség arra, hogy „nemesnek” ismerjék el őket. Akadémiai szövegekről van szó, amelyek a témára vonatkozó standard nemzetközi ismereteket dolgozzák fel magyar közönség számára. E tudás befogadását és a nyilvánosságban történő felhasználását tekintve a korábban említett ideológiai tényezők a „szkíták” esetében e lehetőség valóra váltása mellett, a lappok esetében pedig – még a Sajnovics *Demonstratiójának* kihívása nélkül is – annak ellenében hatottak.

²⁵ VETSEI, *i. m.*, 296–297.

²⁶ VETSEI, *i. m.*, 360 (hibás számozás – tkp. 356).

A magyar nyelv Sajnovics által tételezett lapp rokonsága, amelyet a közvélekedés gyakran etnikai közösségként értelmezett (félre), különösen a nemesi származású „testőrírók” körében váltott ki a számikra nézve erősen dehonesztáló diskurzus formáját öltő, heves elutasítást. Egy szélesebb elitcsoport érzéseinek adtak hangot, amelynek kulturális és szellemi horizontja – bécsi nevelkedésének köszönhetően – tág értelemben véve „európai” volt,²⁷ de a magyar nemzet egykori nagyságának helyreállítására és ennek mikéntjére vonatkozó víziójuk azon nyugodott, hogy miként serkentsék saját osztályukat új dinamizmusra modern irodalmi és tudományos gyakorlatokkal. A jobbítás e felvilágosult víziójába saját felfogásuk szerint szervesen simul a magas presztízsű pedigri és társadalmi exkluzivitáson alapuló azonosság-diskurzus. Ezt érzésük szerint kikezdte a bécsi kormánynak legalábbis az 1760-as évek óta folytatott politikája, amelyhez ezért ambivalens volt a viszonyuk. Ebben a légkörben erősen aggasztóak voltak számukra az általuk nem pusztán nyelvi, hanem etnikai rokonságként értelmezett „lappizmus” implikációi.

Közismert, hogy Barcsay Ábrahám Sajnovics „jármát” életveszélyes fenyegetésnek tartotta az ősi szabadságokra, melyek azon a fikción alapultak, hogy a magyarok „a scytháknak vitéz unokái”, ezért költészete bővelkedik a Sajnovichhoz intézett letorkoló kiszólásokban.²⁸ Ugyancsak sokszor idézett Orczy Lőrinc verse, „Tsillag néző Sajnovits’ és Hell’ hibái tzáfoltatnak”,²⁹ melyben a szerző azon a képtelenségen ironizál, hogy Nagy Sándor egykori bátor ellenfelei leszármazottainak bármi köze lehetne a haleyő lappokhoz. A *Demonstratio* bevezetőjére utalva felidézi, hogy a különös ideát Hell „kínszerítette” Sajnovicsra – de „tudom, meg örültél az Atyafiságnak, / ’S illy Nemes Nemzettel való rokonságnak, / Nagy híre vólt mindég híres Lapponságnak, / Valamint most köztünk a’ jeles Tótságának”.³⁰ Az utalás a „tótokra” nem véletlen. Orczy lezárásként azt ajánlja a „tsillagásznak”, hogy térjen haza az ő kedves rokonaihoz – némileg pontatlanul célozva Sajnovics horvát etnikai hátterére.

27 A testőrírókat (mint megannyi egyéb eszmetörténeti vonatkozású témáét) illetően a történeteszek mindeddig többé-kevésbé átadták a terepet az irodalmároknak, akiknek érdeklődése döntően a magyar anyanyelvi irodalmi kultúra kialakulásában játszott szerepükre koncentrált. A terjedelmes szakirodalom summázatára lásd BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 69–92, 161–185. Lásd még László DEME, „Maria Theresa’s Noble Lifeguards and the Rise of the Hungarian Enlightenment and Nationalism”, in *The East Central European Officer Corps, 1740–1920s: Social Origins, Selection, Education and Training*, szerk. Béla KIRÁLY és Walter Scott DILLARD (Boulder, Colorado: Columbia University Press, 1988), 197–212.

28 *Barcsay Ábrahám költeményei*, szerk. VÁJTHÓ László, Magyar Irodalmi Ritkaságok XXV. (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1933), 50–51. mek.oszk.hu/06000/06097/06097.pdf, utolsó letöltés 2017. július 26.

29 Felmerült, hogy valójában ennek a költeménynek is Barcsay lehet a szerzője. Vö. EGYED Emese, *Levelek fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete*, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998), 101. <http://mek.oszk.hu/02800/02816/02816.pdf>, utolsó letöltés 2017. október 29. Köszönöm Biró Annamáriának, hogy emlékeztetett erre az eshetőségre.

30 *Két nagyságos elmének költeményes születményei*, kiad. RÉVAI Miklós (Pozsonbann: Loewe Antal betűivel, 1789). <http://mek.oszk.hu/03300/03368/03368.htm#77>, utolsó letöltés 2017. július 16.

Azzal, hogy Orczy kevéssé burkoltan szláv ármányra utal Sajnovics művének lehetséges háttereként, elérkezünk a politikai kontextushoz. E művek megszületének idején alig néhány év telt el azóta, hogy az 1764–65-ös országgyűlés a nemesség és a bécsi kormányzat közötti elidegenedésbe torkollott, miután az előbbit felbőszítette mind az utóbbi abbéli igyekezete, hogy – általános adminisztratív és társadalmi reformcsomag részeként – pénzügyi hozzájárulást csikarjon ki tőle a hadügyek megújításához, mind pedig azok a kiadványok, amelyek ennek az igyekezetnek nyomatékot adtak és indoklásul szolgáltak.³¹ A kormány végül úgy döntött, hogy felhagy a rendekkel folytatott párbeszéddel, és a reformok végrehajtásában mellőzi a diéta szolgálatait. Az országgyűlés alatt és után zajló viták során a kormányzati propaganda erős támogatást kapott az udvari könyvtáros, Adam Franz (František) Kollár *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae* című értekezésétől.

A szlovák közrendű származására büszke Kollár a magyar egyházi és világi előkelők számos politikai és társadalmi előjogát megkérdőjelezte, különösen éles hangon bírálta Werbőczyt, és heves felháborodást váltott ki a megszólítottak berkeiben. E berkekben az antifeudális polémiát jellemzően magyarelles támadásnak minősítették, amire különös alkalmat adott, hogy Kollár röviddel korábban (1763) kommentárokkal ellátva kiadta a 16. századi humanista esztergomi érsek, Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) *Hungaria et Attila sive de originibus gentis regni Hungariae* című művét.³² Kollár észrevételei, amelyek felhívják a figyelmet a magyar etnikumúak statisztikai kisebbségi státusára a Magyar Királyság lakói között, és a nyelvvel együtt a nemzet fokozatos elenyészésével kapcsolatos előrejelzésekbe bocsátkoznak, Schlözer Kollárra hivatkozó munkájának, a már említett *Allgemeine nordische Geschichte* nének köszönhetően kerültek be az európai szellemi vérkeringésbe, ahol aztán Herder nevezetes „jóslatában” még erősebb nyomatékot kaptak. Fontos, hogy a magyar nemzetnek a szláv népek „óceánjában” való „el-süllyedésére” vonatkozó prófécia Herdernek ugyancsak az 1760-as évek végén és az

31 A reformtervek koncepcionális értelemben köthetők a bécsi egyetemen röviddel korábban létesített természetjogi és kamarai tudományok program keretében zajló, Karl Anton von Martini és Joseph von Sonnenfels fémjelzte munkához, akiknek megközelítésmódja e tárgyban közel állt Schlözeréhez. Lásd Karl-Heinz OSTERLOH, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, (Lübeck-Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970); ERNST WANGERMANN, *The Austrian Achievement 1700–1800*, (London: Thames & Hudson, 1973), 4. fej.; *Joseph von Sonnenfels*, szerk. Helmut REINALTER (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988); Grete KLINGENSTEIN, „Between Mercantilism and Physiocracy. Stages, Modes and Functions of Economic Theory in the Habsburg Monarchy, 1748–1763”, in *State and Society in Early Modern Austria*, szerk. Charles INGRAO (West Lafayette: Purdue University Press, 1994), 181–214; László KONTLER, „Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences”, in *Monarchism and Absolutism in Early-Modern Europe*, szerk. Cesare CUTTICA, Glenn BURGESS (London: Pickering and Chatto, 2012), 75–90, 232–236.

32 DÜMMERTH Dezső, „Herder jóslata és forrásai”, *Filológiai Közlöny* 9 (1963): 181–183; DÜMMERTH Dezső, „Kollár Ádám problémája”, *Filológiai Közlöny* 13 (1967): 442–444; remek tömör összefoglalás R.J.W. EVANS, „Maria Theresa and Hungary”, in *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Eighteenth-Century Europe*, szerk. H.M. SCOTT (London: Macmillan, 1990), 196.

1770-es évek elején megjelent munkáiból nyert elméleti alátámasztást, melyek hangsúlyozták a nyelv kulcsfontosságú szerepét az azonosságformálásban. Herder az emberi tudat minden feltételét nyelvi alapzatúnak tekintette, amiből az következik, hogy mivel a nyelv elsajátítása közösségi keretek között zajlik, az értelem és a gondolkodás képessége mint az emberi lények sajátos megkülönböztető jegye szükségképpen annyiféle módozatot ölt, ahány emberi közösség létezik.³³ A magyar szellemi elit tagjainak jó oka volt rá, hogy e nézetekre odafigyeljenek, és vészcsengőként hallják meg őket. Mindezek a fejlemények csak fokozták a Schlözer „magyarellenességével” kapcsolatos véleményeket és az iránta érzett ellenszenvet. Ami pedig Sajnovicsot és mentorát, Hellt illeti, a „lappizmus” felkarolása okán a korabeli felvilágosult politikai közvélemény e befolyásos szegmensének szemében egy idegen udvar jezsuita bérenceiként tűntek föl, egy olyan meszterkedés részeseként, amely régi és új nemzeti ellenségek köréből toboroz további kollaboránsokat.

Komoly ideológiai és politikai tétje volt tehát a rendelkezésre álló eredetdiskurzusoknak. Nem csoda, hogy ezek a kérdések a testőrírók legkiválóbbikát, Bessenyei Györgyöt is foglalkoztatták. Jelentős a feldolgozottsága Bessenyei azon műveinek, amelyek akár Voltaire, Millot, Malzet és Vaissete szövegeinek fordításával és adaptációjával, akár a megtelepedés és államalapítás korát európai kitekintésbe ágyazó eredeti művekkel nyúlnak a filozofikus történetírás műfajához, a modor, a törvények és az intézmények fejlődésének összehasonlító elemzéséhez.³⁴ Ezen írások nagy része az 1770-es években jelent meg, igaz, a „lapp” elméletre vonatkozó közvetlen hozzászólása (egy olyan szövegben, mely jellemző módon a *Magyarországnak törvényes állása* címet viseli) az 1800-as évek visszavonultságából datálódik. Bessenyei részletes kritikát gyakorol. „Egy író vélekedet úgy mintha a Magyar Nemzet Loppóniából származot volna ez okon, mivel tanálatik nyelvekben olyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ot jelent.” Ez azonban Bessenyei szerint módszertanilag helytelen: „De ilyen kitsiny oknál fogva oly nagytekintetű dolgot helyébül ki venni és más fundamentomra állatni, nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erköltsi tulajdonságot.” Az ezt követő konkrét összehasonlításban ez utóbbi megközelítés alkalmazása azzal az eredménnyel jár, hogy a „szkítát” és a „lappot” tátongó szakadék választja el egymástól.

Millyen volna a Scythia; millyen a Lapon? A lapon, a maga egyenességében három könyöknyi magasságot mutat leg fellyeb: rémítő széles szája van melylyet mindig ki tátva tart: galamb dutz a feje, alacsony és kis testén: a szeme parányi, fejébe belé sijjedve: vastag, fel dagadt mellyet mutat: tömpe rövid orru: hosszan előre nyult az álla, mely szakál nélkül láttzik. Mind ezen tsufos formája mellet még a Lapon galád, félelmes, és oly föld alat lakó vakondok Nemzet, mely a verekedéstől irtódzik: ugyan azért, soha nem is hadakozik.

33 Johann Gottfried HERDER, „Értekezés a nyelv eredetéről”, in Johann Gottfried HERDER, *Értekezések, levelek*, ford. RAJNAI László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983), 169–345.

34 Lásd pl. BÍRÓ, *i. m.*, 161–186; PENKE, *i. m.*, 161–224.

Világi hir név, vagy ditsősségnek kívánása soha fejekben meg nem fordult. Azomban az országnak rend kívül való hidegsége, olly természettel szüli és neveli a Lappont, mely semmi féle más engedelmeseb Egek alatt, magát életben nem tarthattya. Magyarországban a Lappont, mind meg halna. Ha már az Iró, a Lapponiai nyelvet annyira ismérte, hogy rólla ítélhetet, ezeket, kár vólt el felejtteni azon Nemzetnek tulajdonságaiban, mellyek a dolgot világosab Nap alatt mutatták vólna.³⁵

A korábbi kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a lappok jellemzésében Bessenyei hűségesen követi Vaissète-et.³⁶ De az általa alkalmazott szókincs („rémítő”, „tsufos”, „galád”, „föld alatt lakó vakondok” stb.) a szenvedélyes elutasításé: arra vall, hogy a lappok (egyéb „vad” nemzetekhez hasonlóan) primitív népségként mutatott „másságának” leírására a felvilágosult filozófiai-tudományos szövegekben általában használatos nyelv a magyar nemesember politikailag meghatározott nézőpontjának hatása alatt radikalizálódik.

Bessenyei álláspontjának ezt a jellegzetességét tovább árnyalja, ha megvizsgáljuk a nyomban ez után következő, szkítákról adott jellemzését.

Az Áttila Népe ellenben pogányságához, tudatlanságához, vad természetihez képpet is győzedelmet, vitézséget, ditsősségre való vágyódást, uralkodásra elégséges okosságot mutat. Attilának tsak az hibázot, hogy Nagy Embereivel együt, mint Szent István, meg nem keresztelkedet. Ha uralkodást formált vólna; országában keresztényi módon le ülepedve, az uralkodásnak vigyázó okosságában; pompában, gazdagságban, győzedelemben, ditsősségben, egy Udvar se halatta vólna felül.³⁷

A hunokkal összefüggésbe hozott „erköltsi erő és méltóság” hamarosan mint a magyarok alapvető vonása jelenik meg, s míg a számi vadak „nemességének” lehetősége az adott keretek között fel sem merülhet, a sztyeppe barbárok esetében nemcsak felmerül, hanem a szabad állapot feltételeként kap hangsúlyt.

A Magyar Nemzet mindég okossággal élt; örökké szabadság alatt vezéreltetet; és rakva vólt fejedelmi emberekkel. Mert ilyenek vóltak a kapitányok. A hartz, háboru, győzelem, majd egy kenyere és házi mestersége vólt ember emlékezetitül fogva. Erköltsi tehetségét e világon egy Nemzet se haladja meg. Tudományba, Mesterségben, vitézségben, ha foglalja magát minden meg halad. És ha ezekben rész szirint hátra marat, innen az Angluson, Németen Frantzián annak nem erőtlensége az oka, hanem az, hogy ara eszközök és módok nintsenek kezében. Meg van már mondva, hogy idegen nyelveken,

35 BESSENYEI György *Összes művei. Próza munkák, 1802–1804.* S.a.r. KÓKAY György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 232–233.

36 PENKE, *i. m.*, 65.

37 BESSENYEI, *i. m.*, 233.

míg a magát fel nem emeli, egy Nemzet se lesz tanult e világon; soha nem is vőlt.³⁸

Képzeletének szinte szédítő szárnyalásával Bessenyei egy lélegzetre jut el a szkíta-hun-magyar katonai vitézség méltatásától a szabadság ezzel – az ő feltevése szerint – együtt járó értékei iránti elkötelezettségen keresztül a szellemi és a tudományos haladásra való, utóbbiakból fakadó fogékonyságig, s ezzel az akadémia létrehozásának sürgetéséig, mint ami az anyanyelv ápolásával megteremtené a lehetőséget a korabeli művelt nemzetek sorában élvezett, megérdemelt státus elfoglalására.

Bessenyei szellemi projektjének és a magyar társadalmi és kulturális progresszió számára adott programjának egészét tekintve nincs ebben a logikában semmi különös. A *magyar néző* (1778) lapjain magyar perspektívából, de voltaire-i keretben tekintette át a „világ” történetét. Konceptiója szerint ez abból állt, hogy bemutatja a durva szokások és modor vallásosságból és tanultságból eredő „enyhülésének”, „szelídülésének” egymást követő lépcsőfokait, egyúttal azonban szilárdan hitt abban, hogy a katonai dicsőség és a csiszolt tudományok között egyáltalán nem feszül kibékíthetetlen ellentét, ellenkezőleg: kölcsönösen egymás támaszai.³⁹ Ez természetesen összhangban állt Bessenyeinek azzal a meggyőződéssel, hogy *vera nobilitas* csakis a műveltségben és a vitézségben való jeleskedés összefonódásából származhat. Ebből kiindulva sürgette a nemesség társadalmi szerepeinek átértékelését, mivel ezt az osztályt tekintette a fejlődés letéteményesének – igaz, elismerte a „nagyok és kicsik” közötti vetélkedés fontosságát is.⁴⁰ Utóbb, *A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirül, uralkodásának modjairul, törvényeirül, és nevezetesb viselt dolgairul* (1778) lapjain ismét jelenorientált történelmi reflexiókkal támasztotta alá programját. A kard és a toll forгатásában tanúsított rátermettség mint a nemességhez vezető két, egyformán lehetséges út bemutatása némileg erőltetett, annál inkább, mivel Bessenyei rámutat, hogy bizonyos körülmények között, mint például a 11. századi Magyarországon és szerte Európában, az egyik a másik fölébe kerekedhet. Művének sarkalatos pontja az európai és a magyar társadalmi fejlődés párhuzamossága, és az ebből következő esély arra, hogy a szinkronitást a jelenben helyre lehet állítani. (Összefügghet ez a gondolatmenet a Montesquieu azon, Bessenyei által jól ismert teóriájával, mely szerint az európai társadalmakat „mélyszerkezetük” hasonlósága arra predesztinálja, hogy egy hasonló jelen és jövő irányában fejlődjenek, annak ellenére, hogy a „köztes hatalmakon” alapuló monarchia általánosan jellemző rendszeren belül nagy az empirikusan megfigyelhető változatosság.) „Úgy látszik, mintha magyarságunkban a nemesség eredetit tsupa katonaságból hozatná. Nem-is lehet másképpen, mert régen írással, pennával olj nemzetnél nem lehetett nemesedni, melj nem írt,

38 BESSENYEI, *Összes művei. Próza munkák, 1802–1804*, 234.

39 BESSENYEI György, *Magyarság. A Magyar Néző*, Magyar Irodalmi Ritkaságok 16 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932), 17.

40 BESSENYEI György, *A Holmi*, s.a.r. BÍRÓ Ferenc, KÓKAY György, TARNAI Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 216.

sem olvasott, hanem hartzolt, győzött, rabolt és parantsolt.” De nyomban azzal folytatja, hogy a nemesség eredete ugyanez minden nemzetnél, melyben idővel fejlődésnek indultak a művészetek és a tudományok.⁴¹ Az *Egész Európa' formája a XI^{edik} Százban* című (Voltaire *Essai sur les moeurs*-jének 39–46. fejezetéből kivonatolt) függelék azt a célt szolgálja, hogy bemutassa: akkoriban a magyarok egyáltalán nem voltak „barbárabbak” a többi európai nemzetnél. „Ha e' nemzetet csak magát nézed a XI^{edik} százban, úgy ítéld, hogy heljtelen változásokat tett Királjaival, de mit-nem követtek el más nemzetek, noha már régen Keresztények voltak?”⁴² A vallásháború és az erőszakos térítés mindennapos dolog volt, s a harcias szenvedélyek tombolását és az általános tudatlanságot Bessenyei közvetlen összefüggésbe hozza a modor bárdolatlanságával: „A' nemzeteknek szokásai és erköltsei mindenütt szer felett való evésből, ivásból, ragadozásból, vakmerő viadalból és kegyetlenségéből állottak. Egész Europa katona volt, s' ilköltöket is kellett magába venni”⁴³

Mindez többé-kevésbé megfelel a feudális múltra vonatkozó közkeletű felvilágosult narratívának,⁴⁴ amiben megvan a lehetősége annak, hogy a szerző a jelen lehetőségeit és kilátásait az ugyancsak közkeletűen felvilágosult patrióta szellemű felfogásban értékelje. Bessenyei kétségkívül utal a társadalmi hatalom és az előjogok elosztásának anakronisztikus mivoltára a 18. századi Magyarországon:

A' szántó ember adót adott osztán a' fegyver viselő embernek a' maga védelméért. E' szerint régen minden szolgálat szolgálatból jött; hanem miolta már a' szolgák fegyver viselés nélkül urakká lettek, edjik rész mindég szolgál, a' másik szüntelen parantsol... Ez a' nagy nemesség akkor fen-álló had volt, most pedig quártéljokban fekszik oda haza...⁴⁵

Ám sehol nem vonja le explicit módon azt a következtetést, hogy mivel a nemesi privilégiumok többé nem gyökereznek „szolgálatban”, eljárt fölöttük az idő, és meg kellene szüntetni őket – jóllehet a protestánsok bécsi megbízottjaként nemcsak felekezeti, hanem társadalmi és nemzeti kérdésekben is legtöbb társánál jobban hajlott az udvar által sürgetett politikával való kompromisszumra. Ellenkezőleg: a nemességnek – történelmi szerepénél fogva – támadhatatlan társadalmi elsőbbséget tulajdonított, s arra törekedett, hogy e szerepnek új igazolást találjon a magasabb műveltségben, miközben továbbra is áthidalhatatlannak tekintette a nemességet a parasztságtól elválasztó árkot.

41 BESSENYEI György *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, s.a.r. KULCSÁR Péter (Budapest: Argumentum–Akadémiai Kiadó, 1992), 96.

42 *Uo.*, 164.

43 *Uo.*, 163.

44 Erre a fogalomra és klasszikus anyagon való alkalmazására lásd Karen O'BRIEN, *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); J. G. A. POCKOCK, *Barbarism and Religion*, kül. II: *Narratives of Civil Government*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999.)

45 BESSENYEI, *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, 153.

Ezt *A' törvénynek útja* (1777) lapjain Werbőczy nyomán támasztotta alá. Mivel az értekezés egésze a nemzet és az uralkodó törvényhozásban megragadható viszonyát taglalja, témája és érvelése egészében véve is szorosan követi Werbőczyt. Bessenyei állítása, mely szerint a nép általános és önkéntes megegyezéssel emelt urakat maga fölé, a *Tripartitum* és a Kézai-féle *Gesta* megfelelő szakaszait visszhangozza – anélkül, hogy kifejezetten utalna a hunokra és a feltételezett hun–magyar folytonosságra, de politikai terminológiájában a „szkitianizmus” paneljeit idézve.⁴⁶ Ugyanez vonatkozik a közrendűek és a nemesek közötti megkülönböztetés igazolására: általában véve a gyáváknak a bátor harcosok előtti önkéntes meghódolására, bizonyos esetekben pedig lázadás általi jogeljátszásra hivatkozva (szinte szó szerint idézve Werbőczynek az 1514-es parasztháborúval kapcsolatos álláspontját).

Ebben a szellemben, visszatérve a *Magyarországnak törvényes állása* gondolatmenetére, Bessenyei leszögezi: „Míg tehát más utat nem mutatnak, tsak azt kel hinned, hogy Nemzeted, Asiai vagy Tatár országbul származot. Azok, kik Khinát el foglalták (az ötszáz mért földre nyuló falat meg hágván) hihető, hogy hasonloul a scyta magyarok vérebül valók voltak”.⁴⁷ A magyarok szabadságszerető természetét ismételten e leszármazásnak tulajdonítja, de kiegészíti azzal, hogy e szabadságszeretet nem „kevélységből” fakad, hanem összeegyeztethető a törvény tiszteletével.

Nintsen Európában olyan olvasot ember, és tudós, ki e világnak emlékezetiben ara az időre ujjal tudna mutatni, melyben a Scyta Magyar Nemzet, törvényes szabadság nélkül való uralkodás alatt szolgált volna. Az állandó, és örökké való rendbe vit szabadság, Nemzeti méltóságot szül: a méltóság uri kevélységet, ez, mind ellene áthatatlan következés. Valamely Nemzetben erköltsi fel emelkedés nints, érdem sints. Van hát a magyar Nemzetnek kevélysége törvényes szabattságában, vitézi érdemében, és vagyonában; de e mellet, más tekintetben mindég nemes vérü, és emberséges Nemzet vólt; – *Generosus*. Attila alatt, a benn lévő vitézi indulat, erő, és győzelem, kegyetlenségre fajúlt el, mert tudománnya, sem vallása nem vólt, mellyek benne az emberségnek józan törvényt fel fedezhették volna. Meg is Áttila, a hol kegyelmét kérték, engettek, hódoltak: mindenüt kegyelmezet. Azomban, minden pogány Nemzet úgy élt ellenségeivel it Európában, míg a tudomány, vallás meg nem szelédítették, és emberi kötelességének ismételre nem hozták.⁴⁸

A magyarok hun–szkita származásának igenlése és dicsőítése tehát szorosan összefonódott a nemzeti méltóság olyan felfogásával, mely azt az ősi alkotmányos szabadságok összefüggésében fogalmazta meg, aminek következtében e leszármazási elméletnek a magyar–lapp nyelvrokonságra hivatkozó bárminemű, vélt vagy valós megkérdőjelezése óhatatlanul heves elutasítást váltott ki még az olyan szerzőknél is,

46 *Uo.*, 175.

47 BESSENYEI, *Prózai munkák 1802–1804*, 234.

48 *Uo.*, 235.

mint Bessenyei, akik máskülönben tisztában voltak e szabadságok problematikus mivoltával. Érdeemes itt figyelembe venni a Habsburg–magyar viszony hullámzását is. Barcsay és Orczy felcsattanásai egy olyan időszakból származnak, amikor a Sajnovics elmélete által keltett értetlenség a Béccsel való, 1765 utáni konfliktus légkörében felháborodásba csapott. Igaz, voltak semlegesebb hangok már a józsefi korszakban, amikor a viszony ugyancsak nem volt felhőtlen. Ezek közül a legismertebbek Dugonics András munkái, melyek összemosák a lappokat, finneket, hunokat, szkítákat, magyarokat (és voltaképpen a korai 1790-es évek viszonylagos enyhüléséhez köthetők).⁴⁹ Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Bessenyei leginkább releváns szövege a jakobinus perek utáni évekre és az I. Ferenc felvilágosulatlan abszolutizmusa idején bekövetkező újabb elhi-degülés idejére datálódik.

E korszak jellemzően szkeptikus megnyilatkozásaira példa a debreceni református kollégium tudós professzora, Budai Ézsaiás véleménye: „Sajnovits a’ Lapponoknak a’ Magyarokkal való atyafiságát elégséges fundamentom nélkül vette fel, mellyel sok Európai Tudósokat tévejjésbe ejtett”.⁵⁰ Ennél sarkosabban fejezte ki magát 1803-ban egy Kazinczyhoz intézett levelében a pálos tanár és író, Virág Benedek:

Olvasd meg itt, édes Kazinczym, Sajnovics-t ... Erről az emberről léssen talán még alkalmatosságom szólni, és hamvaira áldást mondani, ki abban a’ messze Országban ... a’ Hetumogerek nyomait feltalálta. De olvasd kérlek, sorait ... – ’s nem borzadsz-e vissza? – S nem érted-e, mi boldogtalan üdősza-kaszról szóll, és melly aluszékony magyarok éltenek akkor?⁵¹

A lapp elmélet olyan sértés, amely csak „aluszékony” magyarok számára tűrhető. Virág a *Magyar századokban* (1808) ragaszkodik ahhoz, hogy

[a magyarok] szittyaiaknak tarták magokat. De ez a nevezet nem csak egy nemzeté, hanem mind azon népeké volt, melyek akár Európában, akár Ázsiában, vérre, nyelvre különböztvén egymástól, észak felé fekvő tartományokat bírtak. A hunnusi név nem terjed oly sokfélékre, de mégis több népeknek tulajdonított, kik között mind a nemzetség, mind a nyelv különbséget tett. Akármint legyen ez, senki eddig nem tudta bizonyosan megmutatni, hogy a magyarok nem volnának Atilának maradékitól, ama hatalmas hunnusi királynak, kinek halála után a birodalomnak nagyságához képest az ő kis fiai, midőn egymásra törnek vala, ellenségek által elnyomattak, és elvesztették országokat, amelyet azután, négy százharmincöt esztendő múlva, a magyar nép szerencsésen visszanyert.⁵²

49 Vö. fent, 7. jegyzet.

50 BUDAI Ézsaiás, *Magyar Országának históriája a mohátsi veszedelemig*, (Debrecen: Csáthy György, 1811), 49.

51 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése, i. m.*, 3: 6.

52 VIRÁG Benedek, *Magyar Századok*, vál., s.a.r. MEZEI Márta (Budapest: Neumann Kht, 2004) <http://mek.niif.hu/04900/04919/html/>, utolsó letöltés 2017.július 25. „Kilencedik század.”

Virág ismételten hangsúlyozza a hun származást, és a hagyományhoz híven emlékeztet a szkíták Dareiosz, Kürosz és Nagy Sándor fölött aratott diadalaira.⁵³ Ám, ha e barbár hódítók szilaj – sőt kegyetlen – harcosok voltak is, eközben rendelkeztek olyan vonásokkal, amelyek általában a civilizáció magasabb fokára jellemzőek. Árpád fejedelem „sokat harcolt, ami valamint ma, úgy akkor nem eshetett meg másoknak keserves kára nélkül. Noha erről méltóbban lehet talán vádolni a – világi és egyházi – fő keresztényeket, mint Árpádot és az ő magyarait. Aki Európának akkori állapotját nem ismeri, nem ítélné helyesen: aki ismeri, elhiszi, amit az írókban olvas, hogy e nemzet istentől küldetett ostroma volt a kereszténységnek”. Anonymus biznysága szerint „e nép bölcs és szelíd volt... azután pedig a szüntelen való hadakozásban megfáradván – úgy elvadult, hogy emberhúst ennék, és vért innék.”⁵⁴ Árpád egyúttal bölcs uralkodóként jelenik meg, aki „nagy okossággal és előrelátással fogott fejedelmi tisztéhez”, s hamarosan azt is megtudhatjuk, hogy benne a magyaroknak vitéz, de mértékletes fejedelme volt, aki emberségesen bánt más nemzetek fiaival. Áttérve az első keresztény királyra, Virág megállapítja, hogy Szent István uralkodása „elég csendes volt, és üdvösséges a nemzetnek”, s hozzáteszi: „Míg a hazafiúságot nem boszontotta az idegenség, jól folyt minden” – elmentében az utána következő fél évszázaddal, melyet külső fenyegetés és belső széthúzás jellemezett, amin a nemzet végül annak köszönhetően emelkedett fölül, hogy „használt neki a szittyai zordonság, mely benne a természeti jó észt Európának sok kábasági ellen védelmezte”.⁵⁵

Ami igazán figyelemre méltó Virág beszámolójában, az nem az eseménytörténetről adott értékelése (Szent István uralkodása sok minden volt, de nem éppen „csendes”), hanem az, hogy a honfoglaló magyaroknak következetesen olyan erkölcs- és szokásbeli jellemvonásokat tulajdonít, amelyek a korabeli stadiális történetírói paradigma szerint általában egy civilizáltabb társadalmi állapotban alakulnak ki (miközben az elvileg fejlettebb keresztény nemzeteinek erényeit ugyancsak következetesen relativizálja). Ugyanez megfigyelhető volt már a korábban bemutatott világföldrajzok némelyikénél, és emlékeztet Bessenyei stratégiájára is, amennyiben együtt jár a lappokra mint a hunok és a magyarok dichotóm párjára való hivatkozással. A nemzeti frusztráció e korszakában voltak, akik kimondottan összeesküvést véltek felfedezni a lapp teória háttérben. Közéjük tartozott a költő és katolikus plébános Pázmándi Horvát Endre, *A' Magyar Nemzet nem Finn származatú* című tanulmány szerzője – egyébként azon kevesek egyike, akik felhívták a figyelmet arra, hogy módszertani szempontból nem helyes a nyelvi és az etnikai rokonság összemossa.

Nincs is éppen tagadva ez a hasonlóság, sőt néműnűmü rokonság is a két nyelv között; de nem akkora, nem olly rokonság, hogy belőle a' nemzeti atyafiság, az egymástól való származás, az ultima origo következne. Ez a'

53 Uo., „Almus”.

54 Uo., Árpád”.

55 Uo., „István 1001.”

hasonlóság volt az a' késértet, mely több, 's nem kétlem jó szándékú hazafiakat is rászedett, kik tudománybeli érdemeiknél fogva tekintetben állván könnyen megnyerték, hogy az általok mondottakat többen is utánnok mondják; a' Külföldiek pedig sokszorozva vissza hangoztassák.⁵⁶

Pázmándi azonban hamarosan ellentmond annak a feltételezésének, hogy az „Állítók” (ti. a – mint Árpádról szóló epikus művében írja – „zsír- s redüette” lappokkal való nyelvrokonság hívei) jó szándékú, bár félrevezetett hazafiak volnának, és hangot ad az említettek motivációit illető gyanakvásának: „Azonban látom én, mi bujkál a' harasztban. Egyenesen az, hogy dicső nemes származásunkat velünk el felejtsék, 's azután kissebbítésünkben fokról fokra szabadabban ugránozhassanak”.⁵⁷ Pázmándi nem kertel annak okaival kapcsolatban, hogy miért tartja a „lappokkal” való társítást derogálónak:

a' Finnok soha a' kimíveltségnek arra a' polczára nem emelkedtek, melyre néha még közép rendű nemzetek is felhágnak, ha bár ott magokat állandón meg nem tudják is tartani: könnyen el fogadható, hogy a' Finnok a' kikötött el válásnak ideje körül is olyanok voltak millyeneknek őket Tacitus festi, (de morib. Germ. 46.) ... Szerkívül vad emberek voltak, nyomorékok, Ínséges szegénységben csikorgók; fegyverek, lovak, és lakó hajlék nélkül. Táplálások füvek, ruhájok vadak bőrei, nyugvó helyek a' száraz föld. ... Midőn a' Svédék a' Finnokon erőt vettek, 's őket a' keresztény hitre hozták: durvák, vadak voltak; Fők és Vezérek nélkül éltek; feleségeikkel keményen és tirannus módon bántak... Már most legyen megengedve egy pár kérdést tennem. Mellyik magyar író karakterizálja így a' Pannóniába bejött Magyarokat? Pedig a' bizonyításban az elsőség ezeket illeti. A' Nemzet természeti vonásainak festésében, Ottókra, Reginókra, Dittmarokra van okunk nem halgatni. Ő előttök a' Magyar ellenségben a' régi hunn világnak képe elevenedett fel; mit lehetett tehát tőlök egyebet várni, mint utáltató leírásokat? ... Meg-fogható-é végre, hogy finn-lappokból, – ebből a' zsinár, renyhe, nemes indulatot nem érző, jeles vágyástól nem izgatott, magasabb karakternek szeszétől nem érdeklett, allyasságáért bártortalan, nem organizáltt népcsoportból ki-fejlett, ennek véreből támadott volna az a' dicső Magyar nemzet?⁵⁸

Az etnikai azonosság kialakulásáról, mint láttuk, már Bessenyei úgy fogalmazott, hogy az a „modor” alakulásának kérdése – tágasabb kulturális és kognitív folyamatoké, találkozásoké, transzfereké. Pázmándi, némileg paradox módon, világosan felismerte és megfogalmazta a nyelvrokonság nagyobb lélegzetű, etnogenezissel kapcsolatos kérdésekre való alkalmazhatóságának korlátjait. A magyar–lapp (azaz immár finn) nyelvrokonsági elméletről (melynek némi igazát elismerte) mégis úgy tartotta, hogy hirdető-

56 PÁZMÁNDI HORVÁT Endre, „A' Magyar Nemzet nem Finn származatú”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 2 sz. (1823): 3–69, 37.

57 *Uo.*, 55.

58 *Uo.*, 33–36.

it a nemzet becsméréseben érdekelt, antant indítékok vezérlik. Az elkövetkező években először napvilágot látott a dicső származást kutató hajsza talán legképtelenebb apoteózisa, Horvát István *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történetéből* című munkája (1825) – „a Magyar Nemzetnek egy szoros értelemben vett Kritika Historiája, mely Abraham előtt egynehány száz esztendővel kezdetik, és folyton foly a' Szent Irók, a' Görög és Római Classicusok, az Armenus, Syrus, Arabs meg Persa Irókon úgy nem különben a' közép század maradványain keresztül Árpádig”; ezt követően pedig a liberális reform évtizedeiben az etnikai és nyelvi rokonság szkíta (török) és lapp (finn) értelmezési kereteinek viszonylag békés egymás mellett élése (olykor, mint Reguly Antal esetében, egyazon életművön belül).⁵⁹ Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után, a nemzeti frusztráció és gyanakvás újjáéledő légkörében hamarosan szemben találta magát az „ugor–török háború” két tábora – jóllehet a nagy csatákat már a kiegyezés után vívták nyelvészek, etnográfusok és történészek, akiknek álláspontja a fő kérdésekben jóval változékonyabb és ambivalensebb volt, mint ahogy azt a viták ádáz hangja sejteti.

Ekkorra az összehasonlító nyelvtudomány nagy lépéseket tett meg 18. századi állapotához képest, és az összecsapó felek a terület kiemelkedő szaktudósai voltak. Ennek ellenére, amikor Vámbéry Ármin arra vállalkozott, hogy a magyarok török–tatár pedigéréjét bizonyítsa, még mindig hivatkozott a finnugor elméletet megalkotó külföldi tudósok „nemzeti elfogultságára”, és végső bizonyíték gyanánt a népek modorát és „szellemét” vonultatta fel:

vannak ethnikai és társadalmi indító okok, melyek nemcsak, hogy a magyarok török–tatár eredete mellett szólnak, hanem egyszersmind a finn–ugor származást vitató ellenkező véleményt a kombinációk köréből teljesen kirekesztik ... Az erdők és hegyek zord lakója szellemi tulajdonságai által vagyis politikai és társadalmi tekintetben nem kevésbé különbözik a pusztai síkság fiától mint testalkatára nézve. ... Meg nem foghatjuk, mikép volt lehetséges szem elől téveszteni, hogy az állam alkotó és harcziás szellem, melynek a magyarok sikereiket köszönhetik, mely fönmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások folyománya lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkózottságában folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősies világtörténeti tette magát el nem szánta.⁶⁰

59 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 408–468; Gábor KLANICZAY, „The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century”, in *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*, szerk. Gábor KLANICZAY, Michael WERNER, Ottó GECSEK (Frankfurt–New York: Campus Verlag, 2011), 183–210.

60 VÁMBÉRY Ármin, *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882), 207–209.

Ezt az okfejtést Vámbéry ellenfele, Hunfalvy Pál ironikusan a következő formulára egyszerűsítette: „Finn-ugor származású ember sajátos életmódjával nem nőhet ki magát harczossá és világhódítóvá”, s hozzátette: „Én meg nagyon várom, hogy [Vámbéry] most már megírja a magyar világhódítás históriáját, mert azt még sehol megírva nem látom”.⁶¹

Az „ugor–török háború” bármilyen felületes taglalása messze túlmutatna e tanulmány keretein. Itt annak a bemutatására tettem kísérletet, hogy a vadság és a barbárság megismerésének felvilágosult módozatai évtizedekkel korábban milyen messzire ható érvénnyel járultak hozzá az ezt a vitát is meghatározó ideológiai álláspontokhoz, fogalmi apparátushoz és az önorientalizáció ezekkel összefüggő gyakorlataihoz.

---

61 HUNFALVY Pál, *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883), 12–13.

Lexikonok párbeszéde. Információ és tudástérképek az erdélyi statisztikák tükrében a 19. század első évtizedében

Írásom a 18–19. század fordulóján keletkezett honismereti és országleírásokat vizsgálja. Ezek a leíró statisztikák az országról és annak közigazgatásáról a kor legátfogóbb nyilvános tájékoztatását nyújtották, ezért tanulmányom azt követi nyomon, hogy a munkák szerzői honnan és hogyan szereztek empirikus információt (azaz interpretált konkrét adatokat). A szemléletesség kedvéért mindössze néhány egyszerű adattípusra koncentráltam. Arra kerestem konkrétan választ, hogy az egyes országleírások hogyan mutatják be Erdély területi kiterjedését, határait, és milyen adatokat közölnek az összlakosságra vonatkozóan – csupa alapvető, a mai olvasó számára banális kategória. Ugyanakkor arra törekedtem, hogy a munkák szerzőit is elhelyezzem a társadalmi és a földrajzi térben, és feltárjam a köztük levő kommunikációs kapcsolatokat, ezek mozgásvektorait. A szerzők foglalkozási hátterét vizsgálva kiindulópontom az volt, hogy a közigazgatási területről szerzett leíró és számszerű formában terjesztett információ nemcsak a *kormányzat intézményeit érdekelte, hanem a hazafias, reformszándékú művelt közvéleményt is.*

Ebben az időszakban Erdélyben még nem válik el a leíró statisztika a földrajztól, ami a vizsgált munkák címeiben is tükröződik – gyakorlatilag azonban az összes munka statisztika, azaz tartalmazza a földrajzi-etnográfiai, valamint természetrajzi leíráson túl a jogi rendszer, a katonaság, az oktatási rendszer és a közigazgatás leírását is. A korabeli leíró statisztikák ezt az enciklopédikus tudást szervezték lexikonszerű kézikönyvekbe, amelyeket rendszeresen frissítettek újabb és újabb kiadásokban. Igencsak meglepő felfedezésem viszont az volt, hogy miközben a két vizsgált évtized nem fukarkodik erdélyi vonatkozású statisztikákban, ezek empirikus anyaga rendkívül szegényes. A számszerű adatolás töredékes a napóleoni háborúk végéig, s ha publikálják is ezeket, a statisztikusok titkolóznak, a forrásokat nem vagy csak ritkán nevezik meg. Komolyabb változás az 1820-as évek végén történik, ekkor érzékelhetően megugrik a használt információ mennyisége. A tanulmány első fejezete az ezt megelőző viszonylagos hiányt és ennek kontextusát fejtegeti. A dolgozat hipotézise, hogy a korai tudásalapú információpolitika paradox helyzetet teremtett. Egyrészt arra törekedett, hogy az állampolgárok minél több konkrét tudással rendelkezzenek az államról és a közigazgatásról, másrészt

e tudás terjedését szűk határok közé szorítják az ezért felelős hivatalok, illetve gátolja egy sor külső tényező, mint például a határviták, a cenzúra, állami monopólium egy-egy szakterületen, stb. Ennek ellenére a hivatkozott szerzők és a hivatkozások alapján összeállítható egyfajta tudástérkép – ezt vázoló fel a tanulmány utolsó fejezetében.

Két statisztikus

A birodalom központjából, Bécsből indul az áttekintésem, mégpedig az ausztriai statisztika két központi művelőjének egy-egy mértékadó tanulmányával. Mindkettő arisztokrata, ugyanannak a generációnak a tagja, mindkettő írásban fejtette ki szakvéleményét és tapasztalatait a napóleoni háborúk idején. Az első munka 1820-ban jelent meg, szerzője báró Joseph Marx von Liechtenstern (1765–1828), a leíró statisztika s még inkább a „privát” vagy „civil” térképészet és földrajz talán legismertebb osztrák művelője a század elején. Liechtenstern több kozmográfiai és statisztikai lapot és társaságot kezdeményezett, és nem egy publikációja foglalkozik ezen területek elméletével, kapcsolataival.¹A második munka 1816 és 1817 fordulóján, közvetlenül a bécsi kongresszus után keletkezett. Sokáig a levéltárban hevert, először 1889-ben publikálta egy statisztikai hivatali alkalmazott. A szerző, báró Anton von Baldacci (1762–1841)² nevével a művelt sajtóban kevésbé találkozunk, annál inkább a kormányzati hivatalok felső régióiban. 1807-ben kormányzati referens, 1810-ben az államkancellária második alelnöke, 1811-től az államkincstári hivatal elnöke, 1813-tól pedig hadügyminiszter a Napóleon elleni hadjáratban. E néhány adat is érzékelteti, mennyire fontos posztokat töltött be Baldacci a korabeli birodalmi közigazgatásban, ahol Mária Terézia óta a pénzügy és a hadügy az államreformok legfontosabb területei. Báró Liechtenstern ezzel szemben minden igyekezete ellenére sem tudta megvetni a lábát az állami hivatalokban, s az 1820-as évek elején el is hagyja az országot.³

A két férfi szemléletmódját is érdemes röviden összehasonlítani, mert jól érzékeltetik a közigazgatási bennfenntes és a kívülálló, bár kiváló szakmai kapcsolatokkal rendelkező tudós értékrendje közötti kirívó ellentéteket. Ezek nélkül pedig lehetetlen meg-

1 Joseph Marx Freiherrn von LIECHTENSTERN, *Ueber statistische Büreaus, ihre Geschichte, Einrichtungen und nöthigen Formen, um sowommml als Mittel zur pragmatisch, praktischen Ausbildung dieser Wissenschaft, als auch als Staats-Anstalt für besondere Regierungszwecke zu dienen*. Vierte neu bearbeitete Ausgabe (Dresden: Verlag der Waltherschen Hofbuchhandlung, 1820). Liechtenstern munkásságát leírja Johannes DÖRFLINGER, *Österreichische Karten des frühen 19. Jahrhunderts*. Vol. 2, *Die österreichische Kartographie im 18. Und zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988), 647–711.

2 Teljes nevén Anton Maximilian Dominik Freiherr von Baldacci, vö. *Neue Deutsche Biographie* vol. 1 (1953), 548. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd116042389.html> Először publikálta Franz Xaver KRONES, *Freiherr Anton von Baldacci über die inneren Zustände Österreichs: Eine Denkschrift aus dem Jahre 1816* (Wien: F. Tempsky, 1889). <https://archive.org/stream/freiherranton-von00kron#page/138/mode/2up> Utolsó letöltés: 2016. március 31.

3 Lásd DÖRFLINGER, *i. m.*, 651.

érteni a statisztika korabeli reformokban, valamint a tudományos életben betöltött szerepét és hiányosságait. Mind Baldacci, mind pedig Liechtenstern sokat utazott a monarchiában, mindketten alapos tudással rendelkeztek a birodalom országairól. E tudásanyag Baldacci szerint arra szolgált, hogy a 18. század közepe óta dúló haborúskodást kísérő gazdasági válságot megfelelő állami beavatkozással orvosolni lehessen. Liechtenstern általánosabb és békésebb célokat követett. Az ő álláspontja a jól informált, művelt, felvilágosult, a közügyek ismerete révén politikai súllyal, beleszólással rendelkező polgár érdekei mentén fogalmazódik meg. A schlözeri ideál szerint Liechtenstern az állam titkolózási rutinjával szemben a közügyre vonatkozó információk nyilvánosságát, sőt, a közügyekről való tényszerű és nyílt eszmecserét követeli. Szerinte ezek sorsa az állmpolgári vitában kell, hogy körvonalazódjon, melynek egyben a toladó állam hatáskörét is korlátoznia kell. Baldacci ezzel kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy az állam számára fontos információkat éppúgy óvni kell a külföldi kémektől, mint egynéhány „közismert tudóstól”, habár a statisztikai szaktudást és az ehhez szükséges információgyűjtést, információcserét általában véve támogatja.⁴

A bennfentes és a kívülálló álláspontjai közötti feszültség sokat elmond a közigazgatás megítéléséről „házon belül” és kívül, de a két szövegben még ennél is érdekesebb különbségeket találunk. A politikai ellentétén túl a statisztika állami és „civil” gyakorlatában (nevezzük jobb híján így, polgári vagy magánstatisztikának titulálni félreérthetőnek tartom) a két szerző álláspontja a kívánatos módszertant illetően is eltér. A technokrata Baldacci ideálja a Porosz Statisztikai Hivatal gazdasági és hadügyi vonatkozású számadatos tabellái. Ennek mintájára állítja később össze a maga 77 táblázatát, s ez az anyag az 1828-ban debütáló Ausztriai Statisztikai Hivatal egyelőre csak belső használatra szánt adatbázisának a gerincét képezi.⁵ A berlini és königsbergi hivatalnokok (Leopold Krug, Johann Gottfried Hoffmann stb.) természetesen publikáltak leíró statisztikát is, ezekről Baldacci nem nyilatkozik. Annál inkább Liechtenstern, aki szerint a statisztika nemcsak számokból áll, hanem (ugyancsak a schlözeri modell szerint) kvalitatív leírásokat is tartalmaz az ország földrajzáról, törvényeiről, kormányzási módjáról, kultúrájáról és lakosainak antropológiájáról:

Aber in nächster Verbindung mit dem statistischen Studium, stehen Anthropographie und Ethnographie. Beide in größter Ausdehnung machen selbst Zweige dieser Wissenschaft aus ... Durch sie beweiset die Statistik, daß die Anzahl der Völker eines Erdtheils nicht zufällig und noch weniger willkürlich, sondern durch den Bau der Erde und ihrer cosmischen Stellung selbst bestimmt ist ...

Hierunter ist dann 1) alles begriffen, was sich auf die mannigfaltigsten Erscheinungen am Menschen und seine eigenthümlichen inneren und äußeren

4 KRONES, *Baldacci, i. m.*, 120, 139, 141.

5 KRONES, *Baldacci, i. m.*, 11.

Verhältnisse bezieht: Körperbau und Farbe, Alter und Geschlecht, Gesundheit und Uebelbefinden (endemisch und sporadisch, oder der Landesbeschaffenheit eigenthümlich oder nicht), bürgerlicher Stand in der Gesellschaft, Gewerbe und Beschäftigung, Religion und physische Bedürfnisse an Nahrung, Kleidung und Wohnung mit der Art ihrer Befriedigung. Seeleigenschaften, geistige Cultur und Culturmittel und Zahlenverhältnisse, sowohl in wechselseitiger Weise.⁶

Hogy a göttingeni statisztikai vitában körvonalazódó ellentétek majd tíz évvel később az ausztriai környezetben is továbbgyűrűznek, önmagában is figyelemre méltó.⁷ Szerzőink gondolatai azonban jócskán túlmutatnak a századelőn kiobbant nézeteltérés elméleti keretein. A továbbiakban mindketten a közjót előmozdító adatok megszerzésének nehézségeit ecsetelik, de kiderül, hogy ezalatt is teljesen mást értenek. Baldacci, mint említettem, a háborús és gazdasági mélypontról keres kiutat, ugyanakkor az ország rossz külföldi sajtója is foglalkoztatja. Szerinte egy statisztikai hivatal megoldás a bajra, amennyiben egy helyen, központosítva tárolná a monarchia különböző jogállású országainak és tartományainak gazdasági és demográfiai adatait. Baldacci bevallott célja a kompozit ország heterogén és (szerinte) kaotikus közigazgatásának az egységesítése a központi kormány irányítása alatt. Valóban, a veterán miniszter legfőbb óhaja, cseppet sem eredeti módon, hogy a szedett-vedett jogállású tartományokból olajozottan működő „fiskális-katonai államot” faragjon, akárcsak annak idején Mária Terézia és II. József.⁸ A hadsereg állapota és szakmai fejlesztése, valamint az ezzel járó költségek fedezése emlékiratának fő témája, amely tudvalevően a Habsburg-kormányzat állandó gondja marad teljes fennállása alatt. Az államreformok abból a kameralista felismerésből indulnak ki, hogy kifizetődőbb, ha a kormány otthon tremti elő jó gazdálkodással a hadi költségeket, mintha külföldi kölcsönöket venne fel. Ezért indult el lendületesen Mária Terézia uralkodása alatt a haditérképészet mellett a népszámlálás, a terménystatisztika, valamint a birtokfelmérések, s ez folytatódott megszakítás nélkül az örökös tartományokban a császárnő halála után is.

6 LIECHTENSTERN, *i. m.*, 65–70. „A statisztikai stúdiummal szoros kapcsolatban áll az antropológia és az etnográfia. Mindkettőjük az előbbi egy-egy ágát alkotják... A statisztika általuk bizonyítja, hogy valamely földrész lakossága nem esetleges és még kevésbé önkényes (módon szabályozható), hanem a föld összetétele és a kozmoszban elfoglalt helye által határozható meg. E diszciplínák tartalmaznak 1) mindazon jelenségeket, amelyek az emberekkel, belső és külső tulajdonságaikkal kapcsolatosak: testalkat és (bőr-)szín, kor és nem, egészség és betegség (endémikus vagy sporadikus, tájspecifikus vagy nem), társadalmi rang, foglalkozás, vallás és fizikai szükségletek, úgymint táplálkozás, öltözködés, lakás biztosítása. Lelki vonások, szellemi kultúra, kulturális eszközök és ezek elterjedtsége, valamint mindezek egymásra gyakorolt hatása.”

7 A tudománytörténet e jól ismert vitájának egyik friss összefoglalásáért lásd Gunhild BERG, Borbála Zsuzsanna TÖRÖK, Marcus TWELLMANN, „Einleitung“, in I. d. eds. *Berechnen/Beschreiben. Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850*, (Berlin: Duncker & Humblot, 2015), 7–20.

8 Michael HOCHEDLINGER, „The Habsburg Monarchy: From ‘Military-Fiscal State’ to ‘Militaryization’”, in Christopher STORRS ed., *The Fiscal. Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P.G.M. Dickson* (Burlington: Ashgate, 2008), 55–94, 55.

Baldacci szerint az állam önmagáról szerzett tudásának akkor van gyakorlati haszna, ha 1) az adatkezelő bürokraták megfelelő képzettséggel rendelkeznek és 2) ha a kormány kommunikációs csatornáit kellő olajozottsággal működnek. Szerinte egyik sem kielégítő: az egyetemi oktatás csapnivaló, a központi kormányzat meg az autonómiájukat féltő országok bizalmatlan elitjeivel hadakozik eredménytelenül. Különösen nehezzel a délkeleti peremországokra, köztük is főleg a Magyar Királyságra és Erdélyre, bár Galíciával és Dalmáciával sincs megalégedve.⁹ Ezek az országok szerinte a központi közigazgatás megrögzött kerékkötői. Sajnálkozva jegyzi meg, hogy különösen Magyarországon a reformok csak alkotmánymódosítással jöhetnek létre. Ezekre egyelőre sajnos nem kerülhet sor, mert a napóleoni precedens miatt a nemzetközi sajtó irtózik az állami intervenció drasztikusabb formáitól.

Két statisztikus, két merőben ellentétes politikai és módszertani nézet, hogyan lehetséges ez? A válasz a statisztika diszciplináris szerkezetében, valamint intézményes és politikai beágyazottságában keresendő. Ausztriában a Német-római Birodalom felbomlása szükségessé tette az államtudományok átszervezését. Többek között a német államjog és a birodalmi történelem oktatását az összezsugorodott osztrák viszonyokhoz kellett szabni.¹⁰ Az államtudományok ebben az időben Kant jogelméletét recipiálják, ami nem marad hatás nélkül Ausztriában sem.¹¹ A rettegett napóleoni hadjáratok után terjed a felvilágosult abszolutista politika kritikája, s az új felfogás a sonnenfelsi boldogság és biztonság garanciáján túlhaladva az egyén szabadságát igyekszik körülbástyázni.¹² Johannes Zizius, a statisztika professzora a Bécsi Egyetemen a jogállam, az egyéni szabadság és biztonság együttes garanciáit hangsúlyozza 1810-ben:

der Staat [...] ist nichts anderes, als der selbständige, fortdauernde, öffentlich anerkannte Verein der Menschen, ihrer Willen und Kräfte, um sich unter der Herrschaft der gemeinschaftlicher Gesetze als vernünftig sinnliche Wesen, d. i. als Menschen, zu behaupten, oder um ihre Ansprüche auf Recht und auf geistiges und physisches Wohl durch gemeinschaftliches Zuthun zu realisieren.¹³

Akárcsak a Német Birodalom más utódállamaiban, a közigazgatás kulcskérdése Bécsben is a forradalmak elkerülése, ami elvezet az alkotmányos monarchia deziderátumához. Ebben a kontextusban értelmezendő tehát Baldacci és Liechtenstern kognitív

9 KRONES, *Baldacci, i. m.*, 100–101.

10 David LINDENFELD, *The Practical Imagination: The German Sciences of State in the Nineteenth Century*, (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 69.

11 LICHTENFELD, *i. m.*, 55.

12 LICHTENFELD, *i. m.*, 55, 57.

13 Johannes ZIZIUS, *Theoretische Vorbereitung und Einleitung zur Statistik*, (Wien und Triest: Joseph Geistinger, 1810), 41. „Az állam ... nem más, mint az emberek (azaz ezek akaratának és erejének) önálló, tartós, általánosan elismert szövetsége, amely arra irányul, hogy önmagukat a fennálló társasági törvények szerint, ésszerű és érző lényekként, tehát emberekként, kormányozzák, illetve a jogra és a szellemi, valamint a fizikai jólétre vonatkozó igényüket társas úton valósítsák meg.”

disszonanciája, amely a központosító, a közigazgatás presztízséért aggódó hivatalok, valamint a(z információs) jogokért küzdő civil állampolgár eszményeinek az ütközéséből adódik. A 19. század első évtizedeiben a harc kimenetele még nem látható. Amint a két szöveg érzékelteti, a statisztika a kormányzati technológia része, működési problémái egyben a korabeli tudás alapú államigazgatás céljait és ellentmondásosságait is megvilágítják.

Statisztikák és statisztikusok a kormányzaton belül és kívül

A fent vázolt két álláspont rávilágít a korabeli államismeretek paradox helyzetére. Egyrészt Mária Terézia oktatási reformja óta törvény szavatolta a statisztika oktatását, amelyet II. József és az őt követő kormányzatok is újra megerősítenek. Másrészt kikapintható a kormányzati alkalmazottak nyilvánossággal szembeni bizalmatlansága. Miközben Baldacci a statisztikát kizárólag a központi közigazgatásnak alárendelve, ennek adatszertő- és adminisztratív tevékenységének függvényében s az ehhez vezető utat az országok és tartományok közjogi helyzetének átalakításában látja, Liechtenstern a művelt közvélemény információhoz való hozzáférést szeretné szavatolni az erőszakos állami apparátussal szemben. Liechtenstern és Baldacci álláspontja kölcsönösen kizárólagos, az állam és a civilek információs érdeke nem találkozik.

Ismert tény továbbá, hogy a napóleoni háborúk évtizedében a központi kormányzat magyarországi és erdélyi intézményei (Helytartótanács, kamara, kancelláriák) a várme-gyerendszer fölött, de azzal párhuzamosan léteznek. Hajdu Lajos, Poór János és Szijártó István kutatásai kimutatták, hogy ezen hivatalok adatéhsége gyakran megfeneklett a megyei gyűlések csendes ellenkezésén.¹⁴ Az átfogó gyűjtést nemegyszer sikeresen szabotálják a rendek, s ez a statisztikával szembeni ellenállás tükröződik részben a korabeli kézikönyvek szegényes, „nyers” – tehát közvetlen gyűjtésekből származó adatanyagában is. Nem mondható viszont, hogy Magyarország vagy akár Erdély ismeretlen ez időben a statisztikusok előtt, róluk nem kevés leírás születik, amint a mellékelt lista szemlélteti:¹⁵

Karl Gottlieb von Windisch, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*, Preßburg: Löwe, 1790;

Ignaz de Luca, *Handbuch von dem österreichischen Staate*; 4, Wien: Degen, 1791;

Andreas Demian, *Statistisches Gemälde der österreichischen Monarchie: Ein Lesebuch für denkende Unterthanen derselben*, Wien: Wappler, 1796;

¹⁴ HAJDU Lajos, *A közjó szolgálatában*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983); SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, (Budapest: Osiris Kiadó, 2005); POÓR János, *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*, (Budapest: Universitas Kiadó, 2003).

¹⁵ Rövid tanulmányom a kézikönyveket vizsgálja, és a korai statisztikai hírlapirodalmat ennek keretében tárgyalja – lásd lejjebb.

- Johann Michael Ballmann, *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundriße*, Hermannstadt: Hochmeister, 1801;
- Joseph Constantin Bisinger, *General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes: ein Versuch*; 1-2, Wien und Triest: Joseph Geistinger, 1807–1808;
- Georg von Hassel, *Statistischer Abriss des Oesterreichischen Kaisertums*, Nürnberg und Leipzig: Friedrich Campe, 1807;
- Lucas Joseph Marienburg, *Statistik oder allgemeine Geographie Siebenbürgens*, Hermannstadt: Hochmeister, 1813;
- J. L. Stotz, *Neueste statistische-topographische Darstellung des Grossfürstenthums Siebenbürgen in Hinsicht seiner Grösse, Bevölkerung, Kulturverhältnisse, Handlung, Staats- und Militärverfassung, mit einer topographischen Übersicht*. Wien: 1818 (1. Kiadás 1812).

A szerzők megoszlanak területi „hatáskör” és foglalkozás szerint – vannak köztük erdélyiek (Ballmann, Marienburg), magyarországiak (Windisch, Stotz), osztrákok (de Luca, Demian, Bisinger), Hassel, a Kasseli Statisztikai Hivatal igazgatója pedig hesseni. Megtalálhatók közöttük a statisztika tipikus foglalkozási kategóriái, úgymint a jogi felsőoktatási tanárok (de Luca, Bisinger, Marienburg), a köztisztviselők (Windisch, von Hassel) és a hadseregben szolgáltak (Demian).

Honnan jön az empirikus adat? Melyek a mérvadó források? Mint tudjuk, Schlözer nyomán a magyarországi és erdélyi statisztikusok hivatalos, többnyire publikált forrásokból tájékozódnak. Sokra tartották az állami leiratokat, dokumentumokat, szerződéseket és közleményeket (pl. *Siebenbürgisches Staatskalender*, *Siebenbürger Provinzialblätter*, *Siebenbürger Zeitung*, állami és egyházi sematizmusok), a statisztikai folyóiratokat és kézikönyveket, valamint az utazási irodalmat, amelyekből tényeket, adatokat, tény- és számszerű „államnevezetéseket” nyerhettek ki. Ez tükröződik az egyes munkák általános és egy-egy fejezethez kapcsolódó bibliográfiájában is, amelyek cím szerint említik az idézett adattárakat, a vonatkozó statisztikai folyóiratokat és idézett statisztikai munkákat. A gyűjtés tehát nem korlátozódik a közigazgatás hatáskörében publikált információkra, hanem kiterjed az egyházi és a tudományos nyilvánosság keretében megjelenő forráskorpuszokra is. A 19. század első évtizedében, a *Staatsanzeiger*t követően viszonylag hamar elterjednek a földrajzi, államismereti és statisztikai folyóiratok, amelyben a tudósok saját, kisebb gyűjtéseiket közlik:

Ausserdem sind statistisch wichtige, die österreichischen Staaten betreffende Daten und Aufsätze erhalten: in Büsching's Magazin, Schlözer's Briefwechsel und Staatsanzeigen, im politischen Journal, in Meiner's und Spittler's Magazin, in Canzler's neuem Magazin, in Fabri's geographischen Magazin, in Dom's Materialien, in der allgemeinen Literatur-Zeitung, in der Oberdeutschen allgemeinen Literatur-Zeitung, in den allgemeinen geographischen Ephemeriden, in der monatlichen Correspondenz, in Freyherrn v. Moll's Ephemeriden der Berg- und Hüttenkunde, im historischen Portefeuille, in der Bibliothek für Denker, in Schlettwein's Archiv für den Menschen u. Bürger in

allen verhältnissen, im Journal von und für Deutschland, in der Berliner Monatschrift, im deutschen Zuschauer, in den Göttingischen gelehrten Anzeigen u.s.w.¹⁶

A fenti lapok többnyire valamelyik ismert német egyetem nyomdájában, egy-egy neves professzor gondozásában jelennek meg. Erdélyi statisztikusoknak ezekben publikálni elismerést és nemzetközi rivaldafényt jelentett – gondoljunk csak a *Staatsanzeigen*-re vagy a *Jenaer Allgemeine Literatur Zeitung*-ra. Valamivel szűkebb a földrajzi szórása a Habsburg Monarchiát célzó ugyancsak széles körben ismert folyóiratoknak, amelyek németül, többnyire Bécsben jelentek meg, ilyen például Liechtenstern *Archivja*¹⁷, amelyben Windisch és Demián is publikál. Végül rendelkezésre állnak az egy-egy országra vagy tartományra vonatkozó lapok, pl. Windisch *Ungrisches Magazinja*, Scheidius *Zeitschrift von und für Ungernja* (Lipszky) vagy a *Siebenbürgische Quartalschrift* (Ballmann).¹⁸ Tévedés lenne azt gondolni, hogy a helyi közlés elszigeteltséget jelentett. A magyarországi és erdélyi statisztikai publikációk – könyvek és lapok egyaránt – az osztrák és német szerzők áttekintő munkáinak fontos empirikus forrásai, megjelenésükről a nemzetközi statisztikai lapok értesítették a közönséget.

Az általam feldolgozott statisztikák széles körben használnak egy Schlözer által nem említett forráskategóriát is, a térképeket. Ebben tehát egy régebbi, a Gottfried Achenwall nevéhez kapcsolódó földrajzi hagyományhoz igazodnak. Bibliográfiáikban inkább a kereskedelemben forgalmazott postatérképek és részben iskolai használatra szánt földabroszok szerepelnek, bár katonai térképek is említésre kerülnek.¹⁹ De Luca és Marien-

16 BISINGER, „Literatur der Statistik“, in BISINGER, *General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes: ein Versuch*; 1 (Wien – Triest: Joseph Geisinger, 1807–1808); XVII-C, XXX. „Ezenkívül az ausztriai országokra vonatkozó, statisztikai szempontból fontos adatok és írások találhatóak Bűsching *Magazinjában*, Schlözer *Briefwechselében* és a *Staatsanzeigenben*, a *Politische Journalban*, Meiners és Spittler *Magazinjaiban*, Canzler *Új Magazinjában*, Fabri *Földrajzi Magazinjában*, Dom *Materialienjében*, az *Allgemeine Literatur-Zeitungban*, az *Oberdeutsche allgemeine Literatur-Zeitungban*, az *Allgemeine Geographische Ephemeridenben*, a havi *Levelezésekben*, Moll báró *Ephemeriden der Berg- und Hüttenkunde* című lapjában, a *Historische Portofeuilleben*, a *Bibliothek für Denkerben*, Schlettwein *Archiv für den Menschen u. Bürger in allen Verhältnissen* című lapjában, a *Berliner Monatsschriftben*, a *Deutscher Zuschauerben*, a *Göttingische gelehrten Anzeigenben* stb.”

17 Teljes címén *Archiv für Geographie und Statistik, ihre Hilfswissenschaften und Litteratur, mit vorzüglicher Rücksicht auf die österreichischen Staaten* (1800–1804), amelyet több másik is követett. Lásd: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_L/Liechtenstern_Joseph-Marx_1765_1828.xml?frames=yes, utolsó letöltés: 2017. november 12.

18 A német sajtó szerepéről lásd Fritz VALJAVEC, *Karl Gottlieb von Windisch: Das Lebensbild eines südoeuropäischen Bürgers der Aufklärungszeit*, (München: Max Schick, 1936); FRIED István et al eds., *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa* (Essen: Hobbings, 1987), 139–158; *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 41–54. Lásd R. W. J. EVANS, “Hungary and the German Lands in the Nineteenth Century”, in R. W. J. EVANS, *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 228–241, 230. Evans kiemeli a *Magazin für Staatsrecht der österreichischen Monarchie-t* (Göttingen, 1806–1808), a *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* (Leipzig, 1840-es évek).

19 Hassel: (az újabbak között): *Atlas der Österreichischen Monarchie. Wien im Kunst- und Industriekomtoir seit 1802; von Liechtensterns Karte von der Ö. Erbmonarchie 1801*; I. L. SPÄTH, *Gene-*

burg²⁰ szerint Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793) a józsefi földmérés titkos adataiból merít munkájában. A szerző maga egyébként erről mit sem szól, hanem a felhasznált publikált térképanyagot sorolja hosszan. Windisch amúgy széles ismerettségnek örvend, többen hivatkoznak az adataira. Így tesz de Luca (487–491), aki földrajzban és a topográfiai leírásban Windischt és Benkő Józsefet (1740–1814) tartja követendőnek – olyannyira, hogy egész szövegrészeket emel át Windischtól. Egy másik adatátvevő Andreas Demian (1765–1845),²¹ aki hadseregbeli múlttal, sőt némi katonai térképészeti tapasztalattal is rendelkezik.²²

Windischt követően „kötelező” felsorolni bizonyos forrásmunkákat, így például F. A. Schrämbel iskolatérképét A. von Wenczely kiadásában (1790).²³ Az ásványok megkülönböztetett fontossággal bírnak, kitermelésüket állami monopólium szabályozza, így a róluk szóló információkhoz sem könnyű hozzáférni az érdeklődő civileknek.²⁴ Érthető hát egy-egy mineralógus szaktekintélynek a jó idézettsége, mint például Andreas Stütze, aki a császári Természettudományi Kabinet igazgatója és egy erdélyi ezüstbányászatról írt értekezés szerzője,²⁵ vagy akár Erdély kamarai tanácsadója, Johann Ehrenreich von Fichtel, aki az ásványokat és kőzeteket írja le 1780-ban publikált munkájában.²⁶

Kronológiailag de Lucát követi Erdély leíró statisztikájában Johann Michael Ballmann (1765–1804). A gimnáziumi tanár és folyóirat-szerkesztő inkább támaszkodik saját adataira; Schwartnerre hajazva ő is a statisztikája kísérleti és „befejezetlen” jellegét hangsúlyozza a bevezetőben.²⁷ Ballmann maga is csatol térképet a leírásához, de a kor-

ralkarte der K. Ö. Erbstaaten (Nürnberg: Schneider und Weigel, 1805); C. MANNERT, *Österreichische Monarchie*, (Nürnberg: Hom. Erben, 1806). Marienburg utal katonai térképekre, de közelebbi információt nem közöl ezekről, lásd MARIENBURG, *i. m.*, 9.

20 MARIENBURG, *i. m.*, Vorerinnerung, V–VIII, VI.

21 *Statistisches Gemälde der österreichischen Monarchie: Ein Lesebuch für denkende Unterthanen derselben* (Wien: Wappler, 1796), vol. 1. *Böhmen, Mähren, und das österreichische Schlesien* (1804); vol. 2 *Ostgalizien und Siebenbürgen* (1804); vol. 3. *Königreich Ungarn und dazugehörige Länder*, 1. Rész (1805) 2. Rész (1806); vol. 4. Band 1. Rész, *Militärgrenze in Kroatien* (1806), 2. Rész, *Militärgrenze in Slavonien und Ungarn* (1807).

22 Lásd 3. jegyzet. Demian ugyanúgy hallgat a közvetlen forrásairól, mint annak idején Windisch.

23 Schrämbel munkásságáról lásd DÖRFLINGER, *i. m.*

24 KÖVÁRY László, *Erdélyország statisztikája*, (Kolozsvár: Tilsch János, 1847), 67.

25 Andreas STÜTZ, *Physikalisch-mineralogische Beschreibung des Gold- und Silver-Bergwerkes zu Szekerembe bey Nagyag in Siebenbürgen. Nebst einer Zugabe über einige problematische Mineralien Siebenbürgens. Mit Kupfertafeln* (Wien:Wappler, 1803).

26 *Des Herrn Johann Ehrenreich von Fichtel Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen, erster-zweiter Theil: Nachricht von den Versteinerungen des Grossfürstenthums Siebenbürgen, mit einem Anhang und beygefügteter Tabelle über die sammtlichen Mineralien und Fossilien dieses Landes, verfasst von Johann Ehrenreich von Fichtel ... und herausgegeben von der Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin*, (Nürnberg: Verlag des Raspischen Buchhandlung, 1780), idézi többek között BISINGER, *i. m.*, (1807, vol. 1.), LXXX.

27 Johann Michael BALLMANN, Vorrede, in Johann Michael BALLMANN *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundriße*, (Hermannstadt: Hochmeister, 1801), o. n. Újdonság, hogy az adatolásnál, pl. folyók, hegyek és az időjárás paramétereinek (p. 8–9), a sólélőhelyek (p. 13) vagy a villámhárí-

szakban maradandóbb értékű Lipszky János (1766–1826) erdélyi térképét és annak kísérő dokumentumait használja.²⁸ A postatérképek használata a helynévszótárakban válik leginkább nyomon követhetővé, s szembetűnő velejárója a topográfiai precizitás növekedése – ezek korai képviselői Erdély vonatkozásában Windisch és de Luca.²⁹ Georg von Hassel (1770–1829) az *Atlas der Ö. Monarchie. Wien im Kunst- und Industriekomtoir seit 1802*; von Liechtenstern *Karte von der Ö. Erbmonarchie*; I. L. Späth, *General-karte der K. Ö. Erbstaaten*. Nürnberg; Schneider und Weigel; valamint C. Mannert, *Österr. Monarchie*, Nürnberg; Hom. Erben című munkáit használja.

Állandó a kompiláció, a használható adatok beépítése a saját munkába, ami részben a publikációs rutin velejárója, részben pedig kényszer szülte megoldás. A *Theresianische Ritterakademie* statisztikatanára, Joseph Constantin Bisinger (1771–1825) ugyancsak az akadémiai, tehát kompilációs konvenciókat követi, még hozzá kiemelkedően igényesen; ő ugyanis nagy hangsúlyt fektet arra, hogy nemcsak átfogóan, hanem naprakész, s nem tíz–húsz, ötven vagy akár száz éve megjelent forrásokat idézzen bibliográfiájában.³⁰ Erdélyről hosszú bibliográfiát közöl, amelyben a kortárs helyi statisztikusok között Ballmann és Michael Lebrecht neveit láthatjuk.³¹ Bisinger ismeri Hassel munkáját is, aki szintén Windisch és Ballmann könyveiből tájékozódik az erdélyi statisztikáról (p. 25–26), egyébként pedig jól ismeri a friss magyarországi és erdélyi szakfolyóiratokat.³² Bisinger bevezetőjében Liechtenstern, Grellmann, Demian, Rohrer, Meusel, Hassel, valamint F. L. Brunn munkáira hivatkozik. A listámat záró J. L. Stotz (?–?) forrásai az előszó és a hivatkozott források szerint Ballmann, Demian, Windisch, Lipszky, Liechtenstern, Rohrer, Hassel idézett munkái.³³

Látható e rövid kimutatás alapján is, hogy a statisztikai információ nem a központból áramlik a 'perifériák' felé, hanem állandó oda-vissza kapcsolat zajlik. Legfontosabbak az empirikus adatokkal (elsősorban térképpel, népszámlálási adatokkal) helyben

tők feltérképezésénél (p. 9) Ballmann gyakran idézi a *Siebenbürgische Quartalschriftet*, melynek ő maga is rendszeres szerzője, lásd 5. jegyzet.

28 *Repertorium aller Oerter und Gegenstände, die in der von Johann von Lipsky Oberstwachtmester des löbl.[ichen] Baron Frimontischen k. k. Hussaren-Regiments in zwölf Blättern herausgegebenen Charte der Königreiche Ungarn, Kroatien, Slavonien, samt der Militär-Gränze, wie auch des Großfürstenthums Siebenbürgen vorkommen, nach den verschiedenen in diesen Ländern gebräuchlichen Benennungen von demselben Verfasserbearbeitet* (Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1808), lásd MARIENBURG, i. m., 9.

29 Mindkettőjük munkája helységnevszótár.

30 BISINGER, *Literatur der Statistik der österreichischen Monarchie*, XVII- C, XXVII.

31 BISINGER, i. m., LXXI–LXXXIII, LXXI.

32 Ignaz DE LUCA, *Staatsanzeigen von den K. K. Staaten*, 12 Hefte, Wien 1784, 8; I.d., *Staatsarchiv*, Wien 1794, 8; *Die Österreichische Monatsschrift*, 1793–94, 8; *Das patriotische Journal für die K. K. Staaten*, 1796–97, 8; *Neues Magazin der Statistik*. H. 1., Klagenfurt 1794, 8; *Siebenbürgische Quartalschrift*, 1794–1801; I. K. KINDERMANN, *Beiträge für Vaterlandkunde für Innenösterreich*, 2 Bde., Grätz, 1790, 8; I. M. VON LIECHTENSTERN, *Archiv für Geographen und Statistiker*, Wien 1801–1804, 8.; *Patriot. Wochenblatt für Ungarn* von Iohann Karl LÜBECK, Pesth 1804; L. von SCHEDIUS, *Zeitschrift von und für Ungern*, 6 Bde. Seit 1802, 4–8.

33 STOTZ, „Vorerinnerung”, számozás nélkül.

dolgozó (volt) hivatalnokok vagy hadtiszték munkái, pl. Windisch, Lipszky vagy Ballmann esetében. A bécsi professzorok (de Luca, Bisinger) törvényi utasításra gyűjtik a tartományok statisztikáit, és ezek alapján állítják össze a birodalmi leírásokat. Nemegyszer azonban civil szerzőtársaik is nekiveselkednek egy-egy szomszédos tartomány vagy akár az egész Monarchia leírásának (Demian), s olykor hasznosabb és időtállóbb adattárakat szerkesztenek, mint az egyetemi vagy jogakadémiai kollégáik. A külföldiek – leginkább a statisztika német művelői – követik az eljárást, miközben bírálják a bécsi-eket a valós és vélt hibákért (különösen a porosz riválisok).

Lássuk most a számszerű adatokat, először Erdély kiterjedéséről. Az 1784–1786-os katonai felmérés után először Ignaz de Luca, a Bécsi Egyetem statisztikatanára közöl adatokat 1791-ben megjelent munkájában, ám módszere ugyancsak meghökkenítő. De Lucának ugyanis nincs saját számszerű információja, ehelyett egy tucat szerzőt idéz ugyanennyi eltéréssel az egyes értékek között, végül megadja a nyomaték kedvéért a *Calendarium Transylvanicum* 1781-es adatait.³⁴

492	
In Schwaben an das Banat, und in Wien an den südlichen Theil von Dörangen. Die Größe dieses Großfürstenthums wird verschiedn angedehn. Die folgen die Varianten:	
M. v. Ciel, Hung. et	
Reichersdorf Chorogr.	L. u. B. 30 M.
Transylv. dect.	L. u. B. 25 M.
Don. Köchlich, viato.	L. u. B. 24 M.
Kreuzwin	L. u. B. 24 M.
Grafvins Disput. de	
Transylv. dect.	L. 34 B. 23 M.
Schmeinel, Imter. Eise	
benbürgen in Jütisch Mß.	
April 1722	L. 35 B. 30 M.
Schöngg.	L. 35 B. 30 M.
Selmer	L. 36 B. 26 M.
Seidowaldsky	L. 35 B. 26 M.
Zenis	L. 35 B. 30 M.
Sichel	
dem Hof Dntsch bis an das Banat aber das eiserne Thor	L. — 31 M.
von dem ostlichen Winkel der Größe zwischen Dntsch und Waige bis aber Schanab an das Dorf Wer	L. — 28 M.
Dem Hof Vorstehern bis Kaput Banpa an das Gebirg Gurin	B. — 27 M.
von dem südlichen dem Hof Bollen, und dem eiserne Thor fallenden	

473	
Schwäbischen Gebirge mittel, bis außer dem Hof Köchlich der Wolkauischen Grenzen	B. — 30 M.
Der Umkreis v. Windisch, Geographie von Ungarn — Inhalt von Siebenbürgen	690 M.
In den neuen Statist. fchen Tabellen zur Uebersicht der Größe, Macht u. Bevölkerung in Europa	1,012 M.
Anleitung zur Erdbeschreibung 1728	L. 35 B. 33 M. 950 M.
Erdbeschreibung zum Gebrauch der Rudertenen 1784	35 33 1006.
Hemann 1782	35 33 1056.
Anleitung zur Erdbeschreibung 1728	35 29 950.
Windisch 1730 die größte Länge vom eiserne Thor bis an Dntsch Hof	33 — —
Abstände von dem Dorf Wer in dem mittleren Solner Komitat bis an den äußersten südlichen Winkel des vorerwähnt Komitats	46 — —
Die Breite von Kitzburg Dntsch in dem mittleren Solner Gespanschaft bis an den Ausfluss des Cils aus	

494	
der Dampaber Gespanschaft nach der Größe nach der Länge	B. . . . . 294 M.
Von dem nordöstlichen Ende, wo Ungarn mit der Wolosinae grenzt, bis über das ehemalige Zemescher Banat	B. . . . . 347 M.
Der ganze Umfang der südlichen Juhalt hingegen	350 M.
Im ersten Bande des 1 Vten Theils des Linger. Mag. 1) 13 unger. Gespanschaften	458 M.
2) Die südlichen Gespanschaften und Districte	1056 M.
3) Die Syfflauer Gespanschaft	1413 M.
Zusammen	730 M.

10 évvel később, 1801-ben Ballmann egyetlen értéket ad meg: 730 m² (p. 7). Újdonság, nála már Erdély földrajzi koordinátái is szerepelnek, mégpedig a 46 és 49 szélességi fok közti tartomány. Ballmann utal a század végén lezajlott határeltolódásokra, amelyek megnehezítették a felmérést.³⁵ Hat évvel később Hassel (1807) szintén több szerzőre hivatkozik (Lipszky 1109 négyzetmérföldjét és Liechtenstern 880 négyzetmérföldjét idézi), Erdély politikai felosztását pedig Lipszky és Ballmann után határozza meg.³⁶ Újabb öt év múlva Marienburg (1813) tovább pontosítja a földrajzi koordinátáit, szerinte a helyes értékek 40–44 szélességi fok és a 45–48 hosszúsági fok.³⁷ Asztronómiai mé-

34 DE LUCA, *i. m.*, 492–494, 504, 522, 534.

35 BALLMAN, *i. m.*, 6.

36 HASSEL, *i. m.*, 40–41.

37 MARIENBURG, *i. m.*, 16.

réseket is idéz a *Zeitschrift von und für Ungern*ből, miszerint Erdély átmérője 140–150 mérföld (4800 Wiener Klafter).³⁸ A szűkszavú adatolás után kimondottan bőbeszédű olvasmány Kőváry László (1819–1907) 1847-ben megjelent *Erdélyország statisztikája* című munkája,³⁹ amely kitér az információszerzés akadályaira. A terület meghatározása szerinte a hadsereg titkolózása miatt hiányos, ugyanakkor a területi változások és az állandó határviták is nehezítik a méréseket: „A határvonalak természeti erőssége, s a szomszédok barátsága, tevén egyik tényezőjét a hon bátorságosításának (biztonságossá tételének, TZS), védelmezhetésének: annál fogva Erdélynek e tekintetben nem a legkedvezőbb állása van”.⁴⁰ Az országot védi ugyan keletre a Kárpátok hegylánca, érvel a szerző, viszont az „erőtlen, pusztulásnak indult Törökhonnali szomszédság” komoly veszéllyel fenyeget. E „kedvetlen” szomszédságot tovább nehezítik a határviták Moldvával és Magyarországgal, így a Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd megye, Kővár-vidék követelese magyar részről, valamint a „Kantakuzino-féle határkövetelés Moldva felől”.⁴¹

Végül lássuk a lakosság adatait. Demian szerint 1785-ben 1 443 364 ember lakta Erdélyt.⁴² Ballmann szerint ez szám egy évvel később, 1786-ban pusztán 7 fővel nőtt,⁴³ amiből arra lehet következtetni, hogy a szerző nyilván nem mérések, hanem spekulatív becslés alapján jutott erre az eredményre. Kőváry László véleménye tovább erősíti e gyanút. Szerinte ez volt az általános gyakorlat Erdélyben, s bár II. József óta rendszeresen összeírják a lakosságot, a nemesek továbbra sem engedik megszámloltatni magukat, így az egész vállalkozás kétes hitelű.⁴⁴ Windisch 1790-ben megjelent munkája a lakosság számát 1 100 000-re értékeli, Bisinger 1807-ben 1 493 925 személyt számol. Hassel szerint az összlakosság 1801-ben 1 401 293 lélekre rúgott – hogy milyen kalkuláció és forrás alapján jutott erre a következtetésre, nem tudjuk. Látható azonban, hogy Windisch kivételével a különböző munkák viszonylagos egybehangzással nyilatkoznak a lakosság számáról, valamivel 1 400 000 felettinek értékelve azt. Ezzel szemben nem tájékoztatnak az adatok forrásairól, vagy arról, hogy milyen módszerrel jutottak eredményeikre.

E szegényes eredmény után méltán gondolkodik el az olvasó a korabeli statisztikai információk megbízhatóságán – ezt többnyire a szerző személye, szakmai presztízse szavatolja. Úgy tűnik, hogy miközben az állami hivatalok maguk is lassan tapogatóznak az átfogó adatszerzésben,⁴⁵ a civil statisztikusok még náluk is rosszabb helyzetben vannak, munkájukban a bürokrácia és a cenzúra kiszolgáltatóit. A publikált anyag töredékessége jól mutatja, mekkora szakadék tátongott a kormányzati akarat, azaz a statisztika

38 MARIENBURG, *i. m.*, 17–18. Erdély területének adatai Marienburgnál is 730 km².

39 KŐVÁRY László, *Erdélyország statisztikája*, *i. m.*

40 KŐVÁRY, *i. m.*, 4.

41 KŐVÁRY, *i. m.*, 4–5.

42 DEMIAN, *i. m.*, 495–498.

43 Ballmann részadatokat is közöl az evangélikusok számáról a *Siebenbürgische Quartalschrift* után.

44 KŐVÁRY, *i. m.*, 150–151.

45 Ugyanakkor a katonai terepmunka baklövéseire is fényt vetett a történeti kutatás.

tika előállításának és oktatásának a jogi garanciái és a helyi valóság között. Annál értékesebb a szerzők erőfeszítése, hogy a közönséget közhasznú adatokról tájékoztassák. Több, mint félszázaddal később Eötvös József szarkasztikusan, de annál frappánsabban foglalta össze a statisztikusi munka történelmi hozamát a jobb kormányzás szolgálatában:

Nagy barátja vagyok a statisztikának, nem mintha azt hinném, hogy az csak-ugyan annyit bizonyít, mint sokan felteszik, hanem azért, mert mióta minden állításnak statisztikai adatokkal való támogatása divattá vált, a hamis tételek felállítására valamivel több nehézséggel jár, s a tudományos paradoxonok alkotói badarságaikat legalább jobb rendszerben adják elő.⁴⁶

Szintén fontosnak tartom, hogy az államtudományok fogalmai, mint például a biztonság („közbátorság”) és a közboldogság konkrét értelmet nyernek a statisztikai munkákban. A biztonság egyik alapvető feltétele a határok védelme, mely lehetetlen e határok földrajzi meghatározása és pontos ismerete nélkül. Az idézett munkák pontosan erre tesznek kísérletet. Empirikus tudás birtokában az állam és a politika megfoghatóvá és elvileg ellenőrizhetővé válik. A statisztika tehát a politikai elméletek absztrakt deziderátumait konkrét „episztemikus tárgyakká” alakítja, s tartalmukat, jellemzőiket nyilvános vita tárgyává teszi.⁴⁷ Véleményem szerint a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben ez a fogalmi és empirikus közelítés a legfontosabb hozama a statisztikának, s csak másodsorban a matematikai-fizikai precizitás. A statisztika gyakorlata rávilágít, hogy mennyire nehéz empirikus tartalommal tölteni meg e fogalmakat, mert az őket generáló intézmények hajlamosak e tudás önző birtoklására. Az ismeretek terjedésének továbbá a cenzúra, illetve az ebből fakadó adatolás gyakorlati nehézsége szab határt.

Napóleon bukása után majd két évtizedig szünetelt a statisztikai kézikönyvek kiadása Erdélyben. Joseph Benigni von Mildenberg az erdélyi határőrvidék leírásának újraközlése 1834-ben tizenöt éves cezúrát zár le. A könyv az információpolitika liberalizálódásának a hírnöke – a precizitás felértékelődik, a tematikusan részletezett adatok közlése rendszeressé válik a harmincas évek végén. Addig viszont a statisztikai kézikönyvek legnagyobb erénye az igyekezet, hogy meghatározzák és hozzáférhetővé tegyék az állam erejét. Praktikusak is, hiszen egyetlen könyvecskébe foglalnak számtalan, egymástól merőben eltérő természetű információt. E praktikusság révén nemcsak az oktatás vagy a tudós viták hasznos segédeszközei, a politikai döntéshozásban is, így a bécsi kongresszus statisztikai bizottságának munkálatainál is alkalmazzák őket.⁴⁸

46 Bárány EÖTVÖS József, *Gondolatok*, (Budapest: Révai testvérek, 1903), 216.

47 A fogalom meghatározásáért lásd Alain DESROSIÈRES, *The Politics of Large Numbers. A History of Statistical Reasoning*, trans. Camilla NAISH (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).

48 Johann Ludwig KLÜBER, *Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815*, vol. 5 (Erlangen: Palm und Enke, 1833), 14–19.

A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hißmann (1752–1784)

„Ein trefflich grades Gesicht. Der Stirn fehlt noch ein Haar in der Biegung und sie gehörte zu den großen. Treuherzigkeit, Dienstfertigkeit, Sanftheit sind besonders in der untern Hälfte des Gesichtes auffallend” – írta Lavater ahhoz az árnyképhez, amelynek modellje a kortársak szerint a filozófus, Michael Hißmann volt.¹

A nagyszebeni születésű Hißmann neve a göttingeni egyetemhez kapcsolódik. 1776-ban itt szerzett filozófiai magiszter címet, és élete végéig az egyetem filozófiai karán tanított.² Angol és francia nyelvű filozófiai műveket fordított németre, filozófiai munkákat, tanulmányokat, recenziókat írt. Nagy hírnévre tett szert, kortársai igen sokra tartották, ezt mutatja fennmaradt levelezése, melyet a kor felvilágosult szellemű tudósaival, politikusaival folytatott.³ Az utókor mégis méltatlanul elfeledte. Időről időre ugyan jelent meg életéről és kapcsolatairól tanulmány, de a felvilágosodás filozófiai gondolkodói közt őt megillető helyre nem emelték. A 19. században mindössze nagyszebeni barátja, Johann Filtsch írt róla méltatást, majd évtizedekkel később Johann Karl Schuller egy, a mai napig legtöbbit hivatkozott tanulmányt.⁴ Erwin Reisner 1932-ben

1 Johann Caspar LAVATER, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*, III., (Leipzig: Winterthur, 1777), 336. „Egy pompás, nyílt arc. A homlok ívében hiányzik a haj, és ez az ív a nagyok sajátja. Nyíltszívűséget, szolgálatkészséget, szelidséget tükröz, kiáltóképp az arc alsó részén.”

2 1752. szeptember 25-én született, jómódú nagyszebeni szász polgári családban. A nagyszebeni evangélikus líceumban végezte tanulmányait. 1773-ban Erlangenben, 1774-ben Göttingenben teológiára iratkozott be, de teológiai tanulmányok helyett a filozófiai kar előadásait hallgatta. 1776. februárban felvették a göttingeni Königliche Deutsche Gesellschaftba, májusban filozófiai magiszteri címet szerzett. Először privátdocensként tanított a filozófiai karon, majd 1782-ben extraordináriusi címet kapott. 1784. augusztusban kinevezték ordináriusnak, ezzel egy időben a pesti egyetemen a filozófiai tanszék vezetésével bízták meg. Egyik megbízatásnak sem tudott eleget tenni: 1784. augusztus 15-re virradóra, 32 éves korában meghalt.

3 Hißmann fennmaradt levelezése ma a Román Nemzeti Levéltár nagyszebeni részlegében található Colecția Brukenthal, HH 1–5, No. 43 (levelek); 44 (Kéziratok) Hißmann-hagyaték, ill. Filtsch-hagyaték. – A levelek publikálva: Michael HIßMANN *Briefwechsel*, hrsg. Hans-Peter NOWITZKI, Udo ROTH, Gideon STIENING, Falk WUNDERLICH, Werkprofile 8 (Berlin: De Gruyter, 2016).

4 Johann FILTSCH, „Michael Hißmann Doktor und Professor an der Universität zu Göttingen”, *Siebenbürgische Provinzblätter* 1 (1805): 82–104.; Johann Karl SCHULLER, „Magister Hißmann in Göttingen. Ein Beitrag zur siebenbürgisch-sächsischen Gelehrten-geschichte”, *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde* 6 (1863): 201–230. – Johann Filtsch szállította Nagyszebenbe a

populista filozófusnak minősítette, ez a bélyeg napjainkig meghatározza Hißmann magyarországi megítélését.⁵ Rathmann János viszont 1997-ban kiváló felvilágosult gondolkodónak nevezte, akinek önálló gondolkodású, eredeti koncepciójú horizontja van, ráadásul mindezt könnyű eleganciával, érthetően tudja megfogalmazni.⁶ Talán ennek köszönhetően a 18. századi magyar gondolkodókat közreadó kötetbe is beválogatták, a jegyzetben mégis azt írták róla, hogy gondolkodásában kevés az eredetiség, receptív magatartást tanúsít.⁷

Hißmann-reneszánsz Németországban

Hogy mennyire elfeledett volt Hißmann, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy műveit halála óta – 230 éve! – nem adták ki, a róla szóló máig használt biográfiai tanulmány Schulleré, ami 1863-ban látott napvilágot. A kutatás eddig nem foglalkozott sem Hißmann materialista filozófiájával, sem a hißmanni materializmus recepciójával. Napjainkban viszont Hißmann-reneszánszról beszélhetünk: a göttingeni filozófus aktualitását modernnek ható materialista alapelveinek köszönheti, melyeket a pszichológia, antropológia, metafizika, gyakorlati filozófia, történettudomány, nyelv-, vallás-, jog- és természetfilozófia, valamint a poétika területein igyekezett kifejteni. A német nyelvű késői felvilágosodás nagy ismeretlenjének nevezik, akinek írásai azt mutatják, hogy a 18. század végén a göttingeni empirikus iskola kontextusában egy ambiciózus materializmus bontakozott ki, holott a felvilágosodás kutatásának dogmái – melyek szerint a német filozófia nem fejlesztett ki materialista elméleteket – ennek ellenkezőjét állítják.

A 18. században élt filozófust a 21. század fedezte fel magának, 2011-ben Mainzban konferenciát szenteltek emlékének, az előadásokból tanulmánykötet⁸ készült, melyet 2012 végén adtak ki. Ugyanebben az évben válogatás jelent meg írásaiból,⁹ 2016 végén pedig kiterjedt levelezését¹⁰ publikálta a 17. és 18. század filozófusaival és íróival foglalkozó német kutatócsoport. A Hißmann-levelezés gyűjtésébe 2014-ben én is bekapcso-

---

hißmanni hagyatékot – leveleket, könyveket – amit a későbbi Brukenthal-gyűjteménynek (1817) ajánlódokozott. Schuller ezen kéziratok alapján írta tanulmányát.

5 Erwin REISNER, „Michael Hißmann, ein Popularphilosoph aus Siebenbürgen”, *Archiv des Vereins für siebenbürgischen Landeskunde* 46 (1931/32): 411–451.

6 János RATHMANN, „Zum Lebenswerk des aufklärerischen Philosophen Michael Hißmann”, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 20 (1997): 1–7.

7 *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, szerk. Tüskés Gábor-Lengyel Réka (Budapest: Kortárs, 2010), 829–830.

8 *Michael Hißmann (1752–1784). Ein materialistischer Philosoph der deutschen Aufklärung*. hrsg. Heiner F. Klemme, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Werkprofile 2 (Berlin: Akademie, 2013).

9 *Michael Hißmann Ausgewählte Schriften*, hrsg. Frank Grunert, Gideon Stiening, Werkprofile 3 (Berlin: Akademie, 2013)

10 *Michael Hißmann Briefwechsel*, hrsg. Hans-Peter Nowitzki, Udo Roth, Gideon Stiening, Falk Wunderlich, Werkprofile 8 (Berlin: De Gruyter, 2016).

lódta, és a göttingeni levéltárakban olyan, három különböző tematikájú iratcsomót találtam, amelyek a Hißmann életéről szóló információkat tovább finomíthatják. Ezek a kéziratok természetüknél fogva – nem levelezés – nem kerültek be a kötetbe, így ebben a tanulmányban szeretném őket ismertetni.

Promóciós iratok

Michael Hißmann promóciójával kapcsolatos dokumentumok a filozófiai kar iratai között találhatóak.¹¹ Hißmann 1776. március 3-án magiszteri fokozatra nyújtotta be kérelmét. A kari statútumok¹² előírásának megfelelően a kérvényt latinul fogalmazta meg, és mellékelte hozzá a szintén latin nyelven írott önéletrajzát. Az önéletrajz részletesen felsorolja nagyszebeni, erlangeni, göttingeni tanárait, a tanult tárgyakat, a folytatott stúdiumokat. A kérelem benyújtását követően a dékán¹³ kijelölte a vizsgaidőpontot, amelyen a jelölt alkalmasságát kellett megvizsgálni. Március 16. szombat délután Hißmann eddig szokatlan módon nem egyedül vizsgázott. Volborth-tal¹⁴ egyidőben folyamodott a cím elnyeréséért, és a dékán – bár a vizsgatémák különböztek, és Hißmann filozófiából kellett kérdezni – mégis azonos időpontban kívánta a jelöltek vizsgáztatni. A vizsga sikeresen lezajlott, ezt kellett követnie a disszertáció benyújtásának és a nyilvános disputációnak, melynek időpontját március 30-ban határozták meg. Kästner¹⁵ professzor javaslatára Hißmann értekezésének címe *De Infinito* lett,¹⁶ ő és Feder¹⁷ voltak az opponensek. Hißmann elnök nélküli disputációt kért, és befizette az előírt vizsgadíjat, 40 birodalmi tallért.

A disszertáció már ki volt nyomtatva, a jelölt nyilvános előadásként kívánta meghirdetni. Közben tudomására jutott, hogy a württembergi herceg hamarosan látogatást tesz az egyetemen, ezért a védést a herceg jelenlétében szeretne volna tartani, erről egyeztetett is a látogatást előkészítő Pütter¹⁸ professzorral. A herceg érkezését eredetileg április közepére jelezték, de ez májusra tolódott, és az előírások szerint neki még a szorgalmi idő megkezdése, azaz május előtt az összes vizsgáját le kellett tennie ahhoz, hogy a nyári szemeszterre hirdetett előadásait megtarthassa. A kar professzorainak a megbízott dékán, Michaelis, támogatóan vezette elő Hißmann halasztási kérelmét, és ők egyhan-

---

11 Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1776. 9, 10, 11, 26.

12 Statuten der Philosophischen Fakultät, Kap. IV: Über die Zulassung der Kandidaten zu den höchsten Ehren und der Lehrbefähigung.

13 Március 6-án. Ebben a szemeszterben Johann David Michaelis (1717–1791) orientalista volt a filozófiai kar dékánja.

14 Johann Karl Volborth (1748–1796), későbbi egyetemi lelkész, teológiai doktor, professzor és szuperintendens.

15 Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800) matematikus és természettudós.

16 Hißmann a *Metaphysica infiniti* címet akarta adni. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 27. Abraham Gotthelf Kästner Hißmannhoz, 1776. március 30. előtt.

17 Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821) filozófiaprofesszor, Hißmann pártfogója.

18 Johann Stephan Pütter (1725–1807) a jogi kar professzora.

gúlag elfogadták. A védésre ezért a tervezett március 30. helyett május 24-én került sor, a disszertáció címlapján az eredetileg nyomtatott dátum kézzel át lett javítva a védés tényleges napjára.

Nem tudni, hogy a herceg mennyire élvezte a disputációt,¹⁹ de Hißmann az ő esetleges jelenlétére mindenképpen büszke volt. Már jó előre eldicsekedett az eseménnyel: március 31-én Johann Filtsch-nek írt levelében olvashatjuk: „Unter 8 Tagen werde ich in Gegenwarth des Herzogs von Württemberg Doctor der Philosophie”.²⁰ Pedig Hißmann nem lett doktor, a szabályok szerint a filozófiai karon ekkor még a magiszteri cím volt a legmagasabb elérhető fokozat, ennek megszerzése jogosított fel akadémián való tanításra. Ennek ellenére Hißmann disszertációjának címlapján a következőket olvashatjuk: *De Infinito – Dissertatio metaphysica prima. Pro gradu: Doctoris philosophiae*, és április 14-i halasztási kérelmében is *Philos. Doctorand*nak nevezte magát. *Summos in Philosophia Honores ac Privilegia* áll a királyi oklevélen, és Hißmann a professzori kinevezésében és valamennyi hivatalos egyetemi okmányon ’Magister’ címmel van feltüntetve. A magánlevelezésében viszont sokszor találkozunk a doktor, filozófiai doktor címmel.

Privátdocens

Hißmann neve 1776 nyári szemeszterétől található meg a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*ben megjelentetett lecke-katalógusban. Ebben a szemeszterben még Herr Hißmannként, hiszen a lecke-katalógus összeállításakor nem előlegezhették meg neki a magiszteri fokozatot. A következő félévtől a magiszter titulus szerepel a neve mellett, ezt váltja fel 1782 téli szemeszterétől a professzori cím. Az egyetemi hierarchiában addig privátdocensnek számított, azaz jövedelme az a pénz volt, amit a diákok tandíj fejében fizettek neki. Collegiáit vizsgálva azt látjuk, hogy szemeszterenként általában három kurzust hirdetett meg. Logika- és metafizika-collegium minden szemeszterben volt, az alapképzés részének számító tárgyat Feder tankönyve alapján heti 6 órában, Federrel párhuzamosan tanították. Vitagyakorlatot is egyszerre tartottak Feder tankönyvei szerint. Hißmann a filozófiatörténetet saját elképzelései, majd 1778-tól a tavaszi vásáron megjelent könyve alapján²¹ tanította. A felkínált kurzusok az idő múlásával egyre specifikusabbak lettek, természetjog, állam- és közjog, filozófiai morál és filozófiai antropológia, valamint történelmi és politikai aspektusok jelzik tanulmányait, érdeklődésének irányait.

¹⁹ A württembergi herceg tényleges látogatására nincs konkrét adat. A herceg 1781-ben járt Göttingenben, az 1776-os tervezett lehetett, ami nem valósult meg. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 257–258.

²⁰ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 28, Hißmann Johann Filtschhez, 1776. március 31. („Nyolc napon belül, a württembergi herceg jelenlétében a filozófia doktorává avatnak.”)

²¹ Michael Hißmann, *Anleitung zur Kenntniss der auserlesenen Literatur in allen Theilen der Philosophie*, (Göttingen/Lemgo, 1778).

A tanrendből nyomon követhető népszerűségének emelkedése: *privatissimus*, azaz magánóra tartására is felkérték. Ezek voltak a jól fizetett órák, szemeszterenként 10-15 aranyat is lehetett kérni értük és csak a tehetős, előkelő diákok tudták megfizetni. A *privatus* ára egy arany volt. Valószínű, hogy privátdocensi státusza ellenére az alapképzésben tartott nyilvános előadásokat honorálta az egyetem, ennek nyomát viszont az iratok között nem találjuk.

Mindenesetre leveleiben arról panaszkodik, hogy az óráiért kapott pénz nagyon kevés, mert a szűkös megélhetéshez évente legalább 300 tallerra²² lenne szükség. Göttingen drága helynek számított, itt csinosan illett megjelenni, csak a páróka évi 10-12 tallérba került. Lakást 3-6 aranyért lehetett kivenni félévre, a koszt egy tallér volt hetente.²³ Ebből a keresetből lovaglásra csak ritkán futotta, de ahhoz elegendő volt, hogy barátokkal időnként kiruccanjon az ember, és hogy ne sajnáljon magától néhány palack bort. Azaz, az egyetemi keresménye kevés volt: „tudósként, professzorként, nehezen tudnék kincseket gyűjteni”²⁴ – mondta. Ezért, meg tudományos ambícióból, angol és francia filozófiai műveket fordított németre,²⁵ recenziókat írt, publikált.²⁶ Nagyszebeni barátja, Johann Filtsch szerint sokszor reggel 4-től éjjel 11–12-ig dolgozott, amitől egészsége megromlott.

Hißmann diákjai kedvelték. Élénk ember volt, túl könnyen és túl hevesen érdeklődött valami iránt vagy fordult éppen ellene. Hangvétele szenvedélyes volt, saját filozófiai nézetei gyakran paradoxak voltak. Szerette, ha vitatkoztak vele, másoknak ez viszont nem tetszett, pont azoknak, akik neki ellentmondtak. A professzori karból eleinte Kästner pártfogoltja volt, 1776-ban ő javasolta felvételét a Königliche Deutsche Gesellschaftba,²⁷ magiszteri disszertációja készítésében is segítette. Michaelis már diákként is nagyra tartotta, ezt Hißmann emlékkönyvébe írt bejegyzéséből láthatjuk.²⁸ Heynére²⁹

22 Azaz kb 90 aranyra. 1 arany (Louis d'or) ebben az időben mintegy 3,5 Reichstalert, azaz birodalmi tallért ért.

23 Ezt a költségvetést Filtsch számára állította össze. Hogy ő mennyit költhetett, arról tájékozódást nyújthat háziasszonyának, Ferentz hadnagynénak elszámolása. 1781. május 5.–július 28. között, azaz 12 hét alatt étkezési költsége 3 arany 10 tallér és 26 garas volt. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 134–135, Sophia Ferentz Hißmannhoz, 1781. augusztus eleje.

24 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 31–34, Hißmann Johann Filtschhez, 1777. február 10.

25 A Condillac fordításért például ívenként egy aranyat és 12 szerzői példányt kapott. A szerzőnek általában egy példányt adtak, ebben az esetben a kért plusz példányok árát a kiadó levonta a honoráriumából. Michael Hißmann *Briefwechsel*, 54–55, Johann Friedrich Weygand Hißmannhoz, 1779. január 17.

26 8 monográfia, 19 tanulmány, 59 fordítás és 307 recenzió Hißmann tudományos és népszerűsítő tevékenysége. Összegyűjtve: Michael Hißmann *Briefwechsel*, 509–530.

27 Hißmann 1776. február 2-án vették fel a társaságba. Disszertációját Erdélyről írta: *Rede vom Flor Siebenbürgens unter Theresien und Joseph*, Göttingen, 1776. – Kästner laudációja a könyvecske előszavában olvasható.

28 „Arm an Sentenzen; die mir nicht bekamen, wenn mein Präceptor sie im Author fand...” A bejegyzést 1775. május 6-án keltezte, SCHULLER, *i. m.*, 220. – Hißmann emlékkönyve a hagyatékból a családhoz került, és nyoma veszett. „Szegény lettem a szentenciákban, hogyha a tanítóm a szerzőben talált rájuk.”

29 Christian Gottlob Heyne (1729–1812) a klasszika filológia megteremtője, a híres könyvtár vezetője. – Álláskereséseknél Heyne látta el ajánlólevelekkel.

mindig számíthatott, ő volt a legnagyobb védelmezője. Federrel végig bizalmas viszonyban volt, más professzorokkal kevésbé, hamar megtapasztalta a tudós civódásokat, de látszólag nem törődött velük. Szabadkőműves kapcsolataira bőven van adat, hiszen barátai és pártfogói nagy része közülük került ki, arra viszont nincs bizonyíték, hogy tagja lett volna valamelyik páholynek.³⁰

Professzori kinevezési iratok³¹

Tehetsége, szókimondása és lobbanékony természete megnehezítette az életét. Göttingenben egy befolyásos ember folyamatosan áskálódott ellene, és lehetetlenné tette előmenetelét.³² Erdélybe nem akart visszatérni:

Filozófiai munkáimat Erdélyben ezer okból nem becsülik, Németországban viszont az értők körében tetszést arat. Ezért aztán oly nagyon össze vagyok fonódva a tudós Németországgal, hogy nem tudnám magam kitépni az öléből

– írta már 1777-ben.³³ Ezt a vélekedését igazolta egy évvel később a *Briefe über Gegenstände der Philosophie an Leserinnen und Leser* című munkájának betiltása Erdélyben.³⁴

Barátai³⁵ aggódtak érte, szerettek volna megbízható, jól fizetett állást szerezni neki.

Ne maradjon Göttingenben, ahol csak szenved és ahol oly sok éve üres reményekkel kecsegtetik. Minden valószínűség szerint még hosszú ideig nem kapna semmilyen Önnek való pozíciót.

30 Szabadkőműves volt többek között Christian Konrad Wilhelm Dohm, Johann Gottfried Eichhorn, Friedrich Wilhelm Helwing, Johann Georg Heinrich Feder, a göttingeni páholy nagymestere. Hißmann 1778-ban Podmaniczky József társaságában berlini szabadkőműves körökben forgolódott, a mitenai állás is ezen a vonalon indult. A pesti egyetemi állás ügyében eljáró van Swieten, Tertyánszky is szabadkőművesek voltak, a tárgyalások sikeréhez „vallási rokonukat”, Federt kapcsolták be.

31 *Die Bestallung des Profess.Philos. Michael Hissmann*, Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779.; 26.04.1782-12.08.1784., ill. Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1782, 14.

32 Erről Eichhorn tájékoztatta, de nem nevezte meg az illetőt: „Ön után az inkvizitora leleskedik. Az az ember – tapasztalatból tudom – a legaljasabb silányságra képes.” Michael Hißmann *Briefwechsel*, 136–137, Johann Gottfried Eichhorn Hißmannhoz. 1781. augusztus 22. Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) ebben az időben az orientalisztika professzora Jénában.

33 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 32, Hißmann Johann Filtschhez, 1777. február 10.

34 Andreas Funk erdélyi szuperindens tiltotta be a könyv terjesztését és olvasását. Erről ír Michael Hißmann *Briefwechsel*, 62–63. Hißmann Johann Filtschhez, 1779. április.

35 Volt diáktársai, politikai vagy tudományos pályán, valamennyien nagy sikereket arattak. Christian Konrad Wilhelm Dohm (1751–1820) porosz diplomata, miniszter és közirő; Friedrich Wilhelm Helwing (1758–1833) lippei diplomata, kormányzati igazgató; Ernst Adolf Weber (1751–1781) filozófia- és teológiaprofesszor; Justus Christian Loder (1753–1832) orvosprofesszor, aki a jénai medicinát göttingeni alapokra helyezte.

– írta Christian Konrad Wilhelm Dohm egyik levelében.³⁶ „El kell mennie Göttingenből” – tanácsolta Ernst Adolf Weber is, mert ha elmenne, rövid idő után ünnepélyesen hívnák vissza.³⁷ Lehetősége adódott a kieli egyetemre (1780), Helmstedtbe (1782) a természetjog és politikatudomány professzorának, Lipcsébe a politika és morál professzorának vagy éppenséggel Halléba filozófiaprofesszornak (1778) pályázni. Berlinben egy könyvtárosi helyet szerettek volna neki jó fizetéssel, a livlandi Mitenauban (1782) pedig szabadkőműves-ajánlással lett volna kevés munkával járó, jól fizető állása. Mitenaut távol esőnek találta, Kiel nem tetszett, Berlinben a porosz király francia vagy olasz tudósokat keresett, és a többi tárgyalás is mindig elakadt valahol. A sikertelenség okát talán Dohmnak egy későbbi tanácsában találhatjuk meg:

A világ minden kincsére kérem, ügyeljen arra, hogyan beszél! Ne jöjjön elő az alapelveivel, különösen ne a politikával vagy vallással kapcsolatban, és ne hevesen reagáljon! Ne közelítsen az ottaniakhoz mélyen nyomuló érvekkel, és mindenütt inkább használható ismeretekkel rendelkező embernek mutatkozzék, semmint filozofikus gondolkodónak, mert ezeket mindenütt használhatatlannak tartják! Ügyeljen a heveségére és a mindenben paradoxnak tűnő kijelentéseire! Higgyen őszinte tanácsaimban és tapasztalataimban!³⁸

Mindenesetre az álláslehetőségek híre eljutott Hannoverbe is, és Hißmann elpályázási szándékáról 1782. április 26-án tájékoztatták az egyetem fenntartóját, az angol királyt:³⁹

Az erdélyi születésű magiszter Hißmann, aki már néhány éve Göttingenben tartózkodik, nemcsak filozófiai és történelmi előadásaival aratott nagy tetszést, hanem különféle sikeres írásaival is. Kötelességünknek érezzük, hogy tekintettel úgy a jelenlegi, mint jövőbeli, az egyetem számára tőle várható haszonra, rendkívüli figyelmet szenteljünk neki és ott-tartását kívánjuk, amire hajlandóságot is mutat.⁴⁰

A hannoveri királyi tanács jól ismerhette Hißmann hiúságát, hogy a professzori cím elnyerése mindennél fontosabb a számára, ezért vélték úgy, hogy elegendő az extraordináriusi kinevezés, fizetséget egyelőre nem kell neki ígérni. Miután a levél konkrétan a mirtai állásajánlatra utal, feltételezhetjük, hogy titkos szabadkőműves csatornákon

---

³⁶ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 137–138, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1781. szeptember 23.

³⁷ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 116–117, Ernst Adolf Weber Hißmannhoz, 1780. november 13.

³⁸ Michael Hißmann *Briefwechsel*, 184–185, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1782. október 2.

³⁹ III. György (1738–1820) angol király, a perszonálunió következtében egyúttal braunschweig-lüneburgi választófejedelem, az egyetem fenntartója.

⁴⁰ Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 1, 2.

keresztül jutott a hír a tanács fülébe. 1782. május 23-án III. György Hißmannt kinevezte a filozófia extraordinárius professzorának.⁴¹ Ettől kezdődően megillette a professzori cím. A kinevezés egyszeri licencrestitúciós pénz is jelentett, ezt nyugta ellenében fizették ki. A kinevezést és a licenct írásban köszönte meg. A legmélyebb háláját fejezte ki, és ígérte, hogy az őt ért szerencse tovább növeli majd kötelességtudatát.

A kinevezéssel kielégítették Hißmann becsvágyát, de fizetést nem adtak vele.⁴² Ezért tovább próbálkozott, ezúttal Dohm tanácsára Bécs irányába tekintett.

Ott sokkal jobban kitűnne, mint bármely más országban. Jobban is fizetnék, jó írók és igaz tudósok ott szükségesek a leginkább. Hazája jobban el tudja látni, mint Göttingen tette eddig. Talán az Obercuratorium is jobban belátná az Ön elvesztésének hiányát, és hálásabb lenne szolgálataiért.⁴³

1783 nyarán tárgyalásokat kezdett a Göttingenben tartózkodó Palásthy Mártonnal, aki a bécsi császári udvarnál teljesített szolgálatot. Palásthy közvetített Hißmann és az oktatásügy királyi megbízottja, Gottfried van Swieten között. Augusztusban Hißmann engedett anyagi igényeiből, és 1200 forintért hajlandó lett volna elvállalni a pesti egyetemen kínált filozófiai professzorságot. Ennek híre a szabadkőműves csatornákon keresztül ismét eljutott Hannoverbe. Ideje volt a korábbi kinevezést pénzzel is megtoldani. „Tekintettel szorgalmára és alapos tudományosságra, abban a reményben, hogy további hasznos szolgálatot tesz az egyetemnek”, Hißmann számára a király parancsára 1783. október 10-én rendkívüli éves 100 birodalmi tallér fizetséget állapítottak meg, melyet két részletben utaltak ki.⁴⁴

Hannoverben az ügyet lezárták tekintették. Nem így Hißmann, akinek a sorozatos megaláztatásokból elege lett, Bécs pedig fenntartotta ajánlatát. A bécsi tárgyalásokba Tersztyánszky Dániel⁴⁵ udvari tanácsos is bekapcsolódott. Szabadkőműves hálózaton keresztül segítséget kért Federtől. A már folyó tárgyalásokat nem említette, csak a bécsi igényt: „egy fontos és befolyásos ember megkért, hogy ismerőseimen keresztül kérdezzem meg, van-e kedve a professzornak Magyarországra jönni? ... Szeretné tudni, milyen feltételekkel vállalná a professzorságot?”.⁴⁶ A levél célja a tájékozódás volt: hogyan reagálnak Hannoverben Hißmann esetleges távozására? Ugyanakkor el akarták a gyantút terelni, hogy Hißmann már tárgyalásokban lenne az udvarral. A levél sem közvetlenül Tersztyánszkytól érkezett, a közvetítő az egykor Göttingenben tanult Stretsko

41 Universitätsarchiv Göttingen, Akten der Philosophischen Fakultät, 1782. 14.

42 „... auf die Bewilligung einer Besoldung von Seiner Königlichen Mayestät nicht wohl zu denken steht”, állt a Hannoverből kapott levélben. Michael HißMANN *Briefwechsel*, 167, Georg Friedrich Brandes Hißmannhoz, 1782. június 7. „A királyi fenségtől fizetség jóváhagyására nem gondolhatunk.”

43 Michael HißMANN *Briefwechsel*, 177–178, Christian Konrad Wilhelm Dohm Hißmannhoz, 1782. augusztus 10.

44 Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 10.

45 Tersztyánszky Dániel (1730–1800) bécsi udvari tanácsos, a felvilágosodás képviselője.

46 SCHULLER, *i. m.*, 227.

György pozsonyi líceumi rektor volt. A célzatosan írt levél eljutott a valódi címzetthez, a hannoveri titkos tanácshoz. Bussche tanácsnok azonnal reagált: „Egyetemünk számára nagy veszteségként értékelem, ha hagyjuk elmenni Göttingenből. Ha adnánk neki 200 tallér fizetést és ordináriusi címet, akkor itt maradna”.⁴⁷ Ezt a javaslatot terjesztették fel július 16-án királynak, azzal a megjegyzéssel, hogy Hißmann professzori kinevezésért és 200 tallérnál nem kevesebb plusz fizetségért tovább szolgálná írásaival és tanításával az egyetemet. Augusztus 12-én kelt a király válasza a kinevezés jóváhagyásáról. Mire a király levele St. Jamesből Hannoverbe ért, már okafogyottá vált. Az irat aljára a következő megjegyzést tették: „Prof. Hißmann közvetlenül a levél érkezése után elhunyt”.⁴⁸

Közben Bécsben van Swieten elkészítette Hißmann szerződését, és benyújtotta II. Józsefnek jóváhagyásra. Erről írásban tájékoztatta Hißmann: „A Felső ismeri az Ön tudását és nem kétlem, hogy Ön hazájáért szívesen fog áldozni. Magam is igen örülök, hogy személyesen megismerhetem Önt.” A kinevezés a magyarországi egyetem filozófiai tanszékére szolt, évi 1200 forint fizetségért. A költözéssel járó költségeket is átvállalták. Hißmann augusztus 1-jén elfogadta a Bécsből jövő ajánlatot. A kinevezés jóváhagyásáról van Swieten augusztus 14-én tájékoztatta Hißmann. „Ön hazájában hírnevet, fizetséget, egészséget és elégedettséget fog találni” – írta.⁴⁹

Michael Hißmann 1784. augusztus 14–15. éjjelén a sok munkától és izgalomtól leromlott egészségi állapota következtében elhunyt. Betegsége régi keletű volt, már 1776 szeptemberében orvosi tanácsra fürdőkúrára utazott, ahol a kezelésnek és a pihenésnek köszönhetően valamelyest javult az állapota.⁵⁰ Többször vett részt hasonló kúrákon, ennek ellenére egészségi állapota a kedvezőtlen klíma, az izgalmak és a megfeszített munka következtében folyamatosan romlott. 1783 telén súlyos mellkasi fájdalmai lettek, vért köhögött, állandóan lázas volt és annyira legyengült, hogy az előadásait sem tudta már megtartani. Sorvadásos tüdővést diagnosztizáltak, a tüdőlebeny elhalását. Richter⁵¹ professzor ápolta, majd végső stádiumban a király házi orvosának, Johann Georg Zimmermann-nak a segítségét kérte.⁵² „Tegnap hajnalban a horvát (sic!) Hiß-

47 Michael Hißmann *Briefwechsel*, 223, Ernst Wilhelm August von dem Bussche Hißmannhoz, 1784. május 3.

48 Universitätsarchiv Göttingen, Kuratorialarchiv, 5779, 15.

49 Hißmann *Briefwechsel*, Gottfried Freiherr van Swieten két levele Hißmannhoz 226, 1784. július 1., ill. 231–232, 1784. augusztus 14.

50 „Ich gebrauchte etwa 14 warme Bäder, machte mich von allen Geschäften ganz frey, u. wurde glücklich restituiert.” Michael Hißmann *Briefwechsel*, 28–30. Hißmann Johann Filtschhez, 1776. október 20. „Vettem 14 meleg fürdőt, minden munkától távol tartottam magam, és szerencsésen rendbe jöttem.”

51 August Gottlieb Richter (1742–1812) 1771-től a sebészet professzora az egyetem.

52 „Schreiben Sie gütigst dem ihre Meinung über diese Zufälle u. Curart, der Ihnen, falls er lebt, immer dankbar bleiben...falls er stirbt, auch dort nie vertönen soll.” Michael Hißmann *Briefwechsel* 225–226, Hißmann Johann Georg Zimmermannhoz, 1784. június 17. „Kegyeskedjék megírni a véleményét ezekről a rohamokról és a gyógyomódról, amiért abban az esetben, ha életben marad, mindig hálás lesz Önnek, ha pedig meghal, ott soha nem kell elhangozzék.”

mann végre meghalt. Igen sajnálatos, mindenki látta ezt előre, csak Ő nem” – jegyezte fel szokásos szarkazmusával Lichtenberg egy levelében.⁵³

A *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben megjelent nekrológot Heyne írta: „a felvilágosodás filozófiájának és történelmének nagy reménysége, Michael Hißmann 32 éves korában eltávozott közülünk”.⁵⁴ Hagyatékát egy évvel később árverésre bocsátották. Az árverési katalógus⁵⁵ 31 fólió- és 935 quarto-méretű francia, olasz, latin, német nyelvű könyvet tartalmaz, melyek között sok a történeti, illetve kortárs filozófiai és jogi munka. A katalógus tételesen felsorolja a 385 bekötetlen munkát is, elsősorban disszertációkat és kéziratokat. A jegyzéket 18 térkép és rézkarc teszi teljessé. Nem tudni, végül mennyiért keltek el és hova kerültek Hißmann könyvei és kéziratai. Személyes tárgyai és levelezése Johann Filtsch-hez jutott, aki utóbbiakat az 1817-ben megnyílt nagyszabeni Brunkenthal-gyűjteménynek ajándékozta.

A Benkő-akták

A harmadik Hißmann-nal kapcsolatos iratcsomó az Akademie der Wissenschaften zu Göttingen archívumában található. Az iratcsomó az 1781/27–32. számú leveleket foglalja magában, és Benkő József⁵⁶ akadémiai levelező tagságáról folytatott levelezést tartalmazza. Benkőt *Milkovia* című kétkötetes műve alapján Beckmann⁵⁷ professzor javasolta tagfelvételle. Benkő nem volt ismeretlen göttingeni körökben, *Transsilvania*⁵⁸ című munkáját, mely a korabeli Erdély földrajzi, történelmi, egyháztörténeti és gazdasági adatokkal való leírása, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1780-ban hosszan és méltatóan recenzeálta.⁵⁹ A *Milkoviát*⁶⁰ egyenesen a bécsi nyomdából vitte egy peregrinus diák Göttingenbe, és adta át ott tanuló rokonának, Benkő Ferencnek. A könyv címetje Beckmann volt és rajta keresztül a Tudós Társaság, az ajándékozás célja pedig az elismerés, azaz a tagságba való felvétel. Erről a könyvről is készült recenzió a *Göttingische*

53 Michael HIßMANN *Briefwechsel*, 252, Georg Christoph Lichtenberg Samuel Thomas Soemmeringhez, 1784. augusztus 16. Lichtenberg (1742–1799), a matematika és fizika professzora Göttingenben.

54 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1784): 1409.

55 *Verzeichnis der von weyl. hiesigem Prof. Hißmann hinterlassenen Bücher meist philosophischem und historischem Inhalts, auch Dissertationen, Landcharten und Kupferstiche welche den 31. October 1785 und in den folgenden Tagen nachmittags von 6 bis 8 Uhr durch den Auctionator Johann Daniel Gotthelf Brose, in dem Boßiegelschen Hause öffentlich an die Meistbietenden verkauft werden sollen.* Göttingen, Grape, 1785.

56 Benkő József (1740–1814) erdélyi református lelkész, botanikus, polihisztor.

57 Johann Beckmann (1739–1811), a gazdaságtan professzora.

58 Joseph BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus... I–II.* (Wien: Kurzböck, 1777–1778).

59 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1780: 374–384.

60 Joseph BENKŐ, *Milkovia, sive antiqui episcopus Milkoviensis per terram Transsilvanicam, maxima dioeceseos suae parte olim exporrecti, explanatio. I–II.* (Wien: Kurzböck, 1781).

Gelehrte Anzeigen számára.⁶¹ Mindkét recenziót Gebhardi⁶² jegyezte, aki egyébként a lüneburgi katonai akadémián tanított. Amíg a *Transsilvaniát* csak dicsérettel illette, a *Milkoviát* terjengősnek találta, és a szerző különböző tévedéseit emelte ki. Mindenesetre Beckmann még a recenzió megjelenése előtt, október második felében levelező tagságra terjesztette fel Benkőt. Indoklása szerint Benkő már Erdély történetének megírásával megszolgáltta ezt a címet, Bécsben is neve van, ő maga pedig egy ideje levelezésben áll vele. A Tudós Társaságnak nincs erdélyi levelező tagja, holott az erdélyiek nagy figyelmet szentelnek a göttingeni egyetemnek, és Benkő jó szolgálatot tehetne a két igény összekapcsolásában. A felterjesztés Kästnerhez és Büttnerhez került megítélésre. Büttner⁶³ pár sorban alkalmatlannak találta Benkőt a tagságra: egy rossz faluban lelkész, földijeit között sincs tekintélye, a munkái tele vannak megbízhatatlan adatokkal. Kästner szerint sem illeti meg őt a javasolt cím, és mindketten Hißmannat ajánlották, aki jobban ismeri Benkőt, és pontosan tudna beszámolni róla.

Hißmann egy sűrűn teleírt oldalon bírálta honfitársát. Hibájául rótt fel, hogy csak *domi doctus*, Erdély határait soha nem hagyta el, a gimnázium után közvetlenül egy falusi eklézsiára ment, azaz egy egyszerű falusi lelkész, akinek lokális elszigeteltsége miatt korlátozottak az ismeretei. Nagyrészt megalapozatlan hírekből ollózza össze írásait, és aki ismeri Erdélyt, jól tudja, mennyit érnek ezek a források. Benkő egyszerű emberek történeteit gyűjti, és minden biztos ízlés nélkül dolgozza fel. Ilyen módon született a *Milkovia* is, kéziratos történeti munkák egyszerű összeollózása. Az erdélyi tanult emberek, a gimnáziumok professzorai is joggal szenvednek az ilyen, minden kritikát nélkülöző történetírásoktól. Pont miattuk nem szabad Benkőt taggá választani: az akadémia szigorába vetett hitük rendülne meg. Hißmann véleményének végén felajánlotta, hogy szükség esetén még több információval tudná a kérdezőket ellátni.

Hißmann rosszindulatú véleménye Beckmann professzornak is feltűnt. Lehet, hogy Benkő nem járt egyetemre – válaszolta –, de nem ő lenne az első falusi fokozatú a levelező tagok között. Írásaiban lehet, hogy van hiba, de a kritikák mind dicsérik, műveit fontosnak ítélik, ő maga is így látja, hiszen neki is hasznos és új információkat nyújtanak. Jó lenne egy olyan erdélyi levelező tag a tudós társaságnak – írta –, aki hazájának ügyes, híres és jóindulatú tudósa, olyan, aki tudós kapcsolatban áll egy, akár több taggal. Mert mit érnek a legnagyobb tudósok, akik semmit nem akarnak csinálni?⁶⁴ Beckmann személyes okokat látott Hißmann ítéletében: „tudjuk, jó oka van az itteni Hißmann-nak, hogy Benkő ellensége legyen”, és személyeskedésnek tartotta az elutasítást is: „a javaslataim itt mindig alulmaradnak” – panaszkolta.

61 *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1781): 1113–1117.

62 Ludwig Albrecht Gebhardi (1735–1802) történész, 1785-ben a Göttingeni Tudományos Akadémia rendes tagjává választották.

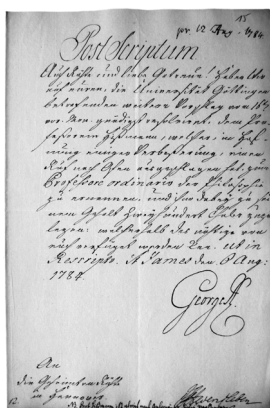
63 Christian Johann Büttner (1716–1801), a természettörténet és kémia professzora. Hißmann egy darabig az ő házában lakott, és a weimari herceg számára katalogizálta Büttner könyvtárát.

64 Itt Büttnerre gondolhatott Beckmann, akiről az volt a vélemény, hogy azt tesz, amit akar, hiszen gyűjteményéért életjáradékot kapott az egyetemtől.

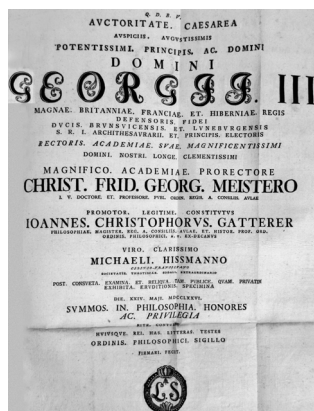
Benkő József nem lett levelező tag Göttingenben. Ennek ellenére már 1781 végétől kezdve folyamatos levelezésben állt Heyne professzorral, aki a könyvtár fejlesztéséhez kérte ki a véleményét, sőt Benkő erdélyi történeti forrásgyűjteményének kiadására is ajánlatot tett. Schlözer pedig a *Staatsanzeigen*ében ismertette a *Milkoviát*, amit fontos és sok újat adó műnek ítélt.⁶⁵

Benkő neve Hißmann levelezésében is előfordul. Johann Filtsch ajánlhatta őt Hißmann-nak, sőt egy leveléhez⁶⁶ növénymagokat csomagolt, melyeket „a mi remek Benkőnk, ennek a növénynek a felfedezője” küldött a göttingeni botanikus kert számára. Hißmann Benkőről alkotott véleménye hasonló a már elhangzottakhoz. Szorgalmasnak tartja, de kétféle, hogy sok újat fedezett volna fel. Inkább az a jellemző, hogy kritika és izlés nélkül jót-rosszat összehord a műveiben, a mineralógiában a „nyomorúságos Fridvalskyra” hivatkozik, és Linnén kívül más természettudóst nem olvasott.⁶⁷ „Tartok a Benkővel való levélváltástól” – írta Filtsch megkeresésére – „mert egy itteni barátja is állandóan ezzel zaklat.”

Ezek után kívánczok a kérdés, mi indokolhatta, hogy Hißmann ennyire lenéző módon nyilatkozott Benkőről és munkásságáról? Talán a domi doctusszal szembeni akadémiai felsőbbrendűségi tudat? Vagy az erdélyi 'elmaradott' gondolkodással szembeni előítélet, melyet hiúsága táplált betiltott könyvének kapcsán? Vagy van konkrét ok is? Például Magyarország és Erdély történetének tervezett kiadása, amelynek megírására ő vállalkozott volna? Vagy egyszerűen csak Hißmann tudományos igazságokat kereső, szókimondó természetével találkozunk, ami nemcsak honfitársa, hanem legjobb barátja, Dohm ellen írt kritikájában⁶⁸ is jelen van, és ami miatt viszonyuk egy időre elhidegült?

Hißmann professzori kinevezése, 1784. aug. 12.

Hißmann diplomája, 1776. május 24.

65 BENKŐ József *Levelezése*, Szerk. SZABÓ György, TARNAI Andor, Magyarországi tudósok levelezése, I (Budapest: MTA, 1988), 270.

66 Michael HißMANN *Briefwechsel*, 129–130, Johann Filtsch Hißmannhoz, 1781. május 27.

67 Michael HißMANN *Briefwechsel*, 122, Hißmann Johann Filtschhez, 1781. március 11. Fridvalsky János (1730–1784) jezsuita természettudós, mineralógus, a svéd Carl von Linné (1707–1778) a botanikai rendszertan megalapozója.

68 Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című híres munkájáról van szó. Hißmann recenziója a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben jelent meg.

Benkő József és a székely eredetkérdés

Erdély jeles polihisztorja, Benkő József (1740–1814) az udvarhelyszéki Erdővidéken, Bardocon született, és ugyanazon Erdővidék háromszéki részén, Középjárástán halt meg. Természettudósi, mindenekelőtt barlangkutatói és botanikus munkássággá vált messze földön ismertté, ennek köszönhetően választották a haarlemi tudós társaság tagjává. Történeti és történeti-földrajzi vonatkozású művei viszont nem kevésbé jelentősek, és máig nélkülözhetetlenek. Tanulmányait az udvarhelyi Református Kollégiumban kezdte és Nagyenyeden fejezte be. 1767-től szolgált lelkészként Középjárástán, majd az udvarhelyi kollégium professzora lett, ahol hittudományt, szónoklattan, történelmet, földrajzot, természetismeretet, illetve néhány nyelvet tanított (1787–1789). Ismét rövid középjárástai, majd köpecsi lelkései szolgálat következett, 1799-ben vonult vissza végleg Középjárástára.

Nagy tekintélyű tudós férfiú léte „domidoctus” volt, azaz kimaradtak életéből a külföldi peregrinációk, amit ellenfelei fel is róttak, miképpen szenvedélybetegségét, az alkoholizmust is. Utóbbinak, úgy tűnik, udvarhelyi tanárkodása idején kezdett hódolni, némelyek szerint éppen a jórészt alaptalan intrikák miatt, mindenesetre ettől kezdve végigkísérte életét.

Transsilvania generalis

Erdély ismertetésére szánt monumentális művének általános része, a *Transsilvania generalis*¹ már 1778-ban megjelent. Itt hosszasan és részletezően értekezik a magyarok eredetéről, akiket a hunok utódainak tekint, hitet téve egyúttal a hármashonfoglalás tétele mellett. Eszerint a magyarok három hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe: a 4. században mint a hunok hódító népe, a 6. században a hun–avar invázió képében, végül pedig a 9. században Álmos és Árpád magyarjaiként. Állításait vagy éppen kétsé-

---

¹ Iosephus BENKŐ, *Transsilvania sive magnus Transilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus orbi nondum satis cognitus nunc multifariam, at strictim illustratus. Pars prior sive generalis*, (Vindobonae, 1778). E hosszú címmel megjelent művét emlegeti a történetírás *Transsilvania generalis*ként.

geit forrásokra (Iordanes, Callesius, Anonymus, Thuróczy) és a kérdéssel foglalkozó, kevésbé korábbi meg kortárs szerzőkre (Bél Mátyás, Pray György) való hivatkozásokkal támasztja alá.²

Hasonlóan részletes képet igyekszik alkotni a *Transsilvania generalis* lapjain a székelyek eredetéről és korai történetéről. A székelyeket Attila hunjaitól származóknak tartja („siculos hunnorum Attilanorum progeniem esse”), akik tehát a magyarok első hullámával érkezvén, a hun hódítástól kezdődően folyamatosan a Kárpát-medencében éltek. Itt is figyelemre méltó a hivatkozott szerzők sokasága: Thuróczy meg Pray mellett, akiket a korábbi részben is idézett, itt feltűnik Petrus Ransanus, Ioannes Pistorius, Jacobus Bongarsius, Georgius Horn, Bay Mihály, Timon Sámuel, Apor Péter.³

Transsilvania specialis

A *Transsilvania generalis* megjelenésekor készen állott a második rész is, az országot részletesen, vidékenként és közigazgatási egységenként bemutató *Transsilvania specialis*, melynek latin eredetije sohasem került kiadásra. A *Transsilvania specialis* eredeti kézírata ugyan elveszett, de több másolata maradt fenn. Kazinczy elismerően és egyben kritikusan ír róla: „Én minden munkái közt, melyeket ismerek, ennek adom az elsőséget; de ez a könyv nem kevés igazítást, bővítést, kihagyást kívánna...”⁴ Ebben (utalva arra, hogy ezt a *Transsilvania generalis*ban már részletesen megtette) Benkő tömören és áttekinthetően foglalja össze a székely eredetkérdésbeli véleményét: „A székely nemzet igen közeli rokona a magyar népnek, és vele egynyelvű; a birtoklás kezdetét és huza-mosságát tekintve ezen a tájon megelőzi a magyarokat és szászokat.”⁵

A székelyek a IV. századnak csaknem a közepén Scythiából Pannóniába érkezett Attila-törzsbéli hunok igaz ivadékai, akik ugyanazon eredetű és nemzeti-ségű emberek, mint a többi magyar, Magyarország és Erdély lakosai; nemesek, kiváltságosak, és szinte Erdély harmadrészének régi, törvényes és örökletes birtokosai.

Erőnköz képest [...] azt tűztük magunk elé, hogy legalább egy keveset [...] elmondjunk róluk, a következő kérdésekre figyelve:

1) Miért és hol tapadt a hun nemzetre a *székely* név? Felelet: Nem azért, mert Scythiából vándoroltak be ezekre a tájakra, mint ahogy vélik azok, akik a székelyeknek a nevét, a latin sicutust helyesebben tartják *scythulus* formában írni: hanem azért, mert amióta *ebbe* a tartományba legelőször benyomultak,

² *Uo.*, 362–378.

³ *Uo.*, 388–399.

⁴ BENKŐ József, *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*, Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése SZABÓ György, I–II. (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1999), I., 63. Benkő József életére és munkásságára lásd Szabó György bevezetőjét. SZABÓ György, „Benkő József és Transsilvániája”, in *Transsilvania specialis, i. m.*, 7–94.

⁵ *Uo.*, I. 110.

Magyarország legrégebb korszakától *ezt* őrizték a legderekasabban, a háborúban fegyverrel szolgálva: a *székely* ugyanis, ahonnan a *szekelus* szó és idők múltán a *siculus* kialakult, népünk nyelvén *őrizőt* jelent. [...]

2) De vajon a székelyek kétségtelenül a hunok utódai? Szerfölött kíváncsi körünk kétségbe vonta, hogy a hunok elismerik-e a székely népet, ámde vesse egybe az újabb történetírókat a régiekkel, s hacsak nem tagadja azt, hogy a történelem az idők tanúbizonysága, valóban meggyőződik arról, hogy a székelyek hun nemzetség [...].⁶

Mindkét mű széles körben ismert volt: a *Transsilvania generalis* nyomtatásban való megjelenésének köszönhetően, a *Transsilvania specialis* pedig a másolatok révén, amelyek Erdély jelentősebb könyvtáraiban, így a református kollégiumokban is hozzáférhetőek voltak. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy Kazinczy erdélyi vonatkozású alapmunkaként hivatkozzon rá.

Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe...

Benkő József e műve először latinul jelent meg, 1791-ben.⁷ Az itt következő részlet, melyben korábbi, a székely eredetkérdéssel kapcsolatos fejtegetéseit mintegy szintetizálja, egy 1806-os kiadású magyar fordításból származik:

Minthogy tehát a székely nemzetnek eredetét a leghitelesebb írktól vesszük és tanultuk, legelsőbben is az északi hunnuszok a tatároktól nyomattatván, és ázsiai Scithiából Európa felé lassan-lassan közelgetvén, a Volga vizén által-jöttek, és ottan az alánuszokat meggyőzvén és magokhoz hódítván, végtére pedig őket magokat hadakozó társsul vévén, ugyan az ő tartományokban, amely a Volga vizétől fogva Tanais⁸ vizéig kiterjedett, letelepedtek, ahol is bizonyos ideig maradván, minthogy oly nagyon elszaporodtak volna, hogy azon a sovány földön tovább élniek nem lehetett, 180 ezeren, a Bálámber (ki a Kádár nemzetségből való) vezérsége alatt 374-dik esztendőben a Tanais vizén által jöttek. Innét Európának napkeleti szélein útjokat folytatván Dáciába, amely Moldovát, Oláhországot, Erdélyt és Magyarországot a Tiszáig magában foglalta, 376-dik esztendőben béütöttek, és azt egészen, az ott lakó gottuszokat és gepidákat, kiknek nevek és hatalmok alatt több próbb paraszt nemzetek is, úgy mint dacuszok, geták és rómaiak valának, meggyőzvén, de el nem törölvén, oly módon foglalták el és hódították meg őket, hogy a most említett lakosokkal egyetemben azon tartományokat bírnák; nagyobb részét

---

6 *Uo.*, II. 7.

7 Josephus BENKŐ, *Imago inelytae in Transsylvania nationis siculicae historico-politica* (Cibinii et Claudiopoli, 1791).

8 Tanais = Don folyó.

a dacusoknak a vezérekkel Phritigernussal⁹ és Alaricussal¹⁰ együtt a Dunán túl űzték.

Továbbá azután a hunnuszok a felyebb megírt tartományokból lábaikat és fegyvereiket mozdítván a jászoknak és szarmatáknak, vagyis metanastáknak, akik a tót nemzetből valának, földjüket, amely a Tisza és Duna vizek között helyzetetett, 377-dik esztendőben elfoglalták, az hol is noha ideig óráig lakni kíváncsoztak, mindazonáltal a tótokat, akik nékiek adóztak, a magok lakó földjéről ki nem kergették. De ott is meg nem nyugodván, mindjárt azon, vagy a következő esztendőben a Duna vizén által szállván, Pannóniát is, különb-különb féle nemzeteknek lakóhelyét, amelynek észak és napkelet felé az említett Duna vize a határa, elfoglalták. [...] Így tehát a hunnuszok, vagyis magyarok ezen nagy és kisebb ütközetek után Dáciában, azaz Moldovában, Oláhországban, Erdélyben és a szomszéd tartományokban a magok lakásokat helyeztetvén, a Jászságban pedig és Pannóniában uralkodásokat megállítván és erősítvén, a földművelést és baromtartást szorgalmasan folytatni kezdettek, és magok közt köztársaságot (republicum) állítottak fel.

[...] Etele az hunnuszoknál, a deák és görögök előtt Átilla a testvér öccsével Budával, másként Bledával, mindketten Bendegucnak fiai 434-dik esztendőben uralkodni kezdetek, akik közül Átilla, aki öccsét Budát 445-dik esztendőben megölte, mennyit a napkeleti és napnyugoti tartományokban, a maga alatt való hunnuszokkal, és sokszor a gepidákkal és más meghódított nemzetekkel egyetemben hadakozott és alkalmatlankodott legyen, csak a nem tudja, aki a históriákat nem olvasta. Ezen Átilla a 454-dik esztendőben meghalozván, az ő három fiai születések rendje szerint utána uralkodtak, tudni illik: [...] Ellák, az atya életében a Fekete-tengernél az Akatirusoknak királya; Dengezics, vagyis némelyeknél Deugzics és Irnák, kiknek a különös uralkodásra való vágyódások és egyenetlenségek azon nemzeteknek, amelyek az atyjok Átilla hatalma alatt valának, a szabadulásra alkalmatosságot nyújtván, a hunnuszok, vagyis a magyarok jármát a nyakokból kivétvén, Ardarikus¹¹ nevezetesen a gepidák királya volt legelső, aki Pannóniában Ellákot megölvén, mintegy 30 ezeret a hunnuszok közül elvesztett, és Dáciát s a Jászságot a Gepidák hatalma alá vetette. Mely időben a gottusok is Pannóniát vissza foglalták. Ellák után az öccse, Dengezics lett a hunnuszoknak, vagyis magyaroknak vezére, aki a gottusokkal 455-dik esztendőben Szirmiumban¹², és 457-ben a rómaiakkal szerencsétlenül hadakozott; végtére pedig 469-dik esztendőben ugyanő, Dengezics összeszedvén a megmaradott magyarokat, kik a Duna mejjékén megállapodtak vala, vitte őket megint a gottusok ellen, utolsó sze-

9 Phritigernus vagy Fritigernus (?–380) nyugati gót vezér.

10 I. Alaricus vagy Alarik (370 k.–410) nyugati gót király (395–410).

11 Ardarik gepida király (453 k.–470), az Átilla halála után fellázadt – korábban hódolt – népek szövetségének vezetője, aki a Nedao folyónál (talán a Szerémségben) vívott csatában legyőzi Átilla fia, Ellák hunjait. Többen vélik, hogy Átilla mondákban szereplő fia, Aladár alakja az ő személyének emlékezet által történt átformálása-torzulása nyomán keletkezett.

12 Sirmium, római város a mai Szerbiában, Száva-szentdemeter (Сремска Митровица) helyén.

rencsét akarván próbálni: de meggyőzöttetvén Pannóniának Bassia¹³ nevezetű városánál gyalázatosan visszaveretett, és midőn nagyobb része népének Trácián által a Fekete-tenger felé az ázsiai tartományokba visszamenne, Anagastussal¹⁴, aki akkor az oda való hadakozó seregnek előljárója vala, véletlenül összejövén, általa Dengezics vezérek megöletett, és Marcellinusnak bizonyosága szerint a feje Konstantinápolyba vitetett, és így a hunnuszok uralkodásának szerencsétlenül vége szakadott.

A feljebb elöl hozott sok rendbéli harcok után a hunnuszoknak, akik az ütközetekben megmaradtak, egy része Tráciában, Méziában, Iliriában Martena¹⁵ váránál; más része európai, másképpen kisebb Scithiában, a Fekete-tenger környékiben Irnák vezérjekkel együtt telepedtek le. Az harmadik része Tatárszágban helyeztetett Meotis taván túl való tartományba, ahonnt ti. a hunnuszok legelőször Európában kijöttek vala, ment vissza. A negyedik része pedig, kiknek a székelyek valóságos maradéki, Erdélyországnak napkeleti részében, amely földet a nemes székely nemzet mái napig is különös örökös jussal bír, maradott meg.¹⁶

Benkő nyomatékositja, hogy az általa itt vázoltakat „majd minden európai historikusok bizonyítják”, de tételelesen is hivatkozik több késő ókori íróra (Jordanes, Priscos rétor, Ammianus Marcellinus), továbbá reneszánsz kori magyar szerzőre (Thuróczy János, Oláh Miklós, Heltai Gáspár, bőven idézve Werbőczy *Tripartitum*ából). Ugyanakkor nem titkolja, hogy napvilágot láttak már az újabb időkben állításaival ellenkező vélekedések is:

Vagynak ugyan többek, kik a székelyek eredete iránt most eléhozott historikusokkal meg nem égyeznek, úgymint Timon Sámuel, Fasching Ferenc, Pray György azt állítván rész szerint, hogy a jászoktól, rész szerint pedig, és nevezetesen Pray György, hogy a kunoktól származtak legyen; de ezek, noha ugyan nagy hitelű írók legyenek, mindazonáltal a székely nemzetnek mivoltát és annak privilégiumát elegendőképpen nem esmérk, és különben is elég csekély fundamentumon, tudni illik, hogy három ezren a magyarok, kiktől a székelyek származtak, a gottuszok és gepidák közt, mint ellenségek meg nem maradhattak volna; építeni látszanak.¹⁷

13 Bassiana, római város a mai Sárvár helyén.

14 Anagastus, gót származású római parancsnok.

15 Martena, másutt Martina várának helyét nem tudom azonosítani. A jelenegi hármashatár közelében, Szlovéniában található Martinya (mai magyar nevén Magasfok, szlovén nevén Martinje) településsel való azonosítást nem támasztják alá régészeti-történeti adatok.

16 BENKŐ József, *Az erdélyi országi nemes székely nemzetnek képe, mely a leghitelesebb historikusoknak írásiból leg főbb-képpen pedig a haza törvényeiből és az ország gyűléseinek végzéseiből*, Magyarra fordítottat és némü-némü toldásokkal meg-bővítettett L. S. K. által, Kolozsváron, 1806, 5–18.

17 *Uo.*, 18.

Eddig, a tudományos etika tekintetében, minden rendben van: a szerző források, illetve a kérdést kutató 18. századi historikusok írásai alapján, ezekre hivatkozva, jobbra a korában domináns, ő maga által is felvállalt történetet vázol.

A történetnek van viszont egy másik ága is. Aranka Györggyel folytatott levelezésében, 1791-ben Benkő jelzi, hogy „az originálból” lemásolta Nagy Mátyás zetalaki plébános és udvarhelyi esperes 1505-ben a székelyek eredetéről írt munkáját,¹⁸ és kiadásán dolgozik.¹⁹ Erről a Nagy Mátyásról, illetve kéziratáról egyéb forrásból semmit sem tudunk. Egyedül Benkő hivatkozik rá *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe* című, 1791-es kiadású latin eredetijében (a magyar fordításból ez a rész kimaradt), de utalása korántsem egyértelmű, annyi derül ki belőle, hogy a zetalaki plébános – amennyiben személye és írása egyáltalán létezett – a székelyek Attila hunjaitól való leszármazásának híve volt. Benkő nem beszél arról: hol és miképpen talált a kéziratra, meg egyáltalán, ki lehetett ez a titokzatos Nagy Mátyás, aki Erdély eldugott szegletében, a székely Havasalján krónikáírásra adta magát. A magyarra fordított Benkő-szöveg eképpen szól:

A régiek hagyományai másrészt arra tanítanak bennünket, amelyekhez hasonlókat Nagy Mátyás is leírt, hogy Attia székhelyét Valachiából a székelyek mai földjére szállította át, és pedig a Nagy Küküllő folyóhoz közel helyezte el, ahonnan azt a helyet a mai napig *Udvarhelynek* (természetesen *Székely-Udvarhely* városa) nevezik, mivel ez [a város] a *curia helye*, és mellette van a történezeink által jól ismert bizonyos *Bud-Vára* hegy, ez *Buda vára* Attila testvéréről [így nevezve], és *Kadics-falva* település *Kadicha* vagy *Kadicsa* vezér nevééről.²⁰

Nos, ebből nem derül ki, hogy a felsoroltakból mi található Nagy Mátyás munkájában (?), és mit tesz hozzá Benkő. Ugyanazon magaslatról, ahova 1791-es szövegében Attila fivérének várát helyezi, 1778-ban Benkő még csupán ennyit írt: „Nyugatról, a Küküllő folyón túl van a Csicszer és Budvára, latinul Budii arx, amelynek tetején még láthatók a vár biztos nyomai...”²¹ És nem tudott erről többet az előző század végén, a hun-székely eredettörténet kérdésében szintén tájékozott Lakatos István sem, aki csaknem szóról szóra ugyanazt írja: „a Budváron pedig a régi pogányok rombadólt várának nyomai valamennyire még most is látszanak”²² Időközben tehát a méreteiben és kivite-

18 „Nagy Matthiae Archidiaconi de Udvarhely, et Parochi Zetalakensis [!], *Notationes de Origine Siculorum*. A[nn]o 1505. Az Originálból írtam-le.” Benkő József levele Aranka Györgynek. Középpajta, 1791. március 15. In *Benkő József levelezése*, SZABÓ György, TARNAI Andor (szerk.), Magyarországi Tudósok Levelezése 1. (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988), 317.

19 „Nagy Mátyás is siet ki-indúlni; de még egy kevés bajom van véle.” *Uo.*, 361.

20 BENKŐ, *i. m.*, 1791, 19.

21 BENKŐ, *i. m.*, 1999., II., 35.

22 LAKATOS István, *Székelyudvarhely legrégebb leírása*, latinból fordította és a Bevezetőt írta JAKLOVSZKY Dénes (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1942), 7.

lezésében szerény váracska Benkőnél előlépett Attila testvérének székhelyévé, Udvarhely pedig a hunok fővárosává, de aligha Nagy Mátyás művének felbukkanása nyomán. A rendelkezésre álló közvetett adatok alapján inkább az sejtethető, hogy Nagy Mátyás személyét, de krónikáját mindenképpen Benkő találta ki. Nem tudjuk, elkészült-e a krónika apokrif szövegével, mely mind ez ideig nem került elő, vagy beírta a rá való utalással.

De miért is kelt gyanút a történészekben a Nagy Mátyás személyére és művére való hivatkozás? Egyrészt furcsa, hogy ezzel a kiváltképpen értékes kézirattal senki más nem találkozott, sem Benkő előtt, sem utána. Továbbá, Benkő nem utal arra – sem közleményeiben, sem levélben –, hogy miképpen jutott e becses mű birtokába. Hogyhogya nem tudott erről semmit például a zetelaki születésű, a közeli Székelyudvarhelyen iskolázott és később plébánosként ott szolgáló, művelt és tájékozott ifjabb kortársa, Zsombori József (1783–1822), aki ugyancsak élénken érdeklődött a székelyek korai története iránt? Nagy Mátyást nem találjuk a kor egyházi személyei között sem: az udvarhelyi főesperesek sorában más forrás nem jelöli az 1505-ben hivatalban lévő pap nevét, annyit tudunk csupán, hogy 1508 és 1523 között a Gyulafehérváron székelő Lászlai János töltötte be e tisztséget.²³

Azt is elvárnánk, hogy egy krónikaíró egyházi férfiú felbukkanjon a kor egyetemjáró erdélyi ifjai között. A Bécsi Egyetemre iratkozottak sorában találunk is egy „Matheus Magnus de Ruffo Monte” nevű hallgatót 1517-ben,²⁴ ám aligha a mi Nagy Mátyásunkról van szó. Tonk Sándor a Ruffo Montét a Szeben széki Veresmarttal (Rothberg) azonosítja,²⁵ de elképzelhető a Torda vármegyei Marosoroszfaluval való egyezés, mely 1424-ben, 1426-ban, 1435-ben, 1506-ban Ruz; 1440, 1441, 1495-ben Ruz alakban tűnik fel.²⁶ Kevésbé valószínű, de talán nem kizárható az udvarhelyszéki – Zetelakával amúgy szomszédos – Oroszhegygyel való azonosítás sem (ami növelné a krónikaírónkkal való egyezés esélyét). Benkő Nagy Mátyása szempontjából ennek túl nagy jelentősége nincs, hiszen a krónika állítólagos keletkezése (1505) és a matriculába történt bejegyzés dátuma (1517) között mindenképp túl nagynak tűnik az időbeli különbség. Meg persze a logika e dátumok fordított sorrendjét diktálna...

Végül arról se feledkezzünk meg, hogy a 18. században soha nem látott mértékben elterjedt, a megtévesztés addig nem tapasztalt szintjére fejlődött az oklevelek, dokumentumok, krónikák és műtárgyak hamisítása. Míg korábban ez csaknem kizárólag anyagi meg hatalmi célokat szolgált, most emellett ott van a nemzeti büszkeség (lásd a skót James Macpherson Osszián-dalait, a cseh Václáv Hanka hamis nyelvemlékeit, a francia Vrain-Lucas szerzteágazó szélhámoskodását, a *Csíki székely krónikát*, később a

23 DERZSY András, *A székelyudvarhelyi Szent Miklós Római Katolikus Plébánia rövid története a kezdetektől napjainkig*, (Székelyudvarhely: Szent Miklós Római Katolikus Plébánia, 2014), 164.

24 TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979), 293.

25 Uo., 378.

26 SZABÓ M. Attila, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közgazgatási helységnévtára*, I–II. (Csíkszereda: Pro-Print, 2003), II., 845.

moldvai *Huru krónikáját*), mely olykor jól párosul az anyagi érdekekkel. És ott van a puszta szenvedély, a mások megtévesztésének élvezete, például gróf Kemény József esetében.²⁷

Ami pedig Benkő Józsefet illeti, Karácsonyi János már a múlt századelőn azzal gyanúsította, hogy a *Csíki székely krónika* hamisításához köze lett volna, e vád alól azonban Szádeczky Lajos fölmentette.²⁸ De rajta maradt a bélyeg a milkói püspökségről még 1781-ben megjelentetett művével kapcsolatban,²⁹ amelybe a forráskritika szerint saját maga által hamisított oklevelek 'átiratait' is beiktatta.³⁰ Nagy Mátyás személye és krónikája tekintetében bizonyos és végleges ítéletet nem mondhatunk, de az olvasó és kutató szándékos megtévesztése Benkő József részéről alaposan gyanítható. Benkő tehát a kor magyar írástudóinak széles körében elfogadott székely eredetelmélete mellett tesz hitet, ennek megerősítésére pedig – a jelek szerint és szintén a kor divatjának megfelelően – a tudomány arzenáljától idegen eszközöket is bevet.

---

27 HERMANN Gusztáv Mihály, *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*, (Csíkszereda: Pro-Print, 2007), 5–48, 73–182.

28 SZÁDECZKY Lajos, *A Csíki székely krónika*, (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1905), 81–82.

29 JOSEPHUS BENKŐ, *Milkovia sive antiqui episcopatus Milkoviensis, per terram Transivanicam, maxima dioceseos suae parte, olim exporrecti, explanatio*, I–II, Viennae, 1781. I, 55–57; I, 116–117.

30 HEGYI Géza, „Az egyházzervezet kialakulása”, in BENKŐ Elek és OBORNI Teréz (szerk.), *Székelyföld története I.*, (Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016), 370–387, 382.

Mártonfi József püspöki kinevezése

A 18. század második felében egyre inkább érvényre jutott Erdélyben az állami Akormányzatnak az a törekvése, hogy mindenhatóságának az egyházzal szemben is érvényt szerezzen. Egyre több beleszólási jogot tulajdonított magának az egyház működésében, megpróbálta kontrollálni a püspökök kapcsolatát Rómával, hogy ezáltal még inkább az irányítása alatt tarthassa. A 18. század első felében a Katolikus Státus még bírta és gyakorolta püspökjelölő jogát, azonban 1760-tól Mária Terézia már maga nevezte ki az erdélyi püspököket. Ugyanezzel párhuzamosan egyre jobban kezdett beavatkozni az erdélyi egyház életébe is, s létrehozott a Főkormányshéken belül egy állami katolikus hatóságot az egyházi jogok visszaszorítására. Az így megalakított *Catholica Commissio* lassan kezdte átvenni a Katolikus Státus szerepkörét, kezdve az alapítványügyi kérdésekkel egészen a püspökjelölésig, ami 1799-ben a bizottság feladatává vált.¹

A katolikus egyház nemcsak Erdélyben, hanem Európában is zaklatott és nehéz korszakon ment keresztül a 18. század végén. Szántó Konrád a katolikus egyháztörténetében részletezi, hogy Franciaországban a forradalom következtében hatalomra kerülő Direktórium VI. Pius pápát meg akarta fosztani világi hatalmától, hogy kikiálthassa a köztársaságot Rómában is. Bonaparte Napóleon itáliai hadjárata jó alkalomnak bizonyult arra, hogy ezt a tervet végrehajtsák: 1798 februárjában könnyűszerrel elfoglalták az Egyházi Államot, 1798. február 15-én kikiáltották Rómában a köztársaságot, 20-án pedig a pápát Rómából Franciaországba hurcolták. A több mint egy évig száműzetésbe kényszerített VI. Pius pápa 1799. augusztus 29-én meghalt. Az új pápát, VII. Piust, a konklávé 1800. március 14-én választja meg Velencében.²

Időközben Erdélyben is veszteség érte a katolikus egyházat, hiszen 1798 őszén meghalt Batthyány Ignác püspök. Kérdéssé vált, hogy vajon a megüresedett püspöki széket az uralkodó, főkegyúri jogát gyakorolva, „*proprio motu*” tölti be, vagy a régi gyakorlatot visszaállítva az erdélyiek jelölése alapján választja ki a püspök személyét.

1 BÍRÓ Vencel, „Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében”, *Erdélyi Múzeum* 35 (1930): 7–9., 252–253.

2 SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, II. köt. (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1988), 337–342.

Bíró Vencel a *Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében* című művében részletezi a püspökjelölés körülményeit és módját, amit témánk kibontása és megértése miatt fontosnak tartunk itt is összefoglalni. Bíró Vencel szerint tehát az erdélyi kancellária, élén Teleki Sámuellel ismertette a bécsi udvari tanáccsal a püspökjelölés és választás körülményeit. A tanács, az erdélyi kancellárral együtt, az 1799. január 4-i ülése eredményeképpen feliratot intézett I. Ferenchez, amelyben bemutatva a püspökjelölés korábbi megszokott módját, kérte a királytól a további eljárásra vonatkozó utasításait. A felíratra válaszolva Ferenc király felszólította az erdélyi kancelláriát, hogy minél hamarabb tegyen javaslatot arra nézve, hogy kit találnak a legmegfelelőbbnek.³ Az 1799-ben kiadott 239-es rendelet alapján három alkalmas egyént kellett javasolniuk, amit a kancellária 1799. február 1-jén az 510-es számú előterjesztésben meg is tett.⁴ A püspökjelölés körülményeiről Bíró Vencel írja, hogy Teleki Sámuel kancellár protosztánsként nem tartotta magát illetékesnek arra, hogy a püspöki szék betöltésére az erdélyi katolikusok megkérdezése nélkül ajánljon jelölteket, ezért a jelölést a Katolikus Státust képviselő Catholica Commissio hatáskörébe utalták, ami által nemcsak az erdélyi, hanem az egyházi érdek is érvényesülni tudott.⁵

Ennek eredményeként a kancellár a katolikus bizottságtól kapott hármas jelölést előterjesztette az udvari tanácsnak, ahol 1799. február 1-jén foglalkoztak ezzel az ügygel. Esterházy, Cronenthal, Redl, Somlyai udvari tanácsosok, illetve Teleki Sámuel immár a Catholica Commissio javaslata alapján terjesztik a király elé jelölésüket.⁶

A bécsi tanács és Teleki Sámuel felterjesztésének német nyelvű szövegét György Lajos betűhív másolata alapján ismertetem a továbbiakban. A Gyulafehérvári Érseki Levéltárban található György-hagyatékban több más olyan átírat is található, ami témánk szempontjából fontos információkkal szolgál. Az összegyűjtött, de eddig még fel nem dolgozott latin nyelvű levelek nemcsak a püspöki kinevezésről, hanem az utána következő időszakról is értékes adatokat tartalmaznak.

A püspökjelölés jogának gyakorlásától Mária Terézia már az 1760-as évektől kezdve megfosztotta az erdélyi Státust, s az általa önhatalmúlag és közvetlenül kinevezett püspökök nem voltak erdélyi születésűek (Manzador Pius és Kollonich László Bécsben, Batthyány Ignác Németújváron született). Pedig a katolikus püspökség visszaállításától fogva különösen fontos volt az, hogy a kinevezett püspök erdélyi származású legyen, mivel a püspöknek alkalmasnak kellett lennie egyúttal a kormányászéki tanácsosságra is, helyt kellett állnia a különböző nemzetek és vallások között, s emiatt ismernie kellett az

3 ECKHART Ferenc, *A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig*, (Budapest: Stephaneum, 1935), 14.

4 BOCHKOR Mihály, *Az erdélyi katolikus autonómia*, (Kolozsvár: Ajtai, 1911), 334.

5 Bíró Vencel, *Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében*, Erdélyi Tudományos Füzetek 28. (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1930), 25–26.

6 Bíró Vencel a korábban idézett művében a következő számmal jelöli az iratot: Orsz. Lev. Erd. Kanc. Osz. 1799-ben 702. sz.) Az Országos Levéltárban őrzött német nyelvű iratnak György Lajos elkészítette az átíratát, ezt használok dolgozatomban.

erdélyi törvényeket és az itt beszélt nyelveket.⁷ Az 1799. február 1-jén kelt felterjesztés egyik legfontosabb szempontja szintén az, hogy erdélyi születésű-e a püspöki székre jelölt személy vagy sem.⁸ A jelölésnek a katolikus bizottság jogkörébe való utalásával lehetőség nyílt arra, hogy újra egy, az erdélyi viszonyokat ismerő püspököt nevezzenek ki.

A tanácsosok az ajánlásuk elején előre bocsátják, hogy Perényi Imre esztergomi kanonok és nagyszombati plébános, illetve gr. Haller Ferenc pozsonyi kanonok már korábban leadta kérését a püspöki szék elfoglalására. Mindkét jelentkezővel kapcsolatosan az erdélyi származás mércéjét használják: Perényi, mivel nem erdélyi születésű, nem bizonyul alkalmasnak a püspöki szék elfoglalására, s ezért nem kerül be a három jelölt közé. Annál inkább javasolják Hallert, akivel kapcsolatosan kiemelik, hogy Erdély egyik legelőkelőbb családjának a szülöttje.

A hármas jelölést Haller Ferencsel kezdik, ezzel is jelezve, hogy őt tartanák a legalkalmasabbnak a szék betöltésére. A három különböző jelölt méltatását tekintve a Halleré a legterjedelmesebb. Érdemeinek bemutatásával érvelnek, felsorolva, hogy Haller mind filozófiából, mind teológiából megszerezte a doktorátusi címet, s tíz évig buzgalmal szolgált a lelki ügyeket. 1790-ben pozsonyi kanonokká lett, s tizenhét évig szolgált egyházi hivatalokban. Az 1792-es és 1796-os országgyűléseken Pozsony küldöttjeként vett részt. Az ajánlás egyik érzelmileg és aktuálpolitikai szempontból is jól megfontolt megjegyzése az, hogy Haller az egyházi javadalmát a háború javára fordította. Karácsonyi János kifejti a katolikus egyháztörténetében, hogy a francia háború ideje alatt lehetetlen volt a király és a kincstár azon felszólításait visszautasítani, hogy jövedelmükből áldozzanak a háborús költségek fedezésére, s emiatt a főpapok és a káptalánok mind felajánlották jövedelmeiket hadi célokra.⁹ Ilyenképpen, habár nem volt egyedülálló tett a hadviselés anyagi támogatása, mégis a háborút folytató Ferenc király számára ez tetszetősnek tűnhetett. Haller Ferenc ajánlását azzal zárják, hogy az erdélyi püspökségre való alkalmasságát az is indokolja, hogy tud németül, magyarul, románul, illetve Erdély egyik kiemelkedő családjából származik, amelyből már kormányzó, hivatalnok és katona is kikerült.

A jelölés megfogalmazása, Haller közhivatalnoki szereplése, a király céljait segítő anyagi áldozatkészség, az egyház szolgálata, nyelvtudása, s mindemellett családjának erdélyi történelemalakító szerepe mind azt igazolja, hogy a tanács is őt tartotta a legalkalmasabbnak a püspöki szék betöltésére, ráadásul a szóban forgó jelölt maga is kifejezte már igényét a szék elfoglalására. Haller Ferenc minden bizonnyal megfelelt a püspökjelölések alkalmával kifejezett minden fontos elvárásnak, amit azzal is hangsúlyoztak, hogy a jelöltek listájában az első helyet foglalja el.

7 Vö. BÍRÓ, *i. m.*, 250.

8 Ami azért is érdekes, mert amíg a Katolikus Státus gyakorolhatta a püspökjelölő jogát, nem mindenik püspök volt erdélyi születésű. Azonban a hat jelöltet tartalmazó javaslatukat minden esetben az erdélyi érdekeknek megfelelően állíthatták össze.

9 KARÁCSONYI JÁNOS, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, (Veszprém: Egyházmegyei Nyomda, 1929), 254.

A második jelöltjük Mártonfi József szerbiai címzetes püspök, kolozsvári címzetes kanonok, aki szintén erdélyi születésű, s 26 éve szolgál. Eleinte tanár, majd a nemzeti iskolák felügyelője, kormányiszéki tanácsos, a tanulmányi és alapítványi bizottságban, vagyis a Catholica Commissióban referens. A tanácsosok megjegyzik, hogy ez utóbbi hivatal nagy buzgalommal és a haza számára haszonnal töltötte be. Nem működött plébánosként, s egyházi javadalmat sem élvezett, mert eddig csak tiszteletbeli titulusokat kapott. A felsorolás kettős súlypontja Mártonfi erdélyi származása, illetve a közhivatalnoki működése, mellyel kapcsolatban értékítélet is megfogalmaznak, kiemelve a korszakban olyan fontos utilitarista elvet, a haza iránti hasznosságot.

A szintén erdélyi származású harmadik jelölt, Szereday András Zsigmond fehérvári kanonok ajánlásában nagyobb teret kap a hivatalnoki működés mellett a lelki életben kifejtett tevékenység bemutatása. Szereday András Bajtay Antal püspök mellett apostoli jegyző volt, s a káptalanban a jelölés pillanatáig már 33 éve szolgált; a szeminárium működését felügyelte 13 évig, emellett egyházjogot és Szentírást tanított a papnövendékeknek. Főesperesként három évig prédikált a székesegyházban, örkanonokként az egyházi javakat kezelte. Befejezéséppen rámutatnak a tanácsosok arra, hogy Szereday kiadott egy teológiai tanítást szolgáló művet,¹⁰ ezáltal is alátámasztva a lelki vezetés terén kifejtett munkásságának eredményességét.

I. Ferenc király a három jelölt közül Mártonfit választotta püspöknek: „Dieses erledigte Bischtum verleihe Ich dem Titular Bischofe Joseph Mártonffy, dem Ich hiermit unten auch Sitz und Stimme bei dem Siebenbürg. Gubernium ertheile”.¹¹ Talán az győzte meg a királyt Mártonfi alkalmasságáról, hogy minden egyházi javadalom nélkül is a haza javát szolgálta, s mivel közhivatalnokként már tapasztalattal rendelkezett, megfelelőbbnek látta arra, hogy a püspökséggel járó, a király és a hívek irányában szükséges engedelmességet és áldozatkészséget el tudja továbbra is várni tőle. Vagy talán mivel Haller Ferencet túlon túl befolyásosnak ítélte, Mártonfit választotta inkább.

Ferenc király 1799. március 14-én kelt kinevezési iratát Teleki Sámuel és Esterházy Nep. János is ellenjegyezte.¹² Mártonfi a kinevezésről szóló értesítés kézbevételenek dátuma („24. Martii. 799. Dnca Paschalis.”) mellett lejegyzett egy mondatot is az iratra, amelyből világossá válik, hogy a püspöki kinevezése váratlanul éri, a székre nem vágyott, sőt, inkább megrettent annak súlyától: „Respondi cum gratiarum actione, et

¹⁰ Szereday addigra már több művét kiadta: 1. Dum Assertiones Theologicas de Fide, Spe et Charitate ac Poenitentia [...] 1760. publice propugnaret. Viennae. 2. Charitas initialis effective super omnia sacramental. Et virtualis: Albae-Carolinae, 1792. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII. (Budapest: Hornyánszky, 1902), 814. Ezenkívül 1791-ben Gyulafehérváron adta ki a Notitia Vetteris, et Novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae című művét.

¹¹ György Lajos hagyatéka (a továbbiakban GYLH), VI./11/b (1). A tanulmányomban felhasználtam a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban (a továbbiakban GYÉL) őrzött, György Lajos hagyatékában található átiratokat, amelyeket betűhíven másolt át Mártonfi József egykori kutatója.

¹² BÍRÓ, *i. m.*, 250.

commendatione, pro inexpectato munere, quod nunquam quaesivi, ac a quo certis de causis semper abhorrebam”.¹³ Ötvös Ágoston leírása szerint:

A kinevezés híre március 24-én, éppen húsvét napján érkezett Kolozsvárra, amit nemcsak a papság, hanem egész Erdély kitörő örömmel fogadott. A károlyvári püspöki káptalan azon gyűlésén, melyen a kinevezés felolvastatott, Mártonfi teljes papi ornátusban jelent meg. Az akkori nagyprépost, Szereday András olvasta fel a kinevezési okiratot, s utána kezét imádságra összetéve, fennhangon mondá: >Coelo cano laudes<.¹⁴

A püspöki kinevezésről értesülve a Káptalan¹⁵ és külön a káptalani helynök¹⁶ is üdvözlét küldi Mártonfi Józsefnek. Fangh István káptalani helynöknek a kinevezett püspök 1799. márc. 29-én már válaszul írja,¹⁷ hogy bár a politikai ügyekkel való foglalkozás nem esett nehezére, az egyházmegyei dolgok intézésében a segítségét kéri.¹⁸ „Először is támogatást, és segítséget kérek a Főtisztelendő Úrtól, valamint hogy számomra a lényeges egyházmegyei dolgokban (hiszen nekem a politika nem volt olyan nehéz) segítséget nyújtson”.¹⁹ Mártonfi József a kinevezés kézbesítésétől a felszenteléséig Erdély kinevezett püspökeként (*Nom. Epp. Trans.*) írja alá leveleit.

A kinevezés alkalmából 1799. április 13-án Mártonfi Antal is levelet írt Kolozsvárról Fangh Istvánnak. Levelében továbbítja a püspök bátyjától származó, a káptalani helynököt is érintő információkat, ami szerint nemsokára várható a püspöki javadalomnak az átadása, ami remélhetőleg minden veszteség nélkül fog az új püspök gondjaiba kerülni. Leveléből kiderül, hogy a püspök a javadalom érdekében Bécsbe szándékozik utazni, de egyúttal szeretné a felszentelését is az ott töltött idő alatt elnyerni, nehogy a sok utazgatás eredményeként kárt szenvedjen távollétében a közügyek intézése.²⁰

13 GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. márc. 14.

14 Ötvös Ágoston, „Mártonfi József erdélyi püspök”, *Kolozsvári Közlöny* 2 110–111. sz. (1857).

15 Mártonfi 1799. március 30-án köszöni meg levélben a Káptalan üdvözlétét. „Gratulatorias Venerabilis Capituli, hac hora mihi redditas, de collato mihi *Eppatu*, eo maiore cum gratitudinis sensu accepi, quo minus exectatus mihi unquam hic eventus fuit.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. márc. 30. „Eredetije, Batthyaneum, Gyulafehérvár”.

16 A káptalani helynök széküresedés esetén az egyházmegye átmeneti vezetője, akit a káptalan választ meg. Vö. Katolikus lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/E/egy%20kor-m%C3%A1ny%C3%B3.html> Hozzáférés: 2017. II. 20.

17 „Inopiato nuncio de electione mei in *Eppatum Tranniae* ipsa Dominica Resurrectionis ego quoque, non minus, quam alii, percussus, et acceptis Praesidialibus a Cancellaria Aulica de nominatione Regia certior factus, tum vero aestimatissimis literis *Rmae Dvrae* in spem benignae susceptionis, siquid omnio tale evenerit, erectus; nihil nunc aliud significare possum, quam me pro singulari, et propensa in me benevolentia obstrictissimam esse.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. márc. 29.

18 „... Tum primum opem, et auxilium *Rmae Dvrae* implorabo, ut in rebus Dioeceseos essentialibus (nam politica mihi non tam difficilia erunt) mihi assistere velit.” *Uo*.

19 Saját fordítás.

20 „Torum Dominium transiturum in curam Neo *Eppi* sine accisione. Exspectatur transpositionis decretum in momento. *Illmus Dnus Eppus* videtur id certo impetraturus ut Vienna tum primum cau-

A püspöki jószág átadásának folyamata azonban nem zökkenőmentes. Erről számol be Mártonfi József öccsének, Antalnak június 21-én írt levelében. Mártonfi reméli, hogy a fennakadást rövid időn belül már orvosolják a bécsi udvarban, s a következő levelében már ennek a megvalósulásáról adhat hírt testvéreinek. Továbbra is reménykedik abban, hogy még a megerősítése előtt átadják neki a püspöki jószágot, s ezért a bécsi útját is elhalasztaná a felszentelése idejére. Az út halogatásával időt szeretne nyerni (bár már a kormányzó és a kardinális is intették a késedelme miatt²¹), hiszen a javadalom biztosította volna az utazással járó kiadások fedezetét, ugyanakkor, mint korábbi leveleiben is említette, észszerűbbnek látta elhalasztani az utat a felszenteléséig, hiszen akkor nem kell kétszer is költséges, fásasztó és hosszú útba bocsátkoznia. A háborús idők azonban nemcsak a levelezés forgalmát akadályozták, hanem nyilván ennek eredményeként késleltette mind a javadalom átadását, mind a felszentelését, sőt, az adott helyzet miatt sürgetni sem lehetett az ügy gyorsabb bonyolítását.²² Mindezek mellett Mártonfi elutazása előtti idejét az öccse betegeskedésének a híre is megkeseríti.

A püspöki kinevezéssel Mártonfinak nemcsak a hivatalos ügyek bonyolítását kell vállalnia, hanem a csíkmindszenti kúria gondja is a vállára nehezedik. A rokonok elvárják a magas funkciót betöltő, immáron püspök Mártonfitól, hogy hatalmát felhasználja az érdekükben. Keserűen jegyzi meg öccsének, hogy rokonainak már most segít, de az egyházi javak tulajdonosaivá nem teheti azért mégsem őket. Számíthatnak a támogatására, azonban hamis vágyakat ne tápláljanak, s ne úgy tekintsenek az ő funkciójára, mint vagyonszerzési lehetőségre. Amit tőle elvárhatnak, az csakis a törvény tisztelete és betartása.²³ A szülőfalujában lévő birtok azonban tönkrement. Az ügy kutatása kényes dolog a számára, ugyanakkor nem egyszerű a megoldása. Valamit tényleg lehetett volna tenni, ha 1790-ben nem kezdődik meg Mittrovszky József táborszernagy²⁴ ideje Erdélyben. Tovább nehezítette a helyzetet a nehéz és hosszan tartó háború. Mártonfi szerint az ügyet óvatosan kell intézni, nehogy kiszolgáltassák magukat a rossz embereknek, és

---

sa gratiarum actionis proficiscatur, dum simul consecrari intendit, causa est, ne per plures ambulationes per Ejus Absentiam respublicae morem patiantur.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. ápr. 13.

21 „Idcirco etiam iter Viennam, quod pro more illico suscipere debuisset, non obstante repetita monitione ipsius Gubernatoris, tam diu distulit, ut ...stini ab ipso Cardinale Primate idcirco paterne reprehensus fuerit.” – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), Acta ante consecrationem.

22 „De rebus meis, ac nostris, quae te scire decet, ac oportet, ea te celare nolo. Temporalium igitur transpositio aliquantum haeret; sed spero, negotium hoc propediem evolvendum. Res intempestive urgeri nequit, cum a pura gratia Summi Principis, et Patroni pendeat, ante confirmationem bona mihi tradere. Spes tamen est, confirmationem non expectandam, quae alioquin difficiliori literarum commercio nunc subjecta est. Iter igitur Viennense video ad tempus consecrationis differendum esse.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. jún. 21.

23 „In hisce tuis feriis occasio erit, cum consanguineis conveniendi. Eorum animos non dubito in spes ingentes erectos esse. Tuum erit, moderari desideria. Nam iis, quae pauperibus, uti jam sinunt, succurrant; sed bonorum Ecclesiasticorum dominos eos facere non possunt. In *eruditione* itaque *sua* omnem spem subsidii a me habere possunt, non autem ea relicta ad fortunas, nescio quas, aspirare. Nunquam enim objici mihi patiar, quod omnia jura detestantur.” *Uo.*, 1799. jún. 21.

24 Vö. ANGYAL Dávid, „Az 1800-iki nemesi fölkelés történetéhez”, *Hadtörténeti Közlemények* 16 (1915): 354–361, 355.

ügyüket elveszítsék. A közügyek intézésének credóját fogalmazza meg levelében: „Qui in negotiis publicis versantur, multa vident, quae privatis occulta, et fere supra fidem videntur.” Vagyis, aki a közügyek intézésére hajtja a fejét, többet lát, mint a magánember szeme, sőt, a hihetónél is többet lát.

A birtok visszaszerzésének az egyik első lépése az lenne, hogy a szomszédságban szétszótott birtokról tudjanak, s azt bevezessék. Szerinte úgy lehetne megóvni attól, hogy tönkremenjen, hogy ha azt átadják egy bérlőnek. Mártonfi úgy látja, ez még mindig kívánatosabb lenne, mint az, hogy valamilyen rosszakarátú katonának a kezébe kerüljön, és mittrovszkizálja. Vagyis, gondolom, eltulajdonítsa.²⁵

Mártonfi József a püspöki kinevezése mellett továbbra is belső kormányzéki tanácsos, emiatt fontos kérdéssé vált a számára a kolozsvári plébánián való lakhatás joga. Mivel a Főkormányzék Kolozsváron volt, az új püspököt gyakran hívta ide székhelyéről, Gyulafehérvárról a közügyek intézése. Ezért megkérte öccsét, Antal kanonokot, hogy tisztázza ebben az ügyben a püspök jogállását.²⁶

A Főkormányzék 1799. július 11-én értesíti Mártonfit arról, hogy a kincstártól érkező átírat szerint, az április 30-án kelt királyi rendelet értelmében az új kinevezett püspök a kormányzéki tanácsosi fizetését a kamarai pénztárból kapja, azonban Alvinc és Drombár uradalom a kamara kezelése alatt marad.²⁷ Mártonfi a levelet július 16-án vette át, s azt írta rá, hogy „Hoc Decretum iter meum fortasse accelerabit.” Vagyis ez a rendelet felgyorsítja az ő elutazását.

A felszentelése idejére tervezett bécsi utat Mártonfi nem halogatja tovább, hanem sürgősen elindul. Az 1799. július 20-án Fangh István káptalani helynöknek írt levelében Mártonfi arról számol be, hogy már csak kis híja volt annak, hogy a püspöki javadalmat megkaphassa, illetve Alvinc és Drombár falvak kérdése függőben maradván azok jövedelmét neki adják át, és a 2000 forintnyi adóterhét a Kamara fizesse ki. Azonban váratlanul megérkezett egy újabb udvari kamarai rendelet, amivel Alvincet egyszerűen elve-

25 „Bona Mindszientiensi scis desolata esse. Res est delicatae indaginis, cum me in aliquo characteris visum quisque existimasset, arduum hoc negotium perrumpere posse. Et fieri aliquid fortasse potuisset, si anno 790 Mittrovszkiana tempora non incidissent. Interim expectanda erant meliora, quibus per Comitibus leges, ac jura vim obtinuerent. Et obtinuissent, nisi arduo, et diuturno bello spes interceptae essent. Fata sunt, quae quot, quantosve vexant! In futurum restituta pace quid praestare possimus, videbimus. Negligere certe nihil volumus. Cautae tamen agenda, ne malorum hominum probris nos objiciamus, et rem omnem perdamus. Qui in negotiis publicis versantur, multa vident, quae privatis occulta, et fere supra fidem videntur. Interea bona in affines divisa oportet distincte scire, et registrata habere. Curiae aliquem inquilium illocandum censerem, ne penitus desoletur. Sed haec omnia svadendo Affinibus agenda essent, ne malitiosus aliquis Militaris occasionem sumat, Mittrovszkisandi. Haec inter nos.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. jún. 21.

26 GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), 1799. júl. 1.

27 „D. Josephum Mártonffi [...] eidem neo denominato Episcopo praeter Fundum Instructum Dominium quoque ACarolinense transponatur, et salarii qua Consiliario Guberniali competens e Cassa Camerali assignetur, consignatio vero Fundi Instructi Altissimo loco substernatur, Dominio Alvincenzi, et Possessione Drombár sub Camerali administratione relictis.” – Joannes Stöhr aláírásával, 1799. júl. 11. (Gyfvár, Püspöki Levéltár, Actumok a régi püspökség helyreállításáról 1715–1851-ig. XIII. sz.)

szik, és a 2000 forint adóterhet a püspöki javadalomra helyezik. Mártonfi értelmezésében ez nem jelent mást, mint azt, hogy elkezdtek vele szemben a vagyon elkobzását. Ennek megakadályozása érdekében minél hamarabb útnak kell indulnia, hogy tisztázza a püspöki birtok helyzetét, és megtegye a szükséges lépéseket a folyamat visszafordításáért. Erdélyben ugyanis nem tudott semmilyen törvényes jóváhagyást megszerezni, ezért mindez sürgette a Bécsbe való még gyorsabb elindulását. Ezt az utat Mártonfi a levél megírásának az időpontjához képest másnap, vagyis július 21-én kezdi el, hogy visszaszerezze a püspöki javadalom és az említett két falu fölötti tulajdonjogot.²⁸

Beke Antal az erdélyi papnevelde történetében leírja, hogy Drombár községet 1751-ben az erdélyi országgyűlésen kitörölték a kincstári javak közül, és a püspökségnek adták. 1753-ban Mária Terézia királynő ugyanezt megerősítette, de azzal a feltétellel, hogy Drombár jövedelméből évi 100 forintot adjanak a püspöknek, mivel az egykori püspök, Mártonfi György a saját pénzéből fizetett 2000 forintot Drombárért, és miután a székesegyház gondozó káptalan visszaadja ezt a pénzt a püspöknek, a teljes jövedelmet a székesegyház szükségeinek fedezésére kell fordítani.²⁹ Ez ellen már Sztoyka Zsigmond Antal püspök is tiltakozott, felhozva érvül azt, hogy Drombár már korábban is a püspöki uradalomhoz tartozott, s ha onnan kiszakítják a székesegyház részére, akkor annak külön gondnokot kell fizetni, ami a jövedelem egy nagy részét fölöslegesen felémészténé.³⁰

Batthyány Ignác idejében, 1792-ben a királyi kincstár pert kezdett a székesegyház részére Drombár és Alvinc miatt. Beke Antal megjegyzi, hogy ennek a pernek az előadója a Főkormányshoz Mártonfi József volt, aki „úgy vélekedett, hogy a kincstár és a székesegyház követelése a püspökség ellen helyes, s ki midőn erdélyi püspök lett, azon érdekes helyzetbe jutott, hogy Drombárnak birtokosa lett.” Az ügy azzal végződött, folytatja Beke Antal, hogy Batthyány Ignác megnyerte a pert a kincstárral szemben. Ezt követően a kincstár azt kezdte hangoztatni, hogy az egész püspöki uradalom 8000 forintig volt lekötve, amit a püspöknek ki fognak fizetni, s az uradalmat elveszik. 1799-ben egy időre tényleg elvették Drombárt és Alvincet.³¹

Minderről maga Mártonfi József is részletes leírást készít az *Acta ante consecrationem* című, a püspöki kinevezése körüli tetteit összefoglaló írásában, amit György Lajos-

28 „Ad nuperum Decretum Camerae Aulicae prope jam erat, ut bona *Eppalia* mihi transponerentur, quaestione de Allvintz et Drombár interea in suspenso relicta, et onere 2000 *Rflorum* titulo redituum Allvintzensium per Cameram solvendo. Verum nunc repente aliud Decretum ejusdem Camerae Aulicae huc pervenit, cuius vigore Allvintz simpliciter admittitur, et onus 2000 *Rfln.* ad bona *Eppalia* rejicitur. Inchoaretur igitur in me ademptio bonorum, aut decursatio proventuum *Eppalium* via facti. Quod quoniam nullo jure meum consensum obtinere potest, cogor denique Viennam proficisci quam celerrime, et maximo cum compendio. Quod iter cras ingrediar solus, ab incognito, ut presbyter Transilvanus, incertus adhuc, quorum cum titulo sim reversurus.” GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), Kolozsvár, 1799. júl. 20.

29 BEKE Antal, *Az Erdély egyházmegyei papnevelde történeti vázlatja*, (Károly-Fehérvár: Püspöki Nyomda, 1870), 21.

30 BEKE, *i. m.*, 59.

31 BEKE, *i. m.*, 60–61.

nak a gyulafehérvári Érseki Levéltárban lévő hagyatéka őrizetű, latin nyelvű írat formájában. A legkorábban 1805-ben megfogalmazott szöveg egyes szám harmadik személyben beszél a püspök tetteiről, ami egyfajta eltávolodást és objektivitást is sugall a leírt tartalommal kapcsolatosan. Ugyanakkor érezhető a személyes érintettség is, hiszen Mártonfi nem mulasztja el kiemelni azokat a részeket, amelyek utólagos magyarázatra szorulnak. Az *Acta ante consecrationem* az emlékiratokhoz hasonló módon rögzíti a püspök életének azt a periódusát, mely minden kétséget kizáróan nagy jelentőséggel bírt mind Mártonfi személyes életére nézve, mind az erdélyi katolikusok sorsának alakulásában. Mártonfi tulajdonképpen összefoglalja egy helyen mindazt, amit a személyes és hivatalos levelezésén keresztül is nyomon követhetünk. A püspök maga is állandóan utal olyan iratokra, amelyek rögzítik az általa leírt cselekedeteket. A szöveg azzal a pillanattal kezdődik, amikor Mártonfi 1799. március 24-én kézhez kapta a kinevezéséről szóló tudósítást. Az eseményt és annak körülményeit részletesen mutatja be, nem hagyja ki még azt sem, hogy a kincstár a püspöki javadalmat az 1715-ös becsáron 8000 forintért el akarta foglalni, s akadtak olyan személyek, akik maguk fizettek volna ugyanennyit, csakhogy megkaphassák a püspöki széket. Magáról is elmondja, hogy új kinevezett püspökként ilyen nehézségek között vergődött, de addig tanulmányozta a kincstár által kialakított új helyzetet, amíg számára eltűnt onnan a homály.³²

Mártonfi beszámol arról, hogy Bécsbe utazása alkalmával a nuncius azon javaslatára, hogy kezdjen pert az uradalom visszaszerzésére, azt válaszolta, hogy várjanak ezzel a lépéssel addig, amíg nem nyílik lehetősége a királlyal személyesen beszélgetni. Méhesi József, az udvari kincstár előadója már mindenkinek azt a hírt terjesztette, hogy a püspöki javadalmat elveszik, de az állami tanács és a minisztérium már korábban elérte azt, hogy Alvincet elvegyék és Drombárt a székesegyháznak adják át. Ezért Mártonfi előkészített egy könyörgő levelet a királynak, amiben megcáfolta ellenfelei érveit. Az augusztus 7-én³³ megvalósult audiencián előadhatta kérését I. Ferencnek, aki biztosította arról, hogy abból, amit a megboldogult püspök birtokolt, nem akar semmit sem elvenni.

Mártonfi kitér a továbbiakban a püspöki uradalom eredetének a tisztázására. Az alvinci uradalmat I. Leopold Illyés András püspök ellátására adta, amit az ellenséges hangulatú Kormányzók miatt békésen nem bírhatott, ezért visszament Pozsonyba, ahol később meghalt. Így elfojtva az alig megszületett püspökséget, VI. Károly újra megalapította 1715-ben, s Mártonfi Györgyöt nevezte ki püspöknek, s a király neki adta Alvincet, hogy a saját céljaira fordítsa, és annak jövedelméből a székesegyházat, kórust és iskolát tartsa fenn. A miniszteri protokollum ékesszólóan előadja, hogy Alvincet nem a püspök eltartására, hanem a székesegyház javára adták át. Batthyány Ignác az I. Leopold adományozásához ragaszkodott, és tagadta a székesegyház jogát, mindeközben a császári udvar ennek az ellenkezőjét sürgette. Mártonfi kitér a saját szerepére is ebben a peres ügyben, és mentéseként megjegyzi, hogy akkor az ügy előadójaként mint kor-

32 „... rem in longum producere studebat, donec nubes hae disparentur.” – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), *Acta ante consecrationem*.

33 Egy másik helyen Mártonfi József augusztus 8-ra datálta a kihallgatást.

mányszéki tanácsos nem tagadhatta a székesegyház jogát Alvinchez.³⁴ Végül is a király döntése alapján az alvinci javadalomból a püspöknek évente 2000 forintot kellett a székesegyház javára fordítania. Drombárról azt írja Mártonfi, hogy 1751-ben a székesegyházhoz csatolták, de Batthyány Ignác püspök ezt sem volt hajlandó elfogadni. Pert indított, amit meg is nyert, s így Drombár jövedelmét a püspök eltartására fordították. Ebben a peres ügyben is előadó volt Mártonfi, s mint vallja, a székesegyház birtoklási jogában meg volt győződve.³⁵ Az ügyet azonban lezárta a bírói ítélet, s így, Mártonfi szavaival élve, aki a bíró ítéletét nyeri meg, a jogot nyeri el.³⁶ Az anyagiakat tekintve Mártonfi a székesegyház számára többet biztosít, mint amit Drombár falu fizetni tud.

Mártonfi József 1799. augusztus 9-én Bánffy György kormányzónak írt levelében³⁷ számol be utazásáról és Bécsben addig eltöltött idejéről, intézkedési eredményéről. Kolozsvárról öt nap alatt jutott el Pestre, ahol két napot töltött a palatinus és a primás tiszteletére. Július 30-án Bécsbe érkezett, ahol már másnap meglátogatta gr. Esterházyt és feleségét, s a Bánffytól kapott megbízásához híven átadta nekik a kormányzó ajándékait („portékákat”) és levelét. Ezt elvégezve még csak néhány napja maradt, hogy szerdától szombatig felkészüljön az audienciára. Ezt azonban elnapolták a következő hét szerdájára, mert a felség a badeni fürdőre járt, s emiatt hetente csak egyszer tartott meghallgatást. A levél megírásának időpontjához képest ez egy nappal korábban történt meg, vagyis 8-án, és nem 7-én, mint azt a későbbben született *Acta ante consecrationem* című írásban olvashatjuk.

Az audienciáról csupán néhány szót szól Mártonfi, nem részletezi, csak annyit jegyez meg, hogy „Ő Felsége igen kegyesen fogadta tsekély személynemet és kérésemet.” A püspöki javadalom átadásához, illetve Alvinc és Drombár tulajdonjogi vitájának kedvező lezárásához azonban a király jóindulatán kívül szükséges volt megszereznie a befolyásos személyek pártfogását is. Ebből a célból felkeresett több urat is,

a kiknek szavak vagyon a dologhoz, majd mind el jártam, és a Nagyok szokások szerint betsületet, jó szívet, és reménységet mutatnak. Némely Kitsinek hatalmason ellenkeznek velem. Már várom a kimenetelt, de minden reménységemet még el nem vesztettem.

34 „Neo-nominatus in toto hoc processu Referens, qua Consiliarius Gubernialis, juriumque, et actorum notitiam habens, negare non potuit jus Ecclesiae in Alvintz.” – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), *Acta ante consecrationem*.

35 „Neo-nominatus Episcopus in hac causa fuit in Gubernio Referens, et in conscientia convictus de jure Templi Cathedralis in hac possessionem.” – *Uo*.

36 „Quia e sententia Judicis possidet, jure possidet.” – *Uo*.

37 Mártonfi Józsefnek a Bánffy Györggyel való levelezéséről a doktori disszertációmban is írtam már. Korábban a levelezésnek azt a részét dolgoztam fel, ami a Mártonfi József tanfelügyelői tevékenységét tükrözi. Jelen dolgozatomban főként a püspöki kinevezéssel kapcsolatos szövegeket dolgozom fel. A levelek lelőhelye: Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókja (a továbbiakban KÁL), Fond Bánffy, nr. inv. 1247. Ezúttal is szeretném megköszönni Biró Annamáriának azt, hogy felhívta a figyelmet ezekre a levelekre.

Mártonfi levelében beszámol gr. Esterházy támogatásáról, aki I. Ferencnek a belügyi tanácsadóján, Kollovrát Lipóton keresztül látja lehetségesnek elérni a kinevezett püspök azon kérését, hogy a püspöki javadalmak mellett a belső titkos tanácsosságot is megkaphassa:

Az intimus Consiliariusság iránt való dólgot jónak itilte Mélt. Gróff Eszterházi Ur Ó Excellentiája, az első Alminister, Gróff Kollovrát által elő mozdítani. Egy szóval most látom szemmel is, a mit eddig csak gondoltam, s hittem, mely nagy kegyelemmel viseltettek Excellentiátok hozzám, és tsak azon aggodom, miképpen érdemélhessem aztot meg.³⁸

Mártonfit 1786-ban nevezte ki II. József *intimus consiliariussá*, amikor ugyanettől a funkciójától megfosztotta az akkori püspököt, Batthyány Ignácot, s a főpap helyett Teleki Károly lett az egyházügyi bizottság elnöke. Mártonfit, tanácsosi minőségében, a következő évben kiadott tiszti névtárban még az utolsó helyen sorolták fel. Püspöki kinevezése előtt az utolsó három évben már csak az egyházügyi bizottság üléseire járt be a *Catholica commissio* referenseként.³⁹

A fennebb említett, Kollovráton keresztül kieszközlendő belső tanácsosi funkció tehát nem azonos a régivel, hanem magasabb pozíciót jelentett. A püspöki kinevezés nem jelentett egyúttal tanácsosi kinevezést is, bár a püspökség visszaállításától kezdve (1715) a püspöki kinevezést főkormányzéki tanácsosi kinevezés is követte.⁴⁰ Mivel azonban 1786-ban II. József, abszolutista céljainak megvalósítása érdekében, megfosztotta az akkori püspököt, Batthyány Ignácot, a belső titkos tanácsosságtól,⁴¹ s I. Ferenc már ezt a helyzetet örökölte át, kérdésessé vált, hogy vajon újra megkaphatja-e az erdélyi püspök a főkormányzéki tanácsosságot? A Bánffyknak írt levél tanúsága szerint Mártonfi befolyásos személyek pártfogását élvezhette ebben az ügyben, mivel nem csupán személyes érdekek elérése volt a cél, hanem az erdélyi katolikus egyház helyzetének a javítása is. Hiszen azáltal, hogy a katolikus püspök visszakapja korábbi főkormányzéki tanácsosi funkcióját, több befolyása lehet az egyház életét érintő ügyekben. Abban a folyamatban, amelyet úgy írnak le a történészek, hogy a bécsi udvar egyre inkább alárendeli abszolutista céljainak a katolikus egyházat, Mártonfinak sikerül visszaállítania a 13 éve hiányzó püspöki jelenlétet a Főkormányzéknél, ahol a gubernátor után a máso-

38 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. aug. 9. – KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

39 „*Nam modo nominatus erat actualis consiliarius Gubernialis jam ab anno 1786. ac ultimo hoc triennio erat solum ad sessiones in Ecclesiasticis frequentandas adstrictus.*” – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), Acta ante consecrationem. Protocollum 1799 usque 1805.

40 Vö. BÍRÓ, *i. m.*, 235.

41 A püspök közjogi hatásköre egyre szűkebbé vált, míg teljesen meg nem szűnt. 1782-ben elvesztette a tanulmányi bizottság elnökségét, 1786-ban pedig a kormányzéki tanácsosságot is. Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, (Budapest: ELTE, 1978), 12.

dik helyet foglalja el. Ez a rangsor azonban a katolikus bizottságban is érvényes marad, mivel itt is Bánffy György elnököl.⁴²

Bécsi tartózkodása alatt Mártonfi felszentelésének az ügyét is próbálta előmozdítani. Többször is találkozott a nunciussal, azonban felgyorsítani a folyamatot nem tudta, mivel a püspöki megerősítés megérkezését a háborús viszonyok nehezítették. Mint írja, a pápa szabadulásához

a fegyverünknek mostani szerencséje jó reménséget mutat. Mellyet annál inkább irják több ki nevezett Püspökök is, hogy az e béli confirmatióra sem a Nuntiusnak, sem a Primásnak hatalmat nem adott, vagy legalább semmi le-
vél tőle mióta Florentiából el vitték, ide nem érkezett.⁴³

Hasonlóan fogalmaz a néhány nappal később, augusztus 23-án Antal öccsének írt levelében:

Processus in Nunciatura pene iam terminatus est; sed detentio Summi Pontificis moram injicit tam meae, quam aliorum aliquot Ep[isco]porum confirmationi. Interim felix armorum nostrorum progressus hujus etiam impedi-
menti proxime tollendi spem facit.⁴⁴

Vagy a szeptember 3-án Fangh Istvánnak írt levelében:

Processus meus in Nunciatura jam terminatus est. Jacere tamen ibidem ad-
huc cogitur una cum processibus aliquot Ep[isco]porum, donec literarum commercium cum Sanctissimo apertum fuerit. Id quod et successus armorum nostrorum, et alia adjuncta sperare jubent.⁴⁵

A püspöki megerősítés érdekében a nunciatúra levelezést folytatott a pápával, ami a háborús viszonyok miatt csak lassan működött. A Habsburg-seregek győzelme azonban okot adott Mártonfinak arra, hogy az ügy gyorsabb lefolyásában bízhasson. Vannak, akik biztatták ebben a reményében: Herzan kardinális⁴⁶, aki a magyarországi püs-

42 *Calendarium maius titolare pro anno Dom. M.DCC.LXXXVII. Dierum 365. ad elevationem Poli 48. graduum in usum M. Principatus Transylvaniae etc. Cibinii, Martini Hochmeister, Typogr. Et Bibliopolae Privilegiati 1787. és Annus a nativitate Salvatoris nostris Iesu Christi M.DCCC.VII. Calendarium novum. Claudiopoli, Martini Hochmeister.*

43 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. aug. 9. – KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

44 Mártonfi József Mártonfi Antalnak, Bécs, 1799. aug. 23. – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1)

45 Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 3. – *Uo.*

46 Gróf harrasi Herzan Ferencet (1735–1804) VII. Pius a velencei konklávé után valóban Szombathely püspökévé szentelte. Vö. TóTH Ferenc: „A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár egyik gyöngyszeme. Bonaparte Napóleon levele Herzan Ferenc püspökhöz”, *Szombathelyi Egyházmegyei Kalendárium* (2015): 47–50.

pökséget remélte, s ezért meg akart tanulni magyarul – tudjuk meg Mártonfitól⁴⁷ – úgy látta, hogy mivel másoknak is érdekében áll Mártonfi megerősítése, reménykedhet annak gyors megvalósulásában. Mivel a nunciatúrán már minden szükséges dolgot elvégzett, csak az maradt hátra, hogy megkapja a megerősítését, amit azonban a pápa fogsága tovább késleltetett.⁴⁸

A Bánffy Györgynek augusztus 9-én írt levélből kiderül, hogy Mártonfinak volt a feladata bemutatni Ferenc király előtt Bánffy György munkáját a románok uniójáról. Az audiencia alatt erről is beszélgettek, s a király röviden érdeklődött a kormányzó felterjesztéséről, de a beszélgetés során világossá vált, hogy a „simulata, politica religionis unióra éppen nem hajlik, valamint még a schismaticus Püspökségnek fe[l] állítására sem”⁴⁹

Mártonfi 1799. augusztus 23-án Antal öccséhez címzett levelében írja, hogy a püspöki javakkal és a székesegyházzal kapcsolatosan már közvetítette kérését a királyi udvarhoz, és reménykedik abban, hogy a jogi út a tettek útja is lesz egyben. Keserűen nyugtázza azt a felismerését, hogy a püspökséggel együtt járó terhektől nem fog egykönnyen megszabadulni: „Video igitur, me ab onere Episcopatus non facile liberandum.” Továbbra is abban reménykedik, hogy a püspöki javak áthelyezését nemsokára véghezviszik.⁵⁰

Mártonfinak nehézséget okozott a folyamatos pénzhiány, s mivel bécsi tartózkodása sok pénzt követelt, folyamatosan szűkölködött az anyagiak hiánya miatt. Antal öccsét kéri meg, hogy pénzt küldjön neki, de óva inti attól, hogy postai ajánlással tegye, mivel már több alkalommal kifosztották a levelét. Jobbnak tartja, hogy közönséges levélbe rejtessen papírpénzt, s úgy küldje el neki.⁵¹ Reményei szerint hazatérte után a javadalmából ki tudja majd fizetni minden tartozását. Egyik későbbi levelében, szeptember 24-én írja, hogy a Káptalantól kölcsönkapott 600 forintot a püspökség számára nemsokára visszaszolgáltató Alvinc és Drombár javadalmából fogja kifizetni, miután visszatér.⁵²

A püspök beszámol a testvérenek arról is, hogy felkereste Drechsingert, a bécsi órákészítőt, akivel a kolozsvári akadémiai templomtorony órájának a javításáról is konzultált. Drechsinger megmutatta Mártonfinak Hene írását, amelyet a bécsi székesegyház toronyórájáról írt. A beszélgetésük fényében a püspök fontosnak tartja, hogy kolozsvári toronyórát is felújítsák, ugyanakkor az ehhez szükséges költségek miatt Mártonfi nél-

47 „Nam Cardinalis Herzen, qui etiam *Eppatum* in Hungaria sperat, et jam Hungarice discere vult, spem mihi fecit, modum inveniendum esse, confirmationes accelerandi, quod illius etiam multum interest.” – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1), Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 3.

48 *Uo.*

49 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. aug. 9. – KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

50 Mártonfi József Mártonfi Antalnak, Bécs, 1799. augusztus 23.

51 *Uo.*

52 „De 600 Rflnis, a VCapitulo mihi anticipatis, et hic mihi rite praenumeratis literis hisce rursus fidem facio, obligatorias, quas VCapitulum scripserit, subscripturus, una cum ceteris pecuniae summis, quas pro mobilibus, et naturalibus ad meas rationes nomine eiusdem VCapituli emtis, debebo, quamprimum hinc ad Patriam rediero, id quod fiet, ubi Decretum etiam de Allvintz et Drombár mihi transponendis editum fuerit.” – Bécs, 1799. szept. 24.

külözetetlennek látja azt is, hogy a felújításért felelős Fischer Mátyást, az *Aedilis Directio*⁵³ (erdélyi építési hatóság) igazgatóját is megkérdézzék ez ügyben.⁵⁴

Mártonfi szeptember 3-ki keltezéssel Bánffy Györgynek⁵⁵ és Fangh Istvánnak⁵⁶ is ír levelet. Mind a kormányzónak, mind a káptalani helynököknek beszámol arról, hogy bár a kamara már májusban javasolta a püspöki jószágnak a Mártonfi beiktatása napjától számított átadását, a király ezt csak május 20-tól rendelte el érvényesnek. Alvinc helyzetéről csak azután fog dönteni, miután az erre rendelt bizottság, aminek a püspök is tagja, kidolgozza erről a kérdéstről szóló munkáját, és felterjeszti a felségnek. Drombárral kapcsolatosan még tovább folyik a törvényes eljárás.

Mártonfi a kolozsmonostori uradalom helyzetéről is beszél a Bánffy Györgynek írt levelében. A birtok a jezsuita rend feloszlásával a kincstár kezelésébe került, azonban jövedelmeit az egyházi oktatás hasznára tartották meg. Ily módon a kolozsmonostori uradalom a *Catholica Commissio* s nyilván a püspök ellenőrzése alatt állt, s a tanulmányi alap legfontosabb tőkéjét képezte.⁵⁷ A jövedelem a kincstárnál lévő alapítványi pénztárba folyt be, ahonnan azt a katolikus oktatás céljaira fordították.⁵⁸ Mártonfi a kolozsmonostori jószágot a mihaszna bérlőktől félti, ezért inkább magához venné, nehogy elveszteggessék. „Mint sem Zsidó, vagy más sohonnjai arendator vesztegesse, inkább magam venném által. De mivel már reménységünk nagyon, hogy Excellentiának Kegységében a jószág, s a studiorum fundus igaz bátorságot talál, nints, minn aggódjak tovább.”

Szeptember 13-án arról tudósítja Mártonfi a kormányzót, hogy a kolozsmonostori ügyet nem sikerült előbbre vinnie, mivel a király újabb és részletesebb ismertetést kér az uradalomról, ráadásul a levelezés is nagyon lassú lett a háború miatt.⁵⁹

A kolozsmonostori birtok kérdése még néhány évig elintézetlen ügy maradt. Mártonfi 1801. február 12-én Gyulafehérvárról írt levelében világosítja fel Bánffy György kormányzót a jószág helyzetéről. Eszerint a néhány nappal korábban meghirdetett licitáció elmaradt, így még mindig nem vette bérbe senki a birtokot. Az „*arendátorok*”

53 Vö. ezzel kapcsolatosan: GAAL György, *Magyarok utcája, A kolozsvári egykori Bel- és Külmagyar utcák telkei, házai, lakói*. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1995), 15. „A kolozsvári épületek terveit aránylag korán, 1790 tájától mérnök szakemberek ellenőrizték. II. József utasítására ugyanis a Gubernium mellett 1788-ban létrejött az Aedilis Directio, mely a Guberniummal együtt Kolozsvárra költözött. Feladatkörébe tartozott az útépités és útszabályozás, az épületek terveinek ellenőrzése, középületek esetén a költségvetés felülvizsgálása is. Itt a székvárosban ez a hivatal sokszor a városi tanács megkerülésével is engedélyezett, illetve elutasított építkezési terveket, a városatyák nem kis felháborodására. Ezért 1832-ben a város állandó geometrát alkalmazott, 1838-ban pedig Építető Bizottságot hoztak létre a tervek és építkezések ellenőrzésére.”

54 Mártonfi József Mártonfi Antalnak, Bécs, 1799. augusztus 23., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

55 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. szept. 3. – KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

56 Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 3. – GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

57 PÉNZES Lóránd, *Kié a kolozsmonostori uradalom? – avagy a Római Katolikus Státus tanulmányi alapjához tartozó birtok kialakulása a kezdetektől 1868-ig*, TDK-dolgozat, Kolozsvár, 2007, 11. <http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/penzeslori.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 01. 11.)

58 PÉNZES, i. m., 12.

59 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. szept. 13.–KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

ugyanakkor nem töltik be mindazokat a feltételeket, amit a király megszabott, ezért Mártonfi úgy látja, hogy meggyűlt volna a gondjuk ezekkel a bérlőkkel, akiknek a keze alatt tovább romlott volna a jószág állapota. Ha nem akad bérlő, akkor a kolozsmonostori birtok a kincstár kezében marad, s ott az állapota szintén tovább romlana. Ez többszörös kárt okozna, hiszen a birtok romlása mellett a tanulmányi alap számára sem jövedelmezne, illetve a kamara tovább folytatná a rajtuk való uralkodását, pedig máshol az alapítványi jószágok mind a közigazgatás kezében vannak. Ebből kifolyólag Mártonfi felajánlja, hogy ha nem találnak megfelelő bérlőt, a püspökség átvenné a jószág bérlését örök időkre (*titulo arendae perpetuae*), s megfizetné az ezzel járó összeget (*canon*). Biztosítja arról Bánffy, hogy ebben neki személyes érdekeltsége nincs, sőt, meg is bánta némiképpen az ajánlatát, mivel Kolozsmonostor messze van a székhelyétől, de a tanulmányi alap érdekében mégis ezt látja a legjobb megoldásnak.⁶⁰ Mártonfi sikeresnek könyvelhette el igyekezetét, hiszen 1802. szeptember 24-én a király rábízta az uradalom ellenőrzését és gondozását, míg a pénzügyeket továbbra is a kincstáron keresztül intézték, hogy az oktatási intézményeik hasznára fordíthatóak.⁶¹

Mártonfi bécsi tartózkodása alatt nyilván a püspöki felszentelésével kapcsolatos teendőkkkel is foglalkozott. A felszenteléshez szüksége volt azokra az iratokra, amelyek bizonyították a keresztség, bérmálkozás, szerzetesi fogadalom, a papi rendek felvételét. Ezeknek az iratoknak a begyűjtésére főként áprilisban és májusban került sor. Április 15-i dátummal egyszerre írnak tanúsítványt egyfelől Olsi Zsigmond csíkszentkirályi plébános, aki igazolja, hogy 1746. január 15-én Mártonfit megkeresztelték, másfelől Nagyszombatból Josephus Vilt és Franciscus Valovics, akik a kinevezett püspök szerzetesi fogadalomtételéről és a kisebb rendek felvételéről állítanak ki bizonyítványt.⁶² Fangh István április 20-án Kolozsvárról küldi a bérmálás szentségének a felvételéről (1760. aug. 5.) szóló tanúsítványt.⁶³

1799. május 12-én Mártonfi József Fangh Istvántól a subdiaconatus, a diaconatus és a papi rend felvételéről szóló igazolványt kéri. A Káptalan május 18-i keltezéssel bocsátja ki a szükséges iratokról szóló tanúsítványt, amit a felszenteléseket vezető könyvben (*libro sacramentali Ecclesiae Cathedralis*) írottak alapján állítanak ki: eszerint 1775. szeptember 23-án a subdiaconatust, szept. 24-én a diaconatust, október 1-én a presbiteratust vette fel.⁶⁴ Mindezen iratot a bécsi nunciatúrára küldik, ahol Busa Christophorus apostoli jegyző hitelesíti a tanúsítványokat aláírásával.⁶⁵

A püspökségben való megerősítéshez szükséges iratokat nem sikerült Mártonfinak a levélírás időpontjáig, szeptember 3-ig maradéktalanul megszereznie és elküldenie. A

60 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Károlyfehérvár, 1801. febr. 12. – KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

61 PÉNZES, *i. m.*, 12.

62 Vö. GYÖRGY Lajos, *Fejezetek Mártonfi Józseferdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, (Budapest: METEM, 2009), 27.

63 GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

64 Vö. GYÖRGY, *i. m.*, 99.

65 GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

kancellária a nunciatúrától egy olyan, egyházi személy által írt tanúsítványt is kér, amelyben a kinevezett püspöknek a hit tanításában vállalt szerepéről, illetve a keresztény erkölcséről vall. Mártonfi háromévnvi prédikációját és a szebeni lelkipásztori munkájáról szóló leírást küldte el ebből a célból. Fangh Istvánt kéri meg arra, hogy a hiányzó jellemzést megírja, és elküldje neki. Fangh ezt nemsokára teljesíti is, mivel Mártonfi október 25-én írt levelében megköszöni a kérésére küldött kedvező jellemrajzot.⁶⁶

Mártonfi megbízza Fanghot azzal, hogy mentse fel Mártonfi testvérét, Pétert októbertől kezdve a tanári munkája alól, mert maga mellé vette, hogy segítse püspöki munkájában. Ugyanakkor kéri, hogy a kolozsvári lakhatási jogának tisztázásáig két vasárnapra és az ünnepekre a püspöki házi kápolnát számára biztosítsa.⁶⁷

Mártonfi a szeminárium ügyét is intézte bécsi tartózkodása ideje alatt. Azt az 1000 forintot, amit két teológiai professzornak az ellátására rendelt el a király, a tanulmányi alapból biztosítják. A rendelet alapján 600 forintot három kanonoknak kell biztosítania a teológiai professzorok számára. A többi alapítvány szabad lesz minden adótehertől, amiért cserébe a szemináriumban filozófiát is kell tanítaniuk. Mártonfi véleménye szerint a két idősebb professzornak, akik kanonoki tiszteletdíjat kapnak, és egyháztanácsosi ülnökök is, 1000 forintot lehet adni. A másik két fiatalnak 300-300 forintnyi fizetést szánna, amiért az egyik a szemináriumban az élelemért és szállásért felelős alispán, a másik ugyanitt lelki vezető is lenne. Úgy látja, hogy a borbándi plébánost fel kell menteni a tanárság alól, így a szeminárium alapjában több pénz marad. Továbbá a káptalani urak közül töltsse be valaki a szemináriumi prefektusi széket, hogy ezáltal is az alapítványok saját céljuknak és rendeltetésüknek megfelelően működhessenek.⁶⁸

Mártonfi bécsi tartózkodását több cél megvalósítására is felhasználja. A Bánffy Györgynek írt levél utóiratából derül ki az, hogy egy konviktus felépítését is kérvényezte, amire azonban még nem jött meg a királyi határozat, s emiatt el kell halasztaniuk az építkezést a következő nyárra. Addig pedig, utasítása szerint, az üres *alumnatus* épületet kell kijavítani.⁶⁹

Az új kinevezett püspök október 22-én még mindig Bécsből tudósítja Bánffy Györgyöt arról, hogy a kolozsvári akadémiai líceum pszichológia és patológia katedrájára Incze Mihály orvosprofesszort sikerült megszereznie, azonban időközben az a nehézség adódott, hogy a *Cameralis Cassából* addig kiutalt 3000 forintot, mivel az exjezsuiták nyugdíja (pensio) nagyrészt már megszűnt, a kincstár vissza akarta tartani. Mártonfi attól tart, hogyha elveszítik ezt a pénzt, nem lesz, amiből kifizetniük az új professzort. Ezért jónak tartaná, ha addig elhalasztanák a dolgot, amíg a 3000 forint megtartásáról

66 „Propere nunc iter ingressurus, paucis ante omnia Rmae Dvae grates ago quam humanissime pro submisso testimonio, optans, ut illo me deinceps etiam dignum exhibere possim.” – Bécs, 1799. okt. 25., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

67 Uo.

68 Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 13., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

69 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. szept. 3., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

biztosak lesznek. Ennek az összegnek a visszatartásáért ő mindent meg fog tenni, mégis jó lenne, ha az üggyel addig várnának, amíg haza nem érkezik.⁷⁰

A háborús időkre való tekintettel, a király kérésére, Mártonfi bátorítja Fangh Istvánt és rajta keresztül minden egyházi urat, hogy saját nemesfémkészleteiket, illetve a liturgiában nem szükséges arany kegytárgyakat az állam céljaira szolgáltatassák be.⁷¹ Ezt a kérését az október 25-i levelében megismétli.⁷² Karácsonyi János erről a korszakról írja, hogy a püspököket nagyban akadályozta egyházmegyéjük fejlesztésében a francia háború, s a király és a kincstár felszólítására a főpapok és a káptalanok felajánlották jövedelmeiket hadi célokra. A háborús időszak és az 1811-es devalváció legyengítette és elszegényítette a katolikus egyházat.⁷³

A papnövendékek külföldi taníttatásának problémáját is intézi közben Mártonfi, s várja ezzel kapcsolatosan a király határozatát. Batthyány Ignác püspök idejében megszűnt az a lehetőség, amit korábban Bajtay Antal és Kollonitz László püspök harcolt ki, hogy 3-3 fiatalt ki lehessen küldeni Nagyszombatba a Pázmány-intézetbe, illetve Bécsbe a Migazzi-féle papnöveldebe tanulni.⁷⁴ Mártonfi az augusztus 23-án Antal öccsének írt levele végén újságolja el, hogy Herzan bíborossal, Saurau gróffal és a kincstár elnökével, Bethlen Imrével meglátogatták a Therezianumot (Teréz-akadémiát), ahol őket Migazzi bíboros és az apostoli nuncius fogadta.⁷⁵ A látogatás célját és körülményét nem részletezi, azonban a következő levelekben már arról számol be, hogy milyen eredményeket ért el a papnövendékek külföldi taníttatásának a terén.

Az új püspök ugyanaznap, szeptember 13-án, Bánffy Györgynek és Fangh Istvánnak is írt levelet, amiben már ennek az ügynek a kedvező alakulásáról számol be. Mártonfi kéréseinek eredményeként a király engedélyezte azt, hogy a bécsi püspöki szemináriumban három erdélyi papnövendéket taníttassanak. Mindkét levelezőtársának kifejti, hogy ezekben az intézményekben a növendékeknek módjukban áll majd a kultúrában

70 Mártonfi József levele Bánffy Györgyhöz, Bécs, 1799. okt. 22.

71 „Ego hic Praesidentialiter requisitus sum, ut in administranda aurea, argenteaque supellectili, quae ad cultum divinum absolute necessaria non est, ac domui monetariae inferenda, erga conditiones per Regias Patentes praescriptas, operam meam impenderem. Rescripsi: me, quod jubendo nondum possum, suadendo apud Rmam Dvram acturum. Id quod hac occasione praesto. Id quoque multi optarent, ut Dni Ecclesiastici in nobilioribus hisce metallis Statui publico ea ratione vendendis e propria etiam supellectili ceteris exemplo praeirent. Qua in re Rmae Dvrae exemplum magnam laudem ab Excellmo D. C. Thesaurario retulit, idque solum optassem, ut factum suum per repraesentationem ad Thesauratum significasset, id quod si ita publice innotesceret, et honorem conciliaret, et ad futuram commendationem non laevae pondus adderet.” – Mártonfi József Fangh Istvánnak, 1799. szept. 3., Bécs., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

72 „De subministratu per Rmam Dvram ad domum monetariam argentia supellectili feci jam relationem, ubi oportuit, et spero optimum eventum.” – Bécs, 1799. okt. 25., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

73 KARÁCSONYI JÁNOS, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, (Veszprém: Egyházmegyei Nyomda, 1929), 254.

74 BEKE Antal, *Az Erdély egyházmegyei papnövelde történeti vázlata*, (Károlyfehérvár: Püspöki Könyvnyomda, 1870), 39–52.

75 Mártonfi József Mártonfi Antalnak, Bécs, 1799. aug. 23., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

oly szükséges német nyelvet megtanulni, erre ugyanis Erdélyben kevés alkalmuk van. Mártonfi abban reménykedik, hogy ha az ifjak nagyobb lehetőséget látnak a tudományosságban és a kultúrában való előmenetelre, könnyebb szívvel adják majd magukat a papságra.

Ennek kérésére okot adott nékem mint a mi Dioecesarium Seminariumunknak szegénysége, mint pedig az a kívánság, hogy a mi Egyházi Iffainkank is légyen alkalmatosságok mint a tudományokban, mint a nyelvekben, főképpen a Németben előmenetelt tenni, mivel alig van már Erdélyben, a ki Németül is gyóntasson. Azon kívül ha a jobb születésű Iffiak is nagyobb alkalmatosságot látnak a culturára, inkább édesednek a clerushoz.⁷⁶

– írja Bánffyának.

In hoc petendo argumentum mihi suggestit et paupertas Seminarii Dioecesanii, et necessitas culturae tam in lingua Germanica, aliisque rebus ad existimationem Cleri, utilitatemque Ecclesiae requisitis, quarum occasio in Tran[sylva]nia minus frequens est. Si praeterea juvenus amplioris etiam culturae spem videat, libentius ad Clerum animum adplicabit.

– írja Mártonfi szinte ugyanazokkal a szavakkal Fanghnak.⁷⁷

Mártonfi a diákok eltartásáról is gondoskodik bécsi tartózkodása alatt. Intézkedéseinek eredményeként a három erdélyi papnövendék számára 1000 forintnyi alapítványt hoztak létre, amit a luzitán fundusból fizetnek ki. Mindez a luzitán alap⁷⁸ nyilvántartásából is látszik, mivel eddig nem fordították az erdélyi egyházmegye céljaira, hanem a rézhivatal pénztökéjének növelése érdekében visszafordították a rézhivatal javára.⁷⁹ A Bánffyának írt levélben fejti ki Mártonfi azt, hogy abból a 4000 forintból, amit a *camera-lis cassa* eddig a luzitán tőke megsegítésére kellett küldjön, 1000 forintot tartson vissza

⁷⁶ Mártonfi levele Bánffy Györgyhöz, Bécs, 1799. szept. 13., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

⁷⁷ Mártonfi levele Fangh Istvánhoz, Bécs, 1799. szept. 13., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

⁷⁸ Sas Péter erről az alapról a következőket írja: „Először az erdélyi római katolikus vallásalap feladata volt a jezsuiták vagyonának a kezelése, amit Mária Terézia megszerzett és az egyházmegyének adományozott. Miután a vallásalap felvette a Catholica Commissio elnevezést, a vagyonnal is ő rendelkezett. Ez a bizottság kezelte 1767-től a luzitán, illetve az erdélyi katolikus vallásalapot, 1768-tól kezdődően a katolikus árvaházalapot, 1773-tól a katolikus tanulmányi és ösztöndíjalapot, majd 1775 után az elemi iskolai tanítók nyugdíjalapját, a vegyes egyházi ügyeket és a katolikus alapról fenntartott iskolákat és egyéb nevelőintézeteket. A bizottság 1775-ben a »Commissio in publico-ecclesiasticis« jelzést kapta. A Mária Teréziát követő II. József a bizottságot egyházi és tanulmányira osztotta, három év múlva ehhez még külön alapítványi bizottságot is szervezett.” – Vö. SAS Péter, „Az Erdélyi Római Katolikus Státus”, *Egyháztörténeti Szemle* 3 (2002). <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/saspeter-erdely.htm> (Letöltés ideje: 2018. 01. 11.)

⁷⁹ Mártonfi levele Fangh Istvánhoz, Bécs, 1799. szept. 13., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

a bécsi szeminárium számára, amiből 900 forintot a papnövendékek taníttatására, 100-at pedig az újtuk kifizetésére és könyvek vásárlására fordíthatnak az ifjak.⁸⁰

Mártonfi reménykedik abban, hogy Rómában és Paviában is újra el fogják indítani a szemináriumokat, mivel a király megígérte, hogy ezekben a kollégiumokban is fognak néhány erdélyit taníttatni. Mindezt Mártonfi már elintézett ügynek tekinti, csupán a püspöki szeminárium igazgatójával kell még egyeztetnie, amint ezt Fanghnak részletezi, ő azonban egyelőre egy messzi faluban időzik, de biztos abban, hogy nem fog benne csalódní. Éppen azért, hogy a következő iskolaévet már el lehessen külföldön kezdeni, kéri Fanghot, hogy három jó előmenetelű tanulót küldjön késlekedés nélkül Bécsbe. A kiválasztott diákokról az a véleménye Mártonfinak, hogy műveltebb és tanulmányosabb fiatalok legyenek. Így is sok vita van az erdélyi diákok miatt, akiknek a csiszolatlan erkölcsüket csupán ügyel-bajjal lehetett megmunkálni. Ezért javasolja, hogy Henter Imrét, Jósa Jánost, Lányi Olivért küldje, akik ha a papi pálya felé fordulnak, mind erkölcsökkel, mind tanulmányi előmenetelükkel büszkeségükre lehetnek. Ha pedig valamelyikük, bármilyen okból, inkább otthon marad, követheti Kelemen Imre, Bakó Péter vagy Hatfaludi József. A felsorolt papnövendékek által azt reméli Mártonfi, hogy visszahozhatják az erdélyi diákok jó hírnevét és tiszteletét. A „jó születésű és nevelésű” Henter Imrétől vár el ilyen szempontból a legtöbbet, hiszen az ő nevét Bánffyknak külön is megemlíti. A kiválasztott három diákról olyan értesítést kell írnia Fanghnak, amiből kitűnik, hogy milyen tudományos osztályokat hallgattak már, és így a kötelező kurzusokhoz vissza tudjanak térni.⁸¹

A három papnövendék külföldi taníttatásának ügyét közben tovább intézte Mártonfi. Szeptember 24-én már arról számol be Fanghnak, hogy személyesen ment el a püspöki szemináriumot vezető érsekhez falura, hogy kérését közvetlenül tudja előadni öszentségének, aki kívánságát azonnal teljesítette is. Mártonfi biztosítja levelében Fanghot, hogy most már biztosan küldheti a diákokat Bécsbe tanulni, s velük együtt egy levelet is küldjön Steindl Mátyás bécsi fővárosi püspöki gondnoknak és a szeminárium igazgatójának, aki az írás alapján el fogja tudni őket igazítani a szemináriumhoz. Időközben Mártonfi megtudta, hogy az általa kiválasztott papnövendékek közül Lányi Oliverről kiderült, hogy nem hajlik mégsem a papság felé. Megértéssel és elfogadással állapítja meg, hogy mivel nem vonzódott ehhez a hivatáshoz, jobb, ha lemond róla, mert ha nem részesült isteni elhívásban, később úgyis megbánná, hogy ezt az utat választotta. Mártonfi többször is hangsúlyozza, hogy azokat érdemes elküldeni, akik az

80 Mártonfi levele Bánffy Györgyhöz, Bécs, 1799. szept. 13., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

81 „In Alumnis hisce deligendis consilium meum illud esset, ut mittantur juvenes cultioris animi, et educationis. Adhuc enim querela est de quibusdam nostratibus, quorum asperi mores vix tractabiles erant. Meo iudicio possent nunc destinari Emericus Henter, Joannes Jósa, et Oliverius Lányi, si hic animus ad Clerum adjecit, quippe quem et morum, et studiorum laude commendari, ab Illustribus autem consanguineis, qui hic sunt, libenter habitum iri scio. Si quis horum quacunq; causa emaneret, succedere posse censerem Emericum Kelemen, aut Petrum Bako, aut Josephum Hatfaludi. Quae sapienti dispositioni Rmae Dvrae concredita sunt, ut honorem e nostris Alumnis referamus.” – Mártonfi levele Fangh Istvánhoz, Bécs, 1799. szept. 13., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

erdélyi egyházmegyére biztosan dicsőséget hozhatnak. Október 25-én már azt írja Mártonfi Fanghnak, hogy mindent elrendezett, a papnövendékek jöhetnek, mert mind a fogadásukat, mind az ellátásukat biztosította.⁸²

Mártonfi mind a Fanghnak, mind a Bánffynak írt levele végén tolmácsolja gr. Batthyány József azon kérését, hogy ne tartsák követelőzőnek vagy keménynek amiatt, mert a testvére hagyatékáról esetleg túl határozottan és kitartóan kérte, hogy neki jelentést tegyenek. Mentségére hozza fel azt, hogy azért volt erre szükség, mert a jelentések hiányosak voltak, és rossz adatokat tartalmaztak. Szeretné tudni, hogy milyen adósság terheli Bébát, hogy a szükséges lépéseket megtehesse.⁸³ Mivel a kért jelentés és leltári jegyzék nem érkezett meg, egy hónappal később is megismétli Batthyány József Mártonfin keresztül a kérését. Ismételten kéri a káptalant, hogy ismertesse vele az elhunyt püspök hagyatékát, illetve az erről írt ismertetést a Kormányszéken keresztül küldjék el az Udvari Kancelláriára, ahol az Udvari Magyar Kancellária által a magyarországi törvények szerint összehívják a hitelezőket a debreceni Districtualis Táblához, hogy ne a Helytartótanács (Consilium regium locumtenentiale Hungaricum) igazítsa a dolgot, mert ehhez nincs joga.⁸⁴

Mártonfi nagy felelősségnek és súlynak, mondhatnánk, szinte tehernek élte meg a püspöki kinevezéssel együtt járó tulajdonjogi viszonyok tisztázását és a püspökség javára való megszerzését. Többször is utal arra, hogy mennyire nagynak érzi a felelősségét ebben az ügyben, illetve a püspök elődök emléke kötelezi őt is arra, hogy ne hagyjon semmit sem elveszni abból, amit ők megszereztek. Ezért írja azt Fanghnak, hogy a második Mártonfi semmi kárt nem akar az egyház és a püspökség jövőjében, abban, amit az első Mártonfi megszerzett.⁸⁵ Ugyanez, a szinte félelemmel társuló felelősségérzet fogalmazódik meg egyik későbbi levelében, amit október 25-én ír Fanghnak: „Az ügyet itt én már előkészítettem, nehogy általam és miattam vesztődjön el, amitől a legjobban irtózom, mivel a püspöki terheket a legkevésbé sem vártam, és senki előítéletének és az utódaim bírálatának nem szeretném magam alávetni.”⁸⁶ Október 22-én ugyanezt az aggodalmát fejt ki Bánffy Györgynek:

Hogy remésemem felett hosszára halada itt maradásom, rész szerént azoknak halmozott dólgai az oka, kiknek pennájára folytak dólgaim, rész szerént némellyeknek szokott késedelmessége. De az a vigasztalásom ebben is, hogy

82 „De Clericis hic recipiendis, ac alendis, instruendisque omnes jam perfecti dispositiones.” – Bécs, 1799. okt. 25., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

83 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. szept. 13., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

84 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. okt. 22., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

85 „Certum tamen est, Mártonfium 2-dum nulli detrimento futurum Ecclesiae, et Eppatui in rebus ab Martonio 1-mo procuratis.” – Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 13., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

86 Saját fordítás. Latinul: „Negotia per me hic gesta ita comparata sunt, ut per me, et propter me amittati id quod magis horrebam, quam ipsum onus Eppale minime expectatum, nec subeundum unquam cum praejudicio, et mei apud posteros contemtu.” – Bécs, 1799. okt. 25., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

már bizonyos lehetek a felőll, hogy a Püspökség általam, 's miánnam semmitt sem fog veszteni, melytől inkább irtóztam, mint magának a Püspökségnek kedvetlen hivatalyától. A mi pedig az előtt a törvény uttyára igazított volt, arról a Birónak ítéletét kell várnunk, és a kimenetel nékem sem érdemem, sem hibám nem leszsz.⁸⁷

Mártonfi György, „az első Mártonfi” végrendeletében olvashatjuk, hogy valóban milyen erős elhatározás és kitartó küzdelem eredményeként sikerült az egykori püspök-elődnek visszaszereznie a püspöki javadalom számára Drombárt:

Minthogy püspökké történt fölszenteltetésemkor esküvel arra köteleztem magamat, hogy a püspökség és egyház elidegenített birtokait lehetőleg ismét visszaszerzem, ezen eskühöz híven a Bethlen József gróf úr Öméltóságától Drombár községben 2000 m. forintért s Borsómező községben 1000 m. forintért visszaváltott ingatlanokat az erdélyi püspökség birtokállományának gyarapítására hagyományozom.⁸⁸

Mártonfi József a saját végrendeletében a birtokok visszaszerzéséről lejegyzí: „A veszélyben forgó s nagyon is kérdésessé vált püspöki birtokokat megmenttettem, az alvinczi birtokokat pedig, még hosszabb utazásoktól sem riadva vissza, sok utánjárás után tetemes anyagi áldozattal a székesegyháznak megszereztem”.⁸⁹

A püspök-elődök hagyatékának tekintett püspöki javadalom azt az erkölcsi kötelességet jelentette Mártonfi számára, hogy amit egykor kormányászéki tanácsosként és a peres ügy előadójaként úgy értelmezett, hogy a kincstár és a székesegyház követelése helyes a püspökséggel szemben, püspöki minőségében mégis harcoljon ez ellen, és végül a kérdéses javadalom birtokosává váljon.⁹⁰

Mártonfi reménykedik abban, hogy felgyorsul a püspöki megerősítése. Minél hamarabb megtartják a konklávét a rómaiak, annál hamarabb meg tudják erősíteni és fel tudják szentelni.⁹¹ A több hónapos tartalmas és eredményes bécsi tartózkodásának végéhez közeledve Fangh Istvánnak Mártonfi október 25-én már arról ír, hogy készül hazamenni.⁹² A felszentelésére azonban még egy teljes évet kell várnia.

87 Mártonfi József Bánffy Györgynek, Bécs, 1799. okt. 22., KÁL, Fond Bánffy, nr. inv. 1247.

88 A végrendeletet közli TEMESVÁRY János, *Hét erdélyi püspök végrendelete*, Erdélyi Tudományos Füzetek 34 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum, 1931), 5.

89 TEMESVÁRY, *i. m.*, 22–23.

90 1800. január 10-én Mártonfi a Káptalannak azon kérésére, hogy a székesegyház javítása érdekében az erre a célra rendelt összeget nyújtsa át, azt válaszolja, hogy a pénz forrásának megjelölt Drombár falunak még nincs a birtokában „Hunc praeterea pagum in mea possessione nondum esse.” –, Kolozsvár, 1800. jan. 10., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

91 Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. szept. 24., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

92 Mártonfi József Fangh Istvánnak, Bécs, 1799. okt. 25., GYÉL, GYLH, VI./11/b (1).

Bánffy György, a kolozsvári Muzsikai Egyesület első védnöke

Losonczi gróf Bánffy György (1746. december 24. – 1822. július 5.) Erdély kormányzója volt 1787-től haláláig. A hosszú életű, tisztségét több, mint négy évtizedig viselő gubernátorban kortársai a művészetek iránt érdeklődő közéleti szereplőt is tisztelhatték. Befolyása Kolozsvár 19. század eleji szellemi, építészeti fejlődésére vitathatatlan. Kulturális megvalósításai mellett két, a korszakban és a magyar művelődés történetében országos szinten jelentős intézmény felkarolása, „legitimizálása” fűződik nevéhez. Az Aranka György által alapított Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak 1793-as alakulásától kezdve védnöke volt, másfél évtizeddel később, 1819-ben Kolozsvár és a régió első művészetoktatási intézményének, a Muzsikai Egyesületnek lett pártfogója. De míg az 1790-es évek elején a gubernátor hatalmi pozíciójának erdélyi megszilárdítását is remélhette tudatos mecénási attitűdjétől, 1819-ben erre már nem volt szüksége, hiszen „rég az érdem szűk tetején tanyázott”.

Bánffy személyében nem csupán magas rangú protektort nyert az újonnan létesített Muzsikai Egyesület. Okkal feltételezhetjük, hogy már az alapítás plánuma, melyet a kormányzói titkár, Hollaki Antal fogalmazott meg, a nemzeti színház eszméjét évek óta támogató, zeneszerető gubernátor jóváhagyásával jöhetett létre. Amikor az alapítók – a kor gyakorlatához híven – felsőbb pártfogót kértek föl az egyesület számára, Erdély idős kormányzója vállalta a védnöki funkciót, így segítve az újszerű célkitűzéseket megfogalmazó művészeti intézet létesítését és további tevékenységét. Pártoló gesztusa ezúttal is, akárcsak az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság esetében, nemzeti fontosságú ügyre irányította a köz figyelmét.

A továbbiakban Bánffy György alakját a Muzsikai Egyesület védnöki szerepében, reprezentatív színházi és koncertelőadások díszvendégeként, alkalmi zeneművek címzettjeként mutatjuk be.

„E fejlő’ Egyesület gyámola”

A Muzsikai Egyesület felállítása csak egyike volt a reformkort megelőző kolozsvári művelődési megvalósításoknak. Az iskolaváros kulturális életében a Gubernium Szemből való átköltözése jelentős fellendülést hozott, s egyre gyakrabban került sor nyil-

vános zenei eseményekre is. Bár Kolozsvárt nem volt hagyománya az egyházi vagy arisztokrata (hangszeres) együttes működésének, a 18. század végétől egyre hangsúlyosabb nemzeti nyelvű teátrumi törekvések közvetve megteremtették egy állandó, rezidenciális zene- és énekkar igényét és feltételeit.

A közép-európai kultúrközpontokban a korszakban sorra létesülő zenei társulások példája, valamint a kolozsvári színházépület felavatásának immár kézzelfogható közelségbe kerülő távlata is hozzájárult az erdélyi arisztokrácia és a helyi polgárság közös kezdeményezése, a Muzsikai Egyesület 1819-es életre hívásához.¹

A „muzsikának tanítására felállítandó, helyes és rendes institutum” tevékenységét szorgalmazók számára Bánffy támogatása a fennmaradás biztosítékát jelentette. A magyar zenei kultúra és ezenbelül a színházi muzsika és a szakoktatás intézményes rendszerének kialakítását célzó, hosszú távú törekvések megfogalmazásában a gubernátor eszmei befolyása is tetten érhető.

Bánffy támogató attitűdje tehát megelőlegezte a tényleges védnöki felkérés elfogadását. Az 1819 júniusának közepén közzétett, egy zenei társaság és iskola felállítását szorgalmazó kolozsvári felhívás első aláírói között már olvasható gróf Bánffy Dénes, a gubernátor fiának neve. A Muzsikai Egyesület alapító tagjai, a szakmai és hivatalos vezetők is Bánffy György közvetlen kapcsolati köréből kerültek ki: az intézet elnöke kormányzó titkár, kishalmági Hollaki Antal, zenei vezetője pedig Anton Polz, a grófi csemeték korábbi klavírmestere volt. Az egyesület iskolaalapító felhívásának szövege, mely a korabeli titkos társaságokra jellemző megfogalmazással, vallási és nemzeti hovatartozástól függetlenül hirdette a zeneoktatás indítását, a szabadkőműves gubernátor, az egyik tartományi páholy nagymestere, míg az erdélyi nemzetek atyafiságos viszonyát hirdető textus az osztrák hatalom lojális politikusa számára csenghetett kedvezően.²

Nem üres gesztus, hogy már az intézet alakuló gyűlésén a kormányzó személye köré épült a megnyitó beszéd is, a pártfogói tisztet elfogadó levelét pedig még 1830-ban is kegyelettel őrizték.

Minthogy Szeretett Hazánknak arra Szerentséje nem lehet: hogy tisztelt Fejedelmét a maga kis Honjai közt ölelve tarthassa [...] ugy itt Örömmel látá ő a folyó Esztendőinek közelebb el enyészett Februarius Havában a Muzsikának tanítására fel állitando Egyesületre serkentő jelentést, és midön a kétséges jövődönök bizonytalanságai közt titkon ohajtván ezen Intézetnek szerentséjét, hallá: hogy annak erősebb meg állítására és elősegítésére meg kéretvén Nagy Méltoságu losonczy Gróf Bánffy György Eö excellentiaja, az a Tiszteletes Férfi aki 34 évek le folyta alatt országunknak a sok szélvészektől hányatott Hajóját bölcs Kormányá által bátorságos partra vezette, aki az Elmé és Sziv

1 BARTHA Dénes, „Erdély zenetörténete”, in *A történeti Erdély*, szerk. ASZTALOS Miklós, 597–644 (Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1936), 617.

2 „[...] hogy ezen nemes városnak minden renden lévő Lakossai mint két nemen levő Gyermeküket, minden Vallásbeli különbség nélkül [...]”. *A kolozsvári Muzsikai Egyesület felhívása*, 1819. június 22.

tehetségének kifejtését, kiművelését előmozdító tudományoknak és Szép Műveknek fel segítésére sem erejét, sem tehetségét, sem nyugodalmát nem kémélte, sőt vagyonából is Mecenasi Buzgosaggal aldozott arra [...].³

Erdély első embere, a művészetpártoló kormányzó évtizedek óta segítette a Kolozsváron magyar (és német) nyelven játszó színtársulatok munkáját, valamint a kőszínház építésének ügyét. Hollaki elnök megnyitó beszédében a pártfogó Bánffy mellett további támogatók szerepét hangsúlyozta:

Ha az Egyesülethez olyan művészek és muzsika barátai állnak, akik minden előítélet nélkül, sem igyekezetüket, sem fáradságukat nem kímélik, semmi sem gátolhatja annak állandóságát.⁴

Az intézet létesítéséhez és működésének első éveikhez kapcsolódó felhívásokban, szövegekben, vagy az ekkori státútumban hangsúlyozottan és ismételten jelent meg a zenei oktatás szükségessége, és ugyanilyen kiemelt jelentőséget kapott a stabilitás ténye. Az alakuló üléseken és az első években az intézet és iskolája érdekében felszólalók többször is nyomatékosították, hogy állandó intézményt szeretnének, s ehhez mérten terveik is hosszú távúak. A kolozsvári Muzsikai Egyesület célja, a zenei oktatás megszervezése nem csupán a színházi utánpótlás kinevelése vagy a szakma helyi működési körének kiszélesítése volt: a 19. század elejének erdélyi magyar művelődési törekvéseiben a (zene)művészet a nemzet pallérozásának eszközeként jelenik meg.⁵

„Mecenási buzgóság” vagy avatott művészetpártolás?

A Muzsikai Egyesület 1819-es alapításának eszméje része volt tehát az erdélyi kulturális felzárkóztatás programjának, azonban nem tett szert akkora nyilvánosságra vagy mecénási körre, mint későbbi „társvállalata”, a jóval látványosabb tevékenységű, szélesebb közönséget vonzó Nemzeti Színház építésének ügye.⁶ Részben ennek tulajdonítható, hogy noha védnöki tisztsége bőkezűbb gesztusokra ragadtathatta volna, Bánffy György mértéktartó anyagi támogatása eddigi adataink és a nyilvános beszámolók tükrében a Muzsikai Egyesületben évente csupán az általánosan meghatározott összegű

---

3 Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, *Kolozsvári Magyar Konzervatórium*, F1188, 1. dosszié (1819), 64.

4 *Uo.*

5 A témáról bővebben lásd SÓFALVI Emese, *Zeneoktatás a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban 1819–1869 között*, Doktori disszertáció (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógia és Pszichológia Kar, 2017).

6 SÓFALVI Emese, „»Szolgáltatók a színtársulatoknak mindenféle segélyt, hogy operát tarthassanak...« Adatok a kolozsvári Nemzeti Színház és a helyi Muzsikai Conservatorium együttműködéséhez (1821–1849)”, in *Képes beszéd. Színház- és filmművészeti tanulmányok 2.*, szerk. EGYED Emese, 60–79 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 77.

(24–30 Rft) adományokra terjedt ki.⁷ Az erdélyi arisztokrácia más tagjaihoz hasonlóan 1821-ben egy pedagógiai kiadványt, André Hegedűiskoláját ajándékozta pártfogolt intézetének, ezzel is hozzájárulva a kottatár gyarapításához.⁸

A művészetpártoló gubernátornak, Erdély egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb emberének feleslegesnek tűnhetett a mecénás nyilvános szerepében tetszelegni: Bánffy György hivatala okán és családi kapcsolatai révén már évtizedek óta meghatározta az erdélyi művelődési élet néhány szegmensét, így a zenés megnyilvánulásokat is. A kormányzó pártoló attitűdje a nemzeti színház társulatának támogatásában vagy a színházi építkezés elősegítésében közismert.⁹

A Bánffy család tagjai az osztrák főváros zenekedvelő köreiből forogva már az 1770-es évektől datálhatóan a művészetek kedvelői és pártfogói voltak. A kormányzó hitvese, Palm Jozefa arisztokrata családja például közeli kapcsolatot ápolt Wolfgang Amadeus Mozarttal, egy korabeli forrás a zeneszerző egykori tanítványaként hivatkozott a grófnőre. Maga Bánffy is ismerhette a komponistát, a későbbi kormányzó neve egy bécsi Mozart-hangverseny támogatói közt tűnik fel.

A gubernátor kolozsvári és gyalui palotáiban nem csupán a muzsikamesternek volt állandó lakrésze, hangszerek (fortepiano, nagybőgők), „muzsikás flótás órák” gazdag gyűjteménye, pulpitusok és kottatartók voltak a grófi család gyakori zenés momentumainak tanúi.¹⁰

A Bánffy család befolyását Erdély zenei életének fejlődésére ehelyütt részleteiben nem tárgyalhatjuk. Csupán a kormányzót övező helyi kultuszt érintjük a színházi előadások, majd a Muzsikai Egyesület zenei együttesének a gubernátor tiszteletére adott hangversenyei, az ún. „Bánffy-koncertek”, valamint az alkalmi zeneművek révén.¹¹

A „Bánffy-koncertek” és előzményeik

Az 1790/91-es országgyűlésen tartott első ízben a kormányzó magyar nyelven beszédet, az esemény jelentőségére utal az alkalomra írt kórusmű, melyről Aranka György számolt be:

ennek a' napnak örvendetes Innepe emlékezetessé lőn aval, hogy az Ének Szerző Lélekkel bíró Bolla Márton [...] ezen alkalmatosságra egy jeles Magyar Éneket íra; mellyet a' Musikában nagy mester Schreyer János [...] Musi-

7 A kolozsvári Muzsikai Egyesület jelentése 1820, 1821, 1822.

8 Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, *Kolozsvári Magyar Konzervatórium*, F1188, 1. dosszié (1819), 64.

9 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színházat és színház története*, (Kolozsvár: A kolozsvári színházat száz éves jubileumát rendező bizottság kiadása, 1897), 63–64.

10 Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, *Bánffy-hagyaték* F1284, 61, 87, 99.

11 Ezúton köszönöm Berki Tímeának, hogy felhívta figyelmem Biró József kéziratára. Lásd LÖVEI Pál, „Biró József és az erdélyi Gubernium története”, *Ars Hungarica* 1. sz. (2006): 415–428, 418.

kához alkalmaztatván, az Rendek Szinének estvéli gyülekezetében Bánffy, Teleki, Bornemissza Fő Rendű kis-Aszszonyok annak mestersége szerint igen ditsőségesen éneklének el. És ezt a napot a Magyar éneklésben a nyelv-pallérozodás krónikáiban nevezetessé tevék.¹²

A Szebenben, majd Kolozsvárt is az osztrák főváros meghatározó zenei modelljét, a házi kamarazenélést propagáló és meghonosító grófi házaspár a helyi német, majd magyar színtársulatok énekes előadásait is pártolta.¹³ Bánffy és neje tiszteletére a kormányzó körébe tartozó műkedvelő társaság rendezett első ízben előadást. Példájukat a korabeli színtársulatok már a kolozsvári hivatásos magyar nyelvű színjátszás első évétől kezdve követték, és díszes kiállítású, rendszerint zenés darabokat, vagy allegorikus jeleket vittek színre, utóbbiakon a szöveges köszöntők mellett mindig szerepelt az alkalomhoz illő kórusmű is.

1803. március 19-én Palm Jozefa tiszteletére került műsorra *A kontraktus* című énekes játék,¹⁴ ugyanez év április 24-én, Bánffy György névnapján vörös nyomású színlapok hirdették:

Ezen fontos nap a hazára nézve mindennek szívét édes érzéssel tölti bé, s nem fog elmulatni tehát a társaság is semmit, hogy igyekezetével örömét megpecsételhesse. Mindezen inneplést fogja bevégezni a theatrumon egy karének és egy e nap méltóságához alkalmazott illuminatio.¹⁵

1803. december 24-én, a kormányzó születésnapja alkalmából új díszletekkel adtak elő prózai művet, s a kolozsvári társulat sietett előbocsátani, hogy „az egész játéknak vége után pedig csakugyan tiszteletünk tárgyát illető karének fog énekelteni”.¹⁶ 1805. március 19-én Palm Jozefa névnapját ünneplendő zenés mű, a *Pruth vize mellett kötötték békesség* került színre, míg decemberben, a kormányzónak hódolva Kotzebue *Eduárd Skóciában* című drámájában különleges világitás és – bizonyára hangszeres kísérettel – kettős tánc is helyet kapott.¹⁷ A következő évben, Szent György napján, április 24-én ismét „karének, oratzió” hangzott fel, zárásként pedig egy állókép, melyben Astrea és a haza géniusza tartották két felől a kormányzó mellképét, előző a másik kezében mérleggel, utóbbi égő szívvel, körülöttük a kilenc múzsa. A képet tartó oszlop felirata: „Édes dolog ugyan meghalni a hazáért, De édesb oh mégis élni ő javáért”.¹⁸ 1810. december 26-án, a gubernátor születésnapjára emlékezve *Az igazság jutalma* színmű illu-

---

12 Idézi DÁVID Péter „Losonczi Bánffy György, Erdély kormányzója”, *Aetas* 28, 4. sz. (2008): 47–64, 60–61.

13 FERENCZI, *i. m.*, 77.

14 *Uo.*, 131–132.

15 Idézi FERENCZI, *i. m.*, 132.

16 *Uo.*, 144.

17 *Uo.*

18 *Uo.*

minációval került színre.¹⁹ A gróf Bánffy György és feleségét, Palm Jozefát ünneplő előadások elmaradhatatlan eseménye volt a zenés kompozíció. Mi több, a gubernátor-nak és a csillagkeresztes dámának címzett prózai köszöntések is zenei terminusokat használtak, ilyen a datálatlan *Lanti dal, Dalomban énekelek* vagy a *Symphonia* című verszet.²⁰ Palm Jozefa halálát követően, 1814-től azonban a gyász, majd a kolozsvári magyar társulat felbomlása és a kormányzó gyengébb egészségi állapota miatt a kultusz helyi zenei jegyei gyengültek.²¹

Ákárcsak a gubernátor alakja, a németajkú grófnő személyének megítélése is ellentmondásos volt kortársai körében. Gróf Teleki Ferenc írta Bánffy György feleségéről: „hanem házi udvari szelleme elreppenteni kezdé előbbi nemzeti színünket”²² Palm Jozefának joggal róhatták fel, hogy a német nyelvet, kultúrát és a német színházi együtteseket preferálta. (A kormányzó hitvesének mentségére legyen mondva, a 19. század második évtizedében Kolozsváron kiváló német énekes társulatok fordultak meg.)

Nem csupán a magyar nyelven játszó társulatok kiváltsága vagy kötelessége volt Erdély gubernátorának köszöntése. A magyar színészek kolozsvári működésének szünetében, az 1810-es években a német trüppök is előadással ünnepelték a kormányzó névnapját, 1816 áprilisában például Johann Gerger együttese adta elő Niccolò Isouard *Hamupipőke* című varázssoperáját a „tiszteliteméltó” Bánffynak.²³

Állandó, magyar nyelven játszó társulat híján alapításától, az 1819. esztendő második felétől Kolozsváron a zenetársaság vette át a rezidenciális együttes szerepét, s ezzel együtt pártfogója, Erdély kormányzója felé a hódolat „kedves kötelességét” is. Az intézet megnyitása után alig fél évvel, 1819. december 22-én a zeneiskola tanítványai már nyilvánosan, publikum előtt szerepeltek: fiúk és lányok vegyeskara üdvözölte dalban Bánffy Györgyöt, az egyesület védnökét a születésnapja alkalmából rendezett hangversenyen. A kardal zenei anyaga nem maradt fenn, szövege azonban nyomtatásra került, bevezetője szerint mint olyan mű, melyet a növendékek „igyekezeteknek leg-első bizonyításául, ezen napnak buzgobb meg-tisztelése végett [...] egész mu'sika mellett énekeltek”²⁴

A kolozsvári magyar nyelvű színtársulat plakátja 1820. április 23-án *A borostyánkószorú* című előadás végén tableau-t hirdetett, az allegória feltehetően a kormányzó névnapjához kapcsolható.

19 Tar Gabriella-Nóra a Kolozsvárt előadott élőképek reprezentációs elemeinek vizsgálatakor érinti a Bánffy-kultuszt. A színlap szövegét idézi TAR Gabriella-Nóra, „Élőképek Kolozsváron és Pest-Budán a 19. század első felében”, in *Képes beszéd. Színház- és filmművészeti tanulmányok 2.*, szerk. EGYED Emese, 41–59 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 53.

20 Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, *Bánffy-hagyaték* 1284., 1200., 1297., 1285., 1301. és 1302. dossziék.

21 Élete utolsó előtti hónapjában, 1822 májusában Bánffy György felesége emlékére évente adandó zenés misékre tett ezerforintos alapítványt a kolozsvári Szent Mihály-templom plébániáján. Bánffy-levéltár, 1285. dosszié.

22 Gróf TELEKI Ferencz' *Versei, 's néhány leveléből töredékek*, kiad. DÖBRENTAI GÁBOR (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1834), 216.

23 *Kolozsvári színlap*, 1816. április 24.

24 *Ének*, 1819. Lásd az 1. mellékletet.

A *Hazai s Külföldi tudósítások* kolozsvári levelezője révén értesített arról, hogy 1820 decemberében, Bánffy születésnapja alkalmából Anton Polz Gioacchino Rossini *Tanc-redjából* vezényelt részleteket. Az intézet elkötelezett szándékát jelzi, hogy a kolozsvári Muzsikai Egyesület másik zenetanára, Grosspeter József a Bánffy György tiszteletére 1821. január 6-án rendezett hangversenyre egy „eredeti magyar karéneket” szerzett.

A Farkas utcai kőszínház 1821. március 11-i megnyitásának is volt a gubernátor felé tisztelegő mozzanata: a Muzsikai Egyesület tagjai előadásában felhangzott alkalmi dalmű szövege a kormányzót éllette.

A kolozsvári Muzsikai Egyesület harmadik „Bánffy-koncertje” 1821 decemberében vokális muzsikális akadémia volt, feltehetően szintén az intézeti énekiskolai tanulók közreműködésével.

1822-ben az egyesület méltón búcsúzott pártfogójától, Bánffy emlékére Wolfgang Amadeus Mozart *Requiemjét* adták elő a tagok.²⁵

„Te is, lantra mért víg ének, Bánffyt áldd”

A kultusz muzsikába foglalt helyi megnyilvánulásainak, akárcsak az egyéb „hódoló daraboknak” már keletkezésükkor sajátos a zenei megítélésük. Egy, tárgyalt korszakunknál kissé későbbi, pesti császárlátogatási esemény alkalmával készült mű, Erkel Ferenc és a Doppler testvérek, Ferenc és Károly *Erzsébet* című operájának 1857-es bemutatója apropóján Leopold Alexandr Zellner, bécsi zeneszerző és zenekritikus fogalmazott így:

Az alkalmi művek általában nem tartanak igényt a jelentős művészi érték rangjára – de alapjában méltánytalan is volna, ha a kritika az ilyen produktumokat magasra tett mércével akarná mérni. Ezért a főkérdés itt nem így hangzik: megfelel-e a mű az általános művészi követelményeknek, hanem így: elég tételt-e a különleges célnak, a kitűzött lokális rendeltetésnek?²⁶

A kitűzött helyi rendeltetés során nem csupán nagyszabású zenés színpadi produkciók és koncertek címzettjeként jelenik meg több ízben Bánffy György és felesége neve. Az egyvelegek, muzsikális akadémiaik vagy a prózai darabok betétjeként felhangzó alkalmi művek sora köszöntötte a kormányzót. Forrásaink legnagyobb része kéziratos, másolt kotta, a szerző megjelölése nélkül, helyenként az előadás dátumára vagy az előadó személyekre vonatkozó megjegyzésekkel.

---

25 A Kolozsvárt első ízben felhangzó rekviem előadói között Brassai Sámuel neve is szerepel. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja, *Bánffy-hagyaték*, 1285 dosszié.

26 A *Blätter für Musik, Theater und Kunst* című, hetente kétszer megjelenő zenei, színházi és képzőművészeti közlöny szerkesztőjének írását idézi BÓNIS Ferenc, „Erkel, Mosonyi és Liszt egy bécsi művészeti lap hasábjain”, in BÓNIS Ferenc, *Rákóczi-induló, Kossuth-szimfónia, Székely fonó. Húsz írás a magyar zenéről* 79–92 (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 85.

A legkorábbi, a kutatás számára ismert, Bánffy magyar nyelven üdvözlő karének szövegének szerzője Bolla Márton, a dal az 1790/91-es kolozsvári országgyűlésen hangzott fel a gubernátor nemzeti nyelvű felszólalását követően. Az alábbi részletben a politikai programját legitimizáló kormányzó alakjához már kapcsolódnak a kultusz későbbi nélkülözhetetlen sztereotípiái: a kegyes atya, a fénylő jóság, az adakozás, az állandó, hosszú távú kegyelem.

E' Kegyes Atyának kárvólna rothadás,
Mivelhogy Bánffy György nem lehet senki más,
Kiben úgy fénylene Jóság, 's adakozás.
Kegyelem a' szíve melyben nints változás.²⁷

Az eseményről tudósító Aranka György a zeneszerzőt („a Muzsikában nagy mester” Schreyer Jánost) s az „igen ditsőségesen” éneklő Bánffy, Teleki, Bornemissza kisasszonyokat is említi.

Az Erdélyben magyar nyelven játszó színtársulatok műsorára tűzött előadások anyagaiban nem maradt fenn a gubernátort dicsérő, a 19. század első éveitől datálható alkalmi zeneművek anyaga. Sem a színházi levéltár, sem a könyvtár nem utal meglétükre, a későbbi gyakorlat alapján feltételezhető, hogy ezek a hódolati kompozíciók csak szövegükben voltak eredetiek, s a textust vélhetően valamely ismert kórusmű zenei szövetére alkalmazva adták elő.

A kolozsvári Muzsikai Egyesület legelső nyilvános művészi eseményét védnökének, a kormányzónak ajánlotta. Az 1819. december 22-i hangversenyen előadott két, a Bánffy „úri születése napja buzgóbb tiszteletére” muzsikára alkalmazott kompozíció közül egyik nyomtatásba is került. A zenekar-kíséretes kantáta címzettje a felvilágosult, zeneértő kormányzó volt, a tanítványok és közvetetten az egész Egyesület hódolatát közvetítő alkalmi kompozícióban mégis szinte a feudális korra jellemző művészetpártolói attitűd jelenik meg. (A hangverseny programját és a karének szövegét lásd az 1. mellékletben.)

1.
Fogadd-el hazánk' édes Attya!
Néked szentelt első zsengénket;
Ez a' mi szívünk gyenge áldozattya,
Melyben bé-mutattyuk igyekezetünket.

2.
Szép és kedves érzés egy Atyának,
Midőn gyűgyögni hallja gyermekét;
E fejlő Egyesület' Gyámolának,
Néked zengi rebege első énekét.

²⁷ Idézi DÁVID, *i. m.*, 60–61.

3.
 Örömmel futjuk e' szép pályát
 A' dicső czél felé ohajtozva,
 S ha kedvelted szivünk' áldozatját
 Gyenge igyekezetünk meg van jutalmazva.

Feltehetően ezen a hangversenyen hangzott fel az a hétszólamú ének²⁸, melynek 1819. december 24-re datált partitúrája kéziratban is fennmaradt.

1. kottapélda [Grosspeter József?] *C-dúr karének*, 1819

Andantino

Canto primo
 Freu-de stimt die gold- ne Le- yer im ver- trau ten Kreis al - lein,
 Ö-röm zen - dí - ti meg lan-tunk e mi ke-rü - le- tünk - ben,

Canto secundo

Canto tertio

Tenore primo

Tenore secundo

Basso primo

Basso secundo

28 A Román Akadémia Könyvtára, kolozsvári fiók, Különgyűjtemények, P/131.

im ver-trau-ten Kreis al - lein, wir be - gehn der Ein tracht Fe - yer hei - lig soll dies Fest uns seyn.
 e mi ke - rü - le - tünk - ben, ez in - ne - pi vi - gas - sa - gunk Szent lé - gyen szí - ve - ink - ben.

Az ABAB formájú, strettával zárt rövid kompozíció gyors középrészeiben váltakozva szólóznak a mély szólamok. A vokális szólamok szünetei, valamint a zárás hatütemnyi pauzája hangszeres anyag hiányában is valószínűsíti, hogy zenekari kísérettel mutatták be a művet.²⁹ Magyar szövege³⁰ a német eredeti fordítása:

Öröm zendíti meg lantunk e mi kerületünkben,
 Ez ünnepi vigasságunk légyen szíveinkben.
Refr. Jertek örömkialtásra, nyíljon szánk ezer vivátra!
Solo: Szent kötél az, mily most minket ilyen szépen egyesít,
 Ki tanuló műhelyünket ékesíti, fényljen itt!
Refr. Jertek öröm kiáltásra stb.

A kormányzó látogatása a Muzsikai Egyesület iskolájának „tanulóműhelyében” ösztönzően hatott a fiatal intézet működésére.

²⁹ Az utólag betoldott textusok és a bővülő zenekari apparátus a kompozíció későbbi, különböző ünnepelt személyekre és alkalmakra való adaptálását is jelzi.

³⁰ A különböző kezek másolatai folytán a partitúra és szólamok közti helyesírási eltérések okán a továbbiakban a mai helyesírás és központozás szabályai szerint adjuk közre a kéziratos zene-művek szövegeit.

Bár zenei anyag nem kapcsolódott hozzá, az első Bánffy-koncert ihlette költeményt is idézzük. A *Hasznos Mulatságok* közli az 1819. december 23-án, „A Concert végével széllyesztett Versek” cím alatt „A Haza a Mú'sikai Egygyesülethez” textusát:

Músa – Kar!, látám szemeimmel ékes
Ünneped, hallám szavadat, mit óhajt
Rég az érdem' szűk tetején tanyázó
Tisztes Öregnek.

A' ki már ötven telet is szerentsést
Szerze, 's a' vad Mars dühe, mord üdő, bal
Sors, halál mérget' Tsuda Böltességgel
Töllem el-űzte.

Nagynak áldoztál, 's örömemre a' mit
Századok' sibbadt keze nem teremtett,
Te ölelt karral hamar egyesülve
Ritka vidékem'

Földein magvát remek ügyelettel
Annak el-hintvén mutatod virágja'
Kezdetét már-is, koszorut kötözve
BÁNFFInak abbol.

Hív Kar! E' ditső napon a' Szelidnek
Szentelél oltárt, nagy azért örökre légyen
A' késői Maradék előtt-is
Disze Nevednek.

Az allegorikus szöveg címével ellentétben a kormányzót élteti ugyan, de a zeneművészet erdélyi meghonosítása feletti öröm és meglegedés vagy a szép mesterségek biedermeier ideálja szerint szelidnek érzett muzsika helyi intézetének jelentősége mégis hangsúlyozottan megjelenik a névtelen költő hódolatában.

A Bánffy Györgyöt övező kultusz további alkalmi zeneműveinek szövegei is hasonló hangvételű alkotások. A vokális, jellemzően férfihangot (tenorszólót) és kórust változtatató kompozíciók szerkezetét jól példázza az 1820. december 24-re készült karének, melyet az 1821. január 6-i muzsikális akadémián adott elő a Muzsikai Egyesület. Grosspeter József, az intézet énektanára kompozíciójának szövege nyomtatásban is megjelent. (Lásd a 2. mellékletet.)

Egy Hang Nap Hóld* Néked fejet hajta
BÁNFFY! Ma, méltán-is – mert
Míg érdemid' fényre rajta
Világít – homályt nem ismert.

Kar Nézd, Hazánk' rég tisztelt Attya
 Hálával telt Kebelünk'
 Milyen bájló érzés hattya!
 Mi-is hiven tisztelünk.

Egy Hang Érted Nagy, kis, Gazdag, árva
 Egyképpen sohajt – oh Ég,
 Bár Kegyed ma lenne tárva,
 Érte lám annyi sziv ég.

Kar Te-is Lantra mért vig Ének
 BÁNFFYt áld, hogy Hazánkra
 Még ragyogjon Életének
 Bóldogító sugára!

*Erdély czimerében áll, a Poéta a' részt egész helyett veszi.

A karének egy szakaszának kóruszólama fennmaradt; a zeneszerző, Grosspeter autográfja (lásd a 3. mellékletet). A töredékes anyag alapján ehelyütt is majdnem recitativszerű, *Maestoso* tempójelzésű szólóra és hangszeres kíséretre is következtethetünk.³¹

Az íráskép és a zenei szöveg szempontjából ugyancsak Grosspeter nevéhez köthető az a négyszólamú, hangszeres előjátékkal és posztlúdiummal ellátott alkalmi karének, melynek egyik szólamán az 1821. jún. 16-i dátum szerepel.

31 Román Akadémia Könyvtára, kolozsvári fiók, Különgyűjtemények, jelzete P/43.

2. kottapélda [Grosspeter József?] *G-dúr karének*, 1821

Andante

Canto primo
Min-den szép est - vék ó - rá - i oh be kel - le - me - te - sek,

Canto secundo

Canto terzo

Basso

Szép és ked - ves ez a ma - i min - den ne - mes lé - lek - nek.

Minden szép estvék órái oh be kellemetesek,
 Szép és kedves ez a máii minden nemes léleknek,
Solo: Kellemeit nagygyá teszi innepünk ezen helyen, s ezen szép gyülekezet.
Solo: Boldogok lészünk, ha vérszi kedvesen énekünket és igyekezetünket.
 Oh, Apolló, kedvezz ma, oh, Apolló, kedvezz ma!
 Vezérelid harmóniánkat, hogy tisztelt hallgatóink légyenek pártfogóink.
 Járjuk jó kedvvel pályánkat, édes itt a fáradtság,
 Jutalmazza majd munkánkat lelki csendes boldogság.

A Muzsikai Egyesület egy későbbi, átadási jegyzéke tanúskodik arról, hogy Anton Polz és Grosspeter József után Heinisch József színházi karmester is komponált a gubernátor tiszteletére. Az 1830-as, az intézet kottáit is nevesítő irat két utolsó bejegyzése szerint a Muzsikai Egyesület zenei anyagai között megtalálható volt Heinischtől egy *Névnapi köszöntő* (*Namensfeyer*) partitúrája, valamint a Bánffy születésnapjára írt kó-

rusmú. Utóbbi vélhetőleg nem adták elő, erre utal a „bémutatjuk” bejegyzés a szólamanyag mellett.³²

A kolozsvári zenetársaság muzsikával búcsúzott védnökétől: az intézet tagjai vélhetően közreműködtek a Bánffy György temetési pompáján előadott gyászénekekben (az alkalmi kompozíció szövegét lásd a 4. mellékletben).

Utóhang

Bánffy György 1822 júliusában bekövetkezett halála pártfogolt intézménye, a kolozsvári Muzsikai Egyesület sorsát is döntően befolyásolta. 1822 szeptemberében vette át a néhai gubernátor helyét báró Jósika János, aki Erdély elnöki tisztségével a Muzsikai Egyesület védnökségét is „megörökölte”. 1822. november 26-án Jósika János beiktatását ünneplő előadást tartottak a színházban, melyen a báró ifjúkori fordításában játszották a *Themistoklest*. Ez alkalommal a Muzsikai Egyesület karéneket adott elő, verseket szórta le, egy képletben pedig a balról lesuhant Bánffy-címer helyett a Jósika-címer emelkedett jobbról a haza egére.³³

Jósika János szerepe a Muzsikai Egyesület pártfogójaként azonban elődjéhez mérve csekély volt. Belső viszályok és Hollaki Antal intézeti elnök kudarca a színház bérletét illetően azt eredményezték, hogy 1823 végén, a hivatalos jelentés kibocsátása után megszűnt a művészetoktatási intézmény működése. Tevékenységének 1828-as újraindulását követően a kolozsvári Muzsikai Egyesület, majd Conservatorium, a későbbi Zenekonzervatórium fenntartotta alapítása hagyományát, és 1834-ben ismét Erdély kormányzóját kérte fel pártfogónak. Habsburg-Estei Ferdinánd főherceg rövid elnöksége alatt éves adományaival támogatta az intézetet.

A reformkor polgárosodó erdélyi társadalmában a Muzsikai Conservatorium vezetősége már nem egyetlen személytől, protektorától várta a „legkegyelmesebb felsőbb megerősítést”. Az 1830-as évektől az intézet arisztokrata elnöke, „minden szépművészeti intézetek pártfogója”, gróf Mikes János fáradhatatlanul igyekezett állandó, intézményi támogatást kieszközölni Kolozsvár városától, az erdélyi Országgyűlés rendjeitől, majd az államhatalomtól.

Erdély és Magyarország legkorábbi, magyar tannyelvű, nyilvános zeneoktatási intézménye 1819-es létesítése után hatvan évvel nyert állami támogatást. Zenei együttese azonban még évtizedekig együttműködött a színházi társulattal, több ízben alkalmi közöntsők, ünnepi műsorok előadásában is. A Bánffyéhoz hasonló zenei kultuszt azonban – a társadalmi változások és az intézet állapotának konszolidálódása következtében – nem folytatott többet a kolozsvári zenei egyesület. Az uralkodó hatalom iránti lojalitás (zenei) kifejezésének már egyre kevesebb alkalmat szentelt az erdélyi város polgársága.

³² Román Akadémia Könyvtára, kolozsvári fiók, *Átadási jegyzék* (kézirat), jelzete MsU2450.

³³ Idézi FERENCZI, *i. m.*, 300.

2

Egy kar ének fog elé adódni — a' mely Eddy Ország' nagy érdemű
 Gubernátorának, és a' Muzsikai Egyesület' kegyes Protectorának Méltóságos,
 Geóff BÁNFYI GYÖRGY Úr, ő Excellenciájának, Uri Születése nap-
 ja' buzgóbb tiszteletére a'hoz alkalmaztatott Muzsikával készített.
 1ster. A' Forte Pisanon jótudatni fog egy Rondo, négy kézzé készítve Mo-
 cheleztől.
 2ster. Énekeltenik egy Soprano Ária, az úgy nevezett Tancredt Operából.
 3ster. Rosinittól való Ouverture az úgy nevezett Italiana in Algerie Ope-
 rából fog adati.
 4ster. Egy Quartet négy Sopránóval fog énekelteni; Das Unterbrochene
 Opfer-Fest nevű Operából.
 5ster. A' Muzsika Bé-fesztentik egy Karénnel, mely hasonlít a' Muzsikai
 Egyesület' fennebb tiszelt kegyes Protectorának; buzgóbb tiszteletésére
 egész Muzsikára alkalmaztatott.

1a. A kolozsvári Muzsikai Egyesület első nyilvános hangversenyének műsora, 1819. december 22.

3

É N E K.

Melyet, a Kolozsvári Muzsikai Egyesület, által, ezen folyó 1819-iki
 Esztendőben, Jánusnak és március hónapjait Muzsika Okolából egy-
 nehány trófea, a' János, Eddy Ország' nagy érdemű GU-
 BERNÁTIUSKának, a' Muzsikai Egyesület' kegyes Protectorának, Uri
 születésnapja' tiszteletére, igyekzetünk legelső bizottságól, Uri
 emeltek, buzgóbb megismerése végett Kariton havának 22-ik napján,
 Róbert Száliban tartott Muzsikális Academia' alkalmasodásával,
 a'hoz alkalmaztatott egész műsokra mellott énekeltek.

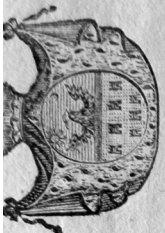
1.

Fogaddal Hazánk és Attyánk
 Néked szemelt legelső zengőnket;
 Ez a' mi szívünk kezdő dőlőzatyá,
 Meljében be-mutnyunk igyekzetünket.
2.

Szép és kedves ézés egy Attyánk,
 Midőn gyogyogni halj gyermekét;
 E' feljő Egyesület' Gyámoltának
 Néked szegi rebogyó első Enkedét.
3.

Ohommal fúnyk a' szép pályát,
 A' dűsö cse-főlé dűjőzva,
 S' ha kedveltet szívünkűnk dőlőzatyá,
 Gyenge igyekzetünk még van jutalmára.

1b. Ének. A kolozsvári Muzsikai Egyesület első nyilvános hangversenyén Bánffy Györgynek ajánlott karének szövege, 1819. december 22.

Egy Hang. Nap Hóld * Néked fejet hajta
BÁNFY! ma, méltán-is — mert
 Míg érdemid¹ fényre rajta
 Világít — homályt nem ismert

Kor. Nézd Hazánk' rég tisztelt **Attya!**
 Hálával telt Kebelünk'
 Milyen bájosló érzés hattya!
 Mi-is hiven tisztelünk.

Egy Hang. Érted Nagy, kis, Gazdag, árva
 Egyképpen sohajt — óh Ég
 Bár Keyed ma lenne tárva!
 Érte lám annyi szív ég.

Kor. Te-is Lantra mért vig Ének!
BÁNFY! áld, hogy Hazánkra
 Még ragyogjan Életének
 Böldogító sugára!!

* Erdély' Czámereben áll, a' Posta a' részt egész helyett veszi.

2. (...) **Bánffy György** (...) születése napjára (...) a **Muzsikai Egyesületnek** (...) kegyelmes protectorához verse foglalt s muzsikára alkalmaztatott tisztelet hódolása.

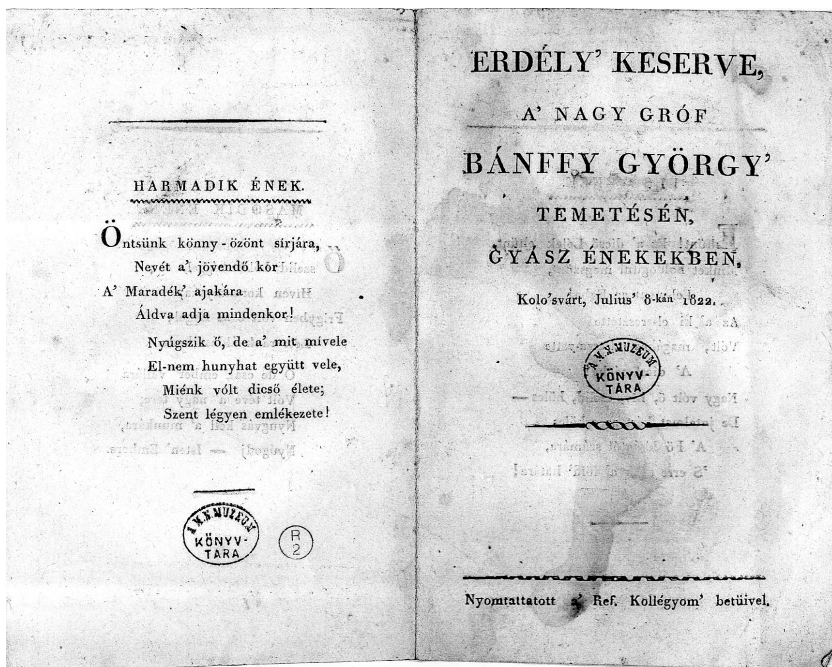
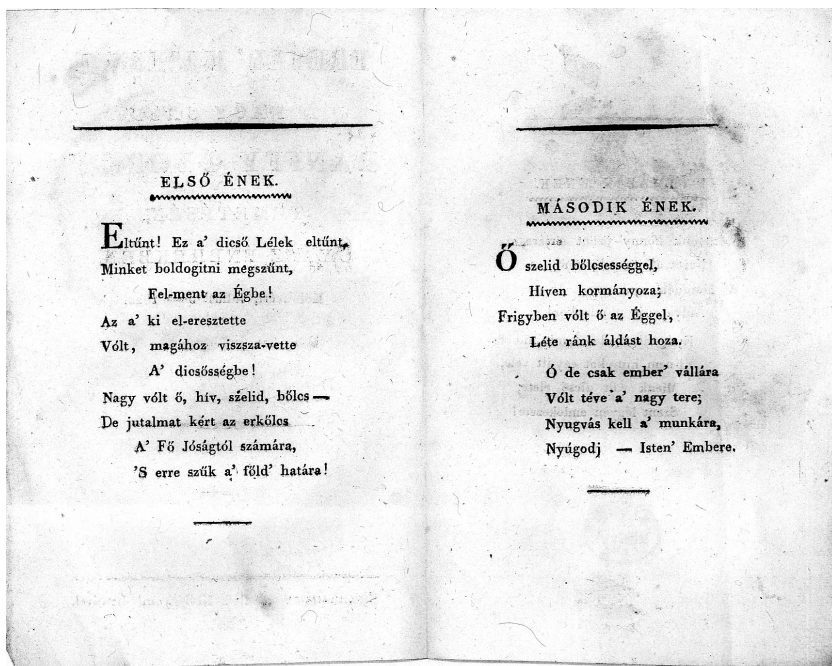
Karének szövege, 1820. december 24.

Carole *Carole* *Carole*

Carole *Carole* *Carole*

Nézd karánál oly
 he-tilt álltya hálával telt Ébe-
 lünk
 Milyen bájosló érzés
 hatja nu is messen Évek te
 lünk mi is messen Évek te lünk
 nu is messen Évek te lünk mi is
 messen messen Évek te lünk mi is
 messen Évek te lünk mi is messen
 Évek te lünk

3. [Grosspeter József?] Karének, II. szólam

4. Erdély' keserve a nagy gróf' Bánffy György' temetésén, gyász énekekben.
1822. július 8., Kolozsvár

AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS FOKOZATAI

Solemnia – egy kis-honti tudós társaság

Az 1807-es országgyűlés heves indulatokat kiváltó nyelvi vitái után a bécsi udvar úgy vélte, hogy hasznos lehet a magyar írók gondolkodásának feltérképezése, ezért 1808 márciusában egy provokatív pályázatot hirdetett a tübingeni Cotta Könyvkiadó nevében.¹ A beküldött pályamunkákban arra a kérdésre várták a választ, hogy vajon lehetséges-e a magyar nyelv hivatalossá tétele Magyarországon. A pályaművek beküldési határidejéül július végét jelölték meg. A bécsi kormánykörök a közvélekedés kipuhatólása mellett egyéb számukra fontos hozadékaikat is remélték a kiírásnak. Egyrészt feltételezhatték, hogy a beérkező pályamunkák egy része tételesen kimutatja majd a magyar nyelv alkalmatlanságát, másrészt a vállalkozás azzal a lehetőséggel is kecsegtetett, hogy a tudományos vagy az irodalmi köntösbe burkolt, de valójában politikai célzatú írások leleplezik magukat az írókat, s így nyomára vezethetnek az esetlegesen formálódó rebellis szervezkedéseknek. A pályázók éberségének elaltatására kiváló megoldásnak mutatkozott a kiírásnak az a körülménye is, hogy a pályázatot „egy magyar hazafi” adománya tette lehetővé. A pályázaton eredményhirdetés végül nem lett, a beküldött pályaművek elsüllyedtek a bécsi titkosrendőri levéltárban, amelynek nagy része – a pályázati anyag is – a 20. század elején, a húszas években elpusztult. Így a beérkezett pályamunkákról nem sokat tudunk, mivel névtelenül, jelígen kellett beküldeni, német vagy latin nyelven. Tehát nagyon nehéz utánakeresni, hiszen műcímet egyáltalán nem ismerünk, a szerzőkről is csak Heinrich Gusztáv 1916-os listája áll rendelkezésünkre. Mégis érdemes további nyomozásokat folytatni, hiszen máig nem ismert összefüggésekre lehet bukkanni akár a pályázók listájának böngészésekor is.

A tübingai pályázat huszonegy résztvevője közül feltűnő, hogy csaknem a fele – kilenc fő – felföldi vármegyéből, a mai Szlovákia területéről származott. Kettőn Gömör és Kis-Hont vármegyéből (Holko Mátyás és Fejes János), kettőn Szepes vármegyéből (Genersich János és Smith Armand Wilhelm), hárman Trencsénből (Legéndy János, Plachy András és von Neustädter), és ismét kettőn Zemplénből (Kazinczy Ferenc és

¹ A pályázat kiírásának körülményeiről lásd HEINRICH Gusztáv, „Bevezetés”, in *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916), 1–34; valamint WERTHEIMER Ede, „Az 1807. évi magyar országgyűlés”, *Századok*, 30 (1896): 293–309, 394–412.

Schihulissky József). Valamennyien protestánsok, többségükben lutheránus vallásúak, gyaníthatóan ismerték is egymást.

Közülük ketten szorosabb kapcsolatban álltak egymással, a két kis-honti, Holko Mátyás és Fejes János.² Kettejük közül Holko az idősebb (1757. február 9.–1832. július 20.), evangélikus lelkész lett Alsó-Székelyen, majd Rimabányán. Fejes János (1764. július 2.–1826. március 16.) jogi tanulmányai után vármegyei hivatali állása mellett az evangélikus egyház világi segítője, a kis-honti esperesség felügyelője lett. Székelyekhez ő is kötődik, édesapja, a neves jogtudós Fejes György született itt. Az ő kettejük kezdeményezésére jött létre az egyik legkorábbi irodalmi-tudományos társaság 1808-ban, éppen a tübingeni pályázat évében. A társaság létrejöttének apropója a kis-honti könyvtár megalapítása volt, amelyet ez év szeptemberében hoztak létre Székelyen. Ezért minden év szeptember 13-án összegyűltek a társaság tagjai, fölolvasták egymásnak műveiket, amelyeket aztán a következő évben nyomtatásban is kiadtak. A kiadványnak ugyanaz volt a címe, mint a társaságnak: *Solennia memoriae anniversariae bibliothecae Kis-Hontanae evangelicorum A. c. publice in Alsó Székelyen*. Az átlagosan hatívnyi terjedelmű (nagyjából 90–120 oldal közötti) könyvecskék évente jelentek meg a tagok munkáival négy (latin, magyar, német, szlovák) nyelven. Ezek közül is a leggyakrabban használt nyelv a latin, a legkevésbé használatos pedig a magyar. A társaság többnyire a környék evangélikus lelkészeiből állt, a világi segítőkkal kiegészülve. A tagságról nincsenek pontos adataink, a két alapítón kívül (akik latin, magyar és szlovák nyelven írtak) csak az évkönyv szerzőit sorolhatjuk fel: Chalupka János (a készmárki ev. líceum tanára, breznóbányai lelkész – latin, magyar, német és szlovák nyelven), Czener András (kis-honti esperes, székelyi lelkész és könyvtáros – latin és szlovák nyelven), Fizek János (a tiszolci ev. iskola tanára – szlovák nyelven), Földváry Miklós (táblabíró – magyar nyelven), Gál György (rahói lelkész – latin nyelven), Haluschka Mátyás (rimakokovai lelkész – latin és szlovák nyelven), Hoznek János (osgyáni gimnáziumi tanár – latin nyelven), Kolbenheyer Mihály (kis-honti esperes, nyustyai lelkész – latin, magyar és német nyelven), Kollár Sámuel (cserencsényi lelkész – latin nyelven), Kortsek János (nyustyai lelkész – latin és szlovák nyelven), Krmann János (kraszói lelkész – latin és szlovák nyelven), Kubinyi Péter (táblabíró, királyi tanácsos – latin nyelven), Laurentzy (Laurenczy) János (székelyi lelkész és könyvtáros – latin és német nyelven), Lipták István (pongyeloki lelkész – latin nyelven), Mocsáry Antal (nógrádi főszolgabíró – magyar nyelven), Pekár István (kis-honti esperes, rimakokovai lelkész – latin és magyar nyelven), Schramko Péter Pál (klenóci lelkész – latin és német nyelven), Schulek Mátyás Gáspár (tiszolci lelkész – német és szlovák nyelven), Steigel (Staygel) Mihály (rimabrezói lelkész – latin és szlovák nyelven), Szabó Mihály (székelyi lelkész és könyvtáros – latin nyelven), Szepessy János (a tiszolci ev. iskola tanára – latin és szlovák nyelven), Valentinyi Dániel (rahói lelkész – magyar nyelven), Valentinyi János (nógrádi

² A nevek írásánál a magyaros alakot használtam, noha mindnyájan több nyelven írtak, és nevük többféle változatban is előfordul a szakirodalomban (pl. Matej Holko, Johannes Fejes).

alesperes, sziráki lelkész – magyar nyelven). A társaság továbbá kapcsolatban állt olyan jelentős személyekkel is mint a történettudós Bartholomaeides László, Cházár András vagy az irodalomtörténet-író Wallaszky Pál.

Az éves ünnepeken előadott munkák nem mind kerültek kinyomtatásra, ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a nagyon hosszú munkákat nem olvasták föl, csak nyomtatásban közölték. Ezért a kötetek végén többnyire találhatunk a tartalomjegyzéken túl egy további listát, amelyben a többi fölolvastott, ám ki nem nyomtatott munkát sorolják föl (*Praeterea Lectorem* címmel). Az első szám már háromnyelvű volt (latin, magyar és szlovák), ez a soknyelvűség a társaság kiadványaiban végig, 1842-ig megfigyelhető. A leggyakrabban választott vagy használt nyelv a latin, egyrészt, mivel ez a tudományok nyelve, ezen lehet világosan és pontosan fogalmazni, másrészt a különböző anyanyelvű tagok között ez lehetett a mindenki által értett közlekedőnyelv. A legritkábban a magyarral és a némettel találkozhatunk. A magyar nyelv választása főként személyfüggő, egyes tagok használják. A legkorábbi Pekár István, aki az első számba is írt, azután pedig a húszas években találkozhatunk magyar nyelvű munkáival. Szintén korainak mondható Mocsáry Antal működése, ő a tízes és húszas évek fordulóján írt kizárólag magyarul. A húszas években jelentek meg Földváry Miklós munkái is, ő is csak magyar nyelven írt. Kicsivel későbbi Kolbenheyer Mihály, aki három nyelven munkálkodott, hasonlóan Chalupka Pálhoz, aki a legsokoldalúbb a nyelvhasználat terén, ő mind a négy nyelven publikált. Időben végezettel a Valentinyieket kell megemlíteni, akik magyar nyelven írtak. Valentinyi Dániel írásainál már érződik a negyvenes évek elejének nyelvi változása, tudatosan magyarabb lesz a *Solennia* is, az utolsó 1842-es számban már három magyar nyelvű munka is helyet kapott, és a meg nem jelent, ám fölolvastatott művek indexe is magyarul készült már. A korábbi időszak nyelvválasztásainál látszik, hogy a magyart a kevésbé tudós elmék választják: az a néhány világi tag, akik kizárólagosan használják ezt a nyelvet, míg a papi végzettségű többség többnyelvű.

A társaság munkájáról két országos jelentőségű folyóirat is tudósít: 1826-ban a *Tudományos Gyűjtemény* és 1829-ben a *Felső Magyar-Országai Minerva*. A *Tudományos Gyűjtemény* tizedik évfolyamának negyedik számában jelent meg egy hosszú ismertetés – közvetlenül Berzsenyi versformákról szóló értekezése után – a *Hazai Literatura* rovatban, amelynek apropója az éppen aktuálisan megjelent *Solennia*-szám volt az 1825-ös ünnepség eredményeképpen. Szerzője a szintén evangélikus lelkész-irodalmár Edvi Illés Pál volt, rendkívül elismerőleg szól a társaság munkájáról és tudományos kedvéről, mindössze annyi kritikát fogalmaz meg, hogy jó lenne, ha több magyar nyelvű tanulmány látna benne napvilágot.³ A *Felső Magyar-Országai Minerva* ennél egy kicsit szűkszavúbb, viszont jóval kritikusabb, méghozzá ugyanazt a kritikát fogalmazza meg, csak sokkal hangsúlyosabban. Ebben az esetben is egy aktuálisan kiadott kötet szolgál a tudósítás alapjául, az 1828-as ünnepségé. Az írás szerzője nem kisebb ember,

3 EDVI Illés Pál, „A kis-honti ev. gyülekezet könyvtáráról”, *Tudományos Gyűjtemény*, IV. sz. (1826): 100–104.

mint Kubinyi Ágoston, Kazinczy és a pesti kör barátja, a későbbi akadémia tagja, a Nemzeti Múzeum majdani igazgatója, számos alapítvány és tudományos társaság aktív tagja. A folyóirat ötödik évfolyamának negyedik könyvében olvasható a cikk. Kubinyi beszámol róla, hogy nem újdonságként olvasta ezt a kiadványt, ismerte már a korábbiakat is, örömmel tapasztalván, hogy

szomszéd Esperestségünk' Evangelicus Lelki-pásztorai, nem tsak azt végzik, a' mi szoros kötelességek, de ezen kívül a' tudományokat kedvellén, azokat előmozdítják, 's hasznos intézetjek által, tudományos tűzőket gerjesztik: sőt kedves Magyar Hazám lakosiban-is, buzdítván azokat, élesztik.⁴

A következő majdnem egy oldalon aztán, mintha visszalépnénk az időben vagy három-négy évtizedet, a 18–19. század fordulója nyelvi vitáinak a hangjára ismerhetünk, a szerző a korábban már számtalanszor megfogalmazott érveket és nehézségeket hozza elő újra. Nevezetesen, hogy József császár óta mennyit fejlődünk a tudományokban, mennyi tudományos könyv és időszaki kiadvány, folyóirat jelent meg (ezeket föl is sorolja), mégsem tudunk úgy haladni a tudományokban, ahogy az angolok vagy franciák, mivel nemzetünknel még mindig divatban van, hogy a sok idegen nyelv tanulásával vesztegetjük el az időnket.

Vallyon nem jobb volna-e? kedves Hazánkban-is, Karolina Augusztia Felsőes Császárnénk' Erdélyben tett Nemzeti nyelvünket becsülő illy világos kinyilatkoztatása szerint: „Idegen nyelvet tanulni nem kötelesség, a' hazai nyelvet nem tudni szégyen!” ha magyarul jól tudnánk, 's e' mellett egy vagy más tudós nyelvet tanulnánk. – Azt tartom kedves Olvasóim, hogy így a' tudományokban tovább haladnánk. Tisztelem én a' Kis-Honti Solenniák kiadóinak igyekezetöket, tisztelem kiterjedett olvasásokat, 's elesmérem munkájok hasznát-is; de vajmi kívánatos lenne, hogy ha ezen munkácska inkább egy, vagy legfellebb két nyelven íratatnék, mint fájdalom négyen.⁵

Néhány javaslata is van, hogyan lehetne jobbá, olvasmányosabbá tenni a folyóiratot, különösen hasznos lenne, ha elfogadnának „tudós Hazánkfijai a' Kis-Honti Esperestségen kívül másutt írott, 's kivált Magyar munkákat-is, olykor egy kis Poesist, hogy az egész annál kedveltetőbb, 's mulatságosabb lehessen, e' mondás szerént: »varietas delectat.«” A végső konklúziója az, hogy ha mindezeket megfogadják, akkor nemcsak hatívnyi, mint eddig, hanem akár négyszer annyi munkájukra is találnának előfizetőket.⁶

A *Solennia* szerzői közül a két alapítóról tudjuk, hogy indult a tübingeni pályázaton. A pályaművek szövegének utólagos kinyomozása nem könnyű feladat, ám Fejes János

4 KUBINYI Ágoston, „Hazai Literatura”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 5., IV.sz (1829): 952–954.

5 *Uo.*

6 *Uo.*

esetében feltételezhetjük, hogy nagy valószínűséggel az egy évvel korábban Pesten kiadott munkáját adhatta be.⁷ Kazinczy a saját pályamunkájában vitázik is vele.

Holko Mátyás pályázatáról nem sokat tudunk, Heinrich kiadásából annyi derül ki, hogy latin nyelven adta be munkáját. A nyelvkérdéssel kapcsolatos gondolatairól azonban mégiscsak némi képet alkothatunk, mivel a *Solenniában* számos írása megjelent. Az 1826. szeptember 13-án előadott beszéde a magyarországi ifjakhoz szól a magyar nyelv tanulásáról. *Oratio ad Juventutem Hungaram de Studio Lingvae Hungaricae cum Studio Lingvae Latinae, ejusque Classicorum Autorum conjugendo; propulsandoque contemptu et odio Concivium diversas Lingvas loquentium, utpote ad provehendam culturam Lingvae Hungaricae summe necessariis remediis* olvashatjuk a kissé hosszúra nyúló címben, amely szinte tartalmi összefoglaló is egyben.⁸ Tehát a magyar nyelv tanulását feltétlenül a latin nyelv tanulásával együtt ajánlja, felsorolva a klasszikus szerzőket. Továbbá ebben a beszédben megmutatja Holko, hogyan hársítsuk el a különböző nyelveket beszélő polgártársak megvetését és gyűlöletét, valamint hogy mik a magyar nyelv művelésének előrehaladásához a szükséges orvosságok. Holko érzékelt – és beszédének apropója is ez lehetett –, hogy 1825–1826-ra tényleges változások indultak el végre a nyelvügy esetében is (elegendő csak felidézni Széchenyi 1825 novemberében történt felajánlását a nyelvet standardizáló tudós társaság felállítására), a reformkor minden téren érezte hatását. A szerző szövegét azzal kezdi, hogy az utóbbi években fölvirágozott a magyar nyelv szeretete hazánkban, különösen ott, ahol elhanyagolt volt, és a német elnyomta, merthogy azok, akik a többiek előljárói voltak, nemcsak nyelvükben, hanem ruházatukban is németnek akartak látszani.⁹ Lehetséges, hogy akár magára Széchenyi Istvánra (és az őt követő fiatal arisztokratákra) is utalhat ezzel a mondattal, hiszen a mágnások voltak azok, akik korábban elhanyagolták anyanyelvüket, most mégis az egyik legfontosabb család sarja tett nagyon komoly támogatási ajánlatot az akadémián keresztül a magyar nyelv ápolására.

Holko a józsefi időszak tárgyalásával folytatta beszédét, amelynek elemzése során egészen újfajta és meglepő megvilágításba helyezte annak eredményeit. Lelkes jozefinistaként még az 1784-es nyelvrendeletet is pozitív döntésnek értelmezte a magyar nyelv elősegítésében – bármily furcsán hangozzék is mindez. Holko szerint II. József azt is elérte akarata és ellentétes szándéka ellenére, hogy a magyarok újra magyar ruhába bújtak, és a bíróságoknál, miután a magyar nyelvet kitiltotta, életre hívta azt. Mert

7 Joannis FEJES, *De lingua, adminiculis et perfectione ejus in genere, et de lingua Hungarica in specie* (Pest: Eggenberger, 1807).

8 Matthias HOLKO, *Oratio ad Juventutem Hungaram*, Solennia XVIII. Memoriae Anniversariae Bibliothecae Kis-Hontanae Publicae Senioratus Evangelici A. C. die 13. Septemb. Anno 1826. Al-só-Szálnokini celebrata (Pest: Matthiae Trattner de Petróza, 1826), 109–120.

9 „A pluribus jam inde Annis evigilavit in Patria nostra amor Lingvae Hungaricae, maximeque incensi sunt animi gentis Hungaricae studio ejus tum, ubi maxime neglecta, et per Lingvam Germanicam quasi oppressa prostrataque jacuisset. Ubi paene exulabat ex aulis, circulis, et ore, nobilissimorum Civium Hungariae. Dum jam prope omnes, qui aliis praestabant, non solum lingua, sed veste quoque Germani videri volebant.” *Uo.*, 111.

gyakran mesesik, hogy az emberek javaikat csak akkor fedezik föl, amikor elveszítik.¹⁰ Tehát a kötelező német nyelv ellen létrejövő tiltakozást József érdemének tekintette, mivel így a nyelvrendelettel – közvetve – a magyar nyelv fejlődését támogatta. Holko ezután rámutatott, hogy valóban, ettől az időtől fogva a magyarok minden követ megmozgattak és fáradhatatlanok voltak ebben a munkában, aminek következtében már láthatók ennek gyümölcsei és tapasztalható a magyar nyelv előrehaladása. Megjegyzi, hogy legutóbb a pozsonyi országgyűlésen „hazánk válogatott férfiúi” vállalták a nemzeti nyelv gondjának fölkarolását, s úgy határoztak, hogy „üdvös rendelkezésekkel és nemes nagyvonalúsággal” előmozdítják a magyar nyelv ügyét, s ezért bevezetik „az iskolákba, templomokba”, végeredményben „minden polgártárs ajkára” eljuttatják, „s egyszersmind a magyar tudományos akadémia megalapításával teszik föl a koronát” erre az elhatározásra.¹¹ Itt már egyértelműen kimondta, hogy az 1825-ös első reformországgyűlés hatására született meg ez a beszéd is. A bevezető rész ezzel véget ér és Holko rátér mondanivalójának lényegére.

A magyar ifjúsághoz szólván rámutatott, hogy a nyelv kiművelésével az aranykor eljövételét remélhetik majd. Ám időközben azok, akik a magyar nyelv tanulását szorgalmazták, duplán vétkeztek: egyrészt elhanyagolták a latint, azután pedig lenézték hazánk más nemzeteit és azok nyelvét. Sokan azt hiszik, hogy elég a magyar nyelvet tudni, és akkor már minden tisztség elérésére nyílt útjuk van. De nem ám! Más nyelveket is tanulni kell, különösen a latint, hogy eleganciája, súlya, ragyogása, szépsége is legyen a nyelvnek.¹² Holko a beszéd további részében a latin nyelvet dicsérte, megpróbált a hasznosságára rávilágítani. Egy helyen például Wielandot idézte, aki azt mondta, hogy Cicerótól tanult meg németül. A magyar ifjoknak is ezt a kitaposott utat kell követni a saját nyelvük és erényeik kiművelésében. Az angolok is azért jutottak olyan sokra, mert

10 „Josephus autem II-dus fuit Vir ille mirabilis, qui prouti alia multa eximia inopinataque praesentit, sic Hungaros quoque, licet invitus et contrarium intendens, veste Hungarica induit, et Lingvam Hungaricam e Foris Judicariis proscribendo, in vitam revocavit. Prouti namque fieri solet, ut bona sua homines tum solummodo ubi amittunt recte cognoscere aestimareque incipiant.” *Uo.*, 111–112.

11 „Ab hoc inde tempore, in hac excolenda perficienda promovendaque, omnem moverunt lapidem, unde indefessi hujus studii, eximios sane fructus et progressus Lingvae Hungaricae cum voluptate cernimus. Nuper autem lectissimi Patriae nostrae Viri, Posonii Comitiae agentes, Lingvam quoque Nationis suae cura sua amplexi, saluberrimis Statutis, et generosa Liberalitate provehere, in Scholas, Templis, et ora omnium Concivium suorum inducere, simulque Academia Scientiarum Hungarica coronare, decreverunt.” *Uo.*, 112.

12 „His auspiciis Tu Juventus Hungara, accedente Tuo quoque amore et studio recte excolendae perpoliendaeque Lingvae Tuae vernaculae, aurea illius tempora sperare videreque poteris. Interim penes omnem hanc contentionem, amorem, studiumque, quo inflammati sunt animi Hungarorum erga Lingvam suam, multos duplici ratione peccare, et nimio, ne dicam praecipiti, eam promovendi studio, communem illius amorem, atque culturam impedire animadverto, nempe; Hos penes culturam Lingvae Hungaricae, negligendo studio Lingvae Latinae: Illos despiciendo, aversando, et contemnendo alias Nationes Patriae nostrae, eorumque Lingvam. [...] Qui ad consequendam doctrinam, nomen, atque gloriam sufficere sibi putant cognitionem solius Lingvae Hungaricae, et si hac dari possint, sibi jam apertum esse aditum ad quaevis munia et honores in Patria sua. Sed nolite credere O Juvenes! [...] per studium aliarum Lingvarum, inprimis autem Lingvae Latinae, debitam elegantiam, gravitatem, nitorem, et pulchritudinem consequatur.” *Uo.*, 112–113.

klasszikus neveltetésük volt, és a magyarok sem jutottak volna erre a fokra, ha más nyelvek nem segítették volna őket. Ha elhanyagolják a latint, nem fogják érteni 700 év törvényeit.¹³ Holko a külföldi példákat – Wielandot és az angol államférfiakat – Friedrich Thiersch német filológus-tanár 1826-ban kiadott *Ueber gelehrte Schulen, mit besonderer Ruecksicht auf Bayern* című munkájából vette át. A fejlett európai nemzetek mellett a latinra mint a törvénykezés nyelvére való hivatkozás is bevett toposz volt már a nyelvügy történetében.

A beszéd további részében főként arra mutatott rá Holko, hogy már általános dolog a többi népet és nyelvét megvetni és gyűlölni, s ez nem kevesek lelkébe fészkelte bele magát. Holott nincs olyan, aki ne gyámolítaná a magyar nyelvet, aki jó polgára hazájának. Viszont Magyarországon különböző népek vannak, akik különböző nyelveket beszélnek, s akikre ugyanazok a törvények vonatkoznak.¹⁴ Holko a továbbiakban – feltehetően a saját tapasztalataira vagy érzelmeire támaszkodva – hosszan beszélt arról, hogy nem szabad megvetni és lenézni a más nyelveket beszélő honfitársainkat. A Hungarus elnevezés és fogalom mellett – amely ekkoriban még élő fogalom volt – megjelenik nála egy új kifejezés, a *Hungarismus*, amelyet Holko Mátyás magyarságtudat-értelmeben használ.¹⁵ Fölteszi azt a kérdést is, hogy miért lenne jó, ha mindenki magyarul beszélne. Talán árt a magyar nyelvnek az a sok ember, aki törve beszél a magyart? Bárcsak az országgyűlés tagjai arra is figyelnének, hogy ezt a betegséget, a gyűlöletet kiirtsák az államból. Majd a jól bevált antik példát hozza fel: a rómaiak nem kényszerítették senkit sem, hogy megtanulja a nyelvüket.¹⁶ Érdekes dolog, hogy ennél a résznél

13 „Wieland admiranti cuidam stili sui elegantiam, respondit: »Se ex Cicerone didicisse Germanice scribere, ipse autem Cicero didicit a Graecit.« [...] Et Vos igitur, si in cultura Linguae et Sermonis Vestri feliciter versari et progredi cupitis, hanc tritam regiamque viam ingredi oportet. [...] Dum Fridericus Thiers ex quodam Anglo quaesivisset: Vbinam quaearendum sit principium, seu fundamentum tanti progressus Reipublicae Anglicanae, hic extemplo reposuit: »In nostra classica educatione« h. e. in nostro a teneris antiquorum classicorum Auctorum studio. [...] Adhaec scitote: *Magyaros* necdum suam lingvam ad tantum gradum perfectionis evexisse, ut sine adminiculo et subsidio aliarum lingvarum, in cultura ingeniorum et scientiarum feliciter progredi possint. Neglecta porro Lingva Latina, non intelligent patrias per septem secula latas Leges, et rerum partiarum Scriptores.” *Uo.*, 115–117.

14 „Ad illiberale illud, turpe, noxium, detestandumque odium et contemtum diversarum adinvicem Nationum atque Lingvarum, quod non paucorum animos insedit. Amare, fovere, colere Hungarum Nationem, Lingvam suam vernaculam, quis verus Patriae nostrae Civis non probet, non laudet? [...] Et cum Hungaria sinu suo diversas Nationes, diversis Lingvis loquentes, complectatur, quae omnes iisdem Legibus, Juribus atque praerogativis gaudent, nulla harum aliam contemnere, odio prosequi, vel plane illi dominari velle, deberet...” *Uo.*, 117–118.

15 „Haec sint arma Vestra, his solummodo sensim homines ingenuos et liberos ad Hungarismum compellere potestis et debetis.” *Uo.*, 118.

16 „Et quid quaeso! proficeretis, etiamsi statim omnes ore Hungarico loqui deberent, aut possent? Quid per id dignitati vel culturae Linguae Vestrae accederet? Nonne haec multitudo Hungarice balbutiens Lingvam Vestram contaminaret et deturparet? [...] Utinam! Superi Patribus Patriae, nunc Posonii ad salutem publicam Regni Hungariae procurandam staliliendamque congregatis, hanc mentem largirentur, ut id quoque negotii sibi datum esse putarent, quo hujus morbi vis, Odii puta Nationum et Lingvarum, plane e visceribus Reipublicae extrahatur, radicitusque evellatur. Nobilissima illa gens Romana, quae tot diversissimas Nationes ac Lingvas imperio suo continebat, earumque bene meritos

már következetesen a *Lingva Vestra* kifejezést használja a magyar nyelvre, tehát a *ti nyelvetek*, ezzel is megerősítve, hogy ő más nyelvet használó honpolgár, valószínűleg nem tudott magyarul vagy csak kevésbé, legalábbis nem írt ezen a nyelven.

Végezetül egy nagyon szép, retorikus felszólítással fejezte be a beszédét, hogy az ifjúság inkább kövesse a régi magyarok példáját, mert az az igazi Hungarus, bármilyen nemzethez tartozik is, bármilyen nyelven beszél, aki lelkületben, erejében, hazaszere-
tetben az ősökhez méltó.¹⁷

Mindezekből tehát jól látható, hogy a tübingeni pályázat résztvevőinek s a föllelhető pályamunkák hiányában az egyéb írásoknak, valamint a beküldött szövegek utáni nyomozásnak még számos hozadéka lehet. Jelen esetben feltételezhetjük, hogy talán a pályázati felhívás adott alkalmat egy hosszú ideig működő tudós társaság létrehozására. Ugyanakkor az egyik pályázónak – akinek a beküldött pályamunkája elveszett vagy lappang – a *Solennia* jóvoltából mégis megismerhetjük a gondolatait a magyar nyelvről, amelyek akkor is figyelemre méltók, ha a reformkorszak hatására később esetleg módosultak is.

---

viros Jure Civitatis donabat, nunquam tamen ad usum Lingvae suae adigebat, hi enim visa et cognita ejus majestate atque venustate, hanc ipsi ultro amplectebantur.” *Uo.*, 118–119.

17 „Qui animo, studiis, virtute, amore Patriae, semet distingvit; simplicitate morum, abstinentia, abominatione omnis mollitiei atque luxus, fortitudine et constantia, majores suos imitatur, hic mihi solus verus Hungarus est, ad quamcunque is demum Nationem spectet, et quacunquē Lingva loquatur.” *Uo.*, 120.

Erdélyi román tudományos igyekezetek a 18–19. század fordulóján*

Az utóbbi években többen foglalkoztak Aranka György hagyatékának kutatásával, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság működésének feltárásával. Gondolhatunk itt Biró Annamária *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája* című munkájára, Dávid Péter „*Itt van a legvégső óltára Pallásnak*” – *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története* című kötetére vagy az Egyed Emese szerkesztésében megjelent *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről* című kiadványra, s természetesen a sort még folytathatnánk. A román irodalomtörténet-írást tekintve úgy látom, hogy a kutatók, irodalomtörténészek figyelme többnyire az Erdélyi Iskola (Școala Ardeleană) tevékenységére irányult és irányul ma is. Véleményem szerint érdemes lenne, az Erdélyi Iskola működésének feltárása mellett, hangsúlyt fektetni az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tagjának, Ioan Molnár-Piuariu¹ (müllersheimi Molnár János) orvosnak, erdélyi tudós-
nak társaságalapító törekvéseire. A jelen tanulmány célja, hogy bemutassa és párhuzamba állítsa Molnár társaságszervező programját Aranka „rajzolatával”. A tanulmány ilyenképpen két részt foglal magában, azonban a hangsúlyt inkább a román tudós társaságalapító, tudományszervező törekvéseire tesszük, mert úgy gondoljuk, ez kevésbé ismert az olvasó- és a szakközönség előtt. Az Erdélyi Iskola mibenlétét csupán röviden óhajtjuk tárgyalni, hiszen erről számos szaktanulmány, kötet született román nyelven, ugyanakkor a románok kulturális mozgalmát a magyar és az idegen nyelvű szakirodalom is tárgyalja. Hogy csak néhány példát említsünk, ilyen I. Tóth Zoltán *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792* című munkája, Nagy Levente *Romans, Romanians and Latin-Speaking Hungarians: The Latin Language in the Hungarian-Romanian Intellectual Discourse of the Eighteenth and Nineteenth Century* című tanulmánya, de tárgyalja a problémát Alex Drance-Francis egyetemi tanár is *The Making of*

---

* A tanulmány megjelenését a Bethlen Gábor Alap támogatta a 329.3.2/2017/BGA ikt. számú szerződés keretében.

1 A későbbiekben a szebeni tudományszervező nevét magyarosan, Molnár Jánosként használjuk.

*Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity*² című munkájában.

Mielőtt azonban rátérnénk a fentebb említett tárgykörök kifejtésére, szükségesnek véljük, hogy röviden megismertessük az olvasót az erdélyi román tudományos törekvések egyik főszereplőjével, a fentebb már említett Molnár Jánossal.

1749-ben született a Szeben megyei Cód településen (rom. Sadu), görögkeleti papi család sarjaként. Tanulmányait Szebenben és Kolozsvárt végezte, majd szemorvosi diplomát szerzett Bécsben. 1791-ben tanári kinevezést kapott a kolozsvári orvos-sebészi tanintézetbe. Orvosi munkája mellett a románok kulturális, gazdasági életét igyekezett előmozdítani. Többször tett kísérletet folyóiratok kiadására, ezenkívül román tankönyvet (*Deutsch-walachische Sprachlehre*, 1788) és német-román szótárt (*Wörterbuchlein. Deutsch und Wallachisches*, 1822) állított össze. Mindezek mellett egy ideig a határőrezredeknel felállított iskolákban is működött. A fentebb említett, nyelvészeti tárgyú munkák mellett a nevéhez kötődik Cl. F. Millot világtörténete egy részének fordítása (*Istorie universală adecă de obște, care cuprinde în sine întâmplările veacurilor vechi I.*, 1800), egy retorikakönyv (*Retorică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări*, 1798), ill. gazdasági hasznú könyvek kiadása is (*Economia stupilor*, 1785; *Povățuire către sporirea stupilor*, 1808). Közreműködött a románok „könyörgő levele”, a *Supplex Libellus Valachorum* összeállításában. 1815-ben hunyt el, Szebenben.³

Érdemes megjegyeznünk, hogy a tekintélyes román irodalomtörténeti szakkönyvek, mint amilyen Nicolae Iorga *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* című munkája vagy George Călinescu monumentális, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* című irodalomtörténete nem említik Molnár társaságalapító törekvéseit, ahogyan a román irodalomtörténeti szótárak Molnárt bemutató szócikkei sem igazán. A *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* című kiadvány Molnárról szóló szócikke szót sem ejt a szebeni orvos kezdeményezte társaságról, a *Dicționarul scriitorilor români* című kiadvány pedig csupán említésszerűen szól erről. Az is meglepő, hogy a Mircea Popa tollából származó Molnárról szóló monográfia, amely két kiadást⁴ is megért, alig néhány mondat erejéig említi ezt a kezdeményezést. Figyelembe véve a fentebb megjelölt irodalomtörténetek ezen hiányosságát, kijelenthetjük, hogy a kisebb közlemények jelentősége megnő, hiszen ezek révén válik betölthetővé a társaság-

2 Lásd: NAGY Levente, „Romanians and Latin-Speaking Hungarians: The Latin Language in the Hungarian-Romanian Intellectual Discourse of the Eighteenth and Nineteenth Century”, in *Latin at the Crossroads of Identity: the Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, edited by Gábor ALMÁSI and Lav ŠUBARIĆ, 278–306 (Leiden–Boston: Brill, 2015); Alex DRANCE-FRANCIS, *The Making of Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity* (London–New York: Tauris Academic Studies, 2006).

3 Stănuța CREȚU, *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, (București–Chișinău: Editura Academiei Române–Editura Gunivas, 2002), 698–699.; Lucian BLAGA, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, (București: Editura Științifică, 1966), 207–208.

4 Popa Mircea *Ioan Molnar Piuariu* című munkájának első kiadása 1976-ban jelent meg Kolozsvárt, a Dacia Kiadónál, második, javított és bővített kiadása 2015-ben ugyanott, a Școala Ardeleană Kiadónál.

alapítási törekvések vázolásának e hiátusa. Gondolnunk kell itt például Lucian Blaga filozófus, költő *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea* című könyvének azon részére, amely Molnár társaságával foglalkozik, Ioan Lupaș történész, politikus *Doctorul Ioan Piuariu-Molnar. Viața și opera lui* című munkájára, Emil Popnak, a Román Akadémia kutatójának hosszabb tanulmányára, amely a „*Societatea filosofească...*” *din 1795* címet viseli, vagy akár Al. Papiu Ilarian történész, nyelvész *Viețiã, operele și ideele lui Gheorghiu Șincai din Șinca* című munkájának azon részére, amelyben e témát tárgyalja. Természetesen a sort még folytathatnánk, azonban bizonyára ennyi is elég ahhoz, hogy láthassuk, a szebeni tudományművelő munkássága nem merült feledésbe. Magyar viszonylatban meg kell említenünk Jancsó Elemérnek *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* című munkáját, amelyben a Molnár-féle társaságról is szól néhány sor erejéig, továbbá I. Tóth Zoltán is szót ejt róla *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792* című munkájában, akárcsak Nagy Levente a *Societatea pentru cultivarea limbii române a lui József Kemény* című tanulmányában. Jakab Elek részletesebben tárgyalta Molnár hírlapkiadási kísérleteit *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig* című munkájában.⁵

Aranka György és Molnár János kapcsolatáról

Aranka György és Molnár János kapcsolatát tekintve nem sok adat áll rendelkezésünkre. Mindenesetre a szebeni orvos a társaság tagjainak névsorában szerepel, „Molnár, az okulista” megnevezés alatt.⁶ Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság⁷ tizedik gyűlésének jegyzőkönyve szerint Aranka feladatot is szánt Molnárnak. A vonatkozó rész így szól: „Magyar nyelvet tanító oláh grammatikát talám nem sajnálnak készíteni balázsfalvi baziliták előljárója, tiszt[elendő] Pap István és okulista doktor Molnár”.⁸ Arankának ez a terve bizonyára nem vált valóra, hiszen a szakirodalom nem ismer ilyen jellegű munkát, sőt, ennél több információt nem is találunk a jegyzőkönyvekben Molnárról, ugyanakkor az Aranka-levelezést kutatók (Jancsó Elemér, Enyedi Sándor, Biró Annamária) sem adtak közre olyan levelet, amelyet a két tudós váltott volna egymással. Meg kell említenünk azonban, hogy Aranka és Molnár ismeretsége valamivel korábbra datálható. Jancsó Elemér *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században* című munkájában megemlíti, hogy a szebeni Szent András szabadkőműves-páholynek nem csupán magyar (Aranka, Bánffy György, Teleki László stb.), hanem szász és román tagjai is voltak. A románok közül Molnár

5 JAKAB Elek, *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882), 354.

6 JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, (Bukarest: Akadémiai Kiadó, 1955), 354.

7 A továbbiakban: EMNYT

8 JANCÓSÓ, *Az Erdélyi Magyar...*, 168.

Jánost is megemlíti.⁹ Dokumentumok hiányában Aranka és Molnár kapcsolatára vonatkozóan csupán feltételezésekre szorítkozhatunk. Úgy vélem, hogy Aranka szabadkőműves éveiben tudomást szerezhetett Molnár sokoldalú tevékenységéről, ezért felkérhette a társasági tagságra. Nem tudni, hogy a meghívólevélre érkezett-e válasz, csupán a jegyzőkönyvek alapján láthatjuk, hogy Molnár nem vállalt aktív szerepet a társaság tevékenységében. A román nyelvű magyar nyelvtan összeállítását illetően úgy gondolom, hogy ez nem valósult meg akkor, hiszen abban a periódusban nem a román nyelvű magyar nyelvtan készítése volt a román értelmiségiek elsődleges törekvése. Amint fentebb is láttuk Molnár példáján keresztül, elsőbbséget élveztek a román nyelvű román nyelvtanok, gazdasági, vallási vonatkozású könyvek, hiszen éppen ebben a periódusban élénkülnek meg az anyanyelven való könyvkiadás kísérletei. Elég legyen itt csak a Király Péter által összeállított, a Budai Egyetemi Nyomdában kiadott román nyelvű kiadványok jegyzékére¹⁰ tekintenünk, s látni fogjuk, hogy az iskolai könyvek, szótárak, vallási, gazdasági és történeti munkák vannak túlsúlyban, helyenként pedig egy-egy fordítás is feltűnik. Helytállónak ítélem I. Tóth Zoltán kijelentését, miszerint a román filozófiai társaság gondolata az Aranka-féle társaság tükörképe,¹¹ ugyanakkor a tervezett román társaság felállítását az EMNYT mellett a Szent András-páholy is inspirálhatta. Úgy gondolom, hogy ezeket az előzményeket figyelembe véve Molnár jobbnak látta egy saját társaság létrehozását, amely elsősorban saját népének, a románságnak szellemi, kulturális és gazdasági fejlődését tűzi ki célul. Itt kell megemlítenünk, hogy említett munkájában Ioan Lupaș szól Molnárnak az 1788-ban kiadott *Deutsch-Walachische Sprachlehre* című könyvéről, amelyet a szerző Bánffy György gubernátornak ajánlott. Rövid írásában felhívja az olvasó figyelmét Molnár munkája előszavára. Rámutat arra, hogy a német-román nyelvű kiadvány szerzője céloz munkájának hiányos voltára és tökéletlenségére, ugyanakkor reméli, hogy hasznukra lesz azoknak, akik a nyelvet szeretnék tanulni, ill. a román nyelvet művelni, esetleg kutatni. Minden hiányossága ellenére Molnár saját munkáját hiánypótlóként fogja fel.¹² A kötet előszavában azt is megfogalmazza, hogy Erdélyben, Bukovinában, a Bánságban, sőt Magyarországon is elengedhetetlen a román nyelv ismerete, hiszen a román a többség nyelve, s ehhez azt is hozzáfűzi, hogy a német vagy magyar anyanyelvűeknek nem nehéz elsajátítaniuk a románt, azonban, ha ismerik, beszédük nyelvtanilag kifogásolható.¹³ Ezt

9 JANCÓS Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*, (Kolozsvár: Ady Endre Társaság, 1936), 243.

10 KIRÁLY Péter, *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványának tanulságai 1777–1848*, (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2003), 623–625.

11 I. TÓTH Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998), 299.

12 IOAN LUPAȘ, *Doctorul Ioan Piariu-Molnar. Viața și opera lui*, *Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III. Tomul XXI. Mem. 20. (București: Editura Academiei Române, 1939), 670.

13 LUPAȘ, *Doctorul Ioan Piariu-Molnar...*, 670.; Lásd bővebben: JOHANN MOLNAR, *Deutsch-Walachische Sprachlehre* (Wien: Gedr. bey Jos. Kurtzbeck, 1788), 4.

figyelembe véve azt is állíthatjuk, hogy Molnár könyvét a románság mellett éppúgy ajánlja a magyaroknak és németeknek, majdhogynem ezek a nemzetek lesznek a könyv címzettjei. Molnár esetében is felsejlik a román nép számbeli fölényére való hivatkozás, s ez a gondolat a románok folyamodó levelében, a *Supplex Libellus Valachorum*ban is megjelenik majd, erre később visszatérünk. Ahelyett, hogy az erdélyi román tudományművelő román nyelvű magyar nyelvtan kiadásán fáradozott volna, elvárta, hogy, a román nép számbeli fölényét figyelembe véve, ne csupán a románok, hanem a régióban lakó népek is helyesen beszéljenek románul, s ehhez ő meg is adta a kulcsot.

A román filozófiai társaságról

A fentebb említett kiadványok csupán egyetlen dokumentumot említenek a társasággal kapcsolatban, ez pedig egyfajta programterv, amely az *Înștiințare (Tudósítás)* címet viseli. A *Tudósítás* ismertetése során a Florea Fugariu-féle kiadást használjuk fel.¹⁴ F. Fugariu irodalomtörténész kritikai kiadásban adta közre az erdélyi román értelmiségiek munkájának egy-egy részletét a 18–19. század fordulójáról. Tekintsük át tehát, mit foglal magában a dokumentum.

A *Tudósítás* első részében arról olvashatunk, hogy több nemzet foglalkozott a történelmével és nyelvének kiművelésével, s ezen foglalatosságok révén a „halhatatlanság állapotába emelte magát”.¹⁵ Azt is hozzáteszi a szöveg szerzője, hogy az erre való készség nem új keletű, s kora emberének arra kell törekednie, hogy elméjét élesítse. Az elme élesítésére pedig azok révén nyílik lehetőség, akiknek volt alkalmuk jártasságot szerezni bizonyos tudományokban, fizikában, filozófiában és földrajzban, ill. annak módja, hogy mindezek az ismeretek a közember világosodását segítsék, nem más, mint a sajtó. Egy folyóirat kiadásának kezdeményezéséről olvashatunk, amelynek tervezett címe a következő volt: *Vestiri filosoficești și moralicești, azaz Filozófiai és erkölcsi tudósítások*. Úgy tervezték, hogy a kiadvány hetente kétszer jelenne meg, szerdán és szombaton, azokon a napokon, amelyeken a posta a Román Fejedelemségekbe is indul. A költségek előteremtésére előfizetési felhívást is megfogalmaztak ugyanabban a dokumentumban. Az egyháziakhoz külön szól a szerző, tőlük vár jelentősebb anyagi támogatást annak érdekében, hogy a keleti (keresztény) egyház tanításai is megjelenhessenek. A teológia mellett teret szántak a politikai hírek ismertetésének is. A szöveg szerzője folytonosan apelál az egyháziak jóindulatára, hangsúlyozva, hogy evilági tetteikért méltó jutalmat kapnak majd. A későbbiekben megjelenik egy iniciálé, IA. V. Ez valószínűleg Iancu Văcărescu¹⁶ személyét takarja, ő a korszak jelentős költője volt. Erősíteni látszik ezt az a

14 Florea FUGARIU, *Școala Ardeleană II.* (București: Editura Minerva, 1983), 199–202.

15 FUGARIU, *Școala...*, 199.

16 I. Văcărescu (1740–1797): költő, filológus, történész. A témával foglalkozók véleménye megegyezik abban, hogy kit takar az iniciálé. Lásd: BLAGA, *Gândirea românească...*, 208.; Emil POP, „Societatea filosoafească...» din 1795”, *Transilvania* 77 (1946): 1–15, 7.

tény is, hogy a *Tudósítás* szerzője az illető költői érdemeit és bölcsességét említi, kiemelve, hogy ezekből remélhetőleg részesülni fog az alapítandó társaság is.

Ezek után pontokba szedve mutatja be azokat a tudományokat, amelyeket meg akarunk ismertetni a románsággal. A felsorolás elsőjeként a keleti egyház teológiáját említi a szerző, ill. olyan egyháztörténetek kiadását tűzik ki célul, amelyek addig nem jelentek meg románul. Másodikként a földrajz szerepel, amely magában foglalná a föld felosztását, a lakosok számának feltárását, ezek szokásait, a városok és várak ismertetését. Harmadikként a reáltudományok ismertetése tűnik fel, a matematikáé, fizikáé. Ugyanitt kap helyet a filozófia is. A negyedik pontban a moldvai és havasalföldi fejedelmek életrajzána ismertetését tűzik ki célul, míg az ötödik pontban a románok történelmének kiadása jelenik meg. Mindezek mellett táplálkozási szabályok ismertetését is tervezte a lap, továbbá a gyógyszerekről való tudósítás is szerepel a programban. A gyógyszerek ismertetése által azt remélték, hogy az emberek kezelni tudják majd az egyszerűbb betegségeket, különösen a perifériákon, ahol nem volt orvos. Úgy tervezték, hogy az első szám a folyó év, azaz 1795 májusában meg is jelenik majd, és hogy az egyes lapszámokat heti rendszerességgel fogják Bukarestbe küldeni. A vállalkozás kudarca esetére azt helyezték kilátásba, hogy az előfizetők visszakapják a befizetett összeget.

Végül azokat említi a *Tudósítás*, akik a társaság működésében részt vennének, de itt nem konkrét nevekről van szó, hanem funkciókról; orvosokat, görögkeleti vallású papokat, filozófusokat, történészeket és más tanult embereket vártak a társaságba.

Mivel az irodalomtörténet nem ismer a társaság működésével kapcsolatos más okmányt, arra kell következtetnünk, hogy ez sohasem kezdte meg működését hivatalosan. Ne feledjük, hogy Arankáék társasága is csupán próbatársaságként működhetett, és időben éppen a Martinovics-összeesküvés évével esik egybe a társaság, ill. a folyóirat létrehozásának terve, amikor a kormányzat még jobban óvakodott az ilyesféle törekvésektől.

Molnár lapkiadási terveiről Jakab Elek is megemlékezik. Jakab szerint Molnár 1793 decemberében kérvényezi az erdélyi kancelláriánál egy román újság kiadását a Magyarországon és Erdélyben élő románok számára, azonban kérvényét elutasították.¹⁷ Molnár nem hagyott fel tervével. 1794 áprilisában újabb folyamodványt írt, s ebben azt is megígérte, hogy 1000 forint támogatást ad a franciákkal folyó háború során az osztrák seregnek, továbbá a folyóirat bevételeiből is hajlandónak mutatkozott az erdélyi iskolai alapnak szánni egy bizonyos összeget, amennyiben kérése kedvező elbírálásban részesül.¹⁸ Mindez idő alatt a királyi Főkormányzóság arról értesült, hogy a bécsi illír nyomda korrektora, Paul Iorgovici¹⁹ már hozzá is látott a folyóirat kiadásához, anélkül, hogy erre Molnár engedélyt kapott volna, mi több, a lapból néhány számot elküldtek a szebeni nem egyesült püspöknek, Gherasim Adamovici-nak.²⁰ A Főkormányzóság felszólított

17 JAKAB Elek, *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1882), 27.

18 JAKAB, *Az erdélyi...*, 27.

19 Paul Iorgovici (1764–1808): jogász, történész, filológus.

20 Gherasim Adamovici (1733–1794): Erdély görögkeleti vallású püspöke 1789–1794 között.

ta az erdélyi kancelláriát, hogy szigorúan tiltsa meg a lap kiadását, hiszen tartottak a francia forradalmi eszmék terjedésétől.

A Kókay György szerkesztésében megjelent *A magyar sajtó története* című munkában is olvashatjuk, hogy I. Ferenc rendeletei a cenzúrára vonatkozóan még szigorúbbá váltak a jakobinus mozgalom leverése után, mígnem a 19. század elején a magyar sajtó csaknem megbénult. Néhány statisztikai adatot is találunk itt: 1792-ben 18 lap jelenhetett meg, ennek körülbelül fele volt magyar nyelvű, míg 1805-re ezek száma négyre apadt, azonban ebből is három német nyelvű volt, egy latin, ill. ezekhez teszi hozzá az írás szerzője az egyetlen, Bécsben megjelenő magyar lapot.²¹ 1795 egyike a legkritikusabb éveknél, hiszen ekkor még egészen friss a jakobinus mozgalom leverésének emléke, így nem csoda, ha Molnár lapkiadási terve lehetetlennek bizonyult. Érdekes viszont Jakab Elek további híradása ezzel kapcsolatban. Arról ír, hogy ugyanebben az időben egy bukaresti tudós társaság tett „egészen más irányú” kísérletet a lapkiadás terén, amelynek híre az erdélyi főhadvezér fülébe is eljutott, aki értesítette a kormányzót az előkészületekről és tanácsot kért tőle arra vonatkozóan, hogyan kell eljárni az ügyben. Jakab a kormányzó válaszát kivonatolva közreadta 1794 decemberéből. Ennek értelmében, 1794 augusztusában Barth Péter szebeni könyvnyomtató arról informálta a Kormányzóséket, hogy őt egy „oláhországi” tudós társaság felszólította egy filozófiai, matematikai, történelmi és földrajzi könyvekből összeszerkesztett időszaki irat kinyomtatására. Barth azt is hozzátette, hogy a tudós alakulat a szebeni tanács felügyelete alatt akarja kinyomtatni a folyóiratot, hozzátéve, hogy a lapnak egyetlen száma sem fog Erdélybe kerülni. A tudós társaság a folyóiratok kinyomtatásából származó anyagi hasznot is emlegette, amely Erdélybe, az erdélyi nyomdába jutott volna a Román Fejedelemségből.²² Nem kétséges, hogy itt stratégiai húzásról van szó: az anyagi haszon révén akarta a román társaság elérni, hogy folyamodványa, amelyet Barth révén terjesztett a Kormányzósék elé, kedvező elbírálásban részesüljön. Mi több, azt is felajánlotta a társaság, hogy egy erdélyi „kezes” is képes állítani, aki felügyelné, hogy semmi veszélyes ne kerüljön a lapba. Végül a kormányzat jóváhagyta a kérelmet, Jakab Elek szerint azért, hogy a nyomtatásból származó jövedelem Erdélyben maradjon. A kiadás felügyeletével a görögkeleti Gherasim Adamovici püspököt bízták meg, felhívva a püspök figyelmét arra, hogy ne engedje semmi olyannak a kinyomtatását, amely a vallásra, az uralkodó személyére, ill. az erkölcsökre nézve káros, továbbá megtiltotta a lap Erdélyben való terjesztését.²³

A lap további sorsáról Jakab nem ad hírt, de a román történetírás igen. Mind a lapkiadási törekvéseket tárgyaló, mind a tudós társaság munkájával foglalkozó román iro-

21 KÓKAY György, *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 243.

22 JAKAB, *Az erdélyi...*, 28.

23 JAKAB, *Az erdélyi...*, 28–29.

dalomtörténészek, értelmiségiek véleménye egyöntetűen megegyezik abban, hogy a lap sosem jelent meg.²⁴

Meg kell említenünk, hogy Molnár már 1789-ben lépéseket tett egy román újság kiadásáért, amelyet Bánffy György gubernátor is pártfogolt, de ez sem valósult meg. I. Tóth Zoltán szerint a kudarc oka abban keresendő, hogy a kormány nem adott kedvezményt postai szállításra.²⁵ Ezt az 1789-es próbálkozását Molnár a későbbiekben is megismétli, amint a fentebbiekben láthattuk, többször is, eredménytelenül.

Térjünk vissza itt az „egészen más irányú” kísérletre, amelyet Jakab Elek említ. Úgy vélem, hogy ez a „más irány” csupán a földrajzi elhelyezkedésre utal (Erdély és Havasalföld), azonban ugyanarról a törekvésről van szó, csak, ha mondhatjuk így, a Molnár János köré csoportosuló értelmiségiek egyszerre több frontról is támadtak. Vegyük szemügyre a dátumokat: Molnár 1794 áprilisában is kéri a kormányzattól a lap kiadásának engedélyezését, amint fentebb láttuk, míg a Jakab Elek idézte okirat arról számol be, hogy Barth 1794 augusztusában tudósítja a Kormányzékot a román tudós társaság kéréséről. A két akció között négy-öt hónapnyi eltérés van. Ez idő alatt Molnár megkaphatta az értesítést, hogy kérelmét elutasítják. Láthattuk, hogy igen kitartóan folytatta a lap beindításáért vívott harcát, így nem kizárt, hogy ügye szerencsés kimenetelért havasalföldi barátainak segítségét kérte. Nagy Levente hívja fel a figyelmet már említett tanulmányában, hogy az első román tudós társaság nem Erdélyben, hanem Havasalföldön jött létre, azonban csak a 19. század elején. Az 1810-ben megalakuló Societatea Literară Greco-Dacică elnevezésű társaságról van itt szó.²⁶ Amint említettük fentebb, a *Tudósításban* a szerző Iancu Văcărescu, ill. a görögkeleti egyháziak segítségét kéri mind anyagi, mind szellemi tekintetben. A sorozatos kudarc után Molnár és a köréje csoportosuló értelmiség bizonyára úgy vélte, hogy szerencsésebb lenne, ha az alapítani kívánt tudós társaság Havasalföldön élő tagjai tennének próbát a lap kiadása terén, hiszen az nem lenne a kormányzat szemében gyanús, mi több, anyagi haszonnal is kecsegtet.

Feltűnik, hogy a Barth említette tudományterületek teljesen megegyeznek a *Tudósításban* szereplő pontokkal: filozófia, matematika, történelem, földrajz. A Barth-féle felterjesztés azonban nem említi a *Tudósításban* megjelent egyházi vonalat. Nem tudni, hogy ezt csupán Barth hallgatta el a Kormányzék elől, vagy valóban nem érintette ezt a vonalat a tudós társaság kérése. Feltételezésekre szorítkozhatunk ebben az esetben: ha valóban nem jelent meg az egyházi munkák kiadására vonatkozó kérés, annak stratégiai oka is lehetett. Az erdélyi-havasalföldi társaság bizonyára véletlenül sem szeretne volna felébreszteni a gyanút a kormányzatban azzal, hogy politikai vagy egyházi dolgok

24 Dumitru POPOVICI, *Studii literare I. Literatura română în epoca luminilor*, Editie îngrijită și note de I. Em. PETRESCU (Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1972), 279.; Constantin ANTIP, *Istoria presei române*, (București: Editura Academiei „Ștefan Gheorghiu”, 1979), 59.; POP, „Societatea filosofească...”, 15.

25 I. TÓTH, *Az erdélyi román...*, 298.

26 Levente NAGY, „Societatea pentru cultivarea limbii române a lui József Kemény”, in Mircea FARCAȘ, *Omagiu profesorului...*, 368.

kiadására vállalkozna, így esetleg lehetett esélye a kedvező elbírálásra. Emil Pop Ilarie Chendi irodalomkritikus álláspontját is megemlíti a társaságról írott tanulmányában, aki szerint csupán Barth tüntette fel a társaságot bukarestiként, éppen azért, hogy elaltassa a kormányzat gyanúját.²⁷ Az sem véletlen, hogy a lap kiadásának felügyeletével a görögkeleti vallású püspököt bízták meg, aki Lucian Blaga szerint a társaság tagja lett volna, akárcsak a költő Ion Budai Deleanu testvére, Budai Aron, vagy a grammatikus Radu Tempea.²⁸ Molnár bizonyára számított arra, hogy a kormányzat olyant fog kinevezni a munkálatok ellenőrzőjének, akiben megbízik. A Kormányshék kezdetben biztosan nem sejtette, hogy egy olyan „intellektuális összeesküvésről” van szó, amelyben a püspök is részt vesz, s ő lehetett az a személy, aki az erdélyi román értelmiség és a havasalföldi román tudománypártolók között a láncszem volt. A lap terjesztését tekintve ígéretet tettek arra, Erdélyben nem terjesztik a folyóiratot, holott a *Tudósításban* arról van szó, hogy a lapokból Bukarestbe is küldenek, de ez nem jelenti azt, hogy Erdélyben nem hagynának belőlük, különösen, hogy Molnár az 1793-ban tett kísérletében a Magyarországon területén élő románokat jelöli meg olvasóközönségként.²⁹ Dumitru Popovici állítása szerint a *Vestiri filosoficești* elnevezésű lapot már a moldvai és munténiai románoknak szánták.³⁰ Feltehetjük a kérdést, mi lehetett az oka annak, hogy elfordultak a magyarországi románságtól mint olvasóközönségtől. A dokumentumok hiánya miatt itt is csak hipotézisekre támaszkodhatunk. Lehetséges, hogy Molnár a többszöri kudarc után belátta, terve kivitelezhetetlen az aktuális politikai helyzet miatt, ezért lemondott az erdélyi és magyarországi román közönségről. Egy másik lehetőség szerint Molnár csak látszólag mondott le arról, hogy a lapot Erdélyben, Magyarországon is terjessze. Molnár és a köréje csoportosuló tudós társaság bizonyára úgy vélte, hogy mivel Adamovici felügyeli a nyomtatást, sikerülhet kijátszani a kormányzat figyelmét, és Erdélyben is terjeszthetik a lapot. Mindenesetre ez a vállalkozás biztos kockázatos lett volna, s nem is igazán valószínű, hogy a hatóságok nem jöttek volna rá az ilyen jellegű lapok terjedésére. Ha ilyesmivel próbálkoztak volna, biztos, hogy a hatóság beszüntette volna a folyóiratot. Emil Pop úgy véli, a kormányzat idővel rájött, hogy a bukarestiként feltüntetett társaság igazából a szebeni társaságot jelenti, s azt is gyanította, hogy Barth felterjesztése félrevezető volt, ezért is vonták vissza a kezdetben kibocsátott nyomtatási engedélyt.³¹ Egy harmadik lehetőség szerint Molnár megalkudott, hiszen az anyagi és szellemi erőforrások zöme nem Erdélyből, hanem a román fejedelemségekből került volna ki, ezért talán úgy gondolta, hogy ha az erdélyi románok kiművelésében nem is, de legalább a havasalföldiek kiművelésében szerepet játszhat. Ez utóbbi variáns azon-

27 POP, „»Societatea filosofească...«”, 5. Lásd erről: Ilarie CHENDI, *Începuturile ziaristiceii noastre 1789–1785*, (Orăștie: Editura Minerva, 1900), 27.

28 BLAGA, *Gândirea românească...*, 207.

29 POPOVICI, *Studii literare...*, 278.

30 POPOVICI, *Uo.*

31 POP, „»Societatea filosofească...«”, 15.

ban kevésbé valószínű, hiszen láthattuk, Molnár János nem volt megalkuvó természetű. Térjünk most át a társaság programjára.

„Filozófiai” társaság

Bodrogi Ferenc Máté *„Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni”*. *Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?* című tanulmányának végén megkülönbözteti a „nyelvművelés” és „nyelvművelés” fogalmakat, azok szűkebb és tágabb értelmét. A nyelv művelés szűk értelmét a Nyelvművelő kézikönyv alapján határozza meg, miszerint a nyelv művelés a nyelvtudomány azon ága, amely a nyelvi műveltség terjesztésével foglalkozik. A tágabb értelmet, amelyet tulajdonképpen az eltérő „nyelvművelés” szóalak is illusztrál, a 18. századi tudósok szóhasználatai alapján definiálja, amelyek szinonimáknak tekinthetők. Ennek értelmében ilyen fogalmakkal találkozhatunk: „kíméltetés”, „csinosítás” (Teleki József szóhasználat), „pallérozás” (Barczafalvi Szabó Dávid szóhasználat), „világosodás” (Aranka György szóhasználat) stb., tehát a nyelv művelés olyasmit takar, ami elősegítette az egyén szellemi javainak gyarapodását, a tudományok magyar nyelven való művelése révén azok megismerését. Bodrogi Ferenc Máté a „nyelvművelők” fogalmát is meghatározza: azok a hazafiak, akik tudós társaságok alapításával, könyvek kiadásával, ill. minden nyelvüggyel kapcsolatos tevékenységgel foglalkoznak.³²

A „filozófiai társaság” esetében is olyasmiről beszélhetünk, mint a „nyelvművelés” esetében, hiszen a programból kiderül, szó sincs arról, hogy filozófiai traktátusokkal kívánják megismertetni a 18. század emberét, sokkal inkább gyakorlati hasznú ismeretek elterjesztését tűzik ki célul. Igaz, a program harmadik pontjánál megjelennek a filozófiai ismeretek is, viszont itt arra kell gondolnunk, hogy filozófián bizonyos természettudományos ismeretek terjesztését kell értenünk, hiszen rögtön azzal folytatja a szerző, hogy ezeket a filozófiai ismereteket annak szánja, aki meg szeretné ismerni a bolygók és az ég kialakulásának módját. Penke Olga *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák* című kötetében felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a 18. században a „filozófus” fogalom jelentése kibővült. A francia enciklopédisták szócikkére alapozva megállapítja, a filozófusok feladata az volt, hogy a tudományok eredményeit minél nagyobb közönség számára elérhetővé és érthetővé tegyék, ugyanakkor a tudományosság fogalma is tág értelmet kapott: magába foglalta a művészeteket, mesterségeket is.³³ Ha a filozófus tevékenységi köre kibővült, egyértelmű, hogy maga a tudomány, a filozófia is tágabb jelen-

32 BODROGI Ferenc Máté, „»Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni«. Nyelvművelés volt-e a »nyelv művelése« a nyelvújítás korában?” in *Magyar Nyelvjárások*, szerk. HOFFMANN István, KIS Tamás, NYÍRKOS István, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005), 92.

33 PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 44.

téssel bírt, így a társaság programja az új, tágabban értelmezett, hasznossági elvű fogalom alapján kívánt szerveződni.

Molnár tervezett társaságában a hangsúly a gyakorlati hasznú tudományok terjesztésére esik, hiszen a programban erőteljes a „hasznos tudományokra” („științe folositoare”) való hivatkozás, bár ez nem kizárólagos. A gazdasági hasznót hozó tudományterületek mellett olyanok is előfordulnak, amelyek az erkölcsöket erősítik, ill. amelyek az emberi jólét szempontjából hasznosak. Idetartozónak tekinthetjük az egyháztörténetet, ill. az orvoslással, gyógyszerészeti ismeretekkel foglalkozni kívánó részeket. Lucian Blaga hívja fel a figyelmet arra, hogy Molnár a történettudományi dolgozatokat is gyakorlati jellegűnek látta, s ezt a nézőpontját meg is fogalmazta Millot-fordítása előszavában.³⁴

Livia Grămadă *Istoria lui Millot în tălmăcirea lui Ioan Piuaru Molnar* című tanulmányában részletesen értekezik a román nyelvű Millot-fordításról. A tanulmány szerzője megjegyzi, hogy Millot történelmi munkája a korabeli Erdélyben igen ismert volt. Először ezt németre fordították le, majd később magyarra és románra is.³⁵ Livia Grămadă összehasonlítja a román, német és magyar fordításokat, Molnár munkáját összeveti a német mellett Verseghy Ferenc fordításával is. Idézi Verseghy ajánlását, kiemelve, hogy a fordító hangsúlyozza a történelem hasznát a nevelés tekintetében; nézete szerint a világtörténelem segíthet az utókornak, amely képes tanulni ennek révén az elődök teiből, ugyanakkor úgy véli, a történelmi ismeretek elsajátításával válik lehetővé az „egészséges gondolkodású és jóérzésű” állampolgárok nevelése. Rámutat arra, hogy a román fordító a francia irányt követi, miszerint a történelem a tisztességes életre nevel. Molnár azonban ki is tágítja a történelem használati körét: a fordítás révén egyebek mellett a régmúlt bemutatásával olyan ismeretek közlésére is törekedett, amelyek a kereskedelemben és kézművességben hasznosak.³⁶

Ennek alapján világossá válik, hogy a történelem többfunkciós eszköz. Molnár román viszonylatban újtónak tekinthető abban az értelemben, hogy a történelem kereskedelmi szempontú jelentőségére mutat rá a régiek példája alapján. Ezáltal is erősíteni látszik a programban megfogalmazott hasznos tudományok vonulatát. Penke Olga említett munkájában elemzés tárgyává teszi Millot *A világtörténelem alapismeretei* című munkája mellett Voltaire *Tanulmány a nemzetek szelleméről és erkölcsiről, valamint a történelem legfontosabb tényeiről Nagy Károlytól XIII. Lajosig* című munkáját és Raynal abbé *Az európaiak kereskedelmének és gyarmatosításának filozofikus és politikai története a Két Indiákon* című kiadványát. A művek tanulmányozása során arra a következtetésre jut, hogy Millot nagymértékben felhasználta Voltaire világtörténetét és követte annak fő eszméit, és kifejti, hogy a filozofikus történetírás részt vállalt a felvilágosítás-

34 BLAGA, *Gândirea românească...*, 208–209.

35 Livia GRĂMADĂ, „Istoria lui Millot în tălmăcirea lui Ioan Piuaru Molnar”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Series IV, Philologia, Fasciculus 2. (1960): 161–176, 165.

36 GRĂMADĂ, „Istoria lui Millot...”, 167–168.

ban, a század politikai és filozófiai harcaiban.³⁷ A fentiek értelmében tehát Molnár erőteljesen képviselte a francia irányt, Millot mellett a Voltaire-féle koncepció is helyet kapott mind fordításában, mind a társaság programjában, hiszen a filozófiai fogalom tágabb értelmezése, a történelem gyakorlati haszna erőteljesen érvényesült tevékenységében, népfelvilágosító törekvésében.

Emil Pop tanulmányában megfogalmaz egy nem éppen helytálló kijelentést, miszerint 1795-ben működött Erdélyben egy fiatal társaság, amely csupán a nyelvműveléssel foglalkozott, de más tudományterületekkel nem.³⁸ Pop kijelentése több irányból is cáfolható. Egyrészt elég, ha rápillantunk Aranka rajzolataira s az abban megfogalmazódott célkitűzésekre. *A magyar nyelvművelő társaságról. Újabb elmélkedés* címet viselő írásában Aranka megállapítja, hogy („tsekély vélekedése szerént”) a tudós alakulatnak az is feladatköréhez tartozik, hogy erkölcsi, gazdasági, jogi könyveket adjon ki, ezenkívül célja a világosodás terjesztése, az, hogy a babonáságot megszüntesse, a magyar nyelvet hivatalossá tegye, történelmi ismereteket közöljön stb.³⁹ A Nyelvművelő Társaság munkásságát szakaszokra osztó Jancsó Elemér is megfogalmazza, hogy a tudós alakulat tagjai foglalkoztak irodalommal, nyelvműveléssel, bölcselettel, neveléstudománnyal, néprajzzal, földrajzzal, történettudománnyal, ill. érdekelte őket a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem fejlesztése is.⁴⁰ A társaság munkájának *Első darabja* is azt példázza, hogy Aranka tudós alakulata nem csupán nyelvművelő feladatokkal foglalkozott. Cserei József kanonok meg is fogalmazza véleményét Bánffy Györgynek címzett levelében. Úgy véli, hogy az *Első darab* nyelvészeti tárgyú cikkei is csupán „távulról tárgyozzák” a nyelv pallérozását, sőt, a társaság olyan dologhoz is hozzá akar szólni, amelyben nincs illetőségi köre.⁴¹ Ennyi példa is elég ahhoz, hogy lássuk, Emil Pop kijelentésének nincs igazságalapja.

A két társaság programját tekintve azt hiszem, nyilvánvaló, hogy igen sok köztük a közös vonás (földrajzi, gazdasági, történelmi érdeklődés), néhány tekintetben azonban eltéréseket is megfigyelhetünk. Aranka a társaság programjában elsőként a nyelvművelésről szól. Molnár programjában a nyelv művelése címszó konkrétan nem szerepel, azonban itt a filozófia fogalom tágabb értelmét kell érvényesnek tekintenünk, hiszen hasznos ismereteket akartak terjeszteni a közemberek körében, tehát azok „világosodásához”, „elméjük csinosodásához” akartak hozzájárulni az anyanyelven megjelenő kiadványok révén. Mindeközben másodlagosan a nyelvművelés szűkebb jelentése is érvényesült volna, ugyanis adva lett volna a lehetőség, hogy új szavakat, terminusokat hozzanak létre bizonyos tudományterületeken. Livia Gramadă fentebb említett tanulmányában rá is mutat arra, hogy Molnár a fordítás során a francia eredetit, de a német

37 PENKE, *Filozofikus világtörténetek...*, 198. és 44.

38 POP, „»Societatea filosofească...«”, 11.

39 JANCÓSÓ, *Az Erdélyi Magyar...*, 106–120.

40 JANCÓSÓ, *Az Erdélyi Magyar...*, 54. és 65.

41 ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 297.

fordítást is szem előtt tartotta, sok esetben azonban szabadon fordított, s bizonyos neologizmusokat átvett a francia, a német vagy a latin nyelvből, ezek némelyike ma is a Molnár által használt formában él a nyelvben. Ilyenekként említi a román epocă (korszak), plan (terv), opinie (vélemény), tribunal (bíróság) stb. szavakat.⁴² Ennek alapján elmondható, hogy a terminusok hiánya, a román nyelv kevésbé fejlett volta egyfajta nyelvújító tevékenységre kényszerítette a fordítót.

A másik eltérés az egyházi vonatkozású munkák esetében figyelhető meg. Az EMNYT programjában szó sem esik egyházi jellegű művek kiadásáról. Ebben a tekintetben talán Batthyány Ignác püspök tervezetét örökítik tovább, aki ugyancsak elkülönítette tervezett társaságában az egyháziak és világiak működését.⁴³ Ezt az irányt vitte tovább Teleki László is; 1806-ban pályázatot hirdetett, amelynek kérdése egy tervezett tudós társaság működésének módjára vonatkozott. *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak* című munkájában is kifejti gondolatait a tudós társaságról. Teleki elgondolása szerint a társaság több tudományterülettel foglalkozna, kivéve a vallást. Érvként felhossa, hogy a hazában több vallás van, így kényelmetlen és kellemetlen lenne a tudósok nézőpontjait egymásnak szegezni e tekintetben.⁴⁴

Ezekkel szemben a Molnár-féle programban rögtön az első helyet a keleti egyház tanításai és egyéb egyháztörténetek kiadásának gondolata foglalta el. Lucian Blaga úgy véli, hogy az egyházi kiadványokra való törekvések csupán formálisak, ugyanis Molnárnak szüksége volt a görögkeleti papság anyagi támogatására.⁴⁵ Véleményem szerint Lucian Blaga elgondolása csupán egy helytállóan tűnő lehetőség. Valóban az anyagiak megnyeréséért Molnárnak valamiféle viszonzást is kellett biztosítania, azonban azt sem feledhetjük el, hogy, amint ez kiderül Király Péter fentebb említett könyvkiadási jegyzékéből, elég sok egyházi vonatkozású könyv megjelent abban az időszakban, tehát az ilyen jellegű kiadványok megjelenése nem számított ritkaságnak. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az alapítandó társaság programjában nyomatékosan kifejti a szerző a munkás tagok tekintetében, hogy egyházi körökből csupán a görögkeleti papok részvételét várják, az egyesült görögkatolikusokét tehát nem. Meg kell említenünk, hogy Molnár görögkeleti vallású volt, nem görögkatolikus, mint az Erdélyi Iskola három kiemelkedő alakja (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior), sőt annak a papnak volt a fia, aki a románok katolizálása ellen foglalt állást.⁴⁶ Ezt tekintetbe véve lehetséges, hogy vallási meggyőződés alapján Molnár nem is szándékozott bevenni a nem ortodox papokat. Amint már említettük, nincs adatunk arra, hogy ki is került volna be a társaságba, csupán a Lucian Blaga említette feltételezéseket idéztük, s az általa felsoroltak közül min-

42 GRĂMADĂ, „Istoria lui Millot...”, 171.

43 JAKÓ Zsigmond, „Battyányi Ignác, a tudós és tudományszervező”, *Erdélyi Múzeum* 53 (1991): 76–99, 95.

44 TELEKI László, *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak*, (Pesten: Nyomt. Trattner Mátyás betűivel, 1806), 279.

45 BLAGA, *Gândirea românească...*, 210.

46 CREȚU, *Dicționarul literaturii...*, 698.

denki görögkeleti vallású volt, Molnár Jánost is ideértve, tehát a társaság keleti irányba, a fejedelemségek (Moldva, Havasalföld) felé fordult. Ezt látszik erősíteni az is, hogy az Erdélyi Iskola három kiemelkedő tagja közül egyik sem jelenik meg az esetleges tagok között, bár igaz, hogy Blaga úgy véli, a társaságból nem hiányozhatott Samuil Micu, aki már 1781-től írt filozófiai jellegű műveket.⁴⁷ Úgy vélem, hogy ez csupán feltételezés, hiszen semmilyen adatot nem hoz kijelentése alátámasztására.

Ha ebben az akcióban nem dolgoztak is együtt a görögkeleti és görögkatolikus értelmiségiek, azért a *Supplex Libellus Valachorum* összeállításából mindenki kivette a részét. A románok könyörgő levele, amelyet az 1791-es országgyűlésen terjesztettek a rendek elé, megjelent a Kriterion Könyvkiadónál, mind latin, mind magyar nyelven. A szöveget Iosif Pervain és Engel (Köllő) Károly irodalomtörténészek adták közre. A könyörgő levél szerzői, szerkesztői névtelenségbe burkolóztak, hiszen a folyamodvány végén a következő aláírás szerepel: „Szent Felségednek legalázatosabb és mindenkor hűséges alattvalói, az egész erdélyi valach nemzet papsága, nemessége, polgári és katonai rendje”.⁴⁸ A megfogalmazás tulajdonképpen a 18–19. század fordulóján működő román értelmiséget takarja, azokat a tudósokat, akiket a szakirodalom az Erdélyi Iskola tagjaiként tart számon. Az Erdélyi Iskola tevékenységét részletesen tárgyalja Laura Stanciu irodalomtörténész, egyetemi tanár *Illuminismul central-european. Școala Ardeleană (1700–1825)* című kötetében, amely 2010-ben jelent meg.⁴⁹ A Laura Stanciu-féle kiadvány alapján megpróbálunk reflektálni az Erdélyi Iskola fogalmának mibenlétére és a mozgalom néhány „főbb szereplőjének” tevékenységére, akik a *Supplex* érvelérendszeréből kiindulva olyan munkákat hoztak létre, amelyek révén a románság kulturális előmeneteléhez járultak hozzá.

Mindenekelőtt lássuk, hogyan határozzák meg az Erdélyi Iskola fogalmát. Laura Stanciu a következő meghatározásokkal, megnevezésekkel él: kulturális jelenség (fenomen cultural); történeti-regionális hullám (curent istoriografic regional); olyan ideológia, amely a román nép eredetén, kontinuitásán, egységén nyugszik, amely a rómaiaktól való származásra támaszkodik.⁵⁰ A fogalom rámutat a regionális behatárolódásra, Erdélyre, míg az iskola – Stanciu meglátása szerint – azonos kritériumokat, meglátásmódot feltételez. Ilyenképpen említi az azonos értékrendet, közös érdeket, egy olyan stratégiai jellegű érvkészlet kialakítását, amelyet a román értelmiség kialakított a vallás, történettudomány, politika, nyelvészet terén, s amely illeszkedett a jozefinizmus, a felvilágosodás eszmeiségébe.⁵¹ Hasonló álláspontot képvisel Grigore Georgiu professzor,

47 BLAGA, *Gândirea românească...*, 207.

48 *Supplex Libellus Valachorum*, ford. és jegyz. KÖLLŐ Károly, bev. IOSIF PERVAIN és KÖLLŐ Károly, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971), 105.

49 A tanulmányban nem vállalkozunk arra, hogy az erdélyi román értelmiség kulturális, nemzeti felemelkedésért vívott, évtizedeken át tartó harcát részletesen tárgyaljuk, hiszen számos szakmunka áll rendelkezésre ilyen téren, másrészt egyetlen tanulmány nem nyújt kellő keretet erre.

50 LAURA STANCIU, *Illuminismul central-european. Școala Ardeleană (1700–1825)*, (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010), 18.

51 STANCIU, *Illuminism...*, 18–20.

aki megfogalmazza, hogy az Erdélyi Iskola tevékenységében összefonódik a felvilágosodás programja a nemzeti ébredés időszakával.⁵² Helytállóan ítélem meg Georgiu professzor állítását, hiszen elég, ha áttekintjük azokat a pontokat, amelyekben a románok összefoglalják a *Supplex Libellus Valachorum*ban megfogalmazott követeléseiket. Említhetjük a megtúrt, tolerált kifejezések eltörlését, azt az igényt, hogy a románság legyen a negyedik nemzet Erdélyben. Vallási téren a görögkeleti egyháznak és híveinek ugyanazokat az engedményeket kívánták, mint amelyek a bevett vallások egyházait, gyülekezetét érintették. Közigazgatási, törvénykezési téren a románság számarányának megfelelő képviselőt kívántak, ill. azt is kérték, hogy azokban a megyékben, körzetekben, amelyekben a románok számbeli aránya meghaladja a többi lakosét, a vármegye, körzet román nevet viseljen, vagy esetleg az illető helyeket illessék két, román–magyar, román–német megnevezéssel.⁵³ A románok érvelésüket történeti dokumentumokra alapozták, nem egy magyar tudós, történész munkáját is felhasználták (Cornides Dániel, Pray György).

Az érvek keresésében, az álláspontok alátámasztásában, a nemzeti öntudat fejlődésében a filológia is jelentős szerepet játszik. Olyan történeti, nyelvészeti munkákat kezdenek kiadni, amelyek a románság rómaiaktól való eredetét bizonyítják. A nyelvészeti tárgyú munkák az etimologizálás révén ugyanezt óhajtották felszínre hozni. A történeti, nyelvészeti értekezések mellett az érvelésben állandóan jelen van a románság számbeli arányának hangsúlyozása, a népcsoport nagy területen való elterjedése. Egy tekintetben viszont eltéréseket figyelhetünk meg, s ez pedig a vallás. Laura Stanciu említi, hogy az Erdélyi Iskola fellépésével a nemzet fogalma megváltozott: a románság esetében a nemzetet az egy valláson levők alkották, azonban a 18. század végén ez a nézet gyengülni kezdett, s átvette a helyét az etnikai alapon működő nemzetfogalom, azaz az azonos nyelv, kultúra, hagyományok révén váltak az egyének a nemzet tagjává.⁵⁴ Valóban a vallási tagolódás a görögkatolikusok és görögkeletiek között bizonyos megosztottságot eredményezett: a görögkeletiek például a cirill ábécét használták, míg az unitusok, hogy ezzel is bizonyítsák a római eredetet és kontinuitást, a latin ábécé bevezetését, a román nyelv kiművelését tekintették feladatuknak, igaz, az unitusok esetében David Prodan megjegyzi, hogy az egyesülést az érdek és nem a lelki szükséglet idézte elő.⁵⁵ Sorin Mitu *Geneza identității naționale la românii ardeleni* című, imagológiai jellegű kötetében csaknem egy teljes fejezetet szentel a vallási problémáknak. Ugyanebben a kötetben a szerző hangsúlyt fektet a számadatokra is, s az ennek szentelt rövid alfejezetnek a románság által oly sokszor és erőteljesen hangsúlyozott *Suntem*

52 Grigore GEORGIU, *Istoria culturii române moderne*, (București, 2007), 80.

53 *Supplex*, 100–101.

54 STANCIU, *Iluminism...*, 28.

55 David PRODAN, *Supplex Libellus Valachorum: din istoria formării națiunii române*, (București: Editura Enciclopedică, 2013), 176–179.

*mulți, suntem cei mai mulți*⁵⁶ (Sokan vagyunk, mi vagyunk a legtöbben) címet adja, s arra is rámutat, hogy mennyire féltek a románok a nem azonos etnikumúak között létrejövő házasságoktól. Emellett attól is tartottak, hogy a megfelelőbb életkörülmények, a kedvezőbb társadalmi, kulturális közegbe jutott egyének nem fogják magukat románnak vallani, mi több, szégyellni fogják nemzetiségüket, megtagadják azt,⁵⁷ s ez természetesen a népesség számbeli arányának apadásához vezethet. Annak érdekében, hogy fellendítsék és megerősítsék a románság öntudatát, emeljék a kultúra szintjét, elkezdtek könyveket kiadni. Ide sorolhatók a már említett, Molnár János tollából megjelent, gazdasági-kulturális hasznú kiadványok, több kiadást megért olvasókönyvek; ábécék láttak napvilágot, kalendáriumok, katekizmusok, szótárak, vallási munkák, nyelvtanok, erkölcsi traktátusok, történeti munkák jelentek meg. A történeti munkák nagy része az ún. erdélyi triász (Samuil Micu, Petru Maior, Gheorghe Șincai) tollából került ki; ők mindannyian külföldi egyetemeken nyertek képzést, s némelyikük (Șincai) olyan neves történészekkel állt kapcsolatban, mint Kovachich Márton György. Érdekeséggént jegyezzük meg, hogy a magyarországi történetkutató figyelmébe a román értelmiségit Tertina Mihály nagyváradi pap, tanár ajánlotta.⁵⁸

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Molnár János tudós alakulata egy tágabb, azonos érdekeket és értékeket valló szellemi közösségbe, „eszmei alakulatba”, az Erdélyi Iskola tevékenységébe ágyazódott be, amely magán viselte a felvilágosodás jegyeit, amely a román nép társadalmi, politikai előrelépésének lehetőségét a tudományok terjesztésében látta. A nyugati, felvilágosodást célzó eszmék erőteljesen éreztették hatásukat a román felvilágosultak tevékenységében, akik külföldi stúdiumaik (Róma, Bécs), olvasmányaik révén betekintést nyertek ezekbe. Bár Molnár János társaságalapító törekvése a korszak politikai viszonyai miatt kudarcba fulladt, kezdeményezése mégis jelentős, hiszen a később megalakuló román tudós társaságok, ill. a Román Akadémia előképeinek is tekinthető. Emellett Molnár és az Erdélyi Iskola más tagjai történeti, nyelvészeti, gyakorlati hasznú kiadványaik révén a románság műveltsége színvonalának emelése mellett az akkor kialakuló nemzeti identitás megerősödéséhez is jelentős mértékben járultak hozzá.

---

56 Sorin MITU, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, (București: Editura Humanitas, 1997), 316–323. és 323–331.

57 MITU, *Geneza identității...*, 210–252.

58 VERESS Endre, *Note și scrisori șincaiene*, Memoriile Secțiunii Literare, Seria III., Tomul III., (București: Editura Academiei Române, 1927), 496–497. (Tertina Mihály levele Kovachich Márton Györgyhez, Nagyvárad, 1803. 10. 03.)

Mintaadó szervezeti formák a Magyar Tudós Társaság működési rendjében

Az Akadémia intézményének megalakulását már a megalapítás pillanatától kezdve kultusz övezi. Széchenyi István 1825. november 3-án a pozsonyi országgyűlés alsótáblájának kerületi ülésén tett anyagi felajánlása azonban inkább csupán szimbolikus határpont, vagy mondhatni: „a legjobb pillanatban jött példaadás”.¹

A felszólalás attól a naptól fogva a kultusz alappillére, hogy megtörtént. Számos egykorú, egymásnak némileg ellentmondó visszaemlékezés maradt fenn róla.² Ez a kultikus narratíva később legitimálódott a Magyar Tudós Társaság 1832-es évkönyvének lapjain olvasható első hivatalos akadémiatörténetben, és ettől fogva minden későbbi történetírói munka ennek a forrásnak a logikája szerint írja újra az Akadémia történetét, amelyet személy szerint Döbrentei Gábor írt titkárként az intézmény megindulását követően.³ Hogy ennek az első akadémiatörténetnek milyen kultikus fókuszpontjai és vakfoltjai vannak, az egy másik tanulmány témája lehetne, ahogyan szintén érdekes kultusztörténeti elemzés születhetne arról is, hogy a Döbrentei által írt első történeti összefoglaló után hogyan hagyományozódnak tovább ezek az üres helyek, részben a széchenyiánus nézőpont hatására,⁴ részben a marxista ideológiával erősen átítatott 20. századi történetírás miatt. R. Várkonyi Ágnes az 1975-ben megjelent összefoglaló első fejezetében az akadémiatörténetet a polgári átalakulás és a tudományos haladás történetévé írja át, ahol „a feudális társadalmi struktúra kereteit”⁵ az Akadémia jellegadó, de kifejezetten negatív értékjelet kapó keretként kezeli. Az utóbbi negyven évben ezektől elmozduló, jelentősebb intézménytörténeti, szervezetelméleti szempontú átértékelés

1 JOLSVAI András, „Írók akadémiaja: a megalapítástól a megalakulásig”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989), 605–626, 605.

2 JOLSVAI, *i. m.*, 605.

3 *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1 (1833). (A továbbiakban *Évkönyv*, 1. köt.)

4 Vö. Szász Károly, *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880); SZEKŰ Gyula, *Rövid Magyar Történet 1606–1939*, (Budapest: Osiris Kiadó, 2002). A kultusz okát pszichohistóriai módszertannal feltáró Lackó pontos leírást ad arról, hol csúsztak el a Széchenyi személyének jelentőségére irányuló vizsgálatok. LACKÓ Mihály, *Széchenyi el-ájul: Pszichotörténeti tanulmányok*, (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2001), 23.

5 R. VÁRKONYI Ágnes, „A Magyar tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831” in PACH Zsigmond Pál szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia másfél százada 1825–1975*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 9–23, 11.

pedig már nem történt, annak ellenére sem, hogy az alapítás dátumát, valamint a reformkornak nevezett korszak kezdetét jellemzően összeköti a(z) (irodalom)történetírás.

Jelen tanulmány arra hivatott, hogy felülemelkedve a legendákkal és ellentmondásokkal teli akadémia-történeten, egy másfajta történet lehetőségét vesse fel, amelynek elsődleges szempontja az Akadémia társas intézményként való vizsgálata lesz.⁶ A dolgozat fő kérdése, hogy milyen közvetlen hivatal- és intézménytörténeti előzményei lehettek az Akadémiának, s honnan öröklí meg működési struktúráját. Ez a szervezettörténeti megközelítés hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* és a mögé alapított, kevesek által ismert Tudományos Gyűjtemény Intézete nevet viselő szerkesztői csoportosulás minden valószínűség szerint a meginduló Magyar Tudós Társaság közvetlen elődintézménye lehetett, amolyan előakadémia. Ezt bizonyítandó fel kell tárni a folyóirat intézménnyé alakulásának történetét, majd hivatali szempontból összevetni a Magyar Tudós Társaság és a Tudományos Gyűjtemény Intézetének alap- és működési szabályzatát.

Tulajdonjogi viták a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségében

Az 1817 januárjának végén meginduló *Tudományos Gyűjtemény* a korszak legjelentősebb magyar nyelvű, havonta megjelenő sajtóorgánuma volt. Közel egy időben indult el két másik, a Habsburg Birodalmon belül működő tudományos-ismeretterjesztő újsággal, a *Bibliotheca Italianával* (1816–1840) és az *Erneuerte Vaterländische Blätter* (1808–1814) nevű, kéthetenként megjelenő lappal. Mindez T. Erdélyi Ilona szerint összefüggthetett azzal, hogy a magyar lap alapítói a nyomdással szövetkezve viszonylag könnyedén jutottak lapengedélyhez.⁷ A folyóirat egyik érdekessége, hogy már az első évben akkora előfizetői körre tett szert, hogy önálló üzleti vállalkozásként, mecenatúra nélkül fenn tudta tartani magát, a másik pedig, hogy a lapon belül nem egyszemélyes szerkesztői ízlés érvényesült, hanem egyfajta kollegiális szervezeti működés keretében, tudományáganként más-más személyek értékelték a beérkező munkákat, majd az értékelés ismertetését követően közmegegyezéssel döntöttek el, hogy mely szövegeket publikálják.

A *Tudományos Gyűjtemény*ről több rövidebb összefoglaló született, de csak két részletesebb értekezés áll rendelkezésünkre: az egyik első ilyen Waldapfel József korszakmonográfiájának egy részfejezete, amely azonban hivatkozások nélkül használja a folyóirat keletkezéséről és a konfliktusról fennmaradt kéziratos forrásokból kinyert

6 A társas intézményekről és a készülő irodalomtörténeti kézikönyv társadalomtörténeti módszertani kereteiről lásd: HITES Sándor, „Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015), 651–692.

7 T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés: Értékek és eszmények a reformkor hajnalán*, (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 52–62.

információkat, valamint Mader Béla 1976-os doktori értekezése, amely értékes áttekin-tés, ám egyáltalán nem vette figyelembe vagy nem is ismerte ezeket a primer forrásokat.⁸ A 2016-ban napvilágot látott legújabb sajtótörténeti monográfiának a lappal is foglalkozó része Kókay György kutatásain alapszik. Buzinkay a *Nemzetteremtő folyó-iratok* alfejezetben hiánytalanul összefoglalja a szerkesztők és a nyomdász közti konfliktust és a megoldást, és a következő szavakkal summázza annak jelentőségét: „a magyar sajtótörténetben először készült írásos szerződés, rögzítve minden fél jogait és kötelességeit [...]”⁹

A szerződés következményeképp jött létre az az intézményi keret, amely a Magyar Tudós Társasággal rokonságot mutat, ezért fontos röviden ismertetni az intézmény lét-rejöttének körülményeit. A konfliktus felfejtéséhez és megértéséhez vezető egyik leg-fontosabb kérdés, hogy ki finanszírozta a lapot. Ez azért is kulcsfontosságú a lap törté-netében, mert működésének tizedik hónapjában, a novemberi szám elkészítése közben (tehát valamikor 1817 októberében) talán részben anyagi okokból alakult ki konfliktus a nyomdász Trattner János Tamás és a szerkesztőgárda között. A vita tétje a kiadó jogá-nak értelmezése volt: ugyanis a folyóirat kiadására szóló engedélyt, a privilégiumot Trattner mint nyomdász kérvényezte a lap alapításakor,¹⁰ de a szerkesztők mégis úgy gondolták, hogy a lap az ő tulajdonuk, és Trattner csak a nyomdai igazgatás jogát tud-hatja magáénak.¹¹ A szemben álló felek történetvariánsaiból több, egymásnak ellent-mondó információ olvasható ki, mert Fejér György, Trattner és Szemere Pál is a saját verzióját írja Kazinczynak. A Kazinczy-levelezést olvasva nagyjából mégis képet kapha-tunk arról, hogy mi volt a vita lényegi tárgya: a lap tulajdonjogának a szerkesztőgárda és a kiadó közötti felosztása. A vita rekonstrukciójához további hivatkozási alapot ké-pezz a *Tudományos Gyűjtemény* tartalma, valamint a folyóirat szerkesztőségének fenn-

8 „A vállalkozásban az ő pénze van, a szerkesztőségi ülések az ő vacsoráin zajlanak s Trattner úgy érzi, hogy ezek következtében joga van a folyóirat szellemi irányításában is részt venni.” A vacsorát Szemere egyik levelével támasztja alá, a többit ebből következteti. MADER Béla, *A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején*, (PhD-értekezés, Szeged, 1976), 53. vö. WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1935), 232.

9 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 63.

10 A kérelmet a Helytartótanácsi Levéltár mutatókönyve alapján először 1816. augusztus 2-án iktatta, majd Trattner megújított kérelmét október 3-án jegyezték fel az iktatókönyvbe, ezzel kapcsolatos lépés október 8-án történt az iktatókönyvi bejegyzések szerint: „Insta[n]tiam Joannis Trattner Typographi pesthiensis erga pos: Imo facultatem periodica litteraria Hungar. Scripta menstruatia edendi vulggundig [?] petitio suae Matti. Sua substituit.” MNL Óbuda, Helytartótanácsi levéltár, Regestrum et index C60 (dep. Revisionis libr.) 1816. fons 20. pos 2. (A mutatókönyvek mikrofilmteker-csen kutathatók, az alábbi bejegyzés a 20 705-ös számú tekerccsen található.)

11 [...] „In hoc eodem nuncio diserte recognoscit Eruditos Pesthienses, et Budenses h. e. nos infrascriptos, et eos, qui nobiscum toto hoc [labente] 1817 collaborarunt, Autores Operis hujus exis-tere –, et eundem Typographum ex delectu praecise nostro illos quibus nuncium transmiserat, ad collaborationem dicti Operis invitare unde sequitur ipsum opus praecise Laborem Nostrum, et eorum, quos in collaborationem invitabamus esse, nec aliud, quam Typographicam rei executionem Joannem Thomam Trattner sibi vindicare posse.” Lásd. OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 3r.

maradt iratanyaga, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található. A jelzetek közül jelen dolgozatban az 1816–1819-es évek dokumentumait tartalmazó Fol. Hung. 4-re fókuszálunk. Ez egy kettedrét méretű, kemény táblás kötésű, 73 számozott fólióból álló iratcsomó, amely összesen harminc dokumentumot tartalmaz: latin nyelvű forrásokat a Helytartótanáccsal való levelezésről (vegyesen eredetieket és másolatokat), a szerkesztőség és Trattner között kötött szerződés egy példányát, a lap mögé alapított intézmény alap- és működési szabályzatát, a társasági ülések jegyzőkönyveit, valamint a beérkező értekezések és recenziók iktatókönyvét. Az első dokumentum 1816. augusztus 12-i datálása, a legkésőbbi pedig az 1819. március 30-i ülés jegyzőkönyve.¹²

A konfliktust az robbantotta ki, hogy Trattner János Tamás nyomdász, aki a lap hivatalos közrebocsátójaként a működés első évében hónapról hónapra egyre radikálisabban próbált beleavatkozni a szerkesztői munkába, egy másik paradigma szerint értelmezte a kiadó jogait és hatáskörét. Mivel hivatalosan ő teremtette meg a kiadás anyagi-materiális feltételeit, ezért úgy gondolta, joggal szólhat bele a szerkesztésbe is. Ám amikor a vállalkozás anyagilag függetlenedett a nyomdásztól, sőt még hasznot is hozott neki, akkor a szerkesztők többé nem tűrték a vállalkozásuk feletti hatalmaskodást.¹³ Annyi bizonyos: Trattner úgy gondolta, hogy ő a folyóirat első embere, hiszen azt – a kor akkori fogalmai szerint úgy szólván – „saját költségén” nyomtatta.¹⁴ Az anyagi szempontok miatt fordult elő többször is, hogy a szerkesztők akarata ellenére próbálta a sok előfizetőt gyűjtő Peretsényi Nagy László többiek által kevésbé sikerültnek tekintett műveit honorárium gyanánt belecsempészni a *Gyűjteménybe*.¹⁵ Tettei mögött érdemes meglátni a piaci szempontot: Trattner kész lett volna kiadni a saját költségén a lapot, ha az később nem jelentett volna önmagában véve is jövedelmező vállalkozást. S ha

12 OSZK Fol. Hung. 4, A folyóirat szerkesztőségi anyagaival Czifra Mariann ismertette meg 2012-ben, és hivatkozza is őket. Lásd CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok*, Ligatura sorozat, (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 280–281.

13 Az egész helyzet éppen attól vált ennyire ambivalenssé, hogy a vállalkozást nem Trattner tette sikeressé, hanem a szerkesztők. A korabeli európai kiadói gyakorlat egyébként Trattner reakcióit igazolja, lásd Frédéric BARBIER és Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története: Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 303. Egy későbbi magyarországi sajtótermék tulajdonjogi vitáját lásd: SZALAI Anna szerk., *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták, 1830–1847*, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 169–227. Vö. BODROGI Ferenc Máté, „Az Aurora: Hazai almanach mint (zseb)könyvtárgy”, *Alföld* 68 (2017), 67–85.

14 Lásd bármelyik 1824 végéig megjelenő szám fedőlapját, mindegyiken ugyanaz áll: „*Trattner János Tamás betűivel, és költségével.*” Trattner halálát követően Petrózai Trattner János Mátyás is ezt a hagyományt folytatja, később aztán változik az aláírás, 1829-ben csak kiadóként szerepel Trattner és a nyomda helye: *A' kiadók' Könyvnyomatató-Intézetében*, az utolsó évfolyamban már ez szerepel: *Petró-zai Trattner J. M. és Károlyi István m.k. A' Tudományos Gyűjtemény' Tulajdonosai s Kiadóji*. Lásd *Tudományos Gyűjtemény* 1. sz. (1841), 1.

15 Fejér György Kazinczy Ferencnek, 1817. november 12., in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 15: 352–353. (A továbbiakban KazLev.)

az *Erdélyi Múzeum* nagyszámú olvasótáborából sejtette is előre a *Gyűjtemény* sikerét, mégiscsak egy olyan korban indította azt útjának, amikor Magyarországon éppen növekedésnek indul a magyar nyelvű folyóiratok iránti kereslet. A *Gyűjtemény* létének és nemlétének kettős tétje volt: az anyagi siker érdekében a tudományosságot és a naprakésziséget kellett volna garantálni, és közben a különböző befolyással bíró, publikálni vágyó egyházi és világi méltóságokkal, tudománykedvelő arisztokratákkal és tudós hazafiakkal való jó kapcsolat fenntartásának szempontját is figyelembe kellett venni – ahogy Vitkovics meg is írta ezt Kazinczynak valamikor 1819 márciusában.¹⁶

Ez a ma már önkényesnek tűnő kiadói viselkedés Trattnerre egyébként is jellemző volt – utólag a Kazinczy-levelezésből legalábbis úgy tűnik, hiszen többen is panaszkodtak rá, hogy előzetes egyeztetés nélkül változtat az általa kiadott magyar műveken. Noha ekkoriban még nem vált élesen külön a szerkesztői hatáskör a kiadóétól, stratégiája rengeteg feszültséget generált.¹⁷ Egy sérelem kapcsán 1816-ban Kazinczy azt írta Helmeccy Mihálynak:

’S a’ Trattner rettenetes levele, mellyben engemet solemnissime tanít mint kellene dolgoznom, ’s ez a’ Cicero, ’s Biographiám annyira elfogtak, hogy a’ Messziáshoz hozzá sem nyultam [...] Egy fiatal tanulatlan ember egy őszhaju embert, a’ Nyomatató az Irót [...]’¹⁸

Jól látszik itt: míg egy idősebb, képzett író megengedheti magának, hogy szerkesztőként saját elveit érvényesítse, addig a mindössze huszonnyolc éves nyomdász normasértést követ el az önkényes szerkesztői beavatkozásokkal, s ezt a közösség láthatóan nehezen viselte. Kazinczy Döbrenteinek Trattner szerkesztői viselkedéséről ezt írja: „Ha magad nem hagyta meg, melly darabok vétessenek fel itt, úgy alig ha Tr[attn]er maga nem tette a’ szép rendet: mert ő szeret az Auctorok’ dolgába p’fuschírozni”.¹⁹ A sértődött Döbrentei panasza pedig így hangzik: „Trattner mindent ígér, hogy a’ következő füzetek hibátlan nyomtatással fognának megjelenni. Ha a’ IVdik füzet olly elforgatott értelemmel nem jött volna ki, már eddig az V. VIDik füzetnek Kéziratja Pesten volna. De, azolta hozzájok se nyultam”.²⁰ Mindezekhez képest érdekes adalékul szolgálnak a legutóbbi évek textológiai kutatásai, amelyek rekonstruálták, hogy maga Döbren-

16 A levelet Kókay György is idézi 1979-es monográfiájában. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferenchez, 1819. április 24., in *KazLev.* 16. köt., 3727. lev., 352–356.

17 Hogy Kazinczy maga is hasonlóan bánt kiadóként mások műveivel, azt Mezei Márta könyve jól szemlélteti. Lásd. MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma, Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, (Debrecen: Kossuth Kiadó, 1988), 179.

18 Kazinczy Ferenc Helmeccy Mihálynak, 1816. május 16. in *KazLev.*, 14. köt., 3212. lev., 198.

19 Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, in *KazLev.* 14. köt., 3167. lev., 72. Trattnerrel Kazinczy Kölcseynek így írta, hogy hazudozott neki: „Trattner ellen ezen felül három ’s több panaszom van [...] 3.) Tilalmam ’s protestatióm ellen szabott rendet a’ daraboknak, azt vette fel a’ mi tetszett, elvetette a’ mi nem tetszett. [...] P’fuj, p’fuj, édes Uram Öcsém.” In Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, d. n., *KazLev.*, 14. köt., 3185. lev., 131.

20 Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, d. n., in *KazLev.*, 14. köt., 3181. lev., 118.

tei milyen szemérmetlenül írta át Berzsenyi verseit, amikor a kötetét szerkesztette,²¹ és most látható, hogy ugyanaz a Döbrentei milyen nehéz szívvel veszi tudomásul, ha más lépi át e határokat.

Szemere leveléből tudható, hogy 1817. november 9-én következett be nyílt szakítás a szerkesztő Fejér és a nyomdász között, amikor Trattner nem volt hajlandó előfizetési felhívást közzétenni a saját nevében a tudósokkal együtt.²² Ugyanezek az információk helyet kaptak a Helytartótanácsához küldött panaszlevélben is. A levelek alapján Trattner jogtalan eljárását a következő dokumentumokkal igazolták: a folyóirat novemberi számában Trattner egy rövid előfizetői tudósítás után valóban a neve alá nyomtatta, hogy „Ts. Kir. priv. Könyvnyomtató, és a' Tudományos Gyűjteménynek Birtokossa”.²³ Másrészt a sértett szerkesztőgárda által a Helytartótanácsához küldött panasztétel fennmaradt bizonyítékai között található egy negyedréte méretű, négyoldalas előfizetői felhívás, amely egyben jutalomtétel is volt. Ezt is a novemberi számmal együtt adta postára a nyomdász. Ebben Trattner minden kétséget kizáróan kifejtette, hogy a folyóiratban milyen szerepet képvisel:

Nem úgy szóllok én az Olvasókhoz, mint Szerző, nem úgy az érdeemes Magyar Közönséghez, mint Könyvnyomtató; de mint Hazafi a Hazafiakhoz, mint ember emberekhez, mint egy Nemzeti Tudományos Intézetnek, a Tudományos Gyűjteménynek Birtokossa, azon Nemzethez, a kit ennek ügye igen nagyon is érdekel.²⁴

Ezen a két felhíváson Fejér, aki a lap főszerkesztőjeként dolgozott, érthető módon megsértődött. Megértette, hogy az ifjú a Trattner-nyomda kiadásra kapott privilégiuma címén a szerkesztői munka teljes körű felügyeletére pályázik.²⁵ Állítólag Fejér azt szeretete volna, hogy a folyóiratban megjelenő felhívás alá „birtokossa” helyett „a' Tudományos Gyűjtemény' egybe szerzői” kerüljön, hiszen a folyóirat alapításának pillanatától kezdve a szerkesztőségen belül kollegiális szerkesztői munka érvényesült, és ez alapvető eltérést mutat a korábbi folyóiratokhoz képest, amelyekben egy-egy szerkesztő ízlése dominált, mint például Döbrentei *Erdélyi Muzéuma* esetében. Azonban a legszembeütő-

21 Vö. FÓRIZS Gergely, „A Berzsenyi–Döbrentei-levelezés kiadásának problémái”, in *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 93–101, valamint VADERNA Gábor, „Két költő és az érzékeny filológus: Döbrentei Gábor esete gróf Teleki Ferencsel és Berzsenyi Dániellel”, *Filológiai Közöny* 61 2. sz. (2015), 279–306.

22 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1817. november 11. in *KazLev.*, 15. köt., 348.

23 TRATTNER János Tamás, „A' Tudományos Gyűjteményre előfizetési jelentés”, *Tudományos Gyűjtemény* 11. sz. (1817), 134.

24 TRATTNER János Tamás, „Híradás a' Tudományos Gyűjteményről és jutalomtétel” (1817), MNL Helytartótanácsi Levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) Fons. 8a, pos. 6. 20r.

25 Bő egy évvel a konfliktus rendezése után az ügy kapcsán a következő olvasható a lapban: „Azon óhajtott Császári és Királyi Engedelmet még 1816 esztendőnek végső hónapiban szerentsésen nyerte ki a' Kiadó Trattner tulajdon személyére [...]” A' SZERZŐK 'S A' KIADÓ, „Elő Szó”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1. sz., (1819), 4.

nőbb ellentmondás Fejér és a kiadó között, hogy Trattner állítása szerint Fejér maga mondott fel.²⁶ Ám még ha így is volt, az biztos, hogy ezután Trattner a többiekkel való egyeztetés nélkül önkényesen felbérelte Mokry Benjámint, a Sárospataki Református Kollégium egykori tanárát – szerkesztőnek. Novemberben és decemberben hivatalosan Mokry volt a szerkesztő, és Peretsényi egyik zavaros műve bizony be is került a decemberi számba, továbbá éppen ekkor több, református kötetéről szóló recenzió is napvilágot látott – ahogyan arra Czifra Mariann is felhívta a figyelmet a Márton-ügy kapcsán.²⁷ A vitában zajlott események sorrendje kérdéses a korábban említett ellentmondások miatt.²⁸ Már-már úgy nézett ki, hogy a lap az egyéves működést sem fogja megérni, mert a szerzők nagyobbik fele Fejért támogatta, s megoldásként egy új lap indítását fontolgatták, részben ezért is fordultak a Helytartótanácsához. A konfliktus rendezéséhez a folyóiratban publikáló és azt szerkesztő tudós írók közül Horvát István Kazinczy információi szerint „az Ország Birája által oda vitte a dolgot, hogy a' Helytartó Tanács küldje-ki Consiliárius Nyitrait, aki egyeztesse össze, mert a' birtok ugyan Trattneré, de Y. [Fejér György álneve a Tud.Gyűjt.-ben – K. Zs.] nélkül az fel nem állott volna”.²⁹

Az alapítók nevében fellépő tudósok a Helytartótanácsához írott latin folyamodványukban azzal érveltek, hogy a nyomdászt ők keresték meg a folyóirat ötletével, és hogy a szerzőknek körbeküldött nyomtatott felhívásban (nuncium) is ők voltak tulajdonosként megnevezve.³⁰ „Hazánknak csinosabbítására hiven törekvő több Pesti és Budai Tudósok egy TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY egybeszervezésére, 's kiadattatására eltökéllék magokat”.³¹ A Helytartótanács bizonyító erejűnek ismerte el ezt a nunciumot, és megállapította, hogy Trattner az aláírt felhívással nyíltan elismerte, hogy lap a tudósoké. Trattner a vitában arra hivatkozott, hogy előfizetési felhívást csak a Verleger tehet, s azzal érvelt, hogy „nintsen nállunk privilegiált Társaság”.³² Mindezt arra érthette, hogy a lapengedélyt nem egy megalapított társaság kérvényezte.

Ennek ellenére s némileg paradigmaváltó módon a Helytartótanács egyrészt elismerte, hogy a *Gyűjteményt* a tudóscsoport hozta létre, ezért az őket illeti, másrészt 1817. december 2-i keltezésű latin nyelvű levelében³³ felszólította a csoportot, hogy a jövőben az ilyen konfliktusok elkerülésére szerződésben rögzítse a szerkesztők és a kiadó hatáskörét. Ezt a feladatot hosszú távon a szerzők úgy látták megvalósíthatónak, ha engedélyt szereznek a Tudományos Gyűjtemény Intézete működésére, hogy a lap tulaj-

26 Trattner János Tamás Kazinczy Ferencnek, 1817. október, in *KazLev.*, 15. köt., 3509. lev., 356.

27 PERETSÉNYI NAGY László, „Arad Vármegyében lévő Ó, és Új Váraknak Statistikás Isméréte”, *Tudományos Gyűjtemény*, 11. sz. (1817), 66–78., ill. CZIFRA, *i. m.*, 111–140.

28 Egy kívülállónak küldött német nyelvű összefoglaló: Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, 1817. December 10-én, in *KazLev.*, 15. köt., 3520. lev., 387.

29 (Az említett részletben szerintem a nádorra céloztak, aki a Hétszemélyes Tábla elnöke volt.) Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1818. március 1-jén. in *KazLev.*, 15. köt., 3561. lev., 494.

30 OSZK Kt. Fol. Hung. 4. 2r.

31 OSZK Kt. Fol. Hung. 4. 1r.

32 Trattner János Tamás Kazinczy Ferencnek, in *KazLev.*, 15. köt., 3509. lev., 356.

33 OSZK Kt. Fol. Hung. 4. 5r–6v.

donosaiként alakuljanak társasággá, s dolgozzák ki e társaság alapszabályát és működési rendjét. Trattner ugyan feltételezhette, hogy neki mint a szerkesztő felett álló kiadónak természetes joga önkényesen szerkesztőt választani és annak munkájába beleavatkozni, ám azt nem gondolta végig, hogy egyrészt a lapot nem ő alapította, hogy ahhoz komolyabb anyagi támogatást voltaképpen nem kellett biztosítani, így ezt a piaci részt egy új lap, a *Tudós Tárház* megindításával Fejér újfent kitöltheti. Hiszen a *Gyűjtemény* esetében már a megindulás után nem sokkal ötszáznál is több előfizető volt, a konfliktus idejére már csaknem nyolcszáz,³⁴ így, ha a tudós írók elpártolnak a *Gyűjteménytől*, akkor Trattnernek egyszerűen nem lesz mivel megtölteni a lapot. A főszerkesztői pozíció tehát jól láthatóan sokkal több volt annál, semmint véglegesíteni a lapszámok tartalmát. Az illető szakértelme és személye mögé áll be az a tudós kompánia, és ez a nézetazonosság a közös munka alapja, még akkor is, ha sok mindenben nem értenek egyet a tagok. Ezt a konszenzusos koncepciót csak abban az esetben lehet fenntartani, ha a szerzők/szerkesztők és a főszerkesztő kölcsönösen együttműködik.

Ez a személy pedig nem lehetett a fiatal Trattner; helyette sokkal inkább az ekkor már ötvenegy éves katolikus „főtisztelendő úr”, Fejér György. A patthelyzetben Trattnernek végül bele kellett törődnie, hogy a lap szellemi értelemben csakugyan nem lehet az övé, hogy ő annak csak a fizikai értelemben vett gondozója. Ha nem érte volna be ezzel, akkor elesett volna egy nyereséges vállalkozástól.³⁵ Mindezt az támasztja alá, hogy a konfliktus rendezésekor a nyomdász elismeri a szerkesztők hatáskörét, amely az ő korábbi önkényes tevékenységét teljesen ellehetetleníti, cserébe viszont minden anyagi haszon és esetleges deficit őt illeti.³⁶ Így vált ketté a *Gyűjtemény* szellemi és anyagi értelemben vett tulajdonjoga a konfliktus rendezésekor.

Konfliktushelyzetből intézményalapítás, személyi egyezések és szervezeti analógiák

A helytartótanácsi ítéletet követően tehát a két fél írásban megegyezett egymással, és a kormány szerv hitelesítésével egyezségeket kötöttek. 1817. december 23-án írták alá a *Kötelezést* – ezt a nevet viselte a szerződés, amelyet egyfelől Trattner, a másik oldalról

³⁴ TRATTNER, „Híradás”, 20r. az előfizetők számáról lásd továbbá: BUZINKAY, *i. m.*, 63., ill. MADER, *i. m.*, 53.

³⁵ Trattner közli az előfizetők listáját 1817 végén, és említi más kinyomtatott, világi témájú művek iránti keresletet 1818-ban. „[...] 10 Esztendő alatt ezer Példányt eladni, közönségesen pedig 500–600 untig elég, még sokszor alig adhatni, el 200 darabot [...]” Lásd TRATTNER, „Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna”, *Tudományos Gyűjtemény*, 10. sz. (1818), 110. Továbbá lásd a *Ne Felejts* című zsebkönyv tervezetével kapcsolatban összeállított költségvetését, amely bizonyítja, hogy a nyomdász akkor is azt állítja, hogy egy kötet a „saját költségén” lett kinyomtatva, ha 1300 forint tiszta haszon marad a zsebében. OSZK Kt, Fol. Hung. 44r–46v.

³⁶ A *Kötelezés* hatodik pontja szerint: „Hogy valamint a' Könyvnek eladásából a' Kiadóra haromló nyereségből semmi részt venni nem kívánunk, úgy a' veszteségből is részesülni nem fogunk.” lásd „Kötelezés”, OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 16r.

pedig Jankovich, Schedius, Pethe, Fejér, Kultsár és Forgó György írtak alá.³⁷ A Tudományos Gyűjtemény Intézetét ezt követően 1818 januárjában hozták létre a helyzet fenntartása érdekében. Az intézet működési szabályzatát áprilisra sikerült véglegesíteni, s rögzítették a benne dolgozók feladat- és hatáskörét, illetve kötelességeit. Ez a mai napig csak kéziratos formában elérhető dokumentum négy teljes variánsban, Jankovich Miklós hagyatékában maradt fenn, és a Nemzeti Múzeumból került be az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába. Ez és az ülési jegyzőkönyvek a forrásai a szerkesztőségi munkának 1816 és 1819 között, ám e forráscsoportra igen kevesen hivatkoznak.³⁸

Az alapszabály és rendszabás mind szerkezetében, mind tartalmában rendkívül hasonlít a nagyjából tíz évvel később létrejövő *Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* nevű dokumentumhoz.³⁹ Az egybeesés nem egészen véletlen: többen is voltak, akik mindkét dokumentum kidolgozásában részt vettek. Az Akadémia alapszabályzatát kidolgozó bizottság névsora megtalálható az első *Évkönyv*ben, de részletes adatokkal Jolsvai András is közölte az ItK-ban.⁴⁰ Ebből a huszonkét tagból tizennégy már alapított valamilyen korábbi társaságot, vagy részt vett a *Tudományos Gyűjtemény* munkájában, alapításában. Bitnitz Lajos a Szombathelyi Magyar Társaság alapítója, Kis János a Soproni Magyar Társaságé, Döbrentei ez utóbbiban négy évig működött, és ő szerkesztette az *Erdélyi Muzéumot*, Kultsár és Fejér a Pozsonyi Kispapi Társaságban vett részt, előbbi a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője volt, Guzmics Izidor a Pesti Kispapi Társaságban, Horváth János és Jankovich Miklós a Pesti Egyetemi Társaság alapításában játszott szerepet.⁴¹ A bizottsági tagok közül az alábbiak – hosszabb-rövidebb ideig – belső tagok voltak a Tudományos Gyűjtemény Intézetében: Kultsár István, Fejér György, Pethe Ferenc, Forgó György, Horváth János, Jankovits Miklós, Horvát István, Szemere Pál, Vitkovics Mihály, Schedius Lajos, Teleki József, Kisfaludy Sándor.⁴²

Ez igen nagy szám, és erősíti azt a hipotézist, amely szerint jelentős szervezeti kapcsolat volt a két intézmény között. Fejér György és Horvát István máig nem tisztázott okokból nem lett tagja a társaságnak annak ellenére, hogy részt vettek a bizottság munkájában, Kultsár Istvánt meg ugyan beválasztották a bizottságba, de betegsége és az

37 „Melly egy részről Trattner János Tamás Könyvnyomtató, más részről pedig a Tudományos Gyűjtemény szerzői között, a Felső Királyi M. H. T. dd. 2-ik December 1817. n° 35764. kegyesen utasító rendelése szerint következőképpen állapotott meg: 1. Én Trattner János Tamás mint Pesti Könyvnyomtató azon Munkákat, mellyeket a Tudományos Gyűjtemény szerzőinek Egyesülete által adand, saját költségemen kinyomtatatom.” Másolatban: OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 16r–17v. Az eredeti pedig: MNL Helytartótanácsi Levéltár, C60 (Dep. Revisionis Librorum) Fons. 8a, pos. 6. 24r–25v.

38 Czifra Mariann a nyelvújítási mozgalom kapcsán elemzi azokat, és felhívja a figyelmet arra, hogy milyen kevésbé ismertek az irodalomtörténetben. Lásd CZIFRA Mariann, „Szövegek hálójában: A Kazinczy-levelezés kánonképző szerepe a nyelvújítás narratívájában”, *A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, (2012), 54–76.

39 *A Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai*, (Pest: Trattner–Károlyi Nyomda, 1831).

40 JOLSVAI, i. m., 626.

41 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 708–764.

42 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 47r–70v.

ülések alatt bekövetkezett halála miatt már nem tudott dolgozni. Teleki József „tanácsosként” azaz belső szerkesztőségi tagként, később, Thaisz András főszerkesztői munkája idején az intézet elnökeként vett részt az intézet szabályzatának kidolgozásában. (Thaisz a Teleki család ügyvédje volt.)⁴³ Teleki 1816-tól teljesítette hivatali kötelességeit a Helytartótanácsnál, ahol bizonyosan közelebbi ismeretséget kötött a nádorral, aki az Akadémia bizottságának „vezetésére az előlülőséget Gróf Teleki József csanádi Főispánnak és Királyi tábla Bírójának adta által.”⁴⁴ Teleki tehát hivatalosan a nádor választotta volt, s elnökként vezényelte le már a huszonnégy bizottsági ülést is.

Hogy kinek mekkora jelentősége lehetett a munkában, azt utólag nehéz megállapítani, a bizottságon belüli albizottságok munkájáról szóló jegyzőkönyvek és egykorú naplók, visszaemlékezések szoros olvasására volna szükség. Teleki talán gyakorlati tapasztalatai, rangja és befolyása, tudományos törekvései és a nádorral való barátsága révén kerülhetett a bizottság és a Társaság élére, de az is érdekes, hogy a bizottságon belül az alapítókön és elnökön felüli huszonnégy tagból tíz volt nem katolikus, így talán éppen felekezeti okokból választották elnökké.⁴⁵ Ha hozzávesszük a huszonnégy taghoz és az elnökhöz a négy alapítót is, akkor éppen eggyel többen voltak a bizottságban a nem katolikusok. Ez az arány persze nem volt balanszban az ösztársadalmi felekezeti arányokkal; részben talán ezért sejtettek többen az Akadémia ügye mögött „protestáns praktikát”, ahogy arra Jolsvai is reflektált.⁴⁶ Vaderna Gábor a bizottság munkájának időszakából fennmaradt privát naplók (Bitnitz, Dessewffy, Széchenyi) elemzésével szintén felhívja a figyelmet a társas viselkedés kapcsán Teleki egyetlen gesztusára, hogy tudniillik zsebre tett kézzel fogadta házában az őt üdvözlő bizottsági tagokat, és úgy is engedte el őket. A kézfogás mellőzése mint a katolikusokkal való kelletlen kooperáció egyik szimbóluma, összevetve a Vaderna által idézett másik esettel, Dessewffy Horváth János püspök helyett elmondott beszédével,⁴⁷ még inkább azt az olvasatot erősíti, hogy itt komoly felekezeti harcok is zajlottak, ahogy kimondatlanul a különböző felekezetű alapítók felajánlásaiban is ott lehetett a rivalizálás. (Érdeemes megemlíteni, hogy noha Teleki József írásban apjához és nagyapjához képest sokkal kevésbé artikulálja felekezetéhez való viszonyulását, mégiscsak az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt.)⁴⁸

A személyi egyezéseken túlmenően kulcskérdés lehet, hogy miként tekintett magára a Tudományos Gyűjtemény Intézete. A félnyilvánosságban működő akadémiakezdemény kevesebb tagot tudhatott magáénak, de mindenképpen érdemes megfigyelni, mi-

43 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, 1818. március 1., in *KazLev.*, 15. köt., 495.

44 *Évkönyv*, 1. köt., 55–56.

45 A bizottságon belüli felekezeti arányok, életkor és foglalkozás feltérképezését Jolsvai András elvégezte. Lásd JOLSVAI, „Írók akadémiaja”, 623.

46 „Magyarországon mély hagyománya volt annak a nézetnek, miszerint az egész akadémiai mozgalom valamiféle protestáns praktika.” JOLSVAI, „Írók akadémiaja”, 619.

47 VADERNA, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ligatura sorozat (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 227.

48 PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848*, 2. köt. Közread. az Országgyűlés Hivatala, (Pécs: Argumentum, 2011), 172–173.

lyen tudatosan megszerkesztve építették fel az intézményt a konfliktusból kilábalva. 1818 januárjától a *Kötelezésnek* megfelelően a nyomdász már csak „javallatokat tehet” az ülésen megvitatott ügyekben, és ha ma már nem is tudjuk pontosan, hogy mit jelentett az: Trattner „rendkívül való belső tagja” volt az szervezetnek, annyi bizonyos, hogy valamilyen módon megkülönböztették az ő jogait a többiekétől. Az intézetben a későbbi akadémiához hasonlóan voltak belső és külső tagok, melyek feladatkörüket illetően megegyeztek az akadémia rendes és levelező tagjaival. A belső tagok képezték a tulajdonképpeni szerkesztőséget, és kéthetente vasárnap részt kellett venniük az üléseken (az akadémia esetében hetente voltak az ülések), míg a külső tagok a levelezőkhöz hasonlóan csak a negyedéves nagygyűléseken vettek részt, és levélben küldték a *Tudománybéli jelentések* rovatba információikat, híreiket. Mindkét tagtípus kötelező publikációkkal, évi egy értekezéssel és egy recenzióval tartozott a lapnak. Mindkét kategóriába kiválasztásos alapon lehetett bekerülni, önkéntességről tehát szó sem volt, az akadémiához hasonlóan a belső tagok szótöbbségen alapuló szavazással döntötték el, ki kerülhet be az Intézetbe:

A' belső Tagok, kik kötelességeik miatt tsak Pestiek és Budaiak, azonban minden rendbeliek lehetnek, állanak

- a) egy Elölülőből,
- b) két Tanácsosból,
- c) három Szerkesztetőből (Redactor)
- d) több Eléadókából (Referenres) és
- e) egy Jegyzőből (Protocollista).

Ezek közül ha idővel valamelyiknek helye megüresednék: erre az akkori belső Tagok vagy magok közül, vagy a' helybeli Külső Tagokból fognak valakit szovoknak többsége által szabadon választani.⁴⁹

A *Gyűjteményben* való publikálás és szerzővé válás nem jelentett egyet az Intézetbe kerüléssel, ahogyan az Intézet és a folyóirat nem egy és ugyanaz. Míg a folyóiratnak Fejér volt a főszerkesztője 1818 januárjáig, addig az Intézetnek Jankovich Miklós, majd Teleki József (akinek ekkor még élt az apja, az ortológus Teleki László). A „redactor”-é speciális pozíció volt az Intézetben belül, csakúgy, mint a „kiadó”, az „eléadó”, a „jegyző”, a „tanácsos”, a „titkár” és az „előülő”.

Ha szervezettípus szerint elemezzük a két társaságot, elmondható, hogy egyik sem tekinthető egyesületnek. Az Akadémia magánjogi szempontból közalapítvány volt. A közalapítványok az alapítványok különleges nemei voltak, közcélú szolgáltak és valamely közigazgatási szerv kezelésében álltak.⁵⁰ Mindkét szervezet a rendiségnek megfelelően csökkentett autonómiával rendelkezett. Az Intézet autonómiája azért is hiányzott, mert a folyóirat költségein felüli haszon a kiadó kizárólagos tulajdonát képezte,

---

49 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 46r.

50 *Magyar jogtörténet*, szerk. MEZEY Barna, (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 81–82.

hasonlóan az Akadémia igazgatótanácsához, amely vagyonkezelőként döntéseket hozott a pénzzel való gazdálkodásról. Ám az Akadémiának az alapítás pillanatától fogva saját tőkéje volt, így tehát tehát attól fogva jogi személynek minősült. Az alapítványok általánosságban abban különböznek az egyesületektől, hogy az alapítás a vagyonok egyesítésével és adományozásával vette kezdetét. Az alapítvány vagyona senkinek sem képezi tulajdonát, arról egy vagyonkezelő szerv vagy kuratórium gondoskodik.⁵¹ (Ez az Akadémia esetében az igazgatótanács, a Gyűjtemény Intézetének esetében a kiadó.) „Az alapítvány vagyonát elidegeníteni nem lehetett. A jövedelmét csak a kítűzött célra fordíthatta. Ezért az alapítvány részére általában olyan vagyont kötöttek le, amely biztos, állandó jövedelmet jelentett, például bizonyos tőkét, mely kamatozott, továbbá ingatlant vagy értékpapírt”⁵² Az Akadémia rendi intézmény volt, 1825-től 1830-ig tartó kialakulásának koreográfiája egészében a rendiség logikája alapján zajlott; működésének kezdete sem véletlenül köthető az új uralkodó, V. Ferdinánd koronázásához.⁵³ Az Akadémia ügye az országgyűlés hatáskörébe tartozott a korábbi évtizedekben is, majd a közalapítvány létrehozása is az országgyűlés keretein belül történt, az igazgatótagok kiválasztása zárt ajtók mögött, a nádor és a négy alapító-adományozó között dőlt el, és ez a kuratórium is a korabeli arisztokrata elitből állt, és ami a legérdekesebb, hogy a legtöbbször nem adományozással vásárolta be magát a tanácsba, hanem az országos politikában nyújtott szerepe alapján került be.⁵⁴ Nekik természet szerinti joguk volt ahhoz, hogy e vállalkozásban valamilyen formában részt vegyenek – ez az elgondolás pedig csak a negyvenes években kérdőjeleződött meg, amikor már nyilvánvalóan tarthatatlan az Akadémia rendies struktúrája.⁵⁵ A kutatómunkát végző első rendes, valamint levelező tagokat és a tiszteletbelieket is az igazgatótanács választotta meg 1830-ban. Az alapszabályzatot kidolgozó bizottságot azonban egy Pestre és Budára koncentrálódott tudós elit alkotja meg, amely egyszerűen a nádor és a négy alapító, valamint Teleki ismeretségi köréből került ki.

A magyarországi tudományos élet 1810–1820-as években történő intézményesedése egyrészt tehát különböző szervezeti-hivatali szabályrendszerek bevezetésével, a repre-

51 TÓTH Árpád, *Önszervező polgárok, A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005), 173.

52 HALMAI GÁBOR, *Az egyesülés szabadsága, Az egyesülési jog története*, (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1990), ill. MEZEY, *i. m.*, 134.

53 A témában elhangzott egy előadás: SZILÁGYI Márton, *Az 1830. évi koronázás visszhangja a korabeli irodalomban. Az utolsó pozsonyi királykoronázás 1830 őszén. Tudományos konferencia V. Ferdinánd koronázásának 185. Évfordulóján* című egynapos tanácskozáson 2015. szeptember 29-én az MTA BTK Történettudományi Intézetében. V. Ferdinánd koronázási ajándékát lásd: *A Magyar Tudós Társaság Igazgatóságának Jelentése: A Társaság 1836 belső munkálatairól 's pénztára' mibenlétéről*, (1837), 12.

54 Vö. az igazgatótanács névsorát és az adományozókat! A négy alapítóval együtt összesen hét olyan tag került be 1830-ig, aki adományozott is: Teleki József, Batthyány Fülöp és Cziráky Antal Mózes. *Évkönyv*, I. köt., 58–59, ill. 118.

55 Ebben a tervzetben a tekintélyelvűség helyét már átvenni az „illetékesség elve”. Lásd. SCHEDEL Ferenc, *Javaslat a Magyar Tudós Társaság rendszabásai módosítása eránt: Kézirat gyanánt*, (Pest: Magyar Tudós Társaság, 1845), 1–2.

zentatív nyilvánossággal, az uralkodótól származó legitimációval és a kormánysszervek támogatásával megy végbe, másrészt ezt a csoportidentitást a nemesi-tudós réteg egy felépített narratíva mentén képezi le. Ebben a közegben éppúgy helyet kap a köznemesi réteg, mint ahogy az arisztokrácia. Vaderna Gábor szintén ezt a folyamatot hangsúlyozza, amikor a reprezentatív nyilvánosságot felváltó polgári intézményrendszer a rendi intézményrendszerre való ráutaltságát jeleníti meg Széchenyi és Dessewffy vitája kapcsán. Monográfiájának ezen pontján a kaszinót, az akadémiát, a lóversenyt egyaránt úgy értelmezi, mint a rendi nyilvánosság újabb fórumait, „ahol a szólás szabad, s mindenki egyenlőnek nyilváníttatik, de a szellemi és anyagi vezetést mégiscsak az arisztokrácia vállalná magára”.⁵⁶ Ez utóbbi észrevétel azért is jelentős, mert ha elhagyjuk a polgárosodást mint narratívát, amellyel mások is sokszor (teszem hozzá, joggal) hozták összefüggésbe az irodalom és a tudományok intézményesedését, és helyette a rendiség szempontjából próbáljuk ezt a társadalmi mozgást leírni, akkor azt is mondhatnánk, hogy mintha ez a csoport ebben a két évtizedben egy láthatatlan „ötödik rend”-ként tüntette volna fel magát: mégpedig „Tudósok Rendje”-ként.⁵⁷ Természetesen nem külön jogállású, az országgyűlésen részt vevő rendként értelmezendő a kifejezés, hiszen csak a tudományos nyelvi regiszterek szintjén artikulálódik, de mégis érdekes az intézményesedő irodalmi és tudományos közegek önmagukról alkotott beszédmódja. A folyóiratok, a szerkesztőségi anyag és a Kazinczy-levelezés is tele van különböző megnevezésekkel, mint például „Republica Litteraria”, „Budai és Pesti Társok gyülekezete” vagy „a Tudományos Gyűjtemény szerzői Egyesülete” máshol pedig éppen Teleki ír a jegyzőkönyvben „a Társaság organisatiójáról”.⁵⁸ Egy ízben Kazinczy is a *Tudományos Gyűjtemény* kiadóhoz címezi levelét, és hozzájuk mint csoporthoz szól. A levél megszólítása: Tisztelt Férjfiak,⁵⁹ míg a Kazinczyhoz küldött 1816. augusztus 12-i nyomtatott nuncium, amely az együtt munkálkodásra kérte fel őt, úgy szólította őt meg: „Tekintetes Tudós Úr!”⁶⁰

De mégiscsak a *Tudományos Gyűjtemény*ben használt narratívából látszik igazán, hogy ez a csoportosulás magát egyfajta előakadémiának tartotta. Elsőként a lap 1819-es évfolyamának első számában nyert szélesebb körű ismertséget a Tudományos Gyűjtemény Intézete,⁶¹ ahol mintegy programadóként, tizenhat oldal terjedelemben közölték az Intézet korábban csak kéziratban létező működési szabályzatának legfontosabb pontjait és a munkafolyamat lényegét:

⁵⁶ VADERNA, *i. m.*, 266.

⁵⁷ A kifejezést a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain is megtaláljuk. A' SZERZŐK 'S A' KIADÓ, „Elő Szó”, 1–2.

⁵⁸ A megnevezések lelőhelye: OSZK Kt, Fol. Hung. 4., 3r–4r; 10r; 36r–43v.

⁵⁹ Kazinczy Ferenc – a Tudományos Gyűjteménynek 1817. július 2. 6077. levél, in *KazLev.*, 24. pótkötet, 202.

⁶⁰ Trattner János Tamás Kazinczy Ferenchez, 1816. augusztus 12., 6067. levél, *KazLev.*, 24. pótkötet, 191.

⁶¹ 1818. november 21.: „Az Egyesületnek Rendszabásai felolvasatván s megvizsgáltván helybe hagyattak és e [olyó] esztendei XII. Kötet végén kifognak nyomtatatni.” Végül ez csak 1819 januárjában történt meg. *Vö.* OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 57r.

- 1) Minden béküldött Értekezés vagy Tudósítás Trattner János Tamás Kiadó által számmal jegyeztetik meg, és az elérkezése napja, Szerző neve, 's a' munkának Czíme, nála lévő Jegyző Könyvbe iktatik.
- 2) Az Intézet Kormánya, a' béküldött munkákat ugyanazon szám szerint felvén Jegyző-Könyvében annak megítélése végett: megegyezzen e'? a' Tud. Gyűjt. Czeljával, és mennyire teljesítettek a' felvállalt Rendszabások, két Tudós, és a' munka Tárgyával esméretes Társak olvasására bíza, a' kiknek eléadások után az vagy kinyomatandónak, vagy bé nem vehetőnek, a' többség ítélete szerint elhatároztatik.⁶²

Ugyanitt osztották meg az olvasóközönséggel azt a tudományfelosztást is, amelynek logikája szerint a szerkesztőségi üléseken kiosztották a vizsgálandó értekezéseket. Michael Denis 1774-ben megjelent *Einleitung in die Bücherkunde* című, viszonylag népszerű művében hét fő csoportra osztotta a tudományokat: „isteni tudomány – jogtudomány – bölcsészet – orvostan – matematika – történelem – filológia”.⁶³ A *Gyűjtemény* szerkesztői ugyanezt a hét fő csoportot használják, kiegészítve a természet- és művészettudománnyal.⁶⁴ Az Akadémiánál hat osztály szerepel az alapszabályban: nyelvtudományi, természettudományi, törvénytudományi, bölcséleti, történeti, matematikai. Minden korábbi akadémiatervezet felosztásai között is vannak apró eltérések és hasonlóságok, de szerintem kevésbé egymásból, mint inkább a korabeli szakrendekből kiindulva próbáltak szabályt alkotni az egyes esetekben – s ahogy a világ változott, úgy változtak velük a szakrendek és a felosztások is. A *Gyűjtemény*ben a teológia nem lehetett értekezések témája uralkodói tiltás miatt, de az e témájú kötetek recenziói megjelenhettek.

A felosztás gyakorlati jelentősége az volt, hogy az egyes tárgyakhoz értő intézeti tagok a kilenc téma szerint lettek egy-egy osztály előadói, így az ilyen tematikájú értekezések belső recenzeálása az ő feladatuk lett. Tehát miután beérkezett egy értekezés a kiadóhoz, azt iktatták, majd rávezették az iktatószámot, ezután Trattner elküldte a főszerkesztőhöz, aki a kisülésen kiosztotta az értekezéseket az előadók között. Az előadók a következő ülésig elolvasták, bírálatot írtak róla, amit az ülésen a cikk tartalmával együtt felolvastak – a felolvasás a Helytartótanács körülményes és bürokratikus hivatali eljárásából eredhet.⁶⁵ Ezt követően a belső tagok javaslatot tettek közlésre, módosításra, vagy elutasításra, majd a szerkesztőség szavazott arról, hogy az adott szöveg bekerüljön-e a folyóirat következő számába. Ha nem került, akkor vissza kellett küldeni

62 A' SZERZŐK 'S A' KIADÓ, „Elő Szó”, 16.

63 SEGESVÁRY VIKTOR, *A Ráday-könyvtár 18. századi története*, (Hága: Mikes International, 2005), 99.

64 „Philologia, Philosophia, Historia, Jurisprudentia, Medica, Természet- és Művész-tudomány, Mathematica, A' Szép Művek' Tudományok, Theologia”. A' Szerzők 's a' Kiadó, „Elő Szó”, 16. ill. OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 33r–35v.

65 EMBER Győző, *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története*, (Budapest: A M. Kir. Orsz. Levéltár kiadványa, 1940), 94.

a szerzőnek. Jolsvai anélkül töpreng az akadémiai osztályok célján, hogy ismerné azok tudománytörténeti és hivatali előzményeit. „Egy tudományos egyesületben, úgy látszik, feltétlenül lenniük kell osztályoknak, de hogy ezeknek valójában mi legyen a szerepük, teljesen bizonytalan. (Ez a probléma – látni fogjuk – sokáig megoldhatatlan lesz a már működő intézmény tagjainak is.)”⁶⁶ Azért tűnhetett a rendszer bizonytalanak utólag, mert az az adaptált szervezeti modell, amelyet a Gyűjtemény Intézete és az Akadémia is használt, a közigazgatásból, azaz a hivatali szférából került át az intézményesedő tudományos világba, és e két szféra nem feleltethető meg egymásnak probléma nélkül. Jolsvai tehát érzekelte ezt a disszonanciát, de nem tudhatta, hogy az voltaképpen miből is adódik.

A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségének több tagja is rendelkezett ügykezelő gyakorlattal a Helytartótanácsban és egyéb kormányzervekben való munka révén. Ha fellepazzuk Ember Győző *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története* című könyvét, látni fogjuk, hogy az 1810-es–20-as években ott is a fent vázolttal azonos volt az ügyviteli folyamat, csak nem értekezésekkel, hanem ügyiratokkal dolgoztak, a munka latin nyelven folyt, az üléseket nem kéthetente, hanem hetente tartották, ahogyan később az Akadémia esetében is; a Helytartótanácsnál nyílt szavazással, de szintén szótöbbséggel zajlott a döntéshozás, míg a Gyűjtemény Intézete és az Akadémia esetében titkos szavazás zajlott.

A Helytartótanács ügymenete az ülések alkalmával az alábbi módon festett: a beérkező iratok az elnök (praesens) kezébe kerültek. Az irodaigazgató (director cancellariae) az iratokat jegyzékbe (protocollum) foglalja, és ezt a jegyzéket magával vitte a tanácsba, ahol az iratokat beérkezés sorrendjében bemutatta, felolvasta, az alsófokú hatóságok jelentéseit kivonatos formában ismertette. Az irodaigazgató kiosztotta az iratokat a tanácsosok között, és meghagyta, hogy amint tehetik, terjesszék elő javaslatukat. Az előadó tanácsos javaslatát meghallgatták, szavaztak róla, és ha egyenlően osztottak meg a szavazatok, az elnök választott a két lehetőség közül. A jegyző (protocollista, acturius) jegyzőkönyvet vezetett, majd a következő ülés elején felolvasta azt, és akkor mindenki jelezhetette, ha eltérés volt észlelhető. Ha senkinek sem volt ellene kifogása, akkor a jegyzőkönyv érvényessé vált, amelyet az elnök az aláírásával hitelesített. A felolvasott, elfogadott és aláírt jegyzőkönyvön változtatni többé nem lehetett.⁶⁷

A Gyűjtemény Intézetében a véglegesítést értelemszerűen az elkészült folyóiratszámok jelentették, s nem az előző ülésen elhangzottak revíziója; a jegyzőkönyv inkább abban nyújthatott segítséget, hogy a tagok lássák, mi hangzott el az előző ülésen, s hol tart a következő lapszám készítése. A legitimált uralkodói-tanácsi döntés olyasféle ki nyilatkoztatásként működött, mint a *Gyűjteményben* szereplő, közlésre érdemesnek tartott művek: egy arra felhatalmazott, az uralkodó alá tartozó kormány szerv döntését nem lehet, és nem is kell felülbírálni, ugyanígy egy tudományos közösség együttes ál-

66 JOLSVAI, *i. m.*, 611.

67 EMBER, *i. m.*, 9–23.

laspontja is erősebb lehet egy vagy két személy szubjektív véleményénél. A *Tudományos Gyűjtemény* mint sajtóorgánom részben működési struktúrájának köszönhetően néhány évre a tudományos szféra hatalompolitikai tere lett, amely mögött ott állt az Intézet. Az Akadémia megindulása után nem sokkal megjelent az első *Tudománytár*⁶⁸ és az akadémikusok által kiadott kötetek, valamint az *Évkönyvekben* publikált tudományos értekezések veszik át ezt a szerepet a *Gyűjteménytől*, amelynek olvasótábora 1833-tól, az Akadémiát (és úgy általában mindenkit) bojkottáló Horvát István főszerkesztőségétől fogva egyre erőteljesebben csökkenni kezdett, az utolsó évekre a kor sajtótermékeinek robbanásszerű növekedése és a nyomdatechnika átalakulása révén a lap egyszerűen eljelentéktelenedett. Ahogy Buzinkay Géza fogalmazott sajtótörténeti munkájában: „a *Tudományos Gyűjteményen* túlhaladt a kor”⁶⁹.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a Helytartótanács válik szervezeti mintává. Talán azért, mert minden más, középkori eredetű közigazgatási szerv mellőzi a kollegiális működést, így közülük a Helytartótanács a legkésőbbi, és a „legmodernebb”. A II. József által megcélzott közigazgatási reformok egy része ugyanis József nádor félszázados helytartósága idején is érvényes maradt.⁷⁰

A Helytartótanácsban – szemben a másik két intézménnyel – ügyosztályoknak hívták a különböző szakbizottságokat, és ebben az időszakban a hivatal négy ügyosztállyal működött. Az Intézetben „mindegyik tárgynak két-két Eléadója vagyon”⁷¹ az Akadémia esetében hét tag jut egy osztályra, akárcsak a Helytartótanácsban. Az iratokat a lap szerkesztői, ahogyan a beadványokat nyilvántartásba vétel után a hivatalnokok is, rendszeresen magukkal vitték lakásaikra, mivel nem volt elegendő hivatali helyiség. A beérkező beadványokat a Helytartótanács esetében egy segédhivatal, az iktatóhivatal vette kézhez, akárcsak a *Gyűjtemény* Intézete esetében a kiadó (Trattner), ám az iktatóhivattal szemben a lapnál nem a kiadó döntötte el, hogy melyik ügyosztályhoz kerüljön a beadvány/értekezés, hanem az elnök osztotta ki azokat a havi üléseken. Feladatai a kéziratban maradt szerkesztőségi szabályzat szerint a következők voltak:

A' Levelezése által vagy egyéb uton szerzett tárgyakat, mellyek az Intézetet illetik, a' hónapos öszvejöveletekben a' belső Tagoknak eléadja; a' beérkezett munkákat pedig, minekutána azon a' Kiadó által különösen feljegyzettek, és neki, mennél hamarabb lehetett, általküldettek, az illető Eléadóknak vagyis Visgálóknak megítélés végett általadja; a' Visgálóktól beérkezett véleményeket a' nálók volt munkákból felolvastatja; mind ezekből pedig Jegyzője által különös Jegyzőkönyvet (Protocollum) vitet. Ezen hónapos Gyűlésekben ha-

68 A *Tudománytár* 1834-től indult, és negyedévente jelent meg, közel olyan terjedelemben, mint elődje. Benne a Magyar Tudós Társasággal kapcsolatos hírek, jutalomtétélek és válogatott értekezések immár a szerző teljes nevének vállalásával. Lásd *Tudománytár*, Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. SCHEDEL Ferencz szerk. 1. kötet 1834.

69 BUZINKAY, i. m., 66.

70 EMBER Győző, i. m., 76.

71 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 41v.

tároztatik tehát el minden beküldetett munkáról: bevétethető-e a' Tud. Gyűjteménybe, vagy nem.⁷²

A szerkesztőségi anyagból ismert meghatározását azért érdemes idézni, mert nyelvi-
leg is illusztrálja a hasonlóságot a Helytartótanácossal: „Ha az Elölülő igazságos okokra
nézve tisztét nem viheti: az általa Helytartójává neveztetett Tanácsos a' megállapított
időben Gyűléseket hirdet 's az Elölülőnek kötelességeit teljesíti”.⁷³ Talán feleslegesnek és
puszta másolásnak tűnik az, hogy egy folyóirat esetében iktatják a beérkező tanulmá-
nyokat, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy csak a lap 1819 januárjában megjelent
számáig több, mint négyszáz különböző értekezést kapott kézhez a kiadó.⁷⁴ Ez meglehe-
tősen nagy mennyiségű munkát és adminisztrációt igényelhetett a tárgyaként két-két
előadónak, s ha még hozzávesszük az apróbb híreket és recenziókat is, akkor érthető,
hogy egy idő után követhetetlen lett volna a beérkezett alkotások útja. Racionális dön-
tés volt adaptálni a központi kormány szerv működési struktúráját, és a rendszer ergo-
nomikus átalakítása produktívan hatott a *Gyűjteményre* – legalábbis az első években.

Szintén átvette (némi módosítással) a Tudományos Gyűjtemény Intézete a fogal-
mazványok iktatásának módját, ami viszont utólag nézve nem lett volna túl praktikus,
ha az ügyiratok száma túl magasra nőtt volna. A Helytartótanácshoz beérkező ügyira-
tok érkezési sorrend szerint kapták meg az iktatószámot (a számozás évente újrain-
dult), ezt követően attól függően, hogy melyik ügyosztályhoz került a beadvány, asze-
rint vezették át az iktatókönyvekbe a számokat, az iktatókönyvekről pedig
mutatókönyvet készítettek. Ma már viszonylag nehéz megtalálni egy-egy ügyiratot a
Helytartótanácsi Levéltárban, kiváltképpen azért, mert ha az ügy átkerült a beiktatás
után az egyik ügyosztályból egy másikba, például a hatáskörök miatt, akkor az ügyirat
új iktatószámot kapott. S ha később ugyanabban a tárgyban éveken átívelve újabb be-
adványok érkeztek, akkor gyakran megkapták a korábbi számot, egyszerűen összehaj-
tották, és beletették a korábbi évkör dokumentumait az új, későbbi ügyirat iktatószáma
alá.⁷⁵ A Gyűjtemény Intézete esetében ugyan nem volt ilyen összetett a helyzet, hiszen
szemben a tízezres nagyságrendű iktatószámokkal itt pár száz iktatószám volt csupán,
de az érkezés szerinti iktatás itt is megmaradt, továbbá rögzítették a beküldő nevét, a
munka címét és a beérkezés dátumát, valamint hogy a szöveg melyik recenzenshez ke-
rült. A legérdekesebb, hogy a beérkezett kéziratokra ráírták a választ, ahogy sokszor a
Helytartótanács is rávezette a döntés összefoglalását a beérkezett iratokra. Külön
érdekes, hogy ezt a gyakorlatot egyesek a magánlevelezésükben is megtartották: Teleki

72 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 40v. Itt hónapos gyűlést írnak, de ez csak a Rendszabás első variánsában
található, később módosítottak ezen, és kéthetente tartottak ülést. Vö. a 36–39. és a 40–43. főlíókat,
valamint az OSZK Kt, Fol. Hung. 1100-ban lévő variánsokat!

73 OSZK Kt, Fol. Hung. 4. 41v.

74 Lásd. A' SZERZŐK 'S A' KIADÓ, „Elő Szó”, valamint OSZK Kt, Fol. Hung. 4. *Az 1818. bé küldött
Értekezések listája*, 66r–73v.

75 VÖRÖS Antal és FELHŐ Ibolya szerk., *A Helytartótanácsi levéltár*, Magyar Országos Levéltár
kiadványai, I. Levéltári leltárak 3., (Budapest: 1961), 7–42.

József számos hozzáírott levelére ráírta, hogy az adott levélre mikor és milyen választ küldött („Felelet”).⁷⁶

Számos különbség is felsorolható lenne ugyan, de a legnagyobb nem a tanácsosok számában vagy az ügymenetben volt. (A Helytartótanácsban a tanácsosok száma a 19. század első felében 21-ről 28-ra nőtt, a Gyűjtemény Intézetében 26 belső tag, korlátlan számú levelező külső tag dolgozott, a meginduló Akadémiában 24 tiszteleti tag, 42 rendes tag, a levelező tagok száma pedig itt sem volt korlátozva.) Inkább abban, hogy míg a Helytartótanács egy korlátozott hatáskörű közvetítőszerv volt a nép és a vármegye, valamint a Kancellária és az uralkodó között, addig a Gyűjtemény és az Akadémia senkitől nem kért a napi működés szintjén további engedélyeket. A működési struktúra persze a rendiségnek megfelelően piramiselrendezésű volt, az élén az elnök, és döntetlen voksolás esetén szava kettőt ért. Mégis mindhárom említett szervezetnek volt egy felette álló védnöke, aki kívülről védi, de belülről bírálhatja az intézményt: a két tudományos társaságban a nádor volt, a Helytartótanács felett pedig az uralkodó állt. Elismerve a rendiség szabályrendszeréből levonható következtetéseket, mégis látható valamiféle belső függetlenség (vagy láthatatlan függőség), amely a tudományos intézmények tevékenységét jellemezte. Hogy anyagilag mindhárom említett szerveződés függésben volt, az persze vitán felül áll. A Helytartótanács tanácsosai fizetésért dolgoztak, és az országos pénzügyi ellenőrző szerv a számvevőhivatal, amely a hadi- és a házi adó elszámolását végezte és sok intézmény számadását vizsgálta felül – az Akadémiáét is. A pénzügyekben a *Gyűjtemény* kiadója és az Akadémia igazgatótanácsa is befolyással élt. A Gyűjtemény Intézetében a tanácsosi cím az elnök helyettesi címe volt.

A *Gyűjtemény*ben artikulálódó tudósok rendjének önértelmezéséhez visszakanyarodva, 1818 végén helyet kap a lapban a két hónap után elbocsátott Mokry Benjámín volt főszerkesztő keserű, panaszkodó, ugyanakkor példát állító elmélkedése arról, hogy milyennek kellene lennie a tudományos világnak és „az Igazi Tudósoknak”.⁷⁷ Ehhez jött hozzá az 1819-es év első számából idézett *Elő Szó* és az a bevezető, amelyben az Intézet kinyilvánítja véleményét a jelenlegi tudományos helyzetről, és célokat, szabályokat fogalmaz meg:

Voltak azonban nem kis számmal, kik egy Tudós Társaságnak felállításán Magyar Hazánkban nem csak kételkedtek, de azt lehetetlennek is állíták lenni, némelly helytelen Statistikai vádak, (ne mondjuk rágalmozások) által, tsekélynek állítván olyan Tudósoknak számát, kik egy TUDÓS TÁRSASÁG díszét, és állandóságát fentarthatnák. Fájjalta valóban minden Magyar Tudósainknak, önnön Hazánkban, külömb nyelveken beszélő Nemzetek között, ilyen nyilván — repdeső alacsonyítását, 's kívánva kívánta, hogy e' színlett vádak tselekedettel tzáfoltassanak meg, 's töröltessenek el. Ilyen érzemény

⁷⁶ Dienes István levele Teleki (III.) Józsefnek, 1822. augusztus 6. MNL, A Teleki-család levéltára, P 654, 15. d. 37. tétel, 292–293r.

⁷⁷ MOKRY Benjámín, „Némelly gondolatok és elmélkedések a Tudósokról közönségesen”, *Tudományos Gyűjtemény*, 12. köt. (1818), 30–68.

vezérlett némelly Pesten lakó, és hazafiúi buzgósággal lelkesített Tudósokat arra, hogy Hazánk miveltebb elméinek Próbátételeivel kívánnák a' tudós, és az olvasást kedvellő Közönséget az ellenkezőről voltaképen meggyőzni, és ennek teljesítése végett, Trattner J. T. Könyvnyomatót megkérnék egy hónapos írásnak, TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY cím alatt, Császári, 's Királyi engedelem mellett leendő kiadására, mellyre ő vele együtt a' két Magyar Hazának minden Tudósait és Literátorait Rend, Vallás, és Nemzet különbsége nélkül, meg-hívják, ajánlván nekik magok részéről is a' serény munkálkodást, és e' mellett az Intézetnek rendes végrehajtását, tudniillik a' beküldendő és kinyomtatandó Feltételeknek, 's Értekezéseknek megválasztását, valamint ezeknek nyomtatásbeli egybeszerkeztetéseket is. Ez vala kútfeje, 's alkalmaztossága a' Tud. Gyűjt., feltetszésének.⁷⁸

Ez az idézet azért fontos, mert míg a lap 1817-es első számának előszavában a magyar nyelvű publikációk szaporítását tűzték ki fő célul, addig a fentebb idézett, két évvel későbbi programadó cikkből egyértelműen kiolvasható, hogy a Tudományos Gyűjtemény Intézetét az alapítók azzal a céllal hozták létre, hogy bizonyítsák, rendelkezésre áll már az a szellemi tőke, amely egy Akadémia felállításához szükséges, és immár működésbe is lendítették azt. Ez a célkitűzés egyértelműen mutatja, hogy a Tudományos Gyűjtemény Intézete az Akadémia főpróbája volt, korlátozott nyilvánossággal, de mégis hangsúlyozva, hogy az a szellemi tőke és a szervezethez az a foka, amely egy tudományos akadémia felállításához kell, már rendelkezésre áll. Hat évvel később Széchenyiék nevezetes felajánlása ehhez a szellemi erőforráshoz adta hozzá az anyagi tőkét és a jogi kereteket. A kormányhatóságok támogatásának elnyerése, az uralkodói engedély megszerzése csak ezután következhetett.

---

78 A' SZERZŐK 'S A' KIADÓ, „Elő Szó”, 1–2.

A testületi kritika és a szerzői névhasználat problémája a 19. század első évtizedeinek magyar irodalmában*

A 18. századtól folyamatosan visszatérő felvetés, hogy a kritikus beszédpozíciót csakis egy tudós társaságnak van joga betölteni. Ez a kérdés akkor is felmerült, amikor a 19. század első évtizedeiben a korabeli teoretikusok a recenzió státuszát igyekeztek tisztázni. Ennek során központi kérdéssé vált a beszédpozíció megszerzésének problémája, melyhez szorosan hozzákapcsolódott a recenzens által használt név is. A korabeli kritikai gyakorlat során a recenzensek előszeretettel rejtették el nevüket vagy használtak álnevet. A név elrejtése alapvetően gyanakvóvá tette az olvasókat a kritikákban található kijelentések igazságtartalmával kapcsolatban. A változatos szerzői névhasználat azonban személysértő megjegyzések közzétételének lehetőségét biztosította a recenzens számára, ami a bírálatokkal szembeni ellenérzésekhez vezetett. Ennek problémának az áthidalására kínált megoldást a kritikát kizárólagosan gyakorló, ítéleteit saját nevével vállaló tudós társaság intézménye. Tanulmányomban először azt vizsgálom, hogy miképpen jelent meg ez a gondolat Füredi Vida *A' Recenziókról* című 1817-ben, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent tanulmányában.¹ Másodszer arra keresem a választ, hogy Füredi koncepciója hogyan valósult meg a Magyar Tudós Társaság bírálati gyakorlatában.

Kritikai beszédlehetőség Füredi Vida tudós társaságában

A beszédlehetőség megteremtésének kérdése a kortársak számára nem csak a kritikus pozíció legitimitását jelentette, hanem a recenzens által tett kijelentések garanciáját is, így a bírálóknak nemcsak a közösségi felhatalmazás kérdéseire kellett választ adniuk, hanem biztosítaniuk kellett állításaik ismeretelméleti megalapozottságát is. A kritikus ítéletek igazságkritériumát azért tartották fontosnak, mert a recenziót elsődlegesen az igazság kimondásának szándéka vezérelte, amihez további felelősségként

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 FÜREDI Vida, „A' Recenziókról”, *Tudományos Gyűjtemény* 2, 6. sz. (1818): 3–32.

társult az írók tanítása. Ennek köszönhetően különböző elgondolások születtek a kérdés megoldására, amelyek rendszeresen összekapcsolódtak a szerzői névhasználat problematikájával. Ezek egyike volt a testületi kritika.

Füredi Vida² *A' Recenziókról* című tanulmányában elsődlegesen illő hangnemet megüítő, személyesítést kerülő, igazságos ítélezést várt el a kritikusoktól. Részletesen kifejtette, hogy a nemzet még a követendőnek ítélt antik kritikusokhoz (köztük Martialishoz!) közelítő recenziók ítéletében sem bízhat meg, annak ellenére, hogy szerinte bölcsen és igazan ítélték, és az adott tárgyhöz értettek.³ Még ezen kompetens személyek ítélete sem lehet teljesen helytálló, mivel az ilyen recenzióknak is

tsak egy a' szíve, egy az elméje, és ez tsak tulajdon érzésekkel, és gondolatokkal bír a' mi még nem elég más szívek, és elmék érzeménnyeknek, és gondolatyaiknak tökéletes elfogadására, kimerítésre, és igaz megítélésére.

Az egyéni kritikusok ítéleteinek relativitását szemléltette a Himfy kötetéről írt kritikával, a könyv ugyanis „magyarúl, németül édig emeltetett, porig aláztatott, tűzre kárhoztattatott”. Az önálló recenziókhöz hasonlóan alkalmatlannak tartotta a kritikus beszédpozíció elfoglalására a folyóiratokat is. A szövegben „valamely hónapos írásnak” nevezett *Tudományos Gyűjtemény* példáját arra használja, hogy egy ilyen, több személy kollektív munkájának tekintett lap sem lehet képes „az elmemíveknek minden részről megálló, 's javallható megítélésére”, mivel a szerzők eltérő képességekkel és tudományos eredményekkel rendelkeznek, ami egy közös és igaz ítélet meghozatalához nem elegendő. A fentebb említett elképzelések kudarca nyomán arra a következtetésre jut, hogy csak

egy több jeles tagokból álló Tudós Társaságnak lehet igaz jussa az elmemíveket megítélni, és ezen tagok mind olyanok legyenek, kik már önnön jeles elmemíveik által az egész Nemzet előtt megbizonyították, hogy ahhoz értenek, a' miről szóllani magoknak just vesznek.⁴

Füredi csak egy ilyen tagokból álló intézményt tartott alkalmasnak a több szempontot egyesítő, közös(ségi) álláspontot képviselő ítélet meghozatalára.⁵ Füredi fentebbi megjegyzésének lényeges névhasználati kötődései vannak. Bár a kijelentés explicit módon nem tartalmazza, de magától értetődőnek tűnik, hogy a tudós társaság tagjai egytől

2 Az álnévvel kapcsolatban lásd VISZOTA Gyula, „Kisfaludy Sándor a recenziókról”, *Akadémiai Értesítő* 18, 2. sz., (1907): 81–88, 86; CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 111; VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 153.

3 FÜREDI, *i. m.*, 9.

4 *Uo.*, 10–11, 21–22.

5 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai Könyvtár, 21 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 46.

egyig olyan személyek legyenek, akik saját névvel ellátva már a nemzet színe elé bocsátották munkáikat. A kitűnő művek a hozzáértést, míg az onimikus névhasználat az ismertséget garantálhatta, ami így együtt lehetővé tette a beszédpozíció elfoglalását. A név feltüntetése a kritikus gyakorlatban is fontos szerepet kap, amikor Füredi a kritikusokkal kapcsolatos elvárásait fogalmazza meg:

Olyanok legyenek, hogy szívek semmi alacsony, gyarló emberi indulatot táplálni ne láttassék, és azt, a' mit közülök egy mond, valamennyien minden félelem és tartózkodás nélkül aláírni merjék.⁶

A tudós testületnek a *sine ira et studio* elvét alapul véve kerülnie kell mindennemű személyesítést, továbbá az egyes tagok megalapozott véleménye a testület közös ítéletévé válik, melyet a nemzet előtti nyilvánosságban a döntésben résztvevők nevének feltüntetésével erősítenek meg. Az ítéletek közösségivé emelése és névvel való vállalása nemcsak a recenzenseknek ad bátorságot az ítélethozatalra, hanem lehetővé teszi az elfogulatlanságot, legyőzve ezzel az igazság kimondásának egyik legfőbb akadályát. Füredi szerint ugyanis csak egy elfogulatlan közösségi ítéletet hozó testület garantálhatja, hogy az írók ne váljanak megosztottá a feszültségkeltésre és a szerzők megsértésére törekvő, „az indulattyaikkal birni nem tudó Recensensek” által, akik szándékosan rosszul értelmezik a szólás szabadságát, valamint ártónak tekintett tevékenységükkel megosztják a nemzetet, vitát generálnak, amely egyaránt árt a hazának és a literatúrának.⁷ Ezek alapján az elvárt és az elítélendő kritikus attitűd összekapcsolódik a névhasználat problematikájával. Alapvetően nem lehet kijelenteni, hogy Füredi ellenezte volna az onimiatól eltérő névhasználati gyakorlatokat. Ezt jól mutatja, hogy az általa írt cikk is nagy valószínűség szerint több szerző kollektív, közös álnéven írt munkája.⁸ Füredi arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy a névtelen és álneves szerzők többnyire elfogult, személyesítő, megosztó és tudományosan kevésbé megalapozott alkotásokat hoznak létre, amivel élesen szembeállította az általa elképzelt, a nevet vállaló tudós társaság gyakorlatát. Mindez olyan gondolkodásra mutat, mely az irodalomnak a nemzetet összefogó és reprezentáló szerepköreit tartja hangsúlyosnak. Fürediben az anonim és pszeudonim szerzőségű recenziók egyes hazai és külföldi példái egyaránt rossz közérzetet keltenek:

Ki olvashattya undorodás nélkül Voltairenek antricensiójit [...]. Így nálunk ki javallya a' Mondolatnak, tzimképét, az Antimondolatot, a' Tükürtöskét, a' Morális Katekizmusnak recenziójára adott immoralis feleletet? Éppen nem lehet tsodálni, hogy némelly jeles Írók, kiket a' természet a' közjónak gyarápí-

---

6 FÜREDI, *i. m.*, 10.

7 *Uo.*, 16.

8 CZIFRA, *i. m.*, 111.

tására formált, a' literatori körből kiállanak; mert ugyan kinek is legyen kedve a' dertze [apró dara⁹] közé keveredni?¹⁰

Füredi megidézi mind Voltaire Fréronnal szembeni névtelen írásokban zajló vitáját,¹¹ illetve a hazai, többnyire szintén anonim, általa gúnyiratként értelmezett recenziós gyakorlatot, amelynek az eddigieken túl egyenes következménye, hogy az írókat eltántorítják az alkotástól, ami veszélyt jelent a hazai literatúrára. Ehhez hasonló jelenséget ecsetel a P. Sz. A. áljelű szerző a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent bírálata kapcsán is. Ezt a művet az ún. „Fél Recensensek”, akik igénytelen kritikáikat mocskolódásokkal zsúfolják tele, hogy pártoskodást szítsanak, egyik jellegzetes munkájaként mutatja be.¹² Hasonlóan elítélendő gyakorlatot követnek „a' magyar elmemíveknek német Recensei” is. Ezek „többnyire magyar Írók”, akik álneven vagy névtelenül publikálnak külföldi lapokban. A hazai literatúráról a külhoni befogadók csupán nem ellenőrizhető, torzított képet kaphatnak, amit nagyban befolyásolnak a többnyire saját meggyőződéseik miatt igencsak elfogult rejtőzködő recenzensek érdekei is.¹³ Az álneves és névtelen írások Füredi értelmezésében sokkal jobban magukban hordják annak lehetőségét, hogy az írókat elfordítsák a hazai irodalomtól, lejárassák a nemzetet a külföld előtt, és megosszák a közönséget. Ezeket a jelenségeket számba véve a következőkre figyelmeztet: „nem az idegen erő rontotta-meg hajdan Pannoniának rémítő hatalmát, hanem az az egymás ellen forraltt és lobogással buzogó irigykedés, melly fene ként a' Nemzetnek tagjait megvesztegette”.¹⁴ Füredi itt a Mohács-toposz jellegzetesen 18. századi értelmezését alkalmazta a literatúra világra, amivel azt hangsúlyozta, hogy a nemzet és az írók megosztottsága hasonló veszélyeket hordoz magában.¹⁵ Ezek elkerülését a literatúra világában csak egy, a nemzet egységét képviselő tudós társaság garantálhatja, és csak ennek lehet joga a kritika gyakorlására.

9 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6. köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1862–1874), 1: 1205.

10 FÜREDI, *i. m.*, 18–19.

11 CZIFRA, *i. m.*, 88.

12 FÜREDI, *i. m.*, 24–25; P. Sz. A., „Észrevételek némelly új szók felől”, *Tudományos Gyűjtemény* 2, 3. sz. (1818): 78–82.

13 *Uo.*, 15, 23.

14 *Uo.*, 31.

15 S. VARGA Pál, „...keressetek alkalmat a' hajdanra vissza nézhetni...»: Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában”, in S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 63–74 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 65–66.

A testületi kritika és a névhasználat a gyakorlatban: az Akadémia bírálatai

A Magyar Tudós Társaság kötelességének tekintette, hogy a különböző művekről bírálatokat adjon. Ez a felfogás a következőképpen jelenik meg a testület 1831-ben kiadott *Alaprajzában*:

A' munka becsének köz hirül adása, a' jó 's rossz kimutatása, mind az olvasó közönségnek, mind az írói pályára indult ifuságnak hasznos utmutatásul szolgálván, a' tudós társaság ügyelni fog arra, hogy bármely nyelven írott munkák, értekezések [...] tulajdonságai, tudományos és erkölcsi hasznai, valamint szinte fogatkozásai és tévedései szorgos gondnal, de mégis tiszta szelíd lélekkel ítéltesenek-meg.¹⁶

Szemben az akadémiai mozgalom olyan dokumentumaival, mint Bessenyei György *Jámbor szándéka* vagy a fentebb taglalt Füredi-cikk, a testületi bírálat kizárólagos legitimitását hangsúlyozó érveléssel szemben a Tudós Társaság nem korlátozta más fórumok jogát a kritikához.¹⁷ Ellenben az *Alaprajz* a bírálatok témájával kapcsolatban megszorításokkal él:

A bírák azonban soha se feledjék, hogy munkás hivatalok egyedül csak a' honni nyelv műveltetésére, és az ezzel öszveköttött tanultságra vagyon szorítva; a' haszontalan, szívet lelket ingerlő, a' szép egyességet dülő vetekedésektől, úgy a' vallást, az ország polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitatásától óvják magokat.¹⁸

A kritikákat a társaság folyóiratában, a *Tudománytárban* szándékoztak közreadni. Emellett, a különböző akadémiai pályázatokhoz (pl. drámai jutalomtétel, a tudományos osztályok jutalomkérdései) és díjazások (pl. nagyjutalom) keretében belső bírálati gyakorlat is létrejött. A korabeli nyilvánosságban az Akadémia nyomtatott kritikáival és a díjosztásokhoz kapcsolódó bírálati gyakorlatával kapcsolatban egyaránt aggályok merültek fel, melyek a társaságon belül és az irodalmi életben vita tárgyává váltak.

A *Tudománytár* és a szerzői névhasználat problémái

Elsődlegesen az Akadémia folyóiratába, a *Tudománytárba* adandó bírálatok kapcsán merültek fel problémák. A vita tétje elsősorban az volt, hogy a készülő új lapba kritiká-

---

16 [NÉVTELENÜL], *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai*, (Pest: Trattner-Károlyi Nyomda, 1831) (a továbbiakban: *Alaprajz*), 6–7.

17 BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, (Bécs: Hummel, 1790), 34–35.

18 *Alaprajz, i. m.*, 6–7.

kat vagy ítéletet nem tartalmazó kivonatokat vegyenek fel. Az első nagygyűlés munkáját négy előkészítő bizottság támogatta, melyek közül az egyik a *Tudománytár* ügyével foglalkozott. 1831. február 20-án a következő előterjesztést tették:

A' magányos íróktól készült 's közrebocsátott könyvbírálatok is a' Társaság' folyóírásában kivonatok által közöltetni fognak, 's ennél fogva az olvasó látni fogja: ez vagy amaz könyvről minő ítélet hozatott légyen a' nélkül, hogy a' Társaság a' maga tekintetének erejével, azon ítélet elfogadtatására legkevesebbé is befolyyna.¹⁹

Ezt a bizottsági előterjesztést figyelembe véve az első nagygyűlés határozatai alapján egy, a *Tudománytár*ra vonatkozó szabályzatot állítottak össze Schedel Ferenc segédjegyzővel. Az egyik legfontosabb megállapítás a következő:

[a]' kritika a' Tudománytárból kizáratik, 's helyette a' megismértetendő munkák' kivonatai adatnak. [...] A' két két tagnak kiadott munkák' kivonatai heti ülésben felolvastatnak, 's egyiknek hijánya a' másiból pótoltatván-ki, az így támadt és elfogadott kivonat vetetik-fel.²⁰

Láthatóan a bírálatok helyett a kivonatok készítését várták el a tagoktól. A kivonatok készítése azonban legalább olyan problémás volt, mint a kritikáké, így történt, hogy a határozatot először Kazinczy Ferenc sértette meg Szalay László *Bimbók* című kötetéről írt bírálatában.²¹ Ebben Kazinczy szigorúan nyilatkozott az ifjú költő első szárnypróbálgatásairól, melyeket egyszerűen „gyakorlásnak” nevezett.²² A széphalmi mester a bírálattá vált kivonatról a következőképpen számolt be az Akadémiának:

Társaságunk törvényei Kivonatot kívánnak, magasztalás és feddés nélkül, 's nem a' Vélekedő, hanem az Író' értelmét akarják hallani. Igyekeztem el nem térni az előmbé szabott rendelestől, de minden törekedéseim mellett sem tudtam úgy szólani lyrai költések felől, hogy ítéletemet ne hallassam. Elakadván így, az által közelítettem tisztem' teljesítéséhez, hogy sem javalatimban ne találathassam nem hív tömjénezőnek, sem élesnek feddéseimben. Vélemé-

19 BÁRCZAY Oszkár, „A »Tudománytár« ante actái: Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty, Szalay László”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 5 (1895): 109–115, 111.

20 *Uo.*, 114.

21 GYAPAY László, „Az akadémiai kritika és Kölcsey”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 367–390 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet–Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011), 370.

22 KAZINCZY Ferenc, *Bírálat Szalay László Bimbók című kötetéről*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: Kt), Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL) 9/1834.

nyemet, úgy hiszem, pirulás és neheztelés nélkül fogná olvashatni maga az Író is.²³

Kazinczyknak a Társaság rendelkezéseivel ellentétes bírálata miatt Vörösmarty Mihályt is felkérték, hogy készítsen kivonatot a Szalay-kötetről. Ezt ő az akadémiai szabályoknak megfelelően meg is tette, de a kritikai probléma iránti érzékenységét mutatja, hogy ehhez mellékelte az akadémiai recenziókról szóló fejtegetéseit.²⁴

Vörösmarty arra a megállapításra jut, hogy a kritikus: „vagy árt tekintetével a' szabad kifejlődésnek, vagy ha gyengék bírálatai, tekintetét veszti.” Ebből azt a következtetést vontta le, hogy az Akadémia fennálló recenziós gyakorlatát meg kell változtatni. Vörösmarty arra figyelt fel, hogy akadnak olyan tudományos munkák is, a szépirodalmi műveken kívül, melyekről kivonatot adni lehetetlen. A *Közhasznu Esmeretek Tára* gyakorlatának köszönhetően az összefoglalásokról amúgy is lesújtó véleménye volt. Ennél még azt is szerencsésebbnek találta, hogy ha a Társaság recenziókat készítene. A recenziók esetleges bevezetésének esetére két megfontolandó tanácsot fogalmazott meg. Először is azt hangsúlyozza, hogy „megkívánható hogy minden Recenziónál a' bíráló neve alá legyen írva”, és „felolvastassék ugyan a' Társaság előtt; de abban a' szerző akaratja 's megegyezése ellen változtatást tenni nem szabad; mert senki sem fogja örömet oly munka alá írni nevét, melly meggyőződése ellen idegen gondolatokkal [...] vagy csonkításokkal erőltlenítve van”.²⁵ Másodszor Vörösmarty a kritikus hatáskörébe utalta volna, hogy az adott munkáról recenziót vagy kivonatot szeretne-e készíteni. Tervezete szerint a recenziók névvel ellátva, míg a kivonatok név nélkül jelentek volna meg, így a bíráló megjegyzésekért a kritikus nevével vállalta volna a felelősséget. Ezzel tartotta lehetségesnek a „kimélő 's szelíd” tónus kikényszerítését. Az *Alaprajzzal* ellentétben azonban nem értett egyet azzal, hogy a tudós testület kritikával foglalkozzon, mivel a recenzióírás az eredeti művek írásától veszi el a tagok energiáját.²⁶

A testület nehézkesen jutott eredményre a *Tudománytár* ügyével, mivel a tagságot megosztotta az akadémiai kritika kérdése. Az akadémiai bírálatok ügyét Döbrentei Gábor titoknok támogatta, míg vele ellentétben Vörösmarty, Bajza József és Kölcsey Ferenc, elleneztek. Kölcseyt komolyan foglalkoztatták az akadémiai kritika veszélyei, mivel az Académie française anomáliái különösen elrettentő példát jelentettek számára.²⁷ Vörösmartyval együttműködve sikeresen megnyerte az akadémiai bírálatot ellenző terveiknek gr. Széchenyi Istvánt, a Társaság alelnökét, akinek segítségével elkerülték,

23 Kazinczy Ferenc Teleki József és Széchenyi István előlülőknek és az MTT-nek, 1831. márc. 21., MTA KIK, Kt, RAL 9/1834.

24 VÖRÖSMARTY [Mihály], „Könyvkivonat”, in VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások, Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, kiad. SOLT Andor és FEHÉR Géza és GERGELY Pál, Vörösmarty Mihály Összes Művei 16, 129–132, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977); GYAPAY, i. m., 371–372.

25 Vörösmarty Mihály beadványa, MTA KIK, Kt, RAL 16/1/1831.

26 Uo.

27 KÖLCSEY Ferenc, „A' kritikáról”, *Kritikai Lapok* 2, 1. sz. (1833): 1–40, 25–27.

hogy a testületi kritika visszaélésekre és hatalmaskodásra adjon lehetőséget.²⁸ Az 1832. március 7-i második nagygyűlés a következőképpen szabályozta a testületi kritikát: „a társaság semmi nemű felelet’ terhét magára nem vállalván megkivánja, hogy minden Szerzők neveiket vagy választott névjeleiket aláírják”.²⁹ A nagygyűlés megengedte a kritikai észrevételek megfogalmazásának lehetőségét, viszont elvárta a kritikusoktól, hogy véleményüket saját vagy választott nevükkel jelöljék. Ezzel a nagygyűlés a felelősséget a szerzőkre hárította, miközben a rendszer testületi ellenőrzését továbbra is fenn kívánta tartani.³⁰ A névtelenség vagy, hogy közvetlenül az akadémia vagy valamely szervezeti egysége nevében fogalmazzanak meg ítéletet a nyilvánosság előtt, nem vált gyakorlattá. 1832 augusztusában a harmadik nagygyűlés a következő határozatot hozta a *Tudománytárral* kapcsolatban: „csupán tag által készült vagy aláírt dolgozat fogadtatik el”.³¹ Ezzel igyekeztek korlátozni a folyóiratban publikáló szerzőket, és egyben jelezni, hogy továbbra is a recenzensek felelősek bírálaikért. Ennek megfelelően a folyóirat csak szerzői névvel ellátott összefoglalásokat és ismertetéseket közölt. A *Tudománytár* esetében sikerült elkerülni, hogy a kritika hatalmaskodás eszközüvé váljon. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a folyóiratban csak névvel közölt ismertetések jelenhettek meg. Ezek sikeresen el is látták feladatukat: tájékoztatták a tudósokat a legújabb eredményekről, míg a tárgyalt szakmunkákat bevonták a tudományos diskurzusba anélkül, hogy komolyabb feszültségeket vagy vitákat generáltak volna a szerzők között.

Az Akadémia bírálati gyakorlata és a szerzői névhasználat

A jutalomtételek kérdését először az *Alaprajz*ban érintették. Az Akadémia alapítói úgy ítélték meg, hogy a jutalomdíjak segítségével ösztönözhető az egyes tudományterületek fejlődése.³² A díjak közül kiemelkedő jelentőséget szántak a nagyjutalomnak, amellyel a jutalmazottak anyagi és szellemi megbecsülésben egyaránt részesültek. A díj anyagi része 200 arannyal (kb. 900 pengőforinttal) egyenlő pénzjutalommal járt, mely a titoknok fizetését 100 pengőforinttal haladta meg. Az elismerés egy korabeli akadémiai rendes tag majdnem kétévi, míg egy vidéki tag háromévi fizetésének megfelelő összeget jelentett. Az anyagiakon túl a díj a korabeli kulturális élet egyik legjelentősebb

28 GYAPAY, *i. m.*, 379–390.

29 *A magyar tudós társaság nagy gyűléseinek Jegyzőkönyve*, 1832. márc. 7. 2. nagygyűlés, 3. ülés, 27. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

30 GYAPAY, *i. m.*, 374.

31 „Harmadik nagy gyűlés. 1832. Augustusban és Septemberben”, in *A Magyar Tudós Társaság’ Évkönyvei. Első kötet. 1831–1832.*, [szerkesztő nélkül], ([Hely nélkül], [Kiadó nélkül], [Év nélkül]): 88–97, 90.

32 *Alaprajz, i. m.*, 7; FEKETE Gézané, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Közleményei, 21 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988), 7.

elismerésének számított, melynek segítségével a testület a díjazottakat a haza kiválóságainak virtuális társaságába emelte.³³

Ennek érdekében a Tudós Társaság gondosan szabályozta, hogy ki kaphatja meg a reprezentatív elismerést. A nagydíjat egy olyan mű nyerhette el, ami az adott évben a Magyar Királyság területén magyar nyelven megjelent. Ha az adott évben nem találtak volna érdemes művet, akkor a testületnek lehetősége volt arra, hogy a korábbi évek terméséből válasszon. Kezdetben a nagyjuttalomra érdemes „magyar elmemíveket” a heti gyűlések választották ki, ahonnan egy három főből álló bizottság döntése alapján terjesztették fel a legkiválóbbat a nagygyűlés elé.³⁴ A pályamunkák ajánlására rendelt bizottság 1832. szeptember 4-én szabályozta a jutalmazható munkákat. Ez alapján nagyjuttalmat nem nyerhetett sem zsebkönyv, sem folyóirat vagy „többek által készült Lexicon” sem, mivel ezeknél a műveknél elsődlegesen a szerkesztőé az érdem. Tematikailag, az *Alaprajzzal* összhangban, kizárták a politikai és teológiai műveket. Időközben meghalt szerző csak akkor vált jutalmazhatóvá, ha özvegye és árvái voltak. Többkötetes munkák csak abban az esetben voltak díjazhatóak, ha kötetei önmagukban is egészet képeztek. Fordítások csak akkor nyerhettek, ha nem volt más érdemes munka.³⁵ A jelölőbizottság 1833. november 6-i beadványában módosítási javaslatot tett, mely alapján immár két munkát ítelt megjutalmazhatónak, továbbá feloldotta volna a politikai művek jutalmazásának korlátozását, és lehetővé tette volna, hogy az írók olyan munkái is eséllyel induljanak, melyek már részben vagy egészben megjelentek.³⁶ Az Akadémia ennek érdekében évente felmérte a megjelent, érdemesnek tartott műveket. Ez kezdetben úgy zajlott, hogy a tudományos osztályok tagjai javasolták a saját tudományterülethez tartozó, legkiválóbbnak ítelt műveket, majd ezek közül a nagyjuttalmi vegyes bizottság szavazással kiválasztotta a nagyjuttalomra és a dicséretre érdemes munkákat. 1844-től külön kezelték az eltérő tudományterületről származó műveket, és ezeknek megfelelően differenciálták a jutalmazást.³⁷

A nagyjuttalom és az egyéb jutalomhirdetések kapcsán az Akadémia nem kerülhette meg a bírálatok megrendelését, így a döntés-előkészítés során számos, elsősorban belső használatra készült, saját névvel ellátott kritika jött létre. A bírálatok egy része időnként nyomtatásban is megjelent. Előfordulhatott, hogy a szóban forgó pályamunkához csa-

33 SZALISZNYÓ Lilla, „Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 189–209, 201, 203; SZALISZNYÓ Lilla, „A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni: A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847)”, *Korall* 16, 4. sz. (2015): 29–53, 34, 39, 42.

34 „Első nagy gyűlés, 1831. 14dikétől 24dikéig 8 ülésel az Elölülónél”, in *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Első kötet. 1831–1832., i. m., 64–70, 69–70.*

35 *Pályamunkák ajánlására nevezett Küldöttség jelentése*, 1832. szept. 4., MTA KIK, Kt., RAL 133/1832.

36 *Tudósítása az 1832iki jutalom munkák' kijelelésére rendelt bizottságnak*, 1833. nov. 6., MTA KIK, Kt., RAL 93/1833.

37 FEKETÉNÉ, *i. m.*, 31–32.

tolták, vagy teljesen függetlenül, akár nem akadémiai kiadványban is feltűnhetett.³⁸ Mivel a keletkező bírálatok belső használatra készültek, illetve az Akadémia sok esetben csak a végső döntést közölte, ezért a közönség joggal érezhette azt, hogy a tudós testület nem avatja be őket kellő mélységben a határozatok megszületésének részleteibe.³⁹ Az 1830-as évek nagyjuttalmai kapcsán elsődlegesen a testület tagjai közötti személyes, illetve világnézeti különbségek, karrierépítési megfontolások, valamint a jutalmazási rendszer kiforratlansága több esetben vitákhoz vezettek, melyek olykor túllépve az Akadémia falain a sajtónyilvánosságban folytatódtak. Ezek az összeütközések rámutatnak arra, hogy a Füredi által javasolt testületi bírálat nem szükségszerűen az igazsághoz vezetett el, hanem bizonyos esetekben személyes törekvésekhez, alkukhoz és egyezkedésekhez járult hozzá. Különösen jól példázza ezeket az összeütközéseket az 1833-ra és 1835-re kiadott nagyjuttalmai esete.

Az 1833-as nagyjuttalom

Az 1833-as nagyjuttalom odaítélésére gr. Dessewffy József elnökletével a következő tagokból álló vegyes bírálóbizottság állt fel: Fáy András, Schedius Lajos, Bajza József, Czech János, Luczenbacher János, Schedel Ferenc, Horvát Endre és Döbrentei Gábor. A bizottság tagjai szerint 1833-ban kevés színvonalas tudományos munka született, és csupán a Filozófiai Osztály, illetve a Nyelvtudományi Osztály terjesztett fel műveket. Az előbbi Péterffy Károly *Filozófusok és filozófia' históriája* című kötetét javasolta.⁴⁰ Az 1832. szeptember 4-i választmányi döntés értelmében a jutalomra esélyes művek között azonban nem szerepelhetett, mert több, el nem készült és önmagában meg nem álló kötet alkotta.⁴¹ Schedel Ferenc javasolta a Nyelvtudományi Osztály részéről Kisfaludy Sándor munkáinak harmadik és negyedik kötetét, valamint Vörösmarty munkáinak első és második kötetét, melyek a nagyjuttalomra bocsátás feltételeinek megfeleltek.⁴² A bizottság véleménye azonban megoszlott az előterjesztéssel kapcsolatban. Mind Fáy, mind Dessewffy hangsúlyozta, hogy jutalomra érdemesnek tartották volna Széchenyi

38 Lásd CSATÓ Pál, „Turandot. Tragicomoedia Gozzi után Schiller. Fordította Gáthy János. Budán, 1836. 12dr. 159.lap.”, *Kritikai Lapok* 6, 2. sz. (1836): 23–30.

39 [NÉVTELENÜL], „Utazás észak Amerikában. Bölöni Farkas Sándor által. Kolozsvárt ifjabb Tilsch János' tulajdona, 1834”, *Literaturai Lapok*, 1836. ápr. 15., 124.

40 FÁY András, „[Javaslat]”, in VÖRÖSMARTY, *i. m.*, 441; PÉTERFFY Károly, *Filozófusok és filozófia' históriája* (Marus Vásárhely: Református Kollégium Nyomdája, 1833).

41 Vö. *Pályamunkák ajánlására nevezett Küldöttség jelentése*, 1832. szept. 4., MTA KIK, Kt., RAL 133/1832.

42 SCHEDEL Ferenc, „[Javaslat]”, in VÖRÖSMARTY, *i. m.*, 440. Jelzete: MTA KIK, Kt., RAL 23/1834. KISFALUDY Sándor, *III. Regék. 1. Dobozy Mihály és hitvese. Kemend*, Kisfaludy Sándor munkái 3, (Pest: Heckenast, 1833); KISFALUDY Sándor, *IV. Regék 2. Döbrente. A megbosszult hitszegő*, Kisfaludy Sándor munkái 3, (Pest: Heckenast, 1833); VÖRÖSMARTY Mihály, *Versei*, Vörösmarty Mihály Munkái 1 (Pest: Trattner–Károlyi Nyomda, 1833); VÖRÖSMARTY Mihály, *Zalán futása hőskötemény*, Vörösmarty Mihály Munkái 2 (Pest: Trattner–Károlyi Nyomda, 1833).

István *Stádiumát*, valamint Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című munkáját is, de az *Alaprajz* szerint politikai műveket nem lehetett jutalmazni, ezért ennek érdekében kezdeményezték a rendelkezés megváltoztatását, mellyel a bizottság egyetértett.⁴³ A testület ennek jegyében Kisfaludy és Vörösmarty kötetei közül igyekezett kiválasztani az érdemesebbet.

Kisfaludy jutalmazása mellett két bíráló foglalt állást. Az első Czech Jánosé volt, aki az Akadémia anyagi helyzetét alapul véve arra az álláspontra helyezkedett, hogy a két szerző pénzjutalommal való elismerése helyett csak Kisfaludy regéi kapjanak díjat. Döntését azzal indokolta, hogy szerinte Kisfaludy egész munkásságának „a’ nemzetre hatása nyilvánosabb és huzamosabb”, művei által a „jó izlet” és „a’ nemzeti felemelkedés” ügye régóta szorgalmaztatik, ezért munkásságát „egyetemesebb nemzeti hálának szükséges követni”.⁴⁴ Hasonlóan vélekedett Dessewffy is, aki felettébb nehéz feladatnak találta, hogy két koszorús költő közül kellett választania. Ennek érdekében összevetette a költők teljesítményét, mely alapján Kisfaludyt javasolta nagyjutalomra „nemzeti szellemű és formájú” műsája, valamint művei elterjedtsége miatt.⁴⁵ Döntése mögött azonban személyes indulatok is állhattak. Elegendő, ha a Bajzával és körével lefolytatott *Conservations*-lexikoni pörre gondolunk.⁴⁶ Ez alapján valószínűleg nem vette volna szívesen, hogy a nagyjutalmat Bajzáék új iskolájának költője nyeri el. Mindez akkor nagyon érdekes, ha hozzávesszük, hogy Vörösmarty az 1833-ban elsőként nyerte el az Akadémia drámai jutalmát *Vérnász* című alkotásával.⁴⁷

A bizottság többi tagja Vörösmarty jutalmazása mellett foglalt állást. Ezek közül egyet-egyet Vörösmarty közeli barátai, Bajza és Schedel írtak, illetve az a Luczenbacher József, aki a Történettudományi Osztályban Bajza közvetlen munkatársa volt. Személyes meghatározottságaik mellett esztétikai értelemben is érdekükben állt, hogy az általuk képviselt új iskola írói gyakorlatát a korabeli tudományos élet legnagyobb elismerésével jutalmazzák. Luczenbacher szerint mind a két író kiemelkedő eredményt nyújtott eddig, de a jelenlegi teljesítményük eltér egymástól, melyet jól mutat, hogy Kisfaludy szóban forgó kötetében nem adott ki csak két új regét (*Kemend*, *Döbrönte*), míg vele szemben Vörösmarty mind a lírai, mind az eposzi kötetében friss és változatos darabokat közölt. Amíg Kisfaludy „a’ szelid természet hangjával szerzet magának hírt”, addig Vörösmarty „classicus studiuma” a „szoros nemzeti poézist” emelte fel; és bár mind a ketten fáradoztak a honi költészet előmozdításáért, mégis a fiatalabb költőt ajánlotta nagyjutalomra.⁴⁸ Bajza első helyen Vörösmarty munkáit, második helyen pedig Kisfaludy regéit javasolta. Kiemelte Vörösmarty erényeit, formai és műfaji gazdagságát, nyelv-

43 DESSEWFFY József, *Bírálat*, MTA KIK, Kt., RAL 2/1834/6; FÁY, *i. m.*, 441; *Az 1833diki legjobb munkák’ kijelelésére nevezett Választmány’ tudósítása*, MTA KIK, Kt., RAL 20/1834/1.

44 CZECH János, *Bírálat*, 1834. nov. 5., MTA KIK, Kt., RAL 20/1834/2.

45 DESSEWFFY, *i. m.*

46 VADERNA, *i. m.*, 295–345.

47 „Negyedik Nagy Gyűlés 1833”, in *A’ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Második kötet. 1832–1834.*, [Szerkesztő nélkül], (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1835), 30–42, 36.

48 LUCZENBACHER [József], *Bírálat*, MTA KIK, Kt., RAL 20/1834/3.

vét és a külföldieket felülmúló tehetségét. Kisfaludy könnyednek és kellemesnek ítélte műveit a korábbi regéihez mérte, melyeket szerinte nem sikerült felülmúlnia.⁴⁹ Fáy úgy látta, hogy Vörösmarty munkáiban kevesebb új darab volt, viszont „csalhatatlanul többet javított régi dolgozatain, mint Kisfaludy a’ magájéin”. Szerinte az „újabb magyar verselés’ technikájának egyik fő postulatuma az, hogy a’ rímes versek is metrumra szedettessenek”, melyre Kisfaludyval szemben Vörösmarty nagyobb hangsúlyt fektetett. Az utóbbi szerző munkáinak nyelvét „grammaticai consequentia, studium, és hibátlan-ság” jellemzi, melyben Fáy szerint ott látható „nyelvünknek egész eddigi haladása”. Összességében a következő véleményre jut: „alúl írt, ha szinte Kisfaludy Sándor Urat, halhatatlannak vallja is, míg magyar ajak zeng a’ hazában – úgy vélekedik, hogy a’ hazai literatura és költészet mostani fokához képest, Vörösmarty özves kiadása több hatású”.⁵⁰ A legalaposabb bírálatot Schedel fogalmazta meg, aki a két szerző teljesítményének összehasonlításával arra a megállapításra jutott, hogy Kisfaludy „egykor” tagadhatatlanul nagy hatást váltott ki regéivel, de az eltelt idő már másoknak, elsődlegesen Vörösmartynak kedvez. Kisfaludy új kötetéről lesújtó véleményt fogalmaz meg:

A’ regék bíráló’ ítélete szerint felette elmaradnak az előbbek megett, ’s részint azok’ ismétlései, részint nem nagybecsű eposzi áradozásokból állnak. Együtt mindazáltal a’ 4 kötet mind az egykor tett hatás miatt, mind azért hogy az 1833d silány és jobbat keveset nyújt, dicsérettel bizonyosan megemlíten-dő.

Az előbbivel ellentétben Vörösmarty kötetében „együtt látjuk” a „magyar költés’ legzebb gyöngyeit”, így kisebb költeményeit, valamint eposzi műveit is, melyeket változatosnak, gazdag formai világgal bíró, új és fantáziadús darabokként értékelt. A jutalomra ezért Vörösmarty munkáit javasolja:

művei pedig költésünk’ jelen mezején tagadhatatlanul legmagasban állanak, szorosán már a’ művészség’ országába tartozók, és mind több nemeit mind ezekben is több fajait ’s alnemeit gazdagítják a’ poesisnak.⁵¹

A bírálatok alapján a bizottság 1834. november 7-én kelt előterjesztésében első helyen Vörösmartyt 1833-ik évi nagyjutalomra, míg Kisfaludy kötetét és Péterffy filozófiai művét dicséretre javasolta. Úgy vélték, hogy a műfaji sokszínűség, a formai és nyelvi gazdagság, valamint a példaadóan kidolgozott darabok miatt Vörösmarty kötetét alkalmasnak a nagyjutalom elnyerésére.⁵² Azonban a konszenzusos bizottsági határozatot az Akadémia nagygyűlése 1834. november 8-án figyelmen kívül hagyva a nagyjutalom

49 BAJZA József, *Bírálata*, MTA KIK, Kt., RAL 20/1834/4.

50 FÁY, *i. m.*, 442.

51 SCHEDEL, *i. m.*

52 Az 1833diki legjobb munkák’ kijelelésére nevezett Választmány’ tudósítása, MTA KIK, Kt., RAL 20/1834/1.

felosztása mellett döntött.⁵³ A felosztás javaslata már a bírálóbizottság munkája során is felvetődött, bár ennek a recenziókban és a jegyzőkönyvekben csak Dessewffy kritikájában maradt nyoma, ahol ennek lehetőségét a gróf elutasította.⁵⁴ A nagyjutalom odaitéléséről szóló jelentésben megismételték a Vörösmartyról mondottakat, ugyanakkor kiegészítették egy Kisfaludyról szóló indoklással is.⁵⁵ A jutalom megosztása azonban egyik álláspontot sem elégitette ki. Mindezt jól mutatja, hogy a későbbiek során a sajtóban tovább folyt a felek közötti vita.

A nagyjutalom felosztásának kérdését a Bajzáékkal több kérdésben, így az Akadémia ügyeit illetően vagy éppen az Aurora-per miatt is szembenálló Horvát István kezdte feszegetni az általa szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény* 1834. évi utolsó kötetében. A jutalomról szóló beszámoló közlésének lábjegyzetében Horvát megjegyzi, hogy döntésével az Akadémia a *Cz. iratnak* nevezett költségvetési tervezetében rögzített szabályait nem tartotta be: „azon nyomtatásban kijött eredeti magyar munka (*nem munkák*) megjutalmazására, mellyet a' társaság leghasznosabbnak 's lelkesebbnek talál, 200 darab aranyat ad a' társaság”.⁵⁶ Ez alapján a következő kérdést teszi fel: „mint lehet evvel meg egyeztetni az 1833dik évi nagy jutalom' kiosztását? [...] Mint fogja ezt venni a' Nemzet, vagy is a' Nagyobbik Akademia? Nem árt figyelmezni a' köz ítéletre is, 's én úgy vélem, hogy az érettebb gondolkodásúak itten egyet sóhajtottak”.⁵⁷ Bajza – e – áljegy alatt írt *A' Magyar Tudós Társaság és Horvát István: III. A' nagy jutalom' felosztása* című cikkében válaszolt, mely a *Kritikai Lapok*ban másfél évvel Horvát jegyzete után 1836. június 6-án jelent meg.⁵⁸ A *Kritikai Lapok* szerkesztőjeként, Bajza azonos címmel és aláírással már korábban is közölte válaszait Horvátnak az Akadémia működését érintő felvetéseire.⁵⁹ Szóban forgó írásában Bajza azt hangsúlyozza, hogy az Akadémiának „joga volt a' szabott jutalmat felosztani, mint egynek vagy másnak kirekesztőleg odaitélni”.⁶⁰ Szerinte Horvát nem vette figyelembe a *Cz. irat* következő megjegyzését: „jutalom eleinte csak egy eredeti magyar munkának jár”.⁶¹ Érvelésében arra hivatkozott, hogy ez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy az egy pályamunka jutalmazásától a későbbiek során el lehet

53 DÖBRENTAI GÁBOR, „Harmadik köz ülés' jegyzőkönyve”, in *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Második kötet. 1832–1834., i. m.*, 95–100, 97.

54 DESSEWFFY, *i. m.*

55 DÖBRENTAI GÁBOR, *Jelentés a' magyar tudós társaság által 1833ra megjutalmazott munkák felől*, MTA KIK, Kt., RAL 26/1834.

56 A' SZERKESZTŐ [HORVÁT ISTVÁN], „[Cím nélkül]”, *Tudományos Gyűjtemény* 18, 12. sz. (1834): 123, 123. Vö. „Cz. A' Magyar Tudós Társaságnak 1828beli jövedelméhez képest javasolt megindítása”, in *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Első kötet. 1831–1832., i. m.*, (a továbbiakban: *Cz. irat*), 119–123, 123.

57 [HORVÁT], *i. m.*, 123.

58 – e – [BAJZA JÓZSEF], „A' Magyar Tudós Társaság és Horvát István: III. A' nagy jutalom' felosztása”, *Kritikai Lapok* 4, 1. sz. (1836): 137–151.

59 – e – [BAJZA JÓZSEF], „A' Magyar Tudós Társaság és Horvát István”, *Kritikai Lapok* 3, 2. sz. (1834): 88–102.

60 – e – [BAJZA], „A' Magyar Tudós Társaság és Horvát István: III. ...”, *i. m.*, 139–140.

61 *Cz. irat, i. m.*, 122.

térni.⁶² Elismeri azonban, hogy szerencsésebb lett volna, ha az Akadémia a nagyjutalom odaítéléséről szóló jelentésében hangsúlyozta volna ennek a passzusnak a jelentőségét. Bajza úgy mutatja be Horvátot, mint aki nem érti az Akadémia pályázati rendszerének lényegét, azaz, hogy az adott évben, és nem máskor megjelent legjobb mű megjutalmazására törekednek.⁶³

Horvát mellett Dessewffy a *Felső Magyar Országi Minerva* 1835. évi első számában közzétette az Akadémiának beadott bírálatát és a jutalom megosztását elutasító különvéleményét.⁶⁴ A nyilvánosságban megjelent akadémiai iratra Schedel válaszolt Békefy álneven a *Kritikai Lapok* hatodik füzetében, ahol Bajza írása is megjelent.⁶⁵ Schedel nem az akadémiai jutalomosztás módszeréről értekezett, bár annak helyességét jóváhagyta, hanem arra helyezte a hangsúlyt, hogy Vörösmarty az, aki jobban megérdemelte volna a teljes jutalmat. Ennek érdekében mind a két szerző életművét, majd a jutalmat nyert köteteket is elemezte, még hozzá az álnevesség leple alatt jóval kevésbé kímélő módon, mint ahogyan azt az akadémiai bírálatában tette. Kisfaludy írói teljesítményéről meglehetősen lesújtó véleményt fogalmazott meg. Szerinte verseiben „külső formára nézve nincs különös nyereség”, és különösen a „Hymfydal [...] monotoniájával végzetlenül fárasztó”, énekei „végetlen árakhoz hasonlók”.⁶⁶ Összességében arra a megállapításra jut, hogy a magyar irodalomban „ilyen alkatú énekekkel [...] útát nem törünk”.⁶⁷ Kisfaludy „sokkal subjectivusabb lélek”, hogy műveivel iskolát teremtsen, mivel

mindenben és mindenütt csak önnön maga, Kisfaludy Sándor lévén, egy hangú és egy színű Himfyben és [...] regéiben, didaktikus darabjaiban 's dramáiban: a' mennyiben ezek vagy azok becsesek, önnön sajátja, 's hogy úgy szóljak kisfaludysága által becsesek, mit nem lehet követni, hanem csak majmolni.⁶⁸

Ezzel szemben Vörösmarty különféle műfajú és változatos verselésű műveket írt, ráadásul „tíz év alatt majdnem annyit [...] mint amaz közel negyven alatt”.⁶⁹ Mindeközben azzal vádolja Dessewffyt, hogy Kisfaludy elsőségét „az elterjedés 's az olvasószám' elvéből”, vagyis „statistikai” és nem esztétikai-kritikai érvekből vezeti le. Kiemeli, hogy „az alaprajz nem férfiakról, hanem munkákról szól”, és ennek jegyében a két szerző

62 – e – [BAJZA], „A' Magyar Tudós Társaság és Horvát István: III...”, *i. m.*, 140.

63 *Uo.*, 145–150.

64 DESSEWFFY József, „Az 1833d. nagy jutalom' tárgyában munkálkodó küldöttséghez”, *Felső Magyar Országi Minerva* 10, 1. sz. (1835): 171–175.

65 BÉKEFY [TOLDY Ferenc], „Az 1833-ki nagy jutalom' felosztása.: Felelet gr. Dessewffy Józsefnek.”, *Kritikai Lapok* 6, 1. sz. (1836): 152–174. A szerzőség kérdéséhez lásd *Toldy Ferencz félszázados irodalmi munkássága*, szerk. GREGUSS Ágost, (Pest: Athenaeum, 1871), 19; SZÜCSI József, *Bajza József*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1914), 137.

66 BÉKEFY [TOLDY], *i. m.*, 157–158.

67 *Uo.*, 159.

68 *Uo.*, 160.

69 *Uo.*, 160–161, 163.

nagyjutalmat nyert köteteit is összeveti, és elutasítja azt az érvelést, hogy a terjedelem alapján ítélik meg a kiadványokat.⁷⁰ A „rőfszámra” mérés helyett annak kimutatását várja a gróftól, hogy „a’ két rendű jutalmazott munkák nem csak nem hasonbecsűek, [...] hanem, hogy a’ négy rege együtt becsesb, mint a’ Vörösmarty előhozott munkái”.⁷¹

Mind Schedel, mind Bajza a nyilvánosság elé került vitában sokkal élesebb hangot ütött meg, ráadásul mindezt álneven tették. Itt véleményem szerint nemcsak a *Kritikai Lapok* szabad recenziós névhasználati gyakorlatának alkalmazása játszott szerepet,⁷² hanem az is, hogy az Akadémia ügyeit a nyilvánosság előtt és személyesítő módon nem kívánták a saját nevükkel ellátott cikkekben tárgyalni. Ez világosan látható Bajza Horvát és az Akadémia ügyeiről szóló cikksorozatának áljellel való szignálása esetében is. A Schedel által használt Békefy pszeudonima további jelentésekkel is rendelkezik. A szerző a béke őreként tünteti fel magát, viszont gúnyos hangneme, valamint a Dessewffy-nek adott hamis tiszteletadás pontosan az ellenkező hatást kelti.

A tollharc korántsem ért véget Bajza és Schedel cikkeivel, melyet jól mutat, hogy 1836 szeptemberében Kovacsóczy Mihály az általa szerkesztett kassai *Literaturai Lapok*ban megjelentett cikksorozatával szintén bekapcsolódott a vitába.⁷³ A szerző Horváthhoz és Dessewffyhez hasonlóan nem ápolta jó viszonyt Bajzáékkal. Ez leginkább oda vezethető vissza, hogy Bajza megbízhatatlannak tartotta, mivel 1824-ben Schedellel együttműködve, az engedélye nélkül és névtelenül kiadta zsengeit az *Aspasia* című almanachjában.⁷⁴ Ez is közrejátszott abban, hogy Bajza Kovacsóczy jellemét nevetségessé tevő epigrammát közölt a *Kritikai Lapok*ban.⁷⁵ Ezeknek köszönhetően Kovacsóczy recenziós folyóiratában rendszeresen bírálta Bajzáék tevékenységét, vagy teret adott olyan cikkeknek, melyek élesen kifogásolták a *Kritikai Lapok* munkatársainak bírálati gyakorlatát.⁷⁶ Kovacsóczy *Ebinyi s Békefihez Igazfi, az academiái díjosztás’ ügyében*, Igazfi aláírással adta közre cikkét. A szövegben a szerző játékaival találkozunk, amikor azt olvassuk, hogy Bajza –e– áljeles cikksorozatát egy bizonyos Ebinyinek tulajdonítja. Az *Ebinyi* név, mely feltételezhetően összhangba hozható a vicsorgó kutya képével, utal Bajza szövegének személyesítő tónusára, mely ellentétben áll Békefy Kovacsóczy által inkább értékelt stílusával. Kovacsóczy tudta, hogy kik állnak a cikkek mögött: a nevekkel való játék sokkal inkább a közönségnek szólt, mint magának az ellenfélnek. A pub-

70 *Uo.*, 164–165.

71 *Uo.*, 170, 174.

72 BAJZA József, „Vezérszó”, *Kritikai Lapok* 1, 1. sz. (1831): I–X.

73 IGAZFI [KOVACSÓCZY Mihály], „Ebinyi s Békefihez Igazfi, az academiái díjosztás’ ügyében”, *Literaturai Lapok* 1, 1836. szept. 2., 277–283.; 1836. szept. 9., 285–289.; 1836. szept. 16., 296–299.; 1836. szept. 23., 301.

74 FEKETE Norbert, „»jó [...] ha az ember tart magának egy álorcztát«”: A szerzői névhasználat hatása az írói karrierépítésre”, in BARNÁ László, EGERER Lilla, KAPUSI Angéla, MAJOR Ágnes szerk., *Határátlépések*, Pro Scientia Füzetek 3, 26–33 (Miskolc: Könyvműhely.hu, 2015), 26.

75 T-K. és R-V. és REGÉNYI és NYÍRKÁLÓ Ödön, „Pályalombok”, *Kritikai Lapok* 2, 2. sz. (1833): [158]–166, [158].

76 SZÜCSI, *i. m.*, 44–46; BAJZA József, „A hirlapi csevegőknek”, *Társalkodó*, 1836. jún. 25., 201–202.

likum megnyerése állhatott amögött, amikor a személyesértést elkövető szerzőkkel szemben magának is álnevet választ. Erről a következőképpen nyilatkozik: „engedjék meg hát Ebínyi és Békefy urak, nem l-gazfinak, hanem Igaz-finak megtenni észrevételeit azon gyámokokra [...], mellyeket e tárgyban tetszett előhordaniok”.⁷⁷ Szövegében is nyíltan protestál Bajzáék gyakorlata ellen: „nem szorúl arra a m[agyar] t[udós] társaság, hogy tetteit védő gyám-okokat akár ki is szoba-szennyes nevetlenségekkel erősítse”.⁷⁸ A nemzet egységét reprezentáló Akadémia számára méltatlannak érezte Bajzáék személyeskedő és durva megnyilatkozásait. Füredihez hasonlóan Kovácsóczy a személyeskedés és a megosztottság nemzetrontó aspektusaira hívja fel a figyelmet, amikor így nyilatkozik: „a tudósok közti szakadások elébb utóbb a nemzet közé szivárognak”.⁷⁹ A Bajzáék által alkalmazott beszédmódot a nemzet egységének megőrzése érdekében kerülendőnek ítélte.

Kovácsóczy a nagyjutalom felosztása kapcsán Dessewffyvel és Horváttal értett egyet, mely szerint a díj „csak egy eredeti munkának jár”, és az Akadémia a saját szabályait sem tartotta be.⁸⁰ Nemcsak az eljárás menetét, hanem a döntés helyességét is megkérdőjelezi: „használt e azzal a magyar akadémia a magyar literatúrának, midőn az eddigelé legkedvesebb még élő magyar nemzet költője iránt, csak szint annyi gondot mutatott, mint azon bár mi érdemes iránt, ki csak még ezután válhat legkedvesebbé a nemzet előtt?”⁸¹ A nagyjutalom felosztásával méltatlan ítélet született, mellyel „egy rész sincs megelégedve”, sőt ennek tulajdonítja Kisfaludy lemondását is az akadémiai rendes tagságról.⁸² Ugyanakkor felveti azt, hogy vajon mi értelme volt „egy már elszenderedett kérdést felébreszteni”.⁸³ Bajza és Schedel egy körülbelül másfél éve lezárt ügyet elevenített fel újra. Kovácsóczy felrója Ebínyinek, hogy az újraélesztett vitában elsődlegesen logikai kérdéseket boncolgat, ahelyett hogy „politikai okokba”, vagyis érdemi kérdésekbe bocsátkozott volna. Ezekről a szerző azonban hallgat, mivel céljai „politikaiak, a politika pedig némelyek szerint mindig titkot kíván”.⁸⁴ Kovácsóczy nem akarta ebben a cikkében megfejteni Bajzáék valódi szándékát. Kérdése azonban ráirányította a figyelmet arra, hogy a vita tétje nem kizárólagosan az 1833-as díj felosztásának logikája és módja, vagy Vörösmarty elsőségének hangsúlyozása,⁸⁵ hanem sokkal inkább az 1835-ös évre kiadandó nagyjutalom volt.

77 IGAZFI [KOVÁCSÓCZY], *i. m.*, 276.

78 *Uo.*, 285.

79 *Uo.*, 282.

80 *Uo.*, 278.

81 *Uo.*, 282.

82 *Uo.*, 298.

83 *Uo.*, 277.

84 *Uo.*, 279.

85 SZALISZNYÓ, *A magyar... i. m.*, 49–50.

Az 1835-ös nagyjutalom

Az irodalomtörténet-írás mindeddig nem vetette fel, hogy az 1833-as akadémiai jutalom felosztása Kisfaludy és Vörösmarty között, valamint az 1835-ös jutalom kapcsán kialakult, Bajza-elleni plágiumper összefügghet egymással. Szücsi József és Fenyő István a nagyjutalom felosztásának ügyét – a *Kritikai Lapok* hatodik füzetének szerkezete alapján – kizárólagosan a Horvát-elleni polémiák vagy az Aurora-pör részeként olvasták.⁸⁶ Szücsi a Bajza és Kovacsóczy közötti plágiumpert egy elkülönült kisebb polémia-ként tartja számon.⁸⁷ Véleményem szerint a nagyjutalmak körül kialakult nézeteltérések összefüggnek egymással, és ezek mögött Bajzáék, valamint Kovacsóczy és Döbrentei az akadémiai döntéshozatal befolyásolására való törekvéseit sejthetjük a sajtóban és a Tudós Társaságban egyaránt. Ebben az összeütközésben a szerzői névhasználat jelentős szerepre tett szert, mint ahogyan az már az 1833-as nagyjutalomról szóló sajtóvita esetében is látható volt.

Bajza 1835-ben összegyűjtötte és kiadta verseit,⁸⁸ melyet még abban az évben elismeréssel, követésre méltó példaként fogadott a kritika.⁸⁹ A pozitív visszhang természetesen még nem garantálta, hogy a szóban forgó kötetet az Akadémia nagyjutalmára fogják jelölni. Az esetleges díjazás nemcsak anyagi,⁹⁰ hanem az eddigi írói teljesítmény, valamint a Bajzáék által képviselt új iskola legmagasabb fokú elismerését jelentette volna, melynek megszerzésére a kötet alkotója mindenképpen törekedett. Ezzel az új költői irányzat erejét is meg tudták volna mutatni. Bajza győzelme ugyanis egyet jelentett volna azzal, hogy az akadémiai nagydíj által jelképezett nemzeti panteon tagjává emelték volna az új iskola egy másik szerzőjét. Bajza az Akadémia tagjaként, Vörösmarty és Schedel barátjaként viszonylag könnyedén elérhette, hogy a kötet a felterjesztett művek között szerepeljen. Az osztályok azonban külön-külön tettek javaslatokat az adott év legjobb tartott művéről, ezért Bajzáéknak mindenképpen versenyre kellett számítaniuk. A felterjesztés szintén nem jelentette azt, hogy a nagygyűlés a költő számára kedvező döntést hoz, főleg, mivel a testületen belül ott volt a hozzájuk ellenségesen viszonyuló Döbrentei is. A személyes ellentétek és a lassan finomodó akadémiai jutalmazási rendszer keretében Bajzáék számára jó ötletnek tűnt a nagyjutalom megosztásának sajtóban való propagálása. Fontosnak tartom az időzítést is. Az akadémia szervei (tudományos osztályok, döntés-előkészítő választmány, nagygyűlés) rendszeresen összel

86 SZÜCSI, *i. m.*, 132–146.; FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Irodalomtudomány és Kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 118–119.

87 SZÜCSI, *i. m.*, 146–153.

88 BAJZA [József], *versei*, (Pest: ifj. Kilián György, 1835).

89 [NÉVTELENÜL], *Bajza versei.*, Honművész, 1835. júl. 26., 480–481; [NÉVTELENÜL], *Bajza versei*. Pest, 1835. Ifj. Kilián György' tulajdona. 12rétben 215 lap., Rajzolatok, 1835. aug. 8., 70–71.

90 Vörösmarty többször is nyert akadémiai és drámai jutalmat. A díjakhoz járuló pénzjutalmak bár nem számítottak rendszeresnek, viszont jelentős bevételnek tekinthetők. Lásd FEKETÉNÉ, *i. m.*, 39–41, 97; SZALISZNYÓ, *Pennával teremtett... i. m.*, 195, 201.

folytatták le az eljárást. Bajzáéknak tehát nyolc teljes hónapjuk volt, hogy kiépítsék a sajtóban a kampányukat. Ugyanakkor nem is kezdhették túlságosan hamar terveik megvalósítását, mivel a korai időzítés csökkenthette a sajtó befolyását az eljárás kimenetelére. Ezek a megfontolások indokolták az 1833-as akadémiai nagyjutalom kérdéséhez való hozzászólásokat a *Kritikai Lapok* hatodik füzetében. Ennek tétje, hogy mind a közvélemény, mind az Akadémia számára nyilvánvalóan megjelenítsék azt a véleményt, hogy a nagyjutalom megosztása járható út, ami mellett hangsúlyozták az új iskola eddigi érdemeit.

Azonban nemcsak Bajza és köre használta ki a nyilvánosság adta lehetőségeket, hanem Kovacsóczy és más áljeles és névtelen írók is. Kovacsóczy 1836. június elején, a *Literaturai Lapok* 22. számában a következő közleményt tette:

Sokan Bajza' verseit méltatják a' 200 darab aranyra, 's nem jut eszökbe, hogy nem mind eredeti az, mi eredeti öltönyegben díszelg. Vannak munkák – osztályukban művésziek – mellyek' valamelyikét minden díjmegosztás nélkül megtisztelhetni a' 200 darab arannyal, csak a' vizsgálás párt nélkül történjék.⁹¹

A plágiumvádhhoz nagyszerű muníciót adott r-d-nek az erdélyi *Nemzeti Társalkodó*-ban 1836. május 10-én megjelent közleménye, melyben azt találgatta, hogy mely 1835-ben megjelent könyvek lehetnek esélyesek a nagyjutalomra. Azt feltételezte, hogy a tavalyi könyvtermésből Bajza kötete lesz a befutó, legrosszabb esetben Dr. Kovács Mihály *Magyar patikájával* együtt osztozik majd a jutalom. Ezekon kívül három másik kötetet tartott még érdemesnek, így Vajda Péter *Magyar nyelvtudományát*, Fejér György *Az ember' kiformáltatása esmérő erejére nézve, vagyis közhasznu metaphysica* című művét és Nagy Károly *Arithmetikáját*.⁹² Érdekes, hogy az áljeles szerző felvetette a nagyjutalom megosztásának lehetőségét is.⁹³ Mivel a cikk májusi, így akár ösztönözhetette Bajzáék a *Kritikai Lapok*-ban megjelent cikkeinek létrejöttét is. R-d közleményéhez hasonló névtelen fejtegetés jelent meg a *Nemzeti Társalkodó* 1836. június 7-i számában, melyben a szerző szintén Bajza kötetét és Fábián Gábor *Arad vármegye leírását*⁹⁴ tartotta esélyesnek. Nagy kötetét alapvetően befejezetlennek és más kútfőkből összeállított műnek, míg Kovácsét régebbi eredményekből álló kompilációnak tartotta.⁹⁵ A szerző jól láthatóan nem volt tisztában az akadémiai nagyjutalom szabályaival.

91 idézi: BAJZA József, „A' hirlapi...”, *i. m.*, 201.

92 KOVÁCS Mihály, *Magyar patika*, (Pest: Eggenberger József, 1835); VAJDA Péter, *Magyar nyelvtudomány: magában foglaló a' szónyomozás, szókötést, helyesírást és hangmértéket* (Kassa: Literaturai Intézet, 1835); FEJÉR György, *Az ember' kiformáltatása esmérő erejére nézve, vagyis közhasznu metaphysica*, (Buda: Magyar Királyi Universitas, 1835); NAGY Károly, *Arithmetika: Számítás különös jegyekkel*, (Bécs: Rohrmann–Schweigerd, 1835).

93 r-d., „Literaturai hírek”, *Nemzeti Társalkodó*, 1836. máj. 10., 303.

94 FÁBIÁN Gábor, *Arad vármegye leírása történelmi, geographiai és statistikai tekintetben. I. rész. Történelmi leírás*, (Buda: Királyi Egyetem' Nyomtató-intézetében, 1835).

95 [NÉVTELENÜL], „Igazítás 's egy két szó Bajzáról mint íróról”, *Nemzeti Társalkodó*, 1836. jún. 7., 365–368, 368.

1836. június 25-én Bajza a sajtóban megjelent anonim közleményekre *A' hirlapi csevegőknek* című cikkben saját nevét vállalva felelt Helmecezy Mihály *Társalkodójában*, miközben megfedte a *Nemzeti Társalkodó* és a *Literaturai Lapok* szerkesztőit, mert azok „bármi nemű névtelen vagy álnevű hazugságot azonnal közre bocsátanak”.⁹⁶ Bajza itt szándékosan az anonimitás ellenfeleként tüntette fel magát, amikor arra hivatkozott, hogy egyes lapok bizonytalan kijelentéseket tartalmazó szövegeket is megjelentetnek. Ugyanakkor mendemondáknak bélyegzi a cikkekben elhangzó kijelentéseket, melyekkel nem hajlandó törődni, bár érzékelt a *Literaturai Lapokban* ellene zajló kampányt. Először is az akadémiai díjosztás kérdésére reagált:

úgy gondolom, hogy valamint az előbbi években, úgy 1835re is nem a' *Literaturai lapok* szerkesztetője, vagy [...] az Erd[élyi]. *Társalkodó* álnevű írói, sem nem az említett sokaság, hanem a' *Tudós Társaság*' nagy gyűlése fogja elítélni a' 200 arany jutalmat; legokosabb volna tehát ezt bevárni 's csak midőn ez kimondá ítéletét, akkor kellene hirlapokban a' dolgot megvitatni.⁹⁷

Bajza csak az ilyen módú „előzetes vitatást” ítéli el, és nem fosztja meg az álneves szerzőket attól, hogy kijelentéseiket a nemzet előtti nyilvánosságban közzéjék, viszont elvárja azt, hogy ha a kérdésben véleményt akarnak nyilvánítani, akkor az 1835-ben megjelent „kérdésbe vehető munkákat” összehasonlító bíráló alá vegyék, és tartsák be a *Tudós Társaság* jutalmazásra vonatkozó elveit.⁹⁸ A *Literaturai Lapok* szerzőjének szemére veti, hogy „nem bizonyítja” a plágiumvádát, ezért arra kéri, hogy mutassa ki azt, már csak azért is, mert az ő folyóiratuk jelentette ki, hogy a „Verseket a' 200 darab aranyra méltatják”, és a „sok méltatót” nem szabad kétségek között hagyni. Bajza elhatárolódott attól, hogy ő bármikor is azt állította volna, hogy jutalmat vár a költeményeiért.⁹⁹

Kovacsóczy eleget tett Bajzának, és cikksorozatban fejtette ki véleményét a verseskötetről a *Literaturai Lapokban*, 1836 augusztusában.¹⁰⁰ Tanulmányát, reagálva Bajza felkérésére, *A' Fölszólított* névvel írta alá. Bírálóatában, melynek csupán egy mellékszála a plágium, megsemmisítő módon szólt Bajza költői működéséről. Először az 1835-ös kötet kiadásának lehetséges okait cáfolta meg. Szerinte Bajzának a kötetet fölösleges volt kiadnia, mivel azt a közönség nem igényelte, továbbá költeményei az *Aurorában* elérhetőek, valamint „versei soha sem szolgálhatnak helyes mintául senkinek”.¹⁰¹ Kovacsóczy szerint „Bajza nem született költő”, aki az ilyen alkotók kritériumainak (eredetiség, képzeletgazdagság, érzetmélység) nem felelt meg. Az eredetiség hiányát azzal jeleníti meg, hogy Bajza mely versei honnan származnak. A plágiummal vádolt költemények száma

96 BAJZA, „A' hirlapi...”, *i. m.*, 201.

97 *Uo.*

98 *Uo.*

99 *Uo.*, 202.

100 *A' Fölszólított* [KOVACSÓCZY Mihály], „Bajza versei. Pest 1835. Ifj. Kilián György' tulajdona l. 213.”, *Literaturai Lapok*, 1836. aug. 12., 256–259; 1836. aug. 19., 262–266; 1836. aug. 26., 269–273.

101 *Uo.*, 256–259.

jelentős, és azt az érzetet kelti, hogy a szerző szinte egyetlen saját művel sem bír. Kovacsóczy azonban csak elvétve végez szövegszerű összevetéseket, így tételesen nem bizonyítja állításait.¹⁰² Az utolsó közleményben Bajza és a nagyjuttalom kapcsolatát fejtegeti: „azért adá ki versgyűjteményét 1835ben, hogy vele 200 darab arany jutalmat nyerjen”. Ennek érdekében Bajzának különböző, az Akadémiát befolyásoló műveleteket tulajdonít. Egyrészt azt állítja, hogy a *Kritikai Lapok* hatodik és hetedik füzetében csakis 1835-ben megjelent könyvekről közölt negatív, ócsárló bírálatokat. Ezek a szövegek azonban egyáltalán nem személyesértőek.¹⁰³ Másrészt azzal vádolja Bajzát, hogy *A' hírlapi csevegőknek* című cikkében kiemelt jelentést tulajdonított annak a *Literaturai Lapok*ban megjelent fejtegetésnek, hogy a verseit sokan méltatják. Az Akadémia tagja a szófordulatot „B[ajza]. verseit sokan méltatják” alakban adta vissza írásában, mellyel Kovacsóczy szerint tudatosan a Tudós Társaság és a közönség befolyásolására törekedett.¹⁰⁴

Az Akadémia 1836 szeptemberében kezdett hozzá az 1835-ös nagyjuttalmat érintő munkálatokhoz. 1836. szeptember 4-én Vörösmarty a Nyelvtudományi Osztályból Bajza verseit ajánlotta.¹⁰⁵ Nyíry István és Győry Sándor a Matematikai Osztály részéről Nagy *Arithmetikáját*, a Filozófiai Osztály Fejér *Metaphysicáját*, Kis János a Történettudományi Osztályból Jósika *Irányát* javasolta nagyjuttalomra.¹⁰⁶ Kis Bajza verseit, míg Döbrentei Batsányi verseit terjesztette fel akadémiai dicséretre.¹⁰⁷ A nagyjuttalom választmányi bizottsága a következőkből állt fel: Fáy András, Döbrentei Gábor, Győry Sándor, Kállay Ferenc, Stettner György, Szász Károly, Vörösmarty Mihály, Nyíry István.¹⁰⁸ A választmány nem talált egyértelműen kimagasló munkát az 1835-ös könyvtermésben, ezért a nagyjuttalom ismételt megosztása mellett érvelt, amire az *Alaprajz* elvi lehetőségét, míg az 1833-as nagyjuttalom gyakorlati példát is adott. Egyedül Bajza és Nagy munkáját tartották érdemesnek, ezért közöttük szerették volna felosztani a jutalmat. A választmány döntését azzal indokolta, hogy „így mind a' szorosabb tudományok, mind a' szép literatura' barátjai kielégítettnek”.¹⁰⁹ A nagygyűlés az előterjesztést nem hagyta jóvá, és a nagyjuttalom odaítélését szavazásra bocsátotta. Az 1835-ös nagyjuttalomról az Aka-

102 *Uo.*, 262–266.

103 SZAMOSY [SZONTÁGH Gusztáv], „Irány. Írta Jósika Miklós. Kolosvártt 1835. 8dr. 146 l. 2. Vázolatok. Írta Jósika Miklós. Kolosvártt 1835. 8dr. 195 lap.,” *Kritikai Lapok* 4, 1. sz. (1836), 3–17; TOLDY Ferenc, „Batsányi János poetai munkái. Második meg bővített kiadás. A' szerzőnek képével. Budán, a' kir. Universitas betűjével. 1835. 8dr. 218 l.,” *Kritikai Lapok* 4, 1. sz. (1836): 18–20; SZAMOSY [SZONTÁGH Gusztáv], „Az ember' kiformaltatása esmérő erejére nézve, vagy is a' köz hasznú Metaphysika. Írta Fejér György. Budán, 1835. 8dr. X–334. lap.,” *Kritikai Lapok* 4, 2. sz. (1836): 3–22.

104 *Uo.*, 269–273.

105 [VÖRÖSMARTY Mihály], [Nagyjuttalomra ajánlja Bajza verseit], MTA KIK, Kt, RAL 15/1836.

106 Nyíry István nagyjuttalomra ajánlja Nagy Károly Arithmetológiáját, MTA KIK, Kt, RAL 1/1836; Győry Sándor Nagy Károly Arithmetikáját ajánlja, MTA KIK, Kt, RAL 7/1836; JÓSIKA Miklós, *Irány* (Koloszvár: Református Kollégium Nyomdája, 1835).

107 *Választmányi Tudósítás az 1835dik évi 200 darab aranyból álló Nagy Juttalom iránt*, MTA KIK, Kt, RAL 134/1836; BATSÁNYI János, *Poétai Munkái. Második, meg bővített kiadás*, (Buda: Magyar Királyi Universitas, 1835).

108 FEKETÉNÉ, *i. m.*, 39.

109 *Választmányi Tudósítás... i. m.*

démia hetedik nagygyűlése 1836. szeptember 9-én szavazással döntött. Ennek eredményeképpen Nagy nyerte el a díjat, míg Bajza verseskötetét, Fejér *Metaphysicáját* és Jósika *Irányát* és *Vázolatját*¹¹⁰ dicséretben részesítették.¹¹¹ Schedel Bajza-kiadásában a következőképpen emlékszik vissza az eseményre: „4 szavazat többségével a Kritikai Lapok szerzőjét költői koszorujától elejtvén, a nagyjuttalmat az utóbbinak decretálta [rendelte]. Ez volt Döbrentei boszúja, és – utolsó diadalma”.¹¹² Schedel jól láthatóan abban a narratívában helyezi el az események elbeszélését, hogy az esélyes Bajza Döbrentei mesterkedésének köszönhetően nem kapott nagyjuttalmat. Úgy állította be, hogy a titoknoki posztról leköszönt, de az Akadémián belül még mindig nagy szóval rendelkező Döbrentei képes volt érdemben befolyásolni a nagyjuttalom odaítélését.

A döntés meghozatala azonban még nem jelentette azt, hogy a sajtóban is lecsillapodtak volna a kedélyek. Ezt mutatja az is, hogy 1836. szeptember 28-án Helmeucz a *Társalkodó*ban Palingenius álnévvel cáfolatot adott közre Kovacsóczy vádjaira.¹¹³ Véleményem szerint csak azért ekkor, mert egy esetleges fellépés akár kontraproduktív módon befolyásolhatta volna az akadémiai döntéshozatalt. Helmeucz álnévhasználatát illeszkedett Bajzáék gyakorlatába, akik az akadémiai ügyeket csak is pszeudonima mögé bújva tárgyalták. Ugyanakkor Kovacsóczy gyakorlatával ellentétesen igyekezett az olvasó figyelmét a valódi szerzőre irányítani:

Egy névtelen író – nevezzük K...nak – kit a 'Kritikai Lapok' kétségkívül színtűgy megzaklatának, mint *Bajza'* több ellenét [...], oly alacsony szenvedéllyel támadja-meg ott *Bajzának* nemcsak verseit, de karakterét is, millyen tán egy nemzetnek literaturáját sem diszteleníti.¹¹⁴

Ezt követően Helmeucz a plágiumvád gyengeségeire mutatott rá, aminek érdekében összevetette Bajza *Megelégedés* című veresét és Kisfaludy Sándor *Boldog szerelmének* 36. dalát. Kimutatta, hogy a verseknek semmi köze egymáshoz. Továbbá felhívta arra is a figyelmet, hogy a névtelen szerző hamisan állította azt Bajza *A' ligethez* című verséről, hogy az Kölcsey *Berkemhez* című költeményének plagizált változata. Helmeucz a költemények keletkezési idejével cáfolta ezt, mivel Bajzáé 1822-ben, Kölcseyé pedig 1824-ben keletkezett. Végül így utasítja vissza a plágiumvádát: „ha [...] Bajza' lyrájának szintén az lesz is vala alapja, mint a' Kisfaludy S[ándor]. vagy akárki által már kidolgozott darabnak, ő azért még nem plagiarius, ha előadási bájával tárgyát mintegy ujjá tudta

110 JÓSIKA Miklós, *Vázolatok*, (Kolozsvár: Tilsch, 1835).

111 D. SCHEDEL Ferenc, „Ötödik köz ülés' jegyzőkönyve. Pesten, a' ns. vármegye' nagyobb termében, 1836. sept. 11. délelőtti 10 órakor”, in *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Harmadik kötet. [1834–1836.]*, szerk. SCHEDEL Ferenc, (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1835), 152–155, 154–155.

112 BAJZA [József], *Összegyűjtött munkái. Második bővített kiadás*, kiad. TOLDY Ferenc, 6 köt., A magyar nemzet classicus írói, 10–13 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861–1863), 1: 203.

113 PALINGENIUS [HELEMCZY Mihály], „Bajza 's a' Literaturai Lapok”, *Társalkodó*, 1836. szept. 28, 309–310.

114 *Uo.*, 309.

teremteni”.¹¹⁵ Ezt követően áttér Bajza és a nagyjutalom közötti kapcsolatra, mely miatt szerinte „kár volt K...nak annyit aggódnia”, mivel Bajza már „a’ nélkül is rég kapott jutalmat”.¹¹⁶ Állítását Bajza *A’ lantoz* című költeményével igazolja, mely alapján szerinte a szerző már elnyerte helyét a honi költők panteonjában, melynél nagyobb elismerés nem létezik, és nem fogható hozzá az akadémiai nagyjutalom sem.¹¹⁷

A nagyjutalom kérdését áttekintve sokkal inkább úgy tűnik, hogy Bajza és köre aggodott inkább, és mozgósított több erőforrást az Akadémián belül és a sajtóban. Ennek ellenére mégsem sikerült befolyást gyakorolniuk a díj kiosztására, és elnyerni a karrierépítési szempontból az egész új iskola számára lényeges kitüntetést. Bajza kudarcát, vagyis az anyagi és a kulturális megbecsültségtől való elesést, a nemzet egészének vélt megbecsülésével igyekezett ellensúlyoztatni a sajtóban.

A testületi kritika és a szerzői névhasználat mérlege

A fentebbiek alapján láthatóvá vált, hogy az akadémiai kritika megvalósulása egyáltalán nem Füredi Vida tervszere szerint valósult meg. Ő ugyanis nem számolt annak lehetőségével, hogy a recenzióírás kérdései, valamint a személyes érdekek képesek lehetnek megosztani azt a tudós testületet, melynek célja éppen a megosztottságból adódó problémák kiküszöbölése, és az írók, valamint a nemzet egységének megőrzése lett volna. Füredi felől olvasva az Akadémia sikeresen elkerülte kritikai folyóirata, a *Tudománytár* által felvetett veszélyeket, viszont a bírálatok helyett tevékenységük csak névvel vállalt ismertetések közzétételére szorítkozott. A Társaság jutalmazási rendszere azonban megkövetelte, hogy az egyes művekről a tagok szigorú véleményt alkossanak. Az 1833-as és az 1835-ös nagyjutalmak odaítélése kapcsán arra mutattam rá, hogy az Akadémián belüli ellentétek, illetve a tagok, elsősorban Bajza, Schedel és Vörösmarty karrierépítési törekvései mellékessé tették a belső használatra készült kritikai ítéletek igazságtartalmát. A díjak elnyerésének ugyanis komoly tétje volt: egyaránt jelentettek szellemi és anyagi elismerést. A testületen belüli frakciók és külső szövetségeik az elismerés megszerzése érdekében előszeretettel folytatták vitáikat a sajtóban, ahol törekvéseik miatt egyaránt megpróbálták nyomást gyakorolni a közönségre és a díjakat odaítélő bizottságok munkájára is. Saját pozícióik védelmében, valamint az ellenfelek lejáratásának érdekében komoly szerepet szántak a különböző szerzői névhasználati stratégiáknak. Bajzáék a körülményekhez igazodva alkalmaztak álneves, kemény hangvételű cikkeket, vagy léptek fel a névtelenség ellenfeleként, és ítélték el a pseudonim szerzők megnyilatkozásait. A szerzői névhasználatnak azért is volt kiemelkedő szerepe ezekben a vitákban, mivel a részt vevő akadémiai tagok és a testület számára méltatlan lett volna a sajtóban való nyílt torzszalkodás. Az álnévhasználat segítségével viszont különösebb kötöttségek nélkül vívhatták meg küzdelmeiket.

115 PALINGENIUS [HELEMCZY Mihály], *i. m.*, 310.

116 *Uo.*, 310.

117 *Uo.*

A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága és tevékenysége A Székely oklevéltár kiadása

I

150 évvel ezelőtt, 1867-ben, a kiegyezés nyújtotta kedvezőbb viszonyok közt alakult meg a Magyar Történelmi Társulat, azzal a céllal, hogy hozzájáruljon a magyar történetkutatás szintjének emeléséhez. Történetének jelentős irodalma van, amely elismeréssel szól a Társulat tevékenységéről és szerepéről. Erről a kérdés egyik közismert kutatója, Kosáry Domokos, a Társulat fennállásának százéves évfordulóján, 1967-ben ezeket írta:

A Magyar Történelmi Társulat és vállalkozásai, főleg a *Századok* mint központi orgánum megeremtésével a magyar történetírás, a polgári korszak elején, olyan jelentős pozitívumokat hozott létre, amelyek nemcsak akkor segítettek elő egy új, magasabb szint elérését, hanem azóta is, ma is tovább működnek, élnek, folytatódnak.¹

A kiváló történész ötven éve írta a fenti sorokat, de értékelésének lényegével ma is egyetérthetünk.

Tanulmányom a kérdés erdélyi vonatkozásainak kiemelésére törekszik, azért is, mert ezekre, gr. Mikó Imre elnökségét kivéve, alig vagy egyáltalán nem tér ki a szakirodalom. Ilyen kérdés mindenekelőtt az erdélyi történészek bevonása az országos történetkutatói szervezetbe a Társulat Kolozsvári Bizottságának létrehozása és tevékenysége által, a kolozsvári műemlékvédelem, a *Székely oklevéltár* kiadása. Szeretném előrebocsátani, hogy jelen közlemény az Aranka György-konferencián elhangzott előadásom írott változata.

A Magyar Történelmi Társulat 1867. június 13-án tartott alakuló közgyűlése gr. Mikó Imrét, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnökét elnökké s Horváth Mihályt, az akkori legkiemelkedőbb magyar történetírót „másodelnökké” választotta. Mikó Imre ettől kezdve, 1867-től az 1876-ban bekövetkezett haláláig, elnöke volt a Magyar Történel-

---

¹ KOSÁRY Domokos, „A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre”, *Századok* 101 (1967): 1177–1180, 1177.

mi Társulatnak, (1870-ben egyhangúan újraválasztották az elnöki funkcióba). Az elnöki teendőknek Mikó igyekezett eleget tenni, amennyiben többirányú elfoglaltsága ezt lehetővé tette: többször elnökkölt a közgyűléseken és választmányi gyűléseken, és valószínű, nem hoztak jelentős döntéseket nélküle. Különösen nagy szerepe volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az erdélyi történészek bevonásában a Társulat szervezetébe és munkásságába. Erre utaló adat, hogy a Társulat választmányába az Erdélyi Múzeum-Egyesület meghatározó emberei közül többeket, így gr. Eszterházy Jánost, Jakab Eleket, Nagyajtai Kovács Istvánt, Szabó Károlyt és Torma Károlyt is beválasztották, akik egyszersmind Mikó közvetlen munkatársai is voltak. Azonban látnunk kell azt is, hogy elfoglaltságai: a minisztersége (1867–1868), országgyűlési képviselősége (két cikluson át Kolozsvár képviselője), a kolozsvári Tudományegyetem létrehozása érdekében kifejtett munkássága nem tették lehetővé, hogy mindig jelen lehessen a Társulat tevékenységében. Ilyenkor a vezetői teendőket Horváth Mihály alelnök látta el, tegyük hozzá: kiválóan. Nincsen tudomásunk arról, hogy gr. Mikó Imre és Horváth Mihály között ellentétek lettek volna a Társulat vezetését illetően, ellenkezőleg, ma úgy látjuk, hogy együttműködésük hasznos volt a Társulat működésére nézve. Erre utaló tényként fogadhatjuk el az is, hogy a Társulat első kihelyezett ülését Kolozsvárt tartotta 1868. szeptember 20–25. között. Ezen Mikó Imre elnök betegsége miatt nem vehetett részt, így a Társulat kolozsvári tevékenységét Horváth Mihály alelnök irányította.²

Az ülés mindössze néhány napig tartott, de igen gazdag munkásságot fejtett ki, amely kiterjedt a Kolozsvárral való ismerkedésre, az itteni történelmi értékek, különösen a középkori műemlékek, a múzeumi és egyházi régiségek megtekintésére, egyes levéltárak anyagának számbavételére, valamint szervezési kérdésekre.³ Utóbbiak közül a *Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának megalakítása volt a legjelentősebb.*

A kolozsvári szervezet létrehozását Horváth Mihály indítványozta, erről a *Századok* és a helyi sajtó is beszámolt. Ezzel kapcsolatban érdekes részleteket tudunk meg a *Magyar Polgár* című lapból: Horváth Mihály

célszerűnek látná, ha Erdély fővárosában, Kolozsvárott egy *történelmi bizottság* alakíttassék a helyben lévő társulati tagokból, mely a Pesten székelővel összeköttetésben állana. A bizottság élére egy elnök és jegyzőnek választását javasolja, megadván ekként a dolognak a külformát, egyúttal az itt lakó tisztelt tagok véleményét is óhajtaná ez ügyre vonatkozóan meghallgatni.⁴

2 EGYED ÁKOS „A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése Kolozsváron 1868-ban”, in DÁNÉ Veronka, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária, SIPOS Gábor szerk., *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 97–102.

3 „A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvárt 1868. sept. 20–25-kén tartott első vidéki gyűlése”, *Századok* 2 (1868): 566–580. Lásd még [RÓMER Flóris], „Visszapillantás a Magyar Történelmi Társulatnak Kolozsvárott tartott első vidéki nagygyűlésére”, *Archeológiai Értesítő* 1 (1869): 29–34.

4 *Magyar Polgár*, II (1868): 115., 1868. szeptember 27.

Horváth Mihály tehát azt javasolta, hogy a kolozsvári szervezet olyan helyi történésekből alakuljon meg, akik a központi Társulatnak is tagjai. A javaslatot elfogadták, a kolozsváriak (összesen húszan) rövidesen megválasztották a Kolozsvári Bizottság kilenc vezetőségi tagját, ezek (a kapott szavazatok száma szerint) a következők: gr. Eszterházy János, gr. Lázár Miklós, Szabó Károly, Finály Henrik, Torma Károly, Jakab Elek, K. Papp Miklós, Paget János és Sándor József. Elnök lett gr. Lázár Miklós.⁵ A megnevezettek közismert kutatók vagy történelmi forrásgyűjtők voltak. A további szervezőmunka a vezetőség első ülésére maradt. Közbevetve: fennmaradtak a Kolozsvári Bizottság jegyzőkönyvei, amelyekből pontos információkat nyerünk a szervezet tevékenységéről.⁶ Hangsúlyozzuk azonban, hogy e szervezet történetéhez más forrásokat is fel kell használni, mert a jegyzőkönyvek lényegében véve csak a vezetőség munkáját tükrözik.

A Bizottság első ülésére november 15-én került sor, amelyet gr. Lázár Miklós hívott össze, s azon a következő vezetőségi tagok vettek részt: gr. Eszterházy János, Finály Henrik, Jakab Elek, K. Papp Miklós, Sándor József és Szabó Károly. Miután Szabó Károlyt jegyzőnek választották, a gyűlés kijelölte az önszerveződés néhány irányelvét. A vezetőség később kiegészült Torma Károllyal és Kőváry Lászlóval.

A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának megalakulásával kapcsolatban felvetődik néhány kérdés. Az első bizonyosan az, hogy miként viszonyult hozzá gróf Mikó Imre, az ő beleegyezésével történt-e ennek a szervezetnek létrejötte. Ez azért olyan fontos kérdés, mert gr. Mikó elnöke volt a Magyar Történelmi Társulatnak is és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek is, utóbbi tagjaiból alakult meg a Kolozsvári Bizottság.

Nem lehet kétséges, hogy a nagytekintélyű elnök, Mikó Imre beleegyezése nélkül nem történhetett volna meg az, hogy a Múzeum-Egyesület tagjai létrehozzanak egy többé-kevésbé különálló szervezetet. Annál inkább nem, mivel a Társulat Kolozsvári Bizottságának vezetői mind kiváló és hűséges munkatársai voltak gr. Mikó elnöknek, így Finály Henrik, Szabó Károly, Jakab Elek, Kőváry László, Torma Károly, akik már régóta az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében működtek.⁷ Mikó Imre valószínű azért (is) egyeztetett bele a Kolozsvári Bizottság megalakulásába, mert a kiegyezés első évében az Erdélyi Múzeum-Egyesület eléggé súlyos anyagi helyzetben volt,⁸ tehát nem támogathatta eléggé az erdélyi történetkutatókat, amire viszont a Magyar Történelmi Társulat jobb lehetőségeket nyújtott.

Egy másik kérdés: a Magyar Történelmi Társulat által kezdeményezett és segítségével alapított Kolozsvári Bizottság mennyiben volt egyszerű fiókegyesülete a központi Társulatnak, illetve mennyiben volt különálló, félig-meddig önálló szerveződés.

5 „A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvártt 1868. sept. 20–25-kén tartott első vidéki gyűlése”, *Századok* 2 (1868): 566–580, 576.

6 A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának jegyzőkönyvei. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fióklevéltára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára. F. 298.

7 Lásd KELEMEN Lajos, „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története”, in *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére*, szerk. ERDÉLYI Pál (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1909–1942), 45.

8 *Uo.*, 55–56.

Induljunk ki abból, hogy a Magyar Történelmi Társulat több vidéki egyesületet hozott létre, igaz: a kolozsvári volt az első, ami azt jelentette, hogy értékeli az itteni történészek által végzett kutatómunkát. Itt utalunk Jakó Zsigmond professzornak arra a megállapítására, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Mikó Imre idején és még hosszú ideig egyenrangú tényezője volt a magyar történetkutatásnak.⁹ Jakó Zsigmondnak ezt a megállapítását tényként fogadhatjuk el, ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a kiegyezés által teremtett új történelmi helyzetben az erdélyi tudományosságot összefogó Erdélyi Múzeum-Egyesület szorosabb együttműködésre törekedett az országos intézményekkel, amire jó példa a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának megalakulása is. Már az első vezetőségi gyűlés 1868. november 15-én határozatot hozott arról, hogy „a bizottság a magyar történelmi társulatával egyező pecsétet csináltasson a következő felirattal: A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KOLOZSVÁRI BIZOTTSÁGA 1868”.¹⁰

Tehát a Kolozsvári Bizottság elismerte függőségét a központi szervtől, de mégsem mondható, hogy teljesen feladta volna egyediségét, hiszen a vezetőségét maga választotta meg, és tagjai folytatták a már elkezdett munkájukat. Erre két ismert nevet említhetünk: Orbán Balázst és Jakab Eleket, előbbi éppen ezekben az években írta és közölte *A Székelyföld leírása* című nagy művét. Az utóbbi pedig *Kolozsvár története* című monográfiáját írta.

A Kolozsvári Bizottság új tagokat a régiek ajánlása alapján vett fel soraiba. Mind a korábbi, s mind az újabb tagok az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében is működtek, s közülük többen a Magyar Tudományos Akadémia tagjai voltak. Ezért az előbb említett intézmények működése meglehetősen összefonódott, amit szervezeti vonalon jól mutat az is, hogy Horváth Mihályt 1871 januárjában az Akadémia Történettudományi Bizottsága elnökévé is megválasztották, azzal a megjegyzéssel, hogy addig is alelnökként „nagy buzgalommal s kitűnő szakértelemmel vezette a bizottság ügyeit”.¹¹

A történetkutató intézmények egymással szoros kommunikációs viszonyt létesítettek, elsősorban a Társulat folyóirata, a *Századok* által, amely egymás mellett közölte az Akadémia, a Társulat és a Kolozsvári Bizottság közgyűléseinek anyagát, sőt a választmányi gyűlések jelentéseit is. A *Századok* a Társulat megalakulásának egyik legnagyobb eredménye volt, azért is, mert – amint Gyáni Gábor írja – meghatározó szerepe volt a történetírás professzionalizációjában, és nagy hatással volt a nemzeti öntudat alakulására, s „vitathatatlan tudományos rangját a háttérben meghúzódó Magyar Történelmi Társulat biztosította, amely országos szinten volt hivatva szervezni és képviselni a tör-

⁹ JAKÓ Zsigmond, „Az erdélyi magyar történetírás mai kérdései”, *Erdélyi Múzeum* 67, 3–4. sz. (2005), 3–4: 1–4.

¹⁰ Sajnos, a pecsét még nem került elő.

¹¹ „Magyar Tudományos Akadémia: a II. osztály 1871. ápril 3-iki ülése”, *Századok* 5 (1871): 280.

téneti stúdiumokat, magát a nemzeti történetírást¹². Egyszerre szolgálta a szakmaiság és a nemzeti öntudat ügyét – akár a fejlettebb európai országok történész folyóiratai.¹³

Mikó elnöki minőségében szintén a szakmaiság növelését és a nemzeti érzés szolgálatát tartotta fontosnak. Az 1868. július 2-án tartott beszédében erről a következőket mondotta:

Egyesületünk megalakulása két tekintetben különösen fontos, mert a történetművelés mezején egy magasabb stádiumot jelöl, s mert tanúsítja, hogy alkotmányunk új életre ébresztésével az egyesülési szellem a tudomány mezején is mindinkább erősödik köztünk.¹⁴

Aztán kifejti a két szempontot: össze kell gyűjteni a történelmi forrásokat, azokat kritikusan meg kell „rostálni”, hogy a történetírás „pozitív alapjait” képezhessék, s hozzájáruljanak „a kor színvonalán álló művek alkotásához, amelyek hatására a nemzet a „politikai érettség magas fokára” emelkedhet.¹⁵ Vagyis a történelem tanulságai által a politikai gondolkodás, azaz a nemzeti öntudat sokat nyerhet.

Ilyen szellemben és ilyen célokkal kezdte meg működését a Kolozsvári Bizottság is, nagy fontosságot tulajdonítva a történeti forrásfeltárásnak és publikálásnak. Ebbe a célkitűzésbe illesztette be a *Székely oklevéltár* kiadásának ügyét, amit nyomon követünk a továbbiakban Kolozsvári Bizottság jegyzőkönyvei alapján, amelyeket eddig nem ismert a kutatás. Tudható hogy a *Székely oklevéltár* két első kötetét a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága adta ki, de az úgyszólván ismeretlen, hogy a műhely, a Kolozsvári Bizottság, amelyben az Oklevéltár első három kötete készült, milyen erőfeszítéseket tett ennek érdekében. Hogy milyen segítséget kapott a szerkesztő, Szabó Károly a Bizottság egyes tagjaitól. Ez az együttműködés nem csökkenti Szabó Károly érdemeit; a kor színvonalán álló szakmai munkásságot fejtett ki három kötetet anyagának összegyűjtése és megszerkesztése érdekében. Elismeréssel szólt az Oklevéltár I. kötetének Előszavában arról a lehetőségről, hogy kutatásai számára megnyíltak a gr. Eszterházy János, a gr. Mikó Imre és a gr. Lázár Miklós család levéltárai, illetve hozzáférhetővé vált azok egy része. Külön említette a Bizottság elnökének, gr. Lázár Miklósnak „szívós” közlékenységét s utasításait, valamint Imecs Fülöp csíksomlyói igazgató-tanárnak a gyulafehérvári káptalan levéltárában és a Batthyány-könyvtárban végzett munkáját.¹⁶

A Kolozsvári Bizottság rendszeresen elküldte határozatait a Társulat központi szervények, amely továbbította azt a *Századok* szerkesztőségének közlésre; az nagyrészt ele-

---

12 GYÁNI Gábor, „Professzionalizáció és nemzeti öntudat”, *Századok* 150 (2016): 1103–1116, 1105.

13 *Uo.*, 1106.

14 EGYED Ákos és KOVÁCS Eszter (szerk.), *Gróf Mikó Imre beszédei és felhívásai* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2008), 276.

15 *Uo.*, 278.

16 SZABÓ Károly, „Előszó”, in *Székely oklevéltár I.*, SZABÓ Károly (szerk.) (Kolozsvár: Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, 1872), IV–V.

get tett a kérésnek: közölte – rövidítve – a Kolozsvári Bizottságtól kapott jelentéseket. Ezt felhasználva tért ki Demény Lajos a *Székely oklevéltár új sorozata* első kötetében a régi sorozat keletkezésére. Demény Lajos értékelte Szabó Károly munkásságát, rámutatott a forráskiadás problémáira is, de látnunk kell, hogy 1983-ban, az Oklevéltár új sorozatának elindítása idején, az akkori ideológiai s cenzúrai viszonyok miatt nem méltathatta az arisztokraták szerepét, például gr. Eszterházy Jánosét, gr. Mikó Imrét, gr. Lázár Miklósét,¹⁷ holott, amint már utaltunk röviden rá, a megnevezettek hozzájárulásának talán döntő szerepe volt a sorozat elindításában. Ez világosan kiderül az egyes üléseken felvett jegyzőkönyvekből. Az eredeti jegyzőkönyvek bizonyos kérdésekben pontos, megbízható, esetenként részletező adatokat tartalmaznak, és – ami még lényegesebb – a jegyzőkönyvek alapján követni tudjuk a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának munkásságát a történelmi forráskiadás érdekében.

Induljunk ki abból, hogy már a Magyar Történelmi Társulat 1868. évi szeptemberi kolozsvári gyűlésén a történészek számos székely vonatkozású történeti forrásra felfigyeltek.¹⁸ A legfontosabbak közül ilyen a székely nemek és ágak tisztségviselési szokásait bemutató, 1557-ben készült, eredeti lajstrom a gr. Rhédey család levéltárában, valamint az 1567. évi, a székely falvak adózóit feltüntető kimutatás. Mindkét nagy értékű forrást közölte Szabó Károly a *Székely oklevéltár* II. kötetében.¹⁹ Kiderült, hogy az erdélyi családi levéltárakban számos olyan oklevél lappanghat, amelyek nélkül a székelyek történelmét csak nagyon hézagosan lehet megírni. Ezért bízta meg a Magyar Történelmi Társulat vezetősége a Kolozsvári Bizottságot a levéltári források feltárásának ügyével.²⁰

Valóban, a Kolozsvári Bizottság tagjai – a kezdeti sikerektől is serkentve – buzgón hozzáálltak a családi levéltárak kutatásához, és eközben újabb, eddig nem ismert székely vonatkozású oklevelet és kéziratot találtak. Orbán Balázs például Bodoki Mikó Miklós naplóját fedezte fel,²¹ Szabó Károly pedig Mikes Kelemennek idegenből fordított kézírata előkerüléséről számolt be.²² Mindezek által érlelődött a székely forráskiadás gondolata, amihez döntő módon hozzájárult az, hogy az 1868. évi kolozsvári vándorgyűlésen a Magyar Történelmi Társulat elhatározta a Torma József-féle *Calendarium Diplomaticum* kiadását, és többen máris felajánlottak bizonyos összeget a költségek fedezésére. De a kiadásról a Társulat végül is lemondott, mert Torma Károly a művet saját költségén megjelentette. Ezért felmerült az a kérdés, hogy mi legyen a már befizetett

17 *Székely oklevéltár, új sorozat*, szerk. DEMÉNY Lajos és PATAKI József, (Bukarest: Kriterion, 1983), 6–7.

18 Például a gr. Rhédey, gr. Kornis, gr. Bánffy, b. Wesselényi családi levéltárak, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesület gazdag levéltárának átnézése során.

19 SZABÓ Károly (szerk.), *Székely oklevéltár II.* (Kolozsvár: Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, 1876), 139–146, 216–224.

20 EGYED Ákos, „A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése Kolozsváron 1868-ban”, in DÁNÉ Veronka, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária, STIPOS Gábor (szerk.), *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére* 97–102, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 102.

21 Jegyzőkönyv, 1868. december 15. ülés.

22 *Uo.*, 1869. január 14. ülés.

pénzekkel. Ezt kérdezte meg Szabó Károly az illető befizetőktől. Az 1869. november 3-án felvetett jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy már a válaszok beérkezése előtt indítvány született arról, hogy „*bizottságunk szerkesztessen és adjon ki egy Székely földet illető Oklevéltárt.*” [Kiemelés E. Á.] Az indítványt az említett gyűlésen jelen levő gr. Lázár Miklós, gr. Eszterházy János, Finály Henrik, Sándor József és Szabó Károly felkarolta, és megbízta gr. Lázár Miklóst, Finály Henriket és Szabó Károlyt, hogy dolgozzanak ki részletes tervet az indítványban közölt oklevéltár „miként eszközözendő megindításáról”.²³

A tervet a november 23-i ülés „magánértekezletté alakulva előlegesen megvitatta”, megállapította azokat a legfőbb elveket, „melyeket a bizottság által jövőben kiadandó tervezett Székely Oklevéltár szerkesztésében és kiadásában követni célirányosnak tart” és megbízta a már előbb kinevezett bizottságot a „gyűlés elébe terjesztendő részletes tervezetében megállapított főbb elvek figyelembe tartásával készítse el”.²⁴ A legfőbb elvek a következők voltak:

A magyar történelmi társulat kolozsvári bizottsága egyik legfőbb feladatául tűzte maga elébe, hogy a hazai történetirodalmunk fejlesztésére tehetősége szerint közreműködjék. E célból még múlt 1869-dik évi nov. 23-ki ülésében elhatározta, hogy ›székely oklevéltár‹ cím alatt kiadja a székely nemzet és székelyföld múltját, jogtörténetét, közigazgatását, törvénykezését, hadi szerkezetét, előkelő családjait és kitűnő férfijai életét érdeklő és felvilágosító okleveleket], melyek nagy részben eddig ismeretlenek, de ha egy részben ki vannak is adva, oly szétszórtan s oly számos, s ma már nehezen megkapható könyvekben és folyóiratokban jelentek meg, hogy együtt csak nagyobbserű könyvtárakban és csak a leggondosabb könyvgyűjtőknél találhatók.²⁵

Világos célkitűzést és szerkesztői elveket fogalmazott meg a Kolozsvári Bizottság: gyakorlatilag a székely történelem minden szegmensére vonatkozó oklevelet szeretne kiadni.

A Bizottság azt remélte, hogy egy ilyen oklevélgyűjtemény ki fogja egészíteni a már megjelent *Codex Diplomaticus* sorozatot és „tudományos tanulásra és érdekességre nézve azok mögött nem fog maradni.”

Bizonyosnak vehető, hogy a *Székely oklevéltár* kiadásának gondolatát Szabó Károly vetette fel, aki már korábban is foglalkozott a székelyek történelmével, s ismerte a javaslat megvalósításának lehetőségét. És hogy ez így van, az is bizonyítja, hogy az előbb idézett elveket közlő *Felszólítás* az elnök gr. Lázár Miklós mellett Szabó Károly Bizotts[ági] jegyző írta alá. A székely forráskötet ügyét előbbre vitte az is, hogy a *Diplomaticum Calendarium* kiadására korábban felajánlott összegről az illetők: idős Simon Elek, Fekete Sámuel, Torma Károly, Galgóczy Károly és Jakab Elek kijelentették: a befizetett

23 Jegyzőkönyv, az 1869. november 23. ülés.

24 Jegyzőkönyv, 1869. november 23.

25 Felszólítás a „székely oklevéltár” ügyében. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fióklevéltára. A jegyzőkönyvek melléklete.

összeget a „bizottságunk által szerkesztendő Székely Oklevéltár költségeire kívánják fordítani”.²⁶

Ezután már minden ment a maga útján, amit jól mutat a Bizottság 1870. január 11-én tartott gyűlésének jegyzőkönyve:

Szabó Károly mint a Székely Oklevéltár kiadása ügyében kinevezett küldöttség jegyzője felolvassa a küldöttég tervjavaslatát, mely szerint a Székely Oklevéltár I. kötete Szabó Károly szerkesztése alatt mintegy 25, legfeljebb 26 íven a helybeli r. cat. lyceum nyomdájában 500 példányban lenne nyomtatandó és a bizottság mint kiadó neve alatt jövő 1871-dik évi január 1-sejére könyvkereskedelembé bocsátandó.²⁷

Eszerint: a *Székely oklevéltár* szerkesztője Szabó Károly, a kötet 500 példányban jelenik meg a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága neve alatt, és 1871. január elsején kereskedelmi forgalomba kerül. A Bizottság már a megnevezett gyűlésén elfogadta a tervet, és felkérte a szerkesztőt, hogy „munkálkodásában a tervezet pontjait tartsa irányadókul szemei előtt”.²⁸

Szabó Károly korábban is gyűjtötte a székely okleveleket, ezért már a megbízatása alkalmával bejelentette: több mint 100 oklevelet máris lemásolt a vállalt 400 darabból; s azt ígérte, hogy az év augusztus elején „az egész kötet kéziratát sajtó alá elkészítve be fogja mutatni”.²⁹ Mindebből látható, hogy *Székely oklevéltár* kiadásának előkészítője és mozgatója kezdettől Szabó Károly volt, akit akkor a székely kérdés egyik legjobb ismerőjének tartottak. A későbbi jegyzőkönyvekből az is világos, hogy a megjelenés ígért időpontja csúszott, azért is, mert a kiadáshoz szükséges pénzalap az elképzelnél nehezebben gyűlt össze. Ezért a Bizottság a helybeli lapokban 1870. június 25-én felhívást tett közzé, kérve az ügy szellemi és anyagi támogatását, ami nem maradt hatás nélkül, mert többen járultak hozzá a kiadás költségeinek fedezéséhez.³⁰

Szabó Károly az elfogadott terv szerint dolgozott, és 1870. november 13-án a bizottságnak jelentette, hogy néhány hét múlva meg lehet kezdeni az I. kötet nyomtatását.³¹ Nyilvánvaló: mind a szerkesztő, mind a Bizottság szerette volna tartani a korábban meghatározott határidőt, miszerint 1871 januárjára az I. kötet elkészül. Ezt azonban nem sikerült betartani, hiszen 1871. március 28-án kinyomtatva csak a munka egy részét mutathatta be Finály Henrik, jelezve, hogy a munka az ő felügyelete alatt álló Római Katholikus Lyceum nyomdájában készül s „a nyár folyamán ki lesz állítva”.³² Erről a Kolozsvári Bizottság jegyzőkönyvében a következőket olvassuk: „A mutatvány ívből

26 Jegyzőkönyv, 1869. december 8. ülés.

27 *Uo.*, 1870. január 11. ülés.

28 *Uo.*

29 *Uo.*

30 Lásd Jegyzőkönyv 1871. december 27.

31 Jegyzőkönyv 1870. november 13.

32 *Uo.*, 1871. március 28.

a bizottság örömmel győződött meg, hogy a munka valamint tartalmát és szerkesztését tekintve, irodalmunknak hasznára, úgy nyomdai kiállításával nyomdászati iparunknak becsületére fog válni”.³³

Nem érdektelen adalék, hogy Finály jelentését felolvasták a Magyar Történelmi Társulat 1871. május 4-i köz- és választmányi gyűlésén, amelyen gr. Mikó Imre elnökölt, és megtekintették az I. kötet kinyomtatott részét.³⁴ Ennek fogadtatásáról a *Századok*ban közlemény jelent meg:

A választmányi tagok valódi szellemi élvezettel szemlélik e ritka pontossággal közlött, kimerítő rubrumokkal s levéltárismerő jegyzetekkel ellátott okmánylenyomatokat, s az igazán hézagpótló s becses kiadvány létrehozásáért az ülés úgy az egész bizottságnak, mint különösen a fáradhatatlan szerkesztőnek jegyzőkönyvi s külön levélben is tudtul adandó köszönetet szavazott.³⁵

Látjuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat gr. Mikó Imre jelenlétében már a munka egy részének megtekintése után elégtétellel vette tudomásul a nagyon várt *Okmánytár* közlésének előrehaladását.

Szabó Károly munkáját mindenben segítette gr. Lázár Miklós bizottsági elnök, nevezetesen a családi levéltár okmányainak rendelkezésére bocsátása által, mind a kiadáshoz szükséges pénz összegyűjtésével, sőt azzal is, hogy a kipótolta a kiadáshoz még hiányzó összeget.³⁶ A *Székely oklevéltár* ügyét pénzadománnyal sokan felkarolták, köztük gr. Mikó Imre, gr. Eszterházy János, Torma Károly, b. Bornemisza János, Káli Nagy Elek, gr. Lázár Jenő, Paget János és (kisebb összegekkel) többen mások.³⁷ Szabó Károly nagy szorgalma és hozzáértése meghozta a várt eredményt: az 1872. április 25-i gyűlésben bejelentette: „a Székely Oklevéltár I. kötete 500 példányban a sajtó alól kikerült s jelenleg a példányok a könyvkötőnél vannak fűzés végett”.³⁸ A tervezetthez mérten mintegy másfél évvel később ugyan, ami nem volt jelentős, de fontosabb volt, hogy a nagy munka elkészült, s rövid időn belül már a kutatás rendelkezésére állt. Az első kötet címlapján ez áll: *Székely Oklevéltár, kiadta a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, szerkesztette Szabó Károly*. A kiadvány az 1211–1519 közötti okleveleket tartalmazza.

Szerencsére az első kötetet viszonylag rövid idő alatt követte a második, majd a harmadik. Ugyanis a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottság már korábban elhatározta, hogy a második kötet „nyomtatatása az I. kötet megjelenése után rögtön indíttassék meg”.³⁹ Ez a határozat azért lehetett reális, mert Szabó Károly már többször

33 *Uo.*, 31. old.

34 A *Századok* három első ívről ír, a kolozsvári jelentés viszont „első nyomtatott ív”-ről szól.

35 „Magyar Történelmi Társulat: 1871. május 4-iki köz- és választmányi ülés”, *Századok* 5 (1871): 344–350. 346.

36 SZABÓ Károly, *Előszó*, i. m.

37 Jegyzőkönyv, 1871. december 27.

38 Jegyzőkönyv, 1872. április 25.

39 *Uo.*, 1871. március 28.

hangoztatta, hogy dolgozik a II. kötet anyagának összeállításán.⁴⁰ Ez, mint közismert, 1876-ban jelent meg, ugyancsak a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága kiadásában és Szabó Károly szerkesztésével. A II. kötet az 1520–1571 között keletkezett okleveleket teszi közzé. A hatás nem maradt el: már az első kötet kiadása után, 1874-ben, Jakab Elek felvetette a székely történelem megírásának ügyét, aztán gróf Mikó Imre elnökségével bizottság alakult a terv végrehajtására. A Bizottság Szabó Károlyt bízta meg a munka elkészítésével, amit főként azért nem sikerült teljesítenie, mert erejét a *Régi Magyar Könyvtár* kutatására fordította. Ezért Szádeczky K. Lajos kolozsvári egyetemi tanárra maradt a mű megírása, aki a *Székely oklevéltár* IV–VII. kötetnek a szerkesztője is volt.

A két székely forráskötet kiadása a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának legmaradandóbb alkotása volt, azonban a második kötet kiadására a Kolozsvári Bizottság fennállásának utolsó évében került sor. A Bizottság utolsó jegyzőkönyvének dátuma: 1876. május 7.

Ez a szervezet voltaképpen addig állt fenn, ameddig gr. Mikó Imre élt. Működése akkorra esett, amikor a gróf elnöke volt a Magyar Történelmi Társulatnak és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek is. Gr. Mikó Imre 1876. szeptember 16-án hunyt el. Attól kezdve a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága tagjai ismét az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében dolgoztak, amelytől addig sem szakadtak el teljesen.

A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának szerepét abban látjuk, hogy fellendítette a történetkutatókat, segítette az épített örökség védelmét. Egyik legfőbb eredménye pedig a *Székely oklevéltár* elindítása volt. A sorozat folytatódott a hetedik kötetig, majd kiegészült a nyolcadikkal, hosszú évtizedek múlva pedig új sorozat született.⁴¹ Ezek együtt hatalmas forrásbázist képezve jól szolgálják a székely történetírás ügyét.

⁴⁰ *Uo.*, 1874. augusztus 15.

⁴¹ Demény Lajos és részben Pataki József szerkesztette.

NYELVEK VILÁGA (POÉTIKUM, POLITIKUM)

Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai*

Tanulmányom két erdélyi diáktársaságról szól: az első a *Nagyenyedi Magyar Társaság* és az ahhoz kapcsolódó *Théátrális Társaság*, a másik pedig egy kolozsvári teátrális diáktársaság, amelynek a létezéséről csak nem régóta tudunk, s amely mindedig elkerülte a kutatók figyelmét. Ezeknek a társaságoknak fontos szerep jutott a magyar dráma- és színháztörténetben egyaránt: színházi előadásaik mellett hozzájuk fűződik három Molière-dráma lefordítása és nyomtatásban való megjelentetése is az 1790-es évek elején.

Ezeket a szövegeket részletesen elemezték már fordítási szempontból, de művelődéstörténeti és színháztörténeti jelentőségükre eddig kevesebb figyelem jutott. Modern kiadásuk kapcsán érdemes újra elővenni őket, és bemutatni azt a koncepciót, amelynek köszönhetően létrejöttek. Aranka György kultúrafelfogásában nagy szerepet játszott a színház, s pályájának korai szakaszában (1791 előtt), maga is írt és fordított drámákat, főként az érzékenyjáték regiszterében.¹ A *Gályarab avagy az újmódi gonosztévő* franciából, a *II. Richárd* és a *Bianka Cappello* németből fordított szövege komoly színpadi ismeretre utal, levelezése, röpiratai és saját társaságainak programja is azt bizonyítja, hogy kultúrafelfogásában és a nyelvhez való viszonyában is fontos helyet foglal el a színház. Munkásságának az iskolai színházzal való kölcsönhatását jelzi, hogy 1794. november 20-án a marosvásárhelyi református kollégiumban valószínűleg az ő fordításában játszották el a diákok a *Gályarab avagy az újmódi gonosztévő* című darabot egy napló híradása szerint.²

Aranka György hatása mindkét diáktársaságnál közvetlenül is érezhető: 1791-es országgyűlési beszéde lehetett az az ösztönző erő, amely a társulatok létrejöttéhez vezetett, s amely az első drámafordításokat inspirálta:

---

* Készült az OTKA/NKFI K 119865 sz. pályázatának segítségével.

1 Erről lásd legújabban: EGYED Emese, „A beavató műnem. Aranka György drámai munkái”, in *A szövegtől a scenikáig. Tanulmányok a magyar dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna (Eger: Líceum, 2016), 512–527. Fontos azonban megemlíteni, hogy Arankának egyetlen vígjátékfordítása sincs.

2 VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma, Fontes ludorum sceniorum in scholis protestantium in Hungaria*, (Budapest: MTAK, 1988), 451. [HTTP://REAL-EOD.MTAK.HU/46/1/EKK_23.PDF](http://real-eod.mtak.hu/46/1/EKK_23.PDF)

Egy magyar játékszinnek felállítását talán legelől kell vala tennem azok között a teendők között melyek anyai nyelvünk gyarapítására s közönségesedésére szolgálnak. Bizonyos, hogy a legfőbb eszköz.³

Közvetlen ösztönzést jelenthetett az is, hogy 1785 óta sorra jönnek létre az irodalmi diáktársaságok a papneveldekben, a katolikus és a protestáns középiskolákban,⁴ s ezekről a magyar nyelvű sajtó (a *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Kurir*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*) mindig részletesen beszámolt, közölve céljaikat, programjukat s a tagok névsorát is. Ahogy Fehér Katalin kutatásai bizonyítják, a magyar nyelvű sajtó szerepe jóval nagyobb volt ezeknek a társaságoknak a létrejöttében és működésében, mint eddig gondoltuk.⁵

Az 1790. március 20-án megalakult Soproni Magyar Társaság (amely a nagyenyedi társaság egyik mintaadója volt) már megalakulásakor hivatkozott a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben olvasott tudósításra, amely a komáromi társaságot mutatta be. Ez ösztönözte a szervezőket arra, hogy Péczeli Józsefhez, az ottani kör vezetőjéhez forduljanak, segítséget kérve tőle a saját társaságuk megalapításához, amely végül is őt taggal jött létre, Kis János és Németh László vezetésével. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* nemcsak azzal segítette a diákokat, hogy részletesen beszámolt a megalakulásról, hanem azzal is, hogy újság első évfolyamát ajándékként megküldte Sopronba.⁶ Az alapítók távozása után a társaság 1791 őszén újjászerveződött, ekkor már 11 taggal, s ettől kezdve jegyzőkönyvben rögzítették az ülések programját. A társaság célkitűzései nagyon hasonlóak az enyediékéhez: idegen nyelvekből való fordítás és eredeti művek írása, de úgy, hogy „1. A könnyebbekben tegyük első próbáinkat; 2. fő tzelünk benne az legyen, hogy ízlésünket mind inkább javítsuk, érzéseinket nemesítsük, s a dolgokról ítéletet hozó tehetségünket gyarapítsuk”.⁷ A társaság egy magyar nyelvű színelőadással lépett először a nyilvánosság elé, 1792. április 30-án Lakos János tag *Hunyadi László* című darabját adták elő (a szerző fellépésével) a társaság tagjai.⁸ Az előadásról beszámolt a bécsi *Magyar Hírmondó* is, amely szoros kapcsolatot alakított ki az ekkor már levelező tagokkal is kibővült társasággal.⁹ Ekkor választották meg tanár-elnöknek Raits Péter professzort, aki 1824-ig vezette a Magyar Társaságot, zsebkönyvet azonban csak 1804-ben adtak ki először.

3 JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, (Bukarest: Akadémiai, 1955), 32.; *Aranka György erdélyi társaságai*, s.a.r. ENYEDI Sándor és UGRIN Aranka (Budapest: Szépirodalmi, 1988), 79.

4 Erről lásd: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, (Budapest: Akadémiai, 1963).

5 FEHÉR Katalin, „A magyar irodalmi diáktársaságok és a sajtó”, *Magyar Könyvszemle*, 116 (2000): 379–389.

6 BODOLAY, *i. m.*, 127–128.

7 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790, 705–708.; FEHÉR, *i. m.*, 385.

8 *Magyar Hírmondó*, 1792, I. 701–702.; *Színházi hírek 1780–1803*, szerk. WELLMANN Nóra, *Színháztörténeti Könyvtár*, 13 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1982), 114.

9 1792 őszén felolvasták a Társaságban az újság szerkesztőinek hozzájuk küldött levelét. BODOLAY *i. m.*, 129.

A társaság nem nélkülözte az arisztokrata pártfogókat sem: báró Lakos János mellett az Esterházy és a Széchenyi család tagjai is megjelentek a gyűléseken, illetve a színelőadáson.¹⁰ A társaságnak voltak erdélyi levelező tagjai is, s 1794-ben Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága is felvette velük a kapcsolatot.¹¹

1791 végén a pesti egyetemen Vályi András, a magyar nyelv és irodalom tanszék első professzora szervezett egy diáktársaságot, melynek megalakulásáról hosszú cikkben adott hírt a bécsi *Magyar Hírmondó*.¹²

A Magyar Nyelv és Literatura érd. Tanítójának Ns. Vályi András Úrnak eszközléséből, Társaságba lépett az itt tanuló Ns. Magyar Iffjuság olly nemes tzel-lal, hogy magát a Literaturában tökéletesebbítse, s ennél fogva ő is eszköz lehessen a Magyar Nyelvnek közönségésítésében, s fel virágoztatásában.

A cikk szó szerint közli a társaság röpiratát, tulajdonképpeni programját, melynek fő célkitűzése,

hogy a nyelvbéli igaz ízlés, az ékes nyelvezés, a szép tudományok és mesterségek, mind általunk, mind pedig eszközlő igyekezeteink által méltóképen gyarapoggyanak.¹³

A röpiratot elküldték az íróknak, magyar főnemeseknek, tisztviselőknak és a nemes vármegyéknek is.¹⁴ A társaság előülője gróf Cziráky Antal lett, az alakuló ülést 1792. január 11-én tartották, február 21-én egy kis „alakuló próbagyűlés volt”, majd gyászünnepeélyt rendeztek április 20-án. Az ezeken elhangzott versekből és beszédekből állt össze a társaság zsebkönyve, melynek kiadását Szabolcs vármegye és a hajdúvárosok támogatása tette lehetővé. A *Pesti Magyar Társaság kiadásának Első Darabja*¹⁵ Pesten jelent meg 1792-ben, de már a nagyenyediek zsebkönyve után.¹⁶

Ezek voltak tehát az erdélyi társaságok előzményei, példái. A Nagyenyedi Magyar Társaság 1791. október 18-án (más források szerint szeptember 7-én¹⁷) alakult meg 35

---

10 BODOLAY, *i. m.*, 130.

11 Levelező tag volt Szendrei Veres Dávid és gróf Bethlen Elek. BODOLAY, *i. m.*, 132.

12 *Magyar Hírmondó*, 1792, I. Toldalék, 300–310.

13 FEHÉR, *i. m.*, 382.

14 BODOLAY, *i. m.*, 120.

15 A második kötet azonban már nem jelent meg, csakúgy mint a nagyenyedi és a soproni társaságnál sem.

16 A kötet részletes ismertetését lásd: BODOLAY *i. m.*, 645–648. A kötetben 9 prózai mű és 12 vers van a diákoktól, valamint egy hosszú rész *Ártatlan mulattságoknak Próbáji* címmel Káts István plébánosától, aki szintén csatlakozott a társasághoz. A művek egy része fordítás, összesen 13 ifjú műve szerepel a kötetben, közülük többen (ifj. Bessenyei György, Horváth János, Jankovits Miklós) több verset is közölnek.

17 VITA Zsigmond, *A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII–XVIII. században*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 158 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1943), 8.

taggal. A társaság célja „a Magyar Nyelv művelése”, a tagoknak a magyar ékesszólásban való gyakorlása. A társaság programjában az alábbiak szerepeltek:

1-ször. Fordít Deák, Német, Frantzia és Görög Könyvből; nevezetesen víg és szomorú Játékot, gyermekek nevelésére tartozó könyveket, 'sa't. – 2-szor. Ki adott matériákra dolgozik eredeti Odákat és egyéb formában öntött gondolatokat, helyek és indulatok le-festésit. – 3-szor. Ide hátrább [később] eredeti Magyar Theátrális Játékokat. Holmi Tudományos vizsgálódásokat Históriába és régiségbe. Magyarúl akár köttetlen, akár kötött beszédbe. Vagynak a' Tagok közt Úrfiak, első rendű Deákok és Gyermekek is, azért vették bé utolsókat, hogy szokjanak. Ugyan tsak nevek nints a' Társaság tagjainak nevei közt, és nem annyira munkás, mint Tanuló Tagok. De azonba, az Enyedi Professzorok közül egy sem Patronussa a' Társaságnak. Sőt ha merik is a' világ szájától mondani, de szeretnék, hogy a' fiu ne legyen jobb ember az atyjánál.¹⁸

A program tehát első helyen éppen a fordítást jelöli meg, s a felsorolásban a víg- és szomorújátékok vannak legelöl. Az irodalmi korpusz növelésének második módja a pályázat: az előre kitűzött témák alapján klasszicista ódák és egyéb leíró költemények készítése. Végül következik a sorban az eredeti művek írása, amelyet tehát megelőz egyfajta felkészülési folyamat: a fordítás az első lépcső az eredeti mű felé. Érdekes itt is a témák és műfajok felsorolása: a teátrális játékok készítése az elsődleges, ezt követi a verses és prózai tudományos irodalom. A tudósítás szerint

Nagyobb része a Professoratusnak, kik között vólt a Rector, nem tsak helybe hagyta, és meg engedte tzeljokat bé-küldött Követtyeik előtt, sőt minden kitelhető segítséget is ígért szembe; vóltak olyanok is, akik nem találván némelly bé-járós (tyúk fogó, nyúl sütő) Déákjainak, és Attyafiainak nevét a Társaság Tagjainak nevei közt, ez iránt kedvetlenségeket kimutatták, de ugyan tsak nyilván ellent nem mondtak, hanem alattomba való ijesztgetésekkel, és ígéretekkel némelly Tagjait a Társaságnak el-idegenítették, ugy hogy tsak 22 maradt. Ezen kívül a közönséges Letzkéken, majd minden órán elé hozta némelly ember a Társaságot, és tsufolódott véle.¹⁹

Fehér Katalin szerint az idegenkedésnek nem kicsinyes személyi, hanem sokkal inkább politikai okai lehetnek: mivel a társaság „nem pusztán irodalmi és nyelvművelési, hanem tudományos és pedagógiai törekvésekkel jött létre”, „nem csoda, hogy 1791-ben a professzorok (köztük olyan neves és országosan elismert tudósok, mint Herepei Ádám, Benkő Ferenc, Bodola János) elzárkóztak a társaság támogatásától, hiszen minden társasági összejövetel, bármilyen céllal is hirdették, felkeltette a francia forradalom elveinek terjedéstől rettegő hatóságok figyelmét”. Sámuel Aladár szerint viszont éppen

¹⁸ *Magyar Kurír*, 1791, II. 1604. *Magyar Kurír*, 1791, II. 1646–1647.

¹⁹ *Magyar Kurír*, 1791, II. 1647. Idézi: FEHÉR, *i. m.*, 337.

Benke Mihály, Herepei Ádám és Benkő Ferenc voltak a társaság patrónusai,²⁰ (ezt alátámasztja pl. az is, hogy Benkő Ferenc volt az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* (1793) egyik terjesztője, így aligha lehet színház-ellenességgel vádolni²¹), s csak a latin és a görög nyelv tanára, Nemegeyi János volt ellenséges a diákokkal. Végül 18 diák nevét ismerjük a tagok közül. A diákok elszántságát mutatja, hogy már a következő évben jelentkeztek egy magyar nyelvű antológiával, amelyben (az eredeti teátrális játék kivételével) valamennyi megígért műfaj ott van. A kötet címe: *Próba mellyet anyai nyelve' tanulására tett a' Nagy enyeden tanuló ifjak között fel-állott magyar Társaság. Nyomtatattott a' Társaság költségeivel. Kološváratt, A' Reform. Kol. Betüivel. 1792. Esztend.* Ez a címtípus nagyon gyakori a 18. század végén, s úgy tűnik, hogy sokszor valamilyen módon a fordításhoz, a fordítások „próbájához” kapcsolódott.²² 1791-ben Aranka György fordítása is hasonló címmel jelent meg Kolozsvárott: *Az igazgatás formáiról, és az uralkodók kötelességeiről, edgy próba a II. Fridrik prussiai király munkái közül: fordítás a' 6dik darabból.*²³ Bodolay Géza szerint a társaságok zsebkönyveire általában kétféle címadás jellemző: „vagy azt akarták jelezni, hogy hogy itt az ifjúság próbálkozásairól van szó, ne várjon tehát a közönség érett műveket (*Próba, Próbamunkák zsendei, Kis koszorú*), vagy arra utaltak, hogy az ifjúság jelenti a megújulást, a kezdetet (*Virágkosár, Tavasz virágok, Virágfüzér* stb.)”, de a későbbi társaságoknál előfordul a klasszicista jelleget hangsúlyozó cím is (*Parthenon, Aglája*).²⁴

A kötet címét a bevezető így indokolja:

Nem a Ditséret kívánása, sem a Jutalomra való alaton indulat: hanem Kedves Anyai Nyelvünkhöz buzgó Szivünk indított fel, hogy ott, ahol a Nagyobbak megindultak előll, mi is Ifjak az ő töréseken próbát tegyünk.

A kötet mecénása a társaság egyik kezdeményezője, gróf Torotzkai Pál volt, mivel a társaság – akárcsak a pesti és soproni diákok – arisztokrata pártfogót keresett a működéséhez. A könyv megjelenéséről a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* is beszámolt.²⁵ A zsebkönyvben 54 (eredeti, illetve fordított) vers, három rövid értekezés és két vígjátékfordítás jelent meg.²⁶ Ez utóbbi a kötet második felében kapott helyet: *Az erőszakos há-*

20 SÁMUEL Aladár, „A nagyenyedi Magyar Társaság”, *Fővárosi Lapok* 1891. Idézi: VITA, 1943, i. m., 8.

21 WELLMANN, i. m., 145.

22 *Szívet sebheto' s elmét gyönyörködtetéssel tanító római mesékben tett próba*, ford. MÁNDI Sámuel. *Erkölti és mezei három énekek, mellyeket mintegy proba gyanánt ki-adott és barátainak szenteltettek lenni akart B. Hari Péter*, Bécs, 1789. *Jósef el-adatása : egy próba-tétel Milton szerént Hunyadi Ferencz által*, 1795. *Próba-tételek, mellyeket készített Székely József Debretzenbenn*, 1804. *Új próba melly szerint jó volna ezután írni, és nyomtatni a' magyar nyelven, ha az olvasó közönség helyesnek találná: vétetett a' grammatica első darabjából*, 1794. (DIÓSZEGHY Sámuel)

23 Németből ford. ARANKA György, (Kolozsvár: 1791).

24 BODOLAY, i. m., 644.

25 WELLMANN, i. m., 118.

26 Az általam használt példány jelzete: MTAK Kt 540.281

zasság a kötet 165–216., *A kéntelenségből való orvos* a 217–300. lapon olvasható. Nincs tartalomjegyzék, az olvasóhoz szóló bevezetés után rögtön az első vers következik, a kötet első versblokkja a társaság tagjaihoz szóló buzdítást kifejező költeményekből áll: *A munkásságra való serkentés* (5), *Ugyan a munkásságra való serkentésről* (7), *Más ugyan ezen Matériáról* (9), *A' Társaság' Párt-fogóihoz* (11). Ezután következik az első vers gróf Torotzkai Pál tiszteletére, ezt a kötetben még további húsz (!) vers követi. Külön blokkba kerültek a gróf születésnapjára készült dicsőítő versek és a névnap-i köszöntők is. A legelső vers azt a fikciót erősíti, miszerint a mecénásnak szóló hálaadó versek a mecénás akarata ellenére születtek meg (és láttak napvilágot a gróf bőkezűségének köszönhetően!), a kötet elfogadásának a gesztusa tehát mintegy kényszer a nagylelkű ifjú számára:

Gróf Torotzkai Pál Társaságunk' Feje,
Nemess gyűlésünknek érdemes eleje!
Vallyon a' Nagyságos tselekedetéről
Szóljak-é valamit, 's jó szívűségéről?
[...]
Nagysádba többet nyert sokkal társaságunk,
Hogy sem mint lehetett volna kívánságunk.
Ki mondjam é mi az, --- hogy magát ígérte
Ah betses ajándék! hát mit adjunk érte?
Alázatos szívet: még egyebünk nintsen,
Nem-is kap annyira nagyságod a' kintsen.
[...]
Ki nagy lelkűségét akkor meg-mutatta
Hogy rolla ne irnánk, mikor meg tiltotta.²⁷

Ugyanez a poétikai játék kerül elő ez egyik értekezésben is, amely egy Montesquieu-anekdota ürügyén ezt a gondolatot értelmezi: „Szép Virtus jól tenni: de nem kisebb virtus a' Jó téteményért való köszönetet el-nem fogadni”.²⁸ A történet után ott a párhuzam Torotzkai Pállal: „Ah! Méltóságos Született Gróf Torotzkai Pál Urfi! Valósággal benned találok a' mindennel jól-tévő Gróf Monteskiőnek nagy Lelkét!”²⁹ A párhuzam alapja természetesen a hála visszautasítása, és az, hogy Torotzkai nemcsak a költségeket biztosította a társaság működéséhez, hanem a pártfogója is lett, s emellett maga is vállalta a nyelv pallérozásának munkáját. Ez utóbbit nem fejt ki az értekezés, de gondolhatunk arra is, hogy esetleg Torotzkai versei is ott vannak a kötetben. A születésnapjára készült tíz vers közül külön figyelmet érdemel az az allegorikus költemény, amely a pálca színének, formájának, részeinek leírásával a nemesi erények, a virtus allegorikus rajzát adja *Egy Gróf számára készített, és Születése Napján ajándékba küldetett*

²⁷ *A' Nemes Szív Gróf Torotzkai Pál Urfi eö Nagyságához, Próba*, 19–20.

²⁸ *Uo.*, 61.

²⁹ *Uo.*, 64.

páltza címmel.³⁰ A következő verset a logikai osztály diákja írta („Nékem a’ penészes Logika kenyere”, ebben Hektorhoz, Herkuleshez, Cézárhoz, Akhilleuszhoz hasonlítja Torotzkait.³¹ A névnap versek között van egy Mihály-névnapi vers is, nem tudni, ki a címzettje, de rendkívül gyenge verselmény: „E’ kis Társaságot, melynek tagja vagyok/Ajánlom, tudván azt, hogy jóságid nagyok”.³²

A versek stílusa és verselési formája (általában felező tizenkettes, páros rímmel) a református kollégiumokban szokásos mintákat követi. Csokonai versgyakorlataihoz hasonlóan az üdvözlő versek mellett prozódísz versek, sententiák és picturák követik egymást, ugyanazt a témát ketten-hárman is megverselték (a békességről, a rágalmazásról), de gyakori téma a valódi nemesség, az érdem, az erkölcs, a virtus kérdése is: „Sokan fitogatták azt a’ nemességet/A’ mely kutyabőröből vészen erősséget”.³³ A *Meg állhat a’ Szabadság a’ Királyok alatt* című vers a felvilágosult abszolutizmus dicsérete.

A mitologikus beszédmód a kötet egészére jellemző,³⁴ de különösen hangsúlyos a kötet utolsó egységében, amely változatos verselésű, bukolikus költeményekből áll, bár ezek többsége is iskolai feladatként készülhetett. Itt a szerelmi téma (*Panasz, Bútszás*) is gyakori, bár a kötet első felében mindössze egy szerelmes verset találunk, *Silviához* (*Egy Kedves* címmel). A fordítások Horatiustól és Klopstocktól valóak. Horatius fordítása – egy sajtótudósítás szerint – már a társaság megalakulása előtt is gyakori feladat volt. A tudósítás február 4-én kelt, szerzője valószínűleg egy akadémiai tagozaton tanuló diák, aki a kisebbek praeceptoraként tanított ekkor: humorral átszótt levélben számol be arról, hogy nemcsak a debreceni és sárospataki kollégiumban vannak irodalmi próbálkozások, hanem Nagyenyeden is: példaként éppen azt a diákját hozza elő, aki

30 *Uo.*, 74.

31 *Uo.*, 78.

32 *Uo.*, 34.

33 *Uo.*, 13.

34 A kötet tartalma: A munkásságra való serkentés (5), Ugyan a munkásságra való serkentésről (7), Más ugyan ezen Matériáról (9), A’ Társaság’ Párt-fogóihoz (11), A’ Nemes Szív Gróf Torotzkai Pál Urfi eő Nagyságához (19), Horátz Első könyvének Utolsó éneke (21), Egy Párt-fogóhoz Neve napján (33), Ugyan azon Név napra (35), Ugyan arra más (38), Más (40), A’ Nemes Vér (42), Egy Kedves (48), A békességről (48), Más ugyan a békességről (51), A’ Rágalmazásról (53), Egy Plánta (55), A’ Rágalmazás (57), A Békekesség és Hadakozás egyben vetése (59) [prózai szöveg, értekezés], Szép Virtus jól tenni: de nem kisebb virtus a’ Jó tétéményért való köszönetet el-nem fogadni (61) [próza], Egy nemes Szívnek tulajdonságiról (65) [a témája a virtus, antik példákkal], Meg állhat a’ Szabadság a’ Királyok alatt (71), Egy Gróf számára készített, és Születése Napján ajándékba küldetett páltza (74), Más ugyan ahhoz (78), Más olyan színű (81), Más olyan színű (85), Más olyan színű (87) [prózában, mitológiai], Hasonló dologról (89) [epigramma], Más olyan színű (90), Más olyan színű (91), Más ilyen színű (94) (sic!), Más olyan színű (95), Más olyan színű (96), Más olyan színű (97), Más (99), Egy Falusi Ének (100), [Esopus nyomán], Alcione siráma (108), Az Élet’ bizonytalanságáról (110), A’ Pirámis és Thisbé Szomorú Történeteknek le-írása egy Szabad Gondolkozás szerint (118), Horátz I. Könyv 8dik Od. fordítása (124), Egy tapasztalás a’ Commune Genusról (126), Kloris (128), Panasz (131), Egy Tsók (Fillis és Damétas enyelgése) (132), 136 Dámon és Czécília (137), Szoros fordítás Klopstock szerént (140), Younghoz (142), Czidlihez (143), Adonis Sír-halma’ Fordítása, Egy szép Mező (150), Egy Ifju Szeretője után kesereg (152), Egy jó barát és annak Sír-halmi (155), Kérdés (157), Ének Szeretővel való öszve jövés (159), Bútszás (162).

Horatius II. könyvének 10. énekét első hallás után lefordította.³⁵ A beszámoló nemcsak emiatt érdekes: jól mutatja azt is, mennyire fontos volt az egyes kollégiumok számára a sajtóban való megjelenés, a kezdeményezések nyilvánossá tétele, milyen presztízse volt egy-egy híradásnak.

A művek mellett sehol sincsen név, még a nevük kezdőbetűit sem tüntették fel a szerzők, fordítók, akiket a Társaság tagjai között kell keresnünk. A Társaság névsora magában a kötetben olvasható (a nevek mellett feltüntetem, mikor iratkoztak be a kollégiumba): *publicusok* (vagyis világi pályára készülők, jómódú diákok): gr. Torotzkai Pál, Miske József (1786),³⁶ Kasza András, Bálint Sámuel, Szalánczi Lajos, *deákok*: Szentpáli Lőrinc (1783),³⁷ Boda István (1783),³⁸ Vajna Elek (1783),³⁹ Vajna Zsigmond (1783),⁴⁰ Vadasdi István (1785),⁴¹ Veres Pál (1786),⁴² Kis László (1788),⁴³ Bertalan József (1789),⁴⁴ Fartzádi Benjámin (1789),⁴⁵ Török György (1789),⁴⁶ Kenderesi Dénes (1790),⁴⁷ Vadasdi

35 „N.Enyed, 4-dik Febr. – Kedves Ur! – „Miólta mind tsak várom, hogy az Ur az én Oskolai társaimnak naponként lett megvilágosittatásáról, és a szállás alaton vóltához képest alkalmas ki-palléroztatásáról, kedves Ujság leveleiben bár leg-kisebb emlékezetet tégyen, már egynehány szomorú esztendőket számláltam. Meg-vallom egy kis nemes irigységgel néztem, miképpen az Úr, a Pataki és Debretzeni Oskoláknak fényét, a két M. Haza felett gyakor izekben ragyogó sugárokkal ki-terjesztette. Holott az én társaimnak nem is a legnemtelenebb sárból formáltatott elméjek nem hideg tüztől elevenített. Én tsak egy két sor Verset bátorkodtam (minthogy a Tejbe fulladt Légyről való fordítása hosszabbatska) az Ur eleibe botsátani, mellyeket nem régiben egy tanítványom Horácz II-dik Könyve 10-dik Énekéből, az alatt míg a gyengébbeket ugyan azon Ének meg-értésében gyakoroltam, fordításom egyszeri hallása után szemeim előtt irt. Azt reméllem tsak ezekből is – lehet hitelesen azt gyantani, hogy ha közöttünk a gyermek így gondolkozik, a fel-serdültebben sem szunyodnak. Örvendjen az Ur, mi pedig ezer köszöneteket mondunk, a Magyar Múza hasznos fel-találásáért. Olly fákllya vala ez Társaimra nézve, melynek tisztá fénye az ő elméjekben-is hathatos előmenettel világolt. Nagy kár, hogy némelykor ki fogy a tápláló Olaj belőlle.” *Magyar Kurír* 1790. I. 221–222., FEHÉR, *i. m.*, 387.

36 JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok (1662–1848)*, (Bukarest: Kriterion, 1979), 186. A kollégiumi diákok névsorát Jakó Zsigmond tette közzé, így a továbbiakban ráhivatkozunk szerzőként.

37 JAKÓ, *i. m.*, 184.

38 *Uo.*

39 *Uo.*

40 JAKÓ, *i. m.*, 185. Vajna Zsigmond később a kollégium tanára lett. Művei: *Májusi idvezlet a természet örök urához, ahoz alkalmazott énekkel*. Más emléknapi hálás idvezlet hazánk ditső fejedelméhez a nagy Bethlen Gáborhoz, mint a nagyenyedi ns. ref. kollégium halhatatlan alkotójához, Nagy-Enyed, 1831., *A magyar mint honnyelv, vagy Honnina innepe*, Maros-Vásárhely, 1838. Szinnyei szerint „Van még egy halotti verse az Erődi Mihály, Halotti beszéd gr. Bethlen Rozália felett febr. 19. 1832. Nagy-Enyed, 1832. cz. munka végén, 77–84. l.” <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

41 JAKÓ, *i. m.*, 187. Szinnyei szerint két munkája is megjelent nyomtatásban: *Didó panasza. A szent koronáról írt versek*, Bécs, 1790. (a *Magyar Kurír* Toldalékában a 92–95. lapon), *Gróf Teleki László emlékezete*, 1800. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

42 JAKÓ, *i. m.*, 187.

43 *Uo.*, 189.

44 *Uo.*, 189.

45 *Uo.*, 189. Később rector lett.

46 *Uo.*, 189.

47 *Uo.*, 191.

Márton (1790),⁴⁸ Pap Mózes (1791)⁴⁹ és Miske Pál (1791).⁵⁰ A névsorban szereplő deákok mindegyike szerepel Jakó Zsigmond adattárában, kivéve a publicusokat: ahogy Jakó is írja, a polgároknál szállást tartó vagy saját háztartást vivő, jómódú diákok neve nincs benne a matrikulában.⁵¹ A felsoroltak későbbi irodalmi munkásságáról semmit sem tud Szinnyi adattára, csak Vajna Zsigmond és Vadasdi István publikált később (főleg alkalmi) műveket. Torotzkai Pál felnőttként továbbra is a színpártoló magyar főurak sorába tartozott: a nevét megtalálni abban az 1814-es lajstromban is, amelyben a kolozsvári színház felépítésére adakozó, reménybeli mecénásokat írták össze.⁵²

Ahogy láttuk, a soproni társaság megalakulása lehetett az egyik ösztönzője a nagyenyedinek. A zsebkönyv kiadásával azonban éppen az erdélyi diákok adtak mintát, az elsőként megjelenő *Próba* szerkezetét, felépítését, terjedelmét követi a soproniak évkönyve is 1804-ben.⁵³ A belső oldalon olvasható *Jelentés* ezt írja:

Társaságunk' Próba-Munkái 'Sengéjének első darabjában költeményeket ajánlunk a' N. Magyar Közönségnek. Vagynak ezek között sok olly darabok, mellyeket a' Szerző Uraknak mintegy tudta nélkül adtunk sajtó alá. Megfog-nak (!) mindazonáltal ezek nekünk engedni, 'S nem fogják hibának tartani tselekedetünket, tudván, hogy ők is a Társaságunkhoz tartoznak; 's azok a' Munkák, mellyeket még ifjúságjokban szerzettek, 's itt az Érdem-Könyvbe való írásra méltónak ítéltettek; vagy később hozzánk küldötenek, – nem tsak magoké már, hanem az egész Társaságé legyenek.' [...] A' Második Darabban folyó-beszédbeli munkák fognak megjelenni.⁵⁴

A közölt művek nagyrészt az ifjak munkái, de vannak köztük olyanok is, melyeket „más Érdemes hazafiak felbuzdításunk végett” küldtek el a társaságnak. Az 50 vers 1792 és 1804 között keletkezett, jól látható, hogy az 1804-es versek egy része külön a kötetbe íródott, alkalmi vers, és a kötet megjelenésére, a társaság évfordulójára reflek-

48 *Uo.*, 191.

49 *Uo.*, 192.

50 *Uo.*, 192.

51 *Uo.*, 43.

52 1814. szeptember 1-jén a Kolozsvári Teátrális Bizottság levelet intézett a haza nagybirtokosaihoz és azokhoz, akik tekintélyes vagyonnal rendelkeztek, felkérve személy szerint mindenkit, hogy anyagi támogatást nyújtsanak a színház felépítéséhez: „Azon nemzetünkhez buzgó kedves hazánkfiai, és édes leányai neveiknek feljegyzése, kikhez a Theátrális Bizottságnak bizodalma vagyon, hogy a magyar játszószin telyes bévégzésére szükséges segedelmet megnem tagadják. Az adomány bévételére itt Kolozsváron a kollégium perceptora Szathmári Pap Dániel kéretett fel. A vármegyékben és székekben a Méltóságos Főtiszt Urak fognak biztosokat kinevezni. Ezen lajstrom nem a rang, hanem a betű szerint készített. B. Apor Lázár, [...] M. Aranka György, [...] Gr. Torotzkai Pál [...]. (Sepsiszentgyörgyi Levéltár, 8. Fond, 2148. dosszié, 7–12. lap) http://www.3szek.ro/load/cikk/59042/adatok_a_kolozsvari_koszinhaz_epiteserol

53 *A' sopronyi Magyar Társaság' próba-munkáinak 'sengéje*. Első darab. Sopronyban, A' Társaság költségen. Az MTAK-ban levő példányra (jelzete: 311.285) ráírva kézzel: T. Pánczél Dániel Úrnak, á S. M. T.

54 A szöveget közli: BODOLAY, *i. m.*, 648.

tál. A *Próba* című zsebkönyvben nincsenek nevek, a pesti társaság zsebkönyvében minden szerző a saját nevével szerepelt, Sopronban a szerzők kezdőbetűi olvashatóak a versek alatt. A versek itt is a versgyakorlatok témaválasztását követik (*Az érzés, Az öreg-ség, A'böltesség, A'tsillag* stb.), egy részük szerelmes vers, de van gyászvers (*Paulovna muzka tsászári nagy hertzeg és magyar nádor-ispányné aszszony halálára* 1801. H. B. 79.) és örömmóda is (*A' haza, örömmünnekor* D. G. 82.).

Visszatérve a *Próba* című nagyenyedi kiadványhoz, az itt közölt névsor a subscribálás ideje szerinti sorrendben adja meg a neveket, a legidősebbek 1783-ban, a legfiatalab-bak 1791-ben iratkoztak be a kollégiumba.

A két színjátékkal kapcsolatban a legfontosabb kérdés (a fordító személyének azono-sításán túl), hogy honnan és hogyan tudtak ilyen jól a társaság tagjai franciául, és ki alakította az irodalmi ízlésüket? Miért éppen két Molière-vígjátékot választottak a kö-tetbe a diákok? És miért éppen ezt a két darabot? Az első kérdésre egyelőre nagyon bi-zonytalan válaszaink vannak. Az közsímtény, hogy Erdélyben ekkor még a Magyar-országinál is jóval népszerűbb a francia nyelv és a francia irodalom, sőt, a fordítói mozgalom francia iránya elsőként éppen innen indult, Teleki Ádámnak köszönhető-en.⁵⁵ Baranyai Zoltán az erdélyi főurak francia műveltsége mellett főként a Svájcban tanuló protestáns diákoknak tulajdonítja a francia nyelv és kultúra erdélyi elterjedé-sét.⁵⁶ A marosvásárhelyi kollégiumban már 1764-ben megkezdték a francia nyelv okta-tását, de ez nem volt kötelező.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy a diáktársaságok mögött álló patrónu-si kör és egy-egy, a francia nyelvért és irodalomért rajongó tanár hatása együtt kellett ahhoz, hogy az irodalmi tájékozódás a francia művek felé forduljon. A nagyenyedi könyvtár 1764-es katalógusa szerint az anyag nagyrészt latin nyelvű volt, de volt egy kevés német és francia könyvanyag is.⁵⁸ (Ennek a könyvtár 1688-as katalógusában még nincs nyoma⁵⁹). A lajstromokban nem szerepelnek Molière-kötetek, így azokat talán a tanároktól vagy éppen valamelyik főúri magánkönyvtárból kaphatták meg a diákok. A francia nyelv tanulásához azonban több szótár és nyelvkönyv is a rendelkezésükre állt, ezek Teleki József (1675–1732) könyvanyagából kerültek a kollégiumba.⁶⁰

55 A témáról Egyed Emese több fontos tanulmányt is írt: pl. EGYED Emese, „A francia szín”, in EGYED Emese, *Láttató világok*, (Marosvásárhely: Mentor, 2014), 300–317; EGYED Emese, „Neoklasz-szicizmus az erdélyi magyar irodalomban”, *Erdélyi Múzeum* 53 (1991): 100–121.

56 BARANYAI Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a 18. században*, (Budapest: 1920), 138–147. Külön fejezetet is szentel a témának: *A francia hatás Erdélyben* címmel.

57 BARANYAI, i. m., 128–129. A debreceni kollégiumban 1776-ban alkalmaztak francia nyelv-mestert.

58 MONOK István, „A nagyenyedi kollégium 1767-i évi katalógusa”, in *Fülöp Géza Emlékkönyv*, szerk. BARÁTNÉ HAJDÚ Ágnes (Budapest: ELTE, 1999), 127–130. http://real.mtak.hu/36334/1/Monok_enyedi_katalogus_FG_1999.pdf.

59 *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szerk. MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2 (Szeged: 1991).

60 Rácz Emese mindkét későbbi nagyenyedi könyvkatalógus (1752, 1764) átnézése után sem talált Molière- vagy Voltaire-kiadványokat, bár a „liber peregrino idiomate” címmel bejegyzettek között le-

A francia nyelvet népszerűsítő tanár talán Herepei Ádám volt (1756–1814), aki négy évet töltött a genfi egyetemen, s 1790-ben lett Nagyenyeden a történelem, az irodalom és klasszikus irodalom tanára. Fordításairól, irodalmi működéséről nem tudunk, de kiváló szónok volt, halotti beszédei miatt a kortársak sokra tartották.⁶¹ A róla készült halotti beszédekben azonban nincs nyoma annak, hogy a társaság patrónusa lett volna, és nem esik szó a francia nyelv és kultúra iránti elkötelezettségéről sem.⁶² Valószínűbb, hogy a franciás irodalmi divat követésében a patrónus, Torotzkai Pál ízlését kell látnunk. Ez az irodalmi divat a francia drámaszerzők közül a klasszicista szerzőket értékelte nagyra, az iskolai színjátszásban elsősorban Molière és Voltaire darabjait fordították le és állították színpadra. Mindkettőjük esetében kezdetben a latin volt a fordítás nyelve, csak a 18. század második felében jelennek meg a magyar fordítások. Voltaire-től az antik témájú és a történelmi tragédiák vannak jelen a magyarországi iskolákban: a nagyszombati jezsuita kollégiumban 1746-ban az *Orestes*⁶³ című darabját, később a *Mors Caesaris* (1750) és a *Catilina* (1760) című tragédiáját játszották, a *Brutust* 1792-ben éppen Nagyenyeden mutatták be, ahogy látni fogjuk.⁶⁴ A drámafordítói program keretében lefordított és a hivatásos színpad számára készült Voltaire-darabok is történelmi tárgyúak: 1772-ben Zechenter Antal lefordítja a *Geklen Adelaidát*, ezt követi 1778-ban a *Zaire* (Laczká János fordítása), majd *A hitető Mahomet* (Zechenter Antal, 1779) és Bessenyei fordítása, *A Hármás vitézek* (1779).

hetek még francia nyelvűek. Néhány cím a katalógusból: TACHARD, Guy, *Dictionnaire nouveau françois-latin*, Parisiis, Apud Andream Pralard, 1692; *Dictionarium novum latino-gallicum*, Parisiis, Apud Andream Pralard, 1693; Des PEPLIERS, Jean Robert, *Nouvelle Et Parfaite Grammaire Royale Française et Allemande*, Leipzig, M. G. Weidmann, 1722; *Dictionnaire François-Allemand et Allemand-François*, Oppenheim, Hierome Galler, 1614; VENERONI, Giovanni, *Italiänisch- Französisch- und Teutsche Grammatica*, Oder Sprach-Meister ..., Franckfurt-Leipzig, Andreä, 1724. Ezúton is köszönöm Rácz Emese áldozatos segítségét.

61 Herepei Ádám (1756–1814) a szászvárosi iskolában töltött négy év után maga is a nagyenyedi kollégium diákja volt 13 évig. 1782–1785 között a bázeli, a genfi és a marburgi egyetemen tanult, 1785-től báró Kemény Simon mellett volt nevelő, akit 1788-ban a marburgi egyetemre, 1789-ben pedig a genfi akadémiaira is elkísért. 1790-ben hívták meg Nagyenyedre tanárnak, ahol történelmet, poétikát és klasszikus irodalmat tanított. Jeles szónok volt, nyolc halotti beszédét őrzi ma az Országos Széchényi Könyvtár.

62 *A bölts férfinak érdemei: elő-adva egy halotti beszédben, melyet... Herepei Ádám ... utolsó érdemlett tiszteletére készített... Budai János*. Kolozsváron, Reform. Koll. 1815. (Jelzete: OSZK 60.078/1.) *A közhasznú professzor és historicus: egy halotti beszédben... Herepei Ádám emlékezetére, elmondotta Hegedűs Sámuel*. Kolozsvár, 1814. (Jelzete: OSZK 60.078/2.)

63 VARGA Imre, „Voltaire »Oreste« című tragédiájának ismeretlen magyar fordítása”, in *Könyv és Könyvtár* 25., A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei, 251 (Debrecen: 2003), 387–396.

64 ALSZEGHY Zsoltné TÉSI Edit, „Voltaire egykorú magyarországi színpadon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 5–6, 571–577; PENKE Olga, „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. Században”, *Filológiai Közöny* 31 (1985): 107–132; VARGA Imre, „Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színjátszás”, *Irodalomtörténet* 34/84 (2003): 36–42.

Molière kultusza szintén évtizedekkel korábban megkezdődött már a magyar iskolai színháztársaságban,⁶⁵ s itt is a jezsuita tanárok voltak az elsők, akik műsorra tűzték Molière vígjátékait. Főként az *Úrhatnám polgárt* és a *Scapin furfangjait* fordították, adaptálták.⁶⁶ Ezt követték a piaristák, akik közül Simai Kristóf járult hozzá leginkább ennek a kultusznak a folytatásához: a Plautus *Mostellariája* és Molière *Scapin furfangjai* nyomán készített *Mesterséges ravaszság* (1785)⁶⁷ már az 1780-as évtizedben színre került Nagyenyeden,⁶⁸ így Molière már nem volt ismeretlen a nagyenyedi diákok előtt. Simai két későbbi fordítása, az 1790-es *Zsugori, telhetetlen fősvény ember* és a *Gyapai Márton feleségfeltő gyáva lélek* népszerű vígjátéka lett a hivatásos színházi repertoárnak is.⁶⁹

Bayer József ezt írja:

Hol kerestük e cultus indítékait? Az ország legnyugatibb szélétől, Körmöcbányán át egész Nagy-Enyedig, úgyszólván egyidőben, kimutatható közrehatás nélkül indulnak meg az első Molière-fordítások. Hogy mind a három helyütt az iskola a központja e cultusnak, ez nem iskoláink tanulmányi rendszerének az érdeme, mint inkább az azokban működő egyéneké. Része lehet a dologban annak az irodalmi iránynak is, mely Corneille Pétert, Voltairt és Racinet megismertetvén közönségünkkel, oda tereli a figyelmet a legkiválóbb comoedia-íróra is. Hiszen 1790 febr. havában egy kassai levelet közöl a *Magyar Kurír*, a melyben azt írja a lelkesült levelező: „hogy pedig a Magyar nyelv annál hamarabb folyóbbá légyen, és elterjedjen, a Comoediákat legjobb nyelvkortsollyáknak állítom”.⁷⁰

65 GRAGGER Róbert, „Molière első nyomai a magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 19 (1909): 147–166, 317–366; KILIÁN István, „18. századi iskoladráma Molière nyomán”, *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1979, (Debrecen: 1981), 439–463; DEMETER Júlia, „»Játékunkból vig oktatást vegyetek...« (A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 337–356.

66 Modern kiadásukat lásd: ILLEI János, „Tornyos Péter (1789)”, in *Jezsuita iskoladrámák (ismert szerzők)*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, RMDE, XVIII, 4/1 (Budapest: Akadémiai–Argumentum, 1992), 445–500. Ismeretlen fordító, „A fennhéjázó (Eger, 1769)”, in *Jezsuita iskoladrámák (ismeretlen szerzők, programok, színlapok)*, szerk. VARGA Imre, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, RMDE, XVIII, 4/2 (Budapest: Akadémiai–Argumentum, 1995), 395–450.

67 Modern kiadása: *Piarista iskoladrámák II*, szerk., kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna RMDE, XVIII. 5/2 (Budapest: Argumentum, 2007), 325–384.

68 [Simai], „hasznos szép három munkái – úgymint: a *Mesterséges Ravaszság*, *Váratlan Vendég* és *Igaz Házi* – esmeretesekek már külföldben is a Hazában, – Az elsőt, néhány eszetendővel jádották volt már az előtt az Enyedi Reform. Kollégiumban, Gyöngyösön, Baján, Kalotsán, s Nagy-Károlyban”. *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. május 27. I. 662–663. Idézi: WELLMANN, i. m., 76–77.

69 Az előbbi a *L’Avaré*, az utóbbi a *Sganarelle* magyarítása. Modern kiadásukat lásd: *Piarista iskoladrámák II*, i. m., 667–756, 629–666.

70 BAYER József, „A XVIII. század Molière fordításai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 5 (1895): 282–293, 283.

Molière vígjátékai közül egészen idáig csak azok voltak jelen az iskolai színpadon, amelyekben nagyon kevés a női szereplő, amelyekben nincs szerelmi szál, és amelyek leginkább tanító jellegűek, vagyis az *Úrhatnám polgár*, a *Fösvény* vagy a *Scapin furfangjai*. A *Próba* című zsebkönyvben közölt két darab azonban már nem ebbe a csoportba tartozik.⁷¹ A szövegek elemzése alapján Weitzner Leó megállapította,⁷² hogy a két fordítás francia eredetiből, tehát *nem* közvetítő nyelvből készült, és két különböző diák munkája (még a szerepnevek helyesírása is más), és hogy *Az erőszakos házasság* fordítója kevésbé jól tudott franciául, mint a *Kénytelenségből való orvos* fordítója.⁷³ Az előbbi az 1673-as, az utóbbi az 1668-as első kiadásból dolgozott.⁷⁴

*Az erőszakos házasság*⁷⁵ szövegének első része gondosabb, jobban kidolgozott, a 8. jelenettől kezdve (valószínűleg az idő rövidsége miatt) több a kihagyás és a betoldás, a gallicizmus. A betoldások egy része a szerzői utasításokban található.⁷⁶ A fordító igyekezett teljesen hűen fordítani, még akkor is, ha ez az érthetőség rovására ment, ugyanakkor életszerűen, magyarosan adta vissza a francia szólásokat, felkiáltásokat, káromkodásokat. A szerepneveket nem magyarosította, csak a helyesírásukat változtatta meg, a két egyiptomi szolgáló (Deux egyiptiennes) viszont „Két cigánynék” lesz a fordításban. A *Kéntelenségből való orvos*⁷⁷ címlapján utalás is van a francia eredetiből való fordításra: „Fordítottott Frantziából A Társaságnak égy Tagja által 1791-ben.” Az ismeretlen fordító kiváló munkát végzett, ragaszkodott az eredeti szöveghez, de ahol kellett, ott szabadabban és bátrabban változtatott a szövegen, mint *Az erőszakos házasság* fordítója. A francia kifejezéseket és szólásokat mindenhol a magyar megfelelőjükkel helyettesítette, a latin kifejezéseket viszont megtartotta.⁷⁸

Ugyanezt a két darabot fordította le 1797-ben Kazinczy Ferenc is, úgy, hogy nem tudott a nagyenyedi kiadványról.⁷⁹

71 Ugyanebben az évtizedben Szomor Máté lefordította az *Amphitruont* is (1794), amely szintén ebbe a regiszterbe tartozik. Modern kiadása: *Kollégiumi drámagyűjtemények, i. m.*, 1041–1110. Ezzel együtt négy új Molière-fordítás készült (Kazinczy fordításai mellett).

72 WEITZNER Leó, *Az első magyar Molière fordítások*, (Budapest: 1917).

73 WEITZNER, *i. m.*, 39. Ugyanezt megerősíti Vasshegyi Margit is: VASSHEGYI Margit, *A magyar Molière fordítások*, (Budapest: 1926), 10–12.

74 WEITZNER, *i. m.*, 32, 40.

75 A darab eredeti címe: *Le mariage forcé*, 1664. január 29-én játszották először, február 15-én volt a bemutatója a francia udvarban. A balett szövegkönyve 1664-ben jelent meg, a teljes szöveg 1668-ban, majd 1682-ben került kiadásra.

76 WEITZNER, *i. m.*, 32.

77 A mű eredeti címe: *Le Médecin malgré lui*, bemutatója 1666. augusztus 6-án volt. Az első kiadás 1667-ben jelent meg, ezt követte az 1673-as, majd az 1734-es kiadás.

78 WEITZNER, *i. m.*, 40–43. Enyedi Sándor szerint a darabot Berethi Gábor fordította, ő azonban nincs felsorolva *A' Nagyenyedi Magyar Társaság tagjai* között, nem szerepel a matrikulában, és nincs ilyen nevű színész sem, az adatot tehát nem tudjuk ellenőrizni. ENYEDI Sándor, *Az erdélyi magyar színháztörténet kezdetei*, (Bukarest: Criterion, 1982), 124.

79 A szövegek kritikai kiadása: KAZINCZY Ferenc Művei, *Külföldi Játékszín*, s.a.r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009). „A' kéntelen házasság”, in *Külföldi Játékszín*, 71–91., s.a.r. DEMETER Júlia, jegyzetek: 361–370. „A' botcsinálta Doktor”, in *Külföldi Játékszín*, 93–120., s.a.r. DEMETER Júlia, jegyzetek: 370–376.

A' *Medecin malgré lui*-t még Debreczenben megolvastam. Fiatal ember' munkája, megtetszik a' fordításon a gyakorlatlan és bátortalan kéz. Valóban nem leltem benne talán egy szót is, amit tudva való hasznomra fordíthatnék. Azonban igen örvendek, hogy minek előtte az én fordításom Kócsy Úrnak kezébe ment, és nem sokára az olvasó Közönség kezében mégyen, meg olvashattam.⁸⁰

Kazinczy nem fordítást, hanem magyarítást készített, a szerepneveket és a helyneveket is megváltoztatta. Mindkét darabja – többszöri átdolgozás után –1837-ben jelent meg a *Külföldi Játzósztínben*.

A Társasággal egy időben, 1791-ben alakítottak egy *Théátrális Társaságot* is Nagye nyeden. Ennek a társaságnak nem ismerjük a névsorát, és nem maradtak fenn az iratai sem. Tekintve azt, hogy már évek óta rendszeresen vannak színielőadások Nagye nyeden, ennek a törekvésnek inkább csak az eddigi gyakorlat formalizálása, hivatalossá tétele (és az esetleges mecénások megnyerése) miatt lehetett létjogosultsága. A nagyenyedi iskolai színjátszás a *Théátrális Társaság* megalakulása előtt is folyamatos volt.⁸¹ A 17. század végétől tudjuk dokumentálni ezt a hagyományt, de a 18. század közepéről nincs adatunk. Valamikor az 1770-es-1780-as években kezdődött újra a rendszeres színjátszás.⁸² A *Magyar Kurír*t tudósító nagyenyedi levelező így írt erről:

Nagy Enyeden, nem hazudok, ha azt mondom, hogy tizenöt esztendőktől fogva minden kollegyomi esztendők egy Theátrális Játékkal rekesztetnek bé. Többnyire két része van a Játéknak; az első szomorú, az utolsó víg. [...] Nem írhatom le, milyen sokat használt ez az eszköz az Enyedi bárdolatlan népnek pallérozására; ez az érzés nélkül való sokaság már kezd érezni, és magam láttam olyan embert, a ki ez előtt a legszomorúbb történetet is nevette, de az elmúlt esztendőben nem állhatta meg, hogy ne sírjon.⁸³

Ezt a gyakorlatot igazolja Zeyk János⁸⁴ önéletírása is:

Szabályosan egy szomorú s egy vígjáték-darab adatának egyszerre. A játék-szín az oskola belső udvarán állítaték föl, s a nézők ülései a szemközti udvar földszínén s emeletes erkélyeken valának elrendezve. Reggeli hét-nyolc órától fogva délutáni egy-két óráig tartta az előadás. Hangászkat helybeli s néha nagyszabeni cigányok alakítának. [...] Több százat, sőt ezeret is haladott meg

80 Kazinczy levele Kozma Gergelynek, idézi: *Külföldi Játzósztín*, i. m., 365.

81 VARGA, 1988, i. m., 466–471.

82 VITA, i. m., 6–7.

83 *Magyar Kurír*, 1792. július 31. (61. szám, 951–952.); VARGA, 1988, i. m., 466.

84 VARGA, 1988, i. m., 470–471. Zeyk János (1783–1860) később maga is írt színjátékokat: *Balduina*, Libánoni Driáshölgy. Eredeti ősz regényes hősszínmű öt szakaszban. Kolozsvár, 1842., *Dékébál*. Utolsó dák király. Vagy Kolozsvárrott a hídkapu legfontosabb órája. Eredeti nagy hős színmű öt szakaszban. Kolozsvár, 1843. SZINNYEI, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

a nézők száma [...] Az ajándékként begyűlt pénzből hangászok s egyéb költségek fizettetve – a fönmaradt rész a kilenc köztanítók által adatott iskolai közmulatságra – még azon estén fordíttaték rendesen.

Az életrajzi adatok szerint Zeyk János 1794–1804 között tanult a kollégiumban, tehát 1792 után is hasonló dramaturgiai modell szerint folytak az előadások.

A megalakulás után, 1792. június 29-én volt egy olyan előadás, amely valószínűleg már az új társasághoz köthető: Voltaire *Brutus* című darabját és a *Diaeta* című eredeti magyar vígjátékot mutatták be a diákok. A *Magyar Hírmondó* 1792. július 27-én ezt írta:

Az idevaló Reform. Kollégyiom rend-szerént el-jázdik minden esztendőben egy Teátromi Darabot. Ezen bé-vett szokás szerént, Jun. 29-dikén, ama nevezetes szomorú Játékot Voltér Brutusát jádzotta, leg alább is ezer Nézők előtt. Derekassan ment végbe a jádzás átallyában, főképp Orbán Péter nevezetű Ifju, a ki Brutus személyét viselte, ugy jádzott, hogy mindeneknek tökéletes meg-elégedéseket érdemlette.⁸⁵

Az előadásról a *Magyar Kurír* július 17-én számolt be, a részletes tudósítás szerint az előadásban a lapot is megpróbálták kifigurázni, de ez nem sikerült:

Itt a Ref. kollegyomban tanito Déak Praeceptorok Voltérnak Brutus nevű játékját egy vig-játékkal edgyütt a múlt hónapnak 29-dikén el-jázdodák. Mint-hogy éppen akkor tartaték a V[ár]megye közönséges gyűlése, igen sok méltóságok valának ezen játéknak nézői. A Komédia matériája volt a Diéta, holott [...] Gyepesy Úrfi a sok paszomántos parádé miatt mindenéből ki-pusztult. Ezen Játék igen jelesen és mindeneknek kedvek szerint ment véghez, hanem az az egy tsak ugyan ki tettzett belölle, hogy a Deák egy olyan maga el-hitt kevély semmi, kiből még tsak idővel lehet valami. Ezek a nagyobb füstű, mint valóságú, szegény gyóltis inges kevély valamik, azaz Humanissimus Praeceptorok – minden professoraik és Kurátoraik hire nélkül egy Magyar Kurírt is vittek volt fel a Theatrumra és e mellett az ott lévő Posta-mester Ur ellen egy Correspondens Levelet, melly által ezt mind a kettőt [...] ki akarták satirizálni; de az egész dolog ki-mutatta, hogy Tzinege fogó tök koholmányja, és annál rosszabbul jött ki, mivel ezt a Professorok közül némellyek a Theátrumon észre vévén, a Humanissimus Praeceptoroknak tsak nem az oldal bordájokra ütegettek a náddal, és a Professorok a Kurátoroknak ezen Deákok ellen panaszt is tettenek.⁸⁶

---

85 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1792. júl. 27. II. 146. WELLMANN, *i. m.*, 114–115.

86 *Magyar Kurír*, 1792. július 17. (57. szám 894.) VARGA, 1988, *i. m.*, 467.

Az újság július 31-én újra visszatért a témára, amikor az egyik játszó (sőt rendező) diák megírta, hogy a postamester (és a lap) kigúnyolásáról még a résztvevők sem tudtak semmit, az az egyik diák saját akciója volt.⁸⁷

Ami az előadott két darabot illeti, mindkettő a klasszicista drámaprogramot képviseli. Bár a *Diaetáról* nagyon keveset tudunk, a témája és a főszereplő neve alapján ez is egy *Úrhatnám polgár*-variáció lehetett. Molière-en kívül Philippe Néricault Des-touches-nak és Luise Gottschednek is van hasonló témájú darabja: a franciás divat miatt minden pénzét eltékozló főszereplőt végül a kedvese (az iskolai változatokban pedig a bátyja) leckézteti meg. A téma egyik változatát *Pazarlay és Szűkmarkosy* címmel Pálylya István piarista tanár írta meg 1767-ben.⁸⁸ Itt az országgyűlésre készülő újjgazdag (vagy kisnemes) divatmajmolása és tönkrejutása lehetett a humor forrása.

A gyakorlat alapján feltételezhető, hogy Molière-fordítások is színre kerültek a kollégiumban, de erre nincs bizonyítékunk. Vannak azonban adatok arról, hogy a szövegek bekerültek a kolozsvári hivatásos társulat repertoárjába: 1794. január 11-én *Az erószakos házasság* című darabot a *Próbában* megjelent szöveggel adták elő,⁸⁹ ezt bizonyítják az azonos szerepnevek. Az előadás színlapjából két példány is fennmaradt.⁹⁰ A *Kéntelességből való orvost* viszont már Kazinczy fordításában játszották.⁹¹ Nem véletlenül volt ott a társulat tagjainál a *Próba* című zsebkönyv, mivel a kolozsvári hivatásos társulat tagjai közül Fejér István,⁹² Jancsó Pál, Sáska János és Koncz József is⁹³ a nagyenyedi iskola diákja és – valószínűleg – a *Theátrális Társaság* tagja volt.⁹⁴ Jancsó Pál 1783-ban, Koncz József 1788-ban iratkozott be a kollégiumba, nevüknél a matrikulában ez szerepel: „Paulus Jantsó de Gidófalva. (Comoedias.)”, „Josephus Kontz ex Örményszékes. Comoedias.”⁹⁵

87 *Magyar Kurír*, 1792. július 31. (61. szám 951–952.) VARGA, 1988, i. m., 468.

88 Modern kiadása: *Piarista iskoladrámák II.*, 27–108.

89 ENYEDI, i. m., 124.

90 A kolozsvári példány lelőhelye: A Román Akadémia Könyvtára, kolozsvári fiók, Periodika, 12. A színlapból van egy sérült példány Budapesten is: OSZK, Színháztörténeti Tár, Színlapok 1712–1860/VIII./ Színlapok – Kolozsvár.

91 Az 1799. április 28-i, debreceni előadásnak a színlapja is fennmaradt. (OSZK, Színháztörténeti Tár, Színlapok 1712–1860/VIII./ Színlapok – Debrecen) Ekkor valószínűleg Kazinczy fordítását játszották. Lefordította a darabot Kelemen László is, *Tettetett beteg avagy az igaz orvos* címmel 1793-ban. (Színlapja: OSZK, Színháztörténeti Tár – Színlapok).

92 HERPEI János, „A kolozsvári református kollégiumi tanulók iskolai színjátásának előmozdítását kérő felhívás”, in HERPEI János, *A kolozsvári színház és színészet történetéből*, közléteszi SAS Péter (Kolozsvár: Művelődés, 2005), 29.

93 JAROSIEVITZ Erzsébet, „A nagyenyedi iskolai színjátás szerepe az erdélyi magyar színi élet kialakulásában (1792–1848)”, in *Barokk színház – barokk dráma*, Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna (Debrecen: Ethnica, 1997), 121.

94 VITA, i. m., 10.

95 JANCÓS, i. m., 185, 189.

A kolozsvári diáktársaság

Herepei János hívta fel a figyelmet arra, hogy 1792 körül létezhetett egy *kolozsvári theátrális társaság* is, legalábbis erre következtethetünk egy dátum nélküli aprónyomtatványból, amely a református kollégium nyomdájában készült.⁹⁶ Az iskolai színjátszás támogatását kérő levél alján ugyan nem szerepel a *társaság* megnevezés, de az aláírás megfogalmazása: „A’ Kolozsvári Refor. Collégiumnak ezen végre igyekező Tagjai” egy közös célt és egy közös társaságot sejtet.

Herepei János szerint a nagyenyedi társaság lehetett az inspirálója a kezdeményezésnek, amit az is megerősít, hogy a kolozsvári kollégium főkurátora ekkor báró Nalácz József, gróf Torotzkai Pál sógora volt. A magyar felvilágosodás kutatói által jól ismert Nalácz is a francia kultúra követője, több művet fordított franciából.⁹⁷ A tanárok közt van ekkor Sófalvi József (1783–1794 között volt a kollégium professzora), aki szintén fordít francia műveket.⁹⁸ A bevezető reflektál az eddigi kezdeményezésekre, és éppen arra hivatkozva kér támogatást a főúri patrónusoktól (a fennmaradt levél címzettje báró Dániel István özvegye, gróf Mikes Anna), hogy már minden kollégiumban van rendszeres színjátszás, csak éppen Kolozsvárott nincs.

Minthogy az Erdélyi Magyar kollégiumokban eleitől fogva szokásban volt az, hogy minden esztendőben az ifjúság közönséges megpróbáltatásának idején [azaz a közvizsgakor!] Komédiákat játszódjanak, a’ mellyek mind a’ bátorságnak nevelésére ’s öregbítésére, mind pedig a’ jó erkölcsöknek gyakorlására szoktak útát nyitni; értettük pedig sokaktól, hogy ezen hasznos szokás tsak a’ mi Collégiumunkban hibázik; más-felől ezen szükséges gyakorlásnak legelső elkezdése mind Méltóságos Curator, mind T. Professor Urainktól helyben hagyattatott: Ezen okoknak meg-gondolásából arra indítottunk,

96 „Legközvetlenebb buzdításul pedig aligha szolgálhatott más, mint az enyediék 1791-ben megalakult „Theátrális társaság”-ának működése, amely 1792. január [helyesen: június] 29-én lépett nyilvánosság elé.” HEREPEI, *i. m.*, 24.

97 Nalácz József (1748–1822) 1755-től a nagyenyedi kollégiumban tanult, azután a királyi táblán volt jegyző, 1766-tól a bécsi magyar testőrség tagja lett. 1788-tól a kolozsvári kerületi tábla alelnöke, az erdélyi Kormánysház tagja, 1792-től Zaránd megye főispánja, 1796-tól a nagyenyedi kollégium főgondnoka is. A Bessenyei-féle *Jámbor szándék* megjelenése után (1790) ezer forintot ajánlott fel egy magyar tudós társaság felállítására. Munkái: *Eufémia, vagy a vallás győzedelme*. [szomorújáték franciából, d’Arnaud után], Pozsony, 1783., *A szerencsétlen szerelmesek, avagy gróf Comens*, [szomorújáték franciából d’Arnaud után], Pozsony, 1793., *Yung éjjelei avagy siralmi*, mellyet francziából fordított. Nagy-Szeben, 1801. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html>

98 Sófalvi József (1745–1794) Máramaroszigeten, majd 1764-től a kolozsvári kollégiumban tanult, 1768-ban a kollégium könyvtárnoka volt. 1771–1776 között Göttingában és Leidenben tanult. Ezután Nagyszében és Kendilónán működött református papként, 1783-tól haláláig a kolozsvári Református Kollégium tanára volt. Franciából fordított műve: *Oeconomia vitae humanae, azaz az ember életét igazgató bölcs regulák, melyek egy régi Bramina vagy indiai Filozofus által irattak, és ez előtt nem sokkal ugyan azon eredeti nyelven lévő kézírásból elsőben chinai, azután anglus, német, franczia és más nyelvekre, most pedig ujabbán ez utolsóból magyarra fordítottak*. [...] Kolozsvár, 1777. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> HEREPEI, *i. m.*, 25.

hogy mi-is ezen gyakorlásban próbát tégyünk, hogy ha a' mi mostani első próbánk az érdemes Halgatóknak tökéletesen eleget nem tehetne-is.⁹⁹

Az idézet félreérthetetlen utalást tartalmaz a Kolozsvárott kinyomtatott *Próba* című kötetre, és rendszeres színjátszást ígér, sőt – kimondatlanul – ígéretet tesz az új komé diaszövegek létrehozására, pontosabban *fordítására* is. 1793-ban meg is jelent egy fordítás a kolozsvári Református Kollégium nyomdájában: *A' Scapin tsalárdságai. Vig-játék. Három fel-vonásokba. Szerzette J. B. P. Moliere. Fordította K. S. Kolosváratt. Nyomtatott a' Ref. Koll. Betüivel 1793-dik Esztend.* címmel.¹⁰⁰ Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, hogy ez az a szöveg, amelyre a társaság ígéretet tett, így nemcsak a nyomtatott röpirat bizonyítja ennek a kezdeményezésnek a meglétét, hanem maga a lefordított és megjelentetett drámaszöveg is. A kettőt összekapcsolva még jobban látszik a két társaság közötti hasonlóság. A ma *Scapin fufangjai* címmel ismert szöveg évtizedek óta jelen volt már az iskolai színpadokon, Demeter Júlia öt piarista, két jezsuita és egy minorita adaptációját tartja nyilván az 1765–1776 közötti időszakból.¹⁰¹ A kolozsvári fordítás már 1793 előtt készen volt, erről is a *Magyar Hírmondó* tudósította a közönséget:

Azon közelebről jött Nemes Magyar Országi jelentésre, hogy a Teátromi Játék Darabok Fordítói, munkájok tárgyát előre ki-hirdessék, ne hogy egy darabon többen is dolgozzanak, a mint e már sokszor meg-esett: szükségesnek ítélem meg-írni, hogy itten Kolosváratt következő Darabok vagynak rész szerént már fordítva, rész szerént munkában, ugymint: [...] A Szápin tsalárdságai (sic!) vig J. Moliér szerént.¹⁰²

A fordító személyét csak a kezdőbetűk jelzik a címlapon, az OSZK általunk használt példányára ceruzával ráírták: „K. S. Kibédi Sámuel.” Kibédi Sámuel neve nem szerepel a lexikonokban és a színháztörténeti munkákban, de annyit sikerült kideríteni róla, hogy „Kibédi Sámuel, a N[emes] R[eformáta] Coll[égium] togatus tagja” 1785. május 11-én írt egy verses bejegyzést Intze B. Sámuel *Album amicorumába*¹⁰³. Néhány adat azt bizonyítja, hogy református lelkészcsaládból származott, és ő maga is lelkész lett a kollégiumi évek után: a Szamosújvárhoz közeli Néma falunak 1743-ban Kibédi Sámuel volt a lelkésze, Antal Márton gyalui lelkész pedig 1807-ben Kibédi Sámuel leányát, Zsuzsannát vette feleségül.¹⁰⁴ Már az első elemzések is megállapították, hogy ez a leggyen-

99 VARGA, 1988, *i. m.*, 434–435, VITA *i. m.*, 9., HERPEI *i. m.*, 16–26.

100 A szöveg terjedelme 84 nyomtatott oldal, az önálló kötetben megjelent mű nyolcadrét nagyságú.

101 DEMETER Júlia, „Fösvények, parasztok, bohócok (Magyar nyelvű iskolai komédiák)” in *A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia (Miskolc: 2000), 322–337.

102 1793. május 9. I. 721–722., WELLMANN, *i. m.*, 147.

103 *Inscriptiones Alborum Amicorum, Szeged*. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page.search>

104 HERPEI János, „A gyalui iskola régi mesterei”, *Erdélyi Múzeum* 52 (1947): 30–42.

gébb Molière-fordítás a 18. század végén készültek közül. A magyar fordító a mű 1682-es kiadását használta, de nemcsak fordít, hanem magyarít is¹⁰⁵, bár nem olyan mértékben, mint pl. Kazinczy.¹⁰⁶ A banditának felöltöztetett Sylvestert úgy jelenteti meg, mint „Székely katonát”, „Hajdú formára öltözvén”, a gascogne-i tájszólást is székely tájszólással helyettesíti. A sokféle változat helyett a francia személyes névmást (vous) mindenhol kendnek fordítja, a szereplők nem beszélnek egyénítetten a darabban. A francia szavak, kifejezések pontos visszaadásával is vannak gondjai, félrefordításait, bizonytalanságát jelzi, hogy több helyen zárójelbe tesz egy-egy kifejezést.

Ami a kolozsvári Református Kollégiumban folyó iskolai színjátszást illeti, nagyon kevés a forrásunk, de az 1684-ből való első híradástól kezdve szinte minden évtizedből van valamilyen adatunk.¹⁰⁷ Ezek főként alkalmi, lakodalmi játékokról szólnak. Az 1720-as években játszották a Nagy Sándorról és Diogenészről szóló magyar nyelvű darabot, amelynek a szövege is fennmaradt.¹⁰⁸

A röpiratból azonban az tűnik ki, hogy az 1770-es–1780-as években (ellentétben a többi, pl. a debreceni Református Kollégiummal) Kolozsvárott nem volt rendszeres magyar nyelvű színjátszás. Az 1780-as évek végén, a 90-es évek elején azonban egy olyan diák-generáció tanult az intézményben, amelynek tagjai közül többen is hivatást éreztek a színház iránt.¹⁰⁹ A kollégium diákja volt a kolozsvári hivatásos társulat későbbi vezetője, emblemikus alakja, Kótsi Patkó János (1777–1788 között), öccse Kótsi Patkó József (1780–1791),¹¹⁰ Verestói Mihály (1789–1792), Hunyadi Sámuel (1784–1793) és Benkő László (1785?–1793), akik később mindannyian csatlakoztak az első hivatásos kolozsvári társulathoz, így valószínűleg őket kell keresnünk a kezdeményezés mögött.¹¹¹ A *Scapin tsalárdságai* kolozsvári iskolai előadásáról nem tudunk, de lehetséges, hogy megjelenése előtt színre került valamikor 1792-ben. A hivatásos társulat megalakulása után a teátrális társaság máris okafogyottá vált, további sorsáról semmilyen adatunk sincs.

Ennek az évnek a végén, 1792. december 11-én volt az első hivatásos színházi előadás Kolozsvárott, így az iskolai keretek közötti működésre már nem volt szükség. De Kibédi Sámuel fordítása így sem tűnt el nyomtalanul: a színtársulat a második debreceni vendégszereplése idején, 1799. november 1-jén előadott egy színdarabot *Scapin tsalárdságai* címmel.¹¹² Az ekkoriban *Germanico-Hungarian Theatrum*nak nevezett társu-

105 *A Les fourberies de Scapin* 1671-ben jelent meg Párizsban, első bemutatója a Théâtre du Palais Royalban volt 1671. május 24-én. Részletesen foglalkozik a szöveggel a már jelzett tanulmányokban Bayer József, Vasshegyi Margit és Gragger Róbert is.

106 VASSHEGYI *i. m.*, 89.

107 VARGA 1988, *i. m.*, 433–435.

108 *Protestáns iskoladramák I–II*, kiad. VARGA Imre, RMDE, XVIII. 1/1–2 (Budapest: Akadémiai, 1989), I. 453–480.

109 HERPEI János, *A kolozsvári református, i. m.*

110 A diáknévsorban a neve mellett meg is jegyezték: „Jos. Kotsi Cancellista, deinde Comicus, mox Elhio prodigo futurus” HERPEI, *i. m.*, 31. A többi diák nevével is ott van a „morio” (színész) megjegyzés.

111 HERPEI, *i. m.*, 30–34.

112 WELLMANN, *i. m.*, 353.

lat tagjai között ott volt Kótsi Patkó János, Láng Ádám, Koncz József, Sáska János, Jantsó Pál, Ernyi Mihály is, a tizenhárom tagú társulat szinte minden tagja kötődött a két kollégiumhoz, így azt gyaníthatjuk, hogy a vendégszereplésre elvitt színjátékszöveg éppen ez az 1793-as fordítás volt.¹¹³

Ahogy ezek az adatok is bizonyítják, a két erdélyi diáktársaság fontos szerepet játszott a magyar nyelvű színházi élet fellendítésében, a hivatásos színtársulat létrejöttében. Emellett azt is láthatjuk, hogy az általuk készített vígjátékfordítások nem maradtak meg az iskolai kereteken belül, hanem szélesebb körben is hatni tudtak a magyar színházi életre, s gazdagítani tudták a hivatásos színjátszók repertoárját is.

---

113 ENYEDI *i. m.*, 58–59., KERÉNYI Ferenc, *A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, (Budapest: Mundus, 2000), I. 26.

„De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a *Somnium Scipionis* két magyar változata

Cum in Africam venissem

1782-ben a marosvásárhelyi kollégium professzorának, Kovásznai Sándornak két fordításkötete is megjelenik. Az egyik (*Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordított Magyarra Kovásznai Sándor által*) preklasszikus latin komédiák, a másik (a beszédes című *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Catoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a Scipio Álma*) négy Cicero-munka, köztük a *De Re Publica Somnium Scipionis* címen ismert hatodik könyvének fordítását tartalmazza. Ugyanezt a munkát 1818 körül Kazinczy Ferenc is lefordítja; talán ismerte a Kovásznai-féle változatot, talán nem, de magát Kovásznait bizonyosan ismerte, méghozzá (egyebek mellett) éppen Cicero *De officiis*-ének lefordítójaként. A két kortárs, de különböző nemzedékekhez tartozó szerző szemléletmódja nem egy tekintetben különbözött – a továbbiakban ezt szem előtt tartva helyezem egymás mellé a két *Somnium*-fordítást és a két szöveg mögött meghúzódó (ismert vagy feltételezhető) fordítói koncepciókat egyaránt.

1. Előjáróban

Kovásnai Cicero-fordításait a Kazinczy-féle *Somnium*mal nem csupán azért érdemes összevetni, mivel fordítástörténeti szempontból sem mellékes, hogy miképpen viszonyulnak egymáshoz azok az elv(rendszer)ek és elképzelések, illetve célok, amelyek mentén, illetve amelyek érdekében a korszak szerzői az antik auktorok munkáit lefordították (illetőleg ezen munkák lefordítása mellett döntöttek), hanem abból az okból kifolyólag is, hogy a klasszikusokat fordító Kovásznai (bizonyos értelemben nem elhanyagolható fordítástörténeti jelentőséggel bíró) munkáinak teljes körű dekanonizálásához úgy tűnik, jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy Kazinczy és körei nem voltak kifejezetten kedvező véleménnyel Kovásznai fordításainak minőségéről. Ezzel pedig egy olyan értékelő hagyományt alapoztak meg, amely a későbbiekben is meghatározta a Kovásznai-recepció milyenségét. „Híres ember vala, ’s tudott deákúl; de így kell e fordítani Cicerót?”¹ – kérdezi a *De officiis* Kovásznai-féle változatát olvasva Kazin-

---

1 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 663.

czy a *Pályám emlékezete* egyik változatában. A Kovásznaival kiemeltebben foglalkozó kevesek egyike, a vásárhelyi professzort mint költőt egyébiránt rehabilitálni próbáló² Kocziány László (aki ennek megfelelően úgy véli, a kései latin disztichonok Kovásznai „életműve csúcását jelentik”³) Kazinczyval adja meg a választ még 1970-ben is, ugyanennek a szövegegységnek egy másik, későbbi variánsát idézve: „művei értékét illetően fordításaira ráillik Kazinczy súlyos bírálata: »... így banni Ciceróval, mint ez a tudós, de ízetlen férfi bánt, az ugyan istentelenség»”.⁴ A (Kovásznaihoz hasonlóan) Terentiuszt is fordító Maróti Egon szintén megállapítja, ezúttal a Kovásznai által lefordított preklaszszikus komédiaszövegek kapcsán, hogy „maga a fordítás »nagyon középszerűen sikerült«, méghozzá közvetve ugyan, de Kocziányhoz hasonlóan ugyancsak hivatkozva Kazinczyra mint illetékes tekintélyre:⁵ a „nagyon középszerűen” szintagmát ugyanis Maróti Radó Antal 1883-as fordítástörténeti munkájából kölcsönzi, ahol a Kovásznait tárgyaló rövid bekezdés történetesen ugyancsak idézi Kazinczy a *Pályám emlékezete*-ben megfogalmazott elmarasztaló ítéletét.⁶

Az persze, hogy ez az álláspont megerősíthető egy ilyesféle minőségű tekintélyérvvel is, nem teszi az ezen álláspontnak megfelelő kijelentéseket automatikusan helytállóvá, a Kovásznai fordításszövegeit ért bírálatok ugyanis rendszerint olyan premisszákból indulnak ki, amely premisszák mint ezekre a szövegekre, a munkák keletkezésének körülményeire és létrehozásuk céljára vonatkozó állítások tarthatósága erősen kérdésesnek tűnik. Ennek megfelelően, mielőtt sor kerülhetne a két szerző, Kazinczy és Kovásznai tulajdonképpeni fordításszövegeinek és fordítói módszereinek tényleges egybevetésére, előljáróban megkísérelném röviden és nagy vonalakban felvázolni egyfelől Kovásznai valószínűsíthető fordítói és *oktatáselméleti* koncepcióját, illetve intencióit, másfelől a művek létrejöttének releváns kontextusát.

Kovásznai bírálói általában abból indulnak ki, hogy Kovásznai a művelt olvasó számára fordít, legalábbis a Cicero-szövegek esetében. Ami a Plautus- és a Terentiusz-komédiát illeti, ezekről Kocziány, példának okáért, – az előbbi jelenséggel analóg módon – azt feltételezi, hogy a vásárhelyi iskolai színjátszáshoz köthetőek (s Kovásznai csupán azért kénytelen latin forrásszövegek alapján dolgozni, mert nem sokkal korábban két eredeti munka bemutatása kisebb botrányhoz vezetett).⁷ Ez a megközelítés már abból a szempontból is problematikusnak mondható, hogy figyelmen kívül hagy egy lényeges mozzanatot: nem vesz tudomást az első két fordításkötet (a négy Cicero-munka és a két komédia) egyidejű megjelenéséről, annak ellenére, hogy úgy látszik: korántsem mellékes a két kötet bizonyos értelemben vett összetartozása. Erről nem is annyira az egyide-

2 KOCZIÁNY László, „Kovásznai Sándor (1730–1792)”, in KOVÁSZNAI Sándor, *Az ész igaz útján*, s.a.r., bev., jegyz. KOCZIÁNY László, 5–40 (Bukarest: Kriterion, 1970), 39–40.

3 *Uo.*, 35

4 *Uo.*, 31, vö. KAZINCZY, *Pályám...*, 699.

5 MARÓTI Egon, *Terentius Magyarországon* = P. TERENTIUS AFER, *Az élősdí*, ford., jegyz., tan. MARÓTI Egon, bev. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 216.

6 RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története: 1772–1831*, (Budapest: Révai testvérek, 1833), 44.

7 KOCZIÁNY, *i. m.*, 29–31.

jű megjelenés okán beszélhetünk, mint inkább azért, mert úgy fest, Kovásznai szöveg-szerűen is utal erre a *Két komédia...* programjellegű bevezetőjében (amely egyébiránt formáját tekintve egy, az ekkor nyolcéves Teleki Domokosnak, Teleki Sámuel fiának szóló ajánlás⁸). Az *Ajánló levél*ben Kovásznai egyfelől hangsúlyozza az antik szerzők műveivel való, minél inkább közvetlen módon való szembesülés lényeges mivoltát az oktatási folyamat során („az [ujj, Német és Frantz] könyveket-is érteni kell; de a’ régieket sem kell el-hagyni [...]; kivált a’ régi Római [...] írásokat, a’ mellyekből az ujjak nagy részént származtak, és ha mi szépség vagyon benne, azoknak köszönhetik⁹”), másfelől kijelöl egy ötszerzős „kis kánont”, amely kánon szerzőinek munkái révén ez a közvetlen szembesülés megvalósulhat. Az öt szerző között Eutropius, „Cornelius” (gyakorlatilag bizonyosan Nepos), valamint Vergilius mellett ott találjuk *Terentiust és Cicerót* is.¹⁰

A két kötet megjelenése kontextusának ismerete nélkül persze a fentiekből kockázatos döntés lenne messzemenő következtetést levonni, és kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy Kovásznai alapjában véve csupán az ajánlás megszólítottjának javasol tanulmányi előmenetele szempontjából hasznosnak tekinthető olvasmányokat, ahogy azt Maróti feltételezi,¹¹ illetve a Cicero-művek átültetése révén is csupán Bethlen Zsuzsanna (Teleki Sámuel felesége) könyvtárát kívánja gyarapítani (ahogy ezt a kötet ajánlásában-előszavában állítja).¹² Érdeemes ugyanakkor figyelembe venni tények két, egymással szorosan összefüggő csoportját. Egyfelől a tizennyolcadik század második felében számottevő jelentőségű oktatási reformok több hullámával is számolhatunk: 1769-ben kezdődik meg a református felekezet iskoláira (így a vásárhelyi kollégiumra is) vonatkozó új, egységes tanterv, a *Methodus docendi* kidolgozása,¹³ mely folyamatban Kovásznai aktív szerepet vállal: egyebek mellett őt bízza meg a Főkonzisztórium egy latin grammatika „nyomdai előkészítésével” – Christophorus Cellarius (azaz Cristoph Keller) 1689-es grammatikájának Kovásznai által részben lefordított, részben átdolgozott változata végül *Christophori Cellarii Grammatica Latina Linguae Hungaricae Accomodata* címmel jelenik meg Kolozsváron 1771-ben.¹⁴ 1781-ben Mártonfi József összeállítja, II. József pedig jóváhagyja a korábbi tanrendekeket, így a *Methodust* is felülírni hivatott

8 KOVÁSZNAI Sándor, *Két komédia, mellyek közül az egyik Plautusból, a’ másik Terentiusból fordított Magyarra Kovásznai Sándor által*, I–VII (Kolozsvár: Kaprontzai Ádám, 1782), I.

9 *Uo.*, III.

10 *Uo.*, VI; az Ajánló levél tartalmára nézve lásd még bővebben: BOÉR Máté, „A mellékelt ábra. Egy feltételezett elméleti modell megvalósulása Kovásznai Sándor drámafordításain keresztül”, in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, 498–511 (Eger: Líceum Kiadó, 2016), 498–501.

11 MARÓTI, *i. m.*, 216.

12 KOVÁSZNAI Sándor, *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Cáoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a’ Scipio Álma*, Kolozsvár, Kaprontzai Ádám, 1782, I–II.

13 JUHÁSZ István, „Bevezetés”, in FOGARASI Sámuel, *Marosvásárhely és Göttinga*, 5–57 (Bukarest: Kriterion, 1974), 14.

14 KOLUMBÁN Vilmos József, *Backamadarasi Kis Gergely* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, 2005), 68.

Norma Regiát.¹⁵ Ennek kapcsán három dolgot szükséges itt kiemelni: 1.) a *Norma* bevezetése jóformán azonnal komoly vitákat váltott ki, elsődlegesen a református Főkonzisztórium oktatásügyi illetékesei támadták, egyebek (példának okáért „katolikus” és „németbarát” jellege) mellett éppen azért, mert a latin auktorok műveinek *teljes szövege* helyett szemelvénygyűjtemények használatát írta elő.¹⁶ 2.) Vitás kérdés volt az is, hogy milyen latin grammatika használatát követelje meg az új tanterv – a protestáns oldal egészen 1783-ig a *Kovásznai által átdolgozott Cellarius*-grammatika mellett foglal állást (Emmanuel Alvarez *német nyelvre* lefordított grammatikáját pedig ezután is elutasítja).¹⁷ 3.) Mindezen protestáns szempontok érvényesülését leginkább a *Norma* bevezetésével kapcsolatos folyamatokat felügyelő felekezeti Commissio Mixta protestáns tagjai biztosíthatták – Teleki Sámuel, a reformátusok egyik delegáltja éppen 1781-ben csatlakozott a bizottsághoz,¹⁸ abban az évben, amikor (az egyébként is pártfogását élvező¹⁹) Kovásznai elkészíti feleségének és fiának ajánlott Cicero-, Terentius- és Plautus-fordításait. Mindezek alapján nem tűnik kizárhatónak, hogy az *Ajánló levél* koncepciójával, az ötszerzős kánonnal és formai, tartalmi,²⁰ sőt grammatikai szempontból is meglehetősen pontosnak és szorosnak mondható fordításszövegeivel Kovásznai voltaképpen ebben a vitában kísérelt meg állást foglalni, nézeteit Teleki figyelmébe ajánlva.²¹ Azon felül továbbá, hogy a Kovásznai által vallott elvek jól megfeleltethetőek a chrestomathia-ellenes protestáns álláspontnak (s ráadásul a hibátlan precíziójú fordítás mellékelése az eredeti szöveghez az ilyesféleképpen fölöslegessé váló szemelvényező formához hasonlóan megkönnyíti a befogadást), egy számszerűsíthető bizonyíték is felhozható amellett, hogy a fordításszövegek és a kánon a *Norma*-ügyhöz köthetőek: a Cellarius-grammatika (accomodata-változatának) példaanyagán belül feltűnő a „kanonikus szerzők” túlsúlya. A 98 jelölt szerzőségű auktorból átvett példa közül 71, a teljes anyag mintegy 72%-a Cicero (21 példa), Terentius (16 példa), Vergilius (26 példa) vagy Nepos (8 példa) műveiből származik, míg a fennmaradó 27 példán 13 további szerző osztozik – következésképpen könnyen előfordulhat, hogy ezek a fordításkötetek eredeti funkciójukat tekintve tulajdonképpen afféle segédanyagok a latin nyelv oktatásához.²²

15 VULKÁN Vera Tünde, *Mártonfi József főigazgatói és cenzori működése*, Kolozsvár, 2013 [doktori disszertáció], 18, 21.

16 *Uo.*, 33.

17 *Uo.*, 37–38.

18 *Uo.*, 21.

19 KOCZLÁNY, *i. m.*, 29.

20 Lásd BOÉR, *i. m.*, 503–508.

21 Mindezekre vonatkozóan bővebben lásd BOÉR Máté, *Kútfők és reformok: Adalékok Kovásznai Sándor fordítói munkásságához*, Kolozsvár, 2015 [államvizsga-dolgozat; kéziratban], 16–26.

22 Bővebben lásd BOÉR, *Kútfők...*, 42–45.

2. A célszerszám – Függelék Cellariushoz

Amennyiben a fenti hipotézis (amelyet itt nem áll módomban ennél részletesebben kifejteni) valóban helytálló, Kovásznai eredendően arra törekszik, hogy az általa magyarra átültetett munkák lehetőség szerint minél több téren, s ami a leginkább lényeges: nyelvi-nyelvtani szinten is ekvivalensek legyenek a forrásnyelvi munkákkal, ez kielégítőnek mondható magyarázattal szolgál arra, hogy miért tűnhetnek Kovásznai fordításai esetlennek, szolgainak, ahogy a feltűnő latinizmusok viszonylag nagy számára is. Az pedig, hogy volt-e Kovásznainak „ízlése”, amint azt Kazinczy elvárta volna egy Cicero-fordítótól („tudós ember volt, de ízlése nem volt, ’s a’ ki nem ezt szerze a’ Cicero’ olvasása alatt [...], érdemli e a’ dicséretet hogy ismeri Cicerót?”²³), mint szempont nagyjából irreleváns. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy *ebben az értelemben* sikerültek tekinthetőek-e Kovásznai munkái, vagyis, hogy milyen mértékben mondhatóak Kovásznai fordításszövegei a forrásszövegekkel ekvivalenseknek.

Azt, hogy a Cicero-fordítások nyelvi megformáltsága mennyiben követi mindazt, amit az eredeti esetében láthatunk, illetőleg mennyiben képes szemléletesen visszaadni azokat a grammatikai szerkezeteket, amelyek a forrásnyelvi változatra jellemzőek, először a *Cato Maior (A’ Nagyobb Cato, vagy A Vénsegről-való Együtt-Beszélgetés)* kapcsán vizsgáltam. A *Somnium* tanulmányozásakor alapjában véve már a *Cató*val kapcsolatos felismeréseimből indultam ki (illetve azokat próbáltam meg ellenőrizni, kiegészíteni); ennek megfelelően mindenekelőtt ezeket az előzetes megállapításokat vázolnám föl. Két szerkezetípus esetében sikerült számottevő következetességgel jelentkező, rendszerszerű megfelelést megfigyelnem a két szöveg nyelvtana között: egyrészt a praeteritumot Kovásznai gyakorlatilag minden esetben vala segédigés igealakokkal adja vissza, olyasféléképpen ráadásul, hogy mindeközben az aspektussal is számol, azaz eltérő szerkezeteket használ az imperfectum és a perfectum praeteritumának visszaadására. Előbbi esetben jellemzően (találkozhatunk ugyanis néhány szórványos kivétellel, pl. a *con-sederant* megfelelőjeként megjelenő *ülnek-vala*²⁴) $\emptyset$ +valás, utóbbi esetben t+valás konstrukciókkal dolgozik (lásd például a *gerebam* az *intellegebatis*, a *videbantur* vagy a *solebant* megfelelőit: *tselekszem-vala*, *meg-értitek-vala*²⁵, *láttatnak-vala*²⁶, *szoktak-vala*²⁷ szemben az *accesserat*ot fordító *járult-valához*²⁸ vagy a *no<ve>rat*ot fordító *esmérte-valához*²⁹ hasonló alakokkal). Másrészt megfigyelhető, hogy Kovásznai rendszerint feltételes módú igealakokkal fordítja a latin coniunctivust, általában ugyanakkor, az eredeti igeidők figyelembevétele nélkül (lásd példának okáért a *hallaná*,³⁰ *magát bõltsnek tartá-*

23 KAZINCZY, *Pályám...*, 699.

24 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, 44.

25 *Uo.*, 54.

26 *Uo.*, 5.

27 *Uo.*, 12.

28 *Uo.*, 23.

29 *Uo.*, 29.

30 *Uo.*

ná,³¹ illetve *Consul vólna*³² alakokat, amely alakok az *audisset*, a *se sapientem profiteretur*, illetve az *esset Consul* szerkezeteket fordítják; kivételekkel persze itt is számolhatunk, pl. a *venissetnek* megfeleltetett *ment-vólna* igealak³³). A feltételes módot egyébiránt Kovásznai időnként más alárendelő szerkezetek (infinitivusos és participiumos konstrukciók) jelölésére is felhasználja (lásd például a *quaerenti* – *kérdené*,³⁴ valamint a *care-re sensu* – *ne vólna érzékenységek*³⁵ megfeleléseket), a coniunctivusos formák egy része helyén pedig az alakját tekintve a felszólító módra emlékeztető, szabályos magyar kötőmód jelenik meg (pl. a *látassanak* igealak³⁶). Elszórtan egyéb, szabályosnak tűnő megfelelésekkel is számolhatunk, de a perfectum praesensének -t jeles, volt segédigés szóalakokkal való visszaadása (például az *egybe-szerkesztette-vólt*, *egybe-alkotta-vólt*, *egybe-tsinálta-vólt*,³⁷ *mondottam-vólt*³⁸ formákat a *coagmentavit*, *construxit*, *conglutinavit*, illetve a *dixi* helyén) kevésbé tűnik következetesnek, és ugyanez áll a körülíró ragozást fordító alakokra is (*megmaradandó léssen*,³⁹ *elérkezendő vagyok*⁴⁰). Érthető, hogy az ez utóbbiakhoz hasonló alkalmi megfelelésekről a hasonló minőségű Terentius-fordítást kommentáló Maróti nem vesz tudomást, különös ugyanakkor, hogy míg a feltételes mód gyakoriságát helytálló módon latinizmusként értékeli, a valás alakok funkcióját nem ismeri fel, és afféle darabos archaizmusokként kezeli őket.⁴¹

Ami magának a *Somnium*nak a szövegét illeti, itt is hasonló mintázatokkal és megoldásokkal találkozhatunk. A praeteritum-igealakok visszaadása (mely igealakok gyakorisága egyébiránt a *Somnium* szövegében kisebb a *Cato* esetében tapasztaltnál) itt is valás konstrukciók révén valósul meg, és itt is megvalósul az imperfectum-perfectum szembenállás grammatikai eszközökkel történő jelölése a fent tárgyalt módon (lásd a *videbantur* – *tetszenek-vala* és *erat notior* – esméretesebb *vala* alakpárokat,⁴² illetve az *eramus locuti* – *beszélletünk-vala* megfelelést⁴³), míg a perfectum praesensét Kovásznai általában -t jeles vagy elbeszélő múlttal fordítja (lásd a *gyakorlották* szóalakat⁴⁴ a *coluerunt* helyén). A coniunctivus használatának érzékeltetésére szolgáló eszközök hasonlóképpen megegyeznek a *Cato* esetében megfigyelhetőekkel, annyi különbséggel, hogy úgy látszik, a *Somnium* esetében Kovásznai már nagyobb odafigyeléssel dolgozott, úgy tűnik ugyanis, hogy a két igeaspektus elkülönülésének jelölésére itt nagyobb gondot

31 *Uo.*

32 *Uo.*, 28.

33 *Uo.*, 41.

34 *Uo.*, 49.

35 *Uo.*, 34.

36 *Uo.*, 54.

37 *Uo.*, 49.

38 *Uo.*, 43.

39 *Uo.*, 46.

40 *Uo.*, 49.

41 MARÓTI, *i. m.*, 217.

42 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, 158, ill. 156.

43 *Uo.*, 156.

44 *Uo.*, 162.

fordít (a *venissem* megfelelője itt például *mentem-vólna*,⁴⁵ az *exclamasseté* és a *dixisseté* rendre *fel-kiáltott-vólna* és *mondotta-vólna*,⁴⁶ míg az *arbitraremuré tartanánk*, az *intuereré* pedig *néznénk*;⁴⁷ minthogy a *meminisset* imperfectum-tővel nem rendelkezik, a szóalak *emlékezékként* való lefordítása⁴⁸ mindennek nem mond szükségképpen ellent). Érdekes egyébként, hogy a már említett, a forrásszövegben több ízben felbukkanó *intuerert*, amely egy kötőmódban álló praeteritum-alak, Kovásznai először a praeteritumos szerkezeteknél alkalmazott módszerrel fordítja le – *nézék vala*⁴⁹ –, másodszor pedig coniunctivusként. Azt tapasztalhatjuk, ezenfelül, hogy Kovásznai nem egy esetben a szenvedő igenemet szenvedő igealakokkal (lásd a *demonstrari potest* – *mutattathatik*,⁵⁰ a *teneantur* – *foglaltassanak-bé*,⁵¹ *exagitur* – *gyötretessenek*⁵² megfeleléseket, de akár az igenéből – *interruptos* – fordított *elszakasztattak* alakot is,⁵³ az ellenpéldák persze szintén számosak), a participiumos konstrukciókat pedig (határozói) igeneves szerkezetekkel igyekszik visszaadni (egyebek – lásd az *accepti* – *evén* alakpárt⁵⁴ – mellett legalább egy ablativus absolutus-konstrukció esetében is: *quibus amputatis* – *a' mellyeket ki-vévén*⁵⁵).

A grammatikai precízió túl az is feltűnő, hogy Kovásznai szövege a jelek szerint, ahol csak lehetséges, a szórend szintjén is követni igyekszik az eredetit. Több ponton is számolhatunk kiterjedtebb szórendi egyezésekkel, nem csupán mondatok, hanem akár teljes szövegegységek szintjén is. Nem áll módomban itt közölni a forrásszövegek és fordítások ekkora léptékű szerkezeti egységei összevetésének eredményeit teljes terjedelmükben (a fordításszöveg harmadik, negyedik és nyolcadik része⁵⁶ példának okáért szinte hibátlan átfedést mutat ezen a téren az eredetivel), ugyanakkor a jelenséget szemléltetendő mindenestre kiemelnék egyetlen rövidebb mondatot a már említett negyedik részből:

[e]zt [hunc], mint [ut] úti társak [comites] követik [consequuntur], az egyik a Venus' [Veneris alter], a' másik a' Mercurius' [alter Mercurii] tsillaga [az eredetiben cursus; a fordítás itt nem pontos], és a' leg-alsó [infimoque] kerületben [orbe] a hold [Luna], a' nap-fényétől [radiis solis] világosítván [ascensa] forog [convertitur].⁵⁷

45 *Uo.*, 155.

46 *Uo.*, 157, ill. 166.

47 *Uo.*, 158, ill. 161.

48 *Uo.*, 155.

49 *Uo.*, 160.

50 *Uo.*, 167.

51 *Uo.*, 165.

52 *Uo.*, 168.

53 *Uo.*, 163.

54 *Uo.*, 155.

55 *Uo.*, 165.

56 *Uo.*, 158–161, 166–168.

57 *Uo.*, 161.

Érdemes mindehhez hozzátenni, hogy Havas László 1974-es fordítása távolról sem követi ennyire mereven a forrásszöveget: „Mint kíséző követi őt a Venus és a Mercurius csillagpályája. A legelső körben a nap sugaraitól izzó hold kering”;⁵⁸ egy további, a Kovásznai-féle szövegből vett példáért lásd az 1. ábrát.

„ <i>quaesivi</i>	<i>tamen</i>	<i>viveretne</i>	<i>ipse</i>	<i>et</i>	<i>Paulus pater</i>
„ <i>azt</i> kérdeztem	mind-azonn-által,	ha <u>élne</u> -é	ő,	és	az én atyám Paullus,
<i>et alii</i>	<i>quos</i>	<i>extinctos</i>	<i>arbitraremur.</i>	<i>Immo</i>	<i>vero,</i>
és mások,	a' kiket	<u>meg-hóltak</u> nak	<u>tartaná</u> nk.	Sőt inkább	biz',
<i>inquit,</i>	<i>hi</i>	<i>vivunt</i>	<i>qui</i>	<i>e corporum</i>	<i>vinculis</i>
ugy mond,	azok	élnek,	a' kik	a' testnek	köteleiből,
					mint valamely
<i>e carcere</i>	<i>evolaverunt;</i>	<i>vestra</i>	<i>vero</i>	<i>quae</i>	<i>dicitur vita</i>
tömlőtzből,	ki-repülltek;	bennetek	pedig	a' mely	életnek <u>nevezet</u> ik, halál.”

1. ábra

Mindezen jellemzők jelentékeny mértékben megkönnyítik Kovásznai szövegének összevetését a latin nyelvű forrásmunkákkal, ennek folyományaként pedig feltételezhetjük, hogy a szöveg könnyebb megértését és a különböző latin szóalakok és szintaktikai szerkezetek magyar megfelelőinek azonosítását és a szerkezetek működés módjának kikapcsolását is kiválóan elősegíthették volna, ha használatba vették volna őket az oktatási folyamat során (véltetőleg) eredeti rendeltetésüknek megfelelő módon. Magáról a módszerről tudjuk (vagy legalábbis tudni véljük), hogy működött: nem Kovásznai volt az első vagy az egyetlen magyar fordító, aki ilyen jellegű segédanyagok létrehozásának céljából fordított le munkákat a klasszikus antikvitás latin szerzőitől. A tizenhetedik század végén, 1694-ben, illetve a tizennyolcadik elején, 1701-ben, Lőcsén két fordításkötete is megjelenik egy Balog György nevű tanárnak.⁵⁹ Balog Cicerót és Nepost fordít (olyan szerzőket, akik Kovásznai számára is jelentőséggel bírnak, ami alapján véve kevésbé meglepő: Cicero és Nepos nemcsak Kovásznainál, hanem általában véve is kanonikus iskolai szerzőknek számítanak, a *Ratio Educationis* is úgy emlegeti műveiket, mint a korábbi oktatásmodellek talán túlságosan is központi és hangsúlyos szerepet betöltő alapszövegeit⁶⁰), és fordításait az utókor nem értékeli sokkal többre, mint Kovásznai munkáit. Radó a fordításirodalom minőségbeli hanyatlásáról beszél a korszak kapcsán, amely korszakban Balog munkái is keletkeztek, s Balog Cicero-fordításait (ezek egyébiránt levelek) a „legsilányabb” fordítások közé sorolja (Toldy Ferenc véleményére és), az

58 M. TULLIUS CICERO *Válogatott művei*, vál., ford. HAVAS László (Budapest: Európa, 1974), 376.

59 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

60 Az 1777-iki *Ratio Educationis*, ford., bev., jegyz. FRIML Aladár (hely nélkül: Kath. Középiszkolai Tanáregyesület, 1913), 115.

elegancia, a finomság hiányára hivatkozva.⁶¹ Balog fordításai valóban nem elegáns munkák: a „fordítás *hűségében megfigyelhető igényességet* [...] a magyar nyelvű kifejezés igényességével nem tudta összeegyeztetni,⁶² Cicerója „*latinizmusokkal van tele, szó szerint adja vissza például az igeneves szerkezeteket vagy a consecutio temporumban használatos formák magyar megfelelőit*”.⁶³ A Balog fordításszövegeit feldolgozó és sajtó alá rendező Bartók István és Kecskeméti Gábor ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy (hozzátehetném, akárcsak, úgy tűnik, Kovásznai esetében) ezek csak látszólag hibák és gyengeségek: ezek a sajátosságok ugyanis a két fordítás „elkészítésének kitűzött céljával is magyarázhatók”: ezek „legfőbb célja bizonyára az volt, hogy a latin textus megértését [...] nemcsak tartalmilag, hanem – mindenekelőtt – grammatikailag” elősegítsék,⁶⁴ erre márpedig Balog szövege kiválóan alkalmasnak bizonyult, Neposát példának okáért (kiseb módosításokkal) egészen 1817-ig használták az iskolákban.⁶⁵

3. A mérce – Függelék Sallustiushoz

(Enyhe túlzással ugyan, de) elmondhatjuk tehát, hogy a korszak fordításiroldalmában számolhatunk egyfajta „régí paradigmával”, melynek fordítói, Balog György, Kovásznai és talán mások is átültetik ugyan magyarra a latin auktorok munkáit, de a két szöveg, az eredeti és a fordítás sosem lesz egyenrangú, a fordítás csupán szerény eszköz a magasabb presztízzsel felruházott eredeti megközelítéséhez. Tudjuk, hogy Kazinczy nemzedéke idegenkedik ezektől a munkáktól, érdemes ugyanakkor valamivel részletesebben is felmérni azt, hogy ez az újabb kulturális elit hogyan viszonyul ezen a vonulaton belül Kovásznai személyéhez és munkásságához, mielőtt szó esne a két szövegnek, a *Somnium* két változatának a viszonyáról.

Kovásnai megítélése ezekben a körökben meglehetősen vegyes, vagy még inkább kettős. Mint tudóst általában elismerik, 1790-ben maga Kazinczy ír egy olyan levelet a *Hadi és más nevezetes történetek szerkesztőségének*, amelyben az ekkor már idős Kovásznait nevezi meg azon erdélyi tudományművelők egyikeként, akik alkalmasak lehetnének jó minőségű, magyar nyelvű tankönyvek megírására Szathmári Pap Mihály és Benkő József mellett,⁶⁶ Teleki László pedig 1819-ben hivatkozik Kovásznaira (mint a

61 RADÓ, *i. m.*, 19.

62 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Balog György Nepos-fordítása”, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 733. Kiemelés tőlem – B. M.

63 BARTÓK ISTVÁN, KECSKEMÉTI GÁBOR, „Balog György Cicero-fordítása”, in BALOG György *Cicero-fordítása*, gond., jegyz., tan. BARTÓK ISTVÁN, KECSKEMÉTI GÁBOR (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 709. Kiemelések tőlem – B. M.

64 *Uo.*, 710, vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 734.

65 KECSKEMÉTI, *i. m.*, 735.

66 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2: 46; vö. KOCZIÁNY, *i. m.*, 36.

Janus-kommentárok szerzőjére) megkérdőjelezhetetlen autoritásként egy családtörténeti kérdés kapcsán.⁶⁷ Mint költőt már nem becsülik éppen ennyire: Kazinczy Gvadányival és Pálczival egyetemben marasztalja el egy levelében,⁶⁸ egy másikban pedig Dessewffy Józsefet inti óva attól, hogy Kovásznai verseit elolvassa; beszédeit ugyanakkor dicséri („olvasd meg a Kovásznai verseit nem, de az oratóiójt”).⁶⁹ Ennél lényegesebb, mindazonáltal az, hogy Kazinczy és Dessewffy hasonlóképpen vélekednek Kovásznai fordításairól is: utóbbi (1819-ben) egyenesen azon reményének ad hangot, hogy valaki majd újrafordítja a *De officiist* „Garvei lélekkel, mert a mi Kovásznaink stylusa ugyan nyúló, puffedt, mint a keletlen kovász”,⁷⁰ míg előbbi (jóval azelőtt ugyan, hogy nekilátna a *Somnium* lefordításának, és voltaképpen Sallustius kapcsán, de) azt írja magának Teleki Sámuelnek 1802-ben, tíz évvel a vásárhelyi professzor halála után, hogy „kértelen vagyok kivallani, hogy nékem a külömben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a Rómaiak fordításában”.⁷¹

Mindezek fényében kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy Kazinczy *Somnium*-fordítása igencsak kevés közös jegyet mutat Kovásznai szövegével, ez a feltevés azonban nem szükségképpen tekinthető helytállónak. Kétségtelen, hogy a praeteritum-alakokra és az aspektuskülönbségekre nem, a coniunctivusos formákra pedig másként érzékeny, mint Kovásznai: előbbieket hasonló mértékű következetességgel felelteti meg különféle magyar igealakoknak, mint Kovásznai a perfectum praesensét (a *prohibebat*ból példának okáért *tilta* lesz, a *locuti eramusból szólánk*,⁷² azonban elbeszélő múlttal fordítja a *conhorruit* is,⁷³ míg a *vincebantot*, amely idejét tekintve praeteritumos szóalak, *feliültákkal* fordítja⁷⁴). Ami pedig az utóbbiakat illeti, a fordítás során a coniunctivus visszaadására jellemzően csak ott használ feltételes módban álló alakokat, ahol ezt a mai nyelvérték is megengedné, a Kovásznainál jellemző pontos, de szokatlan megoldásokat viszont kerüli (így pl. a *nec esset principium quod gigneretur aliunde* megfelelője Kazinczynál a *nem volna kezdet, a mi másból származnék*, a *cum in Africam venissemet* viszont már *midőn Africába értemnek* fordítja⁷⁵). Nem kevésbé következetes ugyanakkor Kovásznainál a szenvedő alakok visszaadásában, ráadásul Kovásznaival ellentétben az esetek döntő többségében jövő idejű igével fordítja a forrásszöveg jövő idejű igealak-

67 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 16: 476.

68 KOCZIÁNY, *i. m.*, 6, 38.

69 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 15: 554.

70 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 16: 327.

71 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 2: 484.

72 M. T. Ciceróból *beszédék, levelek és Scipio' álma*, ford. KAZINCZY Ferenc (Budapest: Magyar Tudós Társaság, 1837), 211, ill. 209.

73 *Uo.*, 210.

74 *Uo.*, 212.

75 *Uo.*, 217, ill. 209.

jait (lásd például a *dicam* – *mondani fogok*,⁷⁶ *nascuntur* – *fognak születni*,⁷⁷ a *loquentur* – *fognak [szólani]*)⁷⁸ alakpárokat), illetve általában az eredeti szórendjéhez is igyekeznek ragaszkodni (lásd 2. ábra).

„ <i>quaesivi</i> „kérdém		<i>tamen</i> mégis		<i>viveretne</i> ha él e		<i>ipse</i> ő maga		<i>et</i> és		<i>Paulus pater</i> az atyám Paullus,		
<i>et alii</i> és a' többiek,		<i>quos</i> a' kiket		<i>extinctos</i> megholtaknak		<i>arbitraremur.</i> gondolunk.		<i>Immo</i> Sőt inkább,		<i>vero,</i>		
<i>inquit,</i> ugymond,		<i>hi</i> azok		<i>vivunt</i> élnek,		<i>qui</i> a' kik		<i>e corporum</i> a' testnek		<i>vinculis</i> béklyóiból,		<i>tamquam</i> mint valamely
<i>e carcere</i> tömlőcből,		<i>evolaverunt;</i> kirepültének:		<i>az</i> az		<i>vestra</i> a' tiétek		<i>vero</i> pedig		<i>quae</i> a' mit		<i>dicitur vital mors est.</i> életnek mondotok, halál.”

2. ábra

Kazinczy (annak ellenére, hogy 1819-ben, jóval a *Somnium*-fordítás elkészülte után azt állítja, Ciceróval általában „sokkal szabadabban” bánik, mint Sallustiusszal, mint-hogy előbbiben „nincs annyi originalitás – a' nyelvre nézve”⁷⁹) meglehetősen formahű fordítása tehát némileg elüt ugyan Kovásznai munkájától, de a két *Somnium*-változat alapjában véve mégis meglepően sok tekintetben mutat hasonlóságokat. Mindennek azonban bizonyosan nem az az oka, hogy a két szerző fordítói intenciója megegyezik, még ha számos kérdésben hasonló álláspontot képviselnek is a jelek szerint: a fordítói munka során elkövetett „grammatikai botlások” Kazinczy szemében is „szenvedhetetlen piszkok”,⁸⁰ és 1793-ban, nem sokkal Kovásznai halálát követően maga is fájjalja, hogy „a' Pápista Ifjúság [...] a' Görögök' 's Rómaiak' Klasszikusait csak nyomorúlt Chrestomathiából ismeri; a' Kálvinista pedig a' [...] régi Klasszikusokkal [...] meg nem ismerkedik”.⁸¹ Ráadásul bizonyos értelemben mindketten hajlamosak a nyelv problémaköre felől közelíteni az antik auktorok munkáihoz, szemben példának okáért azzal a (szintén Cicerót fordító) Virág Benedekkel, aki mind Cicerót,⁸² mind Nepost elsődlegesen írásaik tartalma alapján ítéli meg és tartja nagyra, tekintet nélkül ezen tartalmak nyelvi hordozójának milyenségére (Nepos kapcsán példának okáért explicit módon bírálja egy levelében, ha úgy tetszik, a Balog Györgyöket, akik „Nepost [...] a' gyermekekre hagyták, és tsak a' szavakra, phrasisekre figyelmeztették”, nem pedig „a' nagy lel-

76 *Uo.*, 210.

77 *Uo.*, 215.

78 *Uo.*, 216.

79 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 16: 504.

80 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 2: 296.

81 *Uo.*, 297.

82 KAUFMANN Lajos, „A görög és római classicusok Kazinczy Ferencz levelezésében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 8 (1898): 271–341, 322.

külsőre, a hazafiságra, vagy... etc.”⁸³). Kazinczyt persze nem annyira a nyelvtan, (hanem a) mint (azt jóformán fölösleges itt külön hangsúlyozni) sokkal inkább a stílus problematikája foglalkoztatja: noha kevésbé jelentékeny szerzők munkáit (lásd a *Bács-megyei* esetét) fordítóként kész volt igencsak szabadon kezelni,⁸⁴ tudott dolog, hogy Kazinczynál elsősorban az „aesthetikai szempont” bír kiemelt jelentőséggel, „azért fordít, hogy [...] aesthetikai elvének, mely szerint a fordítás az eredetit teljesen pótolhassa, kivihető voltát bizonyítsa” (írják róla már a 19. század végén),⁸⁵ ami voltaképpen magyarázattal szolgál arra a precízióra, amellyel Kazinczy a *Somniumot* fordítja.

Ennél a felismerésnél, következőképpen figyelemre méltóbb az a körülmény, hogy az életművön belül elfoglalt helyét tekintve a Kazinczy-változat tulajdonképpen ugyanúgy egy olyan fordítói program részeként keletkezett, amely már keletkezése pillanatában eleve és eredendően csupán egyfajta alárendelt státuszt biztosít ennek a konkrét fordításszövegnek más szövegekhez képest, mint a Kovásznai-változat. Míg a Kovásznai-szövegek (így a Kovásznai-féle *Somnium*) esetében (is) fölérendelt szövegekként a mindenkori latin eredeti szövegével és a Cellarius-grammatikával számolhatunk, Kazinczy esetében ezt a szerepet egyfelől a „nyelvrontó” fordításszövegek (az Osszián-fordítás, Goethe, Sterne), másfelől (értelemszerűen) a Sallustius-fordítás töltik be. Egy Kis Jánosnak írt 1811-es levelében Kazinczy azt fejtegeti, hogy kulcsfontosságú bármilyen fordítás esetében az eredeti stílusának minél pontosabb visszaadása, illetőleg a különböző forrásszövegek közötti, gyakran jelentékeny mértékű stílusbeli különbségek érzékleltetése – nem elfogadható tehát az, hogyha a fordító úgy szólaltatja meg példának okáért Sallustiuszt, mint „egy Párizsi Conversatiók tonusában gyakorlott szépbeszélőt”,⁸⁶ akkor sem, ha a fordítói munka végeredménye ilyesféleképpen kissé „szokatlanak”⁸⁷ fog hatni. Ez bizonyos forrásmunkák természetéből adódóan jobbára elkerülhetetlen, ahogy elkerülhetetlen a nyelvrontó illetlenség vádjának megfogalmazódása is ilyen esetekben, ha a fordító – Margócsy Istvánnak az Osszián-fordításra alkalmazott megfogalmazásaival élve – az ismertetett elv mentén „megtartja az idegenség távolságát, s nem kívánja [...] eliminálni a különlegességet”.⁸⁸ (Ha hihetünk mindannak, amit leveleiben állít,) Kazinczynak éppen ezért van bizonyos értelemben *szüksége* Ciceróra, illetőleg a Cicero-fordításokra: egyrészt hivatkozási alapként – „legutóbbi dolgozásaimat”, írja 1816-ban néhány a *Somnium*nál korábbi Cicero-átültetése (az *In Catilinam*, a *Pro Milone* és a *Pro Marcello*) kapcsán, „úgy fordítom, mint [Ossziánt, Egmontot, Yorickot] fordítottam [...] ’s megkérdem tőlök, hogy Osszián másként van-e fordítva”,⁸⁹

83 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 3: 49.

84 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 210–211.

85 KAUFMANN, *i. m.*, 322.

86 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 9: 120.

87 vö. MARGÓCSY István, „Kazinczy Osszián-fordítása posztmodern szemmel”, *Irodalomtörténet* 90, 4 sz. (2009): 413–427, 417.

88 *Uo.*, 424.

89 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 14: 197–198.

minthogy „a’ mi Magyarjaink előtt Sallust és Ciceró, ’s a’ Deák nyelv ismeretesebb lévén mint Osszián és a’ poetai nyelv, csudálkozni fognak, hogy én nyelvrontó itt kevésbé vagyok, mint amott”.⁹⁰ Más szóval azért, hogy érzékeltesse: a mindegyik munka esetében *azonos fordítói technika* a forrásszöveg idegenségének mértékétől függően eredményezhet botrányosan „szokatlan” és visszafogottan „otthonos” szövegeket egyaránt –, másrészt egyfajta kontrasztképző háttérelmként, amely az azonosság helyett éppen-hogy a különbözőséget teszi hangsúlyossá: „[a franciáknál] Sallust úgy szól mint Cicero, ’s Cicero mint Sallust; ez pedig csak nem jól van így”, írja Kazinczy Cserey Miklósnak 1820-ban, „ezért fogom egyszerre kieresztetni Sallustot és Cicerónak [beszédeit] ’s a’ Scipio’ álmát” – hogy a „szabadabb magyarsággal” fordított Cicero kiemelje és még inkább láthatóvá tegye a fontosabb Sallustius (akinek a szövegére „sok ember azt fogja mondani, hogy nem érti, bár magyarul van”⁹¹) stiláris másságát. (Más kérdés, hogy Kazinczynak végül is nem sikerült végrehajtania tervét, habár mindenféleképpen tanulságosnak mondható a történet végkifejlete: sokat elárul arról, hogy mennyivel hatékonyabban működő intézményi háttér állt Kazinczy mögött annál, amihez Kovásznai egyáltalán hozzáférhetett volna. Míg a Kovásznai-tanítvány Aranka György Nyelvmívelő Társasága csupán ígéretet tesz 1793. X. 3-ai jegyzőkönyvében a fordító Kovásznai „szebb darabjainak” posztumusz kiadására,⁹² addig Kazinczy halála után a Magyar Tudós Társaság valóban megjelenteti 1834-ben az akkor még kiadatlan Sallustius- és Cicero-szövegeket⁹³).

Végső soron

„Fordításokra ne ereszkedjél [...]; abba nem fogod hagyhatni, ’s örökké fordító maradsz mint Báróczy és én”, írja 1815-ben Bölöni Farkas Sándornak Kazinczy. Mégis, az eddigiekben tárgyaltak fényében aligha mondhatjuk meglepőnek, hogy dacára ennek a kissé keserű portrénak, amelyet Kazinczy magáról rajzol, ha csak az antik auktoroktól fordított munkáit tekintjük, úgy tűnik, szemben Kovásznaival, aki *fordít*, Kazinczy jellemzően inkább csak *újrafordít*. Az első magyar Plautus- és Terentius-fordítás, a *Cato*, a *Laelius*, a *De officiis* első, a *Paradoxa Stoicorum* első és sokáig egyetlen fordítása mind az alapjában véve célszerszámok kialakításán dolgozó vásárhelyi professzor munkái.⁹⁴ Mi több, jöllehet, a *Somnium Scipionis* Révai-féle változata Miller Jakab Ferdinánd neve alatt két évvel korábban jelent meg,⁹⁵ mint a Kovásznai-féle változat, a Cicero-kötet

90 *Uo.*, 190.

91 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 17: 50.

92 KOCZIÁNY, *i. m.*, 262–263.

93 Lásd GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka* (Budapest: MTAK, 1993), 14.

94 „Az ókori görög és latin irodalom Magyarországon”, összeállította HORVÁTH J. József, in *Ókori lexikon*, szerk. PECZ Vilmos, bev. RITÓÓK Zsigmond, <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/index.html>, Arcanum Adatbázis Kft., 2002.

95 SZINNYEI, *i. m.*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

előszava arra enged következtetni, hogy Kovásznai erről a változatról nem tudott. Kovásznai ugyanis olyan könyvként ajánlja munkáját Bethlen Zsuzsannának, „a’ mely sohol egyébűtt még eddig nem volt meg”.⁹⁶ Kazinczyt viszont a minél tökéletesebb, irodalmi igényességgel megformált alkotás létrehozásának szándéka mozgatja, s így folyton visszanyúl, finomít, újradolgoz. Nemcsak *Somnium*-fordítása esetében számolhatunk előzményszövegekkel: Sallustius kapcsán maga Kazinczy jegyzi meg, hogy „a’ hol lehetett”, Szentgyörgyi Gellért fordítását „dicsekedve” követte⁹⁷.

Ezzel együtt ugyanakkor és a két eltérő felfogásból eredő, nyilvánvaló különbségek ellenére a két szöveg a két szerzői életműben elfoglalt hasonló (alárendelt) helyzetét és általában véve hasonló funkcióját (mindkét szövegről elmondható, hogy csupán érvként szolgáltak egy nagyobb léptékű vitában), illetőleg azt a gondos precíziót tekintve, amellyel a két fordító kidolgozta munkáját, végső soron talán megállja a helyét az az állítás, hogy Kovásznai és Kazinczy *Somnium Scipionisa* bizonyos tekintetben rokon művek, és nem csak a közös ős révén.

96 KOVÁSZNAI, *Marcus...*, I.

97 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 18: 295.

Erdélyi szálak Schiller esztétikai írásainak korai magyar fogadtatástörténetében*

A 19. század első évtizedeiben két esztétikai tanulmányt fordítanak magyarra Friedrich Schillertől: *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet* (1784) és az *Über die naive und sentimentalische Dichtung* (1795) értekezéseit. A két átültetés közül csak az egyiket adták ki a századelőn, Benke Józsefnek *A játék-szín. Schiller után* című fordítását. A másik szöveget először 2017-ben vehették kézbe az olvasók Bölöni Farkas Sándor fordításában *A Naiv és Sentimentális költeményről* címmel. Az immár nyomtatásban is hozzáférhető esztétikai szövegek lehetőséget nyújtanak a fordítások keletkezésének és kontextusának összevetésére. Valamint alkalmat teremtenek arra is, hogy e szövegek tartalmi elemeit felkutassuk a 19. század elején bontakozó magyar nyelvű esztétikai diskurzusban.

Számos körülmény indokolja azt, hogy a korai recepció fogalmával illessük és egy tanulmány keretében tárgyaljuk ezeket az átültetéseket. Benke 1810-ben Pesten kiadott és Bölöni Farkas 1824 táján Kolozsvárott keletkezett munkái a jelenleg ismert *első, teljes* fordítások Schiller esztétikai tanulmányainak sorából. Ezt követően 1887-ig nem ültettek át magyarra esztétikai értekezést a német szerzőtől.¹ A tárgyalandó fordítások talán legfeltűnőbb közös jellemzője az, hogy több szálon is kapcsolódnak a korabeli Erdély kulturális életéhez. Rokon vonás továbbá az is, hogy e szövegek létrejöttét erősen befolyásolta Schiller magyar nyelvű színpadi recepciója. Végül pedig mindkét fordítás nyelvi megformáltságában jól érzékelhetők a nemzeti nyelven művelt esztétikai gondolkodás kezdeti időszakának nehézségei, valamint a teoretikus szövegek fordítására irányuló útkeresés kacskaringói.

Előljáróban érdemes néhány szót ejteni Schiller összes műveinek korai magyar recepciójáról, a befogadás tendenciáiról és csatornáiról. Általánosságban igaz, hogy

---

* A tanulmány az MTA TKI Posztdoktori Kutatói Program támogatásával készült.

1 Gyűjteményes kötetben jelent meg ekkor: a *Gedanken über den Gebrauch des Gemeinen und Niedrigen (Eszmé a köznapi és pórias használatáról a művészetben)*, *Über den moralischen Nutzen ästhetischer Sitten (Az esztétikai műveltség erkölcsi hasznáról)*, *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet (A színpadról, mint erkölcsi tényezőt tekintve)*, *Über das Pathetische (A patheticumról)* és *Über die tragische Kunst (A tragikai művészetről)*. Friedrich SCHILLER, *Kisebb prózai írataiból*, ford. ZOLLNER Béla, Olcsó Könyvtár 223 és 555 (Budapest: Franklin, 1887).

Schiller drámai és lírai műveinek fogadtatástörténete megelőzte az elméleti – így az esztétikai (és a történeti) tárgyú² – értekezések recepcióját és fordításait. A drámák és a versek átültetései, valamint a színházi adaptációk már a német költő életének idejéből is számosan adatolhatóak.³ Ezek a Schiller-művek többnyire közvetlenül jutottak el hozzánk, jellemzően a német egyetemeken (Jéna, Göttingen, Lipcse) peregrináló tanulók közvetítésével.⁴ Ezekhez képest az esztétikai alkotások fogadtatástörténetében már inkább közvetett, markáns bécsi hatás figyelhető meg. Elsőként a népszerű német szerzők műveinek bécsi után- és kalózkidadásait kell kiemelni, minthogy ezek játszottak döntő szerepet az esztétikai tartalmú szövegek hazai elterjedésében is.⁵ Jelentős tényező továbbá az, hogy a századfordulóra a Magyar Királyság területén is elérhetővé váltak azok a többségében szintén bécsi kiadású kézikönyvek, amelyek már tárgyalták Schiller esztétikai koncepcióit.⁶ Végül pedig látható, hogy az esztétikai fordítások megjelenése legkorábban a német szerző halála (1805) utáni időszakból adatolható.

Jelen tanulmányban az említett esztétikai szövegek keletkezésére és kontextusára fókuszálok, továbbá szövegmutatványok segítségével néhány fordítói stratégiára hívom fel a figyelmet. Eközben a Schiller esztétikai recepciójára vonatkozó előtanulmányt⁷ és a Bölöni Farkas-fordítás szöveggondozásának bevezető tanulmányát⁸ kiegészítve, lényegesen részletesebben tárgyalom a befogadástörténet erdélyi vonatkozásait.

1. A játék-szín. Schiller után

A német szerző a tárgyalt időszak magyar recepciójában elsősorban sikeres színpadi szerzőként jelent meg. Ennek köszönhető, hogy az első fordítások egyike Schiller játék-

2 Schiller magyarországi recepcióját a kezdetektől 1959-ig adatoló bibliográfia ötödik fejezete a prózai művek magyar fordításait gyűjtötte egybe. Az itt feltüntetett alkotások kivétel nélkül esztétikai és történeti tárgyú tanulmányok, ezek áttekintésén alapul a fenti állítás. *Schiller Magyarországon*, szerk. ALBERT Gábor, D. SZEMZŐ Piroska, VIZKELEY András, Új Bibliográfiai Füzetek III (Budapest: OSZK, 1959), 250–252.

3 József TÚRÓCZY-TROSTLER, „Zur Wirkungsgeschichte Schillers in Ungarn”, in ALBERT, D. SZEMZŐ, VIZKELEY, *Schiller Magyarországon*, 19.

4 BAYER József, *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 22 (Budapest: MTA, 1912), 12 és 17.

5 SIMON-SZABÓ Ágnes, „Nach- und Raubdrucke deutscher Originalwerke als maßgebende Medien für die Herausbildung eines Deutsch lesenden Publikums um 1800 in Siebenbürgen”, *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie* 29 (2009): 99–110.

6 LABÁDI Gergely, „Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása”, *Keresztény Magvető* 109 2–3. sz. (2002): 217–227, 224.

7 SIMON-SZABÓ Ágnes, „Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 32 (Az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék évkönyve. Új folyam 1) (2016): 33–51.

8 SIMON-SZABÓ ÁGNES, „Az über naive und sentimentalische Dichtung fordítása”, in Friedrich SCHILLER, *A Naiv és Sentimentális költeményről*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, s.a.r. LABÁDI Gergely, SIMON-SZABÓ Ágnes, bev. SIMON-SZABÓ Ágnes, Rertextum 6. (Budapest: reciti, 2017), 7–33.

színi elképzeléseihez köthető, valamint, hogy az említett fordítók motivációját is a német drámaköltő művei iránti elkötelezettség táplálta. A 19. század első évtizedeiben még nem működött magyar nyelvű állandó színház a Magyar Királyságban. A kulturális diskurzus egyik témáját 1800 körül így a nemzeti színjátszás és az állandó színház alapításának kérdései adták. Benke József színházelméleti írásainak és fordításainak is rendre ez a tárgya. Ha Schiller drámapoétikájáról, különösen pedig a *Schaubühne* recepciójáról esik szó, akkor elsősorban a színház morális, nevelési célokat szolgáló közintézményként (moralische Anstalt) való felfogására gondolunk. A koncepció átvétele az 1790–1830 közötti időszakban figyelhető meg. Gyakorlatilag már a hivatásos színjátszás kezdetétől számolhatunk ezen eszmény megjelenésével elméleti gondolkodásunkban. Nem feledve, hogy a koncepció a magyar recepcióban sem csak kizárólagosan Schiller nevéhez köthető.⁹

A schilleri színház mint morális közintézmény elméletének első fordítása *A játék-szín. Schiller után* című átültetés, mely az említett színész és rendező, Benke József munkája. Benke egy évvel az 1810-es fordítás előtt jelentette meg saját drámaelméleti tanulmányát *A theatrum' tzélja és haszna* címmel. Ez utóbbi írás az első magyar nyelvű, önállóan kiadott drámapoétikai értekezés. *A theatrum*-tanulmány az itt választott téma szempontjából azért is jelentős, mert benne már felbukkan a kortárs elméleti reflexiók néhány eleme, így nevesítve Schiller elképzelése is. Benke számára a színház olyan nyilvános intézmény, melynek legfőbb feladata a társadalom szélesebb rétegeinek szórákoztatása. Ugyanakkor a játékszín jelentős erkölcsi és politikai nevelői célzattal is rendelkezik. Ez lényegében érinti a színház morális intézményének elképzeléseit. *A theatrum* embereszménye azonban még eltér a schilleri *A játék-színétől*. Hiszen Benke szerint a nemzetéhez lojális, patrióta ember képzése a színház fő célja, míg Schiller intenciója nyomán az ember személyiségének legfőbb kibontakoztatása tételeződik célként a *Schaubühne* oldalain.¹⁰ A nemzeti nevelési koncepciót azért érdemes kiemelni az 1809-es Benke-tanulmányból, mert érezteti hatását az egy évvel később megjelent Schiller-fordítás megszövegezésében is. A 18. század végi magyar színházkoncepciók morális és patrióta színházi eszménye tehát együttesen érvényesül Benke 1810-es Schiller-fordításában, a színháznak egyszerre kell eleget tennie e kettős követelményrendszernek. Fontos megjegyezni, hogy a két színházeszmény szétválasztása lényegében tudományos absztrakció, melyet a korabeli színházelméletek nem igazolnak.¹¹ Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy e két törekvés arányai szerzőnként, illetve elméletenként el-

9 Gottschedtől, Wolffon át Lessingig: vö. JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, „Magyar színházkoncepciók a 18. században: a morális és a patrióta színház eszménye”, in JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház*, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2007), 33–61.

10 Carsten ZELLE, „Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken?“, in *Schiller-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, hg. Matthias LUSERKE-JACQUI, 343–357 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2005), 356.

11 JÁNOS-SZATMÁRI, *i. m.*, 34.

térő hangsúllyal vannak jelen. Benke fordításában egyenrangúvá válik a hazafias magartás és a nemzeti lojalitás elvárása a morális követelményekkel.

Mielőtt e koncepcionális vonások részletezésére térek, előjáróban meg kell jegyezni azt is, hogy az esztétikai tartalmak nyilvánosság elé állítása, a külföldi klasszikusok befogadása jelentős fordítási- és gyakran kiadási nehézséget jelentett a 19. század elején. A nemzeti nyelvű irodalmi, esztétikai gondolkodás rögzült fogalmi apparátusokat igényelt volna. Intézményi szinten azonban az 1840-es évekig a latin volt a Magyar Királyságban megjelent és oktatott esztétikák hivatalos nyelve.¹² Így a fordítók nem pusztán az esztétikai koncepciók átültetésén fáradoztak, hanem a magyar esztétikai fogalmi nyelv kialakításán is. Az átvett elképzelések nyilvánosság előtti megmérettetése folyóirati, akadémiai vagy egyéb médiumokon és berkekben (levelezések, tudós társaságok, szalonkultúra stb.) folyó vitát, továbbá megjelenési lehetőséget igényelt volna. Ehhez képest jelentős felidézni – mielőtt ezeket a pontokat áttekintjük a fordítások keletkezéstörténetében –, hogy a *Schaubühne*, vagyis *A játék-szín* nemcsak szöveghagyományában és kontextusában volt alávetett a formálódó nyilvánosság kérdésének, hanem tartalmát tekintve is a színpad közösségi csatornáinak a polgári nyilvánosságot alakító, képző funkcióival, feladataival foglalkozott.

1.1. Keletkezés és kontextus

Kerényi Ferenc szerint a Schiller-értekezés fordításának előzményei Benke kolozsvári időszakában keresendők, hiszen ekkor az erdélyi színpadokon már bemutatták Schillertől a *Haramiák* és az *Ármány és szerelem* című műveket.¹³ Erdélyben a Schiller-kultusz szervezője és támogatója Wesselényi Miklós volt. A kolozsvári Unitárius Kollégium diákjai közé, illetve azt követően a zsigói mecénás köréhez tartozott színészként Benke és az öt néhány évvel követő másik Schiller-fordító, Bölöni Farkas is.

Benke a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult 1793–1803 között. A Schiller-darabok első nyilvános bemutatói is erre az időszakra esnek: Erdélyben a *Haramiákat* először 1794-ben mutatták be, az *Ármány és szerelemet* pedig 1796-ban. Benke 1804. március 24-én lépett fel először a kolozsvári színészek között, a Schröder-változatból Kazinczy Ferenc fordításában színre vitt *Hamlet*-ben. Március 27-én pedig az *Emilia Galotti* egyik epizód szerepét játszotta el.¹⁴ 1805-ben már Wesselényi követeként utazott Pestre, hogy Dedtnai Burián Sámuelről átvegye a Károlyiak adományát, a grófi család színházának teljes ruha- és eszköztárát. Az ajándékot „a magyar nyelvnek gyarapítására

12 BALOGH Piroška, „Esztétika és irodalom a 18–19. század fordulóján. Schedius Lajos előadásai 1801–1802-ből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 459–475, 460–461. Vö. BALOGH Piroška, *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, (Budapest: Argumentum, 2015).

13 KERÉNYI Ferenc, „Benke József, a színész és az elméleti író”, in BENKE József, *Színházelméleti írásai*, Színház-történeti könyvtár 5., 1–14 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1976), 16.

14 KERÉNYI, Benke, 1.

és a terjesztésére” szánta Károlyi Józsefné, címzettje pedig a kolozsvári társulat volt.¹⁵ Ugyanebben az évben *A fortély és szerelem* zsidói és kolozsvári előadásain Benke is játszott. Amennyiben színészként és szervezőként is részt vett a színház életében, úgy bizonyára nem kerülték el a figyelmét a századforduló első évtizedeinek nagyobb nehézségei sem, vagyis hogy nem lehetett hozzájutni magyarul az újabb darabokhoz, illetve hogy kevés alkalmas darab állt a színjátszók rendelkezésére. Erről a komplex problémáról tanúskodik egy, a Benke kolozsvári időszakából származó, 1805. november 12-ére datált kolozsvári színlap is:

A nemz. játzó társaság meghív minden hazafiakat s hazaleányait, a kik a játékok fordításában gyönyörűséget éreznek, vagy az institumot e részben segíteni méltóztatnak, hogy a fordított játékaikat a társaság bibliothekájába beadni ne terhelteessenek.¹⁶

Az idézet tanulságos magyarázatát adja Egyed Emese, amennyiben hangsúlyozza, hogy a magyar társulatoknak fordított szövegek ebben az időben kedvtelésből jöttek létre, továbbadásuk a színháznak tehát nem a jövedelemszerzésre irányult. Annál inkább kiérezhető az idézetből „a hazafias érzelmek iránti elvárás és az értelmiségi áldozathozatal, mint kötelesség és viselkedési elv”.¹⁷

Kerényi fentebb idézett állítása tehát mindenképpen helytálló: Benke diákként, 1794 után láthatott és 1804–1806 között játszott is Schiller-darabokban Kolozsváron. Amennyiben aktívan részt vett a színház életében, úgy konfrontálódott azzal is, hogy milyen elvek nyomán és milyen problémákkal küzdve igyekeztek megszervezni és működtetni a magyar nyelvű színjátszást. Mindeme tapasztalatok alapján formáltak későbbi színházelméleti írásait, fordításait is. A schilleri áthallásokkal rendelkező 1809-es tanulmány, *A theatrum’ tzélja és haszna* és az 1810-es Schiller-átültetés, *A játék-szín* már Benke pesti időszakából származik, mégsem volt mentes a kolozsvári hatásoktól, hiszen a Pestre küldött Kolozsvári Theátrumi Társaság és annak tagjaként Benke 1809-ig még Wesselényi Miklós irányítása alatt működött tovább.¹⁸

A játék-szín az eddig ismert első esztétikai tanulmány magyarul Schillertől. Teljes fordítás, melynek forrásszövegét a német gondolkodó 1794-es mannheimi beszédének rövidített, 1802-es kiadásában lehet azonosítani. A magyar szöveg 1810-ben jelent meg először nyomtatásban, majd 1814-ben újra kiadták. Az utóbbi publikációt a szakiroda-

15 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, (Kolozsvár: Ajtai, 1897), 140. és 147.

16 FERENCZI, *i. m.*, 148–149.

17 EGYED Emese, „Fordítások a magyar társulatok sikeréért”, in „*szabadon fordította... Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–XIX. században*”, szerk. EGYED Emese, Sapia Könyvek 23, 143–171 (Kolozsvár: Scientia, 2003), 145.

18 BENKE József, „A Pesti M. Theatrum újabb történeteinek Históriaja”, in BENKE, *Színházelméleti*, 16.

lom eleinte Vitkovics Mihálynak tulajdonította,¹⁹ ezt a téves attribúciót Kerényi korrigálta a szerző összegyűjtött színházelméleti írásainak kötetében.²⁰ A rövid időn belül napvilágot látott újabb kiadás – melyet Kultsár István vett fel az 1814-es színházi zsebkönyv gyűjteményes kötetébe – mindenképpen igazolja a schilleri értekezés és a fordítás releváns voltát Benke kortársai számára.

1.2. Fordítói stratégiák és kontrasztív szövegmutatványok

A *játék-szín* szövegű fordítás, mely a forrásszöveg központozását is megtartja. A német műben említett és a magyar színpadokon nem játszott drámák neveit nem cseréli ki Benke a magyar színpadokon ismertebb darabok címére, vagyis nem alkalmazott pragmatikai adaptációt.²¹ Az esztétikai tanulmány szoros fordításának módszere több szempontból is fontos. Elgondolkodtató erdélyi sajátosságot hangsúlyoz ezzel kapcsolatban Kerényi Ferenc a 18. század végi drámák fordításaira és a fordított személynevek használatára vonatkozó tézisében:

A korszak színműátültetéseknek zöme nem a mai értelemben vett fordítás, hanem úgynevezett magyarítás: az idegen konfliktust – részben a névadás segítségével – hazai környezetbe helyezik, s ez nem ütközik az akkori esztétikai követelmények szabályaiba, ugyanakkor felületessége ellenére alkalmas arra, hogy a 18. század végének nézője számára az eredetiség talmi látszatát biztosítsa. Természetesen a magyarítás mértéke és gyakorisága függött a színjáték-típustól (szomorújátékokban jóval ritkább), és az arisztokrata fordítókat felvonultató, magasabb műveltségű közönségnek játszó erdélyi színtársulatnál sem általános.²²

Szerinte tehát a századforduló erdélyi hagyományának – Dugonics András működése után – nem igazán volt jellemzője a magyarítás. Elképzelhető, hogy mivel Benke is jelentős drámafordítás tapasztalatával kezdett az esztétikai tanulmány átültetéséhez, így annak szoros szövegkezelésében is valamilyen módon az erdélyi színi fordítások (Kerényi által is értelmezett hagyománya és gyakorlata) érhető tetten.

A műfordítás és a teoretikus szöveg fordításának gyakorlata között imént tételezett összefüggés vázlatában nagyobb biztonsággal kell számolni egy másik tényezővel: A műfordítások és az átültetett irodalomtudományi vonatkozású szövegek különbségeinek legfeltűnőbb vonása ugyanis éppen az, hogy utóbbiak hagyományosan szoros for-

19 BAYER, *i. m.*, 101.

20 KERÉNYI, *Benke*, 15.

21 Vö. BENŐ Attila, „Drámafordítás és pragmatikai adaptáció”, in *Ismeretség: interkulturális kapcsolatok a színház révén (XVII–XIX. század)*, szerk. EGYED Emese, Sapientia Könyvek 36 (Kolozsvár: Scientia, 2005), 27–54. Különösen a „pragmatikai adaptáció”, a „kulturális átültetés”, az „áthelyezés” és a „magyarítás” fogalmaihoz: *uo.*, 28–30.

22 KERÉNYI Ferenc, „18. század végi drámáink személynevei”, in KERÉNYI Ferenc, *Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SZILÁGYI Márton és SCHEIBNER Tamás, Ligatura, 63–67 (Budapest: Ráció, 2010), 63–64.

dítások. Hiszen „betagozódnak egy olyan vízióba, mely főként természettudományos szakirodalmi alkotásokra épül, és a szaknyelveket egyértelműen a nyelvi univerzálék ideális terepének tekinti”.²³ Ez az állítás véleményem szerint akkor is igaz, ha tudjuk, hogy „a filozófiai diszkurzus fordítása során a fordító irodalmi eljárásokat használ fel, ennnyiben tevékenysége a műfordítóéhoz közelít”.²⁴ Ha figyelembe vesszük a műfordítás eszközeinek a társadalomtudományi, filozófiai szövegek átültetésében megkerülhetetlen felhasználását, de ugyanúgy a szoros fordításnak a nem fiktív tartalmak esetén jelentkező eszményét is, akkor az irodalmi vonatkozású metaszövegek átültetései a műfordítások és a szakfordítások közé helyezhetők el. Sőt – és ez tűnik igazán lényegesnek – e belátás a történeti teoretikus szövegek esetében is érvényes lehet. A jelen tanulmányban vizsgált két fordítás gyakorlata alátámasztja ezt az elképzelést, azzal a kiegészítéssel, hogy ez egyben koruk eredetiségelvének koncepciójába is illeszkedik. Hiszen amennyiben egy fordítás szoros, szöveghű, úgy bizonyos értelemben paradox módon az eredetiség korabeli kultuszát is hirdeti.

A fordítás címadásában felfigyelhetünk néhány érdekességre. A *Schaubühne* ekvivalense a „játék-szín”. Bár ezt a szót a 18. század közepe óta használja a magyar nyelv a „színház” megfelelőjeként,²⁵ mégis érdekes felfigyelni arra, hogy Benke választása már a címben láthatóvá teszi a schilleri esztétika egyik jelentős antropológiai elemét, a játékot. A 19. század első évtizedeiben Magyarországon is ismertek²⁶ az *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen* (1801) című értekezés főbb gondolatai. A 15. levelében kidolgozott játékelmélet az ember esztétikai nevelésének kulcsát rejti: „Der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Wortes Mensch ist, und er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt”.²⁷ A *Briefe* esztétikai és nevelési koncepcióját viszi tovább a Benke által fordított *Schaubühne* is. A teljes emberhez való hozzáférés eszménye itt azonban már nem magában a játékban alámerülő emberben valósul meg, hanem a néző színházi befogadásában, vagyis performatív jelleget öltve a „játékban” való osztozás aktusában. Más magyarázat is adódhat a címadásra: Sulzer *Allgemeine Theorie* művének *Schauspiel* („szín-játék”) szócikkét is parafrázálhatta a fordító, mert a szó-

23 BALOGH, *Teória és medialitás*, 105.

24 ALBERT Sándor, *Fordítás és filozófia, a fordításelméletek tudományfilozófiai problémái és filozófiai szövegek fordítási kérdései*, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 17. (Budapest: Tinta, 2003), 108.

25 DOLOVAI Dorottya, „Játékszín”, in *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, szerk. ZAIČZ Gábor, A magyar nyelv kézikönyvei XII. (Budapest: Tinta, 2006), 339.

26 Bajza József és Schedius Lajos kapcsán: TARNÓI László, „Schiller-Lesearten und -Adaptation in Ungarn in den ersten Jahrzehnten des neunzehnten Jahrhunderts”, *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 9 (1996): 26–53, 40.

27 Friedrich SCHILLER, „Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen”, in *Schillers Werke in zwei Bänden*, Hg. Erwin ACKERKNECHT, Bd. 2., 563–641 (München, Zürich: Knauer, 1953), 601. PAPP Zoltán fordításában: „[...] az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes értelmében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik”. Friedrich SCHILLER, „Levelek az ember esztétikai neveléséről”, in Friedrich SCHILLER, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, szerk. MESTERHÁZI Miklós, PAPP Miklós, 155–260 (Budapest: Atlantisz, 2005), 206.

cikkre explicit módon hivatkozik Schiller a *Schaubühne* bevezető passzusában. De nem zárható ki a műfaj-tipológiai megközelítés sem, hiszen a magyar drámaelméleti terminológia gyakran használt játék utótagú összetételeket. Így a „nézőjáték”, a „szomorújáték” és az „érzékenyjáték” műfajmegjelölés gyakran szerepeltek a drámafordítások címeiben is.²⁸ Nem állítható biztosan, hogy a visszatekintve több szempontból is szerencsésnek tűnő fordítói választás, vagyis a „Schaubühne” „játék-szín”-ként való fordítása a fenti megfontolások nyomán alakított tudatos fordítói döntés eredménye. Mindenesetre Benke elméleti felkészültségének megítélésére vonatkozóan konszenzus uralkodik az irodalomtörténet-írásban. A legtöbb mérvadó színháztörténész úgy nyilatkozik, hogy ő volt kora egyik, elméletben is legjobban képzett színházi szakembere.²⁹ Így nem teljesen zárható ki a választás mögött rejlő tudatos stratégia alkalmazása.

A magyar cím második tagja, a „*Schiller után*”, szélesebb kontextusban idéz fel egy olyan eljárást, mely a színdarabfordítások hagyományában alakult ki, vagyis ismét a drámafordítások gyakorlatához utal minket. A több nyelvet bíró Benke maga is körülbelül húsz átültetést készített. A századfordulón kialakuló játékszíni mozgalom nagyszámú drámafordítást igényelt. Még ha Erdélyben tudatosan szervezték is a fordításokat, akkor sem voltak képesek kiszolgálni a nemzeti nyelven megszólaló drámaszövegek iránti megnövekedett igényt.³⁰ A gyorsan elkészült, nyelvileg kevésbé kiértékelt „magyarítások” esetén gyakran azért került a cím mellé az eredeti szerző neve, hogy az ismert, népszerű szerző nevének köszönhetően felértékelődjön a szabadabb átdolgozás is.³¹ A *játék-szín* esetén természetesen nem drámafordítással, és nem is szabad fordítással van dolgunk, hanem egy elméleti tanulmány szoros átültetésével.³² Éppen e szövegű átültetésnek tudhatóak be Benke néhol nehézkes nyelvi megoldásai. Azonban a magyar változat címének megformálása szempontjából mégis érdemes szem előtt tartani a színdarabfordítások hagyományának imént említett jellemzőjét, hiszen a csak az átültetésben – a német eredetiben nem – szereplő toldalék, a *Schiller után* célja szintén a fordítás felértékelése lehetett. Az előbb említett eredetiségkultusz-kérdéshez kapcsolódva úgyszintén érdekessé válik Benke választása. Hiszen amennyiben a tanulmány

28 JÁNOS-SZATMÁRI, *Az érzékeny*, 71–72. Ehhez járult egy második csoport, mely a -rajz, -rajzolat és -kép tagú összetételekkel élt.

29 KERÉNYI, *Benke*, 16.

30 JÁNOS-SZATMÁRI, *Az érzékeny*, 73.

31 FRIED István, „Irodalomteremt(őd) és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban”, *Literatúra* 23, 3 sz. (1997): 286–300, 290.

32 A szoros átültetés terminusát továbbiakban szemiotikai megközelítésben a *szavakhoz képest* szabad vagy szoros fordítás értelmében használom, és nem az episztemológiai szemlélet nyomán a *dolgokhoz képest* szabad vagy szoros fordítás jelentésében. A megkülönböztetés már a 18. század végi erdélyi fordítók nyelvelméleti gondolkodásában is jelen volt. Vö. HEGEDÜS Béla, „Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 17–24, 19. A dolgokhoz képest vett fordítás eszménye pedig már Schiller verseinek korai fordítóit is foglalkoztatta, lásd a „fő gondolat” visszaadásának problémája Teleki Ferenc és Kazinczy Ferenc Schiller-fordításainál: FRIED István, „A magyar neoklasszicizmus válaszfútjai (Szempontok a magyar Schiller-recepció kérdéséhez)”, *Irodalomtörténet* 69 (1987–1988): 453–454.

címének magyar változatát a szerző nevének megadásával bővítve ülteti át, úgy ezzel – a fordítás felértékelése mellett – az eredetihez való nagyfokú hűség szándékát is jelzi a fordító.

Feltűnő vonása a Benke-féle Schiller-fordítás szövegegészenek, hogy szerteágazó ekvivalenciakatalógus rendelkezhető benne a „nemzet” fogalmához. A *Schaubühne* zárógondolatában olyan nevelési intézményként tétéleződik a játékszín, amely lehetőséget ad önmagunk művelésére, és átfogó értelemben az elidegenedett emberi kapcsolatok kibékítésére is. E koncepció utópikus látomásában a sokféle rendű és rangú néző testvérként egyesülve részesül majd az emberi nem átfogó eszményében. Az adott szöveg-helyen a „Geschlecht” (nem, emberi nem) helyén a „nemzet” fogalma szerepel Benke fordításában:

Und dann endlich – welch ein Triumph für dich, Natur! – so oft zu Boden getretene, so oft wieder auferstehende Natur! – wenn Menschen aus allen Kreisen und Zonen und Ständen, abgeworfen jede Fessel der Künstelei und der Mode, herausgerissen aus jedem Drange des Schicksals, durch *eine* allwende Sympathie verbrüderet, in *ein* Geschlecht wieder aufgelöst, ihrer selbst und der Welt vergessen und ihrem himmlischen Ursprung sich nähern.³³

És így végre – minő győzedelmi pompa reád nézve, Természet! – Oly sokszor földre tiportatott, viszont oly sokszor felemelkedni iparkodó Természet! – ha minden kerület – éghajlat – állapotbéli emberek a' tettetés mesterségnek, és módinak békóit lerázzván, a' fátumnak minden sujtólása alól kimenekedvén, egy mindenek öszve fűző Sympathia által rokonságba lépnek, viszont egy nemzetté olvasztatnak, magokról, és a' világról elfelejtkeznek, és mennyei származásokhoz közelítenek.³⁴

Amellett, hogy a párhuzamos szöveghely láttatni engedi a még a központosítást és a német szórendet is a lehető legnagyobb mértékig megtartó, szöveghű fordítás technikáját, látható benne az is, hogy a „Geschlecht” valóban „nemzet”-ként fordult magyarra. Ez pedig ezen a szöveghelyen feltehetően tudatos fordítói döntés eredménye, hiszen a tanulmány egy korábbi szakaszában a schilleri „Menschengeschlecht” fogalmát „emberi nem”-ként, tükörfordításban adta vissza:

Er [der feurige Patriot] wirft einen Blick durch das Menschengeschlecht, vergeht Völker mit Völkern, Jahrhunderte mit Jahrhunderten und findet, wie sklavisch die größere Masse des Volks an Ketten des Vorurtheils und der Meinung gefangen liegt, die seiner Glückseligkeit ewig entgegenarbeiten – daß die reinern Strahlen der Wahrheit nur wenige einzelne Köpfe beleuch-

33 Friedrich SCHILLER, „Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet”, in *Schillers Werke in zwei Bänden*. Hg. Erwin ACKERKNECHT, Bd. 2. 465–471 (München, Zürich: Knauer, 1953), 472.

34 BENKE József, „A játék-szín. Schiller után”, in BENKE, *Színházelméleti*, 22–23.

ten, welche den kleinen Gewinn vielleicht mit dem Aufwand eines ganzen Lebens erkaufen. Wodurch kann der weise Gesetzgeber die Nation derselben theilhaftig machen?³⁵

Ő [a' tüzes Hazafi] egy pillanatot vét az egész emberi nemre, öszve hasonlít nemzeteket nemzetekkel, Századokat századokkal, és úgy találja, hogy a nemzeteknek nagyobb massája, az előítéletnek a vélekedésnek oly lánczaiban hever megbilincselve, melyek az ő boldogságának örökre ellenére dőlgoznak – hogy az igazságnak tiszta sugárai kevés egyes főket világosítsanak, melyek kevés nyereségeket talám életének kockázttatásával vásárolták meg. Mi által részeltetheti az okos Törvényhozó a maga nemzetét azokból?³⁶

Sőt e a korábbi szöveghelyen az emberi nemnél kisebb egység a „Volk” és a „Völker” (nép és népek) megfelelőjeként használja a „nemzet” kifejezést. Ez az eljárás érvényesül a kiemelt idézet első felében, míg az adott szöveghely zárásában egy további társadalmi egységre, a „Nation”-ra alkalmazza a „nemzet”-megfeleltetést a fordító.

Ezáltal a „nemzet” legalább három ekvivalenssel rendelkezik az átültetésben: a „Volk”/„Völker”, a „Nation” és a „Menschengeschlecht” megfeleléseivel. Közös vonása e kifejezéseknek a közösségi jelleg. Vagyis minden esetben emberek együttesére vonatkoznak, mégpedig a felvilágosodás képzésményének értelme szerint egy szinten lévő emberekére. Mindez teljesen függetlenül valósul meg attól, hogy az adott egyének hol helyezkednek el: vagyis az eszmény szerint még képzendő-e vagy már képzetek. A „nép”-re vonatkozó szóhasználatban az első esetről van szó, az „emberi nem” esetén pedig a már képzetekről és a legtágabb értelemben vett emberi közösségről.

A Benke-fordítás „nemzet”-fogalmának többarcúsága lényegét tekintve már hordozza a három, egymással összemérhetetlen, ugyanakkor a 19. századi magyar irodalmat és irodalomtörténet-írást jellemző nemzetfogalom és értelmezés *néhány* implikációját. A nemzeti irodalom S. Varga Pál szerint eredetközösségi, hagyományközösségi és államközösségi alapokon szerveződő irodalmat is jelenthetett a 19. században. Eszerint az eredetközösségi narratíva metaforájában a felső szinthez („Geschlecht”) kell emelni az alsót („Volk”). A hagyományközösségi metaforában a felső szint támaszkodik az alsó, népi hagyományára, és abból kívánja felépíteni a nemzeti poézis („Nation”) csarnokát. Az államközösségi rendszerben a nemzet az alattvalók közösségeként jelenik meg.³⁷ Benke döntése tehát egy részről a „nemzet”-fogalom jelentéstartományának gyarapodását eredményezi. Jól látható azonban, hogy veszteséget is implikál ezzel a fordító, ezek a veszteségek kulcsfontosságúak a schilleri elméletben. A színházat az állam legfontosabb közintézményei közé – a vallás és a bíraskodás mellé – kívánja emelni a német gondolkodó. Ezt pedig éppen arra az eszményre alapozza, amelyben a színház

35 SCHILLER, *Die Schaubühne*, 470.

36 BENKE, *A játék-szín. Schiller után*, 17–18.

37 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, (Budapest: Balassi, 2005), 13–15.

az emberi nem („Geschlecht”) és a nép („Volk”) nevelő-képző instrumentumaként jelenik meg – nem pusztán a nemzetéként. Ugyanilyen jelentős az elképzelésben rejlő színházimmanens aspektus is. Eszerint az emberi nem („Geschlecht”) és a nép („Volk”) művelésére a dráma a legalkalmasabb eszköz, amely így az emberi szellem legmagasabb műnemévé avanszálódik a műfajelméleti hierarchiájában.³⁸

A német eredeti szöveget nem ismerők számára a nemzetfogalom e Benke-féle megfeleltetési természetesen nem voltak átláthatók. Ezzel együtt is nyilvánvaló, hogy a korbeli színházelméleti diskurzusnak megfelelően alakította a fordító a magyar szöveget. A „nemzet” hívószava az átültetésben lényegesen többször fordul elő, mint a „Nation” az eredeti tanulmányban. Az üzenet világosan megfogalmazva: az erkölcsi tudományok kútfeje, a színház morális és patrióta nemzetkonstruáló tényezőként működhet. Schiller színháza, vagyis az elsősorban nevelési célokat szolgáló közintézmény („moralische Anstalt”) koncepciója e fordítói stratégia nyomán tagozódik be a nemzeti művelődésszémény kontextusába, és emiatt érezteti hatását Benke *A theatrum* tanulmányának (1809) lojális embereszményében is. Nem zárható ki az sem, hogy az 1810-ben kiadott fordítás egy időben készült az 1809-ben megjelent tanulmánnyal.

Érdekes arra figyelni, hogy Schiller is változtatott később a *Schaubühne* szövegén, annak politikai és nemzetkonstruáló színezet adva. Ugyanakkor az őt támogató fejedelemek előtt tartott, köszönő mannheimi beszédben még félreismerhetetlenül dominál a színház hatásmechanizmusába, morális felelősségébe vetett optimizmus és az esztétikai nevelés víziójába vetett szilárd hit.³⁹ Ez a szövegváltozat volt a Benke fordításának forrása is, nem pedig a későbbi, átdolgozott változat, melyet már a színházi gyakorlatból eredő kiábrándultság formált. Amennyibe Benke a kolozsvári, majd pesti színházi tevékenységét követően fordítja Schillert, úgy hasonló irányból és tapasztalatokkal felvértezve közelíti meg a német szöveget, amely felé lényegében Schiller is fordul átdolgozáskor. Ez generációs váltást is jelez. Hiszen nemcsak Schiller, hanem a francia színházról az angol minták irányába orientálódó kortársak többsége is a politikai tevékenység alkalmas terepeként értékeli át a színházi tér jelentőségét.⁴⁰

2. A Naiv és Sentimentális költeményről

A második, magyarul megjelent, esztétikai Schiller-tanulmány Bölöni Farkas Sándor tevékenységéhez köthető. Ez a kolozsvári fordítás 1824 táján keletkezett, és egészen 2017-ig kéziratban maradt, amikor is kétnyelvű, párhuzamos kiadásban vehették kézbe

38 ZELLE, *i. m.*, 350.

39 ZELLE, *i. m.*, 349.

40 Walter HINDERER, „Theater als politische Anstalt”, in Walter HINDERER, *Schiller und kein Ende. Metamorphosen und kreative Aneignungen*, 209–238 (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2009) 217.

az olvasók.⁴¹ A következő fejezet a naiv és szentimentális fogalompár magyar nyelvű elterjedéséről, a fordítás keletkezéséről, kontextusáról és kiadási nehézségeiről szól. Továbbá a fentiekhez hasonlóan szövegmutatványok segítségével bepillantást enged a fordítás folyamatába, stratégiáiba. A fejezet végén pedig összefoglalom azokat a rokon vonásokat, amelyek közös kontextusba engedik rendezni e két korai átültetést.

2.1. Keletkezés és kontextus

Ahogy a morális színház eszménye, úgy az *Über naive und sentimentalische Dichtung* költészeti tipológiájának hazai ismerete is megelőzte az esztétikai mű fordítását. Az utóbbi folyamat nem volt független azon változásoktól, melyeket a modern értelemben vett nyilvánosság implikált. A formálódó polgári nyilvánosság a sajtó közegébe emelte a szépirodalmat. Illetve a folyóiratok hasábjain kibontakozóban volt a kritika kultúrája is. A 1810-es és 1820-as évek recenzióiban Schiller koncepcióit gyakran használták fel elvi kérdések tisztázásához. A német kritika virágkorának egyik nagyhatású vitája, a Schiller–Bürger-recenziósvita is olyan releváns impulzusokat adott a kritikairás számára, amelyeket az átfogó koncepcióváltás igénye mellett rendre átszőtt a naiv és a szentimentális a) mint történeti oppozíció, b) mint költőtípusokra értett fogalompár és c) mint költészeti tipológia jelenléte.⁴² Az 1810-es években ilyen jellegű vitát indukált Kölcsey Ferenc Csokonai és Berzsenyi műveit bíráló recenziója, majd a válaszok megjelenése. A naiv – szentimentális fogalompár gyakran részét képezte az 1810–1820-as évek irodalomkritikai vitáinak,⁴³ illetve rendre visszatért az elméletalkotás számos más kontextusában is, továbbá az 1830–1840-es évek vitáiban is élénken hatott.⁴⁴ Ezek okán különösen meglepőnek tűnik az a tény, hogy a Schiller-tanulmány teljes magyar fordítása először 1960-ban jelent meg Szemere Samu munkájaként. Ezért is jelentős Labádi

41 SCHILLER, *A Naiv és Sentimentális*.

42 Németül is ez a háromféle hatás figyelhető meg: Peter-André ALT, *Schiller Leben-Werk-Zeit. Eine Biographie*, Bd. 2., (München: C.H. Beck, 2004), 209. A magyar kritikairásban is ez a hármasság érződik: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, (Budapest: Universitas, 2009), 36.

43 A fogalompár a recenziós vitákban és az egyes alkotásokban: CSETRI Lajos, „Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 463–481, 466; CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*, (Budapest: Szépirodalmi, 1986), 273; DEBRECZENI, *i. m.*, 161–171; EGYED Emese, „A poétai gondolatok”, in S. PATAKI Mózses, *Poétai gondolatok. Kritikai kiadás*, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 97; FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”. *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, (Budapest: Universitas, 2013), 126 és 137–138; LABÁDI Gergely, „»No ez már Cultura.« Csokonai és a kultúra diskurzusa”, in *Médiумok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmány-kötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 48–63 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 60–61; S. VARGA, *i. m.*, 431. Az irodalomkritikákon túlmenően a korszak több neves alkotását is a schilleri fogalompár nyomán együtt értelmezte: Richard ACZEL, *National Character and European Identity in Hungarian Literature 1772–1848*, (Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1996), 38–103.

44 MILBACHER Róbert, „... földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórius hagyományának vázlatja*, (Budapest: Osiris, 2000), 35–37.

Gergely felfedezése, aki az általa 1820 körülre datált *A Naiv és Sentimentális költeményről* kéziratos fordítását fellelte Bölöni Farkas Sándor kolozsvári hagyatékában.⁴⁵

Bölöni Farkas, a híres Amerika-utazó egykönyves szerzőként jelenik meg az irodalomtörténet-írásban.⁴⁶ Ezt a képet árnyalták a 20. század közepén kiadott *Naplója*, a 2006-ban megjelentetett *Erdély történetei* című historiográfiai értekezése, illetve a közelmúltban felfedezett műfordításai. Utóbbiak közül a *Werther* 2015-ben⁴⁷ és a Schiller-értekezés fordítását 2017-ben tették közzé. A kutatásban gyakran hangoztatják ezeken túl a kolozsvári szerző *Don Karlos*- és *Corinna*-fordításait is. Bölöni Farkas levelezéséből kitérünk, hogy bármely sokrétű is volt irodalmi érdeklődése élete során, Schillert minden idők legsikeresebb drámaírójának tartotta. Amint Benkénél, úgy Bölöni Farkas élettörténetéből is adatható a kolozsvári színjátszás ügye és a dráma műfaja iránti elkötelezettség, valamint a Schiller-előadások színjátszói tapasztalata. A kolozsvári Unitárius Kollégium diákjaként 1812-ben a város színjátszói közé állt, és a *Tolvajok* előadásában Kosinsky szerepét játszotta. Tanuló időszakában számos drámát magyarázott a színház számára, ezek a szövegek jelenlegi tudomásunk szerint nem maradtak fenn.⁴⁸ Az tudható, hogy 1815-ben Shakespeare *Julius Caesar* darabját fordította a színháznak, ennek forrásszövegét Döbrentei Gábortól kapta.⁴⁹ Az ebből az időből származó korai drámafordításainak egyetlen ma is elérhető kézirata az 1815-ben próza formában készült *Don Karlos. Írta Schiller* című átültetés. E drámafordítás részét képezte a kolozsvári *Erdélyi Múzeum* folyóirat (1814–1818) körül szerveződő, Döbrentei iránymutatása és Bölöni Farkas mentorálása mellett működő poétai-fordító kör törekvéseinek. Ebbe a tágabb kultúraszervező kontextusba ágyazódik be a magyarrá tett Schiller-dráma, a *Don Karlos* is.

Nem lehet azt állítani, hogy intézményesült, rendszeres elméleti és gyakorlati programmal rendelkező poétai és fordítói csoportosulásról lehet értekezni a 19. század fordulójának Kolozsvárján. Azonban úgy tűnik, hogy a Döbrentei által megjelentetett és tervezett szépirodalmi antológiák, valamint a *Múzeum* számára a kolozsvári unitárius és református hallgatók egy csoportja kiválasztott és lefordított bizonyos irodalomtörténeti és nyugati klasszikus szépírói munkákat.⁵⁰ Az elkészült művek jellemzően a 19. század első két évtizedében keletkeztek. A *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai* két kötete 1820–1821-ben jelent meg Bécsben, tervei pedig visszanyúlnak az 1810-es évekig. E csoportosulás tagjairól, élettörténetükről, szellemi fejlődésükről és műveikről csak

45 LABÁDI, *Bölöni Farkas*, 217.

46 MALLER Sándor, „Az egykönyvű író?“, in BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Napló. (1835–1836)*, vál., szerk., bev. MALLER Sándor, s.a.r. BENKŐ Samu (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 5–93.

47 Johann Wolfgang GOETHE, *Az ifjú Werther Gyötrelmei*, ford. BÖLÖNI FARKAS Sándor, s.a.r. és bev. SIMON-SZABÓ Ágnes, retextum 4 (Budapest: reciti, 2015).

48 BAYER, *i. m.*, 39.

49 BARTHA Katalin Ágnes, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, Irodalomtörténeti Füzetek 167 (Budapest: Argumentum, 2010), 89.

50 SIMON-SZABÓ Ágnes, „Kifeszettek »a nem-létel méhéből«. 19. századi magyar Werther-utánzatok és -fordítások”, *Filológiai Közlöny* 55, 1–2 sz. (2009): 33–36.

hézagos információk lelhetőek fel. Részletekbe menően nem, de összetartozásukat kiemelve utal a csoport meglétére Maller Sándor: „Bölöni Farkas Sándor Döbrentei erdélyi írói-baráti köréhez tartozott Balog Pállal, Buczy Emillel, Gedő Józseffel, Kelemen Lajossal, Aranyrákosi Székely Sándorral együtt, akik az Erdélyi Muzéum körül segítettek vagy abban írtak is”.⁵¹ A Döbrentei legszűkebb baráti és tanácsadói köréhez tartozó Buczy Emilről és az *Erdélyi Muzéumban* megjelent tanulmányairól pedig Csetri Lajos értekezett.⁵²

A Schiller-dráma fordítását az esztétikai tanulmány átültetése követte 1824-ben. A *Naiv és Sentimentális költeményről*-fordításnak egyetlen változata érhető el a Román Tudományos Akadémiai Kolozsvári Fiókkönyvtárának Unitárius Kéziratgyűjteményében. A forrásszöveg a bécsi Anton Doll Kiadónál 1810-ben megjelent Schiller-próza-kötet kalózkizadásában olvasható, mely ma is fellelhető Bölöni Farkas könyves hagyatékában. Az átültetés a lábjegyzeteket és a főszövegben zárójelben közölt magyarázó megjegyzéseket többnyire mellőzi. Ugyanakkor a lábjegyzetek kezelésében előfordul olyan eset, hogy hosszabb passzusokat összevon, rövidítve vagy a főszövegbe emelve közöl. A kulcsszavak tükörfordításban, illetve néhány esetben a latin ekvivalensek megadásával szerepelnek. Példát találhatunk arra is, hogy a német eredetit zárójelben közli a főszövegben a fordító. A szoros fordítás elvét követve, Benkéhez hasonlóan a német szórend megtartására törekszik. A szöveg nyelvi színvonalára nyilvánvalóan hatással volt az, hogy a német esztétikai terminusok ekvivalenseit ekkoriban még nem dolgozták ki magyarul. Érdekesesek azok a változások Bölöni Farkas fordítói gyakorlatában, amelyek a korábbi műfordításaihoz képest ezen elméleti szöveg fordításában megfigyelhetők. A *Werther* átültetésekor (1818) a lábjegyzeteket és az előszót, vagyis mai terminussal élve a paratextusokat rendre elhagyta, összefoglalást és főszövegi beemlést nem alkalmazott. Zárójeles fogalmi magyarázat sem található a regény fordításában. A fordítói gyakorlat ebbéli változása a teoretikus átültetésben ismét csak a szoros ekvivalenciára irányuló törekvést engedti láttatni.

Bölöni Farkas a *Don Carlos*-, a *Werther*- és a *Corinna*-átültetéseit kiadásra szánta. Feltehetően ennek köszönhető, hogy a hagyatékban többszörösen is nyomát találjuk e szövegeknek.⁵³ Kiadásukra mégsem került sor. A szerző-fordító levelezése alapján valószínűsíthető, hogy ennek oka a kiadóipar akkori helyzete, pontosabban a prenumerációs rendszer⁵⁴ fejletlensége lehetett. A *Naiv és Sentimentális költeményről* magyar változata e műfordításokhoz képest kevésbé adatolható a hagyatékból. Az értekezés fordításának kiadására úgyszintén nem került sor, ennek két oka lehetett. Az egyik a

51 MALLER, *i. m.*, 6.

52 CSETRI Lajos, „Kazinczy és Döbrentei”, in CSETRI Lajos, *Amathus. Válogatott Tanulmányok*, 1. köt., szerk. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Ligatura (Budapest: L'Harmattan, 2007), 143–149.

53 A *Don Carlos*, a *Werther* és a *Corinna* meghiúsult kiadásához: SIMON-SZABÓ Ágnes, „Bölöni Farkas Sándor *Werther*-fordításáról”, in GOETHE, *i. m.*, 7–54, 44–46.

54 Vö. PAVERCSIK Ilona, „Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4 sz. (2007): 79–88, 84.

műfordításokéval analóg probléma, vagyis hogy nem tudott előfizetőket gyűjteni a kiadandó szöveghez. A másik, egy ennél valószínűbb feltevés pedig az, hogy a korábbi műfordítások publikálásának sikertelensége miatt nem is próbálkozott a szöveg megjelentetésével, azt leginkább saját maga gyakorlásra és tanulás céljából ültethette át. Az esztétikai értekezés átültetése előtt kivétel nélkül műfordításokat készített, így a fordítói gyakorlat irányváltása izlésváltozást is jelez. S valóban, 1823–1824-et követően a szép-literatúrától a tudományos irodalom irányába fordult Bölöni Farkas – mind a fordításban, mind az önálló művek szerzésében. Utóbbinál az *Erdély történetei* historiográfiára gondolok. Ezt a változást dokumentálja egy 1824-es, a Gyulay családhoz írott levele is.⁵⁵

Bár valószínűleg magának fordíthatta az értekezést, mind Schiller művei iránti elkötelezettsége, mind kolozsvári szellemi közege ösztönözhatték őt a naiv – szentimentális tipológia magyarrá tételére. Utóbbinál gondolok az *Erdélyi Múzeum* irodalomszervezői, fordítói-poétikai körére (Döbrentei, Kelemen, Kissolymosi Simó stb.) és szélesebb körben az erdélyi Schiller-kultusz támogatóira (Pataki, Wesselényi). Unitárius teológiai tanulmányait alapul véve szinte bizonyos, hogy az erdélyi posztkantianizmus művelőinek, Sipos Pálnak és Körmöczi Jánosnak⁵⁶ az elképzelései is inspirálták a Schiller elméleti munkáival való foglalkozását. Az biztos, hogy fordítása után, 1826-ban kétszer is kölcsönadta a tulajdonában lévő Schiller-prózaköteteket Körmöczinek, ez pedig alkalmat adhatott e művek megvitatására is a filozófus műfordítóval.⁵⁷ Mindez intézményileg és eszmetörténetileg is rendkívül gazdag kontextusba ágyazza *A Naiv és Sentimentális költeményről* fordítását.

2.2. Kontrasztív szövegmutatvány és fordítói szemlélet

A továbbiakban a német tanulmány és a fordítás egy-egy részlete olvasható. E mutatványok célja elsősorban a textusok kapcsolatának érzékeltetése, másodsorban pedig a korabeli esztétikai-antropológiai terminusok kezelésére néhány rövid példa felmutatása. A szöveghely azt a kulcsfontosságú tartalmi részt jeleníti meg, amelyben Schiller az *Odüsszeia* és a *Werther* párhuzamba állításával illusztrálja a naiv és a szentimentális ábrázolásmód különbségeit. Ez a példa a *Werther* fordító Bölöni Farkas számára is különösen megvilágosító erejű szöveghely lehetett a schilleri poétikai fogalmak értelmezésekor:

Das Gefühl, von dem hier die Rede ist, ist also nicht das, was die Alten hatten; es ist vielmehr einerley mit demjenigen, welches wir für die Alten haben. Sie empfanden natürlich; wir empfinden das Natürliche. Es war ohne Zweifel ein ganz anderes Gefühl, was Homers Seele füllte, als er seinen göttlichen Sauhirt den Ulysses bewirthen ließ, als was die Seele des jungen Werthers bewegte,

⁵⁵ SIMON-SZABÓ, *Az Über naive*, 27–28.

⁵⁶ Vö. Körmöczi János és a kortárs eszmei irányzatok, Konferenciakötet, szerk. Kovács Sándor, *Keresztény Magvető*, 2014/3–4.

⁵⁷ SIMON-SZABÓ, *Az Über naive*, 26.

da er nach einer lästigen Gesellschaft diesen Gesang las. Unser Gefühl für Natur gleicht der Empfindung des Kranken für die Gesundheit.⁵⁸

Az érzés tehát, a mellyről itt szó van, nem az a mi a régiéknél volt; hasonlabb inkább ahaz, mellyet mi a régiékének gondolunk. Ők természetesen éreztek, mi a természetit érezzük. Kétség kívül más érzés volt a Homer lelkébe, mikor isteni Diszno-pásztorát Ulyssesst vendégeskedni hagyta, mint az ifju Verthe-rébe, mikor ő e éneket egy unalmas társaság után elolvasta. Természethez való érzésünk hasonlít a beteg érzéséhez az egészségért.⁵⁹

A két idézet láttatja a szoros fordítás technikáját, és felfigyelhetünk bennük arra is, hogyan ölt testet a magyar fordításban az érzékenység nyelvének néhány terminusa. Az antropológiai esztétika⁶⁰ szemléletéből jövő német „Gefühl” és „Empfindung”, „empfinden” terminusok megkülönböztetése nem következetes magyarul, hiszen azok az érzés, érezni szóalakokban jelennek meg. Ugyanakkor a korban már magyarul is gyakorolták – még ha nem is szilárdult meg – e terminusok különbségtételét. A Verseghy-féle *Mesterszókönyv* a Bölöni Farkas-fordítás után két évvel, többszörös példákkal adatozza a különbséget a két terminus között. Az „Empfindung” Verseghynél – a német hagyománnyal megegyezően – testi, érzéki, fizikális, empirikus tapasztalt által közvetített „ézés”, „érzet” és „éremény” formájában jelenik meg. A „Gefühl” pedig inkább egy belső, morális, erkölcsi, lelki diszpozícióból eredő „ézés”, „illetődés” és „éremény” jelentésében szerepel.⁶¹

Az „Übel” és a „Böse” fogalmainak megkülönböztetése szintén kihívás elé állíthatta a fordítót. A terminusok átültetéséről Labádi Gergely azt írja, hogy ahol egy mondatban szerepel a két rokon értelmű kifejezés, ott két különböző fordítást is alkalmaz, így az „Übel” „alkalmatlansági”-ként fordul magyarra, a „Böse” pedig „Rosz” lesz. Miközben a szöveg további részében az „Übel” szerepel „Rosz”-ként.⁶² Ez a felismerés mindenképp helyes, az fűzhető hozzá, hogy az „Übel” és a „Böse”, magyarul a „baj” és a „rossz” megkülönböztetése Kant *Die Kritik der praktischen Vernunft* című művére vezethető vissza. A német gondolkodó különbséget tett a két fogalom között akként, hogy az „Übel” és a „Weh” fogalmán a fizikailag rosszat érti, a „Böse” fogalmán pedig a morálisan elítélendőt.⁶³ Verseghy szótára is tudatában van e kanti elképzelésnek, így különbséget tesz a „gonosz, Böses” és a „rossz, malum” fogalmai között. Ugyanott a fizikai

58 SCHILLER, *A Naiv és Sentimentális*, 86.

59 SCHILLER, *i. m.*, 87.

60 ERNST STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik. Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung* Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung 39 (Tübingen: Max Niemeyer, 2009), 7.

61 VERSEGHY FERENC, *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv*, (Buda: Királyi Magyar Universitas, 1826), 19., 159., 411–412., 485–486., 489., 505.

62 LABÁDI, *Bölöni Farkas*, 61.

63 Imanuel KANT, *Kritik der praktischer Vernunft: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, hg. Wilhelm WEISCHDEL (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974), 177.

és a morális rossz közötti különbség így fogalmazódik meg: „A' rossz, csak az állapotnak böcsét fogyasztya, a' gonosz pedig a' személynek böcsét és érdemét rontya. [...] a' mi a' tiszta észnek törvényeivel eszköztelenül ellenkezik. Ezt a' Magyar tulajdonképen gonosznak nevezi”.⁶⁴

A fordító szövegértelmezését nemcsak a német eredeti tanulmány, hanem a forrászövegen túli olvasmányélményei is befolyásolhatták. Bölöni Farkas kolozsvári könyvtárában rendelkezésre állt a Christian Gottfried Körner által 1816-ban kiadott *Friedrich Schillers literarischer Nachlaß. Nebst dessen Biographie* című munka. Ismert, hogy a Körner–Schiller-levelezés végigkísérte a naiv – szentimentális tipológiai kialakulását, így a Körner által a kötet bevezetőjében közölt és kommentált Schiller-levelek szöveghelyei alakíthatták a fordító irodalomszemléletét. Jelentős hatást gyakorolhattak az átültetésre az *Erdélyi Múzeum* populárfilozófiai tanulmányai is Döbrentei Gábor, Szabó Gábor és Buczy Emil tollából.⁶⁵ Döbrentei *Eredetiség 's jutalom tétel* (1814) pályaműkiírása pedig alapvető elméleti impulzusokat adott, illetve gyakorlati tanácsokat fogalmazott meg a kor fordítói számára.⁶⁶

Összegzéseként elmondható, hogy Schiller gondolatainak ezen első magyar fordításai több ponton is párhuzamba állíthatók egymással. Bár a fordítások egymástól függetlenül keletkeztek, ráadásul Benkéé egy kiadott, a Bölöni Farkas-féle pedig egy, a korában kéziratban maradt átültetés, integrációs törekvésüket tekintve mégis közös motivációval rendelkeznek. Motivációjuk elsődleges kontextusa a századforduló Schiller-kultusza, közelebről a német költő drámáinak erdélyi színpadi recepciója lehetett. A tárgyalt fordításokat nem pusztán a Schiller-drámák megjelenése előzte meg a magyar színpadokon, hanem Schiller esztétikai koncepciónak felbukkanása is a korabeli drámaelméleti és irodalomkritikai gondolkodásban. Közös jellemző továbbá az is, hogy e magyar fordítások a szövegűség elvét tartják szem előtt szövegkezelésük során, miközben néhány jellegzetes, a drámafordítások gyakorlatából eredő hagyományt alkalmaznak bennük a fordítók. Világosan kell látni, hogy a német nyelvű klasszikus esztétikai művek átültetése a magyar szakterminusok hiányában még jelentős fordítás-technikai nehézséggel járt a 19. század elején. Az esztétikai koncepciók korai integrációs időszakának e jellemző nehézségeit tetézte a kiadóipar, illetve a mecenatúrát felváltó és kialakulóban lévő prenumerációs rendszer fejletlensége. Feltehetően e körülmények konstellációjának köszönhető az is, hogy hosszú időn át Vitkovics Mihálynak tulajdonították *A játék-szín* 1814-es fordítását, illetve hogy Bölöni Farkas *A Naiv és Sentimentális költeményről* fordítása, több más szépirodalmi átültetésével egyetemben a korban kiadatlan maradt.

64 VERSEGHY, *i. m.*, 281–282., 495.

65 Lásd FÓRIZS Gergely, „Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Múzeumban”, *Erdélyi Múzeum* 68, 3–4 sz. (2007): 48–60.

66 SIMON-SZABÓ, *Bölöni Farkas*, 14–18.

KUTATÁSI TECHNOLÓGIÁK

Irodalmi levelezéskutatás és nemzeti identitástudat. Jancsó Elemér felvilágosodáskutatásai*

Jancsó Elemér 43 év nevelői-tudósi munka után – amelyből 25 évet a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen a magyar irodalomtörténet professzoraként töltött el – a levéltári és könyvtári kutatómunkát tartotta élete legnagyobb élményének.¹ Mesterének e téren Kelemen Lajost tekintette, ő volt az, aki egy Jancsóéknál tett 1917-es marosújvári családi látogatás során az akkor még 15 éves Jancsó Elemért lenyűgözte, és lelkébe oltotta a hagyományok szeretetét, az elmúlt korszakok szépségét felfedező tudósi szenvedélyt. Kelemen Lajos tanácsainak tanárjelöltként, majd középiskolai és egyetemi tanársága alatt is sokat köszönhetett. Jancsó Elemér szenvedélyes kutató volt, akit a nagy elődökkel való beszélgetések során az érdekelt a legjobban, amikor azok tudományos felfedezéseik történetét mesélték el:

Éppen a nagy kutató-tudósokkal (Kelemen Lajos, Bitay Árpád, Veress Endre, Mályusz Elemér és mások) folytatott beszélgetések győztek meg arról, hogy az irodalmi múlt elveszteknek hitt vagy kallódó emlékeinek megtalálásához nem elég csak a tárgyismeret, vagy a régi gyűjtemények katalógus-rendszerének áttanulmányozása, hanem alkotó képzeletre van szükség, minden lehetőség számbavételére, ha a kitűzött célt el akarjuk érni.²

Jancsó Elemér meggyőződése volt, hogy az irodalom- és művelődéstörténet kutatásának legbiztosabb módszere a nagy gyűjtemények alapítóinak, a kiváló művelődésszervezők életének és levelezésének a tanulmányozása, hiszen az ő eredményeik, tapasztalataik a kutató számára rengeteg tanulsággal járnak. Jancsó Elemér elsősorban Benkő József, Teleki Sámuel, Aranka György, Gheorghe Barițiu, Nicolae Iorga, Veress Endre munkásságára gondolt.

Jancsó Elemér számára igazi nagy örömet az jelentett, amikor egy-egy irodalmi adatra sokáig tartó keresés után bukkant rá:

---

* Ez a tanulmány az OTKA K 105283 jelű Babits kritikai kiadás kutatásának keretében valósult meg.

1 JANCSÓ Elemér, „Az elfelejtett múlt üzenete: Egy kutató-tudós emlékeiből”, *A Hét* 1970/5: 4.

2 *Uo.*

1937-ben szabad időmben Kelemen Lajos kutatói dolgozószobájában dolgoztam. Rengeteg Aranka Györgyre vonatkozó anyagot adott. Többször érdeklődtem egy levélkötege iránt, amelynek felvetésem szerint az egyetemi könyvtárban kellett lennie – de ő tagadta feltevésem helyességét. Tiszteletlenségnek véltem vitatkozni vele, mert mindig önzetlenül segített. Egy alkalommal Kelemen Lajos hirtelen felállt asztalától, s a mellette lévő iratokkal megakart szék felborult. Odaszaladtam, hogy segítsék felvenni a földre hullott holmikát, mikor nagy meglepetésemre elém bukkant Aranka György évek óta keresett levélkötege – harminckét kiadatlan levéllel. Kelemen Lajos évekkel ezelőtti rendezés és tanulmányozás céljából kivett iratokat és az asztala melletti székre tette. [...]³

Ugyanilyen nagy örömet okozó felfedezése volt Káli Nagy Lázár színháztörténetének felfedezése. Ferenczi Zoltán könyvéből tudta, hogy Káli Nagy Lázár 1821-ben megírta a Farkas utcai színház létrejöttének és építésének történetét. A kéziratot azonban, amire Ferenczi hivatkozott, sehol sem találta:

Egyik alkalommal a Jókai utcában sétáltam, és szokásom szerint megálltam a kapu alatti alkalmi könyvárusok kirakatai előtt. Néhány ritka színháztörténeti könyvet vásároltam, amikor a könyvespolc melletti szemétkosárra nézve, egy tépett kéziratot pillantottam meg. Kivettem a lim-lomok közül és nagy örömömre – szinte hinni sem akartam – Káli Nagy Lázár elveszett kézírata került a kezembe.⁴

Mindez 1939-ben történt, ezzel indította útjára Jancsó Elemér az *Erdélyi Ritkaságok* 18 kötetes sorozatát.

E tudósi szenvedély mellett egyetemi tanári munkásságának fő területét is a tudományos munkára való felkészítésben látta.

Jancsó Elemér munkásságában a kortárs irodalom és a felvilágosodás kora irodalmának kutatása mindvégig párhuzamosan történt. Ennek oka, hogy Jancsó Elemér a francia és magyar szakos doktori és tanári oklevelét világtörténelemmel egészítette ki. A felvilágosodás tanulmányozásánál arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy eredeti kutatásokkal, ismeretlen anyag feltárásával gazdagítsa a szakirodalmat. Érdeklődésének leghangsúlyosabb köre a korabeli nyelvi és művelődési mozgalmak voltak, és itt elsősorban a marosvásárhelyi Nyelvművelő Társaság történetét és Aranka György tevékenységét illető kutatásokat kell hangsúlyoznunk. Szintén a felvilágosodással függ össze Jancsó Elemér színészet iránti érdeklődése.⁵ Ez utóbbit természetesen kiegészíti az, hogy több mint kétszázszor stáiztált a Comédie-Française-nál Párizsban, így a könyvekből jól

3 JANCÓSÓ Elemér, „Az elfelejtett múlt üzenete: Egy kutató-tudós emlékeiből”, *A Hét* 1970/5: 4.

4 *Uo.*

5 „A tudós és kora”, in HUSZÁR Sándor, *Beszélgések kortárs írókkal*, (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1969), 111–118.

ismert francia drámai irodalmat közvetlenül is megismerhette.⁶ Bekapcsolódott a magyarországi felvilágosodáskutatásokba, munkássága a korszak kutatása során azért is megkerülhetetlen, mert olyan forrásmunkákat rendezett sajtó alá, amelyek alapműveknek tekinthetők. Fő területe tehát a kolozsvári és erdélyi levéltárakban kéziratban maradt irodalom feltárása volt. Különösen érdekelték Jancsó Elemért a külföldet járt erdélyi diákok feljegyzései, a napló- és emlékirat-irodalom. Meggyőződése volt, hogy ezek készítették elő a későbbi elbeszélés- és regényirodalmat. Ezen a területen is alapműveket rendezett sajtó alá, főként a 18 kötetes *Erdélyi Ritkaságok* sorozatra kell gondolni vagy *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai* című munkájára. A *Régi Magyar Könyvtár* és a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* mintájára elgondolt *Erdélyi Ritkaságok* sorozattal célja volt az erdélyi irodalom és művelődéstörténet kiadatlan és értékes emlékeinek a megjelentetése. Jancsó Elemér 1942-ben az Erdélyi Tudományos Intézet tudományos kutatója lett, ettől kezdve tanulmányai a felvilágosodás és a reformkor szellemi életére koncentráltak. Az itt végzett kutatások egyik nagyszabású eredménye az 1955-ben megjelent *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* című munkája.

Jancsó Elemérnek köszönhetjük a 18. század legnagyobb erdélyi levelezésgyűjteményének előkészítését, a színházat felvilágosodás kori okmánytárának jelentős részét. Az irodalmi levelezéskutatás Jancsó Elemér tevékenységében nem merül ki a 18. századi kéziratok feltárásában, párhuzamosan dolgozik a kortárs – azaz a két világháború közötti – irodalom forrásainak, az irodalmi levelezéseknek a gyűjtésén. Ezen a területen több ezer levelet és levélmásolatot gyűjtött össze, melynek kiadását a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* indította útjára Bárd Oszkár⁷ és Kuncz Aladár levelezéséből⁸ publikált válogatással 1962-ben,⁹ de bátyja, Jancsó Béla¹⁰ levelezéséből is publikált. Jancsó Elemér nemcsak a *Studia* akadémiai kiadványban jelentette meg a saját tulajdonában lévő levelezéseket, hanem az *Igaz Szóban*,¹¹ az *Utunkban* és a *Korunkban* is.

6 JANCsó Miklós, *Volt egyszer egy Kolozsvár*, (Kolozsvár: Jancsó Alapítvány Kiadó, 2016).

7 Bárd Oszkár hagyatékát Jancsó Elemér rendezte sajtó alá: *Irodalmi levelezések, I–II*. (Berde Mária Bárd Oszkárhoz írt egy, Lucian Blaga Bárd Oszkárhoz írt két és Tóth Zoltán Jancsó Bélához írt egy levele) Közli JANCsó Elemér, (Kolozsvár: Studia, 1969). Különnyomat a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1969/2 számából.

8 JANCsó Elemér, *Kuncz Aladár irodalmi hagyatékából*, Különnyomat a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1965/1. számából (Kolozsvár: Akadémia Kiadó, 1965), 166–172. *Irodalmi levelezések*. (Klasszikus magyar írók, valamint Kuncz Aladár leveleiből), *Studia* 1966/2. Különnyomat a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1966/2. számából.

9 *Bárd Oszkár kiadatlan levelezéséből* közli JANCsó Elemér, Különnyomat a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1962/6. számából. (Kolozsvár: Studia, 1962), 365–370.

10 *Irodalmi Levelezések I. Kuncz Aladár levelezése, II. Buday György levelei Jancsó Bélához*, Különnyomat a *Nyelv- és Irodalomtudományi közlemények* 1971/1. számából. (Kolozsvár: Studia, 1971), 154–169.

11 Az *Igaz Szó Anyag és Adat* című rovatában. JANCsó Elemér, „Irodalmi levelezés. Tamási Áron levelei Jancsó Bélához, Jancsó Elemérhez és Kuncz Aladárhoz” *Igaz Szó* 17 (1969): 595–601.

Itt kell kiemelni, hogy Jancsó Elemér és Babits Mihály levelezése¹² az 1930-as évek irodalomkritikai vitáiba vezet be bennünket.¹³ Jancsó Elemér 1934 nyarán az otthonról magával vitt jegyzetek alapján Párizsban írt egy tanulmányt *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*¹⁴ címmel. Kolozsvárra Jancsó Elemér Budapesten keresztül tért haza, ahol látogatást tett Babits Mihálynál. Ez a találkozás mindenképpen 1935 áprilisa előtt történhetett, hiszen Babits kifejtette, hogy Jancsó tanulmányának több tételével ugyan nem értett egyet, de közlésre érdemesnek tartotta írását, többek között azért is, mert az erdélyi irodalom megérett a kritikára. A Jancsó–Babits-leveleváltás és annak kontextusa¹⁵ tehát az erdélyi irodalom, magyar irodalom, európai irodalom fogalmainak tisztázásához járul hozzá az 1930-as években, Jancsó Elemért pedig meggyőzte arról, hogy kritikája mindenképpen termékenyítőleg hatott az erdélyi irodalomra és irodalomkritikára. Kuncz Aladár *Fekete kolostorában*¹⁶ érezte Babits megszületettnek azt a művet, mely már európai mércével mérhető.

Jancsó Elemér meggyőződése volt, hogy a 20. század magyar irodalmának levelezésanyagából csak kevés látott napvilágot, ennek feltárását azért tartotta szükségesnek, mert fölismerete, hogy a magántulajdonban lévő írói levelezések szétszóródhatnak, az egyes alkotók halálával el is pusztulhatnak, hiszen tudjuk, hogy Jancsó Béla levelezésével is majdnem ez történt. Jancsó Elemér kezdeményezte egy román, magyar, német anyagot tartalmazó irodalmi múzeum létrehozását.

A feldolgozás szempontjából fontos, hogy ez az anyag akár eredetiben, akár mikrofilmen – lehetőleg egy városban és egy intézményben álljon a kutatók rendelkezésére. Kolozsvár azért volna alkalmas egy ilyen múzeum vagy kutatóintézet létesítésére, mert a román, magyar, német nyelvet és irodalmat ismerő legtöbb szakember itt fejt ki tevékenységét a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, vagy más intézmény keretében.¹⁷

Jancsó Elemér bátyja, Jancsó Béla levelezéséből is közölt a *Korunkban*, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben*, az *Igaz Szóban* és az *Utunkban*. Jancsó Elemér és

12 JANCsó Elemér, „Babits és az erdélyi irodalom”, *Utunk*, 8 (1971): 2.

13 MOLNÁR Ildikó, „Babits és az erdélyi magyar irodalom. Babits Mihály és Jancsó Elemér leveleváltása”, in „... A KÖNYVTEREMTŐ EMBER...” *Írások Babits Mihályról Téglás János Tiszteletére*, szerk. KÁPOSZTAY János, SIPOS Lajos, 231–239 (Szombathely: Savaria University Press, 2016), 231.

14 JANCsó Elemér, „Erdélyi irodalmi élete 1918-tól napjainkig”, *Nyugat* 28, 4 sz. (1935): 283–299.

15 E téma részletes kifejtését lásd a fent idézett tanulmányban.

16 Kuncz Aladár irodalmi hagyatékát részben az író unokahúga, Jancsó Elemér felesége, született Máthé Szabó Magda őrizte meg. Ez az irodalmi hagyaték Kuncz-nak a fogsága után Kolozsvárra vitt csaknem kizárólag családi vonatkozású levelezését, egy-két kéziratát és a hazatérése után hozzá írott leveleket, néhány nyomtatásban megjelent tanulmányát és elbeszélésének kéziratát tartalmazta. Jancsó Elemér a nála megőrzött Kuncz-anyagból több levelet jelentetett meg a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben*, az *Igaz Szóban*, az *Utunkban*.

17 JANCsó Elemér, „Irodalmi levelezések”, *Korunk* 30 (1971): 1919–1920.

Jancsó Béla levelezésében az irodalom- és művelődésszervezés foglalja el a központi helyet. Főként a Tizenegyek, majd az Erdélyi Fiatalok mozgalma vonatkozik.

Másik fontos területe Jancsó Elemér kutatásainak az összehasonlító irodalomtudomány és az irodalmi kapcsolatok vizsgálata. Meggyőződése volt, hogy a kortárs irodalmi kapcsolatok feltárását akkor kell megírni, amikor az történik, különben az utókor nem fogja megérteni az élő irodalom erjedését. A román–magyar kapcsolatok feltárása terén a kortárs román szerzők közül elsősorban Emil Isacnak Adyval, Kuncz Aladárral és a modern magyar irodalom más jelentős képviselőivel való kapcsolatait tárta fel, Lucian Blaga versfordításait¹⁸ bevezetővel látta el.

Jancsó Elemér tudományos tevékenységének fontos része az előbbiek mellett a monografikus művek kiadása. Elkészítette a kolozsvári színház történetét: *Az erdélyi színházat hőskora*¹⁹ címmel, majd *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*²⁰ című, korszak-monográfiának tekinthető egyetemi jegyzetét, de *Aranka György levelezése*²¹ is ilyen monografikus műnek tekinthető, akárcsak az *Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai* című kiadványa.

Az irodalmi levelezések kiadásának igazi jelentőségét aránylag későn ismerte fel irodalomtörténetírásunk. A pozitivistá irodalomszemlélet érdeme, hogy az 1867 utáni lázas adatgyűjtő munkássága kapcsán először mutat rá a nagy írók és műveltség-szervezők levelezésének fontosságára. A hasonló jellegű nagy külföldi forráskiadványok példáját követve, nálunk is megkezdődik az írói levelezések rendszeres és kritikai kiadása. Kazinczy Ferenc 22 kötetes levelezése (1891–1926) e tekintetben a legkiválóbb és legmintaszerűbb forráskiadvány.²²

Az Erdélyi Tudományos Intézet Jancsó Elemért bízta meg az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratainak és Aranka levelezésének összegyűjtésével: „Az 1941–1943 között összegyűjtött anyagból egy kötet öleli fel a Nyelvművelő Társaság iratait, négy kötet foglalja magában Aranka levelezését. A kiadásra már évekkel ezelőtt előkészített kötetekből a legelső sajtó alatt van”.²³

Aranka György tevékenységének az erdélyi felvilágosodás korában kimagasló jelentőségét is meghatározónak tartotta, ez az oka annak, hogy Jancsó életművében állandó

18 Lucian Blaga *legszebb versei*, Vál., szerk., utószó JANCÓSÓ Elemér (Bukarest: Albatros, 1970).

19 KÁLI NAGY Lázár *visszaemlékezései. Az erdélyi színházat hőskora 1792–1821*, Erdélyi Ritkaságok sorozat 4. (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009). A témában lásd még JANCÓSÓ Elemér, *A kolozsvári magyar színház múltját illető kutatások*. Különnyomat a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1968/1. számából.

20 JANCÓSÓ Elemér, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, (Bukarest: Didaktikai és Pedagógiai Kiadó, 1969).

21 JANCÓSÓ Elemér, *Aranka György levelezése*, (Kolozsvár: Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1947).

22 *Uo.*, 5.

23 *Uo.*, 5.

visszatérő téma volt a Nyelvművelő Társaság és Aranka György munkásságának a feltárása. Aranka levelezése ugyanis legalább három évtized erdélyi szellemi és társadalmi életébe vezeti be a korszakkal foglalkozó kutatókat. Jancsó felismerte Aranka személyének, levelezésének Kazinczyéhoz hasonló jelentőségét az erdélyi felvilágosodás korára vonatkozóan. Aranka tevékenységének enciklopédikus szándéka ragadta magával kutatásai során. Arankának szinte nincs is olyan levele – a hivatali ügyek intézésén kívül – ahol ne foglalkozott volna irodalmi, történeti, vagy nyelvészeti kérdésekkel, és ne buzdította volna barátait a nemzeti művelődés ügyének előmozdítására. Így kapcsolódik össze tehát a Jancsó életműben Aranka személyén keresztül a levelezéskutatás a nemzeti azonosság-tudat kérdéskörének kutatásával. Arankát ugyanis a

[...] felvilágosodás nagy eszme köréből [...] elsősorban a nyelvi és a művelődési kérdések érdeklik. A nemzeti nyelv Aranka meggyőződése szerint út a „világosodás” felé, nemcsak a lelki, de a társadalmi felszabadulás tekintetében is. Kornis Gyula helyesen állapítja meg Aranka műveltségszervezői tevékenységéről, hogy „senki sem domborította ki annyi tudatossággal a felvilágosodás és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatát, az anyanyelv és a demokratikus eszmény összefüggését, mint éppen Aranka”. Aranka levelezése hű tükrre átfo-gó, minden problémára kiterjedő művelődéspolitikájának.²⁴

A Nyelvművelő Társaság tevékenysége azért is kiemelten fontos, mert működése megelőzte az 1825-ben létrejött Magyar Tudományos Akadémiát, másrészt meg a Társaság a korszak majdnem minden társadalomtudományi és természettudományi kérdésével foglalkozott, így tehát az 1790–1806 közötti időszak történetének tanulmányozásához elengedhetetlennek tartotta a társaság iratainak, tevékenységének ismeretét.

Jancsó Elemér felismerte az intézménytörténeti kutatások jelentőségét és annak feltáratlan jellegét. A Nyelvművelő Társaság iratait tartalmazó kötet²⁵ kiadásakor azt is világo-sá tette, hogy ezzel a kötettel nem tart semmit lezártnak, hogy további általános- és részmonográfiákra van szükség a korszak végleges értékeléséhez. Célja tehát az volt, hogy az erdélyi felvilágosodás egyik legfontosabb kérdésének a tisztázásához hozzájáruljon és a későbbi kutatások számára az előfeltételek egy részét megteremtse. Jancsó Elemér a kötet bevezetőjében ismerteti a Nyelvművelő Társaság anyagát és az egyes kéziratcsoportok lelőhelyét, ami a későbbi kutatások számára kiindulópontként szolgált.

Ebben a kötetben Jancsó a társaság iratainak és jegyzőkönyveinek a kiadását tartotta sorrendben első feladatának, de kötetét sorozatként képzelte el, így ezt a kötetet követ-hette volna a levelezés és a társaság legjelentősebb tanulmányainak a közlése. Ezen három kötet kiadása után kerülhetett volna sor Jancsó szerint a Nyelvművelő Társaság monografikus feldolgozására.

²⁴ *Uo.*, 8.

²⁵ JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, (Bukarest: Akadémiai, 1955).

Jancsó Elemér az irodalmi levelezéskutatást a legnehezebb kutatói feladatnak tartotta, nem csupán azért, mert több évtizedet igénybe vevő munkáról van szó, hanem mert a levéltárak rendszerének pontos ismerete mellett általános és minden részletre kiterjedő pontos tárgyismeretet igényel.

Jancsó Elemér módszere és a felvilágosodáskutatások

Az irodalomtörténet-írás gyakorlatában a társadalomtörténeti nézőpontok vizsgálatát Jancsó mindvégig módszerének tekintette. *A felvilágosodástól a romantikáig* című tanulmányában így fogalmazza meg álláspontját:

Az irodalomtörténeti kutatók figyelme csak az utóbbi félszázadban terelődött az egyes korszakok irodalmi életét meghatározó társadalmi tényezők vizsgálata felé. Ezek közül rendkívül fontos az író és olvasó viszonyának, a könyvkiadásnak és a könyvterjesztésnek és általában minden olyan tényezőnek az ismerete, ami felfedi egy korszak irodalmi életének sajátos vonásait, művészi alkotásainak, ízlésformáinak és stílusirányainak társadalmi gyökereit.²⁶

Szilágyi Márton Csokonai-biográfiája is ezt a módszert érvényesíti és egy egész költői életművet vizsgál mikrotörténeti nézőpontból, Csokonait mint társadalmi jelenséget ábrázolja, fölhívja a figyelmet e módszer érvényesítésének aktualitására: „Az irodalom intézményesülési folyamatának a társadalomtörténeti elemzése a magyar irodalomtörténet-írás sűrű feladata lenne”²⁷

Jancsó Elemér korszakkutatásai ma is aktuális irodalomkritikai szempontokat érvényesítettek, mert az erdélyi felvilágosodásról szóló kutatásai a korszakra vonatkozó intézménytörténeti kutatások hagyományába illeszkedtek, másrészt pedig azért, mert:

[...] a kiválasztott személyek egy ilyen biográfiában nem elsősorban írói munkásságuk immanens értékei és hatástörténeti vagy fejlődéstörténeti jelenség miatt lesznek érdekesek: írói, költői teljesítményük abból a szempontból válik fontossá, hogy a nyilvánvaló, hisz folyamatos irodalmi tevékenységgel és kiadott irodalmi művekkel hitelesített írói ambíció milyen életformával épült egybe. [...] Érdemes azonban arra törekednünk, hogy az egyén választásának tétjét, a szintén vonzerőt jelentő, mégis elhárított magatartásmintákat és életpályamodelleket is számba vegyük, s megpróbáljuk megérteni a biográfia főhősének identitásképleteit is.²⁸

²⁶ JANCÓSÓ Elemér, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, (Bukarest: Didaktikai és Pedagógiai Kiadó, 1969), 415.

²⁷ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 48.

²⁸ *Uo.*, 52.

Az egyéni életpályamodell számbavétele, a személyes életút, pályafutás és a családi háttér összefüggéseinek vizsgálata adják Jancsó módszerének aktualitását, hiszen azt mutatta meg Aranka-portréján keresztül, hogy az egyén társadalmi szerepének, társadalmi identitásának a kialakításához meghatározó mértékben járultak hozzá a társadalomtörténeti körülmények. Jancsó Elemér nem riadt vissza a filológiai aprómunkától, az óriási kéziratok anyag sajtó alá rendezése bizonyítja a pozitívista módszer jelenlétét. Sokoldalú művelődéstörténeti munkássága a szellemtörténeti módszer jelenlétét igazolja, az összehasonlító irodalom módszertanának jelenlétét az egyes írói portrék megrajzolásában tapasztalhatjuk, az irodalomszociológia alkalmazását a *Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban* (1934) című elméleti jellegű írásában indokolja.

Módszertől függetlenül elmondható azonban, hogy kutatásaiban a tényszerűség elve nagyon meghatározó volt, a dokumentatív jelleg mindvégig érvényesült.

A *felvilágosodás korának magyar irodalma* (1969) című korszak-monográfia meghatározó Jancsó Elemér felvilágosodáskonceptiójának értelmezésében. A *kontextus* részét képezik a kortársak Jancsóról szóló reflexiói. Kovács Győző szerint Jancsó Elemér a *hagyományokat* tárta fel, és a kötet koncepciójának *újszerűségét* emeli ki:

Tartalmilag az általános s a felvilágosodásra vonatkozó bevezető után, világosan kivehetően Jancsó Elemér elsősorban az *irodalomszervező irodalmár magatartástípusát* tárgyalja, amely módot nyújt neki arra, hogy – rejtett és nyílt célkitűzéseinek megfelelően – a magyar felvilágosodás határait kitágítsa, kitolja – „felfelé”. Vagyis: saját koncepciójának eszmekörén belül maradván – nem a hagyományos portrészorrendet alakítja ki. Ily módon követheti Beszenyei Györgyöt – Kármán József, s ilyenképpen kapcsolódhat a magyar jakobinusok mozgalmának történetéhez a Batsányi életmű, másfelől az erdélyi jakobinusok, Barcsay Ábrahám stb.²⁹

A korszakhatárok kiterjesztése felfelé Jancsónál tehát a romantika és realizmus koráig terjed és „az irodalmi megújulás” korába helyezi Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Katona József, Kölcsey Ferenc, Döbrentei Gábor és az *Erdélyi Múzeum*, Bölöni Farkas Sándor és a kolozsvári magyar színház történetének vizsgálatát. A felvilágosodás kora magyar irodalmának vizsgálatát Beszenyei György, Kármán József, a magyar jakobinusok, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Barcsay Ábrahám, Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és az erdélyi színház kibontakozása fejezetei adják. Kovács Győző e Jancsó-kötet újszerűségét abban látja, hogy: „[...] a korábbi dokumentatív jelleget kiegészíti a magatartás-történet következő felvázolásával”.³⁰ Az irodalmi kapcsolatok vizsgálata tehát nemcsak az ösz-

29 Kovács Győző, „A magyar irodalom a felvilágosodás korában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 749–750.

30 Uo.

szezhasonlító irodalomtudomány területeinek a vizsgálatát jelenti Jancsónál, hanem az irodalomszociológia módszerének érvényesülését is a magatartástörténet-vizsgálaton keresztül. Jancsó Elemér az irodalomszociológia módszerét tartja kora legjellegzetesebb tudományának és elhatárolja magát a módszer világnézeti elköteleződésétől:

A szociológia módszer és életszemlélet sokak szerint egyoldalú világnézeti lekötöttséget és állásfoglalást jelent... Holott a szociológia csak eszköz, módszer, de az irodalomban való felhasználása nem vezet szükségképpen világnézethez, csupán a tények objektív és teljes megmagyarázása vonhat maga után ilyen vagy amolyan világnézeti állásfoglalást.³¹

E módszer magyar hagyományait Szerb Antal és Lukács György munkásságában látja Jancsó alkalmazottnak.

Jancsó Elemér felvilágosodás jegyzetében érvényesíti a mikrotörténet-írás egy sajátos szegmensét, és magatartás-történetet ír akkor, amikor az egyes íróportrék megalkotása során főként az *irodalomszervező, intézményszervező* irodalmár típust rajzolja meg. Gondolhatunk itt elsősorban a Kazinczy-, a Döbrentei-, az Aranka- vagy a Besse nyei-portréra, de a jakobinusmozgalom bemutatása vagy a kolozsvári színészet kialakulása is ebbe a körbe sorolható. Ezeket az íróportrékat a Giovanni Levi-féle *modális életrajzként* is értelmezhetjük.

Ez az életrajztípus, amit modálisnak nevezhetnénk, amennyiben az egyéni életutak csak a tipikus viselkedésformák vagy státuszok illusztrálására szolgálnak, számos analógiát mutat a prozopográfiával: itt valójában nem egy személy, hanem inkább egy olyan egyén életrajzáról van szó, aki egy csoport minden jellemzőjét magába sűrítve hordozza.³²

Ugyanakkor egy másik Levi-féle életrajztípus erőteljesebben érvényesül Jancsónál: az *életrajz- és kontextustípusú*. Itt ugyanis

[...] az életrajz megőrzi sajátos vonásait. A korszak, a milió, a környezet ugyanakkor igen erős hangsúlyt kap. Ezek a tényezők képesek meghatározni egy légkört, amely magyarázatul szolgálna a személyes sorsokra a maguk egyediségében. A *kontextus*nak tulajdonított szerep alapján tulajdonképpen két megközelítést különböztetünk meg. Az egyik esetben az események történelmi és társadalmi háttérének rekonstrukciója [...]. A másik megközelítésben a kontextus a dokumentumok hiányosságainak pótlására szolgál.³³

31 JANCÓSÓ Elemér, *Irodalomtörténet és időszzerűség. Irodalomtörténeti tanulmányok 1929–1970*, (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972), 64.

32 Giovanni LEVI, „Az életrajz használatáról”, Ford. CZOCH Gábor, *Korall 2* (2000) tél: 81–92, 86.

33 *Uo.*, 86–87.

A kontextus elemzésével teszi meg a korszakra vonatkozó megállapításait, ugyanakkor az egyén szempontjából is vizsgálja a társadalmi meghatározottság szerepét akkor, amikor az egyes írók és tudósok foglalkozásait áttekinti, vagy az írói hivatástudat társadalmi beállítottságát vizsgálja. Kiemeli, hogy a felvilágosodás korában az írók meghatározó része tanár, jogász vagy pap volt, kevés birtokos, orvos vagy műszaki értelmiségi. Az irodalmi intézményesülés folyamatának e korai szakaszában az írói tevékenység nem jelentett megélhetést, tehát a társadalmi státusukat biztosító foglalkozásuk mellett végeztek alkotói tevékenységet. A könyvek megjelentetése a korabeli cenzurális viszonyok mellett problematikus volt, vagy a cenzor akadályozta meg a kiadást, vagy a szerzők maguk féltek a cenzúrától, és nem is próbálkoztak a megjelentetéssel. Ez azonban azt eredményezte, hogy sok szöveg kéziratban maradt. Bessenyei megfogalmazásában a hivatástudat kiegészül egy személyes, erkölcsi tartással: „inkább maradok írásban igazság, mint nyomtatásban hazugság”.³⁴ Jancsó ezt a kéziratot hagyatékot tartja – ön-maga és a jövőbeli kutatónemzedék számára – kötelességének sajtó alá rendezni, amelyet munkásságában az ismert *Erdélyi Ritkaságok* sorozat fémjelez.

A naplók, önéletrások, mint sajátos források, az írói hivatástudat kontextusának a vizsgálata mellett még egy nagyon fontos műfaj történeti kérdést bontanak ki. Jancsó szerint a nem nyomtatásra szánt műfajok sokkal szubjektívebbek lehetnek, hiszen szerzőjüket nem korlátozták a cenzurális viszonyok, sokkal kötetlenebb stílusigény valósult meg ezekben a szövegekben, amely így az elbeszélés és a regény 19. századi megjelenésének az irányába mutat.

A korszakolás kérdése

„A fény századát”, a felvilágosodás korát, Jancsó Elemér az emberiség történetének egyik legszebb fejezeteként értékeli, amely korban a reneszánsz törekvések folytatását látja:

A járható utat, amelyen a magyar felvilágosodás – a közép-és kelet-európai népek rokon mozgalmaihoz hasonlóan – kibontakozott, elsősorban a nemzeti irodalom megteremtéséért vívott küzdelmek jellemzik.³⁵

Jancsó Elemér álláspontja szerint a felvilágosodás-korszak kutatásában azt kell elsősorban megvizsgálni, hogy ezt a sokszínű és új irodalmat milyen történeti-társadalmi fejlődés hozta létre.

³⁴ JANCÓSÉ Elemér, *A felvilágosodástól a romantikáig: Tanulmányok*, (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1966), 16.

³⁵ JANCÓSÉ Elemér, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, (Bukarest: Pedagógiai és Didaktikai Könyvkiadó, 1969), 7.

Világossá teszi azt is, hogy az irodalomtudomány sokat vitatott korszakolás kérdésében ő milyen álláspontot képvisel, amelyben megfelelés mutatható ki Szauder József az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1969/2–3. számának programadó tanulmányában leközögetett álláspontjával, amely szerint a felvilágosodás határait „lefelé”, illetve „felfelé” is ki kell tágítani.³⁶

Jancsó tehát szemléletében alkalmazkodik az érvényben lévő kánonhoz, mely szerint a magyar felvilágosodás törekvései három szakaszra oszthatók, de módszerében mégis sajátos tud maradni, az erdélyi társadalomtörténet kutatása számára elsődleges szempont maradt.

Jancsó Elemér e félszázad magyar irodalmának jelentőségét a napló- és emlékirat-irodalom fellendülésében látja, amely a 18. század utolsó két évtizedében fellendülő elbeszélő- és regényirodalom kibontakozásának lehetőségeit rejtegette magában. Egy korszak jellegzetességeinek meghatározásánál szerinte nem a létrejött művek számát kell figyelembe venni, hanem azt, hogy „[...] az irodalmi élet jelenségei tükrözik-e a társadalmi haladást. Vajon nevezhető-e a korai felvilágosodásnak e korszak magyar irodalma? Vannak-e már a felvilágosodásnak – akár bölcseleti, akár szépirodalmi vonatkozásban – olyan alkotásai, amelyek e nagy szellemi áramlat jegyeit magukon hordják?”³⁷ Jancsó megállapítja, hogy a kor Voltaire- és Montesquieu-fordításai által a racionalizmus eszméinek a terjedése Bessenyei nemzedékének fellépését készítik elő. Ezen írónemzedék olvasmányait a francia enciklopédisták adják, így közvetlen szálak kapcsolják a magyarországi írókat a nyugat-európai felvilágosodás – francia, angol vagy német – eszmerendszeréhez. Jancsó Elemér a polgári irodalomtörténet-írás azon megállapítását, mely szerint Bessenyei fellépésétől számítható a legújabb kori magyar irodalom kezdete, és amely minden előzmény nélküli, kiegészíti a kortárs filológiai kutatások azon eredményeivel, amely szerint a korai felvilágosodás előkészítette a talajt Bessenyei nemzedékének fellépéséhez.

Záró gondolat

A munkásságát jól ismerő pályatárs, Kántor Lajos szavait idézem:

Jancsó Elemér halálával azonban irodalomtörténet-írásunknak is lezárult egy nagy, közel félévszázados szakasza: az áldozatos gyűjtőmunkáé, a közösségi szolgálat jegyében mindent-vállalásé, a súlyos egyszemélyi felelősségé. Mert voltak időszakok, amikor – némi túlzással jellemezve a feladat nyomasztó súlyát – a romániai magyar irodalom egészében Jancsó Elemér volt az iroda-

³⁶ SZAUDER József, „A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 131–156.

³⁷ JANCÓSÓ Elemér, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, (Bukarest: Didaktikai és Pedagógiai Kiadó, 1969), 8.

lomtörténész, akinek meg kellett osztania alkotó energiáját a kéziratgyűjtés és kiadás, a tanítás, a szervezett hagyományápolás, majd az egyetem és az Akadémia között, s végig kellett tanítania a magyar irodalom történetét – egyetemi fokon! – a felvilágosodástól a 20. századig, a kortársakig. Jancsó Elemér szívesen vállalta ezt a feladatot, hiszen egyformán szerette Kazinczyt és Adyt, egyaránt otthonosan mozgott a jakobinus-évek, az erdélyi színház-történet és a két világháború közötti romániai magyar irodalom világában.³⁸

---

38 KÁNTOR Lajos, „Jancsó Elemér hűsége”, *Korunk* 30 (1971): 1715–1716.

Levelezéshálózatok mintázatai a régi századfordulón

Két központi helyzetű levelezés

A 18. század végének két központi helyzetű levelezése, Ráday I. Gedeoné (1713–1792) és Kazinczy Ferencé 1785–1792 között kapcsolódott össze. Ráday és Kazinczy e tizenhárom év alatt összesen közel 80 levelet váltottak. Az idős bárót (majd grófot) és az ifjú író nemcsak e levelek és a személyes találkozások kapcsolták össze a valós időben, hanem később a múltat elbeszélő idősebb Kazinczy kultuszépítő tevékenysége is. A Ráday-verseket kiadó és a Ráday-életrajzot újraíró Borbély Szilárd szavai szerint:

Kazinczy az irodalmi genealógia őskeresése jegyében *kisajátította* Rádayt, ugyanakkor a prozódiai találmányon kívül minden más érdemet megvont tőle. Rádayról az utókorra egy gyermeteg ártatlanságú, bohókás viselkedésű „szent öreg” alakját hagyta Kazinczy.

Ezzel szemben az idős Ráday bölcs, tapintatos ember lehetett a levelezése alapján, hiszen:

mindvégig nagy politikusi tapasztalattal és előrelátással *mozgatja a szálakat*. Amennyire kiterjedt, *ám javarészt megsemmisült*, szétszórtan hozzáférhető levelezéséből kiviláglik, valójában a fiatalok vélték úgy, hogy ők mozgatják Ráday döntéseit, noha valójában a bizonytalankodó, a visszavonulás látszatát keltő *Ráday állt az Erdélytől Pozsonyig, sőt Bécsig érő kapcsolati hálójával az esetleges történések mögött*.¹

Nézzük meg közelebbről a Ráday-levelezést: mennyi levéllel és miképpen mozgathatta a történések szálait.

Ráday I. Gedeonnak a Ráday-levéltárban fennmaradt levelezése nagyjából 3000–3500 levélből áll, ebből kb. 150 az, amelyet Ráday írt.² Vagyis általában nem készült archiválási másolat, és nem került vissza a levél a Rádayakhoz.

---

1 *Ráday Gedeon és Földi János összes versei*, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, XI. kötet, s.a.r. BORBÉLY Szilárd (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 314. (Kiem. O. L.), (Továbbiakban: *RÁDAY-FÖLDI*).

2 Adatforrás: a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-levéltára (DRE RL) adatbázisa, melyet Balázs László 1982–1983-ban készített, Bartók Beáta 1998-ban rögzítette, azóta többen kiegészítettek.

Feleségének, Szentpéteri Katalinnak (1720–1779) a levelezése fontos viszonyítási pont lehet. Ráday Gedeonné fennmaradt levelezése 455 tételből áll; ebből 45 levél a gazdatiszteknek szolt vagy tőlük érkezett. Mindez Berecz Ágnes kutatásaiból tudható, és szerinte összesen tízszer ennyi, kb. 4500 darabból állhatott a teljes levelezés.³

Ha a Kazinczy-levelezés adataival összevetjük a Ráday-hagyatékot, akkor kedvezőbb képet kapunk. Kazinczy → Ráday viszonylatban nem a tizedét, hanem kb. a levelek harmadát-negyedét őrizte meg a Ráday-levéltár. Ráday → Kazinczy irányban még kedvezőbb adatokat láthatunk, a levelek 90%-a fennmaradt. Kazinczy gondosan megőrizte a leveleket.

Az alábbi táblázat Ráday és Kazinczy kapcsolattörténetének, a személyes találkozá-soknak és levélváltásoknak főbb adatait összegzi. (A **személyes találkozások** félkövér-rel, az *ismeretlen levelek* dőlttel kiemelve.)

1.	1773. dec. 6-án Kazinczy és öccse, Dienes, a sárospataki kollégium nevében köszöntötte Beleznay Miklóst a bugyi kastélyában. Ráday I. Gedeont ekkor látta elsőként Kazinczy. ⁴
2.	„a legnagyobb titkolozások közt készítettem Magyar-Országi Geographiámat az 1775diki examenre. Ez' esztendőben Júl. v. Aug. holnapokban lementem Pécelre a' Geographiával, 's ekkor láttam Rádayt másod ízben”. ⁵
3.	„Jurátus koromban, 1782 és 83., sokat forogtam Ráday körül. Ő nagy barátja volt a' theatrumnak 's ha Pesten volt, ritkán mulasztotta el a' Játékokat”. ⁶
4.	1784. okt. 3-án Kazinczy Pécelre utazik Ráday I. Gedeonhoz. Kazinczy e napokban Gyömrőn időzött László öccsénél. ⁷
5.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1785. október 13.
6.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1785. december 2.
7.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1786. január 3.
8.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1786. január 12.
9.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1786. február 28.
10.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1786. március 7.
11.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1786. március 21.
12.	ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1786. március 26. (adatforrás: Ráday köv. lev.)
13.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1786. április 26.

szítették: <http://www.radayleveltar.hu/> (Ez az adatbázis nincs véglegesítve és lezárva.) Ráday I. Gedeon levelezésének lelőhelye a Ráday-levéltárban: DRE RL, C/64-8.

3 *Semmi újságot írni nem tudok. Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése*, s.a.r. BEREZ Ágnes, (Budapest: Ráday Gyűjtemény–Balassi Kiadó, 2016). – *A Ráday-család levelezése*, elektronikus kritikai kiadás, szerkesztő DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs VEISZ Bettina, informatikai fejlesztés NYITRAI Nóra, <http://deba.unideb.hu/deba/raday/>

4 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s.a.r. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc Művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás, sorozatszerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. 914. (A továbbiakban: KAZINCZY, *Pályám* 2009).

5 KAZINCZY Ferenc, „Gróf Ráday Gedeon, az Első. Ráday Pálnak, a' Rákóczy Secretáriusának fija, és ekkor egyetlen a' familiában”, in KAZINCZY, *Pályám* 2009, 28–29.

6 *Uo.*, 29.

7 *Uo.*, 29.

14.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1786. október 19.
15.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1786. november 23.
16.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1787. március előtt (adatforrás: Ráday köv. lev.)</i>
17.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1787. március 2.
18.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1787. december előtt (adatforrás: Ráday köv. lev.)</i>
19.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1787. december 2.
20.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1787. december 4. – 1788. január 4. között (adatforrás: Ráday köv. lev.)</i>
21.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. január 4.
22.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1788. január 4. – február 15. között (adatforrás: Ráday köv. lev.)</i>
23.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. február 15.
24.	<i>??? ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1788. február 15. – május 19. között (adatforrás: Kazinczy köv. lev.: valakinek írni kellett a címről, majd erre Rádaynak reagálni kellett, hogy Kazinczy ezt írhatta máj. 19-én: „A’ Museum nevezete nékem tellyességgel nem tetszett.”; de lehet, hogy Batsányi – Ráday levelezésben ment az információcsere, l. köv. Ráday-lev.)</i>
25.	<i>??? ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1788. február 15. – május 19. között (adatforrás: l. fent)</i>
26.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1788. május 19.
27.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. június 2.
28.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. június 12.
29.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Késmárk, 1788. június 21.
30.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1788. június 12. – július 8. között (adatforrás: Ráday júl. 8-i lev.; ebben küldi vélhetően a Szemida és Csidli fordításait)</i>
31.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1788. június 30. (adatforrás: Ráday júl. 28-i lev.; lehet, hogy ez és a fenti ism. lev. azonos, amennyiben Ráday a két júliusi levelében tévesen emlékszik)</i>
32.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. július 8.
33.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1788. július 28.
34.	1788. aug. 4-én Kazinczy Kassáról Bécsbe indult, aug. 7-én betért Pécelre a Ráday családhoz: „Pécelre. Ekkor festetem az öreg Rádayt, mely osztán rézbe metsz. –” Aug. 11-én megérkezett Pestre, aug. 12-én Budán újra találkozott id. Ráday Gedeonnal: „Az öreg Ráday Budán szállásomra. Vele a’ menyéhez, és Gróf Teleki Józsefhez, ki István fiját siratja”⁸ Kazinczy aug. 23-a körül hagyta el Pestet.
35.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. szeptember 22.
36.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1788. szeptember 27.
37.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1788. október 15.
38.	<i>ISMÉRETLEN LEVÉL: Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, 1788. december 11. előtt (adatforrás: Ráday köv. lev.)</i>
39.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1788. december 11.

8 KAZINCZY Ferenc, *Történetek’ Kalendarioma* [autográf kézirat], 1827 (?), lelőhely: MTA KIK K 633/I, [Az én Pandektám I.], 1–62. (A továbbiakban: *Történetek’ Kalendarioma*), 32b, 33a.

40.	??? ISMERETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1788. december 11. – 1789. január 3. között (adatforrás: Kazinczy köv. lev.)
41.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1789. január 3.
42.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. január 20.
43.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1789. február 2.
44.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. február 19.
45.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. március 1.
46.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1789. március 14. [Az előző két Ráday-lev.-re válaszol.]
47.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. március 31.
48.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Érsemlyén, 1789. április 24.
49.	??? ISMERETLEN LEVÉL: Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, 1789. április 24. után (adatforrás: az előző Kazinczy lev.-re nincs meg a válasz, de talán nem is válaszolt Ráday)
50.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1789. május 9.
51.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. május 18.
52.	??? ISMERETLEN LEVÉL: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1789. május 18. után (adatforrás: az előző Ráday lev.-re nincs meg a válasz, de talán nem is válaszolt Kazinczy.)
53.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. augusztus 3.
54.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1789. augusztus 9–25. között
55.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. szeptember 1.
56.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1789. szeptember 13.
57.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1789. szeptember 26.
58.	1789-ben Kazinczy ismét Bécsbe utazott, odaúton, október végén, Pesten és Budán felkereste id. Ráday Gedeont.
59.	ISMERETLEN: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1789. december 12. előtt (adatforrás: Ráday köv. lev.: „az Ur, az én tanatsomatis akarta tudni”)
60.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1789. december 12. [Kazinczy dec. 31-én vette]
61.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1789. december 27.
62.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, [Tokaj], 1790. január 5.
63.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1790. február 1. [két levélre válaszolt]
64.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, [Kassa], 1790. február 23.
65.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1790. február 24.
66.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1790. március 8.
67.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1790. március 25.
68.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1790. április 9.
69.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1790. augusztus 3.
70.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1790. augusztus 15.
71.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1790. augusztus 21.
72.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1790. augusztus 30. [itt válaszol Kaz. két aug.-i levelére]
73.	1790. máj. 20–31-én és szept. 17-től szept. végéig Kazinczy Pesten és Budán tartózkodott, ekkor – legalább egy alkalommal – meglátogatta id. Ráday Gedeont is. [Adatforrás: Ráday köv. lev., Gróf Ráday Gedeon, az Első... = i. m., 34.]
74.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1791. január 26.
75.	??? ISMERETLEN: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1791. január 26. után [feltehető, hogy Kazinczy válaszolt Rádaynak, habár erre nincs adat]

76.	ISMERETLEN: Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, 1791. február 6. előtt (adatforrás: Ráday köv. lev.)
77.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1791. február 6.
78.	??? ISMERETLEN: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1791. február 6–14 között [adatforrás: Ráday köv. lev.]
79.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1791. február 14.
80.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1791. február 28.
81.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1791. március 13.
82.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Kassa, 1791. április 2.
83.	1791. április: adatforrás: Kazinczy 1791. december 15.-i lev.: „midőn ezidén Aprilisben Bétsbe menetelem alkalmatosságával Pesten tiszteletére voltam”; 1791. ápr. 1-jén kelt rendeletével a helytartótanács elbocsátotta a közös iskolák protestáns főigazgatóit és felügyelőit, így Kazinczyt is, aki ápr. 10-én vagy 11-én vette kézhez a felmondást. 1791. máj. 7-én Kazinczy Bécsbe indult.
84.	Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1791. december 9.
85.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1791. december 15.
86.	??? ISMERETLEN LEVÉL: Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, 1791. december 15. után (adatforrás: az előző Kaz. lev.-re nincs meg a válasz, de talán nem is válaszolt Ráday)
87.	ISMERETLEN: Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, 1792. február 13 előtt (Adatforrás: Kaz. köv. lev.)
88.	Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, Regmec, 1792. február 13.

Néhány szempont a táblázat értelmezéséhez. A levélváltások egy-egy időszakban, tömbökben történtek. Kazinczy a kezdeményező, mindig valamilyen határozott céllal kereste fel Rádayt: egy-egy művét mutatta be, vagy a folyóirataihoz kért anyagot. A személyes találkozásoknál – ahol erről adatot közölt – szintén Kazinczy a kezdeményező: gyermekként is egy művet mutatott be a bárónak, a színházban is ő ült Ráday közelebe, és kezdeményezte a beszélgetést. Aszimmetrikus, a társadalmi rang és életkor által szabályozott lehetett a kapcsolat. Az emlékező szövegekben viszont már Kazinczy látszik dominánsnak, Ráday gyermekinek: a Kazinczy-önéletrajzok/-életrajzok gyermeki jelzője felülírta a levelek egykori *Méltóságos báró/gróf* jelzőjét.

A táblázatban összesen 72–80 levél van. Ebből 61 levél ma is ismert, 11 levél ma már nem ismert, de bizonyosan létezett (elveszett vagy lappang), és lehetséges további 8 levelet feltételezni még. 22 levél a Ráday-levéltárban, 39 a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében (MTA KIK) található meg. A 19 ma ismeretlen levél közül csak 4-et írt Ráday és 15-öt Kazinczy, azaz Rádaynál inkább elvesztek a levelek. Vagyis:

Kazinczy levelei Rádaynak: 26 ismert + 15 feltehető = 41 levél.

Ráday levelei Kazinczynak: 35 ismert + 4 feltehető = 39 levél.

Ha ezek az arányok a teljes Ráday-levelezésre igazak, akkor a küldött és kapott levelek valós száma a fennmaradt levelek 3–4-szerese, vagyis nagyjából 10 000–14 000 közé tehető.

Ugyanakkor, ha a fenti arányok a teljes Kazinczy-levelezésre igazak, vagyis hogy a KazLev.-ben a valóban elküldött és kapott leveleknek kb. a 3/4-e maradt fenn (61 a

72–80-ból), akkor a tényleges szám nagyjából 8000–10 000 közé tehető. Jelenleg a KazLev. 6500 levelet tartalmaz. (A KazLev., 24-ben a 6237. számú levél az utolsó, a KazLev., 25 pedig 286 hivatali levelet tartalmaz.)

Mintavétel kortárs levelezésekből

Sok vagy kevés ez? Néhány jelentősebb korabeli levelezés adataival összevetve:

Név	Összes ismert levél (oda-vissza)	Összes feltételezhető levél (oda-vissza)	Levél/év ⁹
Ráday I. Gedeon	3 500	12 000	12 000/59=204
Rádayné Szentpéteri Katalin	455	4 500	4500/39=115
Kazinczy	6 500	9 000	9000/52=173
Csokonai	230	374	374/12=31
Berzsenyi	379	?	379/40=9
Kölcsey	981	1 048	1048/28=37
Batsányi	1 170	?	1170/62=19
Verseghy	292	?	292/45=7
Aranka	kb. 1 000	kb. 1 530	1530/60=25,5
Vörösmarty	396	?	396/35=11
Benkő József	400	?	400/54=7
Rumy Károly György	70 000	?	70 000/47 = 1489 (napi 4 levél 47 éven át)

Az adatok forrása: KazLev., DRE RL, BERECZ 2016, Csokonai kritikai kiadás,¹⁰ Berzsenyi kritikai kiadás,¹¹ Kölcsey kritikai kiadás,¹² Vörösmarty kritikai kiadás,¹³ Batsányi és Verseghy: Doncsez Etelka szíves közlése, Aranka: Biró Annamária szíves közlése, Benkő József *Levelezése*,¹⁴ Rumy: SZINNYEI¹⁵.

9 A feltételezhető levélszámot az életév–20-szal osztottam, mivel gyermek- és ifjúkorban alig-alig írtak levelet a korban.

10 CSOKONAI Vitéz Mihály *összes művei, Levelezés*, s.a.r. DEBRECZENI Attila (Budapest: Akadémiai, 1999).

11 BERZSENYI Dániel *Levelezése*, kiad. FÓRIZS Gergely, a latin szövegeket ford. BALOGH Piroska, Berzsenyi Dániel *Összes Munkái: Kritikai kiadás* (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014).

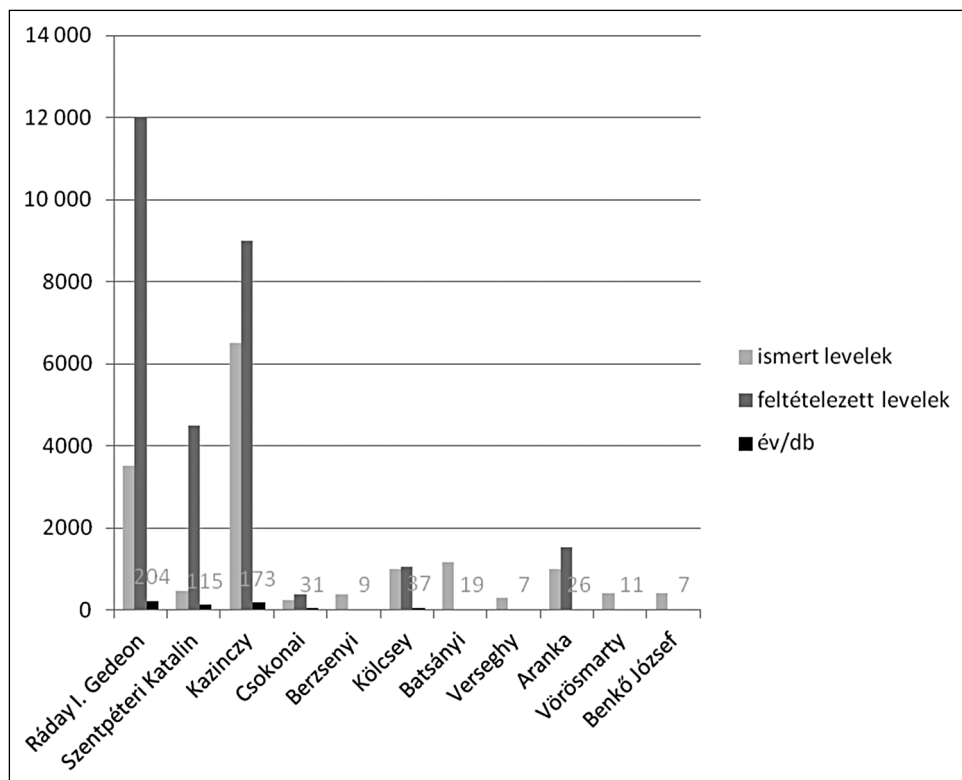
12 KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés, 1–4*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 2005–2015).

13 VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése, 1–2*, kiad. BRISITS Frigyes, Vörösmarty Mihály *összes művei, 17, 18*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965).

14 Benkő József *levelezése*, kiad., jegyz. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György, Magyarországi Tudósok *Levelezése, 1* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó-MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 495.

15 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái, I–XIV.*, (Budapest: Hornyánszky 1891–1914). (Rumy Károly György szócikk.)

Ugyanez diagramon, ám Rummy hihetetlen számú levelvezését – mint statisztikát torzító szélső értéket – mellőzve:

A feltételezett levelek számát tekintve a Ráday-levelvezés a legnagyobb. A fennmaradt levelek számát tekintve viszont Kazinczy-levelvezés a legjelentősebb. A fennmaradás arányát nézve a Kölcsey-levelvezés a legmegbízhatóbb. Természetesen alaposabb vizsgálatnál figyelembe kellene venni a levelvezések megsemmisülését (Benkő), a városi lakhelyet (személyes kapcsolatok a levelvezés helyett), a nyilvánosság időbeli változásait (Csokonaitól Vörösmartyig), a személyi körülményeket (birtokigazgatás, közéleti szerep) – és így tovább.

A Batsányi- és Versegghy-levellek készülő kritikai kiadásának főbb adatait Doncsicz Etelka szívességéből használom. Adatai szerint Batsányi és Ráday levelvezése így foglalható táblázatba.

Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1788. 03. 11.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1788. 04. 22.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1788. 05. 13.

Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1788. 06. 23.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1788. 11. 01.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1789. 04. 11.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1789. 05. 09.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1789. 06. 09.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1789. 07. 04.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1789. 07. 18.
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	1789. 12. 24.
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	1790. 01.
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	1790. 04.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1790. 04. 09.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1790. 05. 07.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1790. 06. 09.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1790. 07. 02.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1790. 07. 23.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1791. 03. 17.
Batsányi János	Ráday Gedeon	?	1791. 03. 24.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1791. 10. 24.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1792. 02. 02.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1792. 04. 02.
Batsányi János	Ráday Gedeon	Kassa	1792. 06. 01.
Batsányi János és Szabó Dávid	Ráday Gedeon	Kassa	1796. 07. 02.
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	dátum nélkül
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	dátum nélkül
Batsányi János	Ráday Gedeon	hely nélkül	dátum nélkül

Eszerint Ráday és Batsányi levelezéséből csak az utóbbtól írtak maradtak fenn: 26 vagy 28 tétel, ebből egy közös Barótival. Tehát nagyjából ugyanannyi levelet váltott vele is Ráday, mint Kazinczyval, ugyanabban az időben, ugyanabból a pozícióból (fiatal kassai lapszerkesztő) leveleztek. Az egyetlen, jelentős különbség, a familiáris patrónus-kliens helyzet sem kapott hangot a Ráday–Kazinczy-levelezésben, ezért joggal feltehető, „hogy Ráday ugyanazt írhatta neki [ti. Batsányinak] is, amit Kazinczynak”.¹⁶ Batsányi és Ráday kapcsolata mégsem vált olyan legendássá, mint Kazinczyé. Ennek okairól később esik szó.

¹⁶ NÉMETH Balázs, „Batsányi három levele Ráday Gedeonhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 60 (1956): 190–201, 197, 6. lj. Németh egy adott levélre érti ezt az állítást.

Levelvezői csoportok Ráday és Kazinczy levelvezésében az 1790-es években

Ráday Gedeon 3000–3500 ismert levelében 4 nagyobb levelvezői csoportot különítettem el, és igyekeztem összegyűjteni e csoportok legfontosabb levelvezőit (tehát ez egy mintavétel a Ráday-levelvtárban fennmaradt levelvezésből, nem teljes feldolgozás: továbbra is az adatokból látható mintázat és nem az adatok pontossága a cél).

Ráday-levelvezés

írók, tudósok, a gyűjtemény beszállítói	közélet: egyházi méltóságok, ágensek		rokonok		gazdasági intézők, jószágigazgatók, ágensek		
	level	level	level	level	level	level	
Kazinczy	23	Szilágyi Sámuel	68	Bárczay család	12	Bartholomeides Ádám	105
Batsányi	26	Teleki József	40	Bossányi család	20	Fatavich Ferenc	200
Aranka	12	Nagy Sámuel	283	Darvas család	86	Dömsödi István	17
Édes G.	6			Fáy család	78	Kossuth Ferenc	34
Benkő F.	3			Ragályi F.	78	Lázár István	57
Bod P.	5			Szemere család	30	Magyar György	39
Bessenyei Boldizsár	1			Szentpéteri család	38	Nagy István	84
Berzeviczy G.	2			Teleki család	151		
Cornides D.	13			Wass család	32		
Freysleben Ferdinand	13						
Rothschild, Mayer Amschel	15						
	119		391		615		536

E táblázat összesen 1661 level adatait tartalmazza. Az utolsó három levelvezői csoport néhány jelentősebb tagja, 19 levelvező és család adja az tételék zömét és az ismert levelvezés felét (1542). Ezek a levelvek valójában hétköznapi családi, gazdasági, jogi és hivatali levelvek, a birtokrendszer működtetéséhez és az egyházkerületi ügyekhez kapcsolódnak. Úgy tűnik, a birtokigazgatás ügyei adják Ráday (és Rádayné) levelvezésének zömét. Ez nem meglepő: 9 vármegyében 70 tagba szétszórva 23 ezer holdat igazgattak.¹⁷

Az első levelvezői csoportnál, az írók-tudósok és műkereskedők esetében igyekeztem mindenkit figyelembe venni, még akkor is, ha például az adott levelben inkább kliensként, mint tudósként szól is az írója (Bod Péter). Az összes számba vehető író levelve kb. 2%-át teszi ki a Ráday-levelvezésnek: ez *menyiségileg* elhanyagolható.

¹⁷ BEREZCZ Ágnes, *i. m.*, 19.

Az alábbiakban ugyanezeket a szempontokat kísérem meg érvényesíteni a Kazinczy-levelezésre. Ez a próba időhatárok között történik (a KazLev. terjedelme és összetettsége miatt), ám e 10 év teljes anyagát megvizsgáltam.

Kazinczy-levelezés: 1785. jan.–1794. dec.

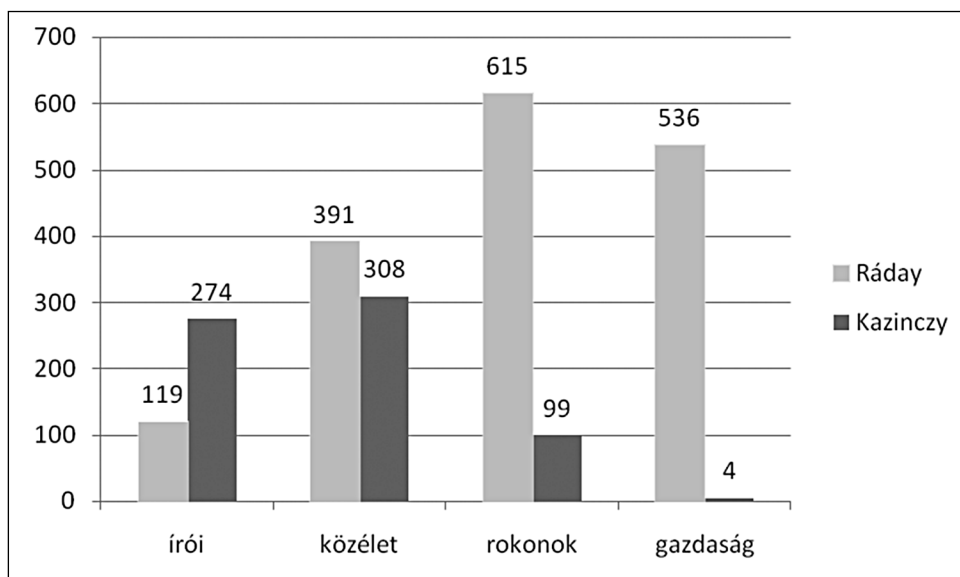
írók, tudósok, könyvkészítők	vármegyei közélet, inspektorság		rokonok, barátok		gazdaság		
	levél	levél	levél	levél	levél	levél	
Aranka	28	Abaúj vm.	1	Bárczay F.	2	Dobos J.	1
Aszalay	2	Czázár András	1	Hajnóczi J.	4	Latzik Mihály	1
Batthyány Strattmann Alajos	3	Fáy Ágoston	3	Kazinczy András	1	Vatay József	1
Benkő F.	2	Orczy Lőrinc	8	Kazinczy László	87	Okruczky	1
Czetter S.	1	Vay J.	8	Bossányi Zs.	2		
Chodowiecki	5	Ráday Pál	1	Kazinczy Zs.	1		
Csokonai	4	inspektori levelek	286	Kácsándy Zs.	1		
Dessewffy J.	2			Szentmarjay F.	1		
Endrődy János	1						
Fazekas I.	1						
Horváth Á.	43						
Kininger	1						
Kis János	7						
Kovács F.	2						
Kohl Clement	3						
Laczkovics János	1						
Döme K.	13						
Édes G.	2						
Gessner (nyomdász)	1						
Gessnerné (író)	5						
Nagy Sámuel	1						
Németh L.	1						
Oeser	3						
Ráday I. G.	63						
Földi	23						
Kovachich M. Gy.	26						
Soproni társaság	1						
Szentjóni	1						
Teleki J.	1						
Baróti Sz. D.	2						
Mansfeld	1						
Molnár J.	3						
Szaitz L.	1						
Szirmay A.	3						
Trattner	1						
Rát M.	2						

Révay M.	1					
Angelo Soliman	1					
Szentgyörgyi István	6					
Prónay L.	9					
Veszprémi I.	1					
Wieland	1					
	274		308		99	4

A két táblázat adatait összevetve és ábrázolva:

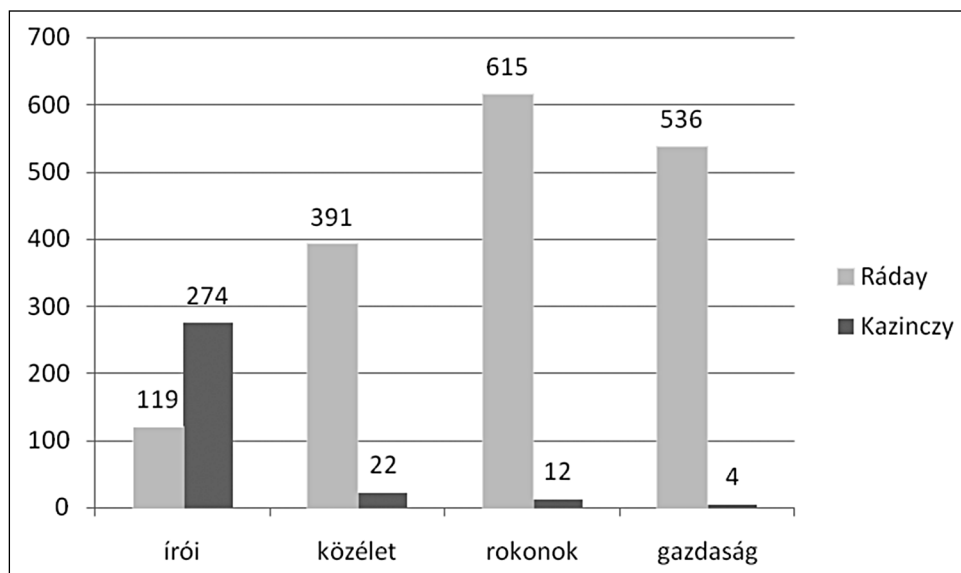
	írói	közélet	rokonok	gazdaság
Ráday	119	391	615	536
Kazinczy	274	308	99	4

Ha külön kezelünk két egyedi jelenséget – az inspektori levelezést¹⁸ és Kazinczy László 87 levelét¹⁹ –, akkor még inkább látható egy lényegi különbség: Kazinczynál a vizsgált 312 levélből 274 az írói pályával kapcsolatos. Ez ábrázolva:

18 Kazinczy Ferenc 1786. április 13.–1791. december 14. közötti inspektori levelezése Soós István kiadásában jelent meg, összesen 286 tételről van szó: KAZINCZY Ferenc, *Levelvezés, XXV. kötet (Hivatalt levelvezés)*, s.a.r. Soós István, Kazinczy Ferenc Művei. Harmadik osztály. Levelvezés. Kritikai kiadás, sorozatszerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013).

19 Kazinczy és öccse, László, szoros baráti viszonyban voltak az 1780-as években, de a levelezés sűrűségét az magyarázza, hogy a katonai pályára lépő és külföldön állomásozó László kadétként Kazinczy Ferencen keresztül kért pénzt anyjától és testvéreitől.

A mérési bizonytalanság és vitatható besorolások ellenére látható, hogy az írói levelek száma kiugró Kazinczynál.

Hasonló ábrát kapnánk a Csokonai-levelezést vizsgálva is. Néhány kisebb levél (mint pl. a Veres Izraelhez egy úti köpeny ügyében írt üzenet) mellett talán csak a Szentgyörgyi József orvoshoz és Vajda Juliannához írt levelek nem kapcsolódnak Csokonai írói hivatásához vagy e hivatáshoz kapcsolódó pénzügyekhez. Egy városban élő birtoktalan literátornak (Csokonai, Verseggy, Batsányi) vagy birtokügyekkel és -perekkel még nem foglalkozó Kazinczy levelezésének a belső arányai jelentősen eltérnek a Ráday-levelezéstől. Levelezésük jelentős része az írói hivatásukhoz, illetve ennek gazdasági hátteréhez kapcsolódik: művek, nyomda, megjelenés, támogatás, cenzúra, mecénás, előfizetők a legfőbb témák.

Ráday levelei a Kazinczy-archívumban

Kazinczy és Ráday mindig tárgyilagosan, tapintatosan írt egymáshoz. A levelekben egy társadalmi különbségeket tiszteletben tartó, személyes üzeneteket nélkülöző munkakapcsolat látszik csupán. Nyoma sincs egy mester-tanítvány, vagy akár egy patrónus-kliens viszonynak sem. Íme egy tipikus levél Kazinczytól Rádaynak:

Nagy Méltóságú Báró,
mély tiszteletű Uram!

Válaszoltam é már Nagyságodnak utóbb kegyes Levelére, vagy nem, nem tudom, mert Landerernek factora Orpheusom el-készítésének kettseggetésével

's meg-tsalásával egészen ki-forgatott emlékezetemből. Elég az ahhoz, hogy ezen szempillantásban küldöm vissza a correcturáját a' boríték kék papirosnak, 's el-lévén a' munka egészen készítve, bizonyosan ígérhetem hogy egy nyomtatványt belőle Nagysádnak a jövő Postán meg-küldhetek. Most pedig csak azon esedezem hogy a' meg-ígértt Tityrust első postával, az az, mihelyt ezen Levelem kezéhez jut a' Méltóságos Bárónak, meg-küldeni méltóztasson. – Hát a Museum negyedik negyedje el-hagyta é a' Sajtót? Ha kész találjon modot benne Nagyságod hogy láthassam minél előbb. Maradok alázatos hív tisztelettel. 23. Febr. 1790.

Nagysádnak
alázatos szolgálja
Kazinczy Fer.²⁰

A Kazinczyhoz írt ismert leveleiben egyetlen esetben tett személyes megjegyzést Ráday, de a levélben ekkor is csak egy utalás hangzik el. A levelet ugyanis diktálta a báró, majd a titkára kezéből átvette a tollat, és utóiratban, saját kezűleg róttá meg Kazinczyt:

Vólna meg ezen kívül kedvem, valami iránt az Urral veszekedni; de ezt csak magam írom bé a Postscriptumba. Ezzel maradok

Az Urnak

[Eddig diktálta a levelet Ráday, innentől saját kezűleg írta:]

Igaz köteles Szolgája
B. Id. Ráday Gedeon m. p.

P. S. Az subducált *lineákban* értem, azt az mesterséges fortéllyal végben vitt le rajzoltatásomat, mintha azt, csak a' Kép-író kívánta vólna, az már most végben ment Szándéknak, el halgatassával.

[A levélkéziratot Kazinczy autográf megjegyzése Ráday utóirata alatt, az oldal alján:]

Tudnillik azt mondtam Rádaynak Péczelen 1788. hogy a' velem Kassáról Bécsbe visszamenő Képfestő Klimesch vágy az ő fejét crayonban festhetni.²¹

Kazinczy nemcsak fortéllyal lerajzoltatta, hanem engedély nélkül meg is jelentette Ráday hálósípkás képét az *Orpheusban*.²² Nincs nyoma, hogy Kazinczy úgy érezné,

20 KazLev., 23/5662, 25–26, Kazinczy Ferenc – Ráday I. Gedeonnak, [Kassa], 1790. február 23.

21 KazLev., 2/308, 55–62, Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1790. április 9. (Az eredeti kéziratból idéztem: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 45, 83–88.)

22 A képet Thomas Klimesch után Mark Quirin rézmetsző készítette, lásd az *Orpheus* elektronikus kritikai kiadásában: <http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/mellekletek.php?f=metszetek> (A kritikai kiadást sajtó alá rendezte: DEBRECZENI Attila, elektronikus adaptáció: GULYÁS Emese, informatikai fejlesztés: NYITRAI Nóra.)

hogy a nyilvánosságtól irtózó Ráday arcképével visszaélt volna. A megszerzett rajzot saját tulajdonaként kezelte, megszüntette a modell fennhatóságát.

Kazinczy ugyanígy viszonyult a Ráday-levelekhez is. Saját tulajdonként kezelte azokat, Ráday első levelét például elcserélte egyik debreceni barátjával, csak egy másolatát őrizte meg, ezzel a megjegyzéssel: „Az eredetit cserébe adtam Nagy Gábor Urnak Debreczenbe”.²³ Kazinczy összegyűjtötte a leveleket, archiválta, kijegyzéseket és kommentárokat készített, továbbá külső dokumentumokat – arcképet, halotti jelentéseket, rokoni leveleket – csatolt hozzájuk: így hozta létre saját Ráday-archívumát.²⁴

Egy levél története a Kazinczy-művekben nem zárult le annak elolvasásával és megőrzésével. Kazinczy nemcsak gyűjtőként vette birtokba a levelet, mint tárgyat, hanem íróként is, mint szöveget. Vagyis alakíthatónak, átírhatónak látta a levelekben közölt történeteket, így a műfaj referenciális visszahatása miatt nem zárult le a személyes kapcsolat alakulása és a levélíró élettörténete – még annak halálával sem.

Az élettörténet használatbavétele: a Ráday-brand

Kazinczy 11 évvel Ráday I. Gedeon halála után így szólította meg unokáját, Ráday III. Pált: „Boldog Ráday! szeretetre méltó Unokája annak az áldott nagy embernek!”²⁵ Ráday Gedeonra visszaemlékező leveleiben és önéletrajzaiban érzelmekkel telített hangon írt, és bensőséges hangulatú, családi jeleneteket idézett fel.²⁶ Amelyek forrásértéke kimagasló, hiszen kizárólag Kazinczy emlékezetében léteztek. Az irodalmi kánonba viszont nem igyekezett beléptetni Ráday életművét, Kazinczy Ráday-képe ugyanis nem Rádayról szólt, hanem önmagáról mint a nagy Ráday bizalmas barátjáról.²⁷

E stratégiája – „mesterséges fortély” – olyannyira sikeresnek tűnik, hogy amikor Ráday III. Pált születendő gyermeke keresztapjának kérte fel, a gróf már ilyen bizalmas tanácsokkal látta el:

Örömmel el fogadom, a' Kereszt Atyai kötelességet, Kedves születendő Fiatskad (vagy ha talán Typographicus hibát tetél) Leánykad eránt. – Minden mesterség fortelyal jár, enged meg tehát Baratom, hogy ebben az egy mester-

23 Ráday eredeti levelének másolata Kazinczytól: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 45, 1–3. – A levél megjelenése: *KazLev.*, 1/60, 86–88. Ráday I. Gedeon – Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1786. január 3.

24 Kazinczy gyűjteménye: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 45. Kazinczy a levélkijegyzésekben található időmeghatározások szerint 1803-ban és 1821-ben bizonyosan dolgozott a gyűjteménnyel.

25 *KazLev.*, 3/615, 97–100, Kazinczy Ferenc – Ráday III. Pálnak, Érsemjén, 1803. szeptember. 2.

26 „Kazinczy visszaemlékezéseiben Rádayval kapcsolatban a dicséret és a magasztalás retorikai eszközeit használja, noha csupán néhány anekdotikus történetet variál.” (BORBÉLY Szilárd, *Ráday-Földi*, 314.)

27 ORBÁN László, „Kazinczy Ráday-portréja (kapcsolattörténeti kérdések)”, in *A Ráday-család a magyar kultúrában: 300 éve született Ráday Gedeon; A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai*, szerk. BEREZC Ágnes, A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 10. (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 2014), 58–69. [<http://real.mtak.hu/16876/>]

ségben, mind régi practicus és Empyricus, és [...] próbált ember, Néked is tanatsoljak. – Ha történetből, ismét Leánykád születne, változtasd meg fekvő agyadatt, 's ha eddig balra feküdtél feküdj jobbra ha jobbfelől feküdtél, feküdj ezután balra, így változik a fel ülés is. *Probatum est.* – Hid el nem tréfa, de én ezen tsekély változtatással tettem szert, két szép fiura, melyek közül az idősb László, a' kissebb Gedeon, Nagy Atyok neveikre, 's kikett kegyességembe ajánlok.²⁸

Valójában most sincs valódi baráti kapcsolat: semmit sem tudnak egymás privát életéről. Ráday Pálnak fogalma sincs arról, hogy Kazinczy felesége katolikus, a lányaikat ezért katolikusnak keresztelik (tehát nem lehet a református Ráday a keresztapja), és úgy tudja, hogy Kazinczy nem ismeri a gyermekei nevét, sőt talán tudomása sincs a két fiú létéről.

A fogság előtti években Kazinczy és Ráday III. Pál személyes kapcsolatban volt. Együtt szervezték az 1790-ben alakult Magyar Színjászó Társaságot, Kazinczy *Hamlet*-fordításának színvonalas előadására a gróf jutalmat tűzött ki. A fogság után viszonylag ritkán váltottak levelet, és még ritkábban találkoztak.

1804-ből ismert Kazinczy második fogság utáni levele:

Édes Grófom,
Octobernek 3dikán Lónyai Gábor Zempl. Vármegyei Ordinarius ViceIspánná lett. [...] Én a' Restauratió jelen nem voltam; ma jöttem ide Ér-Semlyénből, Biharból, 's Ujhelyben beszaladtam Lónyaihoz, hogy néki megmondjam, hogy tisztelt Ipátoknak, 's Néked, édes Grófom, (a' ki megengeded tavaly, sőt parancsolád, hogy így szállítsalak,) választása felől hírt hozok; mert elképzeltem, hogy néki kevés ideje marad, hogy most mingyárt írjon.²⁹

E levélrészlet jelentősége, hogy láthatóvá válik Kazinczy néhány „mesterséges fortély”. Létrehoz egy kommunikációs helyzetet, az információközvetítő fontosnak látszó, de valójában felesleges helyzetét. A levél szerint tevélegesen, talán kéretlenül is („beszaladtam Lónyaihoz, hogy néki megmondjam”) alakította ki a levélírás alkalmatosságát. Ugyanilyen kommunikációs pozícióharcnak látszik az „édes Grófom” titulus használati jogának rögzítése, a „sőt parancsolád” kitételrel visszavonhatatlanná tétele, továbbá a 'gróf' rangjelzésnek az 'édes' jelzővel és a birtokraggal történő birtokbavétele. Kazinczy kitehetetlenül beköltözött Ráday III. Pál kommunikációs terébe.

A levél második nagy témája Kazinczy házassága: „Hadd légyen szabad, édes Grófom, feldicsekednem azzal a' szerencsével, hogy Gróf Török Lajos, (kit mennyire szerettem, tiszteltem, a' mi Darvasunk tudja,) Aug. 27dikén nékem adta a' maga leányát, Sophieit.” Amíg a vármegyei tisztújítást feltehetően a hír megtudása napján írta meg

²⁸ KazLev., 6/1526, 471–472, Ráday III. Pál – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. július 29.

²⁹ KazLev., 3/697, 217–218, Kazinczy Ferenc – Ráday III. Pálnak, Nagykázmér, 1804. október 5. (A kéziratához javítva.)

Kazinczy, a saját házasságáról több mint egy hónap elteltével számolt be. Tehát nem az számít, hogy ki a hír valódi ’tulajdonosa’, hanem a kommentátor helyzete.

A levélben sok érdemi információ nem található, hiszen magának a Ráday házaspárnak számolt be a náluk töltött órákról. Kazinczy azonban megírta azt is, hogy kibeszélt egy ellesett családi jelenetet:

Csak kevés napja, hogy Tizsánének vacsorája felett beszéltem-el Váradon, hogy Te miként loptad-ki magadat közzülünk, ’s hogy vedé karjaidba a’ kis *Prónai-lyányodat*, ’s midőn az ott elaludt, hogy’ jövé-ki, hogy’ érzetted atyai örömdönek teljességét, ’s az a’ szép Asszony hogy’ kele-fel canapéjáról ’s hogy’ ölelt-meg tégedet és lyánykátokat egygy pathósszal mondott: *Mein lieber Mann-nal!*³⁰

E sorok értelmezhetőek hízelgésnek vagy a pletykálás töredelmes bevallásának is – talán védekezésésképpen, ha esetleg a Rádayak visszahallanák Nagyváradról Kazinczy szereplését. De értelmezhető a megörökítés és rögzítés szöveghelyeként is, így a levél elsődleges szerepe nem az információ, a valóság adatainak közlése. A rögzítés több értelemben is megvalósul: a felejtésnek kitett életeseményt Kazinczy írásba foglalta. Ezáltal egy saját jelentésű történetet alkotott, majd a történetet visszaadta a modellnek, Ráday Pálnak, mintegy az ő emlékezeti tapasztalatát is felülírva. Nem mellékes, hogy kész tények elé állította a baráti házaspárt. Kazinczy a történeteit már többeknek elmesélte, vagyis az emlékezeti narratívából szóbeli előadást, történetet alkotott, ezt közzétette, majd írásban is rögzítette. A Ráday házaspár ezentúl e családi jelenetre úgy fog emlékezni, ahogy Kazinczy megírta. Az eseményeket Kazinczy önéletrajzi szövegeiben is elbeszélte: így a széles nyilvánosság és az utókor számára is igazzá lett a levél önbeteljesítő jóslata: „Valóban nálad töltött napom elviríthatatlan emlékezetben fog élni előttem örökké.” Kazinczy sikeresen létrehozta annak tapasztalatát, hogy ő bennfentes, bejáratos a Ráday grófokhoz, akik családi körben barátként fogadják, akárcsak egykor az öreg hálósipkás Ráday Gedeon. E bizalmas kapcsolat utólagos, máig ható érvényű felépítése a Ráday-brand, amelyet Kazinczy nem a valós idejű levélváltásokban, hanem a KazLev. egészében épített fel.

³⁰ KazLev., 3/615, 97–100, Kazinczy Ferenc – Ráday III. Pálnak, Érsemjén, 1803. szeptember. 2. (Az autográfhoz javítva: DRE RL, Szemere-tár, 1. kötet, 46. tétel, 285–286.)

Levelezések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések*

A Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportot aligha szükséges hosszasan bemutatni, jelen szöveg nem tűzte ki célul, hogy átfogó bemutatást adjon, sőt a szűkebben vett témánkat, az elektronikus szövegkiadások bemutatását sem szükséges itt hosszán taglalni – hiszen megtette ezt Bodrogi Ferenc Máté a *Magyar Tudomány*ban olvasható cikkében.¹ Aki mégis szeretne nagyobb ívű rálátást kapni a kutatócsoportra, az keresse fel a textologia.unideb.hu oldalt – itt Bodrogi Ferenc említett cikkének alapjául szolgáló konferencia-előadása is megtekinthető. Jelen szövegem elején csupán néhány mondatban említeném meg a kutatócsoport elektronikus kiadásainak azon jellemzőit, melyekre a későbbiek befogadása érdekében szükség lehet.

A kutatócsoport 2010 óta dolgozik tei-html alapú digitalizálással. Folyóiratközlések (*Orpheus*,² *Magyar Museum*³) és egyéb szövegcsoportok (pl. *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*⁴) kritikai igényű közlésén túl elsősorú célunk szerzői életművek teljességre törekvő feldolgozása.

Csokonai Vitéz Mihály életműkiadása⁵ áll a legközelebb a teljes feldolgozottsághoz; az elektronikus kiadás alapjául szolgáló könyvsorozat 11+1 kötetéből hét már fel van dolgozva, csupán a *Színművek* két kötete, a *Széppróza* és a *Feljegyzések* anyaga van még hátra.⁶

---

* A cikk az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (vezető Debreczeni Attila), és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

1 BODROGI Ferenc Máté, „Elektronikus kritikai kiadások a klasszikus magyar irodalomban”, *Magyar Tudomány* 177 (2016): 1292–1297. <http://www.matud.iif.hu/2016/11/03.htm>

2 <http://deba.unideb.hu/deba/orpheus/>

3 http://deba.unideb.hu/deba/magyar_museum/

4 <http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/index.php>

5 http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/

6 A *Csokonai Vitéz Mihály összes művei* sorozat kötetei: *Költemények*, I–V., s.a.r. SZILÁGYI Ferenc, 1975–2002.; *Színművek*, I–II., s. a r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 1978.; *Széppróza*, s.a.r. DEBRECZENI Attila, 1990.; *Levelezés*, s.a.r. DEBRECZENI Attila, 1999.; *Feljegyzések*, s.a.r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, 2002.; *Tanulmányok*, s.a.r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, 2003., s a pótkötet: *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, DEBRECZENI Attila, 2012.

A műfajokat tekintve a Kazinczy-életműkiadás⁷ a Csokonaiénál is jobban áll, hiszen látszólag csupán a költeményei nincsenek még feltöltve – itt azonban az azonos műfajba tartozó szövegek csoportja nem egyszerre kerül feltöltésre, hanem kisebb egységekben –, ennek oka, hogy a Kazinczy-életmű lényegesen több feldolgozandó szövegforrásból áll. Míg Csokonainak teljes levelezése kb. 260 levél, Kazinczynál közel hétezer szöveggel kell számolnunk.

Az oldalak szerkezetének kialakításánál elsődleges szempont volt, hogy logikus és átlátható, tehát felhasználóbarát legyen. A menürendszer letisztult felépítése, a bonyolultnak látszó, de egyszerűen használható kereső, a szövegforrások fölött elhelyezkedő táblázat (szövegforrás navigátor) mind-mind a lehető legnagyobb egyszerűsége törekszik.

A kutatócsoport munkája során genetikus szövegközlési elvet követ, vagyis nem (választott vagy kreált) főszöveget közlünk, hanem minden egyes szövegforrást, s e szövegforrások között nem teszünk hierarchikus különbséget.

Minden szövegforrás kétféle feldolgozásban s három megjelenítési formában lesz elérhető.

Az *olvasószövegek* a tárgyi és nyelvi magyarázatokat tartalmazó linkekkel vannak ellátva. Kétféle jegyzettípussal dolgozunk, illetve szükség esetén ötvözzük a két típust. Az univerzális, nem csupán egy helyen felhasználandó jegyzeteket egy központi, jelenleg több tízezer (s napról napra bővülő) adatbázisból linkeljük be a megfelelő helyre. Tipikusan ilyenek a rövidítések vagy a mitológiai nevek jegyzetei. A jegyzetek másik típusa lokális jellegű, csak az adott helyhez kapcsolva jelenik meg. A két jegyzettípus ötvözésére pl. olyankor van szükség, amikor egy általános információn túl egy az adott helyen szükséges többletinformációra van szükségünk. Ilyenkor az adatbázisban szereplő általános információhoz egy „bővítményt” kapcsolunk, s ez az alapinformációval együtt, azonos felugró ablakban jelenik meg. (1. képmelléklet.)

Az olvasószövegek kevés kivételtől eltekintve nem érhetőek még el az oldalakon, mert bár pl. Csokonai leveleinél már készen vannak, de ellenőrzést igényelnek.

A *kritikai szövegek* a szövegforrások szövegkritikai jegyzeteit tartalmazzák (pl. bizonytalan olvasat, emendáció). Ezek nem csupán önmagukban jeleníthetők meg, hanem a *genetikus táblázatban* egyszerre is vizsgálhatók az összetartozó szövegforrások – itt egymás mellett, soronként (prózai szövegek esetében bekezdésként) egymáshoz vannak rendelve, lehetővé téve a szövegek alakulásának vizsgálatát. (2. képmelléklet.)

Az elektronikus szövegkiadás előnyeit a papíralapúhoz képest nem szükséges hangsúlyozni; kétségtelen, hogy jellegéből adódóan könnyen feldolgozhatóvá válnak olyan szöveghalmazok, melyek más módon nem, vagy csak igen nehézkesen lehetnek kezelhetők. A szövegek egymással való szoros összekapcsolása s az ezzel járó könnyű átjárhatóság szerzői életművön belül is nagy könnyebbséget jelenthet a kutatók számára – de ezen szoros összefűzöttség még jobban kamatoztatható, ha nem csak egyetlen szerzői

7 http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/

életművet érint. Ennek felismerése hívta életre a *Magyar írók levelezése* című portált.⁸ (3. képmelléklet.)

Az oldal, mint címe is mutatja, nem a szerző személyét, hanem a szövegforrások típusát, műfaját helyezi középpontba. A különálló szerzői portálokról gyűjti össze a leveleket, s ezeket rendezi egy hatalmas adatbázisba. A szövegek forrása miatt természetesen vannak olyan személyek, akik az író vagy címzett oldaláról állandónak tűnnek, de a portál nem tesz hierarchikus különbséget az egy-két levél vagy több ezer levél kapcsán érintett személyek között – a betűrendi listán mind csupán egyetlen tétel. Jelen pillanatban Csokonai Vitéz Mihálynak és Berzsenyi Dánielnek összes, kb. 250, illetve 350, Kazinczy Ferencnek kb. 1600 és a Ráday családnak kb. 500 (többségében csak itt hozzáférhető) levele található meg a portálon, de a feldolgozott levelek száma szinte napról napra gyarapszik.

Az adatbázis folyamatos bővítésén túl természetesen a rendszer fejlesztésén is dolgozunk. Az új funkciókat, új lehetőségeket akkor tesszük a felhasználók által is elérhetővé, ha már stabilan, jól használhatóan működnek s ha már tartalmazznak annyi adatot, ami egy kezelhető egységet alkot. Rendszerszerűen már jól működő, de most még csak kevés, kísérleti anyaggal feltöltött fejlesztés a *Szövegmező* funkció, melyet a továbbiakban részletesebben bemutatok.

A papíralapú vagy elektronikus kritikai kiadások egyik fő vállalása, hogy a vizsgált szerző különböző szövegeiben megmutatkozó tematikus kapcsolatokat megkeresse, felfűzze, magyarázza. A szövegrészek „összeolvasása” egyetlen szerzői oldalon belül is izgalmas lehet, de ennél is nagyobb lehetőségeket rejt magában, ha a levelezés portálon nyitjuk meg ezt a funkciót. Sőt, mivel a levél szövege a linkek által egyaránt nyitott a levelezéspotál s a szerzői életmű egészét bemutató oldal felé, még a műfaji megszorítást (levél) is eltörölhetjük.

Mindezt érthetőbben egy példán keresztül mutatom be.

A levelezéspotál bal oldali menüjének alján tervezzük elhelyezni a *Szövegmező* pontot, mely a felfejtett tematikus kapcsolatokat három rendszerezési elv szerint teszi elérhetővé: az érintett szövegrészeket kronológiai alapon, az érintett személyeket betűrend szerint rendszerezve, valamint a tematikus kapcsolatokat jellegük szerinti csoportokba foglalva. (4. képmelléklet.) Jelenleg három témakör él, mivel ezekhez kapcsolódnak a már feldolgozott anyagok, de a témakörök természetesen tovább bővíthetők. Az *Írók Ilosvay Krisztina körül* pontot fogom a továbbiakban röviden bemutatni.

Özvegy Sárosy Andrásné Ilosvay Krisztina alakja nem központi fontosságú a korban, de mivel Kazinczyval, Csokonaival és Batsányival is éveken át tartó kapcsolatban állt, kiválóan felhasználható a szövegmező funkció bemutatására, hiszen mind Kazinczy, mind Csokonai róla szóló írásai fel vannak már dolgozva. Kazinczy és Csokonai 1802 májusában, a Nagyvárad melletti Félixfürdőn ismerkedett meg vele, Batsányival már korábról ismerték egymást. Csokonai és Ilosvay Krisztina kapcsolatának jellegé-

⁸ <http://deba.unideb.hu/deba/levelezes/>

ről alig maradt fenn információ, de a másik két költő gyengéd érzelmeiket táplált iránta (lásd Kazinczy vallomását a 7. képmellékleten). E szerelmi sokszög fennmaradt szöveg-helyeit gyűjti össze ez a szövegmező.

Az *Írók Ilosvay Krisztina körül* pontra kattintva négy szöveghely listázódik ki, melyeknek rövid tematikus címe után a szövegforrás dátuma is olvasható. (5. képmelléklet.) A cím után álló „szövegmező navigátor” linkre kattintva láthatóvá válik a navigátortáblázat, melyben azon szövegek sorolódnak föl, melyekben a tematikusan összekapcsolódó szövegrészek találhatóak. (6. képmelléklet.) Példánknál négy ilyen szöveghely van, Kazinczy Ferenc önéletírásában s feljegyzésében jelenik meg Ilosvay Krisztina, valamint Kulcsár Istvánnak két, Csokonai Vitéz Mihályhoz írott levelében olvashatunk róla. A szövegforrások címei (a táblázat második oszlopában) mind linkként élnek, tehát ezekre kattintva eljutunk a konkrét szövegrészhez, mely a szövegforrás egészéből sötétebb háttérrel van kiemelve. (7. képmelléklet.) A táblázat alatt olvasható a szövegmező magyarázat, mely rövid és a tényközlésre szorítkozik. (5. képmelléklet.) Szükséges ez az önkorlátozás, hiszen a szöveghelyek konstellációja könnyen egy-egy tanulmány megírására ösztönözhet minket s így a feldolgozás parttalanná válhat; az így is kimeríthetetlen s hatalmas vállalkozás bőbeszédűbben elvégezhetetlenre duzzadna. E szikár stílust az is indokolja továbbá, hogy a felbukkanó szövegforrások száma gyarapodhat – példánknál maradván, ha a Batsányi-életmű is feldolgozásra kerül, minden bizonnyal további szövegforrásokkal bővíthet a navigátor listája – s a jegyzet szövege bármelyik költő felől érkezve helytállóan kell, hogy maradjon.

A Szövegmező funkció hatalmas vállalkozás, jellegéből adódóan, mivel szinte végtelen számú tematikus csomópontot találhatunk. Számottevő fejlesztése jelenleg meghaladja a kutatócsoport lehetőségeit.

A *Magyar írók levelezése* című portál jelenlegi s jövőbeni funkcióinak bemutatása után lássunk néhány (a címben megígért) elméleti és gyakorlati problémát.

Korábban már említettük, hogy a kutatócsoport munkája során a genetikus szövegfeldolgozás módszerét követi. Az elmélet gyakorlatba való átültetése (természetes módon) olykor problémákat generál. Ezen problémák, kérdések leggyakrabban jól megindokolható érvek alapján megválaszolhatók, máskor viszont nehéz dönteni két válaszlehetőség között. Ilyenkor közös kutatócsoporti döntés alapján választjuk egyik vagy másik megoldást.

Problémássá, vagy legalábbis megkérdőjelezhetővé vált pl. a szövegidentitás fogalma. A definíció szerint a szövegidentitás azon szövegek csoportja, melyek szövegszerű egyezést mutatnak.⁹ Csokonai átírta, átjavította egyes verseit, de attól, hogy pl. a Rózi nevet lehúzta és Lillát írt helyére, még lényegében ugyanazon vers két szövegforrásáról beszélünk – ezen versek tehát ugyanazon szövegidentitás részei. 1797. november 8-án Csokonai megírta mecénási támogatást kérő leveleit Orczy Lászlónak és Koháry Fe-

9 Szó szerint idézve: „a szöveg fogalma identitást jelöl, azt az egységet, amely a különböző szövegváltozatokban szövegszerűen megnyilatkozik, az eltérések ellenére is.” *Csokonai Vitéz Mihály összes művei, Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, DEBRECZENI Attila, (Debrecen: Akadémia Kiadó, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.), 19.

rencnek – szinte szó szerint megegyezik a két levél, csak a címzettet változtatta meg az író. Ilyen esetben, amikor a levél leglényegesebb attribútuma változik meg (a címzett), kérdésessé válhat, hogy ugyanannak a szövegidentitásnak tekinthető-e a két levél. (A dolgot tovább bonyolítja, hogy fennmaradt egy harmadik s egy negyedik szövegforrás is, Széchényi Ferenchez címezve, lásd a 8. képmellékletet.) A fenti példának sok tekintetben ellentéte a Festetics Györgynek 1801-ben írt három levél. Festetics küldött a költőnek 25 forintot, de azt Csokonai az említett levelek tanúsága szerint nem kapta meg, hiányzott a gróf leveléből a pénz. Ezt megírta Festeticsnek háromszor is, áprilisban, májusban és júliusban. A második két levél a legtöbb helyen szó szerint megegyezik egymással, de az első levélnek csak kb. fele mutat tematikai egyezést ezekkel (a levél és a hiányzó pénz története), ráadásul más szavakkal, más mondatokkal írja le a történetet. (Lásd a 9. és 10. képmellékleten.) A szövegidentitás definíciója szerint a szövegszerű egyezéseket mutató szövegek alkotnak egy szövegidentitást – így tehát a második és harmadik levél egy szövegidentitást alkot, s egy különálló, egyetlen szövegforrást tartalmazó szövegidentitást alkot az első levél.

Azon szövegforrásoknál, melyeknek kétségtelenül van valamiféle közük egymáshoz, az egy csoportba tartozást a szövegforrás-navigátornál láthatjuk. (12. képmelléklet) A legfelső sor az adott oldalon megjelent szövegforrásra utal, a többi sor pedig a szövegváltozatokat mutatja. A szövegváltozatok címe minden esetben linkként funkcionál. Az itt felsorolt szövegek ugyanakkor nem feltétlenül tartoznak mind a szövegidentitásba. A *Dorottya...* navigátorában szereplő hat szövegforrás közül pl. csak négy sorolható be a *Dorottya...* című szövegidentitás-táblázatba (11. képmelléklet) – de a 12. képmellékleten látható pársoros jegyzet pl. nem, mivel egyetlen szöveghellyel sem mutat szövegszerű egyezést a műben, noha kétségtelen a kapcsolat, hiszen a szereplők felsorolása, csoportosítása látható itt.

Csokonai olasz szerzőktől fordított költeményei esetén is előkerült a szövegidentitásba tartozás kérdése. Metastasio kantátaírói pl. fennmaradt egy prózai s egy későbbi, verses fordítás. Szövegszerű egyezést ezen szövegvariánsok nem mutatnak (a műfaji jellemzők miatt ez nehezen is lenne elképzelhető), az ilyen típusú szövegváltozatokat tehát nem soroltuk azonos szövegidentitásba. (Lásd a 13. és 14. képmellékletet.) Guarini egy versének fordításáról három szövegforrás maradt fenn; míg kettő lényegében szó szerint megegyezik egymással (15. képmelléklet), a harmadik nem mutat ezekkel szövegszerű egyezést (16. képmelléklet), noha tartalmilag egyértelműen ugyanarra az olasz eredetire vezethetők vissza. Ebben az esetben az olasz eredetinek két egymástól különálló fordításaként kezeljük a szövegforrásokat (s az egyik fordításról két szövegforrás maradt fenn) – így ezek különálló szövegidentitást képeznek.

Látható tehát, hogy a gyakorlati példák olykor bonyolultabbak, s az elméleti kategóriákba nehezen beilleszthetők. Ilyen határeseteknél, mint minden kritikai kiadásnál, nálunk is a sajtó alá rendező döntése a mérvadó – egészen pontosan a kutatócsoporti megbeszélés után a közösen meghozott döntés, mely néha igen nehezen születik meg. Egy ilyen hatalmas rendszernél, mely dokumentumok százazreit kezeli azonos szabályok szerint, a legnagyobb körültekintés szükséges.

Csokonai Vitéz Mihály összes művei - Mozilla Firefox

Csokonai Vitéz Mihály: Csokonai Vitéz Mihály (ev. 081.0)

Legtöbbbért látogatók: Google, Gmail, IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Csokonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutatób... Összetett keresés [K... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutatób... Studio | Studia

SZERZŐI KOMPOZÍCIÓK

KÉZIRATGYŰJTEMÉNYEK

FORDÍTÁSOK

LEVELLEZÉS

A KRITIKAI KIADÁS KÖTETEI

KERESÉS

ORSZETETT KERESÉS

TELJES SZÖVEG KERESÉS

KAPCSOLÓDÓ FORRÁSOK

HITELESÉG

ÉNEKELT KÖLTÉSZELET

FILOLOGAI ALAPOK

NYITÓOLDAL

SÓGO

IMPRESSZUM

FELTÖLTÉSI NAPLO

Barátom! Dolgaimnak rendezetlenné vált miatt mind ekkoráig nem írhattam: most tehát tudósítlak mindenről, valamint csak gondolkodom, hogy érdekelt? légedet. A nyomtatattás felette elkéstem, mert még október 1-6 napján szabadul ki a Censura alól: további felette drága, a papírosnak kétszeres ára miatt. Kosztom és szobám ingyen van. Practica Geometriáé és Hydraulicáé fogok itten tanulni, melyben naponta 2 óra van, a Cursus pedig 2 esztendő, promotio elég volna, de subjectumok nincsenek. Leveledet vettem, ismét datum nélkül. Institoris úrnál kijegyeztem egy néhány könyvet, küldd fel hozzá a pénzt, és én [a] könyveket tőle kivéven, vagy Miskolcra, vagy Debrecenre, a honnan a Szükszóra járók[?] jól megkaphatod, leszálltom. Szathmáry barátunktól írtam volna, de elment hírem nélküli: Prókator? – Vályi? Lexikonjáért? adj a mit akarsz, s küldd fel emillett barátunktól. Szüretjeltek vigan, s képezjeltek magatok között, pöröljeltek helyettem is a Gidával, ha ott lesz: Hattzadrum? Én pedig vasárnap felmelegyek [a] Szent Gellért hegyére egy butafala jó budaiti vetvén a kaput-zsebbe: s napkeletre en tehát... meinek csendes nyugást, boldog fellármadást, tinétek pedig vig szüretet, en tehát... Pray György (1723–1801), jezsuita történelv. Jelenlős a magyarság történetét szakszerűen összefoglaló munkája. Ő adta ki először a *Halotti beszédek*, a magyarság őstörténetével foglalkozó munkássága Csokonai egyik forrása volt. 1801. szeptember 23-án halt meg.

Debrecenben, október 6 a Judeumba? töltöm, ha élsz és élék. A Hirmondók ismét hívnak: vettem leveleket itt Pesten per Debrecen: s így meg Patakai examen? előtt elkezdtek. Ma írok nekik is. – Ha Pest valamelyiket hozzád küldhetek, dohány, íróvaj, sajt, gyertya, bor: A fánál Pestre: már néki-kezd-szépülni az ifjú. – Csohánynak? ezen a terminuson Kapitány és nagy kedveségű gyerek. Érdemei boldogítsák!!! A Diétát itt Staatsminister? Magyar – Zichy: – Gondold el s bámulj! – Úrményi galliciai Gubernator? 24.000 fizetésel. Práy? tegnap meghalt. A reformatusok templomának a helyét a múlt héten nézték ki a kecskeméti kapunál lévő szénapiacson? nagy lesz, és derekabb mint a lutheranusoké. A Magyar Theatrum? mellett felette kezd ismét buzoigni Pest vármegye, kivált a sub. V. ispány Sz. Királyi úr, a németek theatrumát veszik meg, ezek pedig azt akarnak építeni. Derek dolog lenne az! Lejo!poldkor? többet. – Tiz! aszonyokat, kezkelet csokolom, s magamat úri kedvekbe ajánlom. Jo szüretet kívánok! jött meg annál is jobbat!!! mikor jössz fel Pestre? Hopp! addig is ejj vigan!

Csokonay m. k.

1.

Genetikus szöveg - Mozilla Firefox

Csokonai Vitéz Mihály: Csokonai Vitéz Mihály (ev. 081.0)

Legtöbbbért látogatók: Google, Gmail, IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Csokonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutatób... Összetett keresés [K... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutatób... Studio | Studia

GENETIKUS SZÖVEG

balra jobbra

Ugyan erről a Fösvényről Zöld Codex, 39b–40b, eredeti lejegyzés. 1794 A	[A Fösvény] Szatárnémeti-gyűjtemény/L, 2–3. 1794 A	Sugori Úr. Zöld Codex, 39b–40b, 94b, utólagos 1795 B
<p>Emérek? én egy vént, ki az – ? neve nintsen Régén el adta már eztet is a kintsen Söt mig birt is vele magába tartotta Mert mondani másnak injen sajnállotta</p> <p>Ül pénzés lédáján sovány ábrázattal Tiztelvén Mammond? örök? áldozattal Most is sohajálást azért Berben a levsög? házába Mtya Imádo szemekkel néz rázab... Nehetel hogy fágas házába bé fér e? A bös gond bé eselt ortzájába hever Mérget kedveltes kintseiből kever Mellyeknek oly sárgák sováro gödrei Mint az aranya vert Királyok képei Mint a sirbol fel jött remítő halottak Mellyekről minden hírd Párkák lefozottak Ezt a sohajások gözi sürítette</p> <p>Itt ül s hányván? vetvén saját szám adását Nyögve kárhozattya szómýu pázerlást</p>	<p>1. Emérek én edgy vént, ki az? neve nintsen: Régén el adta má Utólag beszúvta. 2. Söt még birt is véle Mert mondani másnak injen sajnállotta</p> <p>3. Ül pénzés lédáján sovány ábrázattal Tiztelvén Mammond? örök? áldozattal. 4. Most is sohajálást azért hármazattal Berben a levsög? hogy ki nem adhatta 5. Imádo szemekkel néz rakás pénzére Nehetel hogy fágas házába bé fér e? 6. A bös gond bé eselt ortzájába hever. Mérget kedveltes kintseiből kever 7. Oly sárgák ortzája sováro gödrei Mint 8. Mint a? <jár-lebeg> kovályog? Az áth. szavak fölé írva. Mellyekről minden hírd Párkák lefozottak 9. Edgy homályos felto kovályog? felette. Ezt a sohajások göze terjesztette.</p> <p>10. Itt ül, s hányván? vetvén saját szám adását Nyögve kárhozattya szómýu pázerlást</p>	<p>Emérek én egy Vént, ki? az – ? neve nintsen Régén el adta már eztet is a kintsen Söt mig birt is vele magába tartotta Mert mondani másnak injen? sajnállotta "Hát lakik? Ott látszik ama". Kápu megelt. "Egy?" ház, melyet nékdél önöm maga szegett. Van két Palotája a Platz Ulzszába. De azt a? Rátzoknak adta árendába." Mag S "Záid" ehezve kutorog Íg a? Drágaság forog." A sor végén egy 3-as szám áll, ami az utólag betoldott sorpárok számát jelöli.</p> <p>A bös gond bé eselt ortzájába hever Mérget kedveltes kintseiből kever "Oly?" sárgák ortzája? sováro gödrei Mint aranya? vert Királyok képei Mint a sirbol fel jött remítő halottak Mellyekről a Párkák? mindent? lefozottak"</p> <p>Most is azért sohajál? és old föl magába? Mert nem adhatta az árt árendába? S Özeve kalkulálván? saját szám adását Nyögve kárhozattya szómýu pázerlást</p>

2.

Levelezések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések

The screenshot shows the homepage of the Magyar Írók Levelezése website. The browser address bar shows the URL: <http://deba.unideb.hu/deba/levelezes/>. The page header includes the logo of the MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport and the title "MAGYAR ÍRÓK LEVELEZÉSE" with the subtitle "ELEKTRONIKUS KRITIKAI KIADÁS". A circular illustration of a man sitting at a desk is featured on the right. On the left, there is a navigation menu with categories: BÖNGÉSZÉS (LEVELŐK, CÍMZETEK, LEVELVÁLTÁSOK, KRONOLÓGIA, KÉLTÉZÉS HEIYE) and KERESÉS (ÖSSZETETT KERESÉS, TELJES SZÖVEGŰ KERESÉS, NYITÓOLDAL, IMPRESZIUM, FELTÖLTÉSI NAPLO, TÁRSPORTÁLOK). A search bar is also present. Below the illustration, there is a paragraph of text in Hungarian.

A Magyar Írók Levelezése elektronikus és könyv formában párhuzamosan készülő kritikai kiadás a klasszikus magyar irodalom korszakából. A 18-19. század mediális szempontból is jól elkülöníthető időszak, ekkor az írott levél a legfontosabb kommunikációs médium volt, így a kiadásra kerülő levélanyag mind forrásérték szempontjából, mind az irodalmi megformáltság felől egyedülálló jelentőségű. Az elektronikus kiadás TEI-XML alapú, egyedül fejlesztésű platformon jelenik meg, s tartalmazza a párhuzamos könyvsorozat kötetének adaptációja mellett a korszakból készült más életműkiadások levelezésanyagának feldolgozását is.

3.

The screenshot shows the "Tematikus kapcsolatok" page. The browser address bar shows the URL: http://deba.unideb.hu/deba/levelezes/tematikus_kapcsolatok.php. The page features a navigation menu on the left and a main content area. The main content area has a title "TEMATIKUS KAPCSOLATOK" and a search bar with buttons for "mind", "művek", "szerelemek", and "utazások". Below the search bar, there is a list of thematic connections: "A rab és a madár", "A Reményhez", "Cukonai Félix-fürdőn", and "Írók Illosvay Krisztina körül".

4.

TEMATIKUS KAPCSOLATOK

ÍRÓK ILOSVAI KRISZTINA KÖRÜL

- A debreceni bál. ISO3.IO. szövegmező navigátor
- A debreceni kocsisz. ISO3.IO. szövegmező navigátor
- Kazinczy betegsége. ISO3.II. szövegmező navigátor
- Kazinczy megismerkedése Ilosvai Krisztinával. ISO2.O5.O9. szövegmező navigátor

5.

KAZINCZY MEGISMERKEDÉSE ILOSVAI KRISZTINÁVAL

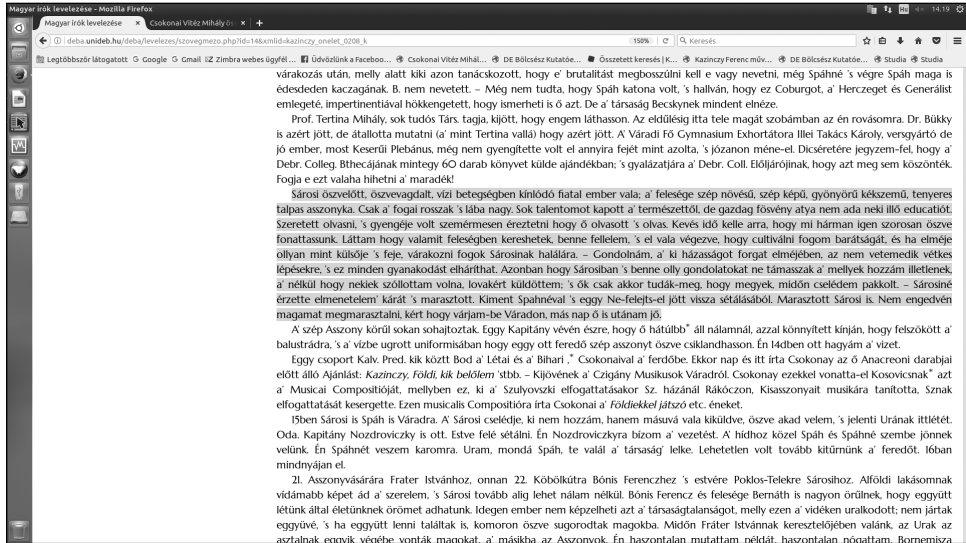
önéletrész	Naplók - Az én naplóm	MTAKK K 614. 1-258 p.	Autográf kiadás. Onlino. ISO2	Szövegmező magyarázat Kronológia Személyi kapcsolatok Tematikus kapcsolatok
feljegyzés	[ISO1-ISO4]	MTAKK K 608. [Cikkek, versek, családi emlékek]. 142a-147b.	Autográf kiadás. Csoporthoz. ISO4-ISO7	
levél	Kuhsár István – Csokonai Vitéz Mihálynak	MTAKK K 4/2.	Autográf. Onlino. ISO2	
	Kuhsár István – Csokonai Vitéz Mihálynak	MTAKK K 4/4.	Autográf. Onlino. ISO3	

Szövegmező magyarázat

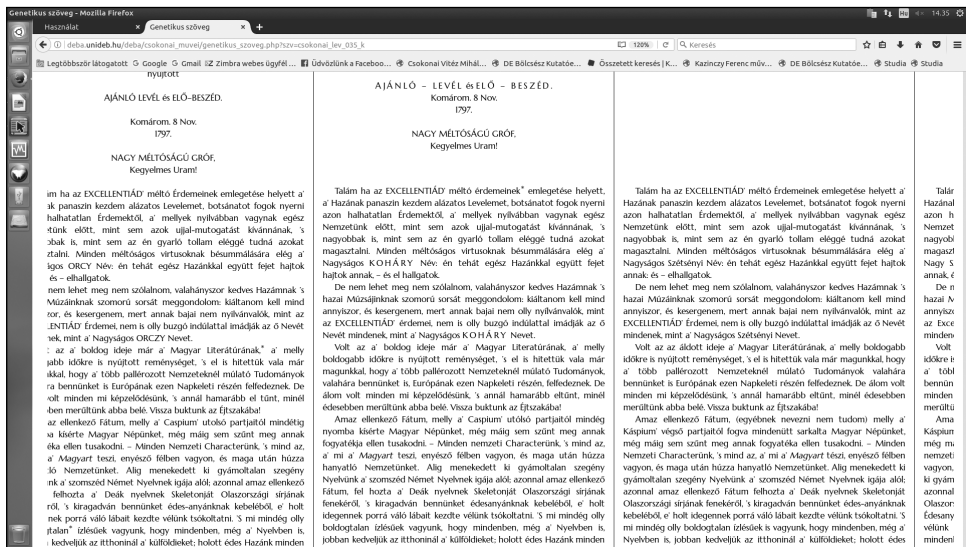
ISO2. május elején a Nagyváradi melletti Félix-fürdőn tartózkodott Kazinczy, aki itt ismerkedett meg Sárosi Andrásval és feleségével, Ilosvai Krisztinával. Sárosi beteg volt már ekkor, s Kazinczy nem is titkolta szemvetelt Ilosvai Krisztinára, aki korábbi ismeretségben volt már Batsányi Jánosnal is, aki minden bizonnyal ugyancsak gyengéd érzelmeket táplált iránta. Ugyanebben az időben megjelent Félix-fürdőn Csokonai is, aki így az események tanújaként számolhatott be az ottani történésekről fenn nem maradt leveleiben.

6.

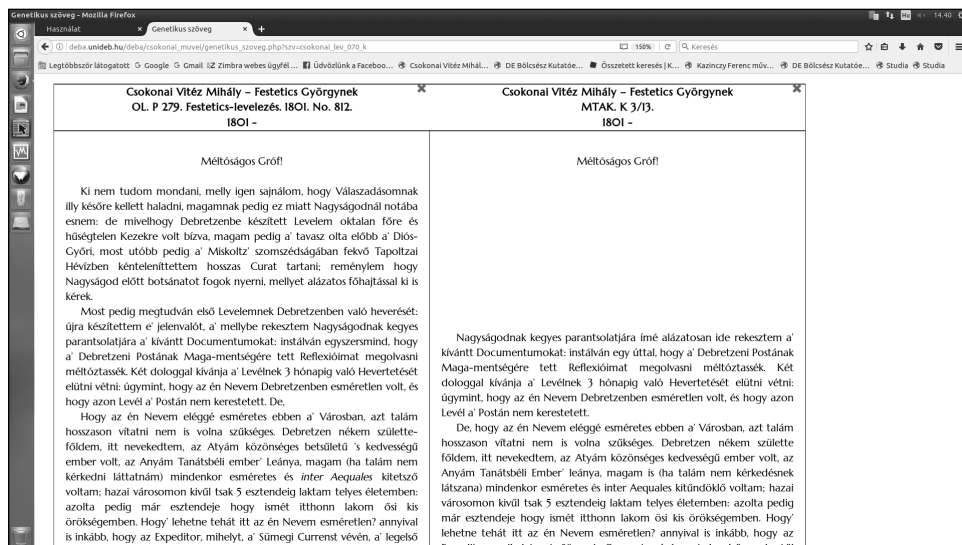
Levelezések elektronikus feldolgozása, elméleti és gyakorlati kérdések

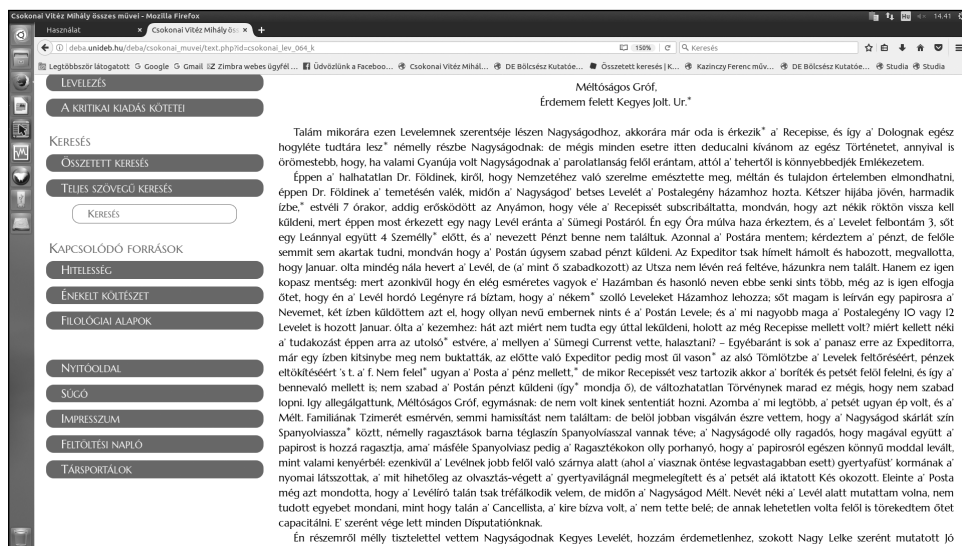
7.

8.

9.

10.

Szövegeztitások - Mozilla Firefox

Használat

deba.unideb.hu/deba/cskonai_muvel/szovegeztitas.php?id=cskonai_vers_0665_k

Legtöbbször látogatott: Google Gmail IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Cskonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutató... Összetett keresés | K... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutató... Studio Studio

MTA-DE
KLASSZIKUS MAGYAR IRODALMI
TEXTOLÓGIAI KUTATÓCSOPORT

CSONKAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI
ELEKTRONIKUS KRITIKAI KIADÁS

AZ ÉLETMŰ SZÖVEGFORRÁSAI

- MŰFAJOK
- KRONOLÓGIA
- BETŰREND
- FORRÁSTÍPUSOK

VÁLOGOTT SZÖVEGFORRÁSOK

- SZERZŐI KOMPOZÍCIÓK
- KÉZIRATGYŰJTEMÉNYEK
- FORRÁSOK
- LEVELEZÉS
- Á KRITIKAI KIADÁS KÖTETEI

KERESÉS

- ÖSSZETETT KERESÉS
- TELJES SZÖVEGŰ KERESÉS

KERESÉS

KAPCSOLÓDÓ FORRÁSOK

SZÖVEGIDENTITÁSOK
1798-1799

DOROTTYA, VAGYIS A' DÁMÁK' DIADALMA A' FÁRSÁNGON

1/1	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen]	MTAK K 667. la-48b. eredeti lejejezés.	Autorizált másolat. Önálló.	1799/?	A
1/2	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen]	MTAK K 667. la-48b. utólagos javítások.	Autorizált másolat, autográf javításokkal. Önálló.	1801-1803	B
2	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen]	MTAK K 672/II. 18b. [summak]	Autográf fogalmazvány. Fogásrészt.	1804	C
3	Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen	Dorotyya, Nagyvárad, 1804. I-HO2.	Önálló kötet. Önálló.	1804	C

Ugrás a genetikus szöveghez

11.

Cskonai Vitéz Mihály összes művei - Mozilla Firefox

Használat

deba.unideb.hu/deba/cskonai_muvel/text.php?id=cskonai_vers_0667_k

Legtöbbször látogatott: Google Gmail IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Cskonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutató... Összetett keresés | K... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutató... Studio Studio

[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen]

Szövegfors	DebrK. R 788. 6. la, 2ab.	Autográf vázlat. Fogásrészt. 1798-1799	→ olvasószöveg → genetikus szöveg → szövegeztítés → jejezet
Kapcsolódó szövegfors	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen] MTAK K 679/II. 19a. [jejezetek listaja]	Autográf vázlat. Fogásrészt. 1801 körül	
	Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen Dorotyya, Nagyvárad, 1804. I-HO2.	Önálló kötet. Önálló. Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen 1804	
	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen] MTAK K 667. la-48b. eredeti lejejezés.	Autorizált másolat. Önálló. 1799/?	
	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen] MTAK K 672/II. 18b. [summak]	Autográf fogalmazvány. Fogásrészt. 1804	
	[Dorotyya, vagyis a' dámák' diadalma a' fársángen] MTAK K 667. la-48b. utólagos javítások.	Autorizált másolat, autográf javításokkal. Önálló. 1801-1803	

* Fő Gavallér. Fő Dáma.

*Opor. "Dorotyya"

A' Gavallérok. A' Dámák."

Bankófi.* - Kapos. corps. Adélgunda. [..]"

Etsé. - Igal. links. Magdaléna. Heiéna.

Tevész. - Babotsa. rechts. Mártha. Párta.

Tserházi. - Martzali. avant. Rebeka. Dereka"

12.

Csokonai Vitéz Mihály összes művei - Mozilla Firefox

Használat Csokonai Vitéz Mihály 0...

deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0379_k

Legtöbbször látogatott: Google Gmail IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Csokonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutató... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutató... Studio Studio

AZ ÉLETMŰ SZÖVEGFORRÁSAI

MŰFAJOK

KRONOLÓGIA

BETŰREND

FORRÁSTÍPUSOK

VÁLOGATOTT SZÖVEGFORRÁSOK

SZERZŐI KOMPOZÍCIÓK

KEZIRATGYŰJTEMÉNYEK

FORDÍTÁSOK

LEVELEZÉS

A KRITIKAI KIADÁS KÖTETEI

KERESÉS

ÖSSZETETT KERESÉS

TELJES SZÖVEGŰ KERESÉS

KERESÉS

KAPCSOLÓDÓ FORRÁSOK

HITELESÉG

ÉNEKELT KÖLTÉSZEZ

A' félelnek Szerelém.
XVI. Kántátá.

Szövegforrás	MTAK. K. 674., 105b-106a.	Autográf fogalmazvány. Csoportos. 1796 előtt	→ olvasószöveg → szövegidentitás → jegyzet
Szövegváltozatok	Fragmenta [A' félelnek Szerelém] Convassatum Quid. 40ab.	Autorizált másolat. Csoportos. Convassatum Quid 1796	

Mit akarsz, én Szivem? Mi támasztja fel te benned azon eddig nem esmért zürzavarakot? Most kiszélesít magadat, és az én szoros Kebelem* nem elégséges tégedet befogni: Most összeszorít magadat, és nem talál[ják] meg tégedet a' Kebelemben." Most fázol, most égsz, most a' Lángnak és a' Fagnak tudállalossam *eggyesedet extrémum Effectumit tapasztalod." De mit akarsz? Kinlódol, vagy örülsz? Mersz, vagy félsz? Ah, azt tudom, emlékezem arra a' Napra, arra a' Szempillantásra, melybenn én vizgatlan láttam egy kellemes Szembenn szikrázni azt a' Fáklyát, melyről most meggyújtadtam. Ah, valóba nagyonn tudom azt, én Szivem, értelek tégedet. "Értelek tégedet, igen, én Szivem." Illy nagy Dobogással tudom, hogy* panaszokod, hogy szerető vagy.

Ah, hallgadj el a' te Fajdalmadat: ah, türd el a' te Kinodát: Hallgadj el azt, és etne arúld az én Indulátimat."

De mit! Hallgatva lankadnod" így kellene mindég? Ah nem: a' merőknök" kedvez Amor. Tudja meg az én Kintsem, hogy én ötet szeretem. És azt tudja meg én tőlem: Megfogom mondani, hogy az ő Szerem bűnösök az én Mérsészegeembe: hogy a' Természetnek a' Torvénye kéri Számaozást: Megfogom mondani -- -- De ha a' kevély megharagszik rám? És ha engem elűz? Oh Istenek! Akarám megmondani néki, hogy én ötet szeretem, és nem akarám.

"Bendes" Zeffretske," ha megtaláld azt a' kedves Tárgyat, mondj meg néki, hogy sóhajtás vagy;" de meg ne mondj néki" Kié.

Tízta Palatotska, ha valamikor élébe vetődöl néki: mondj meg néki, hogy sírás vagy. De nem mondj meg néki, mitsoda szem nevelt téged meg enyire." --

13.

Csokonai Vitéz Mihály összes művei - Mozilla Firefox

Használat Csokonai Vitéz Mihály 0...

deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0378_k

Legtöbbször látogatott: Google Gmail IZ Zimbra webes ügyfél... Üdvözlünk a Facebook... Csokonai Vitéz Mihály... DE Bölcsész Kutató... Kanizsai Ferenc műv... DE Bölcsész Kutató... Studio Studio

AZ ÉLETMŰ SZÖVEGFORRÁSAI

MŰFAJOK

KRONOLÓGIA

BETŰREND

FORRÁSTÍPUSOK

VÁLOGATOTT SZÖVEGFORRÁSOK

SZERZŐI KOMPOZÍCIÓK

KEZIRATGYŰJTEMÉNYEK

FORDÍTÁSOK

LEVELEZÉS

A KRITIKAI KIADÁS KÖTETEI

KERESÉS

ÖSSZETETT KERESÉS

TELJES SZÖVEGŰ KERESÉS

KERESÉS

KAPCSOLÓDÓ FORRÁSOK

HITELESÉG

ÉNEKELT KÖLTÉSZEZ

Fragmenta.
[A' félelnek Szerelém]

Szövegforrás	Convassatum Quid. 40ab.	Autorizált másolat. Csoportos. Convassatum Quid 1796	→ olvasószöveg → szövegidentitás → jegyzet
Kapcsolódó szövegforrás	A' félelnek Szerelém. MTAK. K. 674., 105b-106a.	Autográf fogalmazvány. Csoportos. 1796 előtt	

Értelek* én szivem jó!
s tudom e' dobogás.
Azon tett zokogás:
Hogy szerettz magad.
Ah, halgasz fajdalmidról!
Ah, türd el kinaidat!
Halgasz! indulatimat
El ne árújjad! -

De mit? - hát halgatva emésződjünk mindég?
Ah, nem - a' mérőkön segít Amor 's az ég.
Tudja az én kintsem hogy én meg szerettem:
És azt tőlem tudja - én meg jelentettem. -
Meg mondom hogy tüzem szemem vadojja
Hogy a' környörület a' természet sojja
Meg mondom -- -- A kevély hát ha meg nehezte? -
Hát ha ki vér? - s kemény szitókál ereszt et.
Oh Egék! mondani akarom is, nem is
Hogy én ott* szeretem - Ah ime felem" ki -
"Bendes kis Zeffretske.
Ha rád talál ama zepetkske.

14.

Genetikus szöveg – Mozilla Firefox

MTA-DE
KLASSZIKUS MAGYAR IRODALMI
TEXTOLÓGIAI KUTATÓCSOPORT

COKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI
ELEKTRONIKUS KRITIKAI KIADÁS

GENETIKUS SZÖVEG

Ámor. (Guarini után) Lilla, 82. 1802-1803/1805 B	Ámor. (Guarini után) Anakreoni Dalok, 19-20. 1802/1806 B
Egykor, hogy a' kőpüből Mézet lopinta Ámor. Mégcsápte ötet egy Méh. Mérgebe' a' kis lsten E' mézet ujja' végén LILLÁMNAK ajjakára Kené, 's nevette monda: „Leányka! e' lopásom „Szádon jegyül maradjon. „Es a' ki csókot ejt rá, „E' Méhnek is, magamként, „Ereze tiszta mézét, „Ereze mérges ivét.”	Egykor, hogy a' kőpüből Mézet lopinta Ámor. Mégcsápte ötet egy Méh. Mérgebe' a' kis lsten A' mézet ujja' végén LILLÁMNAK ajjakára Kené, 's nevette monda: „Leányka! e' lopásom „Szádon jegyül maradjon: „Es a' ki csókot ejt rá, E' méhnek is magamként, Éreze tiszta mézét, Éreze mérges ivét.”

15.

Cokonai Vitéz Mihály összes művei – Mozilla Firefox

AZ ÉLETMŰ SZÖVEGFORRÁSAI

- MŰFAJOK
- KRONOLÓGIA
- BETŰREND
- FORRÁSTÍPUSOK

VÁLOGOTT SZÖVEGFORRÁSOK

- SZERZŐI KOMPOZÍCIÓK
- KÉZIRATGYŰJTEMÉNYEK
- FORDÍTÁSOK
- LÉVELEZÉS
- A KRITIKAI KIADÁS KÖTETEI

KERESÉS

- ÖSSZETETT KERESÉS
- TELIJS SZÖVEGŰ KERESÉS

KAPCSOLÓDÓ FORRÁSOK

- HITELESÉG
- ÉNEKELT KÖLTÉSZEK

[A' Méh és Ámor]

Szövegforrás	Ódák olaszból, 86a.	Autográf fogalmazvány, Csoportos. Ódák olaszból 1794-1795
Szövegváltozatok	Ámor. (Guarini után) Lilla, 82.	Gyűjteményes kötet. Csoportos, Lilla 1802-1803/1805
	Ámor. (Guarini után) Anakreoni Dalok, 19-20.	Gyűjteményes kötet. Csoportos, Anakreoni Dalok 1802/1806

*Mégspívén a' kis Ámort
Egy méh, mikor mézét lopta mérészenz,*
Ezt a' mézet* egészen
Rozim Rozás Ajjakára kente fel
És így szólt nagy méreggel:
Lopásom* emiközete hennetek
Höltül* maradjon szintén
„S éreze” a' ki” csókot” oszt véteket
Ennek” a' méhnek mint én
Mérgesthó” futánkját a' Szívébe.”
Édesítő” mézét szája' trébe.

16.

A kötet szerzői

- AJKAY ALINKA, irodalomtörténész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
- BIRÓ ANNAMÁRIA, irodalomtörténész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- BODNÁR-KIRÁLY TIBOR (doktorjelölt), eszmetörténész, politológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- BOÉR MÁTÉ, MA-hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- CSATA ADÉL, PhD-hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, irodalomtörténész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest
- EGYED ÁKOS, történész, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
- EGYED EMESE, irodalomtörténész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- FEKETE NORBERT, irodalomtörténész, Miskolci Egyetem, Miskolc
- HEGEDÜS BÉLA, irodalomtörténész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest
- HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY, történész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Székelyudvarhelyi Kihelyezett Tagozat, Székelyudvarhely
- KERTI JÓZSEF, PhD-hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- KISS ENDRE, filozófus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
- KOLLÁR ZSUZSANNA, irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- KONTLER LÁSZLÓ, történész, Central European University / Közép-európai Egyetem, Budapest
- LACZHÁZI GYULA, irodalomtörténész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- MOLNÁR ILDIKÓ, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
- ORBÁN LÁSZLÓ, MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, Debrecen
- PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA, dráma- és színháztörténész, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
- RAB IRÉN, történész, Georg August Universität, Göttingen
- SIMON-SZABÓ ÁGNES, irodalomtörténész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
- SÓFALVI EMESE, muzikológus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Székelyudvarhelyi Kihelyezett Tagozat, Székelyudvarhely
- TÓTH BARNA, tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem, Debrecen
- TÖRÖK BORBÁLA ZSUZSANNA, történész, Bécsi Egyetem, Bécs
- VULKÁN VERA TÜNDE, magyartanár, Al. I. Cuza Általános Iskola, Marosvásárhely

Névmutató

- A, Á
Abafi Lajos 56
Abbt, Thomas 29
Ábrahám próféta 176
Ackerknecht, Erwin 373, 375
Aczel, Richard 378
Adamovici, Gherasim 268–269, 271
Adams, Alison 164
Ady Endre 391, 398
Ajkay Alinka 255, 428
Ajtai András 78
Alaricus (Alarik) gót király 208
Albert Gábor 368
Albert Sándor 373
Albrecht, Wolfgang 29
Almási Gábor 264
Álmos vezér 205
Alszegehy Zsoltné Tési Edit 343–344
Alt, Peter-André 378
Alvarez, Emmanuel 356
Amade László 141
Ammianus Marcellinus 209
Anagastus római parancsnok 209
Anakreón 59, 62–63
Andrányi Gábor 140
André, Johann Anton 238
Angyal Dávid 218
Anonymus 160, 174, 206
Antal János 85
Antal Márton 350
Antip, Constantin 270
Ányos Pál 47, 70
Apor Lázár 241
Apor Péter 206
Aranka Dániel 78
Aranka György 7, 9, 11–19, 21–22, 32–35, 37–45, 47–71, 73–93, 95–110, 125–129, 133–141, 144–147, 149–154, 210, 235, 238, 242, 263, 265–266, 268, 272, 274, 321, 333, 335, 337, 341, 365, 387–388, 391–392, 394–395, 404, 407–408
Aranyrákosi (Aranyosrákosi) Székely Sándor 380
Ardarikus (Ardaricus, Ardarik) gepida király 208
Árpád fejedelem 174–176, 205
Aszalay János 408
Asztalos Miklós 236
Attila hun király 159, 169, 172, 206, 208, 210–211
- B
Babits Mihály 387, 390
Babotsai (Babócsai) István 64
Bajtay Antal 216, 229
Bajza József 305, 307–320, 373
Bakó Péter 231
Balambér hun uralkodó 207
Balázs László 399
Balázs Péter 101, 111, 163, 282
Baldacci, Anton von 180–184
Balia Sámuel 106
Bálint Sámuel 340
Ballagi Géza 109–110, 129
Ballai Károly 110
Ballmann, Johann Michael 185–190
Ballot, Ryan K. 118
Balog György 360–361, 363
Balogh Piroska 84, 370, 373, 404

Balogh Tibor 16
Balog Pál 380
Bánffy Barabás 71
Bánffy család 238, 242
Bánffy Dénes (1723–1780) 143
Bánffy Dénes (1777–1854) 236
Bánffy Farkas 80, 148
Bánffy György 71, 75–76, 78–81, 83, 85–
87, 91–92, 98, 101, 106, 222–233, 235–
242, 245–249, 265–266, 270, 274
Bárány Péter 32
Baranyai Zoltán 342
Baranyi László 163
Barátné Hajdú Ágnes 342
Barbier, Frédéric 282
Barczafalvi Szabó Dávid 272
Bárczay család 407
Bárczay Ferenc 408
Bárczay Oszkár 304
Barcsay Ábrahám 47, 70, 105, 166, 173,
394
Bárd Oszkár 389
Barițiu, Gheorghe 387
Barits Adalbert 129
Barna László 313
Báróczi Sándor 70, 105, 148
Baróti Szabó Dávid 56, 70, 406, 408
Barth Péter 269–271
Bartha Dénes 236
Bartha Katalin Ágnes 55, 379
Bartholomaeides László 257
Bartholomeides Ádám 407
Bartók Beáta 399
Bartók István 361
Batsányi János 47, 54, 318, 394, 401, 404–
407, 410, 417–418
Batthyány Alajos 129, 408
Batthyány Fülöp 290
Batthyány Ignác 213–214, 220–223, 229,
275
Batthyány József 127, 232
Bay Mihály 206
Bayer József 344, 351, 368, 372, 379
Beales, Derek 121–122, 124
Beckmann, Johann 202–203
Beetz, Manfred 23
Beke Antal 220, 229
Békés Vera 161
Bél Mátyás 206
Beleznay Miklós 400
Belitska-Scholtz Hedvig 134
Bence György 113
Bencsik András 129
Benda Kálmán 110–111, 124
Bendegúz hun vezető 208
Beniczky Péter 142
Benke András 49
Benke József 367, 369–377, 379–380, 383
Benke Mihály 98, 105, 337
Benkő Elek 212
Benkő Ferenc 202, 336–337, 407–408
Benkő József 75–76, 98, 105–107, 187,
202, 203–207, 209–212, 361, 387, 404–
405
Benkő László 351
Benkő Loránd 64–66
Benkő Samu 379
Benő Attila 372
Berde Mária 389
Berecz Ágnes 344, 400, 404, 407, 412
Beregszászi Pál 98
Berényi Alexander 114
Berethi Gábor 345
Berg, Gunhild 182
Berlász Jenő 47, 135, 139, 159, 282, 361–
362
Bertalan József 340
Bertalanffi Pál 163–164
Bertho Lavenir, Catherine 282
Berzeviczy Gergely 110, 125–127, 407
Berzsenyi Dániel 257, 284, 378, 394, 404,
417

- Bessenyei Boldizsár 407
 Bessenyei György 31–32, 38, 47–48, 50, 70, 91, 104, 168–175, 303, 335, 343, 349, 394–397
 Bethlen Elek 335
 Bethlen Farkas 80
 Bethlen Gergely 74, 98
 Bethlen Imre 84, 85, 229
 Bethlen József 233
 Bethlen Rozália 340
 Bethlen Zsuzsanna 101, 355, 366
 B. Hari Péter 337
 Bilibók Renáta 49
 Bilstein, Johannes 30
 Biondi, Carrie-Ann 118
 Bíró Annamária 14, 21, 32–33, 37, 39–40, 42–43, 55, 57, 73, 89, 90, 95, 99–100, 107, 109–110, 127–128, 133, 135, 137, 166, 222, 263, 265, 404, 428
 Bíró Ferenc 30, 31, 92, 166, 168, 170, 364
 Bíró József 238
 Bíró József 129
 Bíró Vencel 213–214
 Bisinger, Joseph Constantin 185–190
 Bitay Árpád 387
 Bitnitz Lajos 287–288
 Blaga, Lucian 264–265, 267, 271, 273, 275–276, 389, 391
 Bochkor Mihály 214
 Bod Péter 407
 Boda István 340
 Bodin, Jean 117
 Bodnár-Király Tibor 21, 32, 38, 109, 428
 Bodoki Mikó Miklós 326
 Bodola János 336
 Bodolay Géza 287, 334, 335, 337, 341
 Bodrogi Ferenc Máté 272, 282, 415
 Boehmius, Andreas 114
 Boér Máté 353, 355–356, 428
 Bolla Márton 147, 238, 242
 Bolyai Farkas 93
 Bolyai János 21, 73
 Bongarsius, Jacobus 206
 Bónis Ferenc 241
 Borbély Szilárd 399–400, 409, 412, 415
 Bornemisza János 329
 Bornemissza család 239
 Boros Gábor 113
 Borosnyai Lukács János 140
 Bossányi család 407
 Bossányi Zsuzsanna 408
 Bödeker, Hans Erich 163
 Bölöni Farkas Sándor 308, 365, 367–368, 370, 377, 379–383, 394
 Brandes, Georg Friedrich 200
 Brassai Sámuel 241
 Bretz Annamária 47
 Brisits Frigyes 404
 Brnardić, Teodora 117
 Brumlik, Micha 30
 Brunn, Friedrich Leopold 188
 Bryson, Gladys 162
 Buczy Emil 380, 383
 Buda (Blenda), Attila hun király testvére 208
 Budai, Aron 271
 Budai Deleanu, Ion 271
 Budai Ézsaiás 173
 Budai János 343
 Buffon, Georges-Louis Leclerc de 163
 Bujanovics/Bujánovich Lukács 66–67
 Burgess, Glenn 128, 167
 Busa, Christophorus 227
 Bussche, Ernst Wilhelm August von dem 201
 Buzinkay Géza 281, 286, 294
 Bürger, Gottfried August 378
 Büttgen, Philippe 163
 Büttner, Christian Johann 203
 C
 Călinescu, George 264

-
- Callesius 206
Cellarius, Christophorus (Christoph Keller) 355–357, 364
Chalupka János 256
Chalupka Pál 257
Cházár András 129, 257
Chendi, Ilarie 271
Chodowiecki, Daniel 408
Cicero, Marcus Tullius 260–261, 283, 353–357, 360–365
Concha Győző 109–110
Condillac, Étienne Bonnot de 197
Corneille, Pierre 344
Cornides Dániel 145, 277, 407
Corr, Charles A. 114
Cotta, Johann Friedrich 255
Crețu, Stănuța 264, 275
Cronenthal János 214
Cuttica, Cesare 167
Cyrus (Kürosz, Kuruš) perzsa király 165, 174
Czech János 308–309
Czener András 256
Czetter Sámuel 408
Czibula Katalin 133, 141, 333, 344–345, 355
Czifra Mariann 73, 282, 285, 287, 300–302
Czirák Antal Mózes 290, 335
Czoch Gábor 395
Czuczor Gergely 302
- CS
Csáky Moritz 110
Csata Adél 263, 428
Csató Pál 308
Csécsy Imre 111
Csenkeszfi Poóts András 148
Cserei/Cserey Miklós 93, 365
Cserei József 274
Csernátóni (Vajda) Sámuel 86, 140
Csernátóni Ferenc 78
- Csetri Elek 79
Csetri Lajos 378, 380
Csiki Márton 150
Csizmadia Andor 126
Csokonai Vitéz Mihály 31, 64, 69–70, 143–144, 159–161, 339, 378, 393–394, 404–405, 408, 410, 415–419
Csordás Dávid 113
Csörsz Rumen István 47, 49, 77, 133, 138, 141–143, 150, 428
Csuzy Cseh János 149
Csúry Bálint 82, 85
- D
Dainat, Holger 30
Dáné Veronka 322, 326
Dániel István 349
Dárius (Dareiosz) perzsa király 165, 174
Darvas család 407
Daston, Lorainne 116
Dávid Gyula 50
Dávid Péter 14, 33, 43, 73, 89–90, 97, 99–100, 107, 110, 133, 137, 145, 239, 242, 263
Dávidházi Péter 176
Dayka Gábor 69
Deák Ágnes 129
Debreczeni Attila 31, 79, 128, 378, 400, 404, 409, 411, 415, 418
Décsy Antal 129
Decsy Sámuel 123–124
Dedtnai Burián Sámuel 370
Deme László 166
Demény Lajos 326, 330
Demeter Júlia 133, 141, 333, 344–345, 350, 355
Demeter Zsuzsa 55
Demian, Andreas 184–190
Demjén Sámuel 75
Dengezics (Dengezich), Attila hun király fia 208–209

- Denis, Michael 292
 Déri Eszter 21, 38, 48
 Derzsi Sámuel 104
 Derzsy András 211
 Desrosières, Alain 191
 Dessewffy József 62–63, 89, 208, 291,
 308–309, 311–314, 362, 408
 Destouches, Philippe Néricould 348
 Devetak, Richard 117
 Diderot, Denis 92
 Dienes István 296
 Dillard, Walter Scott 166
 Diogenész 351
 Dóbék Ágnes 38, 48
 Dobos János 408
 Dohi Zsuzsanna 127
 Dohm, Christian Konrad Wilhelm 198–
 200, 204
 Dolovai Dorottya 373
 Domokos Péter 159
 Doncsecz Etelka 404–405
 Doppler Ferenc 241
 Doppler Károly 241
 Döbrentei Gábor 240, 279, 283–284, 287,
 305, 308, 311, 315, 318, 319, 379–381,
 383, 394–395
 Döme Károly 408
 Dömsödi István 407
 Dörflinger, Johannes 180, 187
 Drance-Francis, Alex 263–264
 Drechsinger 225
 D. Szemző Piroska 368
 Duchet, Michèle 163
 Dugonics András 70, 173, 372
 Dujardin Borbála 137
 Dujardin József 137
 Dümmerth Dezső 167
- E, É
- Eckhart Ferenc 214
 Éder Zoltán 41, 161, 274
- Édes Gergely 55–56
 Edvi Illés Pál 257
 Egerer Lilla 313
 Egyed Ákos 321–322, 325–326, 428
 Egyed Emese 19, 21, 37–38, 50, 89, 127,
 161, 166, 237, 240, 263, 333, 342,
 371–372, 378, 428
 Egyed Péter 37
 Eichhorn, Johann Gottfried 198
 Ellák (Ellak), Attila hun király fia 208
 Ember Győző 292–294
 Endrődy János 408
 Engel (Köllő) Károly 276
 Enyedi Sándor 43, 45, 49, 51–53, 57–59,
 61, 64, 66–69, 73–74, 78, 83, 85–88,
 90, 93, 98–100, 102–103, 265, 334, 345,
 348, 352
 Eötvös József 191
 Ercsei János 114–115
 Erdélyi Pál 323
 Erhart, Walter 30
 Erkel Ferenc 241
 Ernyi Mihály 352
 Erősi Mihály 340
 Espagne, Michel 163
 Esterházy család 335
 Eszterházy János (1824–1898) 322–323,
 325–327, 329
 Esterházy Nepomuk János 98, 103, 214,
 216, 222–223
 Etele 208
 Eutropius 355
 Evans, Robert John Weston 167, 186
 Ewald, Johannes 52
- F
- Fábíán Gábor 316
 Fábíán József 164
 Falduto, Antonio 28
 Faludi Ferenc 141, 143
 Fangh István 217, 219, 224–233

-
- Farcaș, Mircea 270
Farkas Lajos 147
Fartzádi Benjámín 340
Fasching Ferenc 209
Fataovich Ferenc 407
Fáy Ágoston 408
Fáy András 69, 308, 318
Fáy család 407
Fazekas István 408
Fazekas Mihály 93, 394
F. Csanak Dóra 73
Feder, Johann Georg Heinrich 195–196, 198, 200
Fehér Géza 305
Fehér Katalin 334, 336
Fehér Mariann 133
Fejér György 34, 163, 281–282, 285–287, 316, 318
Fejér István 348
Fejérváry Károly 139–140
Fejes György 256
Fejes János (Johannes Fejes) 255–256, 258–259
Fekete Ferenc 78, 80–81
Fekete Gézáné 306
Fekete János 48, 51, 56, 58–62, 69, 86, 97
Fekete Norbert 48, 299, 313, 428
Fekete Sámuel 327
Felhő Ibolya 295
Felvinczi György 148
Fenyő István 315
Ferdinánd, I. 125, 130
Ferdinánd, V. 290
Ferenc, I. 68, 173, 214, 216, 221, 223, 269
Ferenczi Zoltán 238–239, 248, 371, 388
Ferenczy János 164
Ferenczy József 69
Ferentz Sophia 197
Ferguson, Adam 28
Festetics György 419
Fichtel, Johann Ehrenreich von 187
Filtsch, Johann 193, 196–198, 201–202, 204
Finály Henrik 323, 327–329
Fischer Mátyás 226
Fizel János 256
F. Klemme, Heiner 28, 194
Fodor Ernő 90
Fogarasi János 302
Fogarasi Pap József 140
Fogarasi Sámuel 85, 355
Ford, Philip 164
Forgó György 287
Fórizs Gergely 284, 378, 383, 404
Foucault, Michel 23–24, 27
Fox, Christopher 22
Földi János 408
Földváry Miklós 256–257
Franchi, Cinzia 142
Fréron, Louis-Marie Stanislas 302
Freysleben, Ferdinand 407
Fridvalszky János 204
Fried István 186, 374
Frigyes, I. 122
Frigyes, II. 13, 127
Friml Aladár 360
Fugariu, Florea 267
Funk, Andreas 198
Fülep József 78
Fülöp Géza 70
Fülöp Péter 129
Füredi Vida 299–303, 308, 314, 320
- G
- Gaal György 226
Gál György 256
Gálfi József 140
Galgóczy Károly 327
Gálos Rezső 75
Garber, Jörn 23, 25
Gáthy János 308
Gebhardi, Ludwig Albrecht 203

- Gecser Ottó 176
 Gedő József 380
 Genersich János 255
 Georgievitz, Bartholomeus 143
 Georgiu, Grigore 276–277
 Gerbi, Antonello 163
 Gergely Pál 305
 Gerger, Johann 240
 Gergye László 365
 Gerhardt, Volker 29
 Gessner, Judith Née Heidegger 408
 Gessner (nyomdász) 408
 Godel, Reiner 24–25, 31
 Goethe, Johann Wolfgang von 18, 364, 379–380
 Goldie, Mark 120–121
 Gottlieb Antal 64, 150
 Gottsched, Luise 348, 369
 Görög Dániel 38, 48
 Gragger Róbert 344, 351
 Grămadă, Livia 273–275
 Greguss Ágost 312
 Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb 188
 Grossing, Franz Rudolf von 130
 Grosspeter, József 241, 243, 245–247, 250
 Grunert, Frank 194
 Gründer, Karlfried 29
 Guarini, Giambattista 419
 Gulyás Emese 411
 Gusdorf, Georges 22
 Guzmics Izidor 287
 Günter, Karlfried 27
 Gvadányi József 105, 146, 149, 362
- GY
 Gyáni Gábor 324–325
 Gyapay László 304–306
 Gyarmathi Sámuel 85, 161
 Gyöngyösi István 69
 Gyöngyössi János 105, 140
 György, III. 199–200
- György Lajos 214, 216, 220, 227
 Győry Sándor 318
 Gyulay család 381
- H
- Habsburg-Estei Ferdinánd 248
 Habsburg-ház 110, 126
 Häfner, Ralph 26
 Hahn, David E. 118
 Hahner Péter 117
 Hajdu Lajos 184
 Hajnóczy József 126, 129, 408
 Haller Ferenc 215–216
 Halmágyi István 86–87
 Halmai Gábor 290
 Haluschka Mátyás 256
 Hamann, Johann Georg 15
 Hanka, Václáv 211
 Harsányi István 47, 159, 282, 361–362
 Hassel, Georg von 185–186, 188–190
 Hász-Fehér Katalin 47, 50–51, 300
 Hatfaludi József 231
 Hatvani István 64
 Häussling, Roger 87
 Havas László 360
 H. Balázs Éva 109, 125–126, 161
 Hegedüs Béla 37, 40, 47, 77, 374, 428
 Hegedüs Sámuel 343
 Hegyi Géza 212
 Heineccius, Johann Gottlieb 114
 Heinisch József 247
 Heinrich Gusztáv 159, 255, 259
 Heinz, Jutta 22, 30
 Hektor 339
 Hell, Maximilian 161, 166, 168
 Helmeczy Mihály 283, 317, 319
 Heltai Gáspár 209
 Helwing, Friedrich Wilhelm 198
 Hennings, August Adolph von 29
 Henry, John 112
 Henter Imre 231

-
- Herder, Johann Gottfried 11–13, 15–18, 25, 167–168
Herepei Ádám 336–337, 343
Herepei János 348–351
Herkules 339
Hermann Gusztáv Mihály 205, 212, 428
Herzan Ferenc 224, 229,
Heyne, Christian Gottlob 197, 202, 204
Hinderer, Walter 23, 377
Hißmann, Michael 193–204
Hites Sándor 280
Hochedlinger, Michael 182
Hochmeister Márton 74, 97
Hodkinson, Stephen 118
Hodson, Simon 128
Hoffmann István 272
Hoffmann, Johann Gottfried 181
Hoffmann, Leopold Alois 128
Holkó Mátyás (Matej Holko) 255–256, 259–261
Hollaki Antal 235–237, 248
Hont István 117
Horatius, Quintus Flaccus 55, 339–340
Horea 135, 142–143
Horn, Georgius 206
Hornig, Gottfried 29
Horstmann, Rolf-Peter 29
Horvát Endre 174–175, 308
Horvát István 176, 285, 287, 294, 311–315
Horváth Cyril 159
Horváth János 287–288, 313, 335
Horváth J. József 365
Horváth Mihály 321–324
Hoznek János 256
Hume, David 113–114, 121
Hunfalvy Pál 177
Hunyadi Ferenc 337
Hunyadi Sámuel 351
Huszár Sándor 388
Hübner, Johann 163
- I
Illei János 344
Illyés András 221
Imecs Fülöp 325
Inátsi Gábor 64
Incze Mihály 228
Ingrao, Charles 167
Intze B. Sámuel 350
Iordanes 206
Iorga, Nicolae 264, 387
Iorgovici, Paul 268
Irnák (Irnach) hun uralkodó 208–209
Isac, Emil 391
Isouard, Niccolo 240
István nádor 63
Ith, Johann 26
I. Tóth Zoltán 263, 265–266, 270, 38
Ivanics Zsigmond 70
- J
Jakab Elek 127, 265, 268–270, 322–324, 327, 330
Jaklovsky Dénes 21
Jakab, II. 120
Jakó Zsigmond 275, 324, 340–342
Jancsó Béla 389–391
Jancsó Elemér 17–18, 73, 76, 78–79, 82–84, 88–90, 92–97, 99–100, 128, 265–266, 274, 334, 348, 387–398
Jancsó Miklós 389
Jankovich/Jankovits Miklós 134–135, 139–140, 144–145, 150, 287, 289, 335
Jankovich János 135
Jankovics József 40, 137
Jankovits László 40
János-Szalmári Szabolcs 369, 374
Jantsó Pál 348, 352
Jarosievitz Erzsébet 348
Jenisch, Daniel 11–13
Jolsvai András 279, 287–288, 293
Jósa János 231

- Jósa Miklós 140
 Jósika János 248
 Jósika Miklós 318–319
 József, II. 80, 91, 111, 122, 124–125, 161, 182, 184, 190, 201, 223, 226, 230, 259, 294, 355
 József nádor 294
 Juhász István 240, 355
 Julow Viktor 93
- K
- Kácsándy Zsuzsanna 408
 Kadicsa (Kadicha), Attila testvére 210
 Kakutsi János 78
 Káli Nagy Elek 329
 Káli Nagy Lázár 388, 391
 Kállay Ferenc 318
 Kalmár György 44
 Kant, Immanuel 11–14, 25, 27–29, 32–34, 59–61, 183, 382
 Kántor Gerzson 64
 Kántor Lajos 397–398
 Káposztay János 390
 Kaprontzai Ádám 355
 Kapusi Angéla 313
 Karácsonyi János 212, 215, 229
 Kármán József 107, 394
 Károly, VI. 221
 Károlyi Józsefné 371
 Kästner, Abraham Gotthelf 195, 197, 203
 Kasza András 340
 Katona József 394
 Katona Mihály 163
 Káts István 335
 Kaufmann Lajos 363–364
 Kazinczy András 408
 Kazinczy Dienes 400
 Kazinczy Ferenc 47, 54, 68–70, 77, 95, 105, 128, 159, 173, 206–207, 255, 258–259, 281–285, 287–288, 291, 304–305, 345–346, 348, 351, 353–354, 357, 361–366, 370, 374, 391–392, 394–395, 398–404, 406–414, 416–418
 Kazinczy László 408–409
 Kazinczy Zsuzsanna 408
 Kecskeméti Gábor 304, 361
 Kékedi Bálint 113
 Kelemen Béla 90
 Kelemen Imre 231
 Kelemen Lajos (1801–1849) 380–381
 Kelemen Lajos (1877–1963) 323, 387–388
 Kelemen László 348
 Kemény Farkas 140
 Kemény Gábor 110
 Kemény József 75, 212, 265, 270
 Kemény Simon 343
 Kenderesi Dénes 340
 Képes György 117
 Kerényi Ferenc 352, 370–372, 374
 Keresztes Attila 344
 Kerti József 47, 49, 133, 139–140, 428
 Kertso Czirják 141
 Keszeg Vilmos 49
 Kesztyűs Tibor 161
 Keyt, David 118
 Kézai Simon 160, 172
 Kibédi Sámuel 350–351
 Kibédi Zsuzsanna 350
 Kilián György 315, 317
 Kilián István 141, 344
 Kindermann, Joseph Karl 188
 Kininger, Georg Vinzenz 408
 Király Béla 166
 Király Emőke 77, 127
 Király Péter 266, 275
 Kis István 68–69
 Kis János 51–53, 68, 70, 285, 287, 318, 334, 364, 408
 Kis László 340
 Kis Tamás 272
 Kisbali László 29
 Kisfaludy Károly 394

-
- Kisfaludy Sándor 70, 159, 287, 308–312, 314–315, 319
Kiss Endre 11, 16, 21, 428
Kiss Jenő 161
Kiss Katalin 344
Kissolymosi Simó 381
Klaniczay Gábor 176
Kleist, Heinrich von 141
Klement Judit 142
Klimess, Thomas 411
Klingenstein, Grete 167
Klopstock, Friedrich Gottlieb 69, 399
Klüber, Johann Ludwig 191
Knapp Éva 344
Knigge, Adolph 52
Kocziány László 37, 354, 356, 361–362, 365
Koerner, Lisbet 164
Koháry Ferenc 418
Kohl, Clement 408
Kókay György 69, 93–94, 169–170, 269, 281, 283
Kolbenheyer Mihály 256–257
Kollár Ádám Ferenc 109, 167
Kollár Sámuel 256
Kollár Zsuzsanna 133, 279, 428
Kollonich (Kollonitz) László 214, 229
Kolowrat (Kollovrát), Leopold 223
Kolumbán Vilmos József 355
Koncz József 348, 352
Koncz Zsigmond 89, 95
Kondé József Benedek 127
Kontler László 128, 159, 167, 428
Kónyi János 64
Kornis Gyula 392
Kornis Mária 140
Kortsek János 256
Kósa János 110, 129
Kosáry Domokos 109–111, 321
Košenina, Alexander 22, 30
Kossuth Ferenc 407
Kótsi Patkó János 351–352
Kótsi Patkó József 351
Kotzebue, August von 239
Kovachich Márton György 67–69, 73–76, 78–80, 86, 100, 102, 106–107, 129, 278, 408
Kovács Eszter 325
Kovács Ferenc 408
Kovács Győző 394
Kovács Mihály 316
Kovács Sándor 381
Kovacsóczy Mihály 313–319
Kovácsnai Sándor 37, 105, 353–366
Kozma Gergely 141, 346
Kölcsey Ferenc 283, 304–305, 319, 378, 394, 404–405
Körmöczi/Körmötzi János 85, 381
Körner, Christian Gottfried 383
Köteles Sámuel 11, 21, 32–35, 37, 93
Kóváry László 187, 190, 323
K. Papp Miklós 323
Krempel, Lothar 88
Krmann János 256
Krones, Franz Xaver 180–181, 183
Krug, Leopold 181
Krüger, Christian 26
Kubinyi Ágoston 258
Kubinyi Péter 256
Kulcsár Péter 171
Kultsár/Kulcsár István 68, 93–94, 101, 107, 145–147, 159, 287, 372, 418
Kuncz Aladár 389–391
Küllős Imola 138–139, 141–142
- L
- Labádi Gergely 47, 51, 101, 368, 378–379, 382
Lackó Mihály 279
Laczházi Gyula 21, 428
Laczka János 343
Laczkovics János 408

- Ladányi Sándor 50
 Lakatos István 97, 210
 Lakits György 129
 Lakos János 334–335
 Landerer Mihály 104, 410
 Láng Ádám 352
 Lányi Olivér 231
 Lászlai János 211
 Latzik Mihály 408
 Laurentzy (Laurency) János 256
 Lavater, Johann Caspar 193
 Lázár Ferenc 75
 Lázár István 75, 407
 Lázár Jenő 329
 Lázár Miklós 323, 325–327, 329
 Lebrecht, Michael 188
 Legédy János 255
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 14, 39, 113–114
 Lengyel József 85
 Lengyel Réka 77, 194
 Leopold, I. 221
 Lessing, Gotthold Ephraim 369
 Levi, Giovanni 395
 Lichtenberg, Georg Christoph 202
 Liebermann, David 120
 Liechtenstern, Joseph Marx von 180–184, 186, 188–189
 Linden, Maximilian Joseph von 148
 Lindenfeld, David 183
 Linné, Carl von 164, 204
 Lipót, II. 109
 Lipszky János 188–189
 Lipták István 256
 Literáti Nemes Sámuel 139
 Lloyd, Howell A. 128
 Locke, John 113, 116
 Loder, Justus Christian 198
 Lolme, Jean Louis de 115–116, 121
 Lónyai Gábor 413
 Louden, Robert B. 28
 Lőrinczi Réka 161
 Lővei Pál 238
 Löwe, Matthias 32
 Luca, Ignaz de 122–123, 184–189
 Luczenbacher János 308–309
 Lukács György 395
 Lupaş, Ioan 265–266
 Lupescu Makó Mária 322, 326
 Luserke-Jacqui, Matthias 369
 Lübeck, Johann Karl 188

 M
 Macgregor Morris, Ian 118
 Macpherson, James 211
 Mader Béla 281, 286
 Magyar György 407
 Maior, Petru 275, 278
 Major Ágnes 313
 Maller Sándor 379–380
 Malzet, Jacquet de 168
 Mályusz Elemér 111, 387
 Mándi Sámuel 337
 Mannert, Conrad 187–188
 Mansfeld, Johann Georg 408
 Manzador, Pius 214
 Margócsy István 92, 364
 Mária Terézia 125, 130, 180, 182, 184, 213–214, 220, 230
 Marienburg, Lucas Joseph 185, 187–190
 Markó Anita 38, 48
 Marosi Mihály 93
 Maróthy Szilvia 38, 48
 Maróti Egon 354–355, 358
 Marquard, Odo 23, 27, 29
 Mars, a háború istene 52, 245
 Marshall, Peter J. 163
 Martialis, Marcus Valerius 300
 Martini, Karl Anton von 121–123, 126, 167
 Martinovics Ignác 31–32, 79, 268
 Mártonfi Antal 217, 224–226, 229

-
- Mártonfi György 220–221, 233
Mártonfi József 97, 213, 216–233, 355
Mártonfi Péter 228
Máthé Szabó Magda 390
Mátray Gábor 134
Mátyási József 49, 57, 69
Mátyus Péter 149
McDaniel, Ian 121
Meek L., Ronald 163
Méhesi József 221
Mendelssohn, Moses 15, 28–29
Merics István 137
Mesterházi Miklós 27, 373
Mészáros Ignác 136, 144
Metastasio, Pietro 419
Meusel, Johann Georg 188
Meyer, Annette 22–23, 28
Mezei Márta 173, 283
Mezey Barna 289–290
Michaelis, Johann David 195, 197
Michalski, Krzysztof 27
Micu, Samuil 275–276, 278
Migazzi Kristóf Antal 229
Mikes Anna 349
Mikes család 137, 140
Mikes István 137
Mikes János 248
Mikes Kelemen 326
Mikes Rozália Mária 137
Mikes Zsigmond 137
Mikó Árpád 134
Mikó Imre 321–326, 329–330
Milbacher Róbert 378
Mildenberg, Joseph Benigni von 191
Miller Jakab Ferdinánd 365
Miller, Fred Dycus 118
Millot, Claude-François 168, 264, 273–
274
Míru György 111, 124
Miske József 340
Miske Pál 341
Miskolczy Ambrus 142
Mittrovszky József 218
Mitu, Sorin 277–278
M. Kovács Géza 136
Mocsáry Antal 256–257
Mokry Benjámín 285, 296
Moldvay Tamás 113
Molière 141, 333, 342–345, 348, 350–351
Molnár Ildikó 387, 390, 428
Molnár János (1728–1804) 408
Molnár-Piuarium, Ioan (Molnár János)
263–265, 270, 272, 276, 278
Mommsen, Katharina 15
Monok István 342
Montesquieu, Charles 111, 116, 119–121,
124–126, 129–131, 170, 397
Moravia, Sergio 22
Moritz, Karl Philipp 25
Mosnai Gábor 71
Mossótzky Institoris Mihály 68, 146
Mozart, Wolfgang Amadeus 238, 241
- N
- Nagy Gábor 412
Nagy István 407
Nagy Jenő 90
Nagy Károly 316
Nagy Levente 142, 263–265, 270
Nagy Mátyás 210–212
Nagy Sámuel 407–408
Nagy Sándor uralkodó 165–166, 174, 351
Nagyajtai Kovács István 322
Naish, Camilla 191
Naláczky József 147, 349
Naményi Lajos 63–64
Napóleon, Bonaparte 135, 180, 191, 213,
224
Naschert, Guido 27
Nemegyei János 337
Nemes György 78
Németh Balázs 406

- Németh László 334
 Németh Noémi 342
 Némethi Sámuel 147
 Nepos, Cornelius 355–356, 360–361, 363
 Nero császár 141
 Neustädter, von 255
 Nicolai, Ernst Anton 26
 Nowitzki, Hans-Peter 26, 193–194
 Nutz, Thomas 22
- NY
- Nyirkáló Ödön 313
 Nyirkos István 272
 Nyitrai Nóra 400, 411
- O
- Oborni Teréz 212
 O'Brien, Karen 171
 Ócsai Balogh Péter 129
 Oeser, Adam Friedrich 408
 Okruczky Ferenc 408
 Oláh Miklós 167, 209
 Olsi Zsigmond 227
 Orániai Vilmos, III. 120
 Orbán Balázs 324, 326
 Orbán János 133, 140, 150
 Orbán László 159, 282, 353, 361–362, 399–400, 412, 428
 Orbán Péter 347
 Orczy László 418
 Orczy Lőrinc 47–48, 70, 166, 408
 Orosz Beáta 415
 Osterloh, Karl-Heinz 167
- Ö
- Ötvös Ágoston 217
- P
- Pach Zsigmond Pál 279
 Pagden, Anthony 163
 Paget János 323, 329
- Pajor Gáspár 107
 Pál apostol 165
 Palásthy Márton 200
 Palm Jozefa 101, 103, 238–240
 Pálmány Béla 288
 Pálóczi Horváth Ádám 32, 47, 70, 77, 135, 362, 408
 Pállya István 348
 Pálosfalvi Tamás 119
 Pánczél Dániel 341
 Pannonius, Janus 362
 Pap István 265
 Pap Mózes 341
 Pápai István 140
 Papiu Ilarian, Alexandru 265
 Papp Miklós 373
 Papp Zoltán 373
 Park, Katharine 116
 Pascal, Blaise 39
 Pataki József 326, 330
 Pavercsik Ilona 380
 Pecz Vilmos 365
 Péczeli József 334
 Pekár István 256–257
 Penke Olga 111, 163, 168–169, 272–274, 343
 Péntes Lóránd 226–227
 Pepliers, Jean Robert des 343
 Perecsényi (Peretsényi) Nagy László 64, 282, 285
 Perényi Imre 215
 Pervain, Iosif 276
 Péter László 111
 Péterffy Károly 308
 Péteri Takáts József 51, 53
 Peters, Martin 162
 Pethe Ferenc 287
 Petrescu, Ioana Emilia 270
 Petrovics József 129
 Pintér Márta Zsuzsanna 141, 333, 344, 348, 355, 428

-
- Pistorius, Ioannes 206
Pius pápa, VI. 213
Pius pápa, VII. 213–214
Plachy András 255
Platner, Ernst 26–27, 30
Platón 34, 60
Plautus 344, 354, 356, 365
Pléh Csaba 16
Pocock, John G. A. 117, 171
Podmaniczky József 198
Pogány Péter 145, 150
Pollók, Anne 28
Polübiosz 122
Polz, Anton 236, 241, 247
Poór János 129, 184
Pop, Emil 265, 267, 270–271, 274
Popa, Mircea 264
Pope, Alexander 23
Popovici, Dumitru 270–271
Porter, Roy 22
Pölitz, Karl Heinrich (Heinz) Ludwig 27,
29
Pralard, André 343
Pray György 206, 209, 277
Priscos rétor 209
Pritigernus (Phritigernus, Fritigernus)
gót vezér 208
Prodan, David 277
Prónay László 409
Prónay Sándor 76–77, 84, 128
Pruzinszky Sándor 129
Pufendorf, Samuel von 118–119, 123
Pukánszky Kádár Jolán 415
Pusztai Bertalan 284, 378
Pütter, Johann Stephan 195
- Q
- Quirin, Mark 411
- R
- Rab Irén 193, 428
- Racine, Jean 344
Rácz Emese 342–343
Rácz Lajos 120
Ráday család 401, 414, 417
Ráday Gedeon 54, 105, 399–412, 414
Ráday (III.) Pál 408, 412–414
Rádayné, Szentpétery Katalin 407
Radó Antal 354, 360–361
Raff, Georg Christian 164
Ragályi Ferenc 407
Raits Péter 334
Rajnai László 168
Rákóczi Ferenc 400
Ransanus, Petrus 206
Rát Mátyás 104, 408
Rathmann János 21, 194
Rawles, Stephen 164
Raynal, Guillaume Thomas François 273
Redl Ferenc József 214
Rehberg, Karl-Siegbert 88
Reiber, Matthias 24
Reinalter, Helmut 167
Reisner, Erwin 193–194
Révai Miklós 42, 48, 56, 61, 68, 70, 91, 98,
104–105, 147, 166, 365
Reviczky Antal 113
Rhédey család 326
Richter, August Gottlieb 201
Richter, Melvin 112, 116, 121
Riedel, Wolfgang 22–23
Ritoók Zsigmond 365
Ritter, Joachim 27, 29
Rohrer, Joseph 188
Rómer Flóris 322
Romhányi Török József 23
Rossini, Gioacchino 241
Roth, Udo 193–194
Rothschild, Mayer Amschel 407
Rousseau, Jean-Jacques 28, 103, 124
Rousseau, Pierre 92
Rölly, Marc 28

- Rumy Károly György 285, 404–405
 R. Várkonyi Ágnes 279
- S, ſ, ſ̃
- Sajnovics János 161, 165–168, 173
 Sala Mihály 78
 Sallay Viola 113
 Sallustius Crispus, Caius 361–366
 Sámuel Aladár 336–337
 Sándor család 136
 Sándor Elek 136
 Sándor József 323, 327
 Sándor Klára 159
 Sándor Mózes 136
 Sárközy István 70
 Sárosy Andrásné Ilosvay Krisztina 417
 Sas Péter 230, 348
 Sashalmi Endre 117
 Sáska János 348, 352
 Saurau, Franz Joseph 229
 Schade, Richard E. 29
 Schedius Lajos 56, 82–84, 93, 98, 186, 188, 287, 308, 370, 373
 Scheffer, Johannes 162
 Scheibner Tamás 372
 Schihulissky József 256
 Schiller, Friedrich 18, 25, 308, 367–371, 373–383
 Schings, Hans Jürgen 22
 Schleiermacher, Friedrich 12
 Schlözer, August Ludwig 12, 18, 58, 76, 128, 160–162, 167–168, 185–186, 204
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 26
 Schrämbel Ferenc Antal 123, 187
 Schramko Péter Pál 256
 Schreier/Schreyer János 147, 238, 242
 Schröder, Friedrich Ludwig 370
 Schrötter, Franz Ferdinand Edler von 121
 Schulek Mátyás Gáspár 256
 Schuller, Johann Karl 193–194, 197, 200
 Schumacher, Ralph 29
- Schwartner Márton 187
 Schweizer, Stefan 29
 Scott, Hamish Marshall 167
 Sebastiani, Silvia 22, 163
 Sebestyén Pál 111
 Segesváry Viktor 292
 Seneca, Lucius Annaeus 141
 Sevin, Dieter 29
 Shakespeare, William 379
 Shapin, Steven 116
 Shklar, Judith 119
 Silverthron, Michael 118
 Simai Kristóf 344
 Simon Elek 327
 Simon-Szabó Ágnes 367–368, 379–381, 383, 428
 Şincai, Gheorghe 275, 278
 Şindilariu, Thomas 81
 Sipos Gábor 322, 326
 Sipos Lajos 390
 Sipos Pál 97, 381
 Smith, Armand Wilhelm 255
 Soemmering, Samuel Thomas 202
 Sófalvi Emese 235, 237, 428
 Sófalvi József 349
 Soliman, Angelo 409
 Solt Andor 305
 Somlyai János 214
 Sonnenfels, Joseph von 91, 167
 Soós István 47, 92, 159, 282, 361–362, 409
 Spaeman, Robert 27
 Spalding, Johann Joachim 25, 29
 S. Pataki Mózes 378, 381
 Späth, Ludwig 186, 188
 Spira Veronika 17
 Stanciu, Laura 276–277
 Stegbauer, Christian 87
 Steigel (Staygel) Mihály 256
 Steindl Mátyás 231
 Sterne, Laurence 364
 Stettner György 318

-
- Stiening, Gideon 25, 27, 193–194
Stoll Béla 133, 136, 138, 143
Storrs, Christopher 182
Stotz, Johann Leopold 185, 188
Stöckmann, Ernst 22, 382
Stöhr, Joannes 219
Stretsko György 200
Stütz, Andreas 187
Šubarić, Lav 264
Sudár Balázs 143
Sulzer, Johann Georg 373
S. Varga Pál 302, 376, 378
Swieten, Gottfried van 198, 200–201
- SZ
- Szabados György 160
Szabó Gábor 383
Szabó G. Zoltán 404
Szabó György 75, 106, 204, 206, 210, 404
Szabó Károly 322–323, 325–330
Szabó M. Attila 211
Szabó Mihály 256
Szabó T. Attila 136
Szádeczky K. Lajos 212, 330
Szaitz Leó 408
Szajbély Mihály 380
Szalai Anna 282
Szalánczi Lajos 340
Szalay László 304–305
Szalay Pál 148
Szalisznyó Lilla 307, 314–315
Szalkai Antal 78
Szántó Konrád 213
Szász Károly 279, 318
Szathmári Pap Dániel 341
Szathmári Pap Mihály 361
Szatsvai (Szacsvey) Sándor 104
Szauder József 397
Széchenyi család 335
Széchényi Ferenc 77, 419
Széchenyi István 259, 279, 288, 291, 297, 305, 308
Székely József 337
Székely Mihály 78, 86
Szekfű Gyula 279
Szemere család 407
Szemere Pál 281, 284, 287
Szemere Samu 378
Szendrei Veres Dávid 335
Szent István 169, 174
Szente Zoltán 111–112, 127
Szentgyörgyi Gellért 366
Szentgyörgyi István/Stephan 114, 409
Szentgyörgyi József 410
Szentjóni Szabó László 105, 408
Szentmarjay Ferenc 408
Szentpáli Elek 78
Szentpáli Lőrinc 340
Szentpéteri család 407
Szentpéteri Katalin 400, 404
Szepessy János 256
Szerb Antal 395
Szere day András Zsigmond 216–217
Szigethy Mihály 63–67
Szijártó M. István 111, 128–130, 184
Szilágyi Emőke Rita 40
Szilágyi Ferenc 415
Szilágyi Márton 73, 92, 290, 372, 393
Szilágyi Sámuel 100, 407
Szinyei József 216, 340–341, 346, 360, 365, 404
Szirmai Antal 49, 139, 408
Sz. Kristóf Ildikó 162, 164
Szomor Máté 345
Szontágh Gusztáv 318
Szörényi László 161
Szőrgh Sámuel 128
Sztoyka Zsigmond Antal 220
Szűcs Jenő 160
Szűcs László 161
Szücsi József 312–313, 315

T

Tachard, Guy 343
 Tacitus, Publius Cornelius 122, 175
 Takáts József 129
 Tar Gabriella-Nóra 55, 240
 Tarnai Andor 75, 106, 170, 204, 210, 404
 Tarnói László 373
 Tasi Réka 304
 Tatai E. 140
 Teleki Ádám 96, 342
 Teleki család 143, 242, 288, 407
 Teleki Domokos 82–83, 85–86, 355
 Teleki Ferenc 240, 374
 Teleki István 401
 Teleki József (1675–1732) 342
 Teleki József (1738–1796) 61, 103, 140, 401, 407–408
 Teleki József (1777–1817) 93
 Teleki József (1790–1855) 272, 287–291, 295–296
 Teleki Károly 223
 Teleki László 74, 98, 142, 265, 275, 289, 361
 Teleki Mihály 82, 86
 Teleki Sámuel 61, 76–77, 80–81, 85, 92, 101, 214, 216, 355–356, 362, 387
 Temesváry János 233
 Tempea, Radu 271
 T. Erdélyi Ilona 280
 Terentius Afer, Publius 354–356, 358, 365
 Tersztyánszky Dániel 200
 Tertina Mihály 63–64, 66, 102, 278
 Thaisz András 288
 Thiersch, Friedrich 261
 Thimár Attila 87
 Thoma, Heinz 23, 25
 Thoroczky János 138
 Thuróczy János 206, 209
 Tilsch János 308
 Timon Sámuel 206, 209
 Tóbiás Antal 78

Toldalagi László 100
 Toldy/Schedel Ferenc 33, 135, 290, 294, 304, 308–310, 312–315, 318–320, 360
 Tomaselli, Sylvana 120
 Tonk Sándor 77, 211, 342
 Torma József 326
 Torma Károly 322–323, 326–327, 329
 Torotzkai Pál 337–341, 343, 349
 Tóth Árpád 290
 Tóth Barna 415, 428
 Tóth Ferenc 224
 Tóth Judit 111
 Török Béla 71
 Török Borbála Zsuzsanna 179, 182, 428
 Török Gábor 71
 Török György 340
 Török Lajos 125, 127, 129–131, 413
 Török Sophie 413
 Trattner János Mátyás (Petrózzai) 282
 Trattner János Tamás 69, 281–287, 289, 291–292, 294, 297, 408
 Trencsényi Balázs 128
 Trencsényi-Waldapfel Imre 354
 Trócsányi Zsolt 80, 90, 92, 96, 223
 Tuck, Richard 118
 Tully, James 118
 Túróczy-Trostler József 368
 Tűri László 78–81
 Tüskés Gábor 21, 32, 47, 194
 Twellmann, Marcus 182

U

Ugrin Aranka 43, 45, 73–74, 78, 88, 90, 93, 103–104
 Ulrichs, Lars Thade 30
 Unzer, Johann August 26
 Uwe, Wilhelm 119, 121

Ü

Ürményi József 129

V

- Văcărescu, Iancu 267, 270
 Váczy János 47, 159, 282, 361–362
 Vadadi József 140
 Vadasdi István 340–341
 Vadasdi Márton 341
 Vaderna Gábor 62, 284, 288, 291, 300, 309
 Vaisète, Dom Jean-Joseph 162, 168–169
 Vajda Julianna 410
 Vajda Péter 316
 Vajna Elek 340
 Vajna Zsigmond 340–341
 Vajthó László 166
 Valentinyi Dániel 256–257
 Valentinyi János 256
 Valjavec, Fritz 186
 Valovics Franciscus 227
 Vályi András 335
 Vámbéry Ármin 176–177
 Varga Imre 141, 143, 333, 343–344, 346–348, 350–351
 Vári András 142
 Vass József 75
 Vassányi Miklós 113
 Vasshegyi Margit 345, 351
 Vatay József 408
 Vay József 408
 Veisz Bettina 400
 Veneroni, Giovanni 343
 Veres Izrael 410
 Veres Pál 340
 Veress Endre 278, 387
 Verestói Mihály 351
 Vergilius Maro, Publius 355–356
 Verseghy Ferenc 70, 273, 382–383, 404–405, 410
 Veszprémi István 409
 Vetsei Pataki István 164–165
 Vigh Károly 90
 Vilt Josephus 227
 Virág Benedek 70, 173–174, 363
 Viszota Gyula 300
 Vita Zsigmond 335, 337, 346, 348, 350
 Vitkovics Mihály 283, 287, 372, 383
 Vizkelety András 368
 Vlassopoulos, Kostas 118
 Volborth, Johann Karl 195
 Voltaire 13, 121, 168, 171, 273–274, 301–302, 342–344, 347, 397
 Vosskamp, Wilhelm 30
 Vörös Antal 295
 Vörösmarty Mihály 304–305, 308–315, 318, 320, 404–405
 Vrain-Lucas, Denis 211
 Vulkán Vera Tünde 98, 213, 356, 428
 V. Windisch Éva 102

W

- Wagner, Lorenz Heinz 29
 Walch, Johann Georg 27
 Waldapfel József 280–281
 Wallaszky Pál 257
 Wangermann, Ernst 167
 Wass család 407
 Weber, Ernst Adolf 198–199
 Wehofsits, Anna 28
 Weisedel, Wilhelm 382
 Weitzner Leó 345
 Wellmann Nóra 334, 337, 344, 347, 350–351
 Wellmon, Chad 27
 Wenczely, A. von 187
 Werbőczy István 124, 160, 167, 172, 209
 Werner, Euler 28
 Werner, Michael 176
 Wertheimer Ede 255
 Wesselényi Miklós 309, 370–371, 381
 Weygand, Johann Friedrich 197
 Wezel, Johann Karl 26
 Wheeler, Roxanne 163
 Wieland, Christoph Martin 260–261, 409
 Williams, Glyndwr 163

Windisch, Karl Gottlieb von 95, 184–190	Zellner, Leopold Alexandr 241
Wittelsbach, Karolina Augusta 258	Zentai Mária 380
Wokler, Robert 22, 120–121	Zeyk Dániel 93
Wolff, Christian 113–114, 119, 369	Zeyk János 346–347
Wunderlich, Falk 193–194	Zilahi Sámuel 39
	Zimmermann, Johann Georg 201
Z	Zizius, Johannes 183
Zabolai Sámuel 78	Zollner Béla 367
Zádor György 154	Zöllner, Günter 29
Zaicz Gábor 373	Zuh Deodáth 21
Zászkaliczky Márton 40	
Zechenter Antal 343	ZS
Zelle, Carsten 26, 369, 377	Zsombori József 211

